

**TÜRK ELDERİNİN JAZUU TÜRÜNDÖGÜ ALGACHKY
ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ**

02-03 Октябрь 2018-ж.

Каракол ш./ Кыргызстан

**DÜNYA SÖZ AKADEMİSİ
BAŞKANLIĞI**

**BİLDİRİ KİTABI
ИЛИМИЙ МАКАЛАЛАР ЖЫЙНАГЫ**

**TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU**

02-03 Ekim 2018/Karakol/KIRGIZİSTAN

C*TIKA

Katkıları ile Düzenlenmiştir.

**“TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK
YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU”
02-03 Ekim 2018/Karakol/KIRGIZİSTAN**

BİLDİRİ KİTABI

ИЛИМИЙ МАКАЛАЛАР ЖЫЙНАГЫ

**“TÜRK ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ
ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ”
02-03 Октябрь 2018-ж.
Каракол ш./ Кыргызстан**

ISSN: 1561-9516

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Hayrettin İVGİN Dünya Söz Akademisi Başkanı

Doç. Dr. Kenan KOÇ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Öğretim Üyesi

ЭДИТОРЛЭР

Проф. Др. Хайреттин Ивгин Дүйнө сөз академиясынын төр агасы
университеттин

Доц. Др. Кенан Коч Мугла С. Кочман атындагы ага окутуучусу

SEMPOZYUM DÜZENLEME KURULU

TÜRKİYE

Mustafa ÖZCİVAN

Hacı Bektaş Veli Kültür Derneği Başkanı

(Prof. Dr.) Hayrettin İVGİN

Dünya Söz Akademisi Başkanı

Doç. Dr. Kenan KOÇ

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Öğretim Üyesi

Ali KAİM

Hacı Bektaş Veli Kültür Derneği Başkan Yardımcısı

Nemsiye GÖÇER

Hacı Bektaş Veli Kültür Derneği Yönetim Kurulu Üyesi

KIRGIZİSTAN

Prof. Dr. Abdıldayev Kurmanbek Kıyanoviç

Kasım Tınıstanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Akanov Döölötbek Kuseyinoviç

Kasım Tınıstanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Prof. Dr. Ziyaliyev Kadirbek Canuzakoviç

Kasım Tınıstanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi Rektör Yardımcısı

Prof. Dr. Dunkanayev Abdıkalık Toktoguloviç

Kasım Tınıstanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi Kırgız Filolojisi Eğitim ve Sanat Fakültesinin Dekanı

İmanakunova İndira Cekşenaliyevna

Kasım Tınıstanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi Uluslar Arası İlişkiler Ofisi Koordinatörü

Doç. Dr. Jumaşova Nazira Asankadırovna

Kasım Tınıstanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi Kırgız Filolojisi Eğitim ve Sanat Fakültesi Kırgız Edebiyatı Bölümü Başkanı

СИМПОЗИУМДУН УЮШТУРУУ КОМИТЕТИ

ТҮРКИЯ

Мустафа Өзживан

Хажи Бекташ Вели Маданият борборунун төрагасы

Урматтуу профессор, Доктор Хайреттин Ивгин

Дуйнө Сөз Академиясынын төрагасы

Урматтуу доцент, Доктор Кенан Коч

Мугла Сыткы Кочман атындагы университеттин ага окутуучусу

Али Каим

Хажи Бекташ Вели Маданият борборунун төрагасынын орун басары

Немсие Гөшер

Хажи Бекташ Вели Маданият борборунун башкаруу аппаратынын мүчөсү

Кыргызстан

Абдылдаев Курманбек Кыянович

Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин ректору

Аканов Дөөлөтбек Кусейинович

Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин окуу иштери боюнча проректору

Зиялиев Кадырбек Жанузакович

Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин илимий иштер боюнча проректору

Дунканаев Абдыкалык Токтогулович

Кыргыз филология педагогика жана искусство факультетинин деканы

Иманакунова Индира Жекшеналиевна

эл аралык байланыштар бөлүмүнүн башчысы

Жумашова Назира Асанкадыровна

кыргыз адабияты жана манастануу кафедрасынын башчысы

BİLİM KURULU

TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali AKAR

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN

Erciyes Üniversitesi, Kayseri

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Fırat Üniversitesi, Elazığ

Prof. Dr. Makbule SABZİYEVA

Anadolu Üniversitesi, Eskişehir

Prof. Dr. Naciye YILDIZ

Gazi Üniversitesi, Ankara

KIRGIZİSTAN

Prof. Dr. Musayev Sırtpay Coldoşevic

İ. Arabayev Kırgız Devlet Üniversitesi Lengüistik Enstitüsünün Müdürü, Bişkek

Prof. Dr. Abduvaliyev İbrahim

Celalabad Kırgız Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi, Celalabad

Prof. Dr. Usubaliyev Beyşebay Şenkeyevic

Kaşgarlı Mahmut Doğu Bilimleri Üniversitesi Öğretim Üyesi, Bişkek

Prof. Dr. Alımkulova Çınara Kadırovna

İ. Arabayev Kırgız Devlet Üniversitesi, Bişkek

Doç. Dr. Abdikerimova Aida Esengulovna

Kasım Tınıstanov Isık-Köl Devlet Üniversitesi, Karakol.

ИЛИМИЙ КЕҢЕШ

ТҮРКИЯ

Урматтуу профессор, Доктор Али Акар

Мугла Сыткы Кочман атындагы университет, Мугла

Урматтуу профессор, Доктор Невзат Өзкан

Эрцие университети, Кайсери

Урматтуу профессор, Доктор Эржан Алкая

Фырат университети, Элазык

Урматтуу профессор, Доктор Макбуле Сабзиева

Анадолу университети, Эскишекир

Урматтуу профессор, Доктор Нажи Жылдыз

Гажи университети, Анкара

Кыргызстан

Мусаев Сыртпай Жолдошевич

филология илимдеринин доктору, профессор, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин лингвистика институтунун директору, Бишкек шаары;

Абдувалиев Ибраим

филология илимдеринин доктору, профессор, Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары ;

Усубалиев Бейшебай Шенкеевич

филология илимдеринин доктору, профессор, Махмуд Кашгари атындагы Чыгыштаануу университетинин профессору, Бишкек шаары;

Алымкулова Чынара Кадыровна

тарых илимдеринин доктору, профессор, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, Бишкек шаары;

Абдыкеримова Аида Эсенгуловна

филология илимдеринин доктору, доцент, Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, Каракол шаары

TÜRKİYE SEMPOZYUM ONUR KURULU
СИМПОЗИУМДУН АРДАКТУУ КОНОКТОРУ

Dr. Serdar ÇAM
Др. Сердар Чам

Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU
Проф. Др. Саим Сакаоглу

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY
Проф. Др. Тунжер Гүленсой

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN
Проф. Др. Фикрет Түркмен

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN
Проф. Др. Ахмет Бижан Эржиласун

Абдылдажан Акматалиев — Улуттук Илимдер академиясынын вице-президенти, филология илимдеринин доктору, профессор;

Prof. Dr. Abdylfazhan Akmataliev, Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi başkan yardımcısı, Kırgız Cumhuriyeti Devlet Ödülü Sahibi

Сыртпай Мусаев- филология илимдеринин доктору, профессор, КР улуттук илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, КР илимине эмгек сиңирген ишмер

Prof. Dr. Sirtbay Musaev, Onurlandırılmış İşçi Bilimi, Ulusal Bilimler Akademisi Üyesi

Тынчтыкбек Чороев (Чоротегин)-тарых илимдерин доктору, профессор, “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук уюмунун төрагасы, Кыргыз Республикасынын Президентинин аппаратынын «Мурас» фондунун төрагасы

Prof. Dr. Tinçtikbek Çoroev, Uluslararası Kamu Derneği Başkanı, Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Ofisi Bünyesindeki Müras Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı

İÇİNDEKİLER

Sempozyum Düzenleme Kurulu.....	i
Симпозиумдун Уюштуруу Комитети.....	iii
Bilim Kurulu.....	iv
Илимий Кеңеш.....	v
Türkiye Sempozyum Onur Kurulu	vi
Симпозиумдун Ардактуу Коноктору	vi
İçindekiler.....	vii
Орток Түрк Адабий Мурастары – Адамзат Генийинин Асыл Үлгүлөрү.....	1
Махмуд Кашгаринин «Түркий Тилдер Сөз Жыйнагы» – Орток Түрк Мурастарынын Көрүнүктүү Үлгүсү	4
Türk Hakanlarında Kut-Tanrı İlişkisi Ve Yönetme Gücü, Kutadgu Bilig’deki Anlamı ..	9
Türk Dil Kurumunca Kırgızca Lehçesi/Kırgız Türkçesi, Kırgız Edebiyatı Ve Kültürü Hakkında Yapılan Başlıca Çalışmalar	15
İran-Turan Mücadeleleri Ve Divanu Lügati’t-Türk’e Yansımaları.....	23
Türk Halklarının İlk Ortak Sözlüğü Olarak Divânü Lügati’t-Türk	32
Қазіргі Қазақ Тілінің Қарахан Дәуірінің Ескерткіштерімен Сабақтастығы	36
Türk Ulusal İdeolojisinin Tesisinde “Kutadgu Bilig” Öğretisi	41
Oğuz-Kipçaktin Cevher Eseri Oguz İs A Priceless Work Of Kipchak	49
Kırgız Kurmanbek Destanındaki Dede Korkut Ve Diğer Kırgız Destanlarıyla Benzerliklerin Anadolu Halk Kültürüne Yansıması.....	58
“Kut Sembolleri” Açısından Manas Destanı Ve Türk Edebiyatındaki Ortaklıklar	69
“Dədə Qorqud” Boylarında İki Motivin Ritual-Mifoloji Kökləri	74
Azerbaycan’ın Görsel Sanatında Kitabı Dede Korkut	80
Sibiryа Tatar Türkçesi İle Kırgız Türkçesi Arasındaki Fonetik Ortaklıklar	90
Dede Korkut Hikâyelerinde Çocuk Eğitimi	100
Kırgız Ve Türk Halk Bilmeceleleri Üzerine Küçük Bir Karşılaştırma Denemesi	109
Dîvânü Lûgâtî’t-Türk’ün Pedagojik Özellikleri	123
Kutadgu Bilig’de Eş Anlamlı İsimler	130
Atebetü’l Hakayık’ta Epitetler.....	141
Kutadgu Biligin Azerbaycanda Tanıtılmasında Ve Avrupa Metotları İle Araştırılmasında Emin Abidin Rolu	150
М. Кашкаринин “Сөздүгү” Жана Азыркы Түрк Тилдери (Элдери)	155
Махмуд Кашгаринин “Дивану Лугат Ат-Түрк” Эмгегиндеги Лингвистикалык Жана Этнографиялык Маалыматтарга Сереп.....	161
Махмуд Кашкаринин «Түрк Тилдеринин Сөздөрүнүн Жыйнагы» – Кыргыз Топонимикасынын Маселелерин Изилдөөнүн Маанилүү Булагы	167

Махмуд Кашкаридин «Дивани Лугат Ат Түрк» Сөздүгүндөгү Сандык Маанилердин Туюндурулушу.	173
Махмуд Кашкаридин “Диван Лугатит Түрк” Эстелигиндеги Макалдар Менен Кыргыз Макалдарынын Тилдик Карым-Катышы	177
Mahmud Kâşgarlı – Türk Halklarının Düşünüğü Ve Bilim Adamının “Dîvânu Lugâti't- Türk” Sözlüğünün Değeri.....	182
Орто Кылымдын Даанышманы - Махмуд Кашкарий	186
Махмуд Кашгаринин “Түрк Тилдеринин Сөз Жыйнагы” Аттуу Эмгеги	189
Жусуп Баласагындын "Кутадгу Билик, Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат Ат Түрк” Чыгармасындагы Илим-Билим, Тарбия Маселеси	192
Жусуп Баласагын И Махмуд Кашгари О Формирование Духовно-Нравственного Потенциала Личности	198
Жусуп Баласагын – Байыркы Түрк Тилиндеги Адабияттын Негиздөөчүсү.....	203
Ж.Баласагындын “Куттуу Билим” Чыгармасы Түрк Маданиятынын Күзгүсү	208
Жусуп Баласагындын «Кут Алчу Билим» Поэмасы – Түрк Элдеринин Тилинде, Адабиятында Жана Маданиятында	213
Жусуп Баласагындын Коомдук Көз Караштары	218
Ретроспективное Развитие Восточно-Тюркского Языка И Современного Фольклора: «Кутутгу Билиг» И «Нур Дастаны»	222
Жусуп Баласагындын “Кутадгу Билиг” Дастаны Жана Азыркы Түрк Тилдериндеги Котормолорунун Абалы.	225
«Куттуу Билим» Түрк Цивилизациясынын Улуу Эстелиги.....	235
Коркут Ата - Өлбөс Өнөр Ээси	240
“Манас” Эпосундагы Жалпы Түрк Элдеринин Салттуу Маданияты Жана Тарыхы (“Көкөтөйдүн Ашы” Бөлүгүнүн Контекстинде)	246
Значение Эпоса Манас В Укреплении Международных Отношении В Современном Мире	261
Тюркизм Как Фактор Диверсификации Современного Русского Языка.....	265
Студенттердин Баалуулук Ориентациясын Калыптандырууда Маданий Мурастардын Мааниси	270
Энесай Жазма Эстеликтериндеги Атооч Сөздөрүнүн Морфологиялык Системасы	276
Yenisey Yazılarındaki Fiillerin Morfolojik Yapısı	276
Глобалдашуу Шартындагы Этнопеагогикалык Парадигма Жана Улуттук Идентүүлүк Маселелери	283
Жазда Жана Ий Этиштеринин В.В.Радловдун “Опыт Словаря Тюркских Наречий” Сөздүгүндө Берилиши Жана Алардын Жардамчы Түгөй Катары Татаал Этиш Жасоодого Ролу	288
Түрк Тилдеринин Фонологиясы. Үндүү Тыбыштар, Алардын Айрым Түрк Тилдериндеги Айырмачылыктары Жана Жалпылыктары	292
Кыргыз-Түрк Элдеринин Оозеки Чыгармачылыгындагы Бата, Тилек Жана Алкыштар	297

Түрк Тилдүү Элдердин Маданият Аралык Коммуникация Маселеси.....	303
Использование Произведений Кыргызского Устного Народного Творчества В Логопедической Работе С Детьми Дошкольного Возраста	308
О Первых Исследованиях Синтаксического Строя Тюркских Языков	312
Түрк Дүйнөсүндөгү Кыргыздардын Байыркы Сак, Гун, Усундар Менен Маданий Байланыштары	318
Лакайцы: Некоторые Этно-Культурные Аспекты Развитие	324
Общие Сюжеты Лиро-Эпических Поэм Тюркского Народа.....	328
Регулирующая Функция Нравственных Ценностей	334
Эпические Сказители Тюркского Народа.....	337
Мекен Таануу Сабагында Дүйнөнү Таанып Билүү Маселелери	344
Түркий Тиллардики Исим Хэвэрлик Аддий Жүмлилэрни Моделләштүрүш Проблемилири.....	355
Песенный Тюркский Мир В Романа К. Джантошева «Каныбек»	359
Түркий Тилларда Полипредикативлик Конструкциялэрни Тэтқиқ Қилиш (Уйғур, Татар, Қирғиз, Алтай, Шор Тиллириниң Материалида)	364
Түрк Элинин Каада-Салты.	367
Балдардын Калыптануусунда Кыргыз Улуттук Оюндардын Мааниси.	372

ОРТОК ТҮРК АДАБИЙ МУРАСТАРЫ – АДАМЗАТ ГЕНИЙИНИН АСЫЛ ҮЛГҮЛӨРҮ

Абдылдаев К. К.

К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин ректору

Доорубуздун залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов түрк тилдеринде сүйлөгөн элдерди «Түрк атанын балдары» деп атаганы бар. Бул тегин айтылган сөз эмес, анткени түрк тилдүү элдердин бардыгы бир уңгудан тараганыбыз, тынбай аккан убакыт алкагында мезгил-доорлордун алмашуусу менен адегенде өз алдынча урууларга, кийин эл-улуттарга айланып, Евразия чөлкөмүнүн кыйырларына тарап кеткенибиз тарых барактарында айтылып келе жатат. Бирок «Түбү бирге кошулат» деп акылман элибиз бекеринен айтпаса керек. Азыркы дүйнө элдеринин саясий, экономикалык, социалдык, маданий турмушунда тез темп менен жүрүп жаткан ааламдашуу, интеграция процесстери уңгусу бир элдердин ар кыл чөйрөлөрдөгү тыгыз алака-байланыштарын шарттап жатат. Мындай карым-катыштар маданий, адабий, илимий багыттарда да жигердүү болууда. Андан башкача болушу мүмкүн да эмес, анткени тегибиз, тилибиз бир өзөктөн тараган, дилибиз тектеш, тарыхыбызда, маданиятыбызда окшош жагдайлар арбын.

Түрк тилдүү элдер ортосундагы, өзгөчө, кыргыз-түрк маданий, адабий, илимий байланыштарды өнүктүрүүнүн негизги максаты да – ошол тектештигибизди, бордош элдерден экенибизди дагы бир ирет ырастоо. Бул контекстте аталган ырастоону биз орток түрк адабий мурастары аркылуу, маданияттарыбыздагы окшоштуктарды далилдеп берүү аркылуу көрсөтүүнү чечтик.

Чыгыш адабияты, анын ичинде түрк тилдүү элдердин адабияты дайыма башкаларга окшобогон өзгөчөлүктөрү, кайталангыс колорити менен айырмаланып келгени белгилүү. Буга түрк тилдүү уруулардын, элдердин, улуттардын, мамлекеттердин калыптануусунун, өнүгүүсүнүн тарыхый аспектиери чоң таасир тийгизген. Түрк элдеринин тарыхый өнүгүү жолунда эч бир уруу, эл, мамлекет өз алдынча обочолонуп, башкалардан бөлүнүп калбагандыктан, маданияттары, адабияттары өз ара ширелишип, бири-бирин байыткан да, орток түрк адабий мурастары деген көрүнүштүн келип чыгышына негиз түзгөн.

Арийне, орток түрк адабий мурастары кыйла кеңири түшүнүк болуу менен, өзүнө түрк элдеринин жана алардын залкар өкүлдөрүнүн генийинен жаралган көптөгөн үлгүлөрдү камтыйт. Алардын арасында «Манас», «Коркут-Ата», «Огуз-наме» дастандары, кыпчак сөздүгү болгон «Кодекс куманикус», Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат-түрк» же «Түркий тилдер сөз жыйнагы», Баласагындык Жусуптун «Кутадгу билиг» же «Кут алчу билими» («Куттуу билим»), Кожо Ахмед Яссавинин «Дивани хикмети» же «Акыл сөздөр жыйнагы», Сулейман Бакырганинин «Замму назир китабы», Ахмет Югнекинин «Хибат-ул-хакайик» же «Акыйкат сыйы» жана башкалар бар.

Мына ошолордун ичинен «Коркут-Ата», Махмуд Кашгаринин «Түркий тилдер сөз жыйнагы», Жусуп Баласагындын «Кут алчу билими», Адиб Ахмет Югнекинин «Хибат-ул-хакайик» ар тараптуу талдоого татыктуу чыгармалар болуп эсептелет. Булардын ар бири – уникалдуу адабий, маданий мурас. Өздөрүнө тарыхый өнүгүүнүн белгилүү бир этабындагы коомдук турмуштун көрүнүштөрүн, элдик акылмандыкты жана философияны, элдин келечекке болгон идеяларын, умтулууларын камтыйт. Ошол эле учурда бийик көркөм-эстетикалык кунары менен өзгөчөлөнгөн керемет баян болуп эсептелип, орток түрк адабиятынын тарыхында өз орду бар чыгармалар катары саналары шексиз. Бул эстеликтерди белгилүү адабиятчы Качкынбай Артыкбаев «орток байлыгыбыз» деп атаган.

Тектеш түрк калктарынын байыркы тарыхын, турмуш тиричилигин, үрп-адат, каада-салтын, сөз өнөрүн тааныта турган көркөм адабий мурастардын бири болуп “Коркут-Ата” китеби эсептелет. Сырдарыя бассейнинин огуз-кыпчак аймактарында YI-X кылымдарда оозеки түрдө жаралган бул эпос XIY-XYP кылымдарда түрк жана азербайжан жазуучулары тарабынан кара сөз түрүндө жазылган. Ушунун негизинде биз эпостун огуз варианты менен таанышпыз. Дастандын композициялык курулушу 12 поэма жана аңгемеден туруп, аларда огуз баатырларынын жүрүштөрү, Сырдарыяда, Орто Азияда, Кавказда, Сардала талааларында өткөн окуялар баяндалган. Ошол баяндарды айтып берген Коркут реалдуу жашаган каарман, огуз-кыпчактардын кыят уруусунун беги, даанышман инсан, ыр менен күүнүн атасы катары сыпатталган. Бул дастан – муундан муунга өтүп отуруп, биздин күндөргө жеткен баалуу руханий казына. Махмуд аль-Кашгаринин «Диван лугат-ат түрк» эмгеги болсо 1000-1100-жылдардагы түрк элдеринин (ягма, чигил, тохсы, түрк, огуз, уйгур, башкыр, татар, печенег, кыргыз, карлук ж.б.) тилдеринин орфография, лексикология, лексикография, грамматикалык түзүлүшү, диалектилери, фонетикасы боюнча терең илимий маалыматтарды камтып, жеке эле лингвистикалык эмес, ошол кездеги жашоо-шарт, үрп-адат, турмуш-тиричилик, чарбачылык жагдайларынан, түрк урууларынын өз ара жана коңшу калктар менен болгон саясий, экономикалык, дипломатиялык, маданий карым-катыштары тууралуу кеңири маалыматтарды өз ичине камтып тургандыгы менен айырмаланат. Ошондой эле сөздүк адабий мурас да болуп саналат, анткени анда көптөгөн фольклордук материалдар, поэтикалык үзүндүлөр, 300гө жакын макал-лакаптар, табышмактар, көркөм баяндар орун алган. Ошондуктан бул эмгекти орто кылым мезгилиндеги түрк элдеринин поэтикалык жыйнагы, ошондой эле элдин коомдук турмушунун ар тарабын, адабий көркөм сөз өнөрүн көркөм чагылдыра алган энциклопедиялык эмгек дегенге толук негиз бар.

Ал эми Жусуп Хас-хаджиб Баласагындык XI кылымда жашап өткөн, акын, философ, энциклопедиялык билими бар илимпоз катары “Кутадгу билиг” же “Кут алчу билим” дастаны менен таанымал болгон. Бул эмгегин Караханиддер мамлекетинин башкаруучусу Сатук Богра ханга арнап жараткан. “Кут алчу билим” Жусуп Баласагындын саясат, мамлекеттик башкаруу жана аскердик жүрүш жөнүндөгү көз караштарын көркөм формада чагылдырган этикалык, дидактикалык жана саясий трактаты десек болот. Автор бул эмгеги үчүн материалдарды 30 жылдан ашуун чогултканы маалым. 13 миң эки саптык форма менен жазылган бул дастандын өзөгүн Жети-Суу аймагы, Ысык-Көлдүн бассейни жана Кашгария менен байланышкан аңыз сөздөр, уламалар, окуялар түзгөн. Дастандын поэтикалык өзгөчөлүгүнүн бири – падыша, вазир, аскер башы, элчи, катчы, кеңешчи, ал турсун ашпозчудан өйдө кандай инсан болуш керектиги, укук менен милдеттери төрт каармандын – Айтолду, Күнтууду, Акдилмиш, Өткүрмүштүн – суроо-жообу аркылуу аныктап бергенинде. Булар жалпы эле адамзатына тиешелүү философиялык, нравалык-этикалык маселелер болуп саналат. Ошондуктан бул поэма учурунда илим-билимдүү адамдардын колдон түшпөс китебине айланган. Чыгарманын негизги идеялык мазмунун билим – эл башкаруучулардын да, элдин да бейпил, жакшы жашоосунун жападан-жалгыз булагы деген ой түзөт. Мамлекеттин башында кут алчу билимге сугарылган билимдүү башкаруучу турушу керек деген ойду туюндурат Баласагындык Жусуп. Бул идея бүгүнкү күндө да актуалдуу экенин турмуш өзү ырастоодо.

Орток түрк адабий мурастарынын дагы бир көрүнүктүү үлгүсү Адиб Ахмет Югнекинин 14 главадан турган «Хибат- ул-хакайык» же «Акыйкат сыйы» эмгеги Стамбул мечитинин китепканасында сакталып турганы маалым. Бул эмгекте көйгөлүү 20 тема козголуп, адамдын бул жашоодогу ролу, жашоосунун маңызы жана максаты, илим-билим, тил тууралуу ой жоруулары аруз өлчөмүндөгү 466 ыр сабында берилген. Көзү

азиз Ахмет Югнаки ислам баалуулуктарына негизделген уламыш-эпосторду жараткан. Ошондой аль-Фараби, Махмуд Кашгари, Жусуп Баласагындын мурастарына кайрылып, алардан таалим алган. Андыктан аталган чыгармасында IX—XIII кылымдардагы түрк элдеринин бай рухий дүйнөсү ачылып берилген. Бул чыгарма да жалгыз эле түрк элдери үчүн эмес, жалпы эле адамзаттык мааниге ээ болгон маселелерди камтыганы менен баалуу.

Дегеле, байыркы түрк же түрк орток адабий мурастары өз доорундагы адамзаттын генийинен жаралып, бүгүнкү күндө да өздөрүнүн жашоону сүйүүчүлүк пафосу, айкын гуманизми жана адамды урматтоо духу, бийик моралдык идеалдар жана адамдын сезимдерин даңазалаган идеялары аркылуу өткөн доорлордун рухий дүйнөсү менен бүгүнкү күндүн рухий дүйнөсүн байланыштыруучу милдет өтөп келүүдө.

Арийне, идеялык маани-маңызы терең, көркөм-эстетикалык кунары жогору аталган мурастар боюнча көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлүп, ар кыл пикирлер айтылып келе жатат. Бирок аларга байланыштуу маселелердин бардыгы чечилип бүттү деп айтууга али эрте. Түрк тилдүү элдердин окумуштуу-изилдөөчүлөрүнүн биргелешкен аракеттери, биргелешип өткөргөн иш-чаралар, бир жагынан, ушул жагдайдагы максатты, башкача айтканда, аталган орток адабий мурастар боюнча талаш-тартыштуу маселелерди талкууга алуу, жаңы аспектилер боюнча ой-пикирлерди ортого салуу максатын көздөсө, экинчи жагынан, түрк тилдүү элдердин, өзгөчө, кыргыз-түрк маданий-адабий байланыштарынын бекемделип чыңдалышына белгилүү деңгээлде үлүш кошуу максатын көздөйт. Ал эми бул максаттардын өтөөсүнө чыгуу ар бирибиздин колубузда.

**МАХМУД КАШГАРИНИН «ТҮРКИЙ ТИЛДЕР СӨЗ ЖЫЙНАГЫ» – ОРТОК
ТҮРК МУРАСТАРЫНЫН КӨРҮНҮКТҮҮ ҮЛГҮСҮ**

Курманбек Абдылдаев, Аида Абдыкеримова* Кыргызстан

Байыркы замандарда жана Орто кылымдардын баштапкы мезгилдеринде Азиянын, өзгөчө, Борбордук Азиянын учу-кыйырыз мейкиндеринде өмүр-тиричилик өткөргөн ар түркүн элдерден чыккан ойчулдар, илим-билимдүү чыгармачыл инсандар түрдүү формадагы жана мазмундагы эмгектерди жаратып, ал замандардын эстелиги катары кийинки муундарга мурас калтырышкан. Алар синкретикалык, универсалдуу мүнөзгө ээ болуп, көп жактуу маалыматтарды камтыйт. Экинчи жагынан, тигил же бул мурасты жараткан автордун кайсы чөлкөмдөн чыкканына карап эле, Аль-Фараби казак, Улугбек өзбек, Махмуд Кашгари же Жусуп Баласагын кыргыз ж.б. деп эсептөөнүн өзү туура эмес. Алар жалпы түрк элдеринин даңктуу инсандары болуп эсептелет. Ошондуктан бул доорлордун адабий эстеликтерин жалпы эле түрк тилинде сүйлөгөн элдердин орток мурасы деп саноо зарыл.

Мына ошондой түрк орток мурастарынын арасында көрүнүктүү орунда Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат-түрк» аттуу салмактуу чыгармасы турат. Бул эмгектин авторунун толук аты-жөнү – Махмуд ибн Хусейн ибн Мухаммед ал-Кашгари. Ал даңазалуу түрк уруусунан чыккандыгы, түрк тилинде мыкты сүйлөй ала тургандыгы, Караханиддер династиясына тиешеси бар экени, түрктөрдүн, түркмөндөрдүн, огуздардын, чигилдердин, ягма жана кыргыздардын наречиелеринин айырмачылыктарын изилдеш үчүн алардын шаарларын, айылдарын, жайыт-жайлоолорун түгөл кыдырып чыгып, материал жыйнап, сөздүк түзгөнү тууралуу маалыматтар калган. Ал эми анын эмгеги «Диван лугат ат-түрк» лингвистикалык, фольклористикалык, тарыхый-этнографиялык булак катары азыркыга чейин илимпоздордун кызыгуусуна объект болуп келе жатат.

Ачкыч сөздөр: түрк тилдүү элдер, мурас, Махмуд Кашгари, «Диван лугат ат-түрк», сөздүк, түрк тилдери, лексикалык бирдик.

**MAHMUT KAŞGARÎ'NİN “TÜRK DİLLERİNİN SÖZLÜĞÜ”; TÜRK
HALKLARININ ORTAK MİRASININ BÜYÜK ÖRNEĞİ**

Kurmanbek Abdylldaev\ Aida Abdykerimova* Kirgizstan

Eskiçağ dönemlerinde ve Ortaçağın başlarında Asya'nın, ayrıca Orta Asya'nın engin sahalarında hayat geçiren çeşitli milletlerden çıkan düşüncüler, eğitilmiş yaratıcı bireyler, farklı şekil ve içerikli eserleri yaratarak, o dönemlerin anıtları niteliğinde gelecek kuşaklara miras olarak bırakmışlar. Onlar sinkretik, evrensel nitelikte olup, çok yönlü bilgileri içeriyorlar. Diğer taraftan, o ya da bu mirası yaratmış yazarın hangi bölgeden çıkmış olduğuna göre El-Farabi'nin Kazak olduğunu, Uluğbeg'in Özbek olduğunu, Kâşgarlı Mahmud'un veya Yusuf Has Hacib'in Kırgız olduklarını düşünmek hiç de doğru olmaz. Bu insanlar, bütün Türk dünyasının ünlü insanlarıdır. Dolayısıyla, bu dönemlerin edebi anıtları tüm Türk dilli milletlerin ortak mirası olarak kabul edilmelidirler.

Söz konusu Türk ortak mirasları arasında Kâşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk (Türk

**БІМУ, ректор, техника илимдеринин кандидаты, interiksu@gmail.com БІМУ, кыргыз адабияты жана манаптаануу кафедрасынын профессору, филология илимдеринин доктору, aida1973@mail.ru*

**Prof. Dr.Kasım Tinistanov Isık Göl Devlet Üniversitesi, Rektör\Prof. Dr. Kasım Tinistanov Isık Göl Devlet Üniversitesi Kırgız Dili Bölümü*

Dilleri Sözlüğü) adlı hacimli eseri önemli yeri tutuyor. Eserin yazarının tam adı, Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed el-Kâşgari'dir. Yazarın ünlü bir Türk soyundan geldiği, Türkçe çok iyi bir seviyede konuşabildiği, Karahanlı hanedanına ait olduğu, Türklerin, Türkmenlerin, Oğuz, Çiğil, Yağma boylarının, Kırgızların lehçelerindeki farklılıkları araştırmak amacıyla onların şehirlerini, köy-kasabalarını, otlak ve yaylalarını gezerek, materyalleri topladığı ve sözlük düzenlediği konusunda bilgiler kalmış. Kâşgarlı Mahmud'un Divanü Lugatî't-Türk adlı eseri de, bugünlere kadar dilbilimsel, folkloristik, tarihi ve etnografik kaynak niteliğinde birçok bilimadamının ilgi konusu olarak sayılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe konuşan halklar, Türk lehçeleri, Mahmut Kaşgarî, miras, Divan-ı Lügat et-Türk, sözlük, kelime birliği

Нечендеген кылымдарды карытып, түрдүү-түмөн доорлорду башынан кечирип өнүгүп-өсүп келаткан адамзаттын тарыхын айрым окумуштуу-ойчулдар адамзатка салыштырып, элдин (адамзаттын) балалык, өспүрүмдүк, боз уландык, жигиттик, жетилген жана улгайган мезгили болорун айтышкан. Ал эми кээ бир ойчулдар эл тарыхын миңдеген барактардан турган томдуктарга салыштырышкан. Ар бир элдин тарыхында ошол элдин тагдырына олуттуу таасирин тийгизген же өнүгүү жолун башка нукка бурган окуялар, даңктуу инсандар болгону шексиз. Арийне, тарыхый масштабдуу окуялардын эл тарыхы-тагдырындагы жөнү, ролу, мааниси өзүнчө маселе. Ал эми даңктуу инсандар элдин сыймыгы, бедел туткан бели болуу менен, өмүр жолу, ишмердиги жана эмгеги кылымдан кылымга унутулбай кала берет. Канчалаган кылымдарды карыткан узак тарыхка баам салсак, мындай инсандар өз элине гана эмгек кылбастан эмес, жалпы эле жамаатташ калктарды рухий жактан ширетип байланыштыруучу кызмат сиңиргенине күбө болобуз. Демек, алар бир гана элдин кулуну болуп чектелүүгө тийиш эместиги айкын.

Байыркы замандарда жана орто кылымдардын баштапкы мезгилдеринде Азиянын, өзгөчө, Борбордук Азиянын учу-кыйырсyz мейкиндеринде өмүр-тиричилик өткөргөн ар түркүн элдер, уруулар бирде ынтымакка келип, эбегейсиз күч-кубатка ээ болгон биримдикке баш кошушса, бирде ички-сырткы факторлордун аркасында бытырап таркап күн кечирип келишкен. Коомдук-саясий турмуштун кандай шарты болбосун, ошол элдерден чыккан ойчулдар, илим-билимдүү чыгармачыл инсандар түрдүү формадагы жана мазмундагы эмгектерди жаратып, ал замандардын эстелиги катары кийинки муундарга мурас калтырышкан. Мындай эмгектерди бир жактуу адабий, же тарыхый, же философиялык, болбосо илимдин тигил же бул багытындагы илимий деп так дифференциялоого болбойт. Алар синкретикалык, универсалдуу мүнөзгө ээ болуп, көп жактуу маалыматтарды камтыйт. Далай элге, өзгөчө, түрк тилдүү тектеш элдерге данакер болгон, эмгектери бүтүндөй түрк-ислам дүйнөсү үчүн орток мурас болгон даңктуу инсандардын катарында кимдерди атай алабыз? Борбор Азия чөлкөмүнөн эле бир канча ысымды атоого болот: Аристотелден кийинки «Экинчи мугалим» деген атакка ээ болгон философ Фараби (870-950), энциклопедист-аалымдар Абу Райхан Беруни (973-1050) жана Ибн Сина (980-1037), чыгыш илиминдеги астрономиянын туу чокусун жараткан Улугбек (1394-1449) ж.б. Бул тизмеге Ала-Тоо чөлкөмүнөн чыккан Махмуд Кашгари менен Жусуп Баласагынды сыймыктануу менен кошууга болот.

Бул жерде бир маселени белгилей кетпесе болбойт деген ойдобуз. Тигил же бул өлбөс мурасты жараткан автордун кайсы чөлкөмдөн чыкканына карап эле, Аль-Фараби казак, Улугбек өзбек, Махмуд Кашгари же Жусуп Баласагын кыргыз ж.б. деп эсептөөнүн өзү туура эмес. Бул доорлордун жана авторлордун калтырган эмгектерин жалпы эле түрк тилинде сүйлөгөн элдердин орток мурасы деп саноо зарыл.

Арийне, аталган инсандардын ар биринин өмүр-таржымалы, чыгармачылыгы-ишмердиги кеңири планда сөзгө алынып, алар жараткан эмгектер түрдүү аспектидеги

илимий изилдөөлөрдүн объектиси жана предмети катары катары каралып келатканы шексиз. Бул маселелер боюнча макала чегиндеги фрагментардуу изилдөөлөрдөн тарта системалуу монографиялык иликтөөлөргө чейин жүргүзүлүп, илимдин түрдүү багыттары боюнча диссертациялык иштер аткарылып келе жатат. Бирок бул жагдай, маселен, Махмуд Кашгари жана анын эмгеги, Жусуп Баласагын жана анын эмгеги, Аль-Фараби жана анын эмгектери ж.б. тууралуу айтыла турган сөз, изилдей турган маселе калган жок дегенди билдирбейт. Аларга байланыштуу дагы далай маселелердин ажыты толук ачыла электиги маалым.

Биз бул чакан макалада Махмуд Кашгари жана анын «Диван лугат ат-түрк» эмгеги тууралуу обзордук мүнөздө сөз кылууну чечтик. Адегенде айта кетүүчү маселе: «Диванды...» жараткан автордун өмүр-таржымалы кыргыз чөлкөмү, тактап айтканда, Ысык-Көл аймагы, андагы Барскан шаары менен байланыштуу болсо, эмгектин жазылыш тарыхы Борбор Азия чөлкөмүнө байланышкан бир топ факторлор менен, ал эми жападан-жалгыз кол жазмасынын табылышы жана басылып чыгыш тарыхы Түркия менен байланыштуу. Бирок бул жагдайлар өзүнчө макаланын чегинде кеңири сөз кылууга алынышы абзел.

Ошондой эле макалада Махмуд Кашгаринин өмүр-чыгармачылыгынын же анын эмгегинин конкреттүү бир тар аспектисин иликтөөгө алуу максатын да койгон жокпуз. Түрк элдеринин орток мурастары тууралуу сөз кылынып жаткан контекстте «Диван...» жөнүндө кыскача гана сыпаттама берүүнү туура таптык.

Чыгыштаануу илиминде Махмуд Кашгари эң алгачкы илимпоз-түрколог деп да, XI кылымдагы түркология илиминин «Радлову» катары да бааланып жүргөнү белгилүү. Аны бул деңгээлге жеткирген – «Диван лугат ат-түрк» эмгеги. Ал ойдон тоого, талаадан чөлгө өтүп жер кезген саякаттарынын натыйжасында топтолгон материалдардын негизинде түрк тилдери, диалектилери менен наречиелерин алгачкылардан болуп илимий негизде сыпаттоого кадам койгон аалым болуп эсептелет. Бул үчүн анда жогорку деңгээлдеги илимпоздук даярдыктын болуш зарылдыгы айтпаса да түшүнүктүү.

Бул жерде сөз анын араб тилин мыкты билгени менен гана чектелбейт. Албетте, бул жагдай да чечүүчү роль ойногону шексиз, анткени араб тилин билбесе, ошол заманда илим дүйнөсүнө баш бага алмак эмес. Негизги фактор – орто кылымдарда араб тил таануусу илим катары бир кыйла деңгээлде өнүккөндүгү. Окумуштуулардын пикирлерине таянсак, араб лингвистикалык системасы YIII кылымда эле калыптанып, чыгышында Индия, батышында Жер ортолук деңизинин жээктериндеги маданий борборлорду бири-бири менен байланыштырган халифаттын доорунда грек, сириялык, латын, индиялык тил илимдеринин жетишкендиктерин өз илимий кыртышында пайдалануусунун натыйжасында өз заманынын алдыңкы лингвистикалык салттарын жараткан. Демек, арабдардын лингвистикалык илимий салты иран-фарсы, түрк тил илимдерине, конкреттүү алганда, Махмуд Кашгаринин сөздүгүнүн жаралышына чоң таасир тийгизгени белгилүү. Ал, маселен, Халил ибн Ахмед Фарахидинин (Фархудинин) биздин күндөргө жеткен эң байыркы грамматика, араб тилинин түшүндүрмө сөздүгү болгон «Китаб аль-айн» эмгегин жакшы өздөштүргөнү айтылып келе жатат. Муну Кашгари «Дивандын» кириш бөлүмүндө өзү да эскерип, Халил аль-Фарахиди логикалык-математикалык ыкма менен тапкан гипотетикалык сөз бирдиктерин кошуп сөздүк түзүү ою болгонун көрсөткөн [7:56]. Бирок аль-Халилдин ыкмасын априори тандаганы менен, ал ыкма түрк тилдерине ылайык келбегендиктен, андан баш тарткан. Экинчи жагынан, андай гипотетикалык (колдонулбаган) сөздөр эмгектин көлөмүн көбөйтүп, окурмандардын кабыл алуусун оордотуп жиберерин түшүнгөн. Албетте, түрк тилдери араб тилинен айырмаланып агглютинативдүү тилдер системасына кирери, түрк тилдери үчүн араб тилинин уңгулуу тыбыштар системасы

туура келбей турганы жөнүндөгү тыянактар Махмуд Кашгариге белгисиз болгон. Ошентсе да, этиштин мамилелери менен чактарынын жасалышы боюнча түшүндүрмөсүнөн окумуштуу эки тил системалык-типологиялык жактан айрмалана турганын, араб тилинин бардык эле мыйзам ченемдүүлүктөрү түрк тилдерине ылайык келе бербестигин баамдаганын байкай алабыз.

Кашгаринин өмүр-таржымалы тууралуу эмгектерге кайрылсак, ал өз доорунун дагы бир топ философ, тилчи, тарыхчы, географ, теолог ж.б. ойчулдарынын эмгектери менен да дурус тааныш болгонун баамдай алабыз. Маселен, Берунинин мурастары, орто азиялык арабист-тилчи Абу Ибрахим Исхак Фарабинин араб тили боюнча сөздүгү «Диван ал-адаб» менен жакшы тааныш болгонун изилдөөчүлөр белгилешкен. Алсак, изилдөөчү Г.Бергштрассер өз макаласында М.Кашгаринин сөздүктү түзүүдөгү ыкмасы аль-Фарабинин эмгегине негизделгенин биринчилерден болуп көрсөткөн. Анын бул пикирин кийинчерээк К.Броккельман, Ж.Келли, А.Халидов сыяктуу арабист-окумуштуулар да ырасташкан [7:57]. Кашгари аль-Фарабинин кайсы ыкмасын алган? Египеттик окумуштуу Ахмад Мухтар Омар тарабынан жарыяланган «Диван ал-адабда» жыйырма төрт миңдей лексикалык бирдик камтылып, алты «китептен» (баптан) турган экен. Анда арабча сөздүн арабча түшүндүрмөсү берилип, көп учурда сөз иллюстрациялык мисалдар менен жабдылган. Ал эми сөздөрдү жайгаштыруу тартибин алсак, сөздөр уңгулук консонанттардын алфавиттик тартибинде берилген. Махмуд Кашгари «Диванда» лексикалык бирдиктерди берүүнүн дал ушундай ыкмасын, т.а., сөздөрдү алфавиттик тартипте жана иллюстрациялык материалдар менен жабдып берүү ыкмасын колдонгон жана ал методика алгылыктуу болгон.

Ошондой эле М.Кашгари фарсы тилин кайсы бир даражада билгени, жеткинчек чагынан эле «Куранды» мыктап өздөштүргөнү жана аларды өз эмгегинде ылайыгына жараша колдонгону тууралуу маалыматтар да бар [3:431].

«Диван лугат ат-түрк» кириш бөлүм менен башталат. Анда түрк тилдерин үйрөнүүнүн мааниси, бул эмгек кимге арналганы жана багытталганы, автордун түрк элдери жана уруулары жашаган аймактарды кыдырып материал топтогону, сөздүктү түзүүдөгү методикасы, түрк элдери колдонгон он сегиз тамгалуу алфавит, түрк элдери менен урууларынын аталыштары, жашаган аймактары, алардын тилдеринин эң алгачкы илимий классификациясы боюнча маалыматтар камтылган. Мына ушул маалыматтар эле сөздүктүн маани-мазмуну бир кыйла олуттуу экенинен кабар берип турат.

«Дивандын» структурасы сегиз баптан туруп, формалык жактан алганда сөздүк тартибинде түзүлгөн. Анда, жалпысынан, түрк элдеринин тилдеринен тандалып алынган 7500 лексикалык бирдик (сөз) камтылган. Сөздөр уңгусунун алфавиттик тартиби боюнча уячаларга жайгаштырылып, ар бир сөздүн арабча котормосу орун алган. Жөн гана котормо берилбестен, көп учурда кеңири түшүндүрмө, иллюстрациялык мисалдар менен коштолгон. Тигил же бул лексикалык бирдикке байланыштуу болгон 290 макал-лакап (паремиялык текст), ошондой эле 4 кошок ыры, элдик баатырдык дастандардан үзүндүлөр, түрдүү тематикадагы элдик ырлардын фрагменттери ыгы менен орун алган. Эмгекте түрк тилдериндеги айрым бир грамматикалык мыйзам ченемдүүлүктөр айкындалып, диалектилик, топонимдик жана географиялык маалыматтар да берилген.

Сөздүктүн негизги өзгөчөлүктөрүнүн дагы бири – кыргыз, кыпчак, карлук, огуз, чигил сыяктуу өз алдынча түрк этносторун «уруу», «урук» терминдери менен дифференциялап бериши. Бул ар түрдүү уруулардан турган «бирдиктүү түрк эли» тууралуу элестетүү, көз караштардан улам келип чыккан.

«Диванда» Кашгари чийген дүйнөнүн картасы да орун алганын айтпай кетүүгө болбойт. Бул түстүү карта буга чейин белгилүү болгон мусулман жана европалык географтар чийген карталардан айырмаланып турган. Мында автор дүйнөнүн борбору

катары салт болуп калгандай Меке шаарын эмес, өзү туулуп-өскөн Ысык-Көлдү, Борбордук Теңир-Тоо аймагын алганы кызык. Барскан шаарынын аталышы сөздүктүн текстинде «Барсган» деп берилсе, картада Барскан деп берилген. Ысык-Көлдүн тегерек-четиндеги шаарларды билдирүүчү айрым чекиттерге аталыштары жазылбай, кыргыз сыяктуу өз каганаты бар элдер, Теңир-Тоону мекендеген айрым уруулар жазылбай калган, демек, бул картаны түзүү иши толугу менен соңуна чыккан эмес деп бүтүм чыгарууга негиз берет. Ошого карабастан, бул карта Махмуд Кашгаринин түрк тилдүү элдерден чыккан алгачкы картограф экенин айгинелейт.

Жалпылап алганда, даңазалуу бабабыз Махмуд Кашгари дал ушул эмгеги менен түрк тилдүү элдердин өз доорундагы энциклопедиясын түзүү боюнча бийик ой-мүдөөнү турмушка ашырган. Буга байланыштуу, макалабызды академик А.Н.Кононовдун пикири менен жыйынтыктоону туура таптык: «Махмуд Кашгаринин бул эмгеги... хакандык (кара кагандык) түрктөр, түркмөндөр, огуз, йагма, чигил, кыргыздар тууралуу баа жеткис лингвистикалык, этнографиялык, фольклордук, географиялык, тарыхый маалыматтарды биздин заманга жеткирип берген бирден-бир турпатка ээ чыгарма болуп эсептелет».

Колдонулган адабияттар:

1. Abdırzakov A. Türk Atanın baldarı bolsok...ce ruh başattarı. -Ankara 1995.1
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы, 4-том. -Бишкек, 2002.
3. Махмуд Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы». Китепте: Кыргыздар. 2-т./Түзгөн: К.Жусупов. -Бишкек, 1991.
4. Махмуд ибн Хусейин Кашгари. Түркий тилдер сөз жыйнагы (Диван лугат ат-түрк). Китепте: Кыргыздар. 2-т./Түзгөн: К.Жусупов. -Бишкек, 1991.
5. Стеблева И. Түрк тилиндеги байыркы адабият. Китепте: Кыргыздар. 2-т./Түзгөн: К.Жусупов. -Бишкек, 1991.
6. Чороев Т.К. Махмуд Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы». //Ала-Тоо. - 1988. -№4.
7. Чороев Т.К. Махмуд ибн Хусейин ал-Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы». -Фрунзе, 1990.

TÜRK HAKANLARINDA KUT-TANRI İLİŞKİSİ VE YÖNETME GÜCÜ, KUTADGU BİLİĞ'DEKİ ANLAMI

KUT (THE POWER OF STATE ADMINISTRATION)-GOD RELATIONSHIP IN THE TURKISH KHAN AND GOVERNANCE POWER, MEANING IN KUTADGU BİLİĞ

(Prof. Dr.) Hayrettin İVGİN*

Öz

Türklerin kendilerine özgü bir devlet (*il=el*) anlayışı bulunuyordu. Devlet (*il=el*) şu unsurlardan oluşuyordu: Millet (*budun*), ülke (*ulus*), teşkilat (*elgi uzun*) ve hakimiyet-siyasi otorite (*kut*).

Tanrının bir bağıışı ve iyiliği olan hükümlanlık (egemenlik) anlayışı yani siyasi otorite meşrutiyeti, “*kut*” ile açıklanabilir.

Bir hükümdar için “*kut*” alınmış olması, Tanrı tarafından ona “*kut*” verilmiş olması, onun meşru bir devlet başkanı olduğunu gösterir.

Kut almış olmak (kut verilmiş olmak), hükümdarda; egemenliğin yani devlet gücünün kendisinde olması anlamına gelir. Ayrıca, bu gücün, devletin toprakları içinde başka bir gücün kudretin olmaması, rakipsiz olması demektir. Bu güç, yönetmedeki meşrutiyeti, siyasi anlamda iktidar olmayı sağlamaktadır. Devlet gücünü elinde bulunduran ve başkalarını yönetme gücüne sahip olan “*kut almış*” yani “*kut verilmiş*” hükümdar, karar verme ve bu kararları uygulayabilme yetkisinde olmaktadır. Otoritesinin meşrulaşmış bir iktidar (*muktedir*) olduğunu gösterir.

Eski Türklerde egemenlik, Tanrının hükümdara bir bağıışdır (*lütfuldur*). Buna göre egemenliğin kaynağı ilâhidir (*Tanrısaldır*).

Egemenlik sadece bir kişiye değil, bir aileye bahşedilmektedir. Bu yönetme yetkisi Gök’ten alınır, verilir. Bu gücü ve yetkiyi veren Tanrı (*Tengri*)’dır. Ötüken Türk Kitabelerinde, (Göktürk Kitabelerinde) Tanrı’nın özellikleri, bu açıdan açık bir biçimde ortadadır.

Bildirimde Tanrı tarafından bu otorite gücünün seçilmiş hanedan üyelerine nasıl ve ne şekilde verildiği anlatılmakta, bu siyasi otorite anlayışının kanuniliği (yasallığı) ve meşrutiyeti incelenmektedir.

Bildirimde ayrıca dilcilerin “*kut*” kelimesi üzerinde ortaya koydukları düşünceleri, açıklamaları, değerlendirmeleri de anlatılacaktır.

“*Kut*”un Kutadgu Bilig bağlamında ifade ettiği anlamı da bildiri de dile getirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kut, Gök Tanrı, hakan, hakimiyet, Kutadgu Bilig.

ABSTRACT

Turks had an understanding of their own state (*il = el*). The state (*il = el*) consisted of the following elements: nation (*budun*), country (*nation*) and domination-political authority (*kut*). The understanding of sovereignty, which is a donation and goodness of God, namely the legitimacy of political authority, can be explained by “*kut*”.

The fact that “*kut*” was given to a governor, and that he was “blessed” by God, indicates that he is a legitimate president.

To have a Kut (to be granted) means that the state power is in control of governor. Moreover, this power means that there is no another power as much as that has the governor, it is unrivaled. This power ensures legitimacy in governance, power in political sense. The “*kut sahibi olmak* (to have power in state administration)” means “*kut verilmek* (to be empowered

* Halk Bilimi Araştırmacı-Yazar. Ankara/TÜRKİYE
(hayrettinivgin@gmail.com)

in state administration)" governor, who has the power of the state and has the power to govern others, is empowered to make decisions and implement those decisions. It shows that his authority is a legitimate power.

In Old Turks sovereignty is a godly donation of God (*grace*). According to this, the source of sovereignty is the divine (*Godlike*).

Sovereignty is granted to not only a person but a family. This authority to govern is taken and given from the sky (*gök*). This power and authority is given by God (*Tengri*). In the Otügen Turkish Inscriptions, the properties of God (in the Gokturk Inscriptions) are clear in this respect.

The paper describes how and by whom this power of authority is given to the members of the chosen dynasty by God, and the legality and legitimacy of this understanding of authority is examined.

The paper will also describe the thoughts, explanations, and evaluations that the linguists have put on the word "kut".

The meaning of "Kut (the power of state administration)" expressed in the context of Kutadgu Bilig will also be expressed in the paper.

Key Words: Kut (the power of state administration), Gök Tanrı (Sky God)), khan, domination, Kutadgu Bilig (Blessed Knowledge).

Eski Türklerde Tanrı düşüncesi ve kavramı diğer dinlere göre farklıdır. Aslında “*gök*” anlamına gelir. Çağatayca’da *Tengri*, Yakutçada *Tanara*, Altay lehçesinde *Teneri* gibi çeşitli biçimlerde ifade edilir. Divanu Lügati’t-Türk’te *Tengri* kelimesi Yüce Tanrı anlamında izah edilmiştir. Göktürk kitabelerinde Tanrı; doğüstü özellikte, insanlara güç veren, insanların hayatını şekillendiren, sonsuz bir kutsallığa sahiptir.

Eski Türklerde *Tengri*’yi incelediğimizde görürüz ki onun maddi bir kişiliği yoktur. Onun bir manevi bir yanı vardır ki etkisi bundandır. Bu yönüyle Allah’ın sıfatlarına yaklaşmaktadır. Türk boyları Tanrı’nın varlığına inanmaktadır, ona “*Öze Tengri (Yukarı Tanrı)*” yakıştırmalarını uygun görmektedir. Tanrının bulunduğu yerin gök ve daha uzaklar olduğunu (uzay) söylemektedirler. Yani Tanrı’nın bulunduğu yer, sınırsızdır, hatta sonsuz mekândır.

Sadece Ötüken kitabelerinde geçen Tanrı sözlerine baktığımızda onun özelliklerini tespit etmekteyiz. Gördüğümüz kadarıyla Tanrı, sonsuz bir hayata sahiptir yani ebedîdir. Tanrı irade sahip olup bilicidir. Tanrı Türkleri kut’lu, kağanlı ve il’li (devletli) kılar. Tanrı düzenleyicidir, güç ve cesaret verir. Tanrı yardım edici olup güç sahibidir. Tanrı yaratıcıdır ve suçluları cezalandırır. Buna göre Tanrı, Türk inancına ve anlayışına göre, bir aileye hükümlanlık bağışlayabilir. Yani otorite ve idare etme gücünü haneden bireylerine verir. Onların içinden birini hakanlık tahtına oturtabilir. Türkler buna inanır.

Buna “*kut verme*” denir. Kut vermeyi Tanrı bağışlar. Kut bağışlanan kişi de “*kut almış*”tır. Kut kelimesi, siyasî egemenlik gücü, yani devleti idare etmek yetkisi ve otoritesi anlamına gelmektedir. Ancak, kut kelimesi üzerine, pek çok bilim adamı ve araştırmacılar görüşler ortaya atmış anlamları konularında tartışmışlardır.

Bunların bazıları; saadet, mukaddes, baht, şans, talih, mutluluk, kader, devlet, ikbal, mesut, mübarek gibi kelimelerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Bazı bilim adamları kut tabirini özellikle hükümdar için Gök ve Yer tarafından desteklenmesi zorunlu, insanın bir çeşit otonom ruhsal gücü olarak değerlendirmişlerdir.

Son yıllarda yapılan çalışmalar; kut kelimesinin siyasî hakimiyet gücü, yani devleti idare gücü ve yetkisi anlamında ifade edilmesi gerektiğini ortaya koymuşlardır.

Türk hükümdarlarına idare etme hakkı ve yetkisi Tanrı tarafından bir lütuf olarak verilmiş ve bağışlanmıştır. Yani hakan, Tanrı iradesiyle; *kut* (egemenlik gücü), *ülüğ* (nasip ve kısmet) ve *yarlıg* (Tanrı izni ve kader) verildiği için hükümdar olmuştur. Kendisi *kutalmış*’dır, yada

kut verilmiş'tir. Artık yönetme hakkı ve yetkisinin kaynağı vardır, o da Tanrı'dır. Böylece göğün yeryüzündeki temsilcisidir.

Bu anlayış ve gelenek, Büyük Hun İmparatorluğu döneminden beri yüzyıllarca devam edegelmiştir. Hun Hakanı Mete Han, Tanrı'nın kendisine siyasî iktidar verilen bir kişi olarak Tengri Kut unvanını taşıyordu. Mete Han M. Ö. 176 yılında, Çin İmparatoruna gönderdiği bir mektuba şöyle başlıyor: "*Ben Tanrı tarafından tahta çıkarılmış büyük Hun Kağanı Tengri Kut Ch'an-yüsüyüm*"*

M.Ö 96-85 yılları arasında hükümdar olan X. Hun Kağanı Holoku, yine Çin İmparatoruna yazdığı mektupta "*Hunlar göğün mağrur çocuklarıdır.*" demektedir.

Avrupa'da Batı Hunlarının hükümdarı Atilla da babadan oğula kan yoluyla hâkimiyet aldığı için kendisine bunun için "*Tanrının Kırbacı*" denmiştir.

Göktürk dönemi Türk düşüncesinde de devletin idare edenini Tanrı'nın seçtiğine inanılırdı. Bu Orhun Kitabelerine de yansımıştır. O sebeble Tanrı için "*İl berigme Tengri (Devlet veren Tanrı)*" denmiştir.

Kitabelerin güney yüzünde "*Tengritetegtengride bolmuş Türük Bilge Kağan*" ifadesi geçmektedir. Bu ifadenin karşılığı olarak bilim adamları çok çeşitli görüşler ileri sürerek değişik karşılık vermişlerdir. Bu ifadeye "Tanrıya benzer, Tanrı gibi gökten kağanlığını almış Türk Bilge Kağan" anlamı verilebilir.

Orhun kitabelerinde Bilge Kağan "*Tanrı yarlık (izin) verdiği için tahta oturdum. dünyanın dört köşesinden milletleri düzenledim.*" Bilge Kağan kitabesinin Doğu yüzünde daha sonra şunları söylüyor: "*Tanrı Yarlık verdiği için, kutum ve kismetim var olduğu için ölecek milleti dirilttim besledim. Çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin kıldım, az milleti çok kıldım.*"

Kül-Tigin kitabesinde şu sözler önemlidir: "*Tanrı yarlık (izin) verdiği için kendimin kutu var olduğu için kağan oldum.*" (Kitabeler 1, Güney, s. 9)

Uygur Kağanlarında da Hun devleti geleneği ve anlayışı devam etmiştir. Uygur kağanları; *İduk-Kut, İdi-Kut, Tengri Kut, Kutlug, Tenride Kut Bulmuş, Tenride Ülüg Bulmuş* gibi unvanlar kullanıyorlardı.

Kut almak, Tanrının kut vermesi, ilâhi bir gücün yöneticide (başkan) bulunması meşruiyet kazanmak için vesile olmuştur. Biliyorsunuz Kutalmışoğlu Süleyman, Ertuğrul Gazinin dedesidir. Oda kut almış sayılır. Çünkü kut verilen devlet başkanlarının çocukları da devleti yönetmeye namzettir ve haklarıdır. Çünkü kut bir kişiye verilmez, hanedana verilir.

Zaman ve asırlar geçtikçe; coğrafi ve dinî şartlar değiştikçe, kut almanın ilahilik gücü de, meşruiyet anlayışı da değişti. Osmanlı devletinin kurulmadan önceki beylik dönemini hatırlayınız. Osman Beyin gördüğü rüyayı hepimiz biliyorsunuz. Rüyasında göğsünden bir çınar ağacı çıkar, dallanır, budaklanır ve büyür, bunun mevcut bulunan beyliğin ömrünün uzun olacağına bütün dünya hakimiyetine sahip olacağına, yönetenlerin de beylerin oğullarının torunlarının ve o soydan geleceklerin olacağı şeklinde yorumlanmıştır. Böylece meşruiyet babadan oğula geçmiştir.

Bu meşruiyet gücü, Osmanlı Devleti büyüdükçe zayıflamıştır. Yeni bir ilâhi güç gerekmiştir. O sebeble Yavuz Sultan Selim Mısır seferiyle (1517) İslâm Halifeliğine son vererek Halifeliği yeni bir unvan olarak almış ve ilâhi bir meşruiyet kazanmıştır. Bu meşruiyetlik Osmanlı hanedanının olmuştur. Osmanlı hanedanı ilahilik de kazanmıştır.

Bilindiği gibi M. S. 840 yılları Türk tarihi açısından çok önemli olayların olduğu yıllardır. Hunlardan beri bu tarihe kadar Orhun bölgesi Türk kağanlığının merkezi idi. Kırgız Türklerinin Orhun hanedanlığına son vermesiyle Türklüğün merkezi Doğu Türkistan olmuştur. Uygur Türkleri, Kansu (yani Kesu) ve Doğu Türkistan'ın orta ve doğu bölümlerinde yeni bir Uygur hanedanlığı kurmuşlardır. Adı da İdikut Uygur Devleti'dir. Karahanlı hanedanlığı da Doğu Türkistan'ın güneybatı kısımlarında Batı

* **Şanyü:** Tanrı tarafından kut verilmiş hakan.

Türkistan'ın Balasagun'un ve Maveräünnehir'in bazı bölgelerini içine alan büyük bir Türk kağanlığı meydana gelmiştir. Bu kağanlığın bünyesinde Uygur, Yağma, Karluk, Çiğil, Tohsu, Argu, Kıpçak, Oğuz gibi Türk boyları bulunuyordu.

İdikut ve Kensu Uygur Türkleri, Mani ve Buda dinlerini kabullenerek yeni bir kültür döneminde iken Karahanlılar da İslâm dinini kabullenmişlerdir. Karahanlıların 3. Hükümdarı Saltuk Buğra Han (Abdülkerim Saltuk Buğra Han) 930 yılında Müslüman oldu ve İslam dinini Karahanlı devletinin, devlet dini haline getirdi. Böylece ilk Türk-İslâm devleti (930-1212) kurulmuş olur. Bu devletin asıl bünyesini Uygur Türkleri ile Karluk Türkleri teşkil ediyordu.

Arap harflerinde dayalı Türk alfabesi Karahanlıların yazı dili idi. Bu dönemde iki Türk büyük şahsiyeti ortaya çıkmıştır. Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacib. Mahmut; dilci, etnograf, tarihçi, gramerci, diyalektolog, coğrafyacı, haritacı, folklorcu, şairdir. Balasagunlu Yusuf ise din bilimci, mitolog, felsefeci, dinler tarihçisi, ruh bilimci, siyaset bilimciydi.

Karahanlı döneminde, Türk-İslâm edebiyatının ve Türk nazımının ilk büyük eseri Yusuf Has Hâcib tarafından 1069 yılında yazılması tamamlanan Kutadgu Bilig eseridir. Bu eser dönemin Karahanlı hükümdarı Saltuk Buğra Han'a hediye edilmiştir.

Bu kitap dört önemli unsur üzerine oluşturulmuştur. 1. Kanun (Adalet, Doğruluk, Hükümdar) 2. Mutluluk, 3. Akıl. 4. Kanaat'tır.

Yusuf Has Hacib bunların hepsine birer ad vermiştir.

-Kanuna (adalet, doğruluk), *Kün-Togdı* adı verilmiş ve padişah (hükümdar) yerine konulmuş

-Mutluluğa (saadet), *Ay-Toldı* adı verilmiş ve vezir yerine konulmuş.

-Akıl'a, *Öğdilmiş* adı verilmiş ve vezirin oğlu yapılmış.

-Kanaat'a, *Odgırmış* adı verilmiş ve vezirin kardeşi yerine konulmuş.

2014 yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un yayımladığı "Kutadgu Bilig Grameri/Fiil" adlı eserinin Giriş bölümünde, bu eserle ilgili yapılmış dünyadaki önemli çalışmalar anlatılmaktadır. Kutadgu Bilig'le ilgili çalışma yapacakların bu bölüme mutlaka başvurmaları gerekmektedir. Tabiki; Reşid Rahmeti Arat'ın 1947 yılında yayımladığı Kutadgu Bilig (Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1947) metin, çeviri ve sözlük ihtiva eden muazzam çalışmasını, A. Dilâçar'ın 1972 yılında yayımladığı Kutadgu Bilig incelemesi (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1972) adlı kitabının da mutlaka görülmesi gerektiğini söyleyebilirim.

Türk edebiyatının ve dilinin en büyük yazılı eserlerinden birisi olan Kutadgu Bilig, 6645 beyitten oluşan bir eserdir. Aruzun "*Fa'ülün/Fa'ülün/Fa'ülün/Fa'ül*" kalıbıyla yazılmıştır. Benim bu yazımda esas aldığım metin Ayşegül Çakan'ın çevirisini yaptığı Kutadgu Bilig eseridir.

Metinde bir çok yerde "*kut*" kelimesi geçmektedir. O dönemin Türkçesiyle bu kelime, "*Tanrı tarafından onanmış mutluluk, şans, talih ve devlet*" anlamlarında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'in anlamı da "*Mutluluk Veren Bilgi*" olarak açıklanmaktadır. Zaten bu eser, her iki dünyada kutlu ve mutlu olmak için gerekli yolu göstermek amacıyla kaleme alınmıştır.

Kutadgu Bilig'de hangi beyitte "*kut*" kelimesi geçiyorsa; Tanrı'nın hakana yönetme gücü verdiği ifadeleri varsa; bu anlama gelecek kelimelerin geçtiği beyitlerin çevirilerini aşağıya yazdım. Aslında bu beyitlerin orijinalini yazıp yanına çevirisini yazsaydım daha anlaşılır olurdu. Ancak "*kut*" kelimesinin geçtiği beyitler bu kadar değildir. Daha onlarca beyitte "*kut*" kelimesine rastlamak mümkündür.

109 Ey kutlu hakan, Tanrı sana verdi mutluluk

Ona şükredip adını bin kez oku

1258 Beni yarattın sen verdin kutluluğu

Günahkâr kulunum hem de kusurlu

- 6192 Tanrı kime kılarısa inayet, basut (yardım=destek)
Onun olur dünya, oluverir kut
- 5469 İsteyip almadın sen bu beylik gücünü
Tanrı verdi fazlasıyla bu belli
- 5470 Bu beyliği sana iyilik ederek verdi
Buna şükret ey geniş bilgi sahibi
- 5947 Bu beyler gücünü Tanrıdan alır
Halk iyi olursa bey de iyi olur
- 1933 Tanrı kime verirse bu beylik işini
O işe denk verir akıl ve gönlünü
- 1934 Kimi bey olarak yaratmak isterse Tanrı
Ona önce uygun tavır, akıl verir ve kol kanat gerer
- 1267 Tanrı kime inayet ve yardım ederse
Mutlu olur o kişi her iki dünyada
- 1430 Bütün yönetiminde Tanrı'dan yardım dile
Tanrı güç verir şüphesiz sana
- 5195 Doğruluk için Tanrı seni hakan yaptı
Doğru ol, doğrulukla yaşat ve yönet
- 668 Güvenme bu verilen kuta, ey kutlu kişi
İnanma aldığın bu kuta kutalmış kişi

Sonuç

Türklerin kendilerine özgü bir devlet (*il=el*) anlayışı bulunuyordu. Devlet (*il=el*) dört unsurdan oluşuyordu: millet (*budun*), ülke (*ulus*), teşkilat (*elgi uzun*) ve hakimiyet siyasi otorite (*kut*).

Tanrının bir bağışı (*lütü*) ve iyiliği olan hükümlanlık (*egemenlik*) anlayışı yani siyasi otorite meşruiyeti “*kut*” kelimesi ile açıklanabilir.

Devlet gücünü elinde bulunduran ve başkalarını yönetme gücüne sahip olan kişi “*kut almış*”tır. Yani bu yönetene “*kut verilmiş*”tir. Eski Türklerde egemenlik, Tanrının hakana bir bağışıdır. Bu anlayışa göre hakanın egemenlik hakkının kaynağı ilâhidir.

Kutadgu Bilig’de de buna ilişkin olarak beyitlerde; hakanların yönetim gücünün Tanrı’dan geldiğini, yöneten hakanın seçilmiş bir kişi olduğu ve bu gücün kutsal olduğu ifade edilmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

A. KİTAPLAR

1. Bahaeddin ÖGEL, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Doğru Kadar)*, Ankara 1982.

2. Reşat GENÇ, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981.
3. Bahaeddin ÖGEL, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I. ve II. Cilt, Ankara 1981.
4. Aydın TANERİ, *Türk Devlet Geleneği*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
5. Ali ÖZTÜRK, *Ötüken Türk Kitabeleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996.
6. İbrahim KAFESOĞLU, *Kutadgu Bili ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980.
7. Muharrem ERGİN, *Orhun Abideleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1970.
8. Yaşar KALAFAT (Editör), *Kut (Türk Halkbilimi İnanç Araştırmaları-III-)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018.
9. Yusuf Has HACİB, *Kutadgu Bilig*, 4. Basım, (Çevrine: Ayşegül Çakan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017 (Ağustos).
10. A. DİLAÇAR, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, 5. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
11. Oğuz ÇETİNOĞLU, *Ayetler ve Hadisler Rehberliğinde Kutadgu Bilig Beyitlerinden Seçmeler*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2018 (Eylül).
12. Yusuf Has HACİB, *Kutadgu Bilig'den Seçmeler (Mutluluk Veren Bilgi)*, 2. Baskı, (Düzenleyen: Recep Erdoğan), Marmara Kitabevi Yayınları, Bursa 2005.
13. Yusuf Has HACİB, *Kutadgu Bilig'den Seçmeler*, (Hazırlayan: Halime Yanık), Müjde Yayınevi, İstanbul 2006 (Mart).
14. Abdülkadir DONUK, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî) Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (TDAV) Yayınları, İstanbul 1988.
15. Ahmet Bıcan ERCİLASUN, *Kutadgu Bilig Grameri/Fiil*, Akçağ Yayınları, Ankara 2014.
16. Bahaeddin ÖGEL, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 4. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları (TDAV) Yayını, İstanbul 2001.

Yazılar

1. Abdülkadir DONUK, “Türk Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı”, *Türk Edebiyatı Dergisi*, Sayı: X-XI, 1981, s. 29-56.
2. Selim KARAKAŞ, “Kut-Tanrı İlişkisi Bağlamında Türklerde Yönetim Erkinin İlâhi Temelleri”; *Yaşar Kalafat, Kut (Türk Halkbilimi İnanç Araştırmaları-III-)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 29-54.
3. Yaşar KALAFAT, “Türk Halk İnançlarından Mitolojiye: Kut Bağlamında Mesken-Alie ve Değerleri”; *Yaşar Kalafat, Kut (Türk Halkbilimi İnanç Araştırmaları-III-)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 55-17.

**TÜRK DİL KURUMUNCA KIRGIZCA LEHÇESİ/KIRGIZ TÜRKÇESİ, KIRGIZ
EDEBİYATI VE KÜLTÜRÜ HAKKINDA YAPILAN BAŞLICA ÇALIŞMALAR
KIRGHIZ LANGUAGE/DIALECT, LITERATURE AND CULTURE STUDIES OF
TURKISH LANGUAGE INSTITUTION (TÜRK DİL KURUMU-TDK)**

(Prof. Dr.) Nail TAN*

ÖZ

12 Temmuz 1932 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Yüce Atatürk tarafından, Türk dili hakkında derleme, araştırmalar yapıp yayımlamak ve Türkçeyi zenginleştirmek amacıyla kurulan Türk Dil Kurumu/TDK dilimizi bir bütün olarak ele almış, bu çerçevede Kırgızca lehçesi üzerinde de önemli çalışmalar yapmıştır. Zaman zaman Kırgız edebiyat ve kültürüne de eğilen Kurum, 1983'te kardeş Atatürk Kültür Merkezinin faaliyete geçmesiyle edebiyat ve kültür çalışmalarından belli bir ölçüde uzaklaşmıştır.

1997'de TDK'de başlatılan Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi çerçevesinde 15 kitap yayımlanmış olup 50'ye yakın Kırgız destanı Türkiye Türkçesine kazandırılacaktır. 1995 Manas Yılı dolayısıyla da TDK'ce bazı toplantılar düzenlenmiş, kitaplar yayımlanmıştır. 2018 de TÜRKSÖY Cengiz Aytmatov Yılı'dır.

TDK'nin Kırgız/Kırgızca lehçesi, Kırgız edebiyatı ve kültürüyle ilgili çalışmaları bildirimizde şu başlıklar altında ele alınmıştır:

- A. Kırgız Şeref Üyeleri ve Yardımcı Üyeler
- B. Kitap Yayımları
- C. Süreli Yayınlardaki Bilimsel Makaleler (*Belleten-Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*)
- Ç. Kongre, Sempozyumlar

Anahtar Kelimeler: Türk Dil Kurumu, Kırgız /Kırgızca lehçesi, Manas, şeref üyesi, *Belleten-Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*,.

ABSTRACT

On July 12 of 1932, Turkish Language Institution which was established by the founder of Republic of Turkey, Great Atatürk, was aimed to make compilation, research and enrich Turkish language, has considered our language as a whole and has done important work on the Kirghiz language in this framework. The institution, which occasionally devoted itself to Kirghiz literary and cultural arts, moved away from literary and cultural studies in 1983 with the going in action of the sister institution Atatürk Culture Center's activities.

In 1997, in the framework of Detection of Turkish World Epic, to Transfer to the Turkish Language and Publishing Project, 15 books are published and nearly 50 Kirghiz epic will bring in to the Turkish language. Also because of 1995 Manas Year, some meetings were held in the TLI-Turkish Language Institution (Türk Dil Kurumu-TDK) and books were published. 2018 is the year of TÜRKSÖY Cengiz Aytmatov too.

* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (E) Genel Müdürü, halk bilimci.

The TLI's (TDK) studies on the Kirghiz language/dialect, literature and culture have been reported in the following headings:

- A. Kirghiz Honorary Members and Associate Members
- B. Book Publications
- C. Scientific Publications in Periodicals (*Belleten-Yearbook of Turkic Studies, Turkish World Journal of Language and Literature*)
- Ç. Congress, Symposiums

Keywords: Turkish Language Institution, Kirghiz dialect, Manas, honor member, *Belleten-Yearbook of Turkic Studies*.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Yüce Atatürk'ün Türk dili hakkında derleme, araştırmalar yapmak ve yayımlamak amacıyla 12 Temmuz 1932 tarihinde Ankara'da kurdurup Koruyucu/Hâmi Başkanlığını üstlendiği Türk Dili Tetkik Cemiyeti/Türk Dil Kurumu/TDK, Türkçeyi ilk günden itibaren lehçe ve ağızlarıyla birlikte bir bütün olarak ele almış, bu çerçevede Kırgızca/Kırgız lehçesi/Kırgız Türkçesi üzerinde de durmuş, önemli çalışmalar yapmıştır. Zaman zaman Kırgızca/Kırgız lehçesinin/Kırgız Türkçesinin kullanım alanı Kırgız edebiyatı ve kültürüne de eğilen Kurum, 1983'te AKDITYK çatısı altında kardeş kuruluş Atatürk Kültür Merkezinin faaliyete geçmesiyle edebiyat ve kültür alanlarından önemli ölçüde uzaklaşmıştır.

1995 Manas Yılı'nda, Manas destanı TDK'nin uluslararası faaliyetlerinin odağını oluşturmuştur.

TDK'ce 1997 yılında uygulamaya konulan "Türk Dünyası Destanlarını Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi" çerçevesinde elliye yakın Kırgız destanının metni Türkiye'ye getirilmiş, Türkiye Türkçesine kazandırılmaya çalışılmıştır. Projeden 15 cilt destan yayımlanmış olup hâlen çalışmalar sürdürülmektedir. Ayrıca, Manas destanı ile ilgili yayınlar da yapılmıştır, yapılmaktadır. Söz konusu projenin Kırgız ayağının ön planda olmasında Kırgızistan Koordinatörü Prof. Dr. Abdıldacan Akmataliyev'in rolü büyüktür. TDK Şeref Üyesi seçilmiştir.

TDK, TÜRKSOY 2018 Cengiz Aytmatov Yılı kutlamalarına da önemli katkılarda bulunmaktadır.

TDK'nin Kırgızca/Kırgız lehçesi/Kırgız Türkçesi, Kırgız edebiyatı ve kültürüyle ilgili başlıca çalışmalarını dört başlık altında inceleyeceğiz:

- A. Kırgız Şeref Üyeleri, Haberleşme Üyeleri
- B. Kitap Yayınları
- C. Süreli Yayınlarıdaki Makaleler
- Ç. Kongre, Sempozyum Çalışmaları

A. TDK'nin Kırgız Şeref Üyeleri, Haberleşme Üyeleri

TDK'nin dernek döneminde (1932-1983) tüzüğü gereği Türkiye'den asıl ve yardımcı üyelerin yanı sıra yurt dışından da Türk diline hizmet etmiş ünlü dil bilimcilerden oluşan şeref ve haberleşme üyeleri bulunmaktadır.

Dernek döneminde Kırgızistan, SSCB'ye bağlı bir sosyalist cumhuriyetti. Bazı Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan dil bilimcileri SSCB adına TDK şeref ve haberleşme üyesiydi. Tespit edebildiğimiz kadarıyla dernek döneminin SSCB vatandaşı şeref ve haberleşme üyeleri içinde Kırgız kökenli dil bilimci, Türklük bilimci bulunmamaktadır.

1983'te başlayan AKDTYK çatısı altındaki TDK Kamu Bilim Kurumu döneminde, 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla yeni bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti'yle doğrudan siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkiler başlamıştır. Yeni dönemde, dil bilimciler, Türklük bilimciler artık Rusya Federasyonu devrede olmadan kendi Cumhuriyetleri adına TDK'ye şeref ve haberleşme üyesi kabul edildiler.

TDK'nin 1983, 1991 sonrası şeref üyesi Kırgız bilim insanları şunlardır:

- Prof. Dr. Bübüyna Oruzbeayeva (öldü)
- Prof. Dr. Abdıldacan Akmataliyev
- Prof. Dr. Çetin Cumagulov

Şeref üyelerinden Prof. Dr. Bübüyna Oruzbeayeva hakkında TDK'ce bir armağan kitap yayımlanmıştır:

Bübüyna Oruzbeayeva Armağanı (2013), haz. Gülzura Cumakunova, Ankara, 208 s., TDK Yayınları: 1085.

TDK Haberleşme Üyesi, bir Kırgız bilim insanı vardır: Prof. Dr. Kadirali Konkobayev.

Kırgız şeref ve haberleşme üyelerinin önümüzdeki yıllarda artacağı şüphesizdir.

B. Kitap Yayınları

TDK'nin bugünlerde 1300'e yaklaşan kitap yayınları içerisinde, doğrudan Kırgızca/Kırgız lehçesi/Kırgız Türkçesi, Kırgız edebiyatı ve kültürüyle ilgili olanlar, küçümsenmeyecek bir sayıya ulaşmış durumdadır. Kitap yayınlarının bir bölümü doğal olarak Kırgızca/Kırgız lehçesi/Kırgız Türkçesiyle ilgili dil incelemeleriyle ilgili önemli bir bölümü ise destan incelemeleri, metin aktarmalarıdır. Çok azı da Kırgız edebiyatı ve kültürüyle ilgilidir. İlk kitap 1945 tarihli bir sözlüktür. Birçok kitabın içinde ise Kırgızları ilgilendiren bölüm, alt bölümler bulunmaktadır.

Kurumun doğrudan Kırgızlarla ilgili kitap yayınları ilk yayımlanma tarihlerine göre şöyle sıralanabilir:

Yudahin, K.K. (1945), *Kırgız Sözlüğü I-II*, Çev. Abdullah B. Taymas, Ankara, 809 s., TDK Yayınları: 93.

Yıldız, Naciye (1995), *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara, 956 s., TDK Yayınları: 623. [2017'de ikinci baskısı yapıldı.]

Türkmen, Fikret (1995), *Manas Destanı Üzerine İncelemeler I/Çeviriler*, Ankara, 301 s., TDK Yayınları: 624.

Naskali, E. Gürsoy (1995), *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, Ankara 294 s., TDK Yayınları: 625.

[23-24 Mayıs 1995 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen Uluslararası Manas Toplantısı'nda sunulan bildiriler.]

Şavk, Ülkü Çelik (2002), *Kırgız Atasözleri*, Ankara 262 s., TDK Yayınları: 812. [2018'de ikinci baskısı yapıldı.]

Turgunbayev, Caştekin (2004), *Kırgız Türkçesinde Sıfat Fiil Ekleri*, Ankara, 408 s., TDK Yayınları:851.

Kırgız Destanları 1/Canıl Mirza, Abdıbalık Çorabayev Varyantı (2004), haz. Aynek Caynakova, Mehmet Aça, Ankara 196 s., TDK Yayınları: 839.

Kırgız Destanları 2/Er Eşim, Şırdakbek, Kozuke ve Bayan, Munduk ve Zarlık (2007), haz. Abdıldacan Akmataliyev, M. Mukasov, G. Orozova, C. Turgunbayev, Ankara, 311 s., TDK Yayınları: 891.

Kırgız Destanları 3/Kocacaş (2007), haz. Abdıldacan Akmataliyev, Keneş Kırbaşev, Fikret Türkmen, G. Uzun, B.B. Hancı, Ankara, 302 s., TDK Yayınları: 894.

Kırgız Destanları 4/Mendirman (2007), haz. Abdıldacan Akmataliyev, Aynek Caynakova, A. Özgün Öztürk, Ankara, 82 s., TDK Yayınları: 950.

Kırgız Destanları 5/ Eşimkul Menen Zaura (2007), Anlatan C. Naruzbayev, haz. F. Çelebi, Ankara 341 s., TDK Yayınları: 302.

Kırgız Destanları 6/Manas Destanı (2007), haz. S. Orozbakoğlu, S. Musaev, F. Türkmen, Ş. Uraimova, Ankara, 528 s., TDK Yayınları: 895.

Kırgız Destanları 7/Boston (2009), haz. Abdıldacan Akmataliyev, A. Kadirmambetova, Naciye Yıldız, Ankara, 515 s., TDK Yayınları: 994.

Kırgız Destanları 8/Kız Darıyka (2010), haz. K. Alimanov, G. Orozova, Abdıldacan Akmataliyev, F. Türker, Ankara 129 s., TDK Yayınları: 994.

Kırgız Destanları 9/Er Soltonoy (2010), haz. Abdıldacan Akmataliyev A. Kadirmambetova, S. Zakirov, İ.T. Kallimci, Ankara, 228 s., TDK Yayınları: 999.

Tan, Ali (2010), *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri*, Ankara, 189 s., TDK Yayınları: 1009.

Sadıkov, Taspolat-Sarsembayev, Balut (2011), *Manas Destanı/Kırgızca-Türkçe Büyük Dizin*, Ankara, 1647 s., TDK Yayınları: 1030.

Kırgız Destanları 10/Güldane, Askazan Baatır (2012), haz. S. Egimbaeva, Zekeriya Karadavut, Ankara, 128 s., TDK Yayınları:1046.

Kırgız Destanları 11/Kurmanbek (2013), Anl. Kalık Akiyev, haz. M. Mukasov, U. Alimov, Ankara, 147 s., TDK Yayınları: 1011.

Kırgız Destanları 12/Seyitbek (2013), Anl. Oruzbey Urmambetov, haz. M. Mukasov, U. Alimov, Ankara, 140 s., TDK Yayınları: 1072.

Kırgız Destanları 13/Canış Bayış (2013), haz. Abdıldacan Akmataliyev, M. Mukasov, Mehmet Aça, Ankara, 151 s., TDK Yayınları: 1070.

TDK (2013), *Bübüyna Oruzbeayeva Armağanı*, haz. Gülzura Cumakunova, Ankara, 208 s., TDK Yayınları: 1085.

Özgen, Nurcan (2014), *Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında (1900-1950) Kırgız Edebiyatı Tarihi*, Ankara, 508 s., TDK Yayınları: 1108.

Orozobaev, Mayrambek (2014), *Kırgızcadaki İslam Öncesi Geleneksel İnanç ve İnanışlarla İlgili Söz Varlığı*, Ankara, 251 s., TDK Yayınları: 1110.

Temur, Nezir (2014), *Kırgız Türklerinde Sınçılık Geleneği ve Kırgız Sınçıları*, Ankara, 108 s., TDK Yayınları: 1114.

Kırgız Destanları 14/Coodarbeşim (2017), haz. C. Alimova, Ankara, 290 s., TDK Yayınları: 1215.

Kırgız Destanları 15/ Manas Destanı: Cusup Mamay Varyantı (2017), haz. Alimcan İnayet, Ankara, 299 s., TDK Yayınları: 1253.

Kasapoğlu, Hülya Çengel (2017), *Kırgız Türkçesi Grameri/Ses ve Şekil Bilgisi*, Ankara, 456 s., TDK Yayınları: 1209.

Görüldüğü gibi, TDK'nin yayımladığı kitaplar içinde; destan yayınlarının yanı sıra Yudahin'in Sözlüğü, Şavk'ın *Kırgız Atasözleri*; Özgen'in *Kırgız Edebiyatı Tarihi*; Kasapoğlu, Tan ve Turgunbayev'in gramer incelemeleri gibi çok önemli eserler bulunmaktadır.

Doğrudan, Kırgızlarla ilgili söz konusu yayınlardan başka, içinde Kırgız Lehçesi/Türkçesi, edebiyatı ve kültürüyle ilgili bölüm veya alt bölümler bulunan birçok kitap da gözden ırak tutulmamalıdır. Söz gelimi, Jirmunski ve Reilh'in *Türk Destanları*, Kononov'un *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*, Heyet'in *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri ve Kormuşin'in Yenisey Türk Mezar Yazıtları* kitapları gibi.

C. Süreli Yayınlardaki Makaleler

TDK'nin üç süreli yayınından ikisi ki; hakemli bilimsel dergidir ve uluslararası indekslerde yer almaktadır, Kırgız dil bilimcileri yakından ilgilendirmektedir. Bu dergilerden ilki 1940 yılından bu yana yayımlanan *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*'dir. Hâlen, yılda iki sayı olarak yayımını sürdürmektedir

Belleten'i taradığımızda doğrudan Kırgız lehçesi/Türkçesi, Kırgız edebiyatı ve kültürüyle ilgili aşağıda yayım tarihine göre sıraladığımız çok sayıda makaleyle karşılaşmaktayız. Bu makalelerin yarıya yakınının Kırgız ve Türk dünyası bilim insanlarınca yazıldığını görmekteyiz. Diğer yarısı ise çoğu üniversitelerimizin Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinde görevli T.C. vatandaşı bilim insanlarınca yazıldığını memnuniyetle söyleyebiliyoruz.

İnan, Abdulkadir (1959), “Manas Destanı Üzerine Notlar”, *TDAY/Belleten* 1959, s. 125-159.

İnan Abdulkadir (1964), “Kazak ve Kırgız Yazı Dillerindeki Dudak Benzeşmesi Meselesi”, *TDAY/Belleten* 1964, Ankara, s. 67-76.

Çağatay, Saadet (1965), “Kırgızca-Rusça Sözlük”, *TDAY/Belleten* 1965, Ankara, s. 185-189. [Yudahin'in sözlüğünün değerlendirilmesi.]

Tezcan, Semih (1973-1974), “Türkçe Çevirisinin Yayını Dolayısıyla Manas Destanı”, *TDAY/Belleten* 1973-1974, s. 359-363.

Constantin, I. (1985), “Yenisey Eski Kırgız Yazıtlarının İlk Zikri: Roman Seyyah Milescu'nun Günlüğü-1675”, Çev. G. Karaağaç, *TDAY/Belleten* 1985, Ankara, s. 1-7.

Moldobayev, İ.B. (1992), “Manas Destanı Materyallerine Göre Kırgız ve Türkmenlerin Eski Kültürel İlişkilerinin Kaynakları”, Çev. M. Duranlı, *TDAY/Belleten* 1992, Ankara, s. 91-97.

Alimov, Rysbek (2000), “Kırgızistan'da Yeni Bulunan Runik Harfli Eski Türk Yazıtları Hakkında Ön Bilgiler”, *TDAY/Belleten* 2000, Ankara, s. 5-10.

Öner, Mustafa (2008), “K.K. Yudahin Sözlüğüne Göre Kırgızca Söz Varlığı”, *TDAY/Belleten* 2008/I, Ankara, s. 101-112.

Caparov, Ş.-Cumakunova, G.-Sıdıkova, T. (2010), “Bübiyana Ömürzakovna Oruzbaeva”, *TDAY/Belleten* 2010/II, s. 37-66.

Çertikov, M.A. (2013), “Yenisey Kırgızlarının Etnik Grubu Olarak Fu-Yu Kırgızları”, *TDAY/Belleten* 2013/Yaz, Ankara, s. 35-42.

Kalieva, Kenjegül (2015), “Kırgızlarda Koyun Kemiklerinin İsimlendirilmesi”, *TDAY/Belleten 2015/Yaz*, Ankara, s. 99-110.

Almássy, Györg (2016), “Kara Kırgız Dil Bilimi Notları”, Çev. H. Ç. Arslan, *TDAY/Belleten 2016/Yaz*, Ankara, s. 87-102.

Alimov, Rysbek (2017), “Talas Yazıtları: İşaret Kadrosuyla İlgili Bazı Düzeltmeler”, *TDAY/Belleten 2017/Yaz*, s. 129-144.

İlk sayısı 1996 yılında yayımlanan TDK’nin ikinci bilimsel araştırmalar dergisi *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat*’ın yayım alanı, adından da anlaşılacağı üzere doğrudan Türk dünyası dil ve edebiyatıdır. Genellikle Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı yayımlanmaktadır. Dergide, *Belleten*’e göre, Kırgızca/Kırgız lehçesi/Kırgız Türkçesi ve Kırgız edebiyatıyla ilgili makaleler, edebî ürünler daha çoktur. Kırgız bilim insanlarının kaleminden çıkan makalelerin ağırlığı taşıması ise sevindirici bir husustur.

Dergideki doğrudan Kırgız dil ve edebiyatıyla ilgili makalelerden bir bölümünü, yayım tarihi sıralamasına göre hatırlatmakta yarar görüyoruz:

Akmataliyev, Abdıldacan (1996), “Cengiz Aytmatov’un Eserlerinin Dünya Edebiyatındaki Yeri ve Önemi”, Akt. L. Kartal, *TDDE*, S 2, Güz 1996, s. 419-421.

Aytmatov, Cengiz (1996), “Milyonlarca Mısra Biliyordu” Çev. O. Söylemez, *TDDE*, S 2, Güz 1996 s. 426-430.

Yaman, Ertuğrul (1997), “Manas Tipi ve Günümüze Uzanan Mesajlar”, *TDDE*, S 3, Bahar 1997, s. 112-118.

Ergun, Metin (1997), “Manasçılarda Rüya Motifi”, *TDDE*, S 4, Güz 1997, s. 125-132.

Cumagulov, Acike (1997), “Zavallı Sevgili Kan Kardeşim/Kırgızlarda Cenaze Merasimi”, *TDDE*, S 4, Güz 1997, s. 141-151.

Aşçı, Ufuk Deniz (1998), “SSCB ve BDT Sahalarına Ait Kırgız Türkçesi ve Grameriyle İlgili Bir Bibliyografya Denemesi”, *TDDE*, S 5, Bahar 1998, s. 499-525.

Turgunbayev, Caştekin (2000), “Kırgız Türkçesinde- GAn/-GOn Sıfat Fiil Ekinin İşlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları”, *TDDE*, S 9, Bahar 2000, s. 271-288.

Atabay, İbrahim (2001), “Kırgızistan Gramerciliğinde Kelime Grubu Anlayışı” *TDDE*, S 12, Güz 2001, s. 591-598.

Sadıkov, T. (2001), “Ad Durum Çekimlerinin Kırgızca Türkçe Tipleri”, *TDDE*, S 12, Güz 2001, s. 767-786.

Koç, Saadettin (2002), “Kırgız Edebiyatında Nesrin Gelişimi ve Tölögön Kasımbek”, *TDDE*, S 13, Bahar 2002, s. 61-80.

Tan, Ali (2006), “Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri Üzerine””, *TDDE*, S 22, Güz 2006, s. 67-110.

Korkmaz, Ramazan (2008), “Aytmatov Anlatılarında Ritmin Büyülü Gücü: Türküler”, *TDDE*, S 26, Güz 2008, s. 41-48.

Kamçibekova, K. Abdirahim (2013), “Kırgız Türkçesinde Tat Alma Duyu Fiilleri”, *TDDE*, S 35, Bahar 2013, s. 9-22.

Tenişev, Ethem (2014), “Eski Kırgızca”, çev. N. Moldaliyeva, M. Orozobayev, *TDDE*, S 37, Bahar 2014, s. 51-90.

Usayev, Nurdin (2014), “Kırgız Türkçesindeki Bazı Deyimleri Açıklamada Eski Türkçenin Yeri ya da Ara Arkaik Kelimeler”, *TDDE*, S 37, Bahar 2014, s. 97-110.

Alimova, Cıldız (2015), “Er Töştük ve Coodarbeşim Destanlarında Kullanılan Celmoguz Motifi Üzerine” *TDDE*, S 39, Bahar 2015, s. 7-14.

Usayev, Nurdin (2016), “Manas Destanı’nda ‘Türkü Til’ Kavramı”, *TDDE*, S 41, Bahar 2016, s. 203-224.

Usayev, Nurdin (2016), “Manas Destanı’nda Bark Kelimesi ve Eski Türk Mezar Geleneği”, *TDDE*, S 42, Güz 2016, s. 173-192.

Kamchybekova, Abdiraim Kıyal (2017), “Kırgız Türkçesinde ‘Kara-’ Duyu Filli, Anlamsal Özellikleri ve Kavram Alanı Üzerine”, *TDDE*, S 43, Bahar 2017, s. 9-24.

Uzunkaya, Ferhat (2017), “*Gün Olur Asra Bedel*’de Özne ve İktidar”, *TDDE*, S 43, Bahar 2017, s. 283-303.

Akın, Cüneyt (2017), “Kırgız Atasözlerinde Yönelim Metaforu Kullanımı”, *TDDE*, S 44, Güz 2017, s. 9-18.

Aşlar, Halit (2017), “Tarihî Konulu Kırgız Romanlarında Şecere Unsuru ve Çeşitli Motiflerin Tespiti Üzerine”, *TDDE*, S 44, Güz 2017, s. 83-94.

Öztürk, Faruk (2018), “Kırgızca Sözlüklerin Sınıflandırılması I” *TDDE*, S 45, Bahar 2018, s. 171-201.

Türker, Ferah (2018), “Kırgızca Türkçe Sözlük”, *TDDE* S 45, Bahar 2018, s. 409-412. [Eser tanıtmaya, değerlendirme]

Ç. Kongre, Sempozyum Çalışmaları

1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılıp bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla Türkiye Cumhuriyeti bilim insanlarının Kırgız meslektaşlarıyla yüz yüze gelip araştırmalarını, yayınlarını paylaşmaları faaliyetleri hızlanmıştır. Bu çerçevede, TDK’dan bilim insanları Kırgızistan, Kırgızistan’daki meslektaşları da Türkiye’deki konferans, kongre/kurultay ve sempozyumlara/bilgi şölenlerine katılmışlardır. TDK-Kırgızistan arasındaki çok sayıdaki faaliyeti yazmak, bir bildiri sınırlarını aşacağından sadece bazı örnekler vermekle yetineceğiz.

1995 UNESCO Manas Yılı’nda Kırgızistan’da çok sayıda bilimsel toplantı düzenlendi. Bu toplantılardan 24 Ağustos 1995 tarihindeki toplantıya TDK Başkanı Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun, 1 Eylül 1995 tarihinde düzenlenene de Prof. Dr. Fikret Türkmen ve Prof. Dr. Hamza Zülfikar katılıp birer bildiri sundular.

29-31 Ağustos 1997 tarihleri arasında Kırgızistan’ın Oş şehrinde düzenlenen Dede Korkut Sempozyumu’na TDK Yönetim Kurulu Üyeleri Prof. Dr. Fikret Türkmen ve Prof. Dr. İsmail Parlatır katılıp bildiri sundular.

15 Aralık 1993 tarihinde TDK Şeref Üyesi Prof. Dr. Çetin Cumagulov, “Göktürk Yazıtlarının Okunuşunun 100. Yılı” dolayısıyla Ankara’da TDK Konferans Salonunda düzenlenen toplantıya katılıp bir konuşma yaptı.

23-24 Mayıs 1995 tarihleri arasında TDK- Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi işbirliğiyle düzenlenen Uluslararası Manas Toplantısı’na Kırgızistan’dan Prof. Dr. Raisa Kıdırbayeva, Doç. Dr. Aynek Caynakova, Doç. Dr. Tınçtıkbek Çorotegin ve Doç. Dr. İris Baybuteva katılıp birer bildiri sundular.

Kırgız bilim insanlarının TDK’nin en çok katıldığı faaliyetleri, şüphesiz dört yılda bir düzenlenen Türk Dili Kurultaylarıdır. Kurultaylara katılım, 1991 bağımsızlık hareketinden

sonra başlamıştır. 1992 Kurultayına, sadece daha sonra TDK Şeref Üyesi seçilecek olan Prof. Dr. Bübiyna Oruzbeayeva katılmıştır. Sonraki yıllarda Kurultaylara katılım, bildiri sunma konularında büyük gelişme görülmüştür. Bu konuda bazı örnekler vermek istiyoruz.

1996 III. Türk Dili Kurultayı'na katılanlar: Prof. Dr. Bübiyna Oruzbeayeva, Dr. Gülzura Cumakunova, Kasımcan Sadıkov.

2000 IV. Türk Dili Kurultayı'na katılanlar: Prof. Dr. Bübiyna Oruzbeayeva, Prof. Dr. Çetin Cumagulov, Prof. Dr. Süleyman T. Kayıpov, Prof. Dr. Abdıldacan Akmataliyev, Dr. Gülzura Cumakunova, Beksultan Jakiyev, Ayim İsakızı Jakipova, Kasımcan Sadıkov.

2008 VI. Türk Dili Kurultayı'na katılanlar: Prof. Dr. Gülzura Cumakunova, Doç. Dr. Taalaybek Abdiyev, Doç. Dr. Aida Kasiyeva, Dr. Baktygul Kulamshaeva, Rysbek Alimov, Aytolkun Taştanova, Venera Turatbekkızı.

2017 VIII. Türk Dili Kurultayı'na katılanlar: Prof. Dr. Kadirali Konkobay, Prof. Dr. Zamira Derbişeva, Doç. Dr. Burul Saginbayeva, Doç. Dr. Gülnara Jamasheva, Doç. Dr. Taalaybek Abdiyev, Dr. Negizbek Şabdanaliyev, Dr. Nurdin Useev.

Sonuç

AKDITYK çatısı altındaki TDK'nin kardeş kurumlarından Türk Tarih Kurumu (1931) genel Türk tarihi çerçevesinde Kırgız tarihi, Atatürk Kültür Merkezi (1983) ise Kırgız kültürüyle ilgili araştırmalar yapıp yayımlamaktadır. Bu iki Kurumun, ayrıca Kırgızistan'la TDK benzeri gelişmiş ilişkileri bulunmaktadır.

Bugüne kadar olduğu gibi, bundan sonra da TDK'nin Kırgızistan'la ilgili faaliyetleri, çalışmaları artarak sürecektir.

Yararlanılan Kaynaklar

Karaçalı, Ali-Pekyürek, H. Emre (2010), *Bin Bir Kitap/TDK Yayın Kılavuzu*, Ankara, 593 s., TDK Yayınları: 1017.

Tan, Nail (2001), *Kuruluşunun 70. Yıl Dönümünde Türk Dil Kurumu*, Ankara, 344 s., TDK Yayınları: 787.

İRAN-TURAN MÜCADELELERİ VE DİVANU LÜGATİ’T-TÜRK’E YANSIMALARI

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN*

ÖZET

İlk İran-Turan mücadeleleri MÖ 7.-8. yüzyıllarda yaşanmış ve bu tarihî olaylar İran mitolojisinde geniş yer tutmuştur. Özellikle Firdevsî’nin Şahnâmesi Saka Türklerinin kahraman hükümdarı Efrâsiyâb’ın, İran hükümdarları ile mücadelesine geniş yer ayırmaktadır. Bu mücadele 11. yüzyılda kaleme alınan Divanu Lügati’t-Türk’e de yansımıştır. Kâşgarlı Mahmut, sözlü kültürden derlediği bir saguda Alp Er Tonga’nın öldürülüşünü ve bunun yankılarını dile getirmektedir. Daha sonraki dönemlerde de bu mücadelenin devam ettiğini görüyoruz. Türkçede yabancı anlamına gelen tat sözünün Divanu Lügati’t-Türk’te Farslar için kullanılması bunun önemli delillerindendir. Mücadelenin kökeninde Türkler ve Farsların yakın ilişkisi ve yan yana yaşaması yatmaktadır. Uygur döneminde Türkler arasında yayılan Budizm, Manihaizm gibi dinler de İran üzerinden gelmiştir.

Anahtar kelimeler: İran, Turan, din, dil, tarih

THE REFLECTIONS OF THE IRAN-TURAN AND THE REFLECTIONS OF THE DIVANU LUGATI’T-TURK

ABSTRACT

The first Iranian-Turan fights are in the 7th-8th centuries BC. Century, and these historical events have gained wide acceptance in Iranian mythology. Efrâsiyâb, the heroic ruler of the Saka Turks, in particular Firdevsî’s Şahname, has a large share of the struggle with the rulers of Iran. This struggle was also reflected in DivanuLugati’t-Turk which was taken in the 11th century. Kaşgarlı Mahmud expresses the murder of Alp Er Tonga and in a poem he compiles from oral culture. We see that this struggle continues in the following periods. The use of the tat word of foreign in Turkic for the Persians in Divanu Lügati’t-Türk is important evidence. At the root of the struggle lies close relations and side-by-side life of Turks and Persians. Religions such as Buddhism and Manichaeism, which spread among the Turks during Uighur period, also came from Iran.

Key words: Iranian, Turan, religion, language, history

Giriş

İran-Turan mücadelelerini kaleme alarak Türk ve Fars edebiyatlarında derin izler bırakan Firdevsî, Gazneli Mahmud döneminde 940 yılında Tus şehrine bağlı Taberan kasabasının Bâj köyünde doğmuştur. Şîî Müslüman ve varlıklı bir çiftçi ailesinden gelen şair küçük yaşlardan itibaren İran tarihi ve edebiyatını, daha sonra da Pehleviceyi öğrenmiştir. Yazmak için ömrünün 30 yılını ve tüm servetini ayırdığı Şahnâme’yi, Gazneli Mahmud’a sunmuş, ancak şair hükümdardan beklediği ilgiyi göremeyince Gazneli Mahmud’a bir hicviye kaleme alarak yeniden eserine dönmüştür. Ömrünün sonuna kadar Şahnâme üzerinde çalışmaya devam eden şair, 80 yaşında 1020 yılında ölmüştür. Şahnâme’yi kaleme alma sebebini;

“Çok sıkıntı çektim bu otuz yılda,

Dirilttim İranlıyı ben bu Farsçayla...” mısralarında dile getirmektedir.

Şahnâme, İranlıların Araplar ve Türkler karşısında güç kaybettiği; Fars dilinin, Arap dilinin etkisi altına girdiği bir dönemde yazılmıştır. Böyle bir dönemde içinde yaşanan olumsuz şartlardan uzaklaşarak mazinin şan ve şeref dolu günlerine dönmek isteyen İran şairleri, bir geleneğe dönüşen Şahnâme yazma kültürüne yönelmiş; tarih, mitoloji ve dil üzerinden İran

*Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

kimliğini yeniden diriltmeye çalışmışlardır. Bu geleneğin en büyük şairi Firdevsî'dir. 60 bin beyti bulan eserinde İran mitolojisini, Sasani tarihini, Pehleviçe metinleri ve sözlü kaynakları kullanmıştır (Yıldırım 2008: 15-43).

Eserin ilk bölümünde yer alan Arap asıllı Dahhâk'ın İran tahtına geçtikten sonra şeytanın emrine girmesi ve canavarlaşması, açıkça Arap karşıtlığından kaynaklanmaktadır.

Feridun'un Dahhâk'ı yenerek tahtı ele geçirmesinin ardından Cemşid'in kız kardeşleri olan Dahhâk'ın eşleri Şehnâz ve Ernevâz'ı kurtararak onlarla evlenmesi, Şehnâz'dan Selm ve Tûr adlarında iki oğlunun, Ernevâz'dan ise İrec adlı bir oğlunun doğması, ardından Feridun'un, dünyayı bu oğulları arasında paylaşması bir kurucu ata mitolojisidir. Bu mitoloji, Tevrat kaynaklı Nuh'un oğulları Ham, Sam ve Yafes'in tüm insanlığa kaynaklık eden kurucu atalar olarak kabul edilmesine, hatta tüm Türklerin Oğuz Kağan'a, onun yol arkadaşlarına ve evlatlarına dayandırılmasına bir alternatif sunma amacına yöneliktir. Firdevsî'ye göre Feridun, küçük oğlu İrec'e İran adıyla Fars ve Arap topraklarını; büyük oğlu Selm'e Rum, Mısır ve Mağrip ülkelerini; Tûr'a ise Çin, Türk ve Tibet topraklarını vermiştir. Bu ülkeler Tûr'a nispetle Tûrân adıyla anılmaktadır.

Selm'in İrec'i kıskanarak, kardeşi Tûr'un beyinsiz kafasını boş şeylerle doldurmasıyla(!) Tûr kardeşi İrec'i öldürmüştür. Böylece İran ve Turan arasında düşmanlık başlamış ve belli aralıklarla tekrarlanan uzun süreli savaşlarla devam etmiştir (Firdevsî: 2009: 78-124). Şahnâme'de olduğu gibi, Pehleviçe metinlerde de Turanlılar, İranlıların düşmanı ve her bakımdan bakımından onlardan daha geri bir halk olarak tanıtılmaktadır (Yıldırım 2006: 690).

İran ve Turan

İran kültürü, kendinden olanları ve olmayanları tasnif eden bir perspektife sahiptir. Bu bakış açısına göre coğrafi olarak Ortadoğu İran; Orta Asya ile birlikte, Çin ve Güney Rusya Turan'dır. Turan çıkış noktası itibariyle, Sasani döneminde, şimdiki Pakistan'ın Belucistan eyaletinin kuzeydoğu kısımlarındaki bölgeyi anlatmaktaydı. Daha sonra Turan bu bölgenin kuzeyine, Ceyhun ırmağının ötesine kaymıştır. İran kültüründe Turan, bir türlü yenilemeyen sürekli olarak İran'ı rahatsız eden, Ceyhun ötesindeki toplulukların ülkesidir. Bu sebeple "Tûrâ adı verilen şeytanın ülkesi" olarak da anılmıştır. Hayat tarzı bakımından İran "yerleşik", Turan ise "göçebe" toplumları ifade etmek için de kullanılmıştır (Karatay 2003: 25-26; Ögel 2010: 375).

Divanu Lügati't-Türk (DLT) de İran ile Turan'ı ayıran sınır bölgelerini, Kazvin ile Kum şehirleri, Merv ve Maverâünnehir şeklinde göstermiştir. (Ögel 1995: 61-62)

Kâşgarlı Mahmud, "Efrâsiyâb"ın kızı Kâz'ın adını açıklarken Turan'ın sınırları hakkında bilgiler vermektedir: "Kazvin şehrini o yaptırmıştır. Aslı kâzoyumdur; anlamı Kâz'ın oyun yeridir. Çünkü orada oturur ve oynardı. İşte bu anlamdan dolayı bazı Türkler Kazvin'i Türk diyarının hududu içinde kabul ederler. Kum şehri de öyledir. Çünkü kum, Türk dilinde "kum" demektir. Efrâsiyâb'ın kızı burada avlanırdı ve buraya sık sık gelirdi. Bazıları Türk sınırını Merwe's-şâhicân'dan itibaren kabul eder. Çünkü babası Toğa Alp Er -ki Efrâsiyâb'dır-; Tamhûres, iç kaleyi yaptırdıktan üç yüz yıl sonra Merv şehrini yaptırmıştır. Bazıları da bütün Maverâünehr'i Türk diyarı kabul ederler. Bunların ilki Yenkend'dir; bu da Diz Rûjn (Diz Rutin) idi; sağlamlığından dolayı bakırdan şehir ve kale demektir. Buhara şehrinin yakınındadır. Burada Efrâsiyâb'ın kızı Kâz'ın kocası olan Siyâvuş öldürülmüştür. Ateşperestler senede bir gün buraya gelip onun öldürülmesinden dolayı ağlarlar; kurbanlar keserler ve kanlarını onun kanına akıtırlar. Âdetleri böyledir.

Yenkend'den doğuya doğru bütün Maverâünehr'in Türk diyarı olduğunun delili; Semerkand'ın Semizkend, Şaş'ın Taşkend olarak adlandırılması ve Özkend, Tunkend ve bu gibi şehir isimlerinin hepsinin Türkçe olmasıdır. Kend Türkçede "şehir" demektir.¹ Onlar

¹Kend sözünün kaynağı konusundaki değerlendirmeler için bk. (Eker 2009 b: 261-262).

(Türkler) bütün bu şehirleri kurarak bu adları verdiler. Bu adlar olduğu gibi kaldı. Ancak oralarda Farslar çoğalınca Acem şehirleriymiş gibi oldu. Bugün Türk diyarının sınırları Özcend'den Çin'e ve Rum'dan Çin'e kadar kabul edilir ve kıyıları Bahr-i Âbesgûn (Hazar) denilen denize bakar; uzunluğu beş bin fersah, eni ise üç bin fersah; tamamı sekiz bin fersah eder (DLT E-A: 409).

İran ve Turan, zaman zaman sınırları değişmekle birlikte Farsların ülkesi ve Türklerin ülkesi olarak anlaşılmaya devam etmiştir. İranî topluluklar din, dil ve kültür bakımından Turan'ı derinden etkilemiş; ancak hiçbir zaman Turan'da uzun süreli siyasi üstünlük sağlayamamıştır. Buna karşılık 9. yüzyıldan 20.yüzyılın başlarına kadar İran, Türk hanedanlarca yönetilmesine rağmen kültürel ve coğrafi kimliğini korumuştur.

Efrâsiyâb ve Sakalar

Efrâsiyâb adı, Avesta'da Frangrasiyag, Frangrasyan; Pehlevice Ferâsyāv, Ferâsyāk, Ferâsyāb, Farsçada Efrâsiyâb (Ferâsiyâb) olarak geçmektedir. Efrâsiyâb, Fars kültüründe uzun süre İran padişahlarıyla savaşmış bir Turan padişahı olarak bilinir ve “korkak kişi” anlamına gelir. Feridun'un üç oğlundan biri olan Tur'un soyundan gelen Efrâsiyâb'ın babasını adı Peşeng'dir. Dînkert'in yedinci kitabında büyücü sıfatıyla anılır. Efrâsiyâb, Dahhâk ve İskender gibi Ehrimen aracılığıyla ölümsüz olarak yaratılmış, ancak Ahura Mazda ölümsüzlük özelliklerini her üçünden de geri almıştır (Yıldırım 2006: 268).

Şahnâme'de Efrâsiyâb'ın bir dağın zirvesinde bulunan “Heng” adı verilen bir sarayı olduğundan söz edilmektedir. Demirden yapılmış yüz insan boyu yüksekliğindeki saray yer altındadır. Efrâsiyâb, bu sarayda ölümsüzlük arzusuyla güç arayışı içindedir. Nâhîd için kurbanlar kesmiş ve dua etmiştir.

Bazı İran rivayetlerinde Efrâsiyâb, kuraklık ve susuzluk devi olarak da tanıtılmaktadır. Bu özelliği yüzünden yağmuru İran'dan esirgemştir.

Efrâsiyâb, Şahnâme'de kötü huylu, Ehriman yanlısı, İran düşmanı bir kişi olarak tanıtılmaktadır, ancak Dahhâk gibi kötü ve lanetlenmiş biri de değildir. Padişahlığı dönemi olumsuzluklarla geçse de İran için imar faaliyetleri bakımından yararlı olmuştur. İran edebiyatında pehlivanlığı ile ön plana çıkmıştır. Bazen de İranlıların eski bir düşmanı olarak anılmıştır (Yıldırım 2006: 270-271).

Şahnâme'ye göre, İrec'in ölümünün ardından Feridun tahtını İrec'in soyundan gelen Menuçehr'e bırakmış; ancak Menuçehr, taht konusunda amcalarıyla anlaşamamış ve İran-Turan savaşları başlamıştır. Bu savaş Menuçehr'in ölümüne kadar sürmüş ve ünlü Turan hükümdarı Efrâsiyâb'ın babası Peşeng, Menuçehr'in ölümünü haber alınca oğlunun kumandasındaki bir orduyu İran'a göndermiştir. Efrâsiyâb ile Nevzer üç kez savaşmış, sonunda Nevzer yenilmiş ve Efrâsiyâb tarafından öldürülmüştür. Nevzer'den sonra Efrâsiyâb, kendi kardeşi Eğrîres'i de öldürmüştür. Keykâvus tahta çıkınca Rüstem kumandasında İran-Turan savaşları yeniden başlamış ve Efrâsiyâb, ağır bir yenilgiye uğramıştır. Keykâvus'un Hâmâverân hükümdarının zindanlarında bulunduğu dönemde Efrâsiyâb, İran'a saldırmış ve İran'ı yakıp yıkmıştır. Rüstem, Keykâvus'u zindandan kurtardıktan sonra İran-Turan savaşları tekrar başlamış ve Efrâsiyâb yenilerek kaçmıştır. Keykâvus oğlu Siyâvuş'u Efrâsiyâb ile savaşmak üzere göndermiş; ancak Efrâsiyâb, Siyâvuş ile savaşmayarak onu barışa razı etmiştir. Bunun üzerine Keykâvus, oğluna ağır bir mektup yazarak onu savaşa zorlamış; Siyâvuş, babasının bu davranışına kırılarak Turan ülkesine sığınmış ve Efrâsiyâb'ın kızı ile evlenmiştir. Siyâvuş Haten'e yerleşerek mutlu bir hayat yaşamaya başlamış, ancak bunu kıskanan Gersîvez, Efrâsiyâb'ı Siyâvuş'u öldürmeye zorlamış ve sonunda Siyâvuş, Efrâsiyâb'ın eliyle öldürülmüştür.

Siyâvuş'un oğlu Keyhüsrev, babasının kanını yerde bırakmamış ve intikamını almıştır. Şahnâme'ye göre uzun süren savaşlar sonunda Efrâsiyâb yaralanarak Gendij'e kaçmış, oradan Âzergoşep'e gitmiş ve orada zafer için dua etmiştir. Ünlü zahit Hûm, Efrâsiyâb'ı yakalatmış,

ancak o kaçmayı başarak Çiçest'te saklanmıştır. Sonunda Keykâvus ve Keyhüsrev onu bu gölden çıkarmış; Efrâsiyâb ve kardeşi Gersîvez'i öldürtmüşlerdir. Efrâsiyâb'ın mezarı Buhara'nın girişinde Dervaze-yi Ma'bed olarak bilinen yerdedir (Firdevsî 2009: 133-994; Yıldırım 2006: 268-270, 632).

İran mitolojisinde düşman ve öteki olarak algılanan, korkak ve mağlup bir kişilik olarak sunulan Efrâsiyâb, Türk kültüründe sahiplenilmiş; bir kahraman, Turan hükümdarı, kurucu ata, hatta ilah olarak görülmüştür.

Şahnâme'de Efrâsiyâb olarak anılan Alp Er Tonga'nın eski savaş ilahı Ch'ih-yo ile ilgili olduğu ve bu düşüncelerin İslamiyet'ten sonra da devam ettiği yolunda değerlendirmelere rastlanmaktadır (Çoruhlu 2002: 138).

Türkler arasında, MÖ 7. yüzyılda Sakaların hükümdarı olan Efrâsiyâb (Tonga Alp), Türkistan'da yerleşen Türklerin ilk hükümdarlarından biri sayılmıştır (Togan 1981: 53).

Kâşgarlı Mamud, "Efrâsiyâb Türklerin büyüğü olan hükümdar, Tonga Alp Er olarak adlandırılır; tonga, pars (bebr) gücünde olan kahraman adamdır." (DLT E-A: 496-497) bilgisini vermektedir.

Bazı batılı tarihçilerin Sakaları, İranî bir halk olarak kabul ettiği bilinmektedir. Sakaların İranî bir topluluk olduğunu düşünenler Saka sözünü *skuda* "okçu" sözüne dayandırmaktadır. Macar Szemerényi ise Saka sözünü İranîsak- "gitmek, koşmak" fiiline dayandırmakta ve Saka sözünün "göçebe" anlamını temellendirmeye çalışmaktadırlar. Ancak Saka sözü, *y>s* değişmesiyle *yaka* "sınır, taraf" sözünden gelmektedir (Karatay 2003: 146-147, 163-165). Saka adı gibi, Saka tarihi ve kültürü de Türk kültürünün kadim bir çağını temsil etmektedir. Sadece elde bulunan belge ve bilgiler değil, Türk Milletinin tarih bilinci ve algısı da bu yöndedir.

Ayrıca Efrâsiyâb, sadece Farsça kaynaklarda değil, aynı zamanda Türkçe ve Arapça kaynaklarda da Türk hükümdar soyunun atası kabul edilmektedir (Gültekin 2015: 97)

Başta Uygurlar olmak üzere Karluklar ve Selçuklular soy bakımından kendilerini Efrâsiyâb'a ve dolayısıyla Sakalara dayandırmaktadır. Kâşgarlı Mahmud, *katun* sözünü "Efrâsiyâb kızlarından olanların, *tegin* sözünü ise Efrâsiyâb soyundan gelen erkeklerin adıdır" şeklinde açıklamaktadır (DLT I: 410, 413-414). Kâşgarlı'nın bu açıklaması, Efrâsiyâb'ın sadece Türk hanedanlarınca sahiplenilmediğini, halk arasında da bu yönde bir algının bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Cüveynî Uygurların türeme yerinin Orhun Irmağı kenarı olmasına rağmen, türeyişlerinin üzerinden 500 yıl geçtikten sonra başlarına geçen Böğü Han'ı Efrâsiyâb olarak göstermektedirler (Ögel 2010: 74). Cüveynî, "Halkın inancına göre bu Buku (Böğü) Han, Efrasiyab'ın ta kendisidir. Karakorum yakınında, kenarında bir taş olan bir kuyunun bulunması da o görüşlerine destek olmuştur. O kuyuya Bijen'in kuyusu demişlerdir" (Öztürk 2013: 101) bilgisini aktarmaktadır.

Etnik bakımdan Karluk veya Yağma Türklerinden gelen Karahanlılar da, kendilerini Âl-i Efrâsiyâb'dan yani eski Türk hanları silsilesinden saymışlardır (Köprülü 1980: 154).

Ebülgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terâkime'sinde, *Selçukçılar, Türkmen bolup qarıntaşmiz tip ilge ve xalkğa fäydası tigmedi. Pâdişâh bolğunça Türkmenning Kınik uruğındın miz tidiler taqı pâdişâh bolğandın song Efrâsiyâbning bir oğlu Keyxüsrevdin kaçıp Türkmenning Kınik uruğının içine barıp anda ösüp qalıp turur. Biz aning oğlanları ve Efrâsiyâbning neslinden bolur miz tip atalarını sanap ottuz beş arqada Efrâsiyâbğa yetkürdiler* (Kargı-Ölmez 1996: 206). "Selçuklular Türkmen idiler. Kardeşiz dediler; fakat ne ilimize ne de halka hiç bir faydaları değmedi. Padişah oluncaya kadar, biz Türkmen'in Kınık uruğundanızdediler. Padişah olduktan sonra da, Efrâsiyâb'ın bir oğlu Keyhüsrev'den kaçıp, Türkmenlerin içine gelmiş ve orada oturmuş kalmış; biz onun oğullarıyız, Efrâsiyâb'ın neslinden geliyoruz dediler. Adlarını değiştirdiler. 35. nesilden sonra, soylarını götürüp Efrâsiyâb'a dayadılar." demektedir.

Karahanlılar ve Selçukluların kendilerini Efrâsiyâb'ın soyuna bağlamalarının sebebi, bu iki Türk hanedanının da Türk destan kahramanı Alp Er Tonga'yı İran mitolojisindeki Efrâsiyâb ile benzeştirmeleridir. Ayrıca bu yolla İran ve Turan'ı ellerinde tutmak istemelerinin de payı bulunmaktadır. Çünkü Türklerin tarihinde Alp Er Tonga adlı bir kişinin veya hakanın yaşayıp yaşamadığını gösteren kesin bir belge bulunmamasına rağmen Orta Asya'da Farsça konuşan kavimler arasında Efrâsiyâb hakkındaki inanışlar ve rivayetler çok yaygın ve derindir (Ögel 1995: 58-60).

Türk destan kültüründe en eski rivayetlerin Alp Er Tonga menkıbesi olduğu görüşü Zeki Velidi Togan tarafından ileri sürülmüştür (Köprülü 1980: 47-48). Oğuzların Şahnâme'de Alanlarla birlikte Efrâsiyâb'ın ve oğullarının ordu teşkilatında Alanân u Guz şeklinde geçmesinden hareketle Oğuz Kağan'ın Efrâsiyâb'ın ordusunda bir komutan olduğu ve çocuklarıyla birlikte onun yanında savaştıktan sonra bütün Oğuz kabilelerine hâkim olduğu görüşünü ortaya koymuştur (Togan 1982: 150-152).

Abdulkadir İnan ise, “genel olarak İran destanlarının ve özellikle Şahnâme'nin Türkler arasında yayılmasından sonra bu destanlarda Turanlı kahraman olarak gösterilen Efrâsiyâb'ın Alp Er Tonga'dan başka biri olamayacağı genel bir kanaat olarak yaygınlaşmıştır.” (İnan 1987: 191) görüşünü savunmaktadır.

Uzun Firdevsî'nin, Şahnâme'yi taklit ederek 15.yüzyılın son yarısında II. Bayezid adına kaleme aldığı Süleymânâme'de Efrâsiyâb-ı Türk'ü Hz. Süleyman ile karşı karşıya getirmesi (Güleç 2006: 243-260), bu kanaatin Osmanlı döneminde de devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

DLT'te Farslar ve Alp Er Tonga

Firdevsî'nin ölümünden 50 yıl sonra, Kâşgarlı Mahmud'un kaleme aldığı DLT, pek çok bakımdan Şahnâme ile karşılaştırılabilir. Firdevsî'nin Farsça yazdığı eser ile Fars Milletini diriltmeye çalıştığı gibi, Kâşgarlı Mahmud da DLT ile Türkçenin öğrenilmesi, yayılması ve yükselmesi için uğraşmıştır. Çünkü Firdevsî kadar, Kâşgarlı Mahmud da yüksek bir millet bilincine sahiptir. Türklerin Allah'ın ordusu olduğuna inanmakta ve Türklüğün seçilmiş bir millet olduğunu düşünmektedir. DLT'te, sadece Araplara Arapça öğretmeye çalışmaz, Türk dilinin ve kültürünün ölümsüz hatıralarını kayıt altına alır, Türklük bilincinin yayılması ve gelişmesi için çaba harcar. Firdevsî Şahnâme'de, nasıl Turan'ı rakip olarak görmüşse, Kâşgarlı Mahmud da DLT'te Farslar için “yabancı” ve “öteki” anlamlarına gelen *Tat* sözünü kullanır. Hatta Farslar, sadece öteki olarak görülmez, atasözleri üzerinden rakip, hatta düşman oldukları gösterilir:

Tatıg közre tikenig tüpre “Farsı gözden vur; dikenini kökten sök”.

Kılıç tatıksa iş yunçır, er tatıksa et tunçır “Kılıç pas tutarsa kahramanın durumu bozulur. Aynı şekilde Türk de Fars huyuyla huylanırsa eti kokuşur. Bu, dayanıklı olmak ve her cinsin kendi cinsinde yaşaması için söylenir (DLT E-A: 317).

Tatsız Türk bolmas başsız börk bolmas. “Başsız börk olmadığı gibi Farssız Türk de olmaz” (DLT E-A: 151). Türklere karışmamış hiçbir Fars yoktur; üzerine konacak baş olacak ki börk de olsun. (DLT E-A: 317)

Tat Tawgaç ikilemesi hem “Uygur *Tat*, *Tawgaç* ise Çinlidir” (DLT E-A: 197) hem de “*Tat* Fars için, *Tawgaç* Türk için kullanılır” şeklinde (DLT E-A: 198) iki şekilde açıklanmış ve ikisinin de kullanıldığı ifade edilmiştir. Aslında Uygurların *Tat* olarak değerlendirilmesi din olarak farklı olmalarından yani İranî bir topluluk olan Soğdların etkisiyle Budizm, Manihaizm gibi dinlere bağlanmalarından dolayıdır (Eker 2012: 77-92). Ancak zaman içinde yaşanan yakın temaslarla Soğdların bir bölümü Türk kılığını almış, Türk huyuyla huylanmış (DLT I: 471). Balasagun, Beyza, Talas şehirlerinde yaşayan ‘Soğdlarise Türkçe ve Farsçayı, her iki dili de kullanabilmektedir (DLT I: 29, 30). Bu sebeple 11. yüzyılın son çeyreğinde bu süreç henüz tamamlanmamıştır (Eker 2009b: 237). Aslında Türkçe ve

Farsçanın birlikteliği ve Farsça kelimelerin Türkçeye girişi Arapçadan daha eskidir. Bazı kelimeler tanımayacak kadar Türkçeleşmiştir (Eker 2009a: 79-80).

11. yüzyılda da Türkçe ile yan yana kullanılan en yaygın dil Farsçadır. DLT’te verilen örnek cümleler arasında geçen *Tat kamuğ sumlışdı* “Farslar kendi dillerinde anlaşılmaz şekilde konuştular.” cümlesi ve Türk dilinden başka bir dille (anlaşılmaz şekilde) konuşmak da aynıdır (DLT E-A: 295) açıklaması durumu ortaya koymaktadır.

Ol ikki birle tatlaşdı “O ikisi Farsça konuştular” (DLT E-A: 292),

Ol anı tatladı “O, onu Fars soyuna bağladı ve onlardan saydı (DLT E-A: 471),

Türk tatıktı “Türk Fars huyuyla huylandı” (DLT E-A: 265) cümleleri Türklerle Farsların birbiriyle yan yana yaşayan ve birbirini etkilemeye devam eden iki millet olduğunu göstermektedir.

Kâşgarlı Mahmud’un İran-Turan mücadelelerinin hatıralarını yansıtan en önemli tespiti *alp* madde başını açıkladıktan sonra verdiği şu dördlüktür:

Alp Er Toñaöldi mü Efrâsiyâb Hân öldü mü
İsiz ajun kaldı mu hırçın ve kötü dünya ona kaldı mı
ödleköçinaldı mu felek ondan intikamını ve öcünü aldı mı?
emdi yürek yırtılır Şimdi zamana kızmaktan ve onun saltanatına üzmekten yürek yırtılır
(DLT E-A: 19).

Fuad Köprülü, Carl Brockelmann ve Talât Tekin DLT’teki manzum metinler üzerinde çalışmış ve bu sagunun devamı olduğunu belirledikleri şu dördlükleri de Alp Er Tonga sagusuna eklemiştir:

Ödlek yarağ küzetti Felek (onun canını almak için) fırsat gözetti
Oğrı tuzak uzattı (ve) gizli (bir) tuzak kurdu.
Beğler beğın azıttı (Felek) beyler beyini (böylece) yanılttı.
Kaçsa kalı kurtulur Kaçsa (bile bu tuzaktan) nasıl kurtulur(du)?
(DLT II: 234)

Ödlek küni tawratur Feleğin günleri (pek) çabuk geçer
Yaljuk küçin kewretür (ve Felek) insanın gücünü (gıtgide) zayıflatır;
Erdin ajunsewritür dünyadaki insanları (birer ikişer) azaltır;
Kaçsa takı ertilür (insanlar) kaçsalar bile (bu yarıшта) yine geçilirler.
(DLT II: 235)

Öğde yüki mundağ ok Feleğin âdeti böyledir işte!
Munda adın tıldağ ok Bundan başkası da bahanedir (zaten).
Atsa ajun uğrap ok (Felek bir kez) niyetlenip ok atarsa
Tağlar başı kertilür dağların başı (bile) kertilir!
(DLT I: 160)

Beğler atın argurup Beyler atlarını yordular;
Kadgu anıurgurup kaygı ve keder onları zayıflattı.
Mengzi yüzi sargarup Bet ve benizleri (öyle) sarardı (ki)
Kürküm angar türtülür (yüzlerine) safran sürülmüş (sanırsınız).
(DLT I: 486)

Ulşıp eren börleyü Erler hep birlikte kurtlar gibi uluyorlar;
Yırtıp yaka orlayu yakalarını yırtıyor ve çığlık atıyorlar.
Sıkıp üni yurlayu Islık çalar gibi tiz sesler çıkarıyor, feryat ediyorlar.
Sığtap közi örtülür Ağlamaktan gözleri (yaşlarla) örtülüyor.
(DLT I: 188)

Könglüm için örtedi Gönlüm (acı ve kederden) için için yandı;
Bütmiş başıg kartadı (Bu acı) kapanmış yarayı (yeniden) deşti.
Keçmiş ödüğ irtedi (Gönlüm) geçmiş zamanları aradı;
Tün kün keçip irtelür Geceler ve günler geçtikçe (o zamanlar) aranıyor.

(DLT I: 245)

Ödlek arıǵ kewredi Devir iyice kötüleşti;
Yunçıǵ yawuz towradı (buna karşılık) sefil ve kötüler güçlenip kuvvetlendi.
Erdem yeme sewredi Edep ve erdem de (iyice) azaldı;
Ajun beǵı çertilür (çünkü) dünyanın beyi yok oldu!

(DLT III: 41)

Bilge böǵü yunçıdı Bilgili ve akıllı (olanlar) kötüleşti;
Ajun anı yançıdı dünya onları ezip çiğnedi ve hırpaladı.
Erdem eti tinçıdı (Sanki) edep ve erdemin etleri çürüdü ve bozuldu;
Yerketeǵıp sürtilür (bu etler) yerlere deǵıp sürükleniyor (Tekin 104-105).

(DLT III: 303)

Fuad Köprülü'nün (1999: 120) Alp Er Tonga sagusuna ait olduğunu ifade ettiǵi iki dörtlük daha vardır:

Yügürdikewel at Soylu at koştı
Çakıldı kızıl ot Kızıl ateş çıktı
Köyürdiarut ot Kuru ot yandı
Saçrap anın örtenür Sıçrayıp onunla yanar.
(DLT II: 133) “Soylu at koştıǵı vakit tırnakları ateş çaktı, onunla kuru ot yandı”
Küçendi bilekim Bileǵim aǵırlaştı
Yagudı tilekim Dileǵim yaklaştı
Telindi biligim Bilgim genişledi
Tegrüp angar çertilür Ona yaklaştarak yok olur.

(DLT II: 148) “Bileǵim bana yük oldu, aǵırlaştı, yoruldu; bilgi üzerine çok şeyler yazdığım için ona zulmolundu; şimdi dileǵim yaklaştı, göğsümde bilgi kaynakları açıldı, zaman beni oraya yaklaştırdığında ömrüm de bitiyor”.

Carl Brockelmann birinci dörtlüğün kafiye bakımından uygunluk göstermesine rağmen ilk üç mısrasının 6'lı hece ölçüsüyle söylenmesinden ve içerik bakımından farklı olmasından dolayı Alp Er Tonga sagusuna ait olmadığını ileri sürmüş, Talât Tekin ise bu dörtlülle birlikte ikinci dörtlüğün de aynı gerekçelerle saguya ait olamayacağını ifade etmiştir (Tekin 1989: 1).

Bu aǵıta konu olan Alp Er Tonga'nın Şahnâme'de Turan hükümdarı olarak anılan Eyrâsiyâb olmadığı görüşünü ilk ileri süren Fuat Köprülü olmuştur. Köprülü, “Kâşgarlı Mahmud, eğer Alp Er Tonga'nın kim olduğunu bilse, onu Türklerin efsanevî kahramanı Efrâsiyâb telakki etmezdi” diyerek bu iki kişiyi birleştirmenin doğru olmadığını ifade etmiş ve Alp Er Tonga'nın Orhun Yazıtlarında adı geçen Tonga Tigin veya Çin kaynaklarında geçen 714'te Beşbalıǵ duvarlarında ödürölmüş olan Tungu Tigin olabileceğini öne sürmüştür (Köprülü 1999: 118).

Talât Tekin, bu görüşe itiraz ederek Kültigin ve Bilge Kaǵan yazıtlarında konu edinilen 714 yılında Çinlilerin pusuya düşürerek öldürdüğü Kapgan Kaǵan'ın oǵlu Tonga Tigin yuǵunun 715 tarihinde gerçekleşmiş olduğunu ifade etmiş² ve Kâşgarlı Mahmud'un Efrâsiyâb ile birleştirdiği Alp Er Tonga'nın Tonga Alp olduğunu iddia etmiştir (Tekin 1986: 107-108; Tekin 1989: 3-4).

Köprülü, “DLT'deki Türkçe manzumelerin, zamanı ve hangi Türk şubesine ait oldukları hakkında kesin olarak bir fikir edinebilmek imkânsızdır” dedikten sonra, görüşünü

² Söz konusu Tonga Tegin Yuǵu Kültigin Yazıtı Kuzey Yüzü 7.satırda şöyle geçmektedir: *Oza kelmiş süsin Kül Tigin aǵıtıp Tongra bir oǵu alpı on erig Tonga Tigin yogında egirip öltürtümüz.* “İlerleyip gelmiş ordusunu Kül Tigin püskürtüp, Tongradan bir boyu, yiğit on eri Tonga Tigin yuǵunda çevirip öldürdük.” (Ergin 2011: 26-27). Aynı olay Bilge Kaǵan Yazıtı Doǵu Yüzü 31.satırda şöyle geçmektedir: *Anda Tongra yılpagutı bir oǵuǵ Tonga Tigin yog(ında) egire tokıdım.* “Orda Tongra yiğidi bir boyu Tonga Tigin yuǵunda çevirip vurdum.” (Ergin 2011: 46-47).

desteklemek için Kâşgarlı Mahmud, “Alp Er Tonga” adında bir kahraman için söylenmiş olan mersiye’yi Acem destanındaki Turan hükümdarı Efrâsiyâb’a isnat etmek suretiyle, bu mersiye’nin eski bir zamana ait olduğunu anlatmaktadır.” örneğini verir. Bu durumu şöyle açıklar: “demek oluyor ki o zaman Doğu Türkistan’ın Müslüman Türkleri Alp Er Tonga’nın hatırasını unutmuyarak, onu İran destanının Efrâsiyâb’ıyla karıştırmışlardı... O sırada, belki de, İslam tesirinin dışında kalan göçebe Türkler dahi henüz Tonga Tegin’in ananesini, bu mersiye ile beraber muhafaza ediyorlardı. (Köprülü 1980: 156-157)

Kâşgarlı Mahmud’un Alp Er Tonga sagusunda söyledikleri, dönemin en önemli edebî metni olan Kutadgu Bilig’de (277-282.beyitler) de tekrar edilmektedir:

Körü barsa emdi bu Türk begleri	Eğer dikkat edersen, görürsün ki
Ajun beglerinde bular yigleri	Dünya beylerinin en iyileri Türk beyleridir.

Bu Türk beglerinde atı belgülüg	Bu Türk beyleri arasında adı meşhur ve
Tonga Alp Er erdi kıtı belgülüg	İkbali ayan beyan olanı Tonga Alp Er idi.

Beđük bilgi birle öküş erdemi	O yüksek bilgiye ve çok erdeme sahipti,
Biliglig ukuşluğ buđun köđrümi	Bilgili, anlayışlı ve halkın seçkiniydi.

Ne öđrüm ne köđrüm ne ersig eren	Ne seçkin, ne yüksek ve ne yiğit adamdı;
Ajunda tetig er yidi bu cihan	Zaten cihanda anlayışlı insan bu dünyaya hâkim olur.

Tejikler ayur anı Efrâsiyâb	İranlılar ona Efrâsiyâb derler;
Bu Efrâsiyâb tuttı iller talap	Bu Efrâsiyâb akınlar salıp ülkeler zapt etmiştir.

İdiartuğ erdem kerekögbilig	Pek çok erdem, akıl ve bilgi gerektir;
Ajuntutguğaötrü sunsa elig	Dünyaya hâkim olup idare etmek için.

Tejikler bitigdebitimişmunı	İranlılar kitaba geçirmiştir bunu;
Bitigdeyok erse kim uqğay anı	Kitapta olmasaydı, kim tanırdı onu (Arat 2005: 132-135).

İdeal devlet algısı oluşturmaya çalışan Yusuf Has Hacib’in dünya beylerinin en iyilerinin Türk beyleri, onların en büyüğünün de Alp Er Tonga olduğunu söylemesi ve İranlıların ona Efrâsiyâb adını verdiklerini hatırlatması konuyu bütün yönleriyle bildiğini ve bu bilginin 11.yüzyıl için yaygın bir kanaate dönüştüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç:

Firdevsî’nin Şahnâme’de bir yeniden doğuş miti olarak dile getirdiği İran-Turan mücadeleleri, Turan ve Efrâsiyâb ile ilgili hatıralar, aynı yüzyılın Türk devlet adamları gibi şair ve bilginlerince de sahiplenilmiştir. Kâşgarlı Mahmud, sözlü kültürden derlediği savlar ve Alp Er Tonga sagusuyla aynı hatıraların Türk boy ve toplulukları arasında da canlı olduğunu göstermiştir. Yusuf Has Hacib’in Alp Er Tonga’yı, Efrâsiyâb ile özdeşleştirmesi ve Şahnâme’de yazılanları hatırlatması, Kâşgarlı Mahmud’un görüş ve düşüncelerinin yaygın olduğunu ortaya koymaktadır.

Firdevsî’nin Şahnâme’de anlattıkları gibi, Türk kültür hayatındaki Efrâsiyâb ve Turan algısı da doğrudan tarihî bilgi ve belgelere dayalı değildir. Uzak ve yakın tarihteki bazı olayların birleştirilmesiyle oluşturulan mitolojik anlatılar üzerinden dönemin şartlarına uygun bir toplum yaratma çabasıdır. Firdevsî Şahnâmesi ile çöküşe geçen Farsları ve Farsçayı ayağa kaldırmaya çalışırken; Uygur, Karahanlı ve Selçuklu hanedanları ile onların amaç ve hedeflerini paylaşan Kâşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib gibi bilim ve sanat erbabı coğrafi olarak Turan’a ve Farslara karşı savaşarak ölen Saka hükümdarı Efrâsiyâb’a bir kahraman

olarak sahip çıkmak suretiyle, Fars yayılmasına aynı yol ve yöntemle karşı çıkmışlar ve böylece 11. yüzyıldaki Türk fetihlerini mitoloji üzerinden meşrulaştırmışlardır.

KAYNAKLAR

- Arat, Reşid Rahmeti (2005), *Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig Metin ve Çeviri*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Çoruklu, Yaşar (2002), *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- DLT**: Atalay, Besim (1985-1986), *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi I-II-III-IV*, TDK Yay., Ankara.
- DLT E-A**: Ercilasun, Ahmet B. – Akkoyunlu Ziyat (2014), *Kâşgarlı Mahmud, DivânuLugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, TDK Yay., Ankara.
- Eker, Süer (2009a), “Türk-İran Dil İlişkilerinde DivanüLugâti't-Türk'ün Tanıklığı”, *Akademik Araştırmalar Dergisi, Kaşgarlı Mahmud Özel Sayısı*, İstanbul, s. 70-85.
- Eker, Süer (2009b), “DivanüLugâti't-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 13, s.233-283.
- Eker, Süer (2012), “Orta Asya'nın Gizemli Halkı: SoğdlularSoğd ve Soğdca”, *Türk Bilig*, S.24, s.77-92.
- Ergin, Muharrem (2011), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul.
- Firdevsî (2009), *Şahnâme*, (Çev. Necati Lugal), Kabalcı Yay., İstanbul.
- Güleç, Hamdi (2006), “Süleymânnâme'de Eski Türk Destanlarına Ait Unsurlar, Dil-Üslûp ve Motifler”, *Bilig*, Kış, S.36, s.243-260.
- Gültepe, Necati (2015), *Türk Mitolojisi Yeni Araştırmalar Işığında*, Resse Yay., İstanbul.
- İnan, Abdulkadir (1987), “Türk Destanlarına Genel Bir Bakış”, *Makaleler ve İncelemeler I*, TTK Yay., Ankara, s.189-207.
- Karatay, Osman (2003), *İran ile Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*, Karam Yay., Ankara.
- Kargı-Ölmez, Zuhâl (1996), *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Simurg Yay., Ankara.
- Köprülü, Fuad (1980), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul.
- Köprülü, Fuad (1999), “Türk Edebiyatı'nın Menşei”, *Edebiyat Araştırmaları*, TTK Yay., Ankara.
- Ögel, Bahaeddin (2010), *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) I.Cilt*, TTK Yay., Ankara.
- Öztürk, Mürsel (2013), *Alaaddin Ata Melik MelikCüveynî Tarih-i Cihan Güşa*, TTK Yay., Ankara
- Tekin, Talât (1986), “Karahanlı Dönemi Türk Şiiri”, *Türk Dili*, C.51, S.409, Ocak, s.81-157.
- Tekin, Talât (1989), *XI.Yüzyıl Türk Şiiri DivânuLugâti't-Türk'teki Manzum Parçalar*, TDK Yay., Ankara.
- Togan, A. Zeki Velidî (1981), *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul.
- Togan, A. Zeki Velidî (1982), *Oğuz Destanı*, Enderun Yay., İstanbul.
- Yıldırım, Nimet (2006), *Fars Mitoloji Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Yıldırım, Nimet (2009), “Firdevsî ve Şahnâme”, *Firdevsî Şahnâme*, Kabalcı Yay., İstanbul.

TÜRK HALKLARININ İLK ORTAK SÖZLÜĞÜ OLARAK DİVÂNÜ LÜGATİ’T-TÜRK

Prof. Dr. Ali AKAR*

ÖZET

Türk dilinin ilk ve en önemli sözlüğü olan *Divanü Lügati’t-Türk*, yalnızca bir sözlük değil, aynı zamanda 11. yüzyıldaki Türk dilinin, tarihinin, coğrafyasının, kültürünün ortak bir kaynağı hüviyetini taşımaktadır. Bu eserin Türk dili tarihi bakımından önemli bir özelliği de bugün Çuvaşlar ve Yakutlar dışındaki bütün Türk halklarının ortak söz hazinesi ve sözlüğü olmasıdır.

Divânü Lügati’t-Türk’ün ortak Türk sözlüğü olma özelliği, hem coğrafyanın hem de tarihî ve kültürel şartların bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bilindiği gibi bu eser 1074 yılında Bağdat’ta yazılmıştır. Fakat Kaşgarlı Mahmut eserin dil malzemesini bütün Türkistan’dan elde etmiştir. Kaşgarlı, kendisinin belirttiği gibi bütün Türk boylarının yerleşik oldukları köy, kasaba ve kentleri, konup göçtükleri obaları, yaylaları, kışlakları gezerek sözlüğünün verilerini toplamıştır. Bu yönüyle eser Türklerin çoğunluğunun yaşadığı coğrafyadan toplanmış dil verilerini ihtiva etmektedir.

Bu eserin dil tarihi bakımından şimdiye kadar üzerinde pek fazla durulmayan yönlerinden biri de günümüzdeki Türk lehçelerine ait birçok sözcüğü barındırıyor olmasıdır. Kaşgarlı, kendisini bir Hakaniye tigrini (prens) eserini de Hakaniye diliyle yazılmış bir eser olarak tanıtsa da sözlükteki birçok kelime bugün Kıpçakların, Karlukların ve Oğuzların dillerinde yaşamaktadır. Bu kelimeler günümüzde en fazla ihtiyaç duyulan Türk dil birliğinin yeniden kurulması hususunda tarihî temeli oluşturacak öneme sahiptirler.

Kaşgarlı, sözlüğü için kelimeleri derlerken yalnızca kelimelerin anlamlarını ve kullanılma biçimlerini vermemiş, onların hangi Türk boyunda/boylarında kullanıldıklarına dair notlar da düşmüştür. Örneğin, *açı* sözünün Barsgan lehçesinde “yaşlı kadın”, *ayruk/adruk* sözünün Oğuzlarda “başka” anlamına geldiğini belirtmiştir. Bunlara benzer başka birçok kelimeyle ilgili lehçe bilgisi veren Kaşgarlı’nın bu dikkati, sadece kendi çağı için değil günümüz Türk lehçelerinin ilk örnekleri konusunda da bu sözlük temel ve ilk başvuru kaynağı rolündedir. Bu bildiride, DLT’teki günümüz Türk lehçelerinin ilk izleri ile ilgili veriler tespit edilecektir.

ANAHTAR KELİMELEER: *Divânü Lügati’t-Türk, Çağdaş Türk Lehçeleri, Sözlükbilimi*

ABSTRACT

DİVÂNÜ LÜGATİ’T-TÜRK AS A FIRST COMMON DICTIONARY OF TURKIC PEOPLES

Divanü Lügati’t-Türk which is the first and most important dictionary of Turkic language is not only a dictionary but also it has an important feature like to be a common sources of Turkic Language, history, geography, culture in 11. century. The other important feature of this significant work in frame of Turkish language history is that today it is a common word treasure and dictionary of Turkic people apart from Chuvashes and Yakuts.

The feature of being a common Turkish dictionary of *Divânü Lügati’t-Türk* came in sight as a result of geographical, historical and cultural conditions. This work was written in Bagdat in 1074 as is known. But Kaşgarlı Mahmut compiled the language materials of this work from all Turkistan. Kaşgarlı compiled the materials of this dictionary visiting the villages, towns and cities, nomad camping sides, tablelands, winter quarters in which Turkish

*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muğla/TÜRKİYE.
aliakar2023@gmail.com

tribes were settled. From this aspect, the work contains language data which were gathered from regions that Turkish people lived mostly.

The other side of this work which has been not much dwelled on in frame of language history, is that it has many words from contemporary Turkish dialects. Although Kaşgarlı introduced himself as a prince of Hakani and his work as work which is written with the language of Hakani, the most of the words in this dictionary live in the language of Kipchak, Karluk and Oghuz Turks today. These words are important to build the Turkish language unity again which is needed most.

While Kaşgarlı compiling the words for his dictionary, he gave not only the meaning and usage of words but also noted which tribe/tribes used these words. For example, he stated that word *açı* means “old woman” in dialect of Barsgan, the word *ayruk/adruk* means “different” in Oghuz language. This attention of Kaşgarlı who gave many information about words in dialects like this one, his dictionary is not only important for his age but also it is important giving the first examples of contemporary dialects, it is a main sources and reference guide today. In this notice, first traces of contemporary dialects in DLT will be examined.

KEY WORDS

Divanü Lügati Türk, Contemporary Turkish Dialects, Lexicology

Türk dilinin ilk ve en önemli sözlüğü olan *Divanü Lügati't-Türk*, yalnızca bir sözlük değil, aynı zamanda 11. yüzyıldaki Türk dilinin, tarihinin, coğrafyasının, kültürünün ortak bir kaynağı hüviyetini taşımaktadır. Bu eser Karahanlı Türkçesinin söz varlığını barındırması yanında günümüz Türk lehçelerinin leksik malzemelerine ait önemli ipuçları vermektedir. Bu yönüyle eserin, Türk dili tarihi bakımından önemli bir özelliği de bugün Çuvaşlar ve Yakutlar dışındaki bütün Türk halklarının ortak söz hazinesi olmasıdır.

Divanü Lügati't-Türk'ün ortak Türk sözlüğü olma özelliği, hem coğrafyanın hem de tarihi ve kültürel şartların bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bilindiği gibi bu eser 1074 yılında Bağdat'ta yazılmıştır. Divan'ın yazarı, Kâşgarlı Mahmud, bu sözlüğü, Batı ve Doğu Türkistan'da bulunan bütün Türk obalarını, köylerini, yaylarını dolaşarak onlardan kelimeler devşirdiğini ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Kâşgarlı Mahmud, daha sonra derlediği bu malzemeyi Bağdat'a götürerek orada kitap hâline getirmiş ve zamanın Abbasi halifesine sunmuştur. Bu kitabın diline esas teşkil eden metinler, çeşitli Türk boylarının konuştukları kelimelerden oluşan adeta “Ortak Türk Sözlüğü” niteliğini taşır. Bu yüzden, metin, günümüz Türk lehçelerinin ses, yapı ve sözlük çalışmalarını artzamanlı olarak aydınlatan önemli bir kaynaktır.

Bu eserin dil tarihi bakımından şimdiye kadar üzerinde pek fazla durulmayan yönlerinden biri de günümüzdeki Türk lehçelerine ait birçok sözcüğü barındırıyor olmasıdır. Kaşgarlı, kendisini bir Hakaniye tiginini (prens) eserini de Hakaniye diliyle yazılmış bir eser olarak tanıtsa da sözlükteki birçok kelime bugün Kıpçakların, Karlukların ve Oğuzların dillerinde yaşamaktadır. Bu kelimeler günümüzde en fazla ihtiyaç duyulan Türk dil birliğinin yeniden kurulması hususunda tarihi temeli oluşturacak öneme sahiptirler.

Kaşgarlı, sözlüğü için kelimeleri derlerken yalnızca kelimelerin anlamlarını ve kullanılma biçimlerini vermemiş, onların hangi Türk boyunda/boylarında kullanıldıklarına dair notlar da düşmüştür. Batı Türkistan coğrafyasında dolaşmış olan Kaşgarlı bu coğrafyanın sözlü kültür malzemesini derlemiştir. Aynı zamanda kelimelerin hangi Türk boyunda kullanıldığını da göstermiştir. Örneğin, *açı* sözünün Barsgan lehçesinde “yaşlı kadın”, *ayruk/adruk* sözünün Oğuzlarda “başka” anlamına geldiğini belirtmiştir. Bunlara benzer başka birçok kelimeyle ilgili lehçe bilgisi veren Kaşgarlı'nın bu dikkati, sadece kendi çağı için değil günümüz Türk

lehçelerinin ilk örnekleri konusunda da bu sözlük temel ve ilk başvuru kaynağı hâline getirmiştir. Bu bildiride, DLT'teki günümüz Türk lehçelerinin ilk izleri ile ilgili veriler tespitler sunulacaktır.

Kaşgarlı Mahmud, sözlüğünde, tarihî lehçelerin söz varlığı ile ilgili çeşitli veriler sunmuştur. Bunlardan birkaçı şunlardır:

Barsgan lehçesi: *açı* “yaşlı kadın”; Çiğil lehçesi: *adın* “başka”, *ölşā* “bayılacak gibi olmak”; *ösüglā* “hileyle, anahtarsız açmak”; Oğuz lehçesi: *adruk/ ayruk* “başka”, *arķā* “aramak”; Yağma lehçesi: *otran* “don, elbise”; Kıpçak lehçesi: *ükil* “çok”

Kaşgarlı Mahmud'un tarihî lehçelerle ilgili sunduğu bu veriler yanında DLT'de günümüz lehçeleriyle ilgili olarak çok sayıda leksik değer bulunmaktadır. Bunların, her biri ayrı bir araştırma konusudur. Bunun için, günümüzdeki lehçelerin yazı dili ve diyalektoloji sözlüklerinin DLT ile karşılaştırılması gerekir. Bu bildiride biz, örnek teşkil etmesi bakımından Kazak Türkçesindeki verilerin bir kısmını DLT ile karşılaştırma yapma yoluna gittik.

- *alpagut* “tek başına düşmana saldıran; hiçbir yandan yakanmayan yiğit” [DLT/s.8] – *Алпауым* “керемет дәу, орасан зор; *алпауым батыр*” [KS/s.35]
- *apa* «ana» [DLT/s.9] – *Ana* “туған ана, шеше; бір туған қыздардың жас жағынан үлкені” [KS/s.40]
- *baka* “kurbağa” [DLT/s.15] – *Бақа* “ұзындау артқы аяқтары секіруге бейім келген, құйрықсыз су жәндігі” [KS/s.78]
- *kal* “yaşlı adam” [DLT/55] – *Қарм* “Қартайған адам. Қарт кісі. Қарттық. Қарт болғандық” [KTTS/307]
- *karak* “göz bebeği, gözün renkli yeri: göz” [DLT/58] – *Қарақ* “көз нұры. Мейірмен айтылады. Қарағым, қайдан келдің?” [KTTS/315]
- *kelesi* “gelme zamanı” [DLT/62] – *Келесі* “ілгерідегі, боласы. Келесі жылы, келесісі бар” [KTTS/247]
- *kız kırkın* “cariye” [DLT/67] – *Қыз-қырқын* “қыз бен соларға тәндер. Қыз-қырқын жиналған” [KTTS/354]
- *menngü* “ebedi, daima, sonsuz” [DLT/83] – *Мәңгі* “өмірбақи. Ешкім мәңгі бақи жасамайды” [KTTS/382]
- *uk* “aç gözlü, alçak” [DLT/107] - *Сұқ*: “ашқарак, қомағай адам “ит”. *Сұқ семіrmес, ұры байымас* “мақал” [13/360]
- *ugarmak* “sulamak, su vermek” [DLT/107] – *Суғару*: “1. малға және басқа үй хайуандарына су беру, суғару; 2. Жерді, егінді, өсімдіктерді ылғалдандыру, суға бөктіру, су құю” [13/326]
- *abalamak* “kınamak, ayıplamak” [DLT/111] – *Табалау*: “біреудің сәтсіздігіне қуану” [13/581]
- *on* “elbise” [DLT/124] – *Тон* “Иленген қой терісінен жүнін ішіне қаратып тіккен жылы, қыстық сырт киім” [ҚӨТС-14/263]
- *ör* “evin veya odanın en iyi, en önemli yeri” [DLT/125] – *Төр зат*. “1. Үйдің есігіне қарама-қарсы жоғары жағы 2. Этно. Жасы үлкен адамдар, сыйлы қонақтар отыратын құрметті орын” [ҚӨТС-14/350]

- *urkulamak* “ölçümek” [DLT/127] – *Тұрқы*. “Бір нәрсенің көлбеу қалпындағы ұзындығы” [ҚӨТС-14/438] t
- *ün* “gece” [DLT/129]– *Түн* “Тәуліктің кешкі уақыттан таңертеңгілікке дейінгі аралығы, қараңғы бөлігі” [ҚӨТС-14/490] t
- *zak* “uzun” [DLT/137] – *Ұзақ* “1. Алыс, қашық, жырақ 2. Көп уақытқа созылған, тез емес” [ҚӨТС-14/681] u
- *agak* “ceviz” [DLT/141] – *Жаңғақ* “Жаңғақ тұқымдасына жататын қос жарнақты көпжылдық ағаш” [ҚӨТС-6/34] y

KAYNAKLAR

Divânü Lügâti't-Türk Dizini, Haz. Besim Atalay, TDK Yayını, Ankara 1972. [DLT]
Kazak Edebi Tiliniñ Sözdigi, 15 Tomdık, Arıs Yayınları, Almatı 2007.[ҚӨТС]
Kazak Tiliniñ Sözdigi, A. Baytursınulı Adındagı Til Bilimi İnstitutü Yayınları Almatı, 1999 [KS]
Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, Mektep Yayınları, Almatı, 2008.
Коң, Kenan, *Türkistan Dialektisiniñ Söz Qorı*, Eltanım Baspası, Almatı, 2014
Коң, Kenan-Bayniyazov, Ayabek, Başkapan, Vehbi, *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Turan Yayınevi, Türkistan, 2003.

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҚАРАХАН ДӘУІРІНІҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІМЕН
САБАҚТАСТЫҒЫ**

**KARAHANLI DÖNEMİ ESERLERİNİN DİL ÖZELLİKLERİYLE GÜNÜMÜZ
KAZAK TÜRKÇESİ ARASINDAKİ BAZI BENZERLİKLER
КАРАХАНИД ДООРУ ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ТИЛ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ МЕНЕН
АЗЫРКЫ КАЗАК ТИЛИ АРАСЫНДАГЫ АЙРЫМ ОКШОШТУКТАР**

Doç. Dr. Kenan KOÇ³ (Türkiye)

ÖZET

Türk Halklarının İlk Türkçe Yazılı Eserleri Karahanlı dönemi eserlerini kapsamaktadır. Tüm Türk halklarında olduğu gibi Kazakların tarihinde de Karahanlı dönemi önemli bir yere sahiptir. Karahanlıların yerleştiği coğrafya içerisinde günümüzdeki Kazakistan’ın, Güney Kazakistan ve Yedisu bölgeleri de yer almaktadır. Karahanlı döneminden, bahsettiğimiz bölgelerde önemli izler, eserler kalmıştır. Karahanlı döneminde yaşamış, DLT’de bahsedilen Türk boylarının birçoğunun adı günümüzde diğer Türk halklarına baktığımızda daha çok Kazakları oluşturan boy ve sülalelerin adı olarak geçmektedir. Karahanlı döneminde yazılan eserler Kazak edebiyatı ve dilinin ilk yazılı eserleri olarak gösterilip bu eserlerle ilgili dilci ve edebiyatçılar önemli araştırmalar yapılmıştır.

Günümüz Kazak Türkçesiyle Karahanlı Türkçesi arasında gramer bakımından diğer Türk lehçelerinde karşılaşılmayan önemli ses, şekil ve leksik benzerlikler bulunmaktadır. Kelime başındaki “j” sesi diğer Türk lehçelerine baktığımızda Kazakçanın önemli bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı dilciler Kazakçadaki j sesinin sonradan ortaya çıktığını söylese de Kaşgarlı Mahmut eserinde “y” ve “j” sesinin birlikte kullanıldığını söylemektedir. Diğer ses benzerliklerine “k”, “ş”, “t” vb. seslerin kullanımını örnek olarak verebiliriz.

Günümüz Kazak Türkçesiyle Karahanlı Türkçesi arasında şekil özellikleri bakımından da benzerlikler dikkat çekmektedir. Karahanlı Türkçesindeki tek, teg, tig, tik (çekirge teg sü) edatı günümüz Kazak Türkçesinde –kıya, kiye (erkiye, közkiye) küçük ses değişiklikleriyle beraber Kazak Türkçesinde varlığını sürdürmektedir. İsim ve fiil çekim eklerinin yanında yapım ekleri de büyük oranda benzerlik göstermektedir.

Leksik olarak da organ adları, hayvan adları, yemek, araç gereç vb. konularda söz varlığı olarak Kazak Türkçesiyle Karahanlı Türkçesi arasında büyük ortaklıklar dikkat çekmektedir.

Kazak Türkçesi, Karahanlı dönemi eserlerinin dil özelliklerinin büyük oranda korunduğu bir Türk lehçesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı, Karahanlı Türkçesi, Kazak Türkçesi, Yazılı Eserler

Қазақстан тарихында Қарахан мемлекетінің алатын орны орасан зор. Себебі де белгілі, IX-XIII ғасырларда өмір сүрген Қарахан мемлекетінің жер аумағы қазіргі Шығыс Түркістан, Қашқар, Мәуринахыр, сондай-ақ Қазақстанның Оңтүстік аумағы мен Жетісуды алып жатты. Сондықтан, қазіргі Қазақстанның біз атап өткен жерлерінде үлкен-үлкен ескерткіштері қалды. Мысалы, Айша бибі, Ахмет Ясауидің әкесі – Ибрахим ата, анасы – Қарашаш ана мазарлары осының айғағы. Сонымен қоса, бұл территориялардағы түркілердің түрлі тайпаларының басын қосқан Қарахан мемлекетіндегі кейбір ру-тайпалардың аттары қазіргі басқа түркілерге қарағанда рулық бірлестік жақсы сақталған қазақ халқының ішінде көп кездеседі. Мысалы, қаңлы, дулат, арғу (арғын) секілді рулар.

³ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü Öğretim Üyesi.

Ең алғашқы түркі-ислам мемлекеті саналатын Қарахан мемлекеті исламның аясында ғылым, әдебиет, өнер, мәдениет т.б. үлкен жетістікке қол жеткізгенін білесіздер. Осы кезеңде ғажайып еңбектер жазылды, мысалы, әйгілі «*Диуани лұғат им-түрік*», «*Құтадғу Біліг*», «*Атебетул хакайық*» және «*Диуани хикмет*» дәл осы шақта өмірге келді. Бұл шығармалар да Қазақстанда ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиеті ретінде танылып, Бейсенбай Кенжебаев, Алма Қыраубаева, Ханғали Сүйінішәлиев, Немат Келімбетов секілді қазақ ғалымдарының еңбектерінде айтарлықтай мән беріледі. Тіпті, Бейсенбай Кенжебаев секілді ғалымдар қазақ әдебиетін Бұхар жыраудан басталады деген кеңестік көзқарасқа қарсы шығып, Қарахан дәуіріне жататын шығармалардың қазақ әдебиетінің қайнар көзі екенін дәлелдеп шықты.

Осының нәтижесінде 60 жылдардан бастап Қарахандықтардың әдеби ескерткіштерінің тілін қарастыратын еңбектер жарық көре бастады. Тілдік тұрғыдан Әбжан Құрышжанов, Рабиға Сыздықова, Мейірбек Оразов, Әбдуәли Хайдаров, Мархабат Томанов, Ғайнетдин Мұсабаевт.б. талдаған грамматикалары бар. Әрине, бұл ғалымдардың еңбектерінде қазақ тіліне жақын тұстарын да қарастыруға тырысқанымен, бұл Қарахан әдебиетінің түркі дүниесіне ортақ мұра екенін ескеріп отырады.

Біз де осы арада, Қарахан дәуірінің мәтіндеріне сүйене отырып, қазіргі қазақ тілінің тарихи іздеріне көз жүгіртсек дейміз.

Фонетикалық ұқсастықтар:

Сөз басындағы ж дыбысы: Қазіргі қазақ тілінің басқа түркі тілдерінен айыратын басты дыбыстық ерекшеліктердің бірі – басқа түркі тілдеріндегі сөз басындағы *й* дыбысы қазақ тілінде *ж* дыбысына сәйкес келуі. Көп ғалымдардың пікірінше қазақ тіліндегі сөз басындағы *ж* кейін пайда болған. Алайда, сөз басындағы *ж* дыбысының XI-XII ғасырда да қолданыста болғанын дәлелдеп көрсетуге болады. Махмұт Қашқарлының сөздігінде бұл жөнінде нақты пікір бар: Оғыздар мен қыпшақтар сөз басында *ی* (й) кездесетін есім және етістіктердің алғашқы әрпі *الف* (элиф)-ке, немесе *ج* (ж)-ге өзгереді. Басқа түркілер *йолжы* сөзінің орнына *йелкин*, оғыздар мен қыпшақтар *элкин* дейді... Сол секілді басқаларының *йинжүсөзін* бұлар *жинжү* дейді. Түркілер түйенің ұзын жүніне (шуда) *йүгду*, оғыздар және қыпшақтар *жүгды* дейді⁴.

Сөз басындағы б дыбысы: Қазіргі қыпшақ тілдерін оғызшадан айыратын тағы бір дыбыстың бірі – сөз басындағы *б* және *м* дыбыстарының қолданысына байланысты. Оғызшадағы сөз басындағы *б* дыбысы қыпшақ тілдерінде *м* дыбысына сәйкес келеді. Әсіресе, бұл қазақ тілінде жүйелі түрде қолданыс тапқан. Бұл дыбыстар құбылысы жөнінде де түрлі пікір бар. *Диуани лұғат им-түрікте* бұған байланысты мынадай пікір айтылады: Сөз басында кездесетін *м* (м) әріптерін суварлармен, оғыздар, қыпшақтарда *б* (б)-ге өзгереді. Түріктер *men bardum*, суварлар, қыпшақтар, оғыздар *ben bardum* дейді. Түркілер *сорпа*, *көже* сөзін *мүн*, олар *бүн* дейді⁵. Бұдан басқа да *biz, bin, ben, benin*, т.б. сөздер *miz, ming, meng, mening* түрінде қолданылады. Қазіргі қазақ тілінде де Түркия Түрікшесіндегі *б* дыбысынан басталатын сөздер (көбіне сөз соңындағы *н, ң* дауыссыздары болған сөздер де) *м* дыбысымен сәйкес келеді). Мысалы; *ben ~ мен, burun ~ мұрын, boyn ~ мойын, bin ~ мыңт.б.*

Сөз басындағы к дыбысы: Қыпшақшаны оғызшадан айыратын сөз басындағы қатаң дыбыстардың бірі *к* дыбысы. Мысалы, қазіргі қазақ тілінде *к* дыбыс қазіргі Түркия Түрікшесінде көбіне сөз басында *г* дыбысына айналады. Ал Қараханша да сөз

⁴ ATALAY, Besim (2006), *Mâhmud KaşgarlıDivanüLûgat-it Türk, Çeviri I*, (çev: Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. S. 31.

⁵ ATALAY, Besim (2006), *Mâhmud KaşgarlıDivanüLûgat-it Türk, Çeviri I*, (çev: Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. S. 31.

басындағы *г* дыбысы тек кірме сөздерде кездеседі де, түрікше сөздерде қолданылмайды. *köñül, kün, kök, kit-,kör-*, ⁶. Қазіргі қазақ тілінде де өзге тілден енген сөздерді есептемегенде санаулы ғана сөзде бой көрсетеді.

Сөз басындағы и дыбысы: Қазақ тілінің басқа түркі тілдерінен тағы бір дыбыстық жағынан ерекшелігі – көптеген түркі тілдеріндегі кейбір сөздердегі *ч* дыбысы *и* дыбысына өзгеруі. Бұл құбылыс та Қарахан дәуірінде болғанын дәлелдейтін мысалдар бар:

çagıla- >şagıla- “бақыру”

*çörik >şörik “жеміс-жидек қалдығы”*⁷.

Ал қазіргі қазақ тіліндегі *ч* дыбысы тек орыс тіліне енген сөздерде ғана қолданылады.

Сөз басындағы т дыбысы: Қараханшадағы сөз басындағы қатаң дыбыстар Қазақ тілінде жақсы сақталған. Яғни, оғыз тілдерінде сөз басында ұяң дауыссыздар жиі көрініс тапса, қазақ тілінде қатаң дыбыстар сақталған. Қарахан дәуірінен де бұған бірнеше мысал көрсетуге болады: *tag ol* “емес”, *taki* “тағы”, *tangal* “масақ аралас сабан”, *tava* “жыңғыл ағашының дәні”, *teve / tive* “түйе”⁸. Бұл сөздердің біршамасы қазақ тілінде сақталмағанмен басқа да сөздерде сөз басында *т* дауыссызы қолданылады.

Сөз ішіндегі з дыбысы:

Қарахан түрікшесінде кейбір сөз ішіндегі *з* дыбысы қазіргі қазақ тілінде де сақталған, немесе кейбірі *з* дыбысына ұқсас дыбысқа өзгерген: *йорынчга* “жоңышқа”, *йумуртга* “жұмыртқа”,

Әрине, Қарахан дәуіріне тән бұдан өзге де көптеген дыбыстар қазақ тілінде сол қалпында, аздаған дыбыстық өзгерістермен сақталғанына күмән жоқ. Біз бұл арада уақыттың шектеулілігіне байланысты негізгі 5-6 дыбыс туралы сөз етуге тура келді. Алайда, морфологиялық жағынан да ұқсастықтарға мән беріп көрейік.

Лексикалық ұқсастықтар:

Жалпы Қарахан түрікшесінің сөз қоры жайлы айтар болсақ, Қарахан түрікшесінің негізгі сөздік қорын түркі, араб және парсы тілдерінен енген сөздер құрайды. Бірақ, басым көпшілігі жалпы түркілік сөздер. Мұндай түбірі түрікше сөздер негізінен көне түрікшеден ерекшелігі жоқ десек те болады. Олардың басым көпшілігі қазіргі қазақ тілінде де еш өзгеріссіз, көне мағынасында қолданылып келе жатқанын көреміз. Кейбірі де алдыңғы ғасырларда қолданылғанымен, қазіргі қазақ тілінде көнерген. Оларды семантикалық топтарға ажырата отырып, қысқаша тоқталып өтуге болады.

Адамның ішкі-сыртқы құрылыстарына байланысты сөздер: *қарақ* “көз қарашығы”, *өт* “өт”, *бағыр* “бауыр”, *өпке* “өкпе” т.б.

Көңіл-күй, мінез-құлық секілді деректі зат есімдер: *кек* “кек”, *йала* “жала” т.б.

Туыстық атаулар: *бала* “бала, көмек беретін бала” т.б.

Жан-жануарларға қатысты сөздер: *би* “бие, ұрғашы ат”, *ечкү* “ешкі”, *сандувач* “сандуғаш, бұлбұл”, *бөрү* “бөрі, қасқыр”, *тарғыл* “жылқы түсі”, *йилин* “сиыр желіні”, *йабы* “жабу, ат жабуы” т.б.

Географиялық атаулар: *етиз* “атыз” т.б.

Ас, тағам атаулары: *қоғурмач* “қуырмаш” т.б.

Түр-түс атаулары және сын есімдер: *құба* “сары қоңыр арасындағы түс”, *қараңғу* “қараңғы”, *төртгүл* “төрткүл, төрт бұрышты” т.б.

⁶ ARAT, Reşit Rahmeti (2007), *Kutadgu Bilig I, Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. S. 22-23

⁷ HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2003), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. S. 6.

⁸ HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2003), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. S. 6.

Қимыл-қозғалыс атаулары: *өт-* “өту”, *ор-* “ору”, *өчүр-* “өшіру”, *кектеш-* “кектесу”, *тармақлан-* “тармақтану”, *тоқыт-* “тоғыту”, байут- “байыту”, *сыхтат-* “сықтату, жылату”, *ата-* “атау, ат қою”, *көуре-* “күйреу”, *кеңеш-* “кеңесу” т.б.

Қарахан дәуірінде жазылған шығармалардың сөз қазынасында араб және парсы сөздері де жиі кездеседі. Жалпы түркі тілдеріне араб және парсы тілдеріне тән тілдік бірліктер мен сөздер ең алғаш осы Қарахан дәуірінде көптеп ене бастады. Қазіргі қазақ әдеби тілінің лексикалық қазынасының 14-15 пайыздайын құрайтын араб, парсы сөздері⁹ сол дәуірден бері қолданыста келе жатыр деуімізге болады, тек кейбірі жергілікті дыбыс ерекшелігіне, табиғатына қарай өзгерген.

Қарахан түрікшесінде қолданылған кейбір мақал-мәтел, тұрақты тіркестер де қазіргі қазақ тілінде жиі қолданыста: *йүрек йыртылур* “жүрек жыртылу”, *йағы отын өчүрген* “жау отын өшірген”, *есуз ажун қалдыму* “дүние иесіз қалды ма”, *йүзі сарғарып* “жүзі сарғайып”¹⁰.

Морфологиялық ұқсастықтар:

Жалпы көне түрікшеден аз ғана ерекшелігі бар Қарахан түрікшесі мен қазақ тіліндегі қосымшалар арасында да кейбір дыбыстық ерекшеліктері болмаса толықтай сақталған деуге болады. Мұны жұрнақтардан да, жалғаулардан да көреміз. Әрине, бұл басқа түркі тілдеріне де қатысты. Алайда, қазіргі қазақ тілінде қолданылып, Түркия түрікшесінде қолданылмайтын бір-екі жұрнақты атап өтуге болады.

Олардың бірі – Қарахан түрікшесіндегі “сияқты” мағынасына келетін *тек/ тег/ тиг/ тик* (*çekürgetegsü, biligteğasıgıgöñin, ay teg*¹¹) шылауы мен *-кыйа/ -кйе* (*erkiye “adamcağız”, közkiye “gözcağız”*¹²) жұрнақтары қазақ тілінде аздаған дыбыстық өзгерістермен актив қолданылып жүр. Яғни, *текшылауы* қазақ тілінде *-дай/-дей/-май/-тей* болып өзгеріп, жұрнақ ретінде қолданыла бастаса, *-кыйа/ -кйе* сын есім тудырушы жұрнағы да кейбір сөздердің құрамына еніп жұрнақ ретінде қолданылып келеді, сонымен бірге жеке шылау ретінде өнімді қолданысқа ие болды. Яғни бүгінде *-кыйа/ -кйе* қазақ тілінде *ғана, қана* болып есім сөздермен тіркесе отырып кішірейту, қомсыну, азсыну мағынасын беруге атсалысады. Мысалы, *аз ғана, кішкене, сен ғана* т.б.

Қорытындыласақ, тарихи дәуірлерге сәйкес IX-XIII ғасырда қолданылған, кейбір көзқарастар бойынша көне түрікшеге енгізілетін Қарахан түрікшесін барлық түркі тілдері секілді қазақ тілінің де көне нұсқасы деп санауымызға әбден болады. Бұған дәлел тек біз мысалға келтірген бірнеше мысалдарда ғана емес, Қарахан дәуіріне тән мәтіндердің кез келген тұсынан көре аламыз. Тек біз Түркия түрікшесінен гөрі қазіргі қазақ тіліне тән формалар мен құбылыстарды көрсетуге тырыстық.

Пайдаланылған әдебиеттер

AKAR, Ali (2016), *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

ATALAY, Besim (2006), *Mâhmut Kaşgarlı Divanü Lûgat-it Türk, Çeviri I, II, III, IV* (çev: Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ARAT, Reşit Rahmeti (2007), *Kutadgu Bilig I, Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

⁹СЫЗДЫҚОВА, Рабиға (2014), *Қазақ әдеби тілінің тарихы* (XV-XIX ғасырлар), Ел-шежіре баспасы, Алматы. 54-55-б.

¹⁰СЫЗДЫҚОВА, Рабиға (2014), *Қазақ әдеби тілінің тарихы* (XV-XIX ғасырлар), Ел-шежіре баспасы, Алматы. 61-б.

¹¹НАСИМІНОĞLU, Necmettin (2003), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. S. 92.

¹²НАСИМІНОĞLU, Necmettin (2003), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. S. 16.

- АЙДАРОВ, Ғ-Ә. Құрышжанов, М. Томанов (1971), *Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі*, «Мектеп» баспасы, Алматы.
- БОЛҒАНБАЕВ, Ә. (1979), *Қазақ тілінің лексикологиясы*, «Мектеп» баспасы, Алматы.
- НАСИМІНОĞLU, Necmettin (2003), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ИСАЕВ, Сейілбек. (1996), *Қазақ әдеби тілінің тарихы*, «Ана тілі» баспасы, Алматы.
- Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі*, «Ғылым» баспасы, Алматы, 1989.
- ҚАЙДАРОВ, Әбдуәли-Мейірбек Оразов (1992), *Түркітануға кіріспе*, “Қазақ университеті”, Алматы.
- СЫЗДЫҚОВА, Рабиға (2014), *Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар)*, 3 том, «Ел-шежіре» баспасы, Алматы.
- ЫСҚАҚОВ, Ахмеди (1991), *Қазіргі қазақ тілі*, «Мектеп» баспасы, Алматы.

TÜRK ULUSAL İDEOLOJİSİNİN TESİSİNDE “KUTADGU BİLİG” ÖĞRETİSİ

THE DOCTRINE OF "KUTADGUU BILIG" IN THE FORMATION OF THE TURKIC NATIONAL IDEOLOGY

УЧЕНИЕ "KUTADGUU БИЛИГ" В ФОРМИРОВАНИИ ТЮРКСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ

Prof.Dr. Gülzura CUMAKUNOVA*

Öz

Yusuf Has Hacıp Balasağuni'nin “Kutadgu Bilig” eseri, 11.yüzyıl Türk toplumunun devlet yönetimi, aile düzeni, ahlak ve hukuk anlayışı, gelenek, göreneklerini yüksek değerlerini yansıtan Orta Çağ Türk edebiyatının ve dilinin örnek eseridir. Karahanlı Devleti, 920 yılında İslamiyet'i resmen kabul etmesinden sonra İslam esaslı devlet ideolojisini geliştirme sorumluluğunu da üstlenmiş olur. Bu ideolojini halk arasına yaymak ve sevdirmek işini en iyi şekilde yapabilecek bilginlere ihtiyaç duyulmuştur. Tam bu amaçla yazılan “Kutadgu Bilig”, aslında, Türk - İslam memleketinin kuruluşunun bir manifestosu niteliğini taşıyor.

Yusuf Has Hacıp'in *Kutadgu Bilig*'i sadece bir orta çağ devleti için değil, günümüzde de İslam ve Türk devleti sıfatını taşıyan 21. asır devletleri için de dikkate alınması icap eden ebedi konuları işliyor. Has Hacıp'in öğretileri günümüz Türk devletleri ve toplum ilişkilerine de yön verecek, ulusal ideolojilerin oluşumunda örnek olacak ve değerini yitirmeyecek nasihatleri içeriyor.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Balasağuni (Has Hacıp), “Kutadgu Bilig”, Karahanlı Devleti, öğretisi, nasihatlar.

ABSTRACT

The 11th century work of Yusuf Balasaguni "Kutadgu Bilig" is exemplary of medieval Turkic literature and language, reflecting the highest values of public administration, family order, morality and legal understanding, traditions and customs of Turkish society. After the Karakhanid state officially converted to Islam in 920, it also assumed responsibility for the development of Islamic state ideology. The spread and popularization of this ideology among people demanded experts who would be able to carry out this work at the highest level. "Kutadgu Bilig", written for this purpose, is actually a kind of Manifesto of the creation of the Turkic-Islamic state.

“Kutadgu Bilig” by Yusuf Khas Khajip examines the eternal questions of governance that could be taken into account, not only for medieval states, but the modern Islamic and Turkic states of the 21st century. His doctrines include the advice that will guide contemporary Turkic state and societal relations, will be an example of the formation of national ideologies and will continue to be an important reference.

Key Words: Yusuf Balasağuni (Khas Khajip), “Kutadgu Bilig”, Karakhanlı State, doctrine, advices.

Dünya ortak kültürünün, felsefi düşüncesinin eşsiz kaynaklarından Yusuf Has Hacıp Balasağuni'nin “Kutadgu Bilig” adlı eseri, bir didaktik edebi eser olmanın çok daha ötesinde yazarının zamanının sosyal ve tabii bilimlerinin verilerine dayandırılmış geniş

* Ankara Üniversitesi DTCF Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi,
Ankara/TÜRKİYE. (gulzura@gmail.com)

bir dünya görüşünü sergiliyor. Yusuf Has Hacıp'in 18 aylık çalışma sonucu ortaya koyduğu şaheserinin edebi ve estetik değerlerine baktığımızda bunun arkasında mümtaz bir şair,engin bilgiye sahip filozof, insan ruhunun mahir ustası, şiir ve halk edebiyatı ehli ve her şeyden önce gerçek bir milletçi şuura sahip kişiliğin bulunduğu şahit oluyoruz. Kitap, Türk toplumunun devlet yönetimi, aile düzeni, ahlak ve hukuk anlayışı, gelenek, görenekleri ekseninde insanlığın genel değerlerine uzanan Orta Çağ Türk edebiyatının ve dilinin örnek bir eseridir. “Kutadgu Bilig”, zamanında kendi yazarına saraydaki en saygın ve en etkili Has Hacıp unvanını kazandırmışsa, dünya edebiyatı ve düşünce alemine Türk -İslam edebiyatının en büyük şaheserlerinden birini kazandırmıştır.

“Kutadgu Bilig”, her ne kadar ahlak ve etik konular ağırlıklı eser olsa da, genel anlamda devlet yapısı, hükümdarın ve iktidar mensuplarının topluma karşı sorumlulukları; toplumun töreleri ve bireyin onlara karşı sorumluluklarına güçlü vurgu yapılan bir siyasi felsefe kitabı olduğu da kesindir. Karahanlı Devleti, 920 yılında İslamiyet’i resmen kabul etmesinden sonra İslam esaslı devlet ideolojisini geliştirme sorumluluğunu da üstlenmiş olur. İlk başta hükümdarlar ve onların çevresi tarafından kabul edilmiş bu yeni dinin toplumun kalan kesimleri tarafından da benimsenmesi için onu halk arasında bilinçlendirmek ve sevdirmek işini en iyi şekilde yapabilecek bilginlere ihtiyaç duyulmuştur. Aslında, “Kutadgu Bilig” Türk - İslam memleketinin kuruluşunun bir manifestosu olarak yazılmıştır.

840 yılında yeni topraklarda kurulan ve bir asır sonra da İslamiyeti kabul eden Karahanlı Devleti’nin gündeminde, sadece siyasi hedefler değil, ülke halkını ruhani ve dini yönden de bir arada tutacak manevi kaynakların da yapılmasına gereksinim vardı. 11.asra gelindiğinde Türklerin kendi içinden çıkan aydın ve bilgin insanların Arap, İran ve batı bilimleriyle rekabet edecek güçte ilim irfan sahibi oldukları ve bilgi üretmeye başladıkları gözlemlenir. Aralarından bize ancak Kaşgarlı Mahmut’un *Divanü Lugati’t-Türk* ve Yusuf Has Hacıp’in “*Kutadgu Bilig*” gibi birkaç eserin ulaşmış olmasına rağmen, 11.yüzyılda ilmin ve edebiyatın yüksek seviyelere ulaştığına, bilim adamlarının onları Türkçeye ve Türk algılamaya özelliğine uygun şekilde geliştirme çabalarına da şahit oluyoruz. Aynı zamanda da bu bilginlerin tek tük istisnai insanlar değil, muhtemelen kendileri çapında ya da kendi eserlerini anlayabilecek seviyede olan bir bilimsel çevre mensuplarına hitap ettikleri kanaatine varılır. Bunun örneğini “Kutadgu Bilig”de devletin yönetim biçimi ve yönetenler ile ilgili sözler ve deyişlerin Orta Asya gelenekleri ve inanç sisteminde yaşatılagelmiş unsurlardan seçilmesinden de görmek mümkün.

Yusuf Has Hacıp, kendisinin iletmek istediği öğretisini, kitabının “Kutadgu Bilig” (Kut Getiren Bilgi) adından da belli olduğu üzere, Türklerin günümüzde “uğur”, “baht”, mutluluk”, “talih”, rızık”, “bereket”, “huzur”, “kısmet” gibi yabancı kelimelerle ifade edilen kutsal değerlerin tümünü birden içinde barındıran **KUT** kavramı etrafında işliyor. O yüzden de **KUT**, kitabın her bölümünde, hatta her sayfasında rastlayacağınız sihirli bir sözcüktür. Eski Türk inancına göre **KUT**, yukarıda belirtilen kavramların tümünü içerdiğinden, Yusuf Balasaguni bu tür faziletleri halkına yaşatmak ve aşılacak için devletin, aile ve toplum bireylerinin üzerine düşenin ne olduğunu tatlı dil, sürükleyici kurgu, insan zihnine kolay işlenecek üslupla anlatmıştır. Yusuf’a göre *kut* insanı mutlu eden, huzura kavuşturan her şey. Fakat o dönemdir, kaygandır, doğru tutulmasa elinden kayıp gider.

- 549 Bu kuta inanma, iyilik yap
Bugün sendeydi, yarın başkasında bil.
550 Bu kuta güvenme, ey kutu bulan
Gelen kut bir gün gidecektir.

- 669 Akar su, güzel söz ve kut durmadan
Gezinir dünyayı durup dinlemeden.
670 İnanılmaz bu kuta, vefası dönektir
Yürürken hemen uçar, ayağı kaygandır.
1311 Hangi iş olursa olsun dilini tatlı tut
Tatlı dilli olursan sana bağlanır kut...

Kutadgu Bilig, Karahanlı devlet idaresinin siyasi ve kültürel bakımdan önemli bir evresini yansıtan eser. Bir edebi eser olarak alegorik isimli kahramanların tartışma, öğüt verme şeklinde kurguladığı eserinde yazar, Türk-İslam devleti olma yolunun daha başında olan yönetim biçimine kendinin yöneticilik gözlemlerinden ve edindiği bilgi birikiminden keşifler sunarak yön vermek ister. Örneğin, onun hükümdarın görevlerini tanımladığı ve eserin baştan sonra her yerinde çizdiği ideal portresi ile bir devletin selameti, bekası ve halkın refahı için hükümdar karakterinin ne kadar önemli olduğuna vurgu yapar. Bir hükümdarda olunması gereken en önemli sıfatlar Has Hacibe göre şunlardır:

Akıl - bilgi sahibi olmak

- 301 Kimde akıl varsa o asil olur
Kimde bilgi varsa o beylik bulur.
317 Akıl sana yeminli arkadaştır
Bilgi sana içten bir kardestir.
408 Bilgili bir beydi, akıllıydı çok
Kötüye ateş olmuştu, düşmana yokluk.
411 Siyaseti yardım için yapardı
İşini düzenledi ve böyle yaşadı.
429 Yardımcısı akıllı olsa bey zahmet çekmez
İşler yoluna gider, töre bozulmaz.

Doğru olmak

- 407 Yaradılışı dürüst, tavrı ılımlıydı
Sözü doğru, gözü gönlü zengindi.
455 Ne kutlu olur halkının günü
Beyi iyi olur, yürürse doğru.
819 Bak bu beyliğin temeli doğruluktur
Doğrulukla, beyler, dirlik olur.
894 Eğer iyi olursa halkın başı
İyi olur bütün arkasındaki.
1373 Dünya aldatmasın seni devlet ile
Bütün işlerinde doğruluk dile.

İleri görüşlü ve uyanık olmak

- 416 Akıllı kim varsa çağırdı onu
Bilgili kim varsa yüceltti onu.
437 Yararsızı boğdu, elini bağlayıp
Kötüyü kovdu, ilinden sürüp.
438 Bu önlemlerle işini yönetti

- Kutu günden güne arttı, yükseldi.
440 Bir il içinde önlem ve uyanıklık
Devletin uzun yaşamasında yararlı olur...

Adil ve eşit davranmak

- 817 Gerek oğlum olsun, yakınım ya da yabancı
Gerek yolcu olsun konup gidici
818 Yasada ikisi de bana birdir
Karar verirken farklı değildir...

Halkını doğru yasa, iyi töre ile yönetmek

- 454 Beylik iyidir, ama daha da iyisi
Yasadır onu doğru uygulamalı.
545 Devletin başına geçen kimse
Halkı yönetmeli iyi bir töreyle.
1374 Halka dosdoğru uygula yasayı ki
Günün iyi olsun kıyamet günü.
1456 Kötü yasa yapma, iyi yasa kur
Kutun sana bağlanır, günün iyi olur.
1461 Kim yapıp bırakırsa iyi yasayı
Ayakta kalır onun iyi adı...

Halkına hayırlı, sevecen olmak

- 546 Kimin eli halkı yönetmekte ise
O yumuşak huylu ve düzgün tavırlı olmalı.
547 Kimin sözü halk içinde geçerli ise
O tatlı dilli ve alçakgönüllü olmalı
456 Ne uğurlu kuttur insana iyi adı
İyi adı ve kutu sonsuza kalır...

Allaha şükretmesini bilmeli

- 756 Şükret ey nimet sahibi, erk sahibi
Şükredilirse Tanrı artırır nimeti.
758 Az bir iyiliğe çok şükür kıl
Nimet çok olursa onun kadrini bil.
1430 Bütün işlerinde Tanrıdan yardım dile
Tanrı güç verir kuşkusuz sana.
1431 Ondan ne gelirse razı ol, iyi ya da kötü
Boyun eğ kazaya, bozma ağzını...

Kutadgu Bilig'i okurken ve onun yazılış amacının farkına varırken ilmin, tasavvufun gelişmesine önayak olan Karahanlı hükümdarlarının yeniliklere açık, ilmi irfanı destekleyici yaklaşımlarından söz etmemek mümkün değil. Karahanlı hükümdarlarının ilme hayranlığı, âlimlere saygısı ve onları korumaları neticesinde Türkistan, Mâverâünnehir şehirleri birer medeniyet, kültür beşiği haline gelmiştir. “Kutadgu Bilig”in takdim edildiği Tabgaç Uluğ Buğra Kara Han da öyle bir hakan olmalı, ki Yusuf Has Hacıp Balasagun’da yazıp başladığı

eserini ta Kaşgar'a götürsün ve ona takdim etsin. O da tıpkı başkahraman Kün-Toldı hakan gibi bu şair ve bilge insanın değerini bilsin ve onu vezirlik makamı ve Has Hacıb namı ile ödüllendirsın.

Yusuf Balasaguni, “Kutagu Bilig” öğretisini dünya, toplum, aile ilişkileri, adalet, akıl, bilgi, hoşgörü, kanaatkarlık, ruhi temizlik, paylaşma, karşılıklı güven gibi yüksek değerler üzerinde kuruyor. Yazar, kendi düşüncelerini işte bu faziletleri kendilerinde barındıran dört sembolik kahramanın fikir teatisi olarak ortaya koyuyor. Kitabın ana fikri, bu dört kahramanın karşılıklı konuşmaları ve yazışmaları ile verilir. 11.yüzyıl Türk devletinde yetişmiş aydın kesimin doğru devlet yapısı, doğru toplum ilişkileri ve kamil insan üzerine idealleri bu dört kahramanla temsil edilen postulatlar şeklinde verilir.

1. Adalet - adil yönetici hakan Kün-Toğdı tarafından temsil ediliyor.
2. Kut, devlet, rızk - uğurlu ve bilge vezir Ay-Toldı tarafından temsil edilir.
3. Akıl, us - zeki ve temiz ruhlu Ögdülmiş tarafından temsil edilir.
4. İman, akıbet - kanaatkar, gözü tok ve cesur Ödgürmiş tarafından temsil edilir.

Kutadgu Bilig’de devlet yapısının bütün kademelerinin işleyişi adeta masaya yatırılıyor. Genelde hükümdarın diğer kahramanlar ile sohbetlerine odaklanan konuşmalardan bilge insanların ağzı ile devletin hakan odaklı ideolojisinin her kademedeki işleyişi irdelenir. “Kutadgu Bilig”in hakanın yanında olacak kişilerin nitelikleri ile ilgili görüşlerinin birkaçına değinelim.

Hakan en yakınındaki şu üç kişiyi iyi seçmeli

- 5328 Ey hakan, sen ara şu üç kişiyi
Ondan sonra ver bu üçüne işini.
- 5329 Bunlardan biri özenli, temiz bir kadı
Günahtan sakınarak halka yararlı olmalı.
- 5330 İkincisi vekalet edecek biri hakana
Halk erinç bulup onunla rahat yaşasa.
- 5331 Üçüncüsü olmalı seçkin bir vezir
Halkına ne gelirse ondan gelir.
- 5332 Bu üç işin adamı olursa doğru
Halk erinç bulur, aydınlanır günü....

Kitabın ilk yarısındaki Kün-Toğdı, Aytoldı ve Ogdilmiş arasında geçen diyaloglar nispeten uzlaşmaya, karşılıklı istişarelere dayandırılır. Yazar bu nasihatleri kuru sözler üzerine kurmaz. Kahramanlarını gerçek hayatlarını yaşatmaya, karşılaştığı sorunları çözmenin yollarını aramaya, belli durumlar karşısında mantık yürütmeye zorlar. Örneğin, hükümdarın gönlüne göre vezir bulamayışı, yorgunluktan işini düzene koyamayışı; Ay-Toldı’nın birçok faziletlerle sahip olduğu halde kendi çabası ile iş bulamayışı ve bu ikilinin karşılaşması; karşılıklı sohbetler sonucunda her ikisinin de aradığını bulmaları; Ay-Toldı’nın yaşlanması, hastalanması ve ölümü; genç yaşta yetim kalan onun oğlu Ögdülmüş’ü hükümdarın kendi himayesine alması, fakat babasından da ileri görüşlü, akıllı bir vezir olarak ortaya çıkması gibi. Böylece kitaptan baba-oğulun hakana yaptıkları helal hizmetlerinden çıkarılmış ideal bir vezir tanımını da almış olacağız. Vezir hakanın sağ kolu ve halka uzanan en güvenilir

temsilcisi ise başka milletler, ülkeler ile ilişkileri sağlamlaştıracak ve dışarıda hakanı temsil edecek kişi elçidir. Yusuf Has Hacıp boşuna bu ikisi üzerinde daha fazla durmamıştır.

Vezir nasıl olmalı?

Vezir olacak kimse akıllı, seçkin, her işten anlayan, bilgisi deniz gibi ve soylu olmalı. Hakanın rahat olması için ona yürekten bağlı, her işi doğru yaptığından emin olmalı. Günahtan sakınan, dini bütün biri olmalı ki ahali her şeyde ona inanarak, güvenerek yaşasın. Kün-Togdı hakan da bu sıfatların hepsini birden taşıyan birisini bulamadığından uzun süre işlerini kendisi yapar ve yorulur. Ayrıca işi de aksıyor. O nedenle Ay-Toldı'nın akıllı, zekası ve faziletlerini görünce hemen beğenir. Ay-Toldı da ömrünün sonuna kadar onun güvenini sarsmadan başarılı vezirlik yapar.

- 2183 Vezirdir yüklenen beylerin yükünü
Vezirdir sağlam tutan beyliğin kökünü.
- 2193 Beyden sonra ilde sözü geçen
Vezirdir ili sözü ile davranışlarıyla yöneten.
- 2199 Vezir edepli gözü tok ve güvenilir olmalı
Edepsiz kişidir insanların en kabası.
- 2218 Hesap bilmeli, bilge ve zeki olmalı
Bilgili olmalı ve bilmeli türlü yazıları.
- 2230 Közü tok olmalı, mal hırsı bulunmamalı,
Açgözlü doyamaz bu dünyayı yese de.
- 2237 Hizmeti seven, sadık ve yine hayırlı
Emanete karşı temiz gönüllü biri olmalı...

Elçi olacak kişi nasıl olmalı

Elçi olacak kişi çok düşünülerek, titizlikle seçilmeli. Tanrı, kullarının en iyilerini, en seçkinlerini dünyaya elçi seçtiği gibi hakanı ve ülkeyi temsil edecek kişiler de çok zeki olmalı. Sözü anlatılabilmek için bilgili, tedbirli, sözün içini, dışını bilen iyi hatip olmalı ki, görevi, ülkeler arası zorlukları savaşla değil, sözle çözmek olan elçi, gözü ve gönlü tok, güvenilir, devletine, milletine candan bağlı kişi olmalı.

- 417 Destek gerek beye yardımcılardan
Akıllı, bilgili, bilge elçilerden.
- 2621 Elçi nazik olmalı, sakın ve edepli
Nezaketle birlikte türlü bilgi bilmeli.
- 2631 Hem çok kitap okumalı hem söz bilmeli
Hem şair olmalı hem kendisi yazmalı.
- 2636 Bütün dilleri konuşmalı
Yazarken bütün yazıları yazmalı.
- 2610 Candan bağlı hizmetli insanın bağı gibi
Bağrından daha yakın, yürek kanı gibi.
- 2662 Belleği güçlü olup söz unutmamalı
Ne söz işitirse onu içinde tutmalı.
- 2666 Elçi işi bak hep sözle yapar
Sözü iyi olursa dileğine yeter...

Yusuf Has Hacıp'in "Kutadgu Bilig" gibi estetik değeri büyük eserinin Türk şiirine ve diline sağladığı katkı, günümüz Türk devletlerinin ulusal dillerine hak ettiği değeri kazandırmada örnek kaynak konumunda olmasıdır. Zamanının Gaznelileri ve Selçukluları gibi Türk devletinde bilgi dili için Arapça, devlet dili için Farsça kullanılarak Türk kültürüne ve diline büyük tehlike yaratıldığı bir zamanda Hakaniye Türkçesi ile yazılan "Kutadgu Bilig", milli dilin gerçek bir abidesi olmuştur. Tıpkı çağdaşı Kaşgarlı Mahmut'un Arap dili gramerleri ile sözlüklerini kullanarak Türkçenin zenginliğini, rekabet gücünü gösterdiği gibi Yusuf Has Hacıp de Arap, İran edebi üsluplarını kullanarak Türk hükümdarlığı, devlet yapısı ve hikmet geleneklerinin Arap ve Fars gelenekleri ile rekabet edecek güçte olduğunu, hatta üstünlüğünü ispatlamayı amaçlamıştır. Bunu yaparken Türkçenin edebi gücünü, güzelliğini göstermeyi hedeflemiş ve bunda gayet de başarılı olmuştur.

Hakaniye Türkçesi, birçok alanda Türklerin 14. yüzyıl başlarına kadar kullandıkları edebi dildir. Genelde orta çağ edebiyatında Türk şiirinin iki stiline kullanıldığı bilinir, *Divanü Lugati't-Türk* ile temsil edilen halk şiiri ve *Kutadgu Bilig*, *Divanı-Hikmet* gibi İslami muhtevalı eserlerle temsil edilen "aydın zümre şiirleri". Kutadgu Bilig, dil özellikleriyle olduğu kadar düşünce derinliği ve zevk inceliğiyle de "aydın zümre şiiri" olarak değerlendirilir. Aruz vezni, kitabın başındaki Bahariyye ve methiyeleri, sonundaki kasideleri kullanarak Türk şiirini Arap, İran şiirinin yüksek ve ince kalıplarıyla kavuşturan Has Hacıp, Türk diline muhteşem bir lirik asalet kazandırmıştır. Türk tasavvufunun ondan sonra gelen Pir-i Sultanı Ahmet Yesevi ve onun izinden giden diğer şairler hep ondan örnek almışlardır. "Kutadgu Bilig" yazarı Türk şiir yapısını yüksek üsluba nasıl uydurduğunu mizahlı bir dille şöyle anlatır:

6616 İşte bilgi dileyerek uzattım elimi
Karıştırdım, sıraladım, dizdim sözü söze.

6617 Yaban geyiği gibi şu Türkçe sözü
Yavaşça tuttum, yaklaştırdım kendime.

6618 Okşadım, sevdim, gönül verdi hemen
Yine de korkuyor bazı yerde.

6619 Uzanıp tuttuğumda sürdürdüm sözü
Geliverdi sonra kokusu buraya.

6624 Bu sözleri tam on sekiz ayda söyledim
Sözü topladım, derledim, ayırdım, seçtim.

6625 Yaydım türlü çiçek gibi güzel kokar
Anlatıp bitirdim işte burada...

Kitabın ikinci yarısında hükümdar ile Odgurmuş diyaloglarında bazen eleştiriler ve sivri konuları içeren muhalefet de yer alır. Burada yazar bilerek İran edebiyatı gelenekleri ile ona biraz zıt düşen İslam'ın Sufilik yorumlarını karşı karşıya getirerek bir devlet içinde farklı görüşlerin olabileceği, hükümdarın onları da dinleyebilmesi, uyarılarını dikkate alması gerektiğine işaret ediyor. Has Hacıp'in hükümdardan kapıcıbaşı, aşçıbaşına varıncaya kadar hizmetlilerin nasıl olması gerektiğine dair nasihatleri, bugün de Türk idari mantalitesine ters düşmeyecek yüksek değerleri içeriyor.

Bu ve sözünü ettiğimiz birçok konu bakımından Yusuf Has Hacıp'in "Kutadgu Bilig"i sadece 11. asır Karahanlı devletine değil, hala da bir İslam ve Türk devletleri sıfatını taşıyan 21. asır Türk devletleri için de dikkate alınması gereken fikirleri taşıyor. Yusuf Has Hacıp'in nasihatleri, günümüz Türk devletlerinin yönetim şekline ve toplum ilişkilerine de yön verecek, ulusal ideolojilerin oluşumunda örnek olacak ve değerini hiçbir zaman yitirmeyecek öğretileri içeriyor.

KAYNAKLAR

- Arat, R. Rahmeti (1970), "Kutadgu Bilig'de Türklük Bilgisi", *Türk Kültürü*, 98, 70-90.
- Balasaguni, Yusuf (1983), *Blagodatnoye znaniye*. (Terc. S.N.İvanov), M.:İzd-vo Nauka.
- Balasaguni, Yusuf (1971), *Nauka bit şçastlivım*. (Terc. N.Grebnev). M.:Xudojestvennaya literatura.
- Dankoff, Robert (1979), "Textual Problem in Kutadgu Bilig", *Journal of Turkish Studies*, S. 3, 89-99.
- Dilâçar, Agop (1972), *900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara: TDK. Yay.
- Kaçalın, Mustafa S. (2008), *Yûsuf Has Hâcib: Kutadgu Bilig, Metin*. Kültür ve Turizm Bak. Yay., (e kitap).
- Tezcan, Semih (1981), "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *TTK Belleten*, XLV/2, 178, 23-78.
- Kerimov, Kayum (1964), "Kutadgu bilik" v poyetiçeskom perevode". *Obşçestvenniye nauki v Uzbekistane*. S.8-9, 125-127.
- Yusuf Has Hacıb (2015), *Kutadgu Bilig*, (Terc. A.Çakan), İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

OĞUZ-KIPÇAKTIN CEVHER ESERİ OĞUZ İS A PRICELESS WORK OF KIPCHAK

Doç. Dr. Bakytgul KULZHANOVA*

ÖZ

Çok eski dönemlerde yaşamış olan Türk halkları gelecek kuşaklara paha biçilmez tarihi, medeni, ilmi miraslar, yadigarlar temsil etmişler. XI asırda Türk Halklarının yüceliğini ispatlayan yadigarlarımız da az değil. İşte, Türk halkları, bu asırda ortaya çıkan çok değerli iki yadigarlarıyla övünmeğe hak kazanmışlar. Bu eserlerden biri de XI asırda dünyaya meşhur olan Yusuf Balasağun'un "Kutadgu Bilig" destanıdır. Destan'ın günümüzde yaşayan Türk halklarına, Türk dillerine müşterek bir miras olduğunu bütün alimler kabul etmişlerdir. Eski Türk edebi dilinin oluşması için bütün Türk halkları büyük bir emek ve çaba göstermişler. Lakin, her eseri incelemiş bölgelerde kabilelerin ilgi ve düşünceleri farklıydı. Dolayısıyla Oğuz, Kıpçak, Karluk-Uygur dilleri grubunun her eser için harcamış gayretleri ne kadar olduğu söz konusudur. Eserin temelini atan Türk halkları dillerinin bunun gibi tarihi mirasa ilgisinin olup olmadıklarını araştırmak pek de kolay değildir. Bunun için böyle tarihi eserlerimiz çeşitli yollarla incelenmek üzere, miras konusunda önemli rol oynayan Türk halkları dilleri ile bu dilin lehçesi, grammtik açısından bütün özellikleri ile benzerlikleri ortaya atılması gerekir.

Türkolojide "Kutadgu Bilig" destanı Karluk-Uygur dillerinde yazılmış denilen fikir uzun yıllardır kabul edilmişti. Bu ifade destanın net bir şekilde incelenmesinden önce ortaya koyulmuştu. Edebi eserin dili araştırıldıktan sonra, böyle bir fikrin yanlış olduğu ortaya çıktı. Eserin fonetik-morfolojik, leksikolojik karşılıkları yadigarın Oğuz- Kıpçak dillerinde yazılmış olduğunu ifade ediyor. Diğer bir deyişle, Oğuz ve Kıpçak dillerine ait unsurlar eserde sık kullanılmaktadır. İşte bu da edebi eserin hangi dilde yazıldığını ispatlayan özelliklerinden sayılır. Kaşgarlı Mahmut "Divani -ü Lügat-it Türk" adlı çok meşhur sözlüğünde her kelimenin hangi kabileye ait olduğunu karşılayarak yazmıştır. Oğuz – Kıpçak veya Oğuz, Kıpçak dillerine dair sayılan kelimelerin birçoğu "Kutadgu Bilig'te" bulunuyor. Buna karşın Karluk-Uygur dillerine dair sayılan kelimeler ise bu eserde çok az görünmemektedir. Bu da "Kutadgu Bilig'in" Oğuz-Kıpçak diline mensup olduğunu ispatlayan tarihi gerçektir.

Günümüzde bu edebi eser incelenmektedir. Yukarıda belirttiğimiz fikirlere kuşkusuz ilmi incelenme yapılacaktır. Böylece hemen hemen Oğuz, Kıpçak dilleri mirasçılarının Türk, Kazak, Karakalpak, Azerbaycan dillerinin bu esere döktükleri çaba, gayretleri açıklanacaktır. Kısacası, biz bu makalemizde Türkolojide "Kutadgu Bilig" Karluk-Uygur dillerinde yazılmış denilen fikri ilmi incelenmeler sayesinde yok ederek, eserin Oğuz-Kıpçak dillerinde yazıldığını ispatlayacağız.

Anahtar Kelimeler: Türk halkları, Oğuz-Kıpçak, Kutadgu Bilig'in, Oğuz, Kıpçak dilleri.

ABSTRACT

A huge historical, cultural, scientific and literary heritage has come from Turkic people who lived in the times ahead of our era. There are enough manuscripts that describe a high degree of the development of the Turkic people belonging to the XIth century. One of them is a poem

* El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi Filoloji ve alem dilleri fakultesi Kazak dil bilimi bolumu.
Almatı/KAZAKİSTAN
(Bahit777@mail.ru)

"Quradgu Bilig" by Yusup Balasaguni which was written during the most flourishing period of Karakhan state. Any ancient Turkic manuscripts are a common heritage for modern Turkic people. Because origin of almost all modern nationalities took part in formation of ancient literary Turkic language. However, the degree of participation of certain tribal unions is different depending on where the works are written. Therefore question arises on "the degree of contribution of Oguz, Kipchak-Karluk and Uighur language groups to each monument". Determination of contribution of the Turkic language, which is a founder of the manuscript, to this historical heritage is not an easy work. The monument needs a comprehensive analysis, it should be compared with all Turkic languages with their dialects that may have any connection with the heritage, similarities and differences should be found out. Accurate scientific definitions on the language of historical written manuscripts by Turkologists are not given till nowadays because it hasn't been investigated comprehensively.

It's believed that "Qutadgy Bilig" was written in Karluk and Uigur languages in Turkic Studies. This assumption is expressed in a hurry because studies on this poem haven't been investigated in detail. Which language was a dialectic basis for literature of Karakhan state? In our opinion, it is tribes of **Argu** and **Chygyl**. It's assumed taking into account data of Mahmud Kashkari. It's proved that some frequent and words of mass use in the Karakhan literature are words of tribes of Argy and Chygyl. Consequently, according to point of view of the Kazakh turkologist B. Sagyndykuly, manuscript "Qutadgy Bilig" was written in argu-chygyl version of the *ancient Turkic literary language*. If the fact that tribes of Argy and Chygyl are mixed with Ogyz and Kypchak tribes are taken into account, this assumption can be updated as follows: Ogyz-Kypchak version of the ancient Turkic literary language.

Elements of Oguz and Kipchak languages are more peculiar to the manuscript rather than elements of Karluk and Uighur languages. Origin of each word of "Diuani Lugat-at Turk" written by Mahmud Kashkari is shown next to it. Majority of words peculiar to Oguz and Kipchak languages are often present in the manuscript "Qutadgy Bilig". On the contrary, words peculiar to Karluk and Uighur languages are rare in the manuscript. Opinion on "Qutadgy Bilig" was written in Oguz and Kipchak languages can be a historical data.

This literary heritage is currently being studied in detail.

We can claim that opinion on "manuscript was written in Karluk and Uigur languages" is unreasonable according to phonetic, morphological, lexical and textual comparison of it. The truth is always needed for history.

Türk halklarının orta asırda yazılmış eserleri günümüzde de değerini korumaktadır. Bu eserlerin hayatımızda önemli yeri vardır. XI. Yüzyılda yazılan Yusuf Has Hacib Balasagun'un "Kutadgu Bilig" adlı eseri bu önemli değerlerden biridir. Eserin konumu Karahanlılar devletinin zirvede olduğu dönemlere denk gelmektedir. Eski Türk eserlerinin her biri Türk halklarının ortak mirası olarak bilinmektedir. Genel olarak Türk halkları "eski Türk edebi dilinin" oluşmasına aynı anda katkı sağlamıştır. Ayrıca her eserin yazıldığı topraklardaki belli bir tayfanın katılım seviyeleri farklı olmuştur. "Oğuz, Kıpçak ve Karluk – Uygur lehçelerinin bu eserlere etkisi hangi seviyede olmuştur?" şeklindeki gündeme gelmektedir. Eserlerin temelini oluşturan Türk dillerinin böylesine tarihi eserdeki payını açıklayıp ortaya çıkarmak kolay değildir. Bunun için eser her yönden incelenerek, esere yakından ilgili lehçeyi, ağız karşılaştırarak benzerlikler ve farklılıklar ayırt edilmesi gerekir.

Tarihi yazılı eserler her yönüyle ele alınmadığı için bu eserlerin dili üzerine Türkologlar bilimsel açıklık getirmiş değildir. Bu sıralar bazı araştırmacılar arasında "Mahmut Kaşkarlı'nın "Divan-i Lügat'it Türk"; Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig"; Ahmet Yükneki'nin "Atabetül Hakayık" adlı eserlerin Karluk - Uygur dilinde yazıldığı dile getirmektedir. Öncelikle, "Karluk" sözü Tarih bilim adamlarının araştırmalarına göre bir tayfanın adı değildir. Sadece soyut özel isimdir. Birkaç etnik halklara verilen genel isimdir.

Bu eski kavramı leksikolojik ve semantik bakımından inceleyecek olursak; “Karlı dağın etrafında yaşayanlar” şeklinde ortaya çıktığını görmek mümkündür. Karlı dağ dediğimiz günümüz dağlarından Aladağ olabilir mi? Aladağın etrafında oturan tayfaları genelde Üysin ve Kanlı’lar oluşturmuştur. Bu tayfaların Oğuzlarla karışması sonradan oluşan tarihi bir olaydır. “Karluk” kavramını Özbek ve Uygurlara ekleyen Rus bilim adamı N. A. Baskakov’tur. Bu kavram bilimsel açıdan incelenmediği için bu alanda çalışan araştırmacıları da çıkmaza sürüklemektedir. Karahanlılar döneminde büyük ün kazanan “Divan-i Lügat’it Türk” ve “Kutadgu Bilig” eserleri ortama göre Hakan, Bograhan dilinde, tayfa ilişkisine göre Karluk dilinde, tarihi- medeni ilişkisi ve yazılı edebi geleneğine göre ise Karluk- Uygur dili olarak bilinmektedir. Ünlü bilim adamı A. N. Samoyloviç XI-XVI. yüzyıllarda Orta Asya’da ortaya çıkan bütün Türk eserlerinin dili ortak edebi dil ve aynı edebi geleneği izlediğini savunmuştur. [1]. Bu görüşün aksine Emir Necip sadece XIV. Yüzyılda Altın Orda ve Mısır’da yayınlanmış eserleri birkaç edebi dile ayırmıştır; 1. Eski Türkmen edebi dili 2. Oğuz – Kıpçak edebi dili; 3. Kıpçak –Oğuz edebi dili [2, 11- sayfa].

Professör B. Sağındıkoğlu bu konuyla ilgili görüşünü şu şekilde dile getirmiştir; «XI-XVI. Yüzyıl aralığında halk arasına dağılmış yazılı edebiyatın herhangi bir nüshasını Eski Türk Edebi Dili olarak gösterirsek yanlış olmaz. “Eski edebi dil” anlayışına günümüz edebi dil anlayışıyla yaklaşamayız. Buradaki önemli bir nokta çok eskide bir edebi geleneğin, bir edebi dilin çeşitli bölgelerde değişik dönemlerde çoğu kez renk değiştirmiş olması ve kendilerine ait özelliklerle ortaya çıkmasıdır. Eski Türk edebi dilinin birkaç dalları ve varyantları mevcuttur. Örneğin; Oğuz- Kıpçak, Eski Türkmen, Eski Özbek, Kıpçak- Oğuz vs. edebi dil olarak adlandırdığımız dil, İdil ırmağı boyundaki Orta Asya ve Kazakistan’da oluşmuş eski Türk Edebi dilinin değişik dalları veya sıfatlarıdır. Bu dillerin herhangi birinde yaşamış, belli bir tayfanın dili mevcuttur. Söz konusu Karahanlılar devletinde gelişmiş edebiyat alanına hangi tayfanın dili temel oluşturmuştur? Bize göre argu, cıgıl (çigil) tayfalarıdır. Bu belgeyi Mahmut Kaşkarlı’nın eserlerine dayanarak veriyoruz. Karahanlılar edebiyatında sık ve genel kullanılan bazı kelimelerin argu, cıgıl tayfalarının kelimeleri olduğu her yönüyle açıklanmıştır. Örneğin; ürün (beyaz), acun (dünya) yarlıg (yarlık), on (sağ, sol değildir), kum (kum), müç (kedi)- bunlar cıgıl tayfalarına ait kelimelerdir. Bayat (Hüda), tarhan (unvan) kanu (hangisi), çıgan (yoksul) vb. argu tayfalarına ait kelimelerdir. Ayrıca argu ve cıgıl tayfalarının Mahmut Kaşkarlı’nın gösterdiği fonetik ve dilbilgisi açısından özellikleri “Kutadgu Bilig”de yeterli derecede bulunmaktadır. Tarihi buluntular Karahanlılar devletinin edebiyat eserleri Eski Türk edebi dilinin Argu- Çıgıl nüshasında yazıldığı kanısına varmamıştır. Bundan sonra “Bu edebi dil”, “şu edebi dil” olarak birkaç edebi dile ayırmamız doğru olmaz. Nerde ve hangi dönemde ortaya çıktığı belirlenerek Eski Türk edebi dilinin Oğuz nüshası, Eski Türk edebi dilinin Kıpçak nüshası, Eski Türk edebi dilinin Türkmen nüshası vs. gibi adlandırmamız uygun olur. Kısacası A.N. Samayloviç’in deyişiyle bütün Türk halkları belli bir dönemlerde ortak edebi geleneği, bir edebi dili kullandığını kabullenmeliyiz. Yetmiş seksen fayız ortak özellikleri bir kenara koyup en az yirmi otuz fayız özelliklerle yola çıkmak mantığa ters düşmektedir.

“Aynı edebi gelenek” deyişinin anlamı çok geniştir. Bu deyişin dil göstergesine Orta asırdaki bütün eserlerde karşımıza çıkan Tanrıya, Peygambere övgü söylemek, eski unsurları çok ya da az kullanmak, şairin ya da yazarın belli bir görüşü konu alması ya da almaması gibi birçok (“edebi dil” adlı kullanımın içeriğine sığmayan) meseleler girmektedir.[3, 4 –5 66.].

B. Sağındıkoğlu’nun fikrine göre “Kutadgu Bilig” eseri eski Türk Edebi dilinin Argu- Çıgıl nüshasında yazılmıştır. Eğer Argu, Çıgıl tayfalarının günümüz Oğuz, Kıpçak tayfalarıyla karıştığını göz önünde bulundurursak bu anlayışı “Eski Türk edebi dilinin Oğuz- Kıpçak nüshası” olarak değiştirmek mümkündür.

Bizce, Oğuz- Kıpçak isimlerini aynı anda söylemenin zararı yoktur. Bir yönden hangi dilin üstün olduğunu gösterirse diğer yönden bunların bir devirlerde aynı çatı altında

olduğunu ispatlamaktadır. “Kutadgu Bilig” eserinin Oğuz- Kıpçak diliyle yazıldığını aşağıda gösterilen bilimsel kanıtlar kuvvetlendirmektedir.

Birincisi, bilim dünyasında geniş çaplı araştırmalar yapmış ünlü tarihçilerin görüşlerine ve yorumlarına önem vermeliyiz. Örneğin söz konusu eser hakkında bilim adamı V. V. Bartold şöyle demiştir; “Karahanlılar hiçbir zaman kendilerini Uygur olarak tanıtmamış ve söylememiştir. Yusuf’un kullandığı dil Balasagun dili Uygurca değildir” [4]. Böylece Karahanlılar devletinin halkı Uygur olmadığını, ayrıca Yusuf’un kullandığı dil Uygur dili olmadığı açıkça gösterilmiştir. Diğer bir deyişle dünya çapındaki önemli bilim adamı “Kutadgu Bilig” eserinin Oğuz, Kıpçak tayfalarının diliyle yazıldığını savunmuştur. Diğer yönden Oğuz, Kıpçak, Karluk dil özelliklerinin eserlerde sık kullanılması o eserin hangi dilde yazıldığını ortaya koyar. Örneğin; “Kutadgu Bilig” de Oğuz ve Kıpçaklara ait “Hüda” kavramını bildiren “bayat, “idi” kelimeleri, Uygur eserlerinde kullanılan “ugan, tanrı” kelimelerine nazaran sıkça yer almıştır. Burada Oğuz tayfalarından birinin de adı Bayat olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca Oğuz ve Kıpçak dillerine ait “Peygamber” kavramını bildiren “yalavaç, savçı” kelimeleri Uygurların da aynı anlamı bildirdiği “yalavar” kelimesinin yerine kullanılmıştır. “Yalavar” eserde hiç kullanılmamıştır.

Eserlerin dilini net bir şekilde açıklamak için en doğru yol istatistik yöntemidir. Bu yöntem son yıllarda bilim dünyasında sıkça kullanılmaya başlamıştır. Bu yöntemi XIV. yüzyılda yazılmış Kutb’un “Hüsrev ü Şirin” eserinin dilindeki Oğuz, Kıpçak özelliklerinin hangisi üstün olduğunu belirlemek için ünlü Türkolog A. İbatov kullanmıştır. İbatov “Hüsrev ü Şirin” destanında karışık kullanılan III. şahıs iyelik ekinin belirtme halini ((-i+n, -sı+n ve -ı+nı, sı+nı) karşılaştırarak böyle sonuç elde etmiştir: “Oğuz Karluk dillerine ait -i+nı, -i+ni şekli 211 kez kullanılmış, Kıpçak diline ait -sı+n, -si+n şekli 538 kez kullanılmış yani 327 kez fazla kullanılmıştır. Bunun gibi Oğuz Karluk dillerine ait -sı+n, -si+n şekli, 9 defa kullanılmış, Kıpçak diline ait sı+nı, si+ni şekli 38 kez yani 29 kez fazla kullanılmıştır. Bu karşılaştırma sonucunda “Hüsrev ü Şirin” destanının dili Kıpçak dili özelliklerini taşımaktadır [5, 18 6.]. Bütün tarihi eserlerin dildeki özellikleri bizce bu şekilde araştırılması gerekir. Fikrimizi açıklığa kavuşturmak amacıyla “Kutadgu Bilig” eserinde karşılaştığımız leksikolojik – tematik gruplarının bir bölümüne analiz yapmayı uygun gördük. Eserdeki isimlere analiz yaptığımızda hangi edebi mirasa ait olduğu ortaya çıkmaktadır.

“Kutadgu Bilig” eserinde kullanılan akrabalık isimler şu şekildedir; ata “baba”, ana “anne”, oğul “oğul”, oğlan “oğlan”, küdegü “damat”, evçi “kadın”, tişi “bayan”, kadın “kayın ata”, karındaş “kardeş”, kadaş “kardeş”, ırı “erkek çocuk”, kenç “bebek”, ög “üvey anne” vs. Bunların bazıları günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde kullanılmaktadır; “Ata” - Tür., Az., Başk., Kaz., Kırg., Tat., Türkm.,; “Ota” Özb., “Atilar” Uyg.; “Ana” – Tür., Az., Kaz., Uyg.; “Äsä” Başk.; “Ene” Kırg.; “Ona” Özb.; “Äni” Tat.; “Ese, ene” Türk.; “Ogul”- Tür., Az., Tat., Türkm., Uyg., “ul ~ ul” Başk., Kaz., Tat.; “uul” Kırg.

Akraba ilişkilerini bildiren isimlerin bir bölümü günümüz Türk lehçelerinin kelime hazinesinden uzaklaşmıştır. Bazılarının dış şekilleri benzese de anlam bakımından farklıdır. Örneğin “Ata” Kazak dilinde “baba” anlamında değil, “babanın babası”, “eşinin babası” anlamlarını karşılamaktadır. Ayrıca Kazaklar annelerine “şeşe” diye hitap eder. “Ana” isminin “kendi annesi” kavramından öte genel “ana” annelere verilen addır. Türkmen ve Kırgızcada “ene” sözü “ana” sözünü karşılar, Kazakçada ise evli çiftlerin anneleri bir birine “ene” olur. Başkurtçada “Äsä”, Türkmencedeki “ese” isimleri “şeşe” sözünden ses düşerek oluşan kelime olabilir. “Kutadgu Bilig” eserinde rastladığımız “kayın” (kayın ata) kavramı günümüzde kullanılmamaktadır. “kayın” sadece nesne olarak kullanılır. Kayın ata, kayın ene, kayın aga, kayın yurt vs. Eserlerde “karındaş” hem erkek çocuklara hem de kız çocuklarına aynı anda kullanılmıştır. Kazak dilinde günümüzde bu kelimenin cinsi ayrılmıştır. “Ögey şeşe” (Üvey anne) kelimesindeki “ög” kelimesi de dikkatleri üzerine çekmektedir. Bu isim “kendisi doğurmamış, yetiştirmiş, yabancı, yat” anlamlarını veren “ögey” kelimesinin

içeriğinde kullanılır. Ögey Kazakçada sıfat anlamını verir ve nesne olarak kullanılır. Bu kelimenin hem morfolojik hem sentaks bakımından geliştiğini göstermektedir.

Eski Türk eserlerinde karşımıza çıkan vücut isimleri karın KB (karın), sakal KB (sakal), saç KB (şas), yarın KB (yin), burun KB (murın), baş KB, AH (bas), ağız KB, AH (avız) vs. isimler günümüz Türk lehçelerinde bu şekilde kullanılmaktadır.

“Karın” Türk, Başk, Kaz, Kırg, Tat, “Garın” Az, Türkm, “korın” Özb, “kerin” Uyg; “sakal” Tür, Kaz, Kırg, Tat, Türkm, Uyg; “saggal” Az, “haka” Başk, “sokol” özb; “saç” Tür, Az, Türkm; “sas” Başk, “şas”; “çaç” Kırg, Uyg; “soç” Özb, “çaç” Tat., “Ağız” Tür, Az, Türkm, “avız” Kazak, Tat; “avız” başk, “ogız” Özb; “ooz” Kırg, “egiz” uyg; “Burun” Türk, Az, Türkm, Özb, Uyg; “murın” Kazak, Kırg, “moron” Başk, “borın” Tat. Bu karşılaştırma esnasında orta asırlardaki isim kavramlarının Oğuz dillerinde çok az diyecek kadar kelimelerin değişime uğradığını görmek mümkündür. “burun” Oğuz dilleri ve Karluk Uygur dillerinde aynı, Kıpçak dillerinde b > m değişimi oluşmuştur. Bu değişim eserlerin yazıldığı dönemden önce mi oluşmuş yoksa sonra mı bu netlik kazanmış değildir. Azerbaycan dilinde “sakal”ın “saggal” şeklinde olması Kırgız dilinde “ağzın” “ooz” olması, sonraki dönemlerde oluşmuş olaydır.

Eklerde karşılaştığımız dar ünlüler önlerinde bulunan kökteki açık ünlüleri etkilemesi Türkoloji alanında “Uygur umlavıtı” olarak adlandırılmaktadır. [57, 485 б.]. “Uygur umlavıtı”nın etkisiyle değişen kelimelere karın ~ kerin, ağız ~ egiz kavramları girer.

Eserdeki dört mevsim ve zamanı ifade eden kelimelerin analizini yapacak olursak; йай (жаз) yaz, қыш (қыс) kış, күз (күз) güz, ай (ай, уақыт, өлшемі) ay (ay, zaman) тоғар (шығыс) doğu, таң (таңсәрі, азан) tan; sabah, түн (түн) gece, күн (күн, күндізгі мезгіл) gün (gün, sabahı zaman), күндүз (күндіз) gündüz vs.

Günümüz Türk lehçelerinde: yaz Tr., Uyg., yay Az. ., yäy Bşk, yoz Öz., jaz KZ., djay Krg., djeı Tat.; Kış Tr., Bkş., Krg., Öz., Tat., Uyg., Ğış Az., Trk., Kıs; tañ Bkş., Kz., Krg., Tat., Uyg., tan Tr., dan Az., toñ Özb., dañ Trm.; күн Kz., Öz., Krg., Uyg., gün Tr., Az., Trm., kön Bkş., Tat., күндүз Kz., Krg., Öz., Uyg., gunduz Tr., Az., Trm., köndoz Bşk., köndiz Tat. vs.

“Kutadgu Bilig” eserinde karşılaştığımız “jaz” isminin hem “yay” şekli hem “yaz” şekli “Atabet-ül Hakayık” eserinde de mevcuttur. Günümüz lehçeler arasında Başkurt, Tatar, Azerbaycan, Kırgız lehçeleri “yaya” şeklini kullanmaktadır. Türk, Uygur, Özbek, Kazak “yaz” “jaz” şeklini kullanmaktadır. Bu inceleme orta asırdan önce “yaz-jaz” şeklinin iki varyanta ayrıldığını ispatlamaktadır.

Bütün Türk lehçelerinin adı geçen önemli gösterge temelinde ikiye bölünmesi bu fikirden doğmaktadır. İncelediğimiz diğer kelimeler “t, q, k” sedasız ünlüler sedalılaştırılmıştır. Bu özellik boyunca Karluk-Uygur dilleri Kıpçak grubundaki dillerden değildir. Sonuç olarak kelime başlarındaki sedasız ünsüzleri Orta asırdaki eski yazılı eserler ve Kıpçak, Karluk-Uygur dilleri korumuştur diyebiliriz. Ayrıca “Kutadgu Bilig” eserinde karşılaştığımız hayvan isimleri; kedzik (geyik), böri (böri, kurt), tilkü (tilki), teke (dağ keçesi), elik (ceylan), kulan (kulan), arslan (arıslan), yanan ~ yağan AH (fil), teyin (sincap), kiş (bulgun), ıvık (ceylan), erkeç (dağ keçisi), sıgun (geyik) v.s.

Günümüz lehçelerde/ aslan Tr., Az., arslan Bşk., Özb., tat., Trm., Uyg., arıstan Kz., Krg., tilki Tr., Trm., tülkü Az., Krg., tölkö Bşk., tölki Tat., tülki Kz., Özb., tülka Uyg.; teke Tr., Kz., Krg., Trm.; tākā Az., Bşk., Özb., Tat., tekā Uyg. Tilki kavramının ilk hecesi orta asır eserlerinde düz ünlü “i” şeklinde söylenmektedir. Günümüzde bu özellik sadece Türk ve Türkmen dilinde korunmuştur. Diğer lehçelerde dudak ünlüsü “ü” düz ünlü olan “i” yerine geçmiştir. Doğrusu genel Türk lehçelerinde “tülkü” olması gerekiyordu. İç ve dış etkinlerden dolayı dudak ünlüsü oğuz gruplarında düz ünlüye dönüşmüştür. “Kutadgu Bilig”de ise o düz ünlünün korunması, onun oğuz dilinde yazıldığına dair ek ispatı olabilir. Orta asır eserlerindeki Türk yazılarını özel araştıran bilim adamı M. Sabır “tülki” kavramının

etimolojisi hakkında fikir beyan eden Türkolog V. Bang'a katılmadığını ifade etmiştir. O, "tilki" sözünü түкли ~ түкly şeklinden metatez olayında seslerin değişmesinden oluştuğu belirtmiştir. Türk lehçelerinde "tük" "yün", "saç" al -li/-lü sıfat eki olduğunu göstermiştir. Bu kavram hiçbir şekilde metatez olamaz" şeklinde demiştir M. Sabır. "Tülki" kelimesinin kökeni "tül" Bu ölü köktür. Kazakçada tüle- (tül-e) fiilinin içinde görünmektedir. Yani bu hayvanın adı mevsim özelliklerinden dolayı adlandırılmıştır. Burdaki, -"ki" fiilden isim yapan arkaik ektir" (Сабыр М. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 316 б [45, 137 б.].)

Bize göre "tilki eski Türk sözlüğünde karşılaştığımız tülüg (yündeş) kelimesinden oluşmaktadır. Tülüg+inañ – yünü var hayvan. Metonim kanununa göre "tülüg" sıfat olmuştur. Sonuç olarak kelimenin kökeni "yün"le ilgilidir.

(Arıstan) "Aslan" kelimesinin etimolojisi üzerinde de birçok fikir bulunmaktadır. E. V. Sevortiyan kendi araştırmalarında K. Brokkelman, G. Vamberry, Y. Nemet yorumları üzerinde durmuştur. K. Brokkelman kelimenin ilk bölümünü hayvanların "ars ars" diye gürlemesinden çıkan leksikolojik element olarak, son hecesini -lan -dı ek olarak saymaktadır. G. Vamberry "arıs kuvetli + lan "an" şeklinde incelemiştir. Y. Nemet "arsıl" "kırmızı – sarı +an (hayvan) şeklinde yorumlamıştır. [59, 178 б.]. B. Sagındıkoğlu "arıs" kelimesini taklit kelime saymış ve "arıs-tan sonra gelen -lan, -tan" eski dönemdeki nesne kelimedir. "Arıstan" kavramının bütün şekli "aslan" Moğol dilinde korunmuştur. Bunun o dildeki ince şekli "erselen" mitolojik efsaneye göre beş çeşit rengi olan aslandır. Demek, alan/ elen renk ifade eden kelimedir. "N" sesinin çoğunlukla düştüğünü göz önüne bulundurursak "arıs" kelimesine eklenmiş "alan" günümüzdeki "ala" sıfat olma ihtimali vardır şeklinde yazmıştır. (Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.) [25, 40 б.].

Kazakçada özgürlüğü, şımarıklığı ifade eden "arsalan" isminin, köpeklerin hareketini ifade eden "arsalanda" fiilinin olması bize göre rastgele değildir. "Aslanın" yürüyüşü, hareketi bunun gibi sıfatı, ismi, fiili ortaya çıkarmıştır. Tam anlamı tamamıyla unutulduğu için "aslana" hiç alakası yok gibi duruyor. Tunguz-Mançu dillerinde de kelime "arsalan"dır. Öyleyse kelimenin etimolojisini "arsalan" kavramından araştırmamız gerekir.

Eserdeki ev hayvanların isimleri: йылқы (yılkı), қой (koyun), уд (inek), ат (at), қозы (kuzu), титир (devenin bir çeşidi), тай (tay), бұғра (bura), өкүз (öküz), буқа (boğa), қатыр (katır), көгүт (at), ит (it), көпек (köpek it), мүйіз (boynuzlu hayvanlar), , йүнд (yılkı) vb.

Günümüz lehçelerde: қой (koyun) Kz., Krg., Uyg., kuy Özb., sarık Tat., geyun Tkm., Az., koyun Tr.; at Tr., Az., Bşk., Kz., Krg., Tat., Tkm., Uyg., ot Öz.; tay Tr., Bşk., Kz., Tat., Krg., Tkm., Uyg., toy Özb., day Az.; öküz Tkm., Tr., Az., ügiz Bşk., tat., ögüz Kz., Krg., Hükiz Öz., hüküz Uyg.; buka Kz., Krg., Öz., uyg., ügiz Bşk., Tat., boğa Tr., buğa Az., Tkm. «Kutadgu bilig» ve «Atabetü'l hakayık» eserlerinde halk dilinde kullanılan teva "deve" kelimesi kullanılmamıştır. *Оның орнына аймақтық титир (түйенің бір түрі) атауы қолданылған.* Eserlerin kendilerine ait ağız özelliklerini gösteren kelimeler olmuştur. Ayrıca "ud" kelimesi de "inek" anlamını vermektedir. Kaşkarlı Mahmut bu ismin yanına Çigil'in kelimesi işaretini koymuştur. Bu da bir çeşit ağızdır. Oğuz sözlüğüne ait "koyun" kelimesinin yerine "koy" kelimesi kullanılmıştır. Genel olarak Türk kelimelerine ait at, tay kavramları günümüze kadar Türk lehçelerinde kullanılmaktadır. Sadece Azerbaycan dilinde tonsuz "t" sesi "tonlu "d" sesine dönüşmüştür. "yılkı" anlamını ifade eden "iyund" Orhun –Yenisey eserlerinde "iyunt" olarak verilmiştir. Kelime sonundaki tonsuz "t" sesi tonluya dönüşmüş Oğuz sözüne ait kelime olmuştur. Orta asırlardaki lehçe kelimelerden biri olma ihtimal vardır. Kazakçada karşımıza çıkan "жып-жылтыр, жып-жылмағай, тап-таза" (ter-temiz) kavramlarını ifade eden sıfat içeriğinde yer almaktadır. "Köpek, it" Kıpçak gruplarının

özelliklerini taşımaktadır. Kısacası adı geçen kelimeler eserlerin dilini analiz edebilmemize, leksikolojik içeriğini incelememize yardımcı olmaktadır.

Yemek isimleri; аш (as, yemek), етмәк (ekmek), йегү (as, yemek), ичкү (içecek), қымыз (kımız), сүт (süt), туз (tuz), курут (sert peynirden yapılmış kurt), йон (donmuş yağ), йоғурт (ayran), түрмәк (lor, yağ, etle yapılmış ekmek) v.s.

Günümüz lehçelerinde: azık Tr., Bşk., Kz., Krg.; aزیğ Az., azık-avkat Özb., aş Tat., aazık Tkm., azık-tülik uyg.; yoğurt Tr., Az., yoğprt Bşk., yoğırt Tat., ayran Kz., Krg., katık Öz., Tkm.; süt Tr., Kz., Krg., Özb., Uyg.; süd Az., hot Bşk, söt Tat., süü Tkm., tuz Tr., Öz., Uyg., toz Bşk, Tat., duz Az., Tkm., tuz Kz., Krg.; kurut Tr., Krg., Öz., gurut Az., korot tat ., kurt Kz., gurt Tkm., kurt Uyg.

“Kutradgu Bilig” eserini günümüz Kazakçayla karşılaştırdığımızda eski Türkçedeki “u” sesinin Başkurt, Tatar dillerinde “o” sesine, Kazakçadaki “ұ” sesine değiştiğini ayrıca “t, k” tonsuzların Oğuz dillerindeki “d, ğ” tonlu ünsüzlere değiştiğini görüyoruz. Bir özelliği Türkçeye nazaran Azerbaycan ve Türkmen dillerinde tonlulaşma akımı üstün olmuştur.

Genel Türklük “azık” kavramının Özbekçede “azık –avkat”, “Uygurcada “azık-tülik” kelimesine değişmesi son zamanlarda olmuştur. Ayrıca “йоғурт” yoğurt isminin Kazak, Kırgız dillerinde “ayran”; Özbek, Türkmen, Uygur dillerinde “katık” kelimesiyle değişmesi gelişme aşamasının sadece fonetik değil leksikolojik yönde de olduğunu göstermektedir. “Kutadgu Bilig” eserinde “yoğurt” ve “yoğrut” varyantlarının da kullanılması sesli ve sessiz harflerin yer değiştirebileceğini göstermektedir. Dil kanunlarına göre metatez sadece sessizler arasında oluşmaktadır. Orta asırlardaki eserlerde ise “kurut” kavramının son sesli harfi erimiş Kazakçada “kurt” şekli oluşmuştur. Böylece “rt” ses tamlaması doğmuştur. Öyleyse çift sessizlerin olduğu yerde önemli sır olma ihtimali vardır.

Eserlerdeki kelime oluşturan eklerin de eski dil ve yeni dile ortak olması, eski dildeki birçok gramer kavramların günümüz Oğuz- Kıpçak dillerine ait olması bu edebi mirasın Oğuz-Kıpçak varyantında yazıldığını kanıtlamaktadır. Sadece bunların ikisi üzerinde durursak: “Kutadgu Bilig” eserinde kelime türetmeye aktif olan eklerin biri; йемиш, (yemiş) кечиш(keçiş), йумуш (yumuş), тоқыш (tokuş), уқуш (ukuş), билиш (bilış), кеңәш (keneş) vb. kelime türetmiştir. Azerbaycan dili üzerinde çok araştırma yapış E. V. Sevorti da (Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1966. – 438 с.) dilin zengin kaynaklarını temel alarak –ш “ş” ekini en eski eklerin içeriğinin eklemiştir. –унч “unç” (-үнч,-ынч,--инч, -нч) ekleriyle biten birkaç kelime eserin içeriğinde mevcuttur. Korkunç, umunç, sevinç, ökünç v.s A. N. Kononov (47 Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. – М.: Наука, 1941. – С. 86.) bu eki –n ve –ç eklerinin birleşmesi olarak açıklamıştır. Biz de bu fikre katılıyoruz.

-LUĞ (-LUK, -LIĞ/-LIK, -LÜG/-LÜK, -LİG/-LİK) ekleri.

Bu ekler eski Türk eserlerinde de günümüz Türk lehçelerinde de sık kullanılan, kelime türeten ek olarak bilinmektedir. Bu yapısından dolayı fonetik şekilleri diğer eklere nazaran çoktur. Örneğin. Azerbaycan dilinde dört varyantı (-lık/-lik, -luğ/-lük) ise, Kazak dilinde altı varyantı (-lık/-lik, -dık/-dik, -tık/-tik) mevcuttur. Kırgız dilinde ise hatta on iki varyantı bulunmaktadır. (-lık/-lik, -luk/lük, -dık/-dik, -duk/dük, -tık/-tik, -tuk/-tük). XI. Asır eserlerinde yukarıda gösterdiğimiz sekiz varyantı bulunmaktadır. Örneğin: йоклуғ (yokluk), тоқлуғ (tokluk), қонуклық (konaklık), йалнұзлуқ (yalnızlık), йадағлығ (yayalık), аталығ (atalık), төрүлүг (törelık), едгүлүг (iyilik), севүглүк (sevgili), бүтүнлүк (bütünlük) v.b. fakat dudak ve düz ünlülerin kuralına göre bu varyantlar kelime anlamını değiştirmemektedir.

YĞ (-UK, -UG/-ÜK, -İĞ/-İG, -IK/-İK, -Ğ/-G, -Q/K) ekleri. Bu ekle eski Türk eserlerinde hem isim hem sıfat hem de fiil yapılmıştır. қудуғ (kuyu), бодуғ (boya), олуруғ (sandalye), қапуғ (kapı), кедзик (geyik), ешик (eşik), чериг (asker), йилиг (incik kemiği yağı), асығ (fayda), тусуғ (kar), үлүг (üleş), кечиг (geçit), өлүг (ölüm), пусуғ (saklanacak yer), йаруқ (aydınlık), татығ (tat) v.b. Adı geçen eklerin -uğ/-uk, -üg/-ük, -ig/-ig, -ıq/-ik

şekilleri ünsüzle biten kelimelere eklenir. -ğ/-g, -q/-k şekilleri ise ünlüyle biten kelimelere eklenir. Kalın ünlülerin inceye dönüşmesi, tonluların tonsuzlaşması ek şekillerini çoğaltmıştır. Kısacası Ğ, k, g sesleri q tonsuz varyantları ise, u'lun varyantları -ü, ı, i. Tonlu ünsüzler Kıpçak dilleri özelliklerini taşıyorsa, tonsuz sessizler Oğuz dilleri özellikleridir. Tonlu ünsüzler Kıpçak özellikleri olmasıyla beraber aynı zamanda genel Türkçenin de özelliği sayılmaktadır. Öyleyse bu ekin kökeni -uğ/ uk. Bu eski Türkçede çekimsiz fiil yapan ektir.

LAĞ/-LAK eki. Bu ek eski dil leksikolojisinde sadece üç kelime kullanılmıştır: тарлағ (tarla), тарығлағ (ekin ekmeye hazırlanmış yer, hazır tarla), туруғлақ (mola verilen yer, mekan). Bu ek eski Türk eserlerinde de günümüz lehçelerde de bir yere toplanmış ifadeyi vermektedir. Orhun –Yenisey eserlerindeki ekleri araştıran dilbilimci A. Esenkuliov şöyle demiştir: «-lağ ekiyle Türk lehçelerinde birçok yeni kelimeler türetmek mümkündür: Başkurtça: торлақ (ev), қашлақ (ылди), аулақ (kimsenin oturmadığı yer); Azerbaycan dilinde: бузлағ (buzlu), дузлағ (tuzlu), отлағ (ateşli yer); Kaakçada: мұздақ (buzlu yer), құндақ, домалақ (yuvarlak), жалтақ, аулақ (uzak). Bu ek hem eski hem günümüzde verimsiz ekler sırasında olmuştur » (Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – 62 б.) [43, 24 б.]

-AN/-ÄN eki. Bu eki Sevortian çok eski devî eki olarak göstermiştir. ((Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1966. – 438 с.))[31, 322 б.]. Adı geçen ekle hiçbir Türk lehçelerinde yeni kelime türetilmemektedir. Böyle olmasına rağmen birçok kelimelerin içeriğinde yer almaktadır. йылан (yılan), қалқан (kalkan), еврән (gök yüzü), оғлан (oğlan), тикан (diken), туман (duman) v.b

-UT (-ÜT, -IT/-İT, -T) eki. Bu ekle günümüz Türk lehçelerinde kelime türetilmemektedir. Kelime kökeni şeklinde iyice yerini almıştır. Birkaç kelime içeriğinde karşılaşmak mümkündür: йурт (yurt, evin yeri), кедзүт (kaftan), конут (konuk evi), йигит (yiğit), йоғрут, курт (kurutulmuş peynir çeşidi), v.b.

Verdiğimiz örneklerden eserlerin Oğuz- Kıpçak dilinde yazıldığını, Karluk-Uygur dillerine nazaran payının üstün olduğunu görmek mümkündür.

Diğer Türk lehçelerinde karşılaşmadığımız sadece Oğuz grubunda karşılaştığımız isimlerin “Kutadgu Bilig”de bulunması, Oğuz grubunun fonetik özelliği sayılan ses özelliklerinin bulunması, Oğuz grubu ekinin bolca kullanılması, Kaşkarlı Mahmut’un işaretlediği edebi kelimelerin günümüz Oğuz grupları ve XI. yüzyıllardaki edebi eserlere ortak olması, Orta asırdaki bilim adamlarının Uygur dilinde yazılmıştır şeklinde gösterdiği eserde kelimelerin bulunmaması, başka da dil özellikleri “Kutadgu Bilig” Karluk-Uygur dilinde yazılmıştır fikrini doğrulamamaktadır. Araştırmanın sonucu eserin Oğuz ve Kıpçak dillerinde yazıldığını ortaya koymuştur.

“Kutadgu Bilig” didaktik bir eserdir. Eser nasihat, öğüt, akıl, fikir verme ve insanları gerçeğe, nazik davranmaya, gerçekliğe, değerli insanlık özelliklere götürmektedir. Eser baştan sona kadar insan faktörünü ön planda tuttuğu için insan hakkında, insan doğası, keyfi, psikolojisi, huyu, geleneği, göreneği hakkında değişik kavramları içerir.

Sonuç olarak eser fonetik ve morfolojik açıdan da leksikolojik özellikleri açısından da Oğuz Kıpçak dillerinde yazıldığını göstermektedir. Diğer bir deyişle Oğuz veya Kıpçak dillerine ait özellikler eserde sıkça kullanılmıştır. Bu özellik edebi mirasın hangi dilde yazıldığını gösteren delildir. Mahmut Kaşkarlı “Divani Lügat it Türk” adlı eserinde her kelimenin yanına hangi tayfaya ait olduğunu göstermiştir. Oğuz –Kıpçak, veya Oğuz, Kıpçak dillerine ait olan kelimelerin çoğu “Kutadgu Bilig” eserinde bulunmaktadır. Aksine Karluk-Uygur diline ait kelimeler eserde kullanılmamıştır. Bu tarihi kaynak “Kutadgu Bilig” Oğuz-Kıpçak dilinde yazılmış olduğunu göz önümüze sermektedir.

Eser günümüzde de araştırılmaktadır. Adı geçen yöntemlerin birer birer bilimsel kullanıma dönüşmesi an meselesi.Oğuz, Kıpçak dillerinin direk mirasçıları olan Türk,

Türkmen, Kazak, Nogay, Karakalpak, Tatar, Başkurt, Azerbaycan dillerinin orta asır eserlerine ne kadar ilgilisi olduğu da net bir şekilde açıklanacaktır.

Bibliyografya

1. Samoyloviç A.N. Orta Asya Türk Dili Edebiyatının Tarihine İlişkin, «Ali Şir Dünyası» St. Petersbur, 1928.
2. Necip E.N. XIV yy. Mısır Memlûklerinin Kıpçak-Oğuz Edebi Dili Moskova, 1965.
3. Sağındıkoğlu B. «Hibatu'l-Hakaik» – XII yy. Eseri, Almatı 2002
4. Bartold V.V. Türkistan Medeni Hayatının Tarihi, c. II, bölüm I. Moskova 1963.
5. İbatov A. «Kutbun «Husrev ve Şirin» manzumesinin sözlüğü, Almatı 1974.
6. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991

**KIRGIZ KURMANBEK DESTANINDAKİ DEDE KORKUT VE DİĞER KIRGIZ
DESTANLARIYLA BENZERLİKLERİN ANADOLU HALK KÜLTÜRÜNE
YANSIMASI**

**KIRGHIZ KUMANBEK EPIC'S SIMILARITY BY DEDE KORKUT AND OTHER
KIRGIZ EPIC'S REFLECTION OF
ANATOLIAN PEOPLE'S CULTURE**

Mehmet YARDIMCI*

ÖZ

Kırgızların *Manas*, *Kurmanbek*, *Semetey*, *Seytek*, *Er Töştük*, *Kocacaş* gibi birçok halk destanı bulunmaktadır.

Kırgızların kültürel zenginlikleri Türkçenin ilk sözlüğü, antolojisi ve ansiklopedisi konumundaki Divanü Lügat it Türk'te sergilenmektedir.

Kırgız halkı kutsal günlerde Manas'ın mezarını ziyaret ederek dileklerinin olacağına inanırlar. Bu geleneğin Anadolu halk kültürüne yansısı yatır ve evliya ziyaretleri olarak görülür.

Kırgızlarda taşlardaki gizil güce inancın bir uzantısı olan 'joytaş', Anadolu'da yağmur yağdırma gücüne sahip olduğuna inanılan 'yada taşı' olarak bilinir.

Türklerin Kırgız halk kültüründen Anadolu'ya taşıdıkları geleneklerden biri dünürücü gitme ve kalın (çeyiz) geleneğidir.

Kırgız destanlarında görülen dul kalan kadının ölen eşinin erkek kardeşiyle evlenmesi Anadolu'da "berdel" adıyla görülmektedir.

Kırgız destanlarında at kahramanın sırdaşı, arkadaşı, kurtarıcısıdır. Kahramanın atı rüzgarla yarışacak kadar hızlıdır. Manas'ın Ak Kula adlı olağanüstü atı, Kurmanbek Destanında Teyitbek'in rüzgar kadar hızlı Teltoro adlı atı aynı özelliklere sahiptir.

Eski Türk destanlarında rüyaların hikmetine inanılıp, kâhinlere yorumlatmak suretiyle gelecek hakkında bilgi sahibi olunurdu. Kurmanbek de gördüğü rüyayı eşi Kanışay'a anlatıp yorumlatır. Rüya yorumları Anadolu'da da benzer biçime sürmektedir.

Kırgızlar'daki kurban olgusunun Anadolu halk kültürüne yansısı evliya ve ziyaret yerlerine adak kurbanları kesilmesi biçimindedir.

Türkler'de kutsal sayılardan biri kırk sayısıdır. Manas Destanı'nda sık sık karşımıza çıkan kırk sayısının ilk çağlardan bu yana kutsallığına inanılmıştır.

Manas'ın, Kurmanbek'in, Sayitbek'in, yanlarında kırk yiğit olması, Manas'ta. "*Kırk yiğit*", "*Kırk gelin*", "*Kırk yoldaş*", gibi ifadeler kırk sayısına verilen önemin işaretlerindendir. Günümüzde de kırk sayısının kutsallığı aynı ölçüde önemini korumaktadır.

Manas Destanını anlatan Manasçıların Anadolu'daki uzantıları halk hikâyeleri anlatan âşıklardır. Bildirimizde örnekleriyle ayrıntılı biçimde sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız, Kurmanbek, Manas, kırk, kalın, at

ABSTRACT

The Kyrgyz have many folk legends such as; *Manas*, *Kurmanbek*, *Semetey*, *Seytek*, *Er*

* Dr. Öğretim Üyesi (Emekli) Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi.

Töştiik, Kocacaş.

The cultural richness of the Kyrgyz are exhibited in *Divanü Lügat it Türk*, which is the first dictionary, anthology and encyclopedia of Turkish.

The Kyrgyz people visit Manas's grave on sacred days, believing that their wishes will come true. This tradition is reflected in the Anatolian popular culture, as visiting the tomb of *yatır* (A person who believes that you have supernatural power and help people) and *evliya* (Saint).

The "*joytaş*", an extension of the hidden good faith in the Kyrgyz, is known as "*yada stone*", believed to have the power of raining in Anatolia.

One tradition that the Turks carried from the Kyrgyz folk culture to Anatolia is the tradition of asking for the girl's hand in marriage (*dünürücü gitme*) and dowry (*dower*) tradition.

The marriage of the widow's with the brother of her ex husband in Kyrgyz epics is seen in Anatolia as "*berdel (The marriage of a girl and boy of one family with another girl's and boy's at the same time)*".

In the Kyrgyz epics, horse is the hero's confidant, friend, savior. Hero's horse is fast enough to race with the wind. Manas's extraordinary horse named "*Ak Kula*" and the horse named "*Teltoro*", which is as fast as the wind of Teyitbek in Kurmanbek Epic have the same characteristics.

In ancient Turkish epics, it is believed in the wisdom of dreams and had knowledge about the future by interpreting them with predictor. Also Kurmanbek tells his dreams to his wife, *Kanışay* and asks her to interpret them. The same style continues in Anatolia too.

The reflection of the case of the sacrifice in the Kyrgyz to Anatolian folk culture is to sacrifice some animals for saints and to visit their tombs.

One of the sacred numbers for Turks is forty. The number of forty, often met in the Manas Epic, has been believed to be sacred since the earliest times.

Forty-brave are next to Manas, Kurmanbek and Sayitbek, the expressions such as "*forty brave*", "*forty brides*", "*forty comrades*" in Manas show the importance given to forty number.

Nowadays, the sanctity of the forty number has the equal importance.

The extensions of Anatolian of narrators of the Manas epic are *ashiqs* who tell the folk tales. It will be presented in detail with examples in our paper.

Key Words: Kyrgyz, Kurmanbek, Manas, dowry, horse.

Kırğızlar, Türk ırkının tarihî devirlerde bilinen en eskilerinden biridir. Sekizinci yüzyılda Kırğızlar'ın Hanı Bars Beg Göktürk hakanının kızı ile evlenmiş, Bars Beg'in torunları Tanrı Dağları, Talaş, Işıkgöl ve Pamir dolaylarında 17-18 yüzyıllara kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Batı Türkistan altı parçaya ayrılıp her birine bir cumhuriyet adı verildiği zaman Kırğızlar'a da bugünkü Kırgızistan Cumhuriyeti adı verilmiştir.

Nogay devrine ait olup Türkler'in bozkır hayatını anlatan ve ilim alemine Kazak âlimi Çokan Velihanoğlu tarafından duyurulan Manas Destanı, Kırğızlar'ın bütün mitolojisini, masallarını, her türlü geleneklerini kahraman Manas ve alpleri çevresine toplamış bir nevi Kırğız ansiklopedisidir. (Yardımcı, 1975: 9) Manas Destanı, Hayrettin İvgin tarafından

Mitolojik Destan Roman tarzında yeniden düzenlenerek edebiyat dünyasına sunulmuştur. (İvgin, 2016)

Kırgız halk destanları, diğer Türk destanları arasında önemli bir yere sahiptir. Kırgız halkının Manas başta olmak üzere, *Semetey, Seytek, Kurmanbek, Er Töştük, Kocacas* gibi birçok halk destanı bulunmaktadır.

Kırgız destanları; Arkaik Destanlar, Tarihi Destanlar ve Milli Destanlar olmak üzere üç grupta incelenir. Tarihi destanlardan olan Kurmanbek Destanı, 13. Yüzyıldan itibaren beş asır süresince Kırgızların tarihine ışık tutacak satırlarla doludur. Bu nedenle, Kırgız bilim adamlarının '*Seyitbek*', '*Er Tabıldı*', '*Canıl Mirza*', '*Er Töştük*' başta olmak üzere *Kurmanbek*'i de 'tarihi roman' olarak işlemeleri kaçınılmazdır.

Kurmanbek, tek başına Kalmuk ordusunun karşısına çıkacak kadar yürekli bir kahramandır.

Kahramanlık motifi Türk halk anlatılarında en önemli motiftir. Çünkü halk anlatılarının temeli anlatının kahramanı üzerine kuruludur. Türk halk anlatılarında bu motif, o denli önemlidir ki, çok sayıda Türk halk anlatısı, kahramanın adıyla anılmıştır. Tıpkı *Oğuz Kağan, Manas, Kan Turalı, Bamsı Beyrek* ve *Kurmanbek* gibi.

Her halkın, inançları, hayata bakış tarzı ve düşünce düzeyi, önce o halkın sözlü ürünlerine yansır. Düşünce tarihi ve aşamaları sözlü edebiyat mahsullerinde ortaya çıkar.

Kırgızların tarihten günümüze kadar uzanan kültürel zenginlikleri hayatın her evresinde kendini göstermektedir. Bu zenginlik, Türkçenin ilk sözlüğü, antolojisi ve ansiklopedisi konumundaki Divanü Lügat it Türk'te sergilenmektedir.

Kutsallığına inanılan, hakkında efsaneler anlatılan bazı taşlarla ilgili uygulamalardan taşı ziyaret; çevresinde dolanma, taşa el sürme, vücuda sürme, taşı öpme, üstte taşıma, evde saklama, yerinden alıp belli bir süre sonra alındığı yere bırakma vb. biçiminde yapılmaktadır.

Anadolu'da uğurlu ve kerametli sayılan delik kayaların bulunduğu delik taştan geçmenin uğur getireceğine inanıldığı bilinmektedir. Bunun en bariz örneği Hacıbektaş'ta Deliktaş olgusudur.

Taşlardaki bu canlılığa ve gizil güce inancın bir uzantısı olarak Kırgızlarda *joytaş*, Yakutlarda *yada, sata*, Kıpçak grubuna bağlı lehçelerde *çay, cama*, Oğuz şivesinde ve tüm Anadolu'da *yada taşı* dediğimiz bir taşın yağmur yağdırma gücüne sahip olduğuna inanılır. Taşın canlılığı ve gücü ile ilgili bir anlatıya da Divanü Lügati't Türk'te rastlanmaktadır. (Kaşgarlı, 1986:3)

Taş yerinde ağırdır biçiminde atasözlerine konu olan taş kimi zaman *Sırt Taşı* gibi şifa kaynağı olarak düşünülmüş, kimi zaman da *Dilek Taşı* gibi umut simgesi olmuştur.

Hastalıkta şifa için taş taşındığı, suyunda yıkanıp, kaynatılıp içildikten başka taşın okşandığı, gömüldüğü, gizlendiği, büyüde, yeminde, ilençte, duada kullanıldığı görülmektedir. (Tanyu, 1987:19)

Kırgız halk kültüründe Manas bir kült olarak görülür. Kırgız halkı kutsal gün ve gecelerde Manas'ın mezarını ziyaret ederek duvarlarına ellerini sürerek dileklerinin olacağına inanırlar. Bütün destan kahramanlarının savaşa giderken üç defa Manas diye bağrırmaları gelenektendir. Bu geleneğin Anadolu halk kültürüne yansıma biçimi yatır ve evliya makamlarına yapılan ziyaretler olarak karşımıza çıkmaktadır. Destan kahramanlarının savaşa giderken Manas diye haykırmaları ise Anadolu'da asker uğurlama geleneklerinde hamasi duygularla söylenen nidalara benzemektedir.

Tüm Türk boylarını: I. Çuvaşlar, II. Azeri, Türkmen, Gagavuz boylarını kapsayan Oğuz Grubu, III. Başkurt, Karaim, Kırım Tatar, Karaçay-Balkar, Nogay, Kıpçak-Özbek, Kazak, Krakalpak halklarını kapsayan Kıpçak Tatar da denilen Kuzey-Batı Grubu; IV. Çağatay (Özbek) ve Uygurları kapsayan Merkez Grubu; V. Yakut, Altay, Hakas, Şor, Çulum, Karagas, Tuva, Sarı Uygur ve **Kırgızlar**'ı kapsayan Doğu Grubu olmak üzere beş ana gurupta topladığımız tüm Türk boylarında varlığını görkemli bir biçimde gördüğümüz destanları anlatanlara **Kırgızlar'da Kırgız Manasçısı** denilirken bu anlatıcılara, diğer Türk boylarından Karakalpaklarda, **Karakalpak Jırav ve Baksısı**; Özbekler'de **Özbek Bahşısı**; Kazaklar'da **Kazak Akını** gibi adlar verilmektedir.

Türk dünyası kültürünün ortak paydaları Türk halkları sözlü geleneğinde canlı biçimde yaşamaktadır. 'Kurmanbek Destanı' olayların, tek kahramanın etrafında gelişerek oluşan ve düşman Kalmuklara karşı mücadeleleri konu edinen bir eserdir.

'Kurmanbek Destanı, birçok destancı tarafından anlatıldığı halde bunların ismi unutulmuş durumdadır. Ancak 19. asırda yaşayan ve bu destanı anlatan T. Satılganov, M. Musulmankulov, Ş. Komuzçu, K. Akiyev, Sarıkunan ve M. Kalandarov gibi destancıların adları bilinmektedir.

Kurmanbek'te, Türk dünyasının dev eseri Dede Korkut'tan, Oğuz Destanı'ndan, Kırgız Türkleri için bir kült haline gelen Manas'tan, türeyiş ve yaratılışlarıyla ilgili efsane ve inançları yansıtan Kocacaş'tan, Türk dünyasının bütün boylarında yaşayan Köroğlu'ndan, yaşanmış bir aşk olayını konu alan Ak Möör'den izler bulunması doğaldır. Bu izler, Türk halk kültürüne özgü geleneklerle ilgilidir.

Bu unsurların büyük bir kısmı, diğer Türk halklarına da pek yabancı olmayan Ortak kültürel özelliklerdir. Örneğin, ölen bir kişinin ardından verilen aşın önemi Tüm Türk yurtlarında ve diğer Türk destanlarında benzer biçimde görülmektedir.

Anadolu'da 'ölü aşı' adı ile, ölen kişinin öldüğü gün, yedinci ve kırkinci günleri yemek verilmesi Kırgız Türklerinden Anadolu'ya yansımış önemli bir gelenektir. Bu gelenek 'Aş vermek' adı ile Kırgızlar'da ölünün ardından, daha detaylı, biraz da Şamanizm ve Budizmin etkilerinin görüldüğü merasimler biçiminde yapılır.

Manas Destanı'nın en önemli bölümlerinden olan Kökötöy'ün aş verme merasimi de ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Kökötöy'ün aşına çağrılan hanlar, beyler ve bahadırlar tarihte yaşamış olan kişilerdir. Bu da destanın gerçeklik payının işaretidir.

Kurmanbek Destanı'nda, Kurmanbek'in savaşta ölümü üzerine arkadaşı Akkan Han defin işlemlerini yapar, aş verir, kırk yiğidi ile yas tutar. Eşi Kanıkey ise, saçlarını çözer, kırk kız ile birlikte ağlaşıp feryat eder ve ölene kadar kimseyle evlenmeyeceğine yemin eder.

Aş merasimleri, kavimlerin yaşayış biçimlerine, kültürel ve sosyal yapılarına değindiği için tarihi bir kaynak niteliğindedir.

Ad Verme

Ad verme geleneği Dede Korkut'ta özenle uygulanan geleneklerden biridir. Örneğin; Bamsı Beyrek adını almadan önce kan döker, baş alır ve Dede Korkut ad vermek için gelir. Tüm Kırgız destanlarında destan kahramanının adı ile ilgili olağanüstü anlatılara rastlanmaktadır.

Türk Dünyası'nın hemen her boyunda yaşayan Köroğlu'nun adı ile ilgili Türkmen versiyonunda: "Cıǵalı Beǵ'e rüyasında: 'Kalk Cıǵalı Beǵ senin bir oǵlun oldu

kabristana git yokla' diye bir haber gelir. Uyanıp etrafında kimseyi göremeyince tekrar uykuya dalar ve aynı şey kendisine tekrar söylenince haber beklemeye başlar.

Ciğalı Beğ'in büyük oğlu Gencim'in çobanlarından biri hayvan otlatırken sürüdeki keçilerden birinin bir mezar başına gidip kaybolduğunu ve bir süre sonra tekrar geldiğini görür.

Durumu Gencim Beğ'e haber verir. Mezara yaklaşıncı bir çocuk olduğunu görürler. Çocuğu yakalayıp Ciğalı Beğ'in evine getirirler.

Ciğalı Beğ çocuğa ad koymaları için Türkmen Beylerini toplar. Beyler Ruşen adını uygun bulurlar. Ancak bu sırada topluluktan uzakta duran yaşlı ve fakir birisi 'Bu çocuk adıyla dünyaya gelmiş. Onun adı Göroğlu'dur.' der. Ancak kimse ihtiyarın sözlerine kulak asmaz ve çocuğu 'Ruşen' adıyla çağırmaya başlarlar.

Ciğalı Beğ ise çocuğun adının ne konulursa konulsun, sonunda onun 'Göroğlu' diye çağırılacağını düşünür." (Ekici. 2004:199) biçiminde ilginç bir anlatı bulunmaktadır.

Evlenme (Kalın 'Başlık')

Türkiye Türklerinin Orta Asya'dan Anadolu'ya getirdikleri sosyal ve kültürel geleneklerden tüm Türk halklarında kız evine dünürücü gönderme geleneği ve Başlık, kalın geleneği yeni kurulacak yuvaya onay vermek ve yardım etmek olarak görülmektedir.

Yeni evlenenlere hediye verme geleneği, sağdıçlık, kirvelik ve kızlar sağdııcı anlamında yengelik geleneği Türk kültürünün bütünlüğü açısından ayrı yüzyıllarda ayrı mekânlarda ama ortak bir biçimde devam etmektedir.

Kalın, erkek tarafının istediği kızla evlenebilmesi için, kız tarafına verilen mal veya paradır. Anadolu'da halen 'Başlık' adı altında sürdürülen bu gelenek Manas Destanı'nda da kalıng geleneği olarak yer almaktadır. Manas, Kanıkey'le evlenebilmek için kız tarafına hediyeler vermiştir.

Kırgızların Ak Möör Destanı'nda Cantay'ın Möör'le evlenebilmek için yüklü bir mal verdiği, Kurmanbek Destanı'nda ise kalın geleneği olmasına, altı ve gümüş verilmesine rağmen kalın yerine Cantay'ın savaşmakta ustalığını göstererek evlendiği görülmektedir. Kalın adeti Dede Korkut'ta da bulunmaktadır. Örneğin Deli Karçar kızkardeşi Banu Çiçek'i Beyrek'e istemek üzere gelen Dede Korkut'a 'Bin Buğra, bin koç getirin' der. Kam Püre de istenenleri yerine getirir.

Ölen Kardeş Karısıyla Evlenme

'Kalın' ödenen gelinin kocasının ölümü halinde yeniden evlenmesi durumunda yeni eşinin kalını, kadının ilk kocasının ailesine vermesi gerektiğinden dul kalan kadının ölen eşinin erkek kardeşlerinden biri ile evlenmesi kuralını doğurmuştur. Bu uygulamanın ilginç bir örneği, Kırgızlar'ın en önemli destanlarından Ak Möör Destanında Cantay'ın ölümü üzerine dul kalan güzel Möör'ün kayın biraderi Bayake ile evlendirilmesidir.

Bu evlilik şekli Anadolu'da "berdel" adıyla bilinmekte ve özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde hala yaşamaktadır.

At

Türk destanlarında destan kahramanını atından ayrı düşünmek mümkün değildir. Yaygın bir ifade ile "at demek alp demek, alp demek at demektir". Genellikle olağanüstü bir

şekilde doğan destan kahramanları önce seferlerde ve savaşlarda binecekleri olağanüstü özellikleri olan ata sahip olmalıdırlar.

Destan kahramanları pek çok yerde atlarıyla birlikte ifade edilirler. Kahramanı tarif etmeye yarayan ifadelerde at en önde yer alır ve çoğu zaman kahramanı niteler, onun sıfatı haline gelir. *Boz aygırlı Bamsı Beyrek* gibi ifadeler bunlardandır.

Tüm Türk destanlarında olduğu gibi Kırgız destanlarında da at önemli bir yere sahiptir. At, bahadırın her şeyi, yoldaşı, sırdaşı, sadık arkadaşı, zor zamanlarda kurtarıcısıdır. Kahramanın başarıya ulaşmasında en kuvvetli güçtür. Sahibini tehlikelerden korur, ona yol gösterir, tehlikelere karşı uyarır, sahip olduğu olağanüstü güç sayesinde ölümlerden kurtarır, onu başarıya ulaştırır.

Destan kahramanının atı kimi zaman kanatlı ve rüzgarla yarışacak kadar hızlıdır.

Manas'ın *Ak Kula* adlı olağanüstü atı, Kurmanbek Destan kahramanlarından Teyitbek'in rüzgar kadar hızlı *Teltoro* adlı atı, Möör'un sevgilisi Bolot'un *Kökkaşka* adlı atı da aynı özelliklere sahiptir.

Kurmanbek Destanı'ndaki kahramanların hepsi de yiğit atlara sahiptir. Göçebe bir yaşam süren Türkler için at sadece binek hayvanı değil, etinden, sütünden, gücünden de yararlandıkları ve bu nedenle özenle besledikleri bir hayvandır.

Destan kahramanlarının eşleri ve sevgilileri de erkekleriyle aynı coğrafyada yaşayıp aynı zorluklara göğüs germe zorunda olduklarından, erkekler gibi güçlü kuvvetli olmak, iyi at binip ustaca kılıç kullanmak zorundadır. Nitekim, Tologon'un sevgilisi Kızıcbek çok iyi at binmektedir. Manas'ın eşi Kanıkey'in de atı rüzgar ayaklı olağanüstü bir attır.

Atların destanlarda rastladığımız özelliklerinden biri de kahramanın ölümünden sonra, insanlar gibi yas tutmalarıdır. Manas Destanı'nda Er Manas bir kez öldüğü zaman atı, av köpeği ve av kuşu, Manas'ın mezarını beklemişler ve insan gibi konuşmuşlardır.

Türk inanç sistemi içinde kültleşen at, İslamiyet'in kabulünden sonra, dini etkiye, kahramanın Alp Erenliğine bağlı olarak yeni özellikleriyle görülmektedir.

Köroğlu'nun ölümünde Kır At, bir insan gibi yas tutmuş kırk gün yem yememiştir. Bey Böyrek hikâyesinde, Bey Böyrek'in atı *Benli Boz*, sahibi esir edilince, bir taşın dibinde yedi sene kalmış, üstünü yosunlar bağlamıştır.

Bu atların bir özelliği Allah tarafından gönderilmiş olmaları inancıdır. Battal Gâzi'nin, ve Sarı Saltuk'un bindiği *Aşkâr* bunlardandır.

Bozkır Türk hayatının esasını oluşturan atın bu kadar değerli görülmesinde yaşanan coğrafyanın önemi büyüktür. Türklerin geleneklerinden biri de kabileler arasında at yarışları düzenlenmesidir. Atın kazanması boyun onuru olarak düşünülür. Türk kültüründeki at yarışı geleneği halen Anadolu'da uygulanan gelenekler arasındadır.

Rüya

Rüyalar ve yorumlanmaları kahramanlar için önemlidir. Kahramanlar genelde rüyalarında gerçeği, bir kötülüğü ya da geleceği görür ve yorumlatırlar. Kahramanların gördüğü rüyalar çıkar.

Eski Türk destanlarında görülen rüyaların hikmetine inanılır ve bunu kâhinlere yorumlatmak suretiyle gelecek hakkında bilgi sahibi olunurdu. Örneğin, Manas Destanı'nda Er Manas, gördüğü rüya nedeniyle Kara Han'ın oğlu Alman Bet'le tanışır ve kan kardeş olur.

Kurmanbek Destanı ile Manas'ın benzer yönlerinden biri Kanıkey ile Kanışay'ın gördükleri rüyaları yorumlayarak geleceği tayin etme konusundadır. Örneğin Ak Saykal gördüğü rüyayı sonunun iyi olmayacağı yorumuyla eşi Colay'a anlatır. Rüyasında Kalmuklar tarafından kuşatılıp yaralandığını gören Kurmanbek de eşi Kanışay'a rüyasını anlatır. Eşinin yorumu doğru çıkar ve savaşta yaralanıp ölür.

Eski Türklerde tanrılar ve ruhlarla insanlar arasındaki ilişkiyi şamanlar kurdukları için rüyaları da genellikle Şamanlar yorumlamaktadır. Kurmanbek Destanının önemli yanlarından biri asıl kahramanın gördüğü rüyadır. Bu rüya motifinin günümüze yansımaları ise "Âşık Edebiyatı'ndaki kompleks rüya motifinde de yaşamaya devam eden bu inanca göre 'âşığın rüyasında gördüğü kıza vurulması ve saz çalma yeteneğinin kazanması' ile 'şamanın vecd halindeyken kutsal tanrıyı görmesi', uyanamazsa tamburuna üç kez vurulması" arasında büyük bir benzerlik görülmektedir. (Günay, 1986: 12-25)

Dede Korkut'ta Salur Kazan'ın Kara Güney'e gördüğü rüyayı yorumlatması, Kocacaş Destanı'nda Kocacaş'ın gördüğü rüyayı Zulayka'ya yorumlatması dikkat çekicidir. Çünkü rüyaların hem Türklerin eski hayatlarında hem de günümüzdeki yeri şaman geleneğine bağlı şuur altına itilen ya da bastırılan konuların rüyalar yoluyla yorumcular tarafından ortaya çıkarıldığı görüşüdür.

Kültürümüzde Ertuğrul Gazi'nin gördüğü bir rüyayı Şeyh Edebali'ye yorumlatması ve doğacak oğlu Osman'ın büyük Türk birliğini kuracağına dair yorumu rüya olgusunun kültürümüzdeki yeri açısından önemlidir.

Destan kahramanlarından birinin başına gelen işin rüya yoluyla haber verilmesi motifi Köroğlu'nda da vardır. Destanın değişik epizodlarında Köroğlu ve kızanları, gördükleri rüya sonucunda birbirlerinin sıkıntıda olduklarına hükmeder ve yardımına koşarlar.

Ölüp Dirilme

"Ölüp Dirilme", ruhun bedeni geçici olarak terk etmesi gibi keramet ehli insanların elinde yahut acı çeken yakınların Tanrı'ya yalvarmalarına karşı, gönderilen kutsal varlık (melek, hızır vs.) vasıtasıyla gerçekleşmektedir.

Türk topluluklarının destanlarında çok sık rastlanan motiflerden biri ölüp dirilmedir. Türk destanlarının geneline bakıldığında, destan kahramanı, işlevlerini yerine getirmeden destan sona ermez. Destan kahramanı bazen, mücadeleleri süresince tuzağa düşürülerek ölür ve çeşitli vesilelerle yeniden dirilir.

Türk boylarına ait destanlarda öldürülmüş kişilerin diriltilebilmelerinin yolu onların kemiklerinin bulunmasından geçmektedir. Eski Türklerin öldürdükleri hayvanların kemiklerini kırmaktan çekindikleri, insanların ve hayvanların bu kemiklerinden tekrar dirileceklerine dair inanışlar diriltmenin en temel özelliklerinden birini oluşturur. Kemikler toplandıktan sonra da kişi genellikle dua, ilaç, kutsal su vb. ile dirilitir.

İyiliği, düzeni ve adaleti temsil eden kahramanlar, düşmanlarıyla girdikleri mücadelelerde öldürülmektedirler. Fakat bir şekilde öldürülen kahramanlar, ilahi güçler ya da eş ve at gibi diğer yardımcı güçler tarafından hayata döndürülüp mücadelelerini kaldıkları yerden sürdürmektedirler. Destanların sonunda başarılı olan kahramanlar yaşadıkları yurtlarına geri dönerek geri kalan hayatlarını huzur içinde geçirirler.

Kurban

İnsanların, yüce varlık ya da varlıkları etkilemek, teskin etmek, onlara şükran duygularını ifade etmek, onlardan bir şeyler dilemek ya da günahlarını affettirmek, onların rızasını kazanmak, kötülüklerinden korunmak gibi nedenlerle icra ettikleri çeşitli ibadet ve uygulamaların en önemlilerinden biri kurban törenleridir. (Gündüz, 1998: 226)

Maddi ve manevi yakınlık anlamına gelen Arapça kurban sözü dini terminolojide, kendisiyle Tanrıya yaklaşılacak şeyi ifade eder. Türklerin sosyal yaşamının her aşamasında kurbanın önemli bir yeri olduğu görülmektedir.

Kırgızlar, İslamı kabulden önce, Tanrıya (*Tengir*), ata ruhlarına (*arvah*), yer-su (*eer-suu*: kutsal dağ, orman, su v.b.) ruhlarına, ocağın ve çocukların koruyucusu kabul edilen *Umay Ene*'ye kurban sundukları gibi, Tanrıya yakarış, bereket dilekleri, bayram gibi çeşitli durumlarda da kurban sunmuşlardır.

Manas Destanı'nda gördüğümüz büyük dileklerle hayvanı kurban olarak kesme olayı benzer biçimde Anadolu'nun pek çok yöresinde önemli bir gelenek olarak hâlâ yaşamaktadır.

Bir işimizin gerçekleşmesi dileği ile adak adama ve dilek yerine gelince kurban kesme olayı bütün canlılığı ile sürdürülmektedir. Manas'ta "*Erkek kuzu büyüdükten sonra Tanrı için kurban olur.*" ifadesinin bugün de kurban için erkek koyun seçimi olarak varlığı bilinmektedir.

Türk tarihinin bilinen en eski topluluklarından biri olan Kırgızlar, İslamı kabul ettikten sonra da genel olarak Geleneksel Türk Dini diyebileceğimiz inanış ve uygulamaları günümüze kadar canlı biçimde taşımışlardır. Kırgız Sözlüğü'nde Kırgızca, kurban vermek anlamında *tayı*, ölünün ruhuna kurban sunmak için de *azır tayı* sözü kullanılır. Günümüzde Kırgızlarda kurbanı ifade etmek için Arapça'dan alınan, Kırgızca söylenişle *kurman* ve Farsça'dan alındığı anlaşılan *kudayı* sözlerinin de kullanıldığı görülmektedir.

Kırgızistan'da kurbanla ilgili ilginç bir ritüel şu şekildedir. "*Uzun yıllar sonra çocuk sahibi olan Kırgızlar çocuğun başının tepesinde bir tutam saç bırakır. Bu saç yedi yıl boyunca tıraş edilmez. Çocuk yedi yaşına geldiğinde, bir türbe ya da kutsal bir yer ziyaret edilir. Orada kurban kesilerek kan akıtılır ve yaşlı birine çocuğun saçları kestirilir. Kesilen saç burada bırakılır ve 'Ben çocuğu aldım, sen de saçı al.'*" denir. (Arık: 2005: 162)

Kırgızlar'daki kurban olgusunun Anadolu halk kültürüne yansımaları ise dini bir ritüel olan bayramda kesilen kurbanın yanı sıra yaygın olarak evliya ve ziyaret yerlerine adak kurbanları kesilmesi biçimindedir. Hacıbektaş türbesi adak ve ziyaret yerlerinin başında gelenlerdendir.

Sayılar

Türk folklorunda sayılar üzerine kurulan inançların kaynakları hem İslam dinine, hem de Orta Asya yaşayışına ve Şamanizme dayanmaktadır. Türkler'de kutsal sayılan sayılardan biri kırk sayısıdır. Manas Destanı'nda sık sık karşımıza çıkan kırk sayısının ilk çağlardan bu yana kutsallığına inanılmıştır.

Manas'ın, Kurmanbek'in, Sayitbek'in, yanlarında kırk yiğit olması Manas'ta. "*Kırk çocuk*", "*Kırk yiğit*", "*Kırk savaşçı*", "*Kırk gelin*", "*Kırk yoldaş*", "*kırk kılıç*", "*kırk kulaç*" gibi ifadelerle belirtilmesi kırk sayısına verilen önemin işaretlerindendir. Günümüzde de "*Kırk kulaç*", "*Kırk basması*", "*Çocuğun kırkının çıkması*", "*kırklama*" gibi inanma ve uygulamalarla kırk sayısının kutsallığı aynı ölçüde önemini korumaktadır. Dede

Korkut'ta da, '*Beyrek, Melik'in kızını alıp geri döner. Kırk gün kırk gece toy düğün olur. Dede Korkut gelip boy boylar, soy soylar.*' Biçiminde kırk sayısına önemle vurgu yapılır. Kaynağı eski Türk inançlarına bağlanan kırk motifi Kırgızların türeyişini anlatan bir efsaneyle ilgilidir. Bu efsane: '*Sagın Han adlı bir Kazak hükümdarının ellerini suya soktukları anda üzerlerine nur (kut) indiği için gebe kalan kırk kız babaları tarafından dağa sürülüp çoğalırlar ve Kırgız kavmini meydana getirirler*'. (Gökalp, 1974:99) Kırk Kız efsanesinin bir benzeri de Kocacaş Destanında görülmektedir.

Renkler

Ak rengi, kültürümüzde duruluğun, saflığın temizliğin ve olgunluğun sembolü olarak kullanılmıştır. Selçuklular ve Osmanlılardaki ak sancak da adalet ve gücün sembolü olarak düşünülmüştür. Pek çok Türk boyunun bayraklarının beyaz olması sebebiyle bu rengin Türkler için hükümlanlık yanında temizliğin, iyiliğin sembolü anlamına geldiği söylenebilir.

Kırgız halk kültüründe ak renk yaşlılığın ve bilgeliğin de sembolüdür. Bu gün de halen Kırgız Türklerinde "Aksakallılar" bilgeliğin ve olgunluğun sembolü olarak toplumun en saygın üyeleridir.

Aşıklar

Manas Destanı yüzyıllar boyu sürüp gelen bir geleneğin ürünü olarak yaratılmış "Manasçı" denilen saz şairlerinin ortak ürünüdür. Manasçılar'ın Anadolu'daki uzantıları ise halk hikâyeleri anlatan âşıklardır.

Süt Kardeşliği

Manas Destanı'nda gördüğümüz "*süt Kardeşi*" olayının bugün Anadolu'da hâlâ varlığının korunduğu bilinmektedir. Destanda "Cıyırıt Hatun Almambet'i "*Yavrum!*" diye kucakladığı vakit kurumuş memelerinden süt akıverdi. Almambet ile oğlu Manas'a memelerimi emip kardeş olunuz! diyerek ikisine memelerini emzirdi. Bu törenle Manas'la Almambet birbirine öz kardeş oldular" denmektedir. Kırgızistan'da gördüğümüz bu gelenek gibi Anadolu'da da aynı kadının emzirdiği iki çocuk öz kardeş sayılıp süt kardeşlerini hayatları boyunca öz kardeş olarak bilirler.

Alkış – Kargış (Dua-Beddua)

Manas'ta sık sık rastlanan alkış ve kargışlar (dua ve bedduaalar) günümüzde de yaygın olarak kullanılmakta olup, Manas'ta; Koşay Ağa'nın Manas'ı "Yolun açık olsun" diye dua ederek uğurlaması, günümüzde de önemli bir işe giden ya da yolculuğa çıkanların arkasından söylenen alkışlarımız arasında yaşamaktadır.

Manas'ta geçen kargış konumundaki "*Ayak bastığın yere ot bitmez zalim*", "*Tanrı belasını versin*" biçimindeki söyleyişler Anadolu'da da kötü niyetli insanlara bir yakıştırma olarak hâlâ söylenmektedir.

Kırgız Aygül Çiçeği (Anadolu'da Ters Lale)

Kırgız halkının kutsal kabul ettiğini '*Aygül*' çiçeği için Kırgız halk kültürü anlatmaları arasında:

"Bir zamanlar zengin bir adamın Aygül adlı kızının Kozu Ulan adında bir sevgilisi varmış. Kozu Ulan, Aygül'e duyduğu samimi duygular nedeniyle dolayı halk arasında

cesur biri olarak tanınıyormuş. Akraların ve babasının rızasını alan Aygöl ile Kozu Ulan'ın nikahı kıyılmış. Gençlerin evlilik günü geldiğinde düşman birlikler bölge halkına saldırmış. Düşmanlara karşı koyan Kozu Ulan hayatını kaybetmiş. Düşman karşısında zafer kazanan atlılar, Kozu Ulan'ın kalbini, Aygöl'e teslim etmiş. Güzel Aygöl, eşinin ölümünü kabul edememiş, onun kalbini alarak çıktığı kayalığın tepesinden kendisini aşağıya bırakmış. Günler sonra aynı yerde ismi bilinmeyen bir çiçek yükselmiş. Halk bu çiçeğe Aygöl ismini vermiş." biçimindeki anlatının Anadolu'da 'Ters Lale' adı ile benzerleri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları:

Her sabah göbeğinden su yaydığı için "ağlayan lale" de denilen ters laleye, Anadolu'da gelinler evlerinden çıkarken başlarına kırmızı tül bent atıldığı ve boynunu bükerek evden ayrılırken ağladığı için "ağlayan gelin" de denir.

Alevi Bektaşî kültüründe *Ters Lale* Hz.Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesine tutulan yasın simgesi olarak gösterildiğinden, ters laleye *Kerbela* da denir.

Anadolu'nun bazı yörelerinde, belki bu nedenledir ki Van ve havalesinde Müslüman mezar taşlarına *ters lale* motifi işlenmiş, mezarlıkların çevresi ters lalelerle süslenmiştir. Ferhat ile Şirin'in öyküsünde de karşılaşırız *Ters Lale* ile: *Şirin'in ölüm haberini alan kara sevdalı Ferhat, elinde tuttuğu baltayı savurarak başını yarar ve akan kanlarından laleler filizlenir. Fakat bu laleler ters lale biçimindedir.*

Ters Lale'nin Mimar Sinan'ın baş eseri Selimiye Camii öyküsü ise şöyle anlatılır: "Selimiye Camisi'nin yapılacağı mevki, bir bayana ait lale bahçesidir. Mimar Sinan eserini burada yapmak istediğini padişaha söyler. Ancak bayan bahçesini vermek istemez. Israrlar sonucu bayan "eğer eserde benden bir hatıra olursa bahçemi vereceğim" der. Bunun üzerine Mimar Sinan'da müezzinler mahfelindeki mermer ayağa ağlayan kadın ve üzüntünün sembolü olarak 'Ters Lale'yi işletir." biçiminde çeşitli anlatımlardır.

Bu durum Kırgız ve Anadolu Türklüğündeki ortak halk kültürü değerlerinin günümüze benzer boyutlarda yansımalarıdır.

KAYNAKLAR

- Arık, Durmuş (2005), AÜİFD, XLVI, S.1, s.157-174.
- Başbuğ, Hayri (1986), *Aşiretlerimizde At Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Dilek, İbrahim (2002), *Altay Destanları I*, TDK Yay. Ankara.
- Ekici, Metin (2004), *Türk Dünyasında Köroğlu*, Akçağ Yay. Ankara.
- Elçin, Şükrü (1986), *Halk Edebiyatı Araştırmaları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Elçin, Şükrü (1992), *Türk Dünyası, El Kitabı*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Ergun, Metin (2006), *Şor Kahramanlık Destanları*, Akçağ Yay. Ankara.
- Erşahin, Seyfettin (1999), *Kırgız/ar ve İslamiyet*, SEK Yayınları, Ankara.
- Genç, İlhan (Komisyon), (2014), *Dede Korkut Kitabı Han'ım Hey*, TOBB Yay., Ankara.
- Gökalp, Ziya (1976), *Türk Medeniyeti Tarihi*, Kültür Bak. Yay., İstanbul.
- Günay, Umay, (1986), *Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ

- Gündüz, Şinasi, (1998), *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara.
- Gürsoy-Naskali, Emine, (1995), Wilhelm Radloff, Manas, *Destanı*, Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi Çeviri. Türksoy Yayınları, Ankara.
- İnan, Abdülkadir, (1968), *Makaleler ve incelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İnan, Abdülkadir (1986), *Tarihte ve Bugün, Şamanizm*, Türk Kültür Dil ve Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, III. Basım, Ankara.
- İnayet, Alimcan (2004), *Uygur Halk Destanları I*, TDK Yay. Ankara.
- İvgin, Hayrettin (2016), *Manas (Mitolojik Destan Roman)*, Kültür Ajans Yay. Ankara.
- Kafesoğlu, İbrahim (1987), *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Kalafat, Yaşar (1990), *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Kaşgarlı Mahmut (1986), *Divan ü Lügati't Türk*, (Besim Atalay Çevirmesi), C.III. Ankara.
- Köse, Nerin (2002), *Kocacaş Destanı*, İzmir.
- Köse, Nerin (2004), *Ak Möör Destanı*, İzmir.
- Köse, Nerin (2005), *Kurmanbek Destanı*, İzmir.
- Reichl, Karl (2002), (Çev. Doç. Dr. Metin EKİCİ), *Türk Boylarının Destanları*, TDK Yay. Ankara.
- Tanyu, Hikmet (1987), *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara.
- Yardımcı, Mehmet (1975), "Manas Destanında Geçen Halk Kültürü Değerlerinin Günümüzdeki İzleri" *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, Yıl:3, Cilt:3, s.9, Ankara.
- Yardımcı, Mehmet (1999), *Destanlar*, Ürün Yay. Ankara.
- Yudahin, K. K. (1994), *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. A. Taymas), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

**“KUT SEMBOLLERİ” AÇISINDAN MANAS DESTANI VE TÜRK
EDEBİYATINDAKİ ORTAKLIKLAR**

**MANAS EPIC IN TERMS OF "KUT SYMBOLS" AND COMMON ELEMENTS
IN TURKISH LITERATURE**

Prof.Dr. Naciye YILDIZ*

ÖZ

İlk İslami eserlerimizden *Kutadgu Bilig*’in adında yer alan “Kut” kelimesi *Büyük Türkçe Sözlük*’te “1. Devlet idaresinde güç, yaratıcılık ve yetki bakımından sahip olunan üstün güç. 2. Mutluluk. 3. mit. İlahi bir kaynaktan gelen rahmet, bereket” olarak açıklanmaktadır. Kelimenin 1. ve 3. anlamları açısından Türk edebiyatı değerlendirildiğinde, eserlerde millî ve dinî açıdan toplum için önemli bir konuma sahip olduğu düşünülen kahramanların ilahî olarak görevlendirildiği düşüncesinin işlendiği ve bu görevlendirmenin tescillenmesi için de için “kut” sembollerinin kullanıldığı görülür. Mesela, bu kut, Dede Korkut’ta peygamber yüzünü görme şeklinde tezahür ederek Dede Korkut’a halkın tamam bilicisi olmanın dışında, din açısından da bir kutsiyet kazandırır. Kut sembolü, Ahmet Yesevî’de Arslan Baba tarafından peygamber zamanından beş yüz yıl sonra kendisine ulaştırılan hurma şeklinde tezahür eder ve bu efsane “hikmet”lerde de dile getirilir. Battal Gazi Destanında kut veren emanetler “Aşkar” adındaki iyi cins bir at, süngü, Âdem Peygamber’in iki tutam saç, Davud peygamberin zırhı, İshak peygamberin zırhlı örtüsü, Hz. Hamza’nın silahlarıdır. Manas Destanının Sagımbay Orazbakov varyantında da Manas için “kut” sembolü olan unsurlar vardır. Bunlar beş yüz elli yıl sonra Aykoco efsanevi kimliğindeki Ebu Nasır Samanî tarafından Manas’a ulaştırılan peygamberin tükürüğü, kılıç ve tüfektir. Ağzına bırakılan tükürük sayesinde Manas’ın gönül gözü açılır; “kürs-i levhî”, cenneti ve cehennemi görür. Bu örnekler değerlendirildiğinde, dinî kültürümüzde de var olan “hırka-i şerif”, “sakalı-ı şerif” gibi kutsal emanetlerin, edebiyatımıza farklı şekillerde yansıdığı ve kültürel bir ortaklık oluşturduğu anlaşılmakta; Orhun Abideleri’nde de ifadesini bulan, Eski Türklerdeki hakan olabilmek için Tanrı tarafından kut verildiği inancının, bu emanetler vasıtasıyla İslamî boyuta taşınarak sürdürüldüğü görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kut, Orhun Abideleri, Dede Korkut, Ahmet Yesevi, Battal Gazi, Manas.

ABSTRACT

The word "Kut" contained in the name of *Kutadgu Bilig*, one of our important literary works in terms of Turkish-Islamic thought, is described as "1. The superior power possessed in terms of ability, creativity and authority in state administration. 2. Happiness. 3. myth. Mercy, blessings from a divine source. " in *Great Turkish Dictionary*. When the Turkish literature is evaluated in terms of the 1st and 3rd meanings of word, it is seen that the protagonists who are believed to have an important role and national and religious impact for the society are assigned as divine persons and "kut" symbols are used for the accreditation of this assignment. For example, the kut emerges in the form of seeing the face of the prophet in Dede Korkut, and this provides a sanctity

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

in terms of religion to Dede Korkut in addition to his being the wise man of clan. The kut symbol in Ahmed Yesevî, emerges in the form of a date palm sent by Arslan Baba to him five hundred years after the time of the prophet and this myth is also expressed in “hikmet”. Kut symbols in Battal Gazi Epic emerge as a good breed of horse called "Aşkar", a bayonet, two pieces of hair of the Prophet Adam, an armor of the Prophet David, an armored cover of Prophet Isaac and the weapons of Hazrat Hamza. In the Sagımbay Orazbakov variant of the Manas Epic, there are elements that are the symbol of "kut" for Manas. These are the Prophet's saliva, sword and rifle delivered five hundred and fifty years later to Manas by Abu Nasr Samani, the legendary personality of Aykoco. The saliva left in his mouth, opened the mind of Manas and let him see the "Kurs-i levhi" the paradise and hell. When these examples are evaluated, it is observed that sacred relics such as “hırka-i şerif”, “sakalı-ı şerif” the elements of our religious culture, are reflected in different forms in the literature and form a cultural bond. And exactly as stated in Orhon Inscriptions the belief that the khans in old Turks are sacred by God is carried to the islamic dimension through these relics.

Key Words: Kut, Orhon Inscriptions, Dede Korkut, Ahmet Yesevi, Battal Gazi, Sarı Saltuk, Manas.

“Kut” kelimesi *Büyük Türkçe Sözlük*’te “1. Devlet idaresinde güç, yaratıcılık ve yetki bakımından sahip olunan üstün güç. 2. Mutluluk. 3. *mit*. İlahi bir kaynaktan gelen rahmet, bereket” anlamlarına gelmektedir. Bizim bu çalışmada çalışma evrenimizi oluşturan eserlerimizde değerlendireceğimiz “kut” ifadesi, yukarıdaki anlamlardan birinci ve üçüncüsüyle ilgilidir. Eski Türk inanç sistemine göre ilahi bir kaynaktan beslenmeden devlet idaresinde veya liderlikte güç, yaratıcılık ve yetki sahibi olmak, dinî şahsiyetlerde de halk üzerinde etkili olmak mümkün değil gibi görünmektedir. Konu detaylı olarak düşünüldüğünde, âşıklık ve destancılık geleneğinde rüya motifine kadar götürülebilir. Bâdeli âşıklarla destancılar, rüyalarında gördükleri şahsiyetler aracılığıyla görevlendirilmekte; görevin kaynağı ise ilahî olmaktadır. Edebî gelenekte, aslında soyut bir kavram olan “kut”, kimi zaman maddi unsurlarla sembolleştirilerek daha belirli hâle getirilmeye çalışılmıştır.

İlk yazılı eserlerimizden olan Orhun Abidelerinde kut, “Tanrı gibi gökte olmuş Bilge Kağan” sözlerinde dile getirilir. Bu eserde, kağanın sahip olması gereken kutu, bizzat gök tanrıdan aldığı inancı söz konusudur. Kağan, tanrının yeryüzündeki temsilcisi durumundadır. Her işi onun buyurduğu şekilde yerine getirir. Kuta sahip olmayan bir kişinin kağan olması da mümkün değildir. Türk inanç sisteminde yer alan tanrı tarafından kut verilme düşüncesi, İslamiyet’in kabulünden sonra kaleme alınmış olan eserlerde de varlığını farklı motiflerle sürdürür.

İlk İslamî eserlerimizden olan Kutadgu Bilig’in adında “kut” kelimesi yer alır. “Kut veren bilgi” olarak da günümüz Türkçesine aktarabileceğimiz bu eser; Yusuf Has Hacıb’in, siyasî, idarî ve sosyolojik anlamda vermiş olduğu nasihatler, eserin kurgusu, dili, metaforlar gibi birçok açıdan incelenmiştir. Bizim burada üzerinde durmak ve değerlendireceğimiz diğer eserlerle ilişkilendirmek istediğimiz nokta, Kutadgu Bilig’te Kün-Togdı’nın yani hükümdarın, Ay-Toldı’yı huzuruna çağırdığı sahne ile ilgilidir. Bu sahnede Kün-Togdı üç ayaklı gümüş bir kürsü üzerinde oturmakta, elinde büyük bir bıçak tutmakta, solunda acı Hint otu, sağında da şeker bulunmaktadır. Kün-Togdı bunların ne anlama geldiğini Ay-Toldı’ya açıklar. Bizim konumuzu ilgilendiren unsur,

Kün-Togdı'nın elinde tuttuğu bıçaktır. Bıçak, hammaddesi demir olan bir alettir. Demir, eski Türk inanç sisteminde yıldırımla gökten yeryüzüne düşen bir maddedir ve bu sebeple de kutsaldır. Hükümdarın elinde tuttuğu nesnenin demirden yapılmış bir bıçak olması, bıçağın adaleti temsil etmesi gibi diğer anlamları dışında, bizce doğrudan hükümdara kut sağlaması açısından önemlidir.

İslamiyet'in kabulünden sonraki dönemin ilk eserlerinden olan "Hikmetler Divanı"nda yer alan sözlerle örtüşen olan Ahmet Yesevî ile ilgili menkıbelerde de Ahmet Yesevî'nin "kut" sahibi olduğu dile getirilmektedir. Yesevî'de "kut" sembolü "hurma"dır. Bu kutun ulaşmasını sağlayan da Arslan Baba'dır. Hikmetlerde kutun Yesevî'ye ulaşmasının ifadesini şu dörtlüklerde görmek mümkündür;

Dört yaşımda hak Mustafa hurma verdi;

Yol gösterdim, nice şaşkın yola girdi;

Nere varsam Hızır Babam yoldaş oldu;

O sebepten altmış üçte girdim yere.

...

Yedi yaşta Arslan Babam arayıp buldu;

Gördüğü her sırrı perde ile sarıp örttü;

Allah'a hamd olsun, gördüm, dedi, izim öptü;

O sebepten altmış üçte girdim yere.(Eraslan 1993:63)

Menkıbeye göre, peygamber, savaş sırasında yere düşen hurmanın kendisinden beş yüz yıl sonra dünyaya gelecek olan Ahmet ismindeki kişiye ait olduğunu söyler ve bu hurmayı kimin ulaştırabileceğini sorar. Ordusundaki Arslan Baba, kendisinin bu emaneti taşıyacağını söyler ve peygamberin kendisinin dilinin altına koyduğu hurmayı beş yüz yıl sonra Ahmet'i, Yesi şehrinde bularakulaştırır. Ahmet Yesevî, peygamberden Arslan Baba aracılığıyla aldığı bu hurma vasıtasıyla, nesilleri irşat eder.

İslamiyet'in kabulünden sonraki dönemde teşekkül eden gaza destanlarında da kahramanların "kut" sahibi olmaları söz konusudur. Arap edebiyatındaki Zatü'l-himme/Zü'l-himme/Delhemma isimli eserin etkisiyle Anadolu sahasında ve Türkçe olarak teşekkül ettiği söylenmekle birlikte (Canard, 1935:283) 8. Yüzyılda yaşanan Bizans-Emevî savaşlarının farklı iki hatta, Bizans edebiyatındaki Digenis Akritas hakkındaki destanda da aynı konu işlendiğinden- üç ayrı milletin aynı konu üzerine oluşturduğu bir destan olduğunu düşündüğümüz Battal Gazi Destanı, İslamiyet'in yayılması uğruna verilen mücadeleyi anlatan bir gaza destanıdır. XI-XIII. yüzyıllar arasında teşekkül etmiş, XIII. yüzyılda kaleme alınmıştır. İlk şeklinin mensur olduğu bilinmektedir. Darendeli Bekâyî 1183 (M. 1769-70)'te eseri özetleyerek manzum olarak yeniden yazmıştır (Demir- Erdem, 2006:103) .Peygamber soyundan geldiğine inanılan Battal Gazi çevresinde oluşan destan, kahramanı Arap olmasına rağmen Türk destan geleneği içinde oluşmuş bir destandır veya başka bir ifade ile, Türklerin ata yurtlarında başlattıkları destan geleneğinin devamı niteliğinde, Anadolu'ya gelen Oğuzlar tarafından bu sosyal çevre ile bağlantılı olarak oluşturulmuş bir eserdir. Bu eserde de baş kahraman olan Battal Gazi'nin dünyaya geleceği daha peygamber zamanından bellidir ve kendisine gönderilen kutsal emanetler vardır. Peygamber vahiy beklerken kendisine Abdülvehhap Gazi, Anadolu'dan bahseder ve peygamberin Anadolu'ya meyli üzerine Allah, Cebrail vasıtasıyla peygambere Anadolu'yu ümmetine nasip kıldığını bildirir; Anadolu'nun kapısını da onun soyundan olan ve 200 yıl sonra dünyaya gelecek olan Cafer adında bir kişinin açacağını bildirir. Peygamber, Cafer'e yani Battal Gazi'ye ulaştırılacak emanetleri

Abdülvehhap Gazi'ye verir (Demir- Erdem, 2006: 136-137). Cafer, Battal Gazi'nin ismidir. Cafer, Türk destan geleneğinin kahramanları gibi, olağanüstü özelliklere sahiptir. "Cafer büyüdü, üç yaşına girdi. Her kim onu görse altı yaşında sanırdı. Öyle güzel oldu ki onun bir benzeri daha yoktu." (Demir-Erdem, 2006: 8). Battal Gazi'ye kut" kazandıran emanetler babası aracılığıyla ulaştırılır. Bir gün Hüseyin Gazi yani Battal Gazi'nin babası, avlanırken bir geyiği takip ederek bir mağaranın önüne gelir. Geyik, destan geleneğine göre değerlendirildiğinde Hüseyin Gazi'nin emanetleri bulması için habercidir. Hüseyin Gazi mağaraya girer. Burada sarı renkli bir at görür. Eyeri ve dizgini üzerindedir, önünde yere dikilmiş bir süngü, bağlanmış bir gürz vardır. Hüseyin atı yakalamak ister ama başaramaz, bu sırada mağaranın köşesinden bir ses "Ya Aşkar! O yiğide itaat et. Henüz vakit dolmadı. Dolunca ben buradan çıkacağım. Seni Hak Teala Cafer'e gönderdi. Cafer gelecek, yeryüzünde savaşlar yapacak, âlemi küfür karanlığından kurtaracak. O yiğide itaat et ve boyun eğ." diye bir ses duyulur ve at bundan sonra durur. Hüseyin Gazi kimseyi göremez, atı dizgininden tutar. Süngüyü eline aldığı anda üzerinde kendisine ait olduğunu belirten bir yazı olduğunu görür. Mağarada Adem Peygamber'in iki tutam saç, Davud Peygamber'in zırhı, İshak Peygamber'in zırhlı örtüsü. Emirü'l-müminin Hazret-i Hamza'nın bütün silahları bulunmaktadır ve hepsinin üstüne kime ait olduğu ve kime verileceği yazılıdır. Hüseyin Gazi Aşkar'ı yedeğine alıp mağaradan çıkar ve yolda uykusu gelip uyuduğunda, rüyasında kendisine Cafer'in kendi oğlu olacağı müjdesi verilir (Gürtunca, 1976: 27-28).

Ebu'l-hayr-ı Rumî tarafından halk arasından derlenip düzenlenerek kaleme alınan Saltuk-nâme de XIII. Yüzyıla ait bir gaza destanıdır. Bu destanda da baş kahraman olan Şerif -ki daha sonra Sarı Saltuk olarak anılacaktır- rüyasında Seyit Battal Gazi'yi görür. Seyit Battal Gazi bu rüyada kendisine,

"Ciğer-gûşem! Dur yiründen hurûc eyle. Sana kimse mukabil olmaya. Yüri falan mağaraya var, benüm bindüğüm Aşkar'ımı anda bulasın." Didi. "ve esbâb-ı âlât-ı harbi, mükemmel tîğ-ı Dahhâk bilesinde al. Sünüsün ve bâkî yaragın dahı ol Güştasb kalkanı, ne kim Hazret-i Hamza'nın yaragıdur hep andadur" (Akalın, 1987:I/5).

diyerek bir haberci fonksiyonuyla kendi atının ve Hz. Hamza'nın savaş silahlarının yerini işaret eder. Kemal Yüce'nin de belirttiği gibi, olağanüstü bir güce sahip olmayan Şerif, bu ata ve silahlara kavuştuktan sonra yenilmezlik gücüne kavuşur (1987:128). Bu destanda Sarı Saltuk'un kut sahibi olması, Seyit Battal Gazi yani kendisi de kut sahibi olan bir başka destan kahramanı aracılığıyla.

Manas destanının Sagımbay Orazbak'dan derlenen varyantında da Manas'ın bütün Kırgızlar tarafından "ata" olarak kabul edilmesini sağlayan "kut" vardır. Bu kut, destanda tarihî kişilikten efsanevî kişiliğe dönüşen Aykoco (Yıldız, 2017: 119-132) vasıtasıyla Manas'a daha çocuk yaştayken ulaştırılır:

"Aç ağzını oğlum" – diye,

Peygamberin emanetini

Ağzına koydu tükürerek.

Merhameti, şefaati saçıldı,

Genç Manas'ın on dörtte

Gönül gözü açıldı," (Yıldız, 2016:224)

Burada "kut" olan somut nesnelerin birincisi peygamberin ağız barınıdır. Peygamberin ağız barını, Manas'ın gönül gözünün açılmasını sağladıktan sonra çocuk Manas, Kürs-i

levh'i, cehennemi ve cenneti görür. Allah'ı tanır. Aykoco'dan Allah ve peygamber hakkında bilmediklerini öğrenir. Kelime-yi şehadeti öğrenip imana geldikten sonra peygamberden gelen emanetleri Aykoco kendisine ulaştırır:

“Peygamberin verdiği emanet

Hediyeni al!” – dedi.

Bir tüfek astı omzuna,

Bir kılıç verdi eline,

Gidecek oldu Aykoco

Kabilistan yoluna.” (Yıldız, 2016:227).

Manas'ın Allah tarafından kendisine verilen “kut”un diğer sembolleri tüfek ile kılıçtır ve bu emanetler kendisine bundan sonraki mücadeleleri için güç kazandırır. Bunun anlamı; Manas, Kırgızları boyunduruktan kurtarmak üzere Allah tarafından seçilmiştir. Manas da aldığı bu güçle hedefine ulaşır.

Sonuç: Değerlendirdiğimiz eserlerde, Türk milletinde devlet, millet ve din uğruna savaş vermenin kutsal olduğu inancı doğrultusunda, halkın liderlerinin sıradan kişiler, üstlendikleri görevlerin de tesadüfi işler olmadığı, onların ilahî güçler tarafından seçilerek “kut” sahibi edindirildikleri ve bunların sembollerle ifade edildiği düşüncesi vardır. Bu düşünce İslamiyet öncesinden itibaren mevcuttur; İslamiyetle birlikte bu yeni dinin kültür çerçevesi içinde yeni bir kimliğe bürünerek varlığını sürdürmüştür.

Kaynaklar

Akalın, Halûk Şükrü (1987), *Saltuk-nâme*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Demir, Necati-Mehmet Dursun Erdem (2006), *Battal-nâme*, Hece Yayınları, Ankara.

Demir, Necati-Mehmet Dursun Erdem (2006), “Türk Kültüründe Destan ve Battal Gazi Destanı, *Turkish Studies*, S.1, s.97-140.

Gürtunca, M. Faruk (1976), *Seyyid Battal Gazi*, Sağlam Kitabevi, İstanbul.

Canard, Marius (1935), “Delhamma, épopée Arabe Des Guerres Arabo-Byzanties”, *Byzantion*, Brüksel 1935.

Yıldız, Naciye (2017), *Manas I,II,III*. TDBB Yayını, İstanbul.

Yıldız, Naciye (2017), “Manas Destanı’nda Dinî Şahsiyetin Efsanevi Şahsiyete Dönüşmesi: Ebu Nasır Samânî’den Aykoco’ya”, *Milli Folklor*, S.115, s.119-132.

Yüce, Kemâl (1987), *Saltuk-nâme Tarihi, Dinî ve Efsanevî Unsurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

“DƏDƏ QORQUD” BOYLARINDA İKİ MOTİVİN RİTUAL-MİFOLOJİ KÖKLƏRİ

“DEDE KORKUT KİTABI”NDA İKİ MOTİFİN RİTÜEL MİTOLOJİK KÖKENİ

Prof. Dr. Muxtar Kazımoğlu İMANOV

Xülasə

1. Toy gecəsində Səgrəyin özü ilə yavuqlusu arasına qılinc qoyması.

Bu motivi dünyanın bir çox xalqlarında qeydə alınan aşağıdakı ritualla əlaqələndirmək mümkündür: Toy gecəsi oğlanla qız arasına ulu əcdad ruhunun rəmzi olaraq bir ağac-fiqur qoyulur. Ağac-fiqur bir tərəfdən adaxlıların o gecə qovuşmasını yasağa çevirirsə, digər tərəfdən adaxlıların cinsəl gücünün artmasına magik təsir göstərir. Əcdad ruhunun rəmzi olan, izdivaca magik təsir göstərən ağac-fiqur zaman keçdikcə folklor mətnlərində siyirmə qılınca əvəz olunub. "Səgrək" boyunda adaxlılar arasına qoyulan qılincin ən əski mənası adaxlılara güc-qüvvət bəxş etməkdən, onların oğul-uşaq sahibi olmasına magik yardım göstərməkdən ibarətdir.

2. Beyrəyin öz vətəninə xilaf çıxıb kafir qızını halallığa almaması.

Mifoloji təsəvvürə görə, ölümlər səltənətində müvəqqəti ölüm mərhələsindən keçən yeniyetmə orada pəri tipli gözəllə simvolik izdivacda olur. Ölümlər səltənətində simvolik izdivacda olduğu gözəllə həmin yeniyetmənin evlənməsi yasaqdır. Yeniyetmə ölümlər səltənətindən geri qayıdandan sonra yalnız bu dünyadakı real gözəllə evlənə bilər. "Beyrək" boyunda dustaqxana o dünyanın dolayı işarəsidirsə, kafir qızı da pəri tipli gözəlin dolayı işarəsidir. Mifoloji təsəvvürə görə, onunla evlənmə yasaq sayılır. Beyrəyin öz vədinə xilaf çıxıb kafir qızının dalınca getməməsinin və onu halallığa almamasının ən əski mənası budur.

Məruzəmizdə bu mövzu geniş şəkildə təhlil olunacaqdır.

Açar Sözlər: Dədə Qorqud dastanları, Səgrək boyu, qılinc qoyma ritualı, Beyrək boyu, kafir qızı, mifoloji kökən

ÖZ

1. Dügün gecəsi Segrek'in yavuklusu ile aralarına kılıç koyma ritüeli.

Bu motifi dünyanın pek çok halklarındaki şu ritüelle ilintilendirmemiz mümkün: Dügün gecesi erkekle kızın arasına ulu ecdad ruhunun sembolü olarak bir ağaç figürü bırakılır. Ağaç figürü sevgililerin o gece kavuşmasını bir yandan yasaklasa da, diğer yandan onların cinsel isteklerinin artmasını büyüsel etkiler. Ecdad ruhunun sembolü, izdivacı büyüsel etkileyen ağaç-figür zaman geçtikçe folklorik metinlerde sıyrılmış kılıcın yerine geçer. "Segrek" hikayesinde sevgililerin arasındaki kılıcın en eski çağ anlamı onlara güç kuvvet bahşetmekten, çocuklarının olmasına yardımcı olmasından ibarettir.

2. Beyrek'in kendi vatanına hilaf çıkmayıp, kafir kızını helalliğine almaması.

Mitolojik bakışlara göre, ölümler saltanatında geçici ölüm etabını geride bırakan olgun genç orada peri kılıklı güzel ile sembolik izdivaca girer. Ölümler saltanatında sembolik izdivaca girdiği güzel ile aynı olgun gencin evlenmesi yasak. Yeniyetme ölümler saltanatından geri döndükten sonra yalnızca bu dünyadaki gerçek güzel ile evlenebilir. "Beyrek" hikayesinde hapishane diğer dünya hakkındaki dolaylı işaret ise, gavur kızı da

peri kılıklı güzəlin dolayı işəretidir. Mitoloji baxışlara görə onunla evlənmək yasak hesabedilməli. Beyrek'in kendi vadinə hilaf çıkmayıp gəvür kızının peşindən gitməməsinin və onu helalliyinə almamasının ən eski anlamı budur.

Bildirimizdə bu konu genişcə ele alınacaqdır.

Anahtar Kelimələr: Dede Korkut hikayələri, Segrek hikayəsi, kılıç koyma ritüeli, Beyrek hikayəsi, gəvür kızı, mitoloji köken

1. Toy gecəsi Səgrəyin özü ilə adaxlısı arasına qılnc qoyması motivi.

Əgrəyin – əyri, Səgrəyin – ağıldan seyrək demək olduğunu (7, 186), yəni Əgrəyin tərsinə iş tutduğunu, Səgrəyin ağlasığmaz addım atdığını nəzərə alıb “Dədə Qorqud”dakı bu qardaşları da ipə-sapa yatmayan dəlisov igidlər sırasına daxil etmək təbiidir. Səgrəyin atdığı ağlasığmaz addımlardan biri Oğuz elinin adət-ənənəsinə məhəl qoymayıb toy gecəsi “murad verib murad almamış” gərdəkdən çıxması, birbaşa tövləyə gedib bir şahbaz ata minməsi və dustaq qardaşı Əgrəyin dalınca getməsidir. Bu öz yerində. Amma ozanın “dəli yigit” kimi təqdim etdiyi Səgrəyin ritual-mifoloji baxımdan aydınlaşdırılmalı hərəkəti yataqda “yavıqlu”su ilə özü arasına qılnc qoymasıdır. Çağdaş düşüncə baxımından yanaşsaq, Səgrəyin bu hərəkətində qaranlıq bir şey yoxdur: Səgrək böyük qardaşını düşmən əsirliyindən qurtarmayınca “yavıqlusundan murad verib murad almaq” istəmir. Necə ki Beyrek də otuz doqquz silahdaşını dustaqlıqdan azad etməyincə on altı il həsrət qaldığı Baniççəklə bir gərdəyə girmək istəmir. Toy gecəsində Səgrəyin izdivacdən imtina etməsinə arxaik düşüncə baxımından yanaşdıqda isə inisiyasiya ritualının dərin qatlarına gedib çıxmalı oluruq.

Saysız-hesabsız folklor nümunələri, xüsusən də sehrli nağıllar göstərir ki, folklorda “ağır toy gecəsi” motivi var. Sehrli nağıllarda həmin motivin səciyyəvi süjet variantlarından biri belədir: Kim padşahın qızı ilə evlənirsə, toy gecəsi qızın ağzından çıxan ilan onu (təzəbəyi) sancıb öldürür. Nağıl qəhrəmanı da padşah qızı ilə evlənmək fikrinə düşür. Qəhrəmanın köməkçisi olan xeyrixah ölü işə qarışır və padşah qızına elçiliyə gedir. Padşah bu dəfə öz qızını nağıl qəhrəmanına verir. Toy gecəsi xeyrixah ölü bəylə gəlin yatan otaqda özünə yer salır. Gecə qızın ağzından çıxan ilan oğlanı sancmaq istəyəndə sehrli köməkçi ilanı öldürür və oğlanı xilas edir (13, 147). Bu süjetdən də göründüyü kimi, ölümlər səltənətinə səfər edib qayıdan qəhrəmanın qarşılaşdığı son çətinliklərdən biri məhz zifaf gecəsindəki çətinlikdir. Həmin çətinlikdən qalib çıxandan sonra qəhrəman nəinki evlənmək istədiyi qıza qovuşur, hətta onun üzərində hakimi-mütləq olmaq statusu qazanır.

Toy gecəsi təzəbəylə gəlin arasında qılnc qoyulması məsələsinə qayıdaq. Yalnız “Dədə Qorqud” dastanında deyil, dünyanın müxtəlif xalqlarına məxsus folklor örnəklərində rast gəldiyimiz bu detalın “ağır toy gecəsi” motivi ilə hansı əlaqəsi var? Həmin detalın qorxunc gəлиндən qorunmaq məqsədinə xidmət etdiyini düşünmək düzgün olarmı? Başqa qəhrəmanlar bir yana, gəлиндən qorunmaq məsələsini dəlisov Səgrəyə aid etmək qətiyyəən mümkün deyil. Adaxlılar arasına qılnc qoyulmasının Səgrəyə uyğun arxaik semantikasi doğru-düzgün tapılmalıdır. Belə semantikanı tapmaqda ölüb-dirilmə inancı ilə bağlı qədim adət-ənənələr açar rolu oynayır. Həmin adət-ənənələrdən biri araşdırdığımız məsələ baxımından xüsusən əhəmiyyətlidir: Toy gecəsi oğlanla qız arasına əcdad rəmzi olaraq bir ağac-fiqur qoyulur. Ağac-fiqur bir tərəfdən, inanca görə, oğlanla qızın o gecə qovuşmasını yasağa çevirirsə, digər tərəfdən adaxlıların cinsəl gücünün artmasına magik təsir göstərir. Əcdad ruhunu əks etdirən, izdivaca magik təsir göstərən ağac-fiqur zaman

keçdikcə dəyişir və folklor mətnlərində siyirmə qılınca əvəz olunur (6, 330). Qəhrəmanın yenilməzliyini ana xəttə çevirən folklor nümunələrində, xüsusən də “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq dastanlarında qılının müqəddəsləşdirilməsi təbii haldır. “Koroğlu”da Misri qılının ildırım parçası sayılıb göylərlə əlaqələndirilməsi, söz yox ki, “Dədə Qorqud” boylarında qılınca xüsusi münasibətdən keçib gəlir. “Dədə Qorqud” dastanında Oğuz igidləri (o cümlədən Səgrək) “qara polad üz” qılınca tapınırlar, and içəndə “Qılıcıma doğranayım!” şəklində and içirlər. “Basat” boyunda Təpəgöz kimi qeyri-adi varlığın başını kəsə bilən sehrli qılıncdan bəhs olunur. Əgər belədirsə, onda “Səgrək” boyunda da qılının müqəddəsləşdirilməsi təbii hal sayılmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, bu boyda adaxlılar arasına qoyulan qılının birbaşa yox, dolayısı mənası, üzdə yox, alt qatda əksini tapan semantikasi Səgrəklə “yavıqlu”suna sakralcasına güc-qüvvət bəxş etməkdən, onların oğul-uşaq sahibi olmasına magik yardım göstərməkdən ibarətdir.

2. Bamsı Beyrəyin vədə xilaf çıxıb kafir qızının dalınca getməməsi və onu halallığa almaması motivi.

Niyə Beyrək, qılınca, oxuna and içdiyi halda, sözünə sadıq qalmır və onu sevən, onu dustaqlıqdan qurtaran kafir qızını “halallığa” almır? Bu çətin sualın məlum və məşhur cavabı akademik Kamal Abdullaya məxsusdur. “Dədə Qorqud” boylarını Mif və Yazı kontekstində araşdırmaya cəlb edən Kamal Abdulla dastanda Beyrəyin öz vədinə xilaf çıxıb kafir qızının dalınca getməməsini Mif yox, Yazı qəhrəmanının hərəkəti kimi qiymətləndirir və belə hesab edir ki, on ikinci boyda Beyrəyin faciəli ölümü Mifin Yazıdan, Yazı qəhrəmanından intiqam alması deməkdir: “Məhz Beyrək, heç bir digər qəhrəman yox, məhz Beyrək öz taleyini bu şəkildə bitirməliydi. Çünki heç bir digər qəhrəman Sözə və Sözün qurduğu etik normalara və kodekslərə onun kimi bu cür qarşı çıxmamışdı. Söhbət simpatiya bəslənən qəhrəmandan gedirsə, heç bir digər qəhrəman Sözə itaətdən boyun qaçırmamışdı. Təkcə Beyrəkdən başqa! Təkcə Beyrək oldu ki, müqtədir Mifin yaratdığı epik qurğulara üsyan etdi, təkcə Beyrək oldu ki, Sözə qarşı çıxdı. Əslində Beyrəyin günahını Beyrəyin özü hazırlamışdı. Söz və Sözə tabe Müəllif (ozan – M.K.) isə Mif göstərişini əsas tutaraq Beyrəyi cəzasız qoymur” (10, 212). Doğrudan da, mifoloji düşüncəyə görə, qəhrəman, yayından çıxmış ox kimi, irəliyə doğru hərəkətdədir və onun verdiyi vəd necə olur olsun, yerinə yetirilməlidir. Beyrəyin vədə xilaf çıxması, həqiqətən, mif qayda-qanununa xilaf çıxmaqdır. Aydın məsələdir ki, mifoloji qat folklor mətnlərində ritual qatla yan-yanası və iç-içədir. Əksər hallarda bir yerdə olan bu qatlar bəzən nazik bir pərdə ilə bir-birindən ayrılır və ritual qat mifoloji qatdan daha arxaik qat kimi özünü büruzə verir. Məsələn, ritualda sehrli heyvan neofiti udur və neofit onun bətnindən çıxmaqla güc-qüvvət qazanmış olur. Mifdə isə qəhrəman onu udmaq istəyən sehrli heyvanı öldürməklə güc-qüvvət sahibinə çevrilir. Ritualda əjdahanın neofiti udması motivini mifdə tədricən əjdaha ilə mübarizə motivi əvəz edir (6, 237-240). Əgər belədirsə, ritualla mif arasında bu cür fərqlər özünü göstərə bilirsə, onda Beyrəyin vədə xilaf çıxıb kafir qızının dalınca getməməsini ritual əsasda da izah etmək mümkündür. Və biz də buna təşəbbüs göstərib belə bir nöqtədə dayanmalı oluruq: ölümlər səltənətində müvəqqəti ölüm mərhələsindən keçərkən neofit həmin səltənətə məxsus bir “gözlə”lə simvolik izdivacda olur və o dünya səfərindən geri qayıdandan sonra neofit bu dünyadakı real gözəllə evlənir (6, 131). Neofitin o dünyaya məxsus “gözlə”lə evlənməsi yasaqdır. Bunu saysız-hesabsız folklor nümunələri də açıq-aydın göstərir. Sehrli varlıqla evlənmək təşəbbüsündə bulunan nağıl qəhrəmanlarının uğursuzluğa düşər olduqlarını,

yaxud “Basat” boyunda pəri ilə izdivacın necə bir fəlakətlə nəticələndiyini yada salmaq kifayətdir. “Beyrək” boyuna gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu boyda Bayburd bəyinin dustaq – xanası o dünyanın, xaos aləminin dolayısıdır. O dünyanın güc-qüvvət mənbəyi olmasında, xaosun kosmosa çevrilməsində, başqa sözlə desək, Beyrəyin yenidən doğulmuş bir qəhrəman kimi vətənə qayıtmasında kafir qızı xüsusi rol oynayır. Real bir gözəl olan kafir qızı o dünya və xaos kontekstində, heç şübhəsiz, pəri tipli obrazların dolayısı ifadəsidir. Ritual qayda-qanununa görə, onunla evlənmə və izdivac yasaqdır. Verdiyi sözə əməl etməyib, vədə xilaf çıxıb Beyrəyin sonradan kafir qızının dalınca getməməsinin və onu “halallığa” almamasının alt qatda gizlənən mənası, bircə, budur. Bu fikri tam əsaslandırmaq üçün “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarından biri olan Qanturalının Selcan xatınla evlənməsini xatırlatmalı və qeyd etməliyik ki, Oğuz elində kafir qızı ilə evlənmək yasağı yoxdur. Belə olduğu halda Beyrəyin əhdə xilaf çıxmasını əhd-peyman bağladığı gözəlin kafir qızı olması ilə əlaqələndirmək qeyri-mümkündür. Amma bu məqamda Qanturalının kafir qızı dalınca gedib Oğuz elinə qalib qəhrəman kimi qayıtmasının ritual mahiyyətini aydınlaşdırmaq və belə bir suala cavab vermək zərurəti yaranır: Qanturalının Trabzon sərgüzəştini ölüb-dirilmə hadisəsi saymaq olarmı? Bizə belə gəlir ki, həmin sərgüzəşt ölüb-dirilmədən daha çox qəhrəmancasına elçilik hadisəsidir və onun başqa bir nümunəsi ilə “Bamsı Beyrək” boyunda qarşılaşırıq. Düzdür, Beyrəyin Banıçiçəklə yarışib ona üstün gəlməsi Qanturalının üç vəhşi heyvanla vuruşub onları öldürməsi səviyyəsində bir igidlik deyil. Amma fakt faktlığında qalır: hər iki əhvalat ritual-mifoloji baxımından eyni mahiyyət daşıyır. Mahiyyət ondan ibarətdir ki, qəhrəman öz hünərini göstərməli, dalınca getdiyi qızın rəğbətini qazanmalı və son nəticədə həmin qıza qovuşmalıdır. Beyrək yarışda qalib gəlib Banıçiçəyin hüsn-rəğbətini qazandığı kimi, Qanturalı da üç vəhşi heyvanı öldürüb Selcan xatının hüsn-rəğbətini qazanır. Sonda Beyrək Banıçiçəyə, Qanturalı da Selcan xatına qovuşur. Deməli, ritual-mifoloji nöqteyi-nəzərdən Selcan xatını “Bamsı Beyrək” boyundakı kafir qızı ilə yox, həmin boydakı Banıçiçəklə müqayisə etmək daha doğrudur. Çünki “Bamsı Beyrək” boyundakı kafir qızı pəri xislətli gözəllərin rəmzi olduğu halda, “Qanturalı” boyundakı kafir qızı (Selcan xatın) Banıçiçək kimi dünyəvi gözəllərin təmsilçisidir. Məhz dünyəvi gözəllərin təmsilçisi olduğuna görə Selcan xatının Qanturalıya ərə getməsində təəccüblü bir şey yoxdur. Pəri xislətli gözəllərin rəmzi saydığımız kafir qızı isə Beyrəyə ərə getmiş olsaydı, bu məqamda ritual məntiqi pozulmuş olardı.

“Bamsı Beyrək” boyunda kafir qızının pəri xislətli bir gözəl olmasına və bu səbəbdən onunla evlənməyin yasaq sayılmasına tam inanmaq istəyiriksə, onda gərək “ər arvadın toyunda” beynəlxalq süjetinin bəzi məlum və məşhur nümunələrini də gözdən keçirməyi yaddan çıxarmayaq. Belə məlum və məşhur nümunələrdən biri Odisseyin vətənə qayıtması süjetidir. Uzun və çətin qayıdış yolunda Təpəgözlə qarşılaşıb Basatı yadımıza salan Odissey həm də Kalipso adlı bir pəri ilə qarşılaşıb Beyrəyi yadımıza salır. Yadımıza salırıq ki, Odisseyə vurulduğuna görə Kalipso Odisseyi yeddi ildən artıq bir müddətdə öz yanında əsir saxlayır. Odisseyə əbədi həyat bəxş etmək istəyən Kalipso onu əsirlikdən yalnız Zevsin iradəsi ilə azad edir (11, 364, 371). Kalipso ilə “Bamsı Beyrək” boyundakı kafir qızının müqayisəsini bir az sonraya saxlayıb “ər arvadın toyunda” beynəlxalq süjetinin Altay nümunəsini – “Alıp-Manaş” dastanını xatırladaq. Qeyd edək ki, Odissey süjetinin təsiri ilə yarana biləcəyi qətiyyən ağlabatan olmayan “Alıp-Manaş”da da baş qəhrəman Alıp-Manaşın geri dönəcəyi yolun o başında Erke-Karakçı adlı gözəl bir qız var. Qızın atası Ak-xan qıza elçi düşən altmış bahadırı qılıncdan keçirib öldürür. Bundan

xəbər tutan kimi Alıp-Manaş təzəcə evləndiyi Kümüjek-Arunu evdə qoyub “dünyada tək gözəl” adlandırdığı Erke-Karakçının sorağı ilə səfərə çıxır. Ak-xana qalib gələn Alıp-Manaş Erke-Karakçı ilə evlənmir? Nəinki evlənmir, hətta onu anası ilə (Ak-xanın arvadı ilə) birlikdə öldürməli olur (12).

Həm Odisseylə, həm də Alıp-Manaşla bağlı süjetdə bizi maraqlandıran əsas məsələ baş qəhrəmanların uzaq qütbətdə qarşılaşdığı gözəllər və “Bamsı Beyrək” boyundakı kafir qızı ilə həmin gözəllərin nə dərəcədə səsleşməsidir. Ən mühüm səsleşmə “Bamsı Beyrək” boyundakı kafir qızı kimi, “Odisseyə”dəki Kalipsonun və “Alıp-Manaş”dəki Erke-Karakçının baş qəhrəmana qovuşa bilməməsidir. Bu qovuşmaməğın səbəbinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, Beyrəyin əhdə xilaf çıxması ilə bağlı irəli sürdüyümüz ehtimal öz təsdiqini “Odisseyə” və “Alıp-Manaş”da açıq-aydın tapmış olur. “Odisseyə”də Kalipsonun pəri olması, “Alıp-Manaş”da Ak-xanın və onun qızı Erke-Karakçının əjdaha tipli mifoloji obrazlarla səsleşməsi “Bamsı Beyrək” boyundakı kafir qızından da o dünyaya – xaos aləminə bağlı bir obraz kimi danışmağa əsas verir. Niyə? Ona görə ki, motiv eynidirsə, yəni hər üç əsər (“Bamsı Beyrək”, “Alıp-Manaş” və “Odisseyə”) qəhrəmanın uzun müddət sonra öz arvadının, yaxud adaxlısının toyuna gəlib çıxmasından bəhs edirsə, deməli, harada, bir-birindən hansı coğrafi uzaqlıqda yaranmasından asılı olmayaraq, həmin əsərlər oxşar ritual-mifoloji mənbədən qidalanır. Ritual-mifoloji mənbə hər üç əsərdə xatırlatdığımız gözəllərin (kafir qızı, Erke-Karakçı və Kalipsonun) oxşar funksiya daşmasına səbəb olur. Funksiya oxşarlığı nədədir? Funksiya oxşarlığı inisiyasiya prosesindən keçən qəhrəmana magik yardımçı olub onu öz arvadına və yaxud adaxlısına yeni güc sahibi kimi qovuşdurmaqdadır. Bu funksiyanı həm “Alıp-Manaş”dəki Erke-Karakçıda, həm “Odisseyə”dəki Kalipsoda, həm də “Bamsı Beyrək”dəki kafir qızında görürük. Odissey Kalipsonun, Beyrək “biki” kafir qızının xilasediciliyindən güc aldığı kimi, Alıp-Manaş da Erke-Karakçının öldürülməsindən güc almış olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı, Maarif, 1985.
2. Лотман Ю.М. Семиосфера. Санкт-Петербург, Искусство – СПб, 2001.
3. Медриш Д.Н. Литература и фольклорная традиция. Вопросы поэтики. Саратов, Изд-во Саратовского ун-та, 1980.
4. Лавонен Н.А. О древних магических оберегах (по данным карельского фольклора) / Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. Москва, Наука, 1977, с.73-81.
5. Хүрғәмқızı А. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı, Səda, 2002.
6. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Изд-во Ленинградского ун-та, 1986.
7. Хəlil А. Оғуз еposunun ritual əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
8. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası, 2 cildə, I cild. Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, 2000.
9. Хейзинка Й. Homo Ludens / Человек играющий. Статьи по истории культуры. Пер. с нидерл. и сост. Сильвестрова Д.В. 2-е изд. Москва, Айрис-пресс, 2003.
10. Abdulla K. Mifdən Yazıya və yaxud Gizli Dədə Qorqud. Bakı, Mütərcim, 2009.
11. Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции. Москва, Просвещение, 1974.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ

12. <http://www.vtourisme.com/altaj/kultura/legendy/1018> - ulgashev-alp-manash
13. Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı, Elm və təhsil, 2013.

AZERBAIJAN'IN GÖRSEL SANATINDA KİTABI DEDE KORKUT

THE STORIES OF DEDE KORKUT IN AZERBAIJAN'S VISUAL ART

Prof.Dr. Makbule SABZİYEVA*

ÖZ

Türk dünyasının en kadim yazılı kitap abidelerinden biri olan Kitabi Dede Korkut 200 yıldır çağdaş bilim dünyası tarafından bilinmektedir. Kitabi Dede Korkut ilim dünyasına 1815 yılında Alman bilim adamı Heinrich Friedrich von Diez tarafından "Tepegöz" boyunun Almancaya çevrilip yayınlanmasıyla tanıtılır. Cemi altı boyu kapsayan diğer bir el yazma ise İtalyan doğu bilimcisi Rossi tarafından 1952 yılında Vatikan kütüphanesinde bulunur. 1859 yılında Theodor Noldeke kopyalarını çıkardığı destanı Almancaya çevirmek istese de bunu yapmıyor ve 1892 yılında elindeki materyalleri öğrencisi Vasiliy Barthold'a veriyor. Rus doğu bilimcisi Barthold ömrünün yaklaşık 30 yılını destanın çevirisine veriyor. 1922 yılında tamamlanan bu çeviri 1950 yılında Azerbaycan'da Hamid Araslı'nın editörlüğüyle yayınlanıyor. O zamandan bu tarafa Azerbaycan'ın sanat dünyasında Dede Korkut kitabının olayları şekillenerek kahramanları ve olayları ile halka görsel olarak tanıtılıyor. 1997 yılında Azerbaycan Devleti'nin Dede Korkut destanının 1300 yıldönümünü çeşitli etkinliklerle gündeme getirmesiyle Kitabi Dede Korkut ile bağlı etkinliklerin sayı günbegün artmaya devam ediyor. Bu bildiride Kitabi Dede Korkut'un üretildiği dönemin siyasal ve toplumsal durumunun, duygu ve düşünce dünyasının çağdaş sanat eserlerine nasıl yansıtıldığı üzerine mülahazalarda bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kitabi Dede Korkut, Azerbaycan, Halk Edebiyatı, Görsel Sanatlar

ABSTRACT

The Stories of Dede Korkut, one of the oldest written books of the Turkish world, has been known by the contemporary world more than 200 years. The book was introduced to the world of science in 1815 when one of its part was translated into German and published by the scientist Heinrich Friedrich von Diez. Another manuscript covering six volumes of the book is found in the Vatican library in 1952 by Italian orientalist Rossi. In 1859, Theodor Noldeke wanted to translate the copy of stories into German, but he have not do it, and in 1892 he gave his material to Vasiliy Barthold. Russian orientalist Barthold gives about 30 years of his life to translate the epic. Completed in 1922, this translation was published in Azerbaijan in 1950 under the editor of Hamid Arasli. From that time the events of the stories of Dede Korkut were shaped in Azerbaijan's art world and were visually presented to the public with its heroes and events. In 1997, when the Azerbaijan State has brought to the agenda the fact of the 1300th anniversary of The Stories of Dede Korkut with various activities, the number of activities connected with Kitabi Dede Korkut continues to increase. In this paper we will consider how the political and social situation, the world of emotion and thought of the period in which The Stories of Dede Korkut were produced is reflected in contemporary artworks.

* Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanı ve Öğretim Üyesi.

Key Words: The Stories of Dede Korkut, Azerbaijan, Folk Literature, Visual Arts.

Türk dünyasının en kadim yazılı kitap abidelerinden biri olan Kitabi Dede Korkut 200 yıldır çağdaş bilim dünyası tarafından bilinmektedir. Günümüzde destanın üç elyazmasından bahsedilebilir. Bunlardan ilki, destanın 12 boyunu kapsayan Dresden nüshasıdır. 1815 yılında Alman bilim adamı Heinrich Friedrich von Diez bu nüshadan "Tepegöz" boyunu Almancaya çevirip yayınlıyarak Kitabi Dede Korkut'u ilim dünyasına tanıtmıştır. 1859 yılında Alman Doğu bilimcisi Theodor Noldeke, Dresden nüshasının kopyasını çıkararak destanın tümünü Almancaya çevirip yayınlamak istemiş lakin çevirememiş ve elindeki materyali 1892 yılında o zaman öğrencisi olan Rus doğu bilimcisi Vasiliy Barthold'a teslim etmiştir. Vasiliy Barthold, yıllarca destanın Rusçaya çevirisi üzerinde çalışarak 1922 yılında onu tamamlar.

Toplam altı boyu kapsayan ve Vatikan nüshası olarak bilinen diğer bir el yazma ise İtalyan doğu bilimcisi Rossi tarafından 1952 yılında Vatikan kütüphanesinde bulunur ve İtalyancaya çevrilir. 1972 yılında Dresden kütüphanesinden Azerbaycan Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsüne getirilen nüsha üzerinde çalışmalardan sonra üçüncü elyazma nüshası hazırlanır.

Azerbaycan'da destan ilk defa 1939 yılında Ordinaryüs Profesör Hamid Araslı tarafından yayınlanır. Sonralar eser İngiliz, Alman ve Fars dillerine çevrilir ve birçok ülkede yayınlanır. 1951 yılında Azerbaycan'da ve Türkmenistan'da "halk düşmanı" ilan edilen ve okunması yasaklanan "Kitabi-Dede Korkut", 1957 yılında Azerbaycan'da, 1980 yılında Türkmenistan'da beraat eder.

O zamandan bu tarafa Azerbaycan'ın bilim adamları kitabi Dede Korkut'u incelemekte, sanat dünyası ise destandaki olayları ve kahramanları, Kitabi Dede Korkut'un üretildiği dönemin siyasal ve toplumsal durumunu, duygu ve düşünce dünyasını görsel olarak halka tanıtmaktadır. Bir yanıla tarihsel gerçeklerle, bir yanıla destan kültürü, bir yanıla da geniş masal dünyasıyla oluşan bu hikâyeler, "Türk" tipini kavrama yönünden eşine az rastlanabilecek önemde belgelerdir. Bu belgeler, bilim adamlarımızca çeşitli yönlerden değerlendirilerek, yorumlanarak, toplumumuzu milli birikimlerimiz yönünden aydınlatmaktadır. Azerbaycan'ın milli sanatı, bu birikimlerle gelişip oluşmuş, destandaki olayları şiirlere, hikâye ve romanlara; sahne eserlerine, resim ve sinemaya yansıtmıştır.

1997 yılında Azerbaycan Devleti'nin Dede Korkut destanının 1300 yıldönümünü çeşitli etkinliklerle gündeme getirmesi, Kitabi Dede Korkut ile bağlı etkinliklerin sayının artmasını, yapılan araştırmaların çoğalmasını ve zenginleşmesini sağlamıştır.

"Dede Korkut" destanının kahramanlarının ressam fırçasıyla karakterlere dönüşmesi 1950'li yıllarda başlar. 1956 yılında genç ressam Mikayıl Abdullayev (1921-2002) Dede Korkut'un tasvirini ortaya koyma yönünde ilk adımı atar. Bunun dışında ressam, destanın ayrı-ayrı boylarına resimler çizer. Farklı yıllarda basılan "Dede Korkut Kitabı"nda Abdullayev'in çizdiği resimler kullanılır (Galiboğlu, 2017: 15)

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ

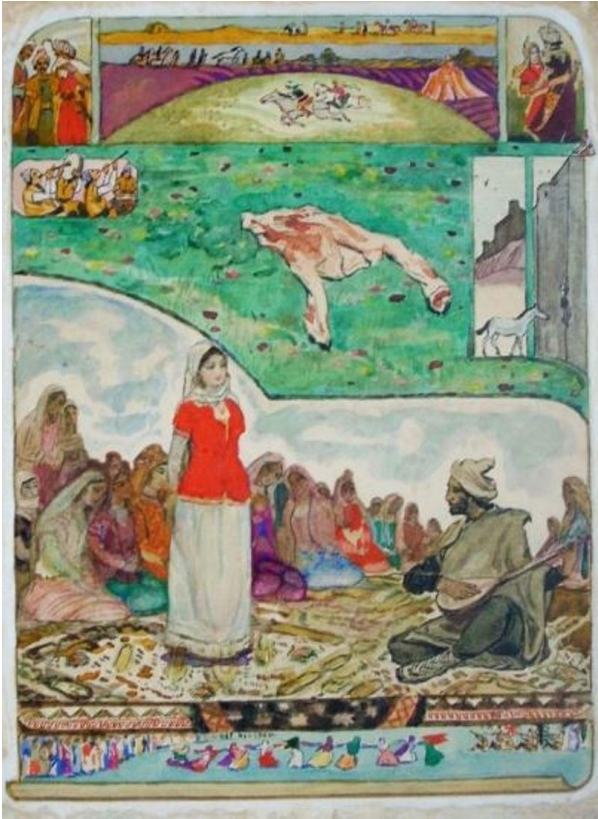

Mikayıl Abdullayev. “Kitabi Dede Korkut. Basat ve Tepegöz” . (1956)

Mikayıl Abdullayev. “Kitabi Dede Korkut. Dede Korkut” . (1956)

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ

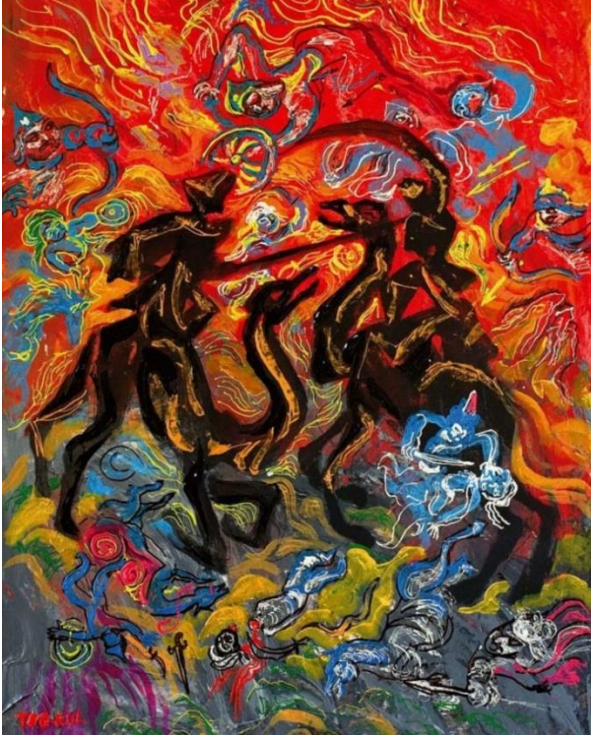
Mikayıl Abdullayev. “Kitabi Dede Korkut. Beyrek”. (1956)

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ

Mikayıl Abdullayev. “Kitabi Dede Korkut. Deli Domrul”. (1956)

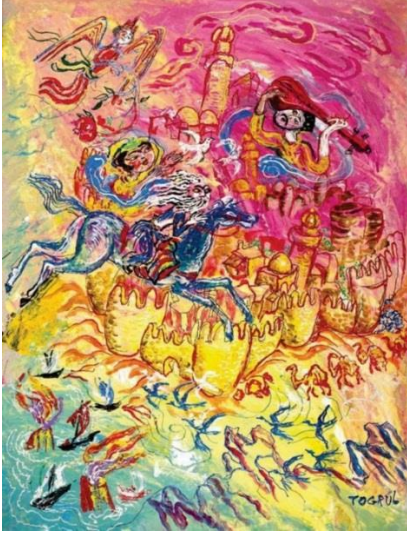
1975 yılında yazıcı Anar (1938 -) “Kitabi Dede Korkut”u çağdaş dile uyarlar. Bu uyarlama sonucu Anar’ın yazarlığıyla bir kitap, kitap üzerinden “Dede Korkut” başlığı altında iki bölümden oluşan 125 dakikalık bir film ve birçok resim ortaya çıkar. “Dede Korkut” filminin resimlerini ressam Toğrul Nerimanbeyov (1930 - 2013) çizer.

Toğrul Narimanbeyov. “Kitabi Dede Korkut”. (1975)

Toğrul Narimanbeyov. “Kitabi Dede Korkut”. (1975)

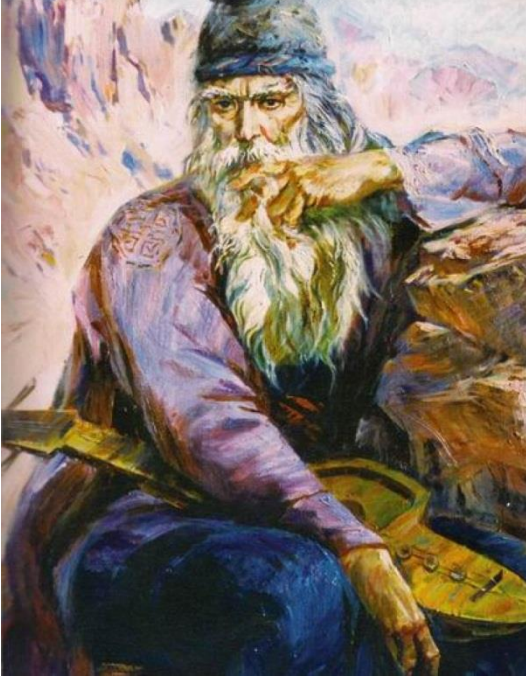
Toğrul Narimanbeyov. “Kitabi Dede Korkut”. (1975)

1984 yılında Azerbaycan Bilimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü’nde “Kitabi Dede Korkut”un üçüncü nüshası üzerinde çalışmalar sürdürülürken genç ressam Fahreddin Memmedvaliyev (1962 - 1993) 50-den çok eskizden on bir iri hacimli kompozisyon tamamlamış, onlardan altısını yağlı boya ile tuval üzerinde işlemiştir. “Gelimli, gidimli dünya”, “Dede Korkut’un elçiliye gitmesi”, “Oğuz elinin bir günü”, “Tepegöz’ün dünyaya gelmesi”, “Gazan hanın evinin yağmalanması”, “Gazan hanın sefere çıkması” bunlardan bazılarıdır. Tarihin derinliklerinden gelen ve Türk yaşantısının, demek olur ki, aynası kimi formalaşan "Kitabi-Dede Korkut" destanı Fahreddin Memmedvaliyev’in yaratıcılığında milli köklere esaslanarak maneviyatımızı, milli zevkimizi, ruhumuzu, ananelerimizi ve kahramanlığımızı aks ettirir (Kerimli, 2018: 71).

Fahredden Memmedveliyev. “Gazan hanın evinin yağmalanması”. (1984)

Ressam Altay Hacıyev (1931 -) Azərbaycan halkının keçmişiyile bağlı birçok tarihi anlatan esere imza atmıştır. Onlardan biri Dede Korkut’un resmidir. Şair, hayalimizde canlandırdığımız Dedeyi açık havada, hayatının ayrılmaz parçası olan kopuzu ile birlikte resmetmiştir.

Altay Hacıyev. “Dede Korkut”. (2000)

Ressam Sakit Memmedov (1958 -) tarafından çalışılmış aşağıda yer alan tabloda Oğuz elinin Dede Korkut’un etrafında toplandığını görüyoruz. Resimdeki etnografik detaylar dönemin özelliklerini renkleriyle göstermektedir. Ressam Sakit Memmedov, resim sanatında Opalizm akımının temelini atmıştır. Ressama göre tabloya aks ettirilen renkler doğada var olan opal taşlarında olduğu gibi canlı, dolgun ve değişken olmalıdır.

Sakit Memmedov. “Dede Korkut”. (2000)

Asif Azerelli. “Dede Korkut”. (2000)

Birçok çalışmaya kapak olarak hizmet eden Asif Azerelli’nin (1946 -) “Dede Korkut” tablosu dönemin yaşam tarzına ait detayları içinde barındırmaktadır. Resmin arka planında halkın yaşadığı çadırları, tarlada çalışan çiftçileri görmekteyiz. Resimde dağ ile ova bir araya getirilerek Türklerin yerleşim yerlerinin coğrafyasını da yansıtmaktadır.

Bayram Kasımhanlı. “Dede Korkut”. (2000)

Bayram Kasımhanlı (1946 -), çalışmasında Dede Korkut’u kel ve biraz kilolu olarak tanıtmaktadır. Kafkas dağlarının erimeyen karları, yeşil yaylalar, şelalelerin oluşturduğu nehir ve çadırlar ana planda olan dede Korkut resminin arka planını oluşturmaktadır.

Tarihte de bilindiği gibi Türkler daima nehir kenarlarında yerleşir, hayvanlarını beslerlerdi. Bu bilgileri, etnografik özelliklerle birlikte tabloda canlandırmaya çalışmıştır ressam. Bunun dışında Bayram Kasımhanlı Dede Korkut ile ilgili birkaç tematik çalışma ortaya koymuştur.

Tahir Salahov. “Dede Korkut”. (2000)

Ressam Tahir Salahov’un (1928 -) çalışmasında daha çok sarı ve altınsı boyalar kullanılmıştır. Ressam, güneşin renklerini kullanarak sanki Dede Korkut’u Türk dünyasının güneşi olarak ortaya koymaya çalışmıştır. Resmin arka planı da çok dikkat çekicidir ve farklı şekilde yorumlanabilir. Bir taraftan dünya bir mozaiktir ve mozaîği dede Korkut gibi insanlar çözebilir; bir başka yandan da kâinatın dertlerini bile düşünmektedir dede Korkut. Adı geçen ve geçmeyen resimlerin ortak özelliği dede Korkut’un uzağa dikilmiş düşünceli bakışları ve daimi dostu ve sırdaşı kopuzudur.

Azerbaycan’da “Kitabi Dede Korkut’u çalışan daha birçok sanatkâr ressam, heykeltıraş hakkında konuşulabilir lakin makalenin sınırları bizi bundan mahrum etmektedir. Ressam Arif Merdan, minyatür ressamı Fahreddin Ali, heykeltıraşlar Latif Aslanov, Ramiz Memmedov, Zakir Ahmedov, Elman Caferli, Görüş Babayev vb. (adlarını yazmadığım için aflarına sığınıyorum) Azerbaycan’ın sadece görsel sanatına sadece Dede Korkut karakteriyle değil birçok çalışmalarıyla derin zenginlik katmışlar. Bu çalışmaların her biri ressam tahayyülünün sonsuz mahsulü olduğunu göstermenin yanı sıra gerçeklerle sıkı bir şekilde bağdaştığını göstermektedir.

Resim ve heykel sanatından başka 2000 yılında kitabın boylarını anlatan çizgi filmler de ortaya çıktı. “Kitabi Dede Korkut”un 1300 yılına 100 manat değerinde altın sikke ve posta pulları basıldı. Azerbaycan Halça Müzesinde “Kitabi Dede Korkut” abidesinin alman doğu bilimcisi Heinrich Friedrich von Diez tarafından ortaya çıkarılması, çevirisi, ilk baskısı ve ilim dünyasına tanıtılmasının 200. yılı ile alakadar “Kitabi Dede Korkut -

12 boy - 12 halça” adlı sergi düzenlenerek konu ile ilgili Azerbaycan’ın görsel sanatına zenginlik kattı.

Aynı etkinlikler kapsamında 2015 yılında Bakü’de “Kitabi Dede Korkut” Destanı başlığı altında bir bibliyografik kitap basıldı. Kitap 5 bölümden oluşmaktadır: I. bölüm - “Kitabi Dede Korkut” destanının basılmış nüshaları; II. bölüm - “Kitabi Dede Korkut” destanı hakkında yazılanlar; III. bölüm - “Kitabi Dede Korkut” destanı Rus dilinde; IV. Bölüm - “Kitabi Dede Korkut” destanı diğer dillerde; V. bölüm - Kısaltmalar. Kitapta verilen bilgilere göre 39 kez kitabın tümü, 83 kez kitaptan farklı parçalar yayınlanmıştır. 1926 yılından bu tarafa Destan hakkında 252 kitap ve yüzlerce makale yazılıp yayınlanmıştır.

KAYNAKLAR

Galiboğlu, S. (2018), *Azerbaycan tasviri sanatında Dede Korkut karakteri*. Medeniyet gazetesi, Bakü, 27.09. 2018.

“*Kitabi Dede Korkut*” *Destanı. Bibliyografik Kitap*. (2015) M.F.Ahundov adına Milli Kütüphane. Bakü.

Kerimli, Nermin (2018), *Fahreddin Memmedveliyev’in yaratıcılığında “Kitabi Dede Korkut” edebi irsi*. Medeniyet gazetesi, Bakü, AZ/ 1 *2018 s.71-73.

Osmanlı, İsmihan (2018), “*Kitabi Dede Korkut*” *abidesinin on üçüncü boyu olmuştur mu...* Edebiyat gazetesi, Bakü, 19.02.2018.

Tablolar:

Mikayıl Abdullayev. “Kitabi Dede Korkut. Basat ve Tepegöz”. (1956)

Mikayıl Abdullayev. “Kitabi Dede Korkut. Dede Korkut”. (1956)

Mikayıl Abdullayev. “Kitabi Dede Korkut. Beyrek”. (1956)

Mikayıl Abdullayev. “Kitabi Dede Korkut. Deli Domrul”. (1956)

Toğrul Narimanbeyov. “Kitabi Dede Korkut”. (1975)

Toğrul Narimanbeyov. “Kitabi Dede Korkut”. (1975)

Toğrul Narimanbeyov. “Kitabi Dede Korkut”. (1975)

Fahreddin Memmedveliyev. “Gazan hanın evinin yağmalanması”. (1984)

Altay Hacıyev. “Dede Korkut”. (2000)

Sakit Memmedov. “Dede Korkut”. (2000)

Asif Azerelli. “Dede Korkut”. (2000)

Bayram Kasımhanlı. “Dede Korkut”. (2000)

Tahir Salahov. “Dede Korkut”. (2000)

SİBİRYA TATAR TÜRKÇESİ İLE KIRGIZ TÜRKÇESİ ARASINDAKİ FONETİK ORTAKLIKLAR

THE COMMON PHONETIC FEATURES BETWEEN SIBERIAN TATAR TURKISH AND KIRGHIZ TURKISH

Prof. Dr. Ercan ALKAYA*

ÖZ

Sibirya, insanlık tarihinin en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Yapılan araştırmalar neticesinde Sibirya'da paleolitik devirden kalma 40 bin yıl öncesine ait ilk insan izlerine Obi ve Yenisey nehirleriyle Baykal gölü civarında rastlanmıştır.

Tatar Türkçesinin üç ağız grubundan birini oluşturan ve Tatar dilbilim literatüründe Doğu (Batı Sibirya) ağızları olarak adlandırılan Sibirya Tatar ağızları, günümüzde Batı Sibirya bölgesinde oldukça dağınık bir alanda yaşayan Tatar Türklerince konuşulmaktadır.

Sibirya Tatar Türkçesi ağızlarının genel Türkçe içinde önemli bir yere sahip olduğu, bilhassa Volga Ural bölgesindeki lehçelerin yanı sıra Kazak, Nogay, Kırgız ve Güney Sibirya lehçeleriyle benzerlik gösterdiğine dair çeşitli görüşler bulunmaktadır.

Bu bildiride Tatar Türkçesinin üç büyük ağız grubundan biri olan Sibirya Tatar Türkçesi ağızlarıyla Kırgız Türkçesi ağızları arasındaki ses bilgisi bakımından benzerlik gösteren ortak dil unsurlarına temas edilmiş ve bu ortaklığın sebepleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, Sibirya Tatar Türkçesi, Tatar Türkçesi, Kırgız Türkçesi, ses bilgisi.

ABSTRACT

Siberia is one of the oldest settlement of human history. Scientists have found human traces date back to 40 thousand years ago around Obi, Yenisey and Baikal Lakes.

Siberia Tatar dialects, one of the three branches of Tatar Turkish and called Eastern Dialects in Tatar linguistics, are spoken by Tatar Turks in Western Siberia region.

As is known Siberia Tatar Turkish has an important place among other Turkish dialects and has common features with other dialects in Volga Ural region and Kazak, Nogay, Kirghiz and other Southern Siberia dialects.

Within this framework, the common phonetic features between Kirghiz Turkish dialects and Siberia Tatar Turkish dialects will be evaluated and the reason behind this common features will be shown.

Key Words: Turkish language, Siberian Tatar Turkish, Kirghiz Turkish, phonetics.

Sibirya Tatar ağızları Tatar Türkçesinin ağızlarını oluşturan üç büyük ağız grubundan birisidir. Tatar Türkçesinin ağızları Kazan (Orta), Mişer (Batı), Sibir (Doğu) olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Sibirya Tatar ağızları da kendi içinde Tobol-İrtiş (Tümen-Omsk), Baraba (Novosibir) ve Tom (Tomsk) olmak üzere üç ağız grubuna ayrılır. Konuşulduğu coğrafya ve konuşur sayısı itibarıyla en büyük grubu Tobol-İrtiş bölgesi ağızları oluşturur ve kendi içinde Tümen, Tobol, Tara, Tevriş ve Saz yöresi olmak üzere beş büyük alt gruba ayrılır. Baraba Tatar ağızları kendi içinde bir bütünlük oluşturur. Tom yöresi

* Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. El-mek: alkaya16@gmail.com

ağızları ise kendi içinde Evişte Tatarları, Çat Tatarları ve Kalmak Tatarları olmak üzere üçe ayrılır.¹³

Sibirya Tatarlarının yaşadığı coğrafyanın batısında İdil-Ural Türkleri (Tatarlar, Başkurtlar), batı, güney ve güneybatısında Kazak Türkleri, güney ve güneydoğusunda Güney Sibirya Türkleri (Altay, Hakas, Tuva Türkleri) bulunmaktadır. Bu coğrafyanın kuzeyinde ise Ruslar bulunmaktadır. Sibirya insanlık tarihinin en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Yapılan araştırmalar neticesinde Sibirya’da paleolitik devirden kalma 40 bin yıl öncesine ait ilk insan izlerine Obi ve Yenisey nehirleriyle Baykal gölü civarında rastlanmıştır. MÖ 3 bin yıllarından itibaren Sayan ve Altay dağları eteklerinden, Ural’dan Baykal’a kadar uzanan sahalarda bu bölgelerde yaşayan insanların tarım ve hayvancılıkla, madencilikle, ziraatle uğraştıkları tespit edilmiştir¹⁴.

MÖ İki bininci ve bininci yıllarda Batı Sibirya bölgelerinde eski Türk boylarının yaşadıkları tarih ilminde çoktan beri bilinmektedir. Sibirya hakkında, eskiden beri çeşitli kaynaklarda bazı bilgiler aktarılmıştır. Miladın başlarına kadar Yunan ve Roma bilginleri eserlerinde İrtiş ve Ob ırmakları havzasındaki bozkırlarda yaşayan Ugor ve Türk kabilelerine değinmişlerdir. Asya’nın kuzey kısmı hakkında 1. yüzyılda Çin belgelerinde de bilgiler bulunmaktadır. Zosim, Priskos, Agafiy Sxolastin gibi Bizans yazarları 6. yüzyılda Ural-Altay boylarında yaşayan Hunlar, Sabirler, Bulgarlar ve Tatarların kökeni hakkında çeşitli bilgiler vermişlerdir¹⁵.

MÖ 3. asırdan itibaren Batı Sibirya’nın ormanlı-bozkırlı bölümü Hun, 6. asırdan itibaren Göktürk, VIII. asırda Uygur, IX. asırda Kırgız kağanlıklarının idaresinde olmuştur. IX-X. asırlarda bu coğrafi bölgenin güney bölümü Kimek ve Kıpçaklardan müteşekkil olan Kimek kağanlığının idaresine girer. Kıpçak ve Kimek boylarının bir kısmı 11-13. asırlarda Batı Sibirya’da bulunmuşlardır¹⁶. Bilindiği kadarıyla, Kıpçakların önemli bölümü Orta İrtiş, İşim ve Tobol nehirlerinin havzalarına yerleşmişlerdir¹⁷. 890’lı yıllarda Kıpçakların önemli bir kısmı Ural eteklerine göçüp gitseler de, onların büyük çoğunluğu İrtiş yaylalarında ve Baraba bozkırlarında yaşamaya devam etmiştir. Kıpçaklar, daha sonraları Sibirya Tatarlarının etnik şekillenmesinde en önemli etnik tabaka olarak rol oynamışlardır¹⁸.

Bu Türk boyları, Batı Sibirya Tatarlarının eski ataları olarak kabul edilmektedirler. İrtiş, Ob, Çulım, Tom ırmaklarının havzaları yaşamak için çok elverişli yerler olduğundan, Türk boyları çok önceden gelerek buralara yerleşmişlerdir. Türk boyları Hun, Göktürk, Kimek kağanlıkları devrinde yoğun olarak gelip yerleşmiş olsalar da, Türklerin önemli bir bölümü Miladın başlarına kadar burada yaşamışlardır. Bundan dolayı bazı tarihçiler Baraba bozkırları birçok Türk boyu için tarihî vatan görevini üstlenmiştir, demektedirler. Tumaşeva, Sibirya Tatarlarının etnik esasını Kimek-Kıpçak kabilelerinin teşkil ettiğini ve

¹³ Ercan Alkaya, **Sibirya Tatar Türkçesi**, Turkish Studies Yay., Ankara 2008, s. 22-29.

¹⁴ Akdes Nimet Kurat-Ahmet Temir, “Sibir (Sibirya) Hanlığı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, 1. C. (Coğrafya-Tarih), TKAE Yay., Ankara 2001, s. 586.

¹⁵ İzil Garifullin, “Sibir Tatarları”, **Miras**, S. 9/2000, Kazan 2000, s. 49.

¹⁶ Ahmet Gökbel, **Kıpçak Türkleri**, Ötüken Yay., İstanbul, 2000, s. 96.

¹⁷ Leysen Şahin, “Sibirya Tatar Türkleri”, **Türk Dünyası Kültür Atlası Türk Devlet ve Toplulukları**, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., İstanbul 2003, s. 85.

¹⁸ D. G. Tumaşeva, “Könbatış Sibirdegi Törki Kabile-Iru Atamaları”, **Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 Bildirileri** (26 Eylül 1992-i Ekim 1992), TDK Yay., Ankara 1996, s. 87-88.

9.-11. yüzyıllarda Batı Türk ve Uygur kağanlıklarının yıkılmasından sonra Sibirya Tatarlarının oluşum sürecinin meydana geldiğini belirtmektedir¹⁹.

Bunun dışında Ob ve Dinyeper nehirleri arasındaki uçsuz bucaksız Avrasya bozkırlarında çok eski zamanlardan beri şimdiki Kazak, Kırgız ve yine Kazan ve Sibirya Tatarlarının şekillenmesine katkıda bulunan Alçınlar ve Arganlar yaşamışlardır. G. F. Miller, Sibirya ve Kazan Tatarlarının oluşumuna Türkçe konuşan Arların da katkıda bulunduğunu söylemektedir²⁰. D. M. Nasilov, Sibirya Türk halklarının oluşumunda, geniş Sibirya topraklarında eski devirlerde yaşayan Ugor, Samoyed, Ket ve bunların akrabası olan başka halkların katkısı olduğunu belirtir. Türklerin, Türk kağanlıkları zamanında Batı Sibirya ovasına gelmeye başlayıp, Uygur ve Kırgız kağanlıkları zamanında gelmeye devam etmiş oldukları tahmin edilir. Ondan sonraki aşamalarda etnik sürece, Moğol kavimleri de katılır²¹. 13. yüzyılda Batı Sibirya'dan İdil'e kadar uzanan sahadaki göçebe Türk-Kıpçak boyları Moğolların hâkimiyeti altına girer²². Bu karışık tarihî süreçler, Sibirya Tatarlarının ve dillerinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur.

Çeşitli Türk kavimlerinin etkileşme süreci, bundan sonra da devam etmiştir. Kazak, Nogay, Özbek ve Uygur Türkleri, Sibirya Türklerinin oluşmasına katkıda bulunurlar²³. Bu ilişkiler özellikle, 13. asırdan başlayarak canlanır. Sibirya dışından gelen Tatarların etkisi, Sibirya Hanlığı kurulduktan sonra, 16. asırdan itibaren artmış; Sibirya, Rusya'ya bağlandıktan sonra daha da etkili olmuştur. Bu etki halen daha devam etmektedir. Bunun neticesinde Tatar edebî dili, Sibirya Tatarları arasında yaygınlaşmıştır. Nasilov, Sibirya bölgesi Türkçesinin oluşumunda Oğuz, Kıpçak ve Karluk-Uygur dil özelliklerinin birleşmesinin önemli payı olduğunu belirtmektedir²⁴.

D. G. Tumaşeva "Könbatış Sibirdegi Törki Kabile-Iru Atamaları" adlı yazısında Sibirya Tatarlarının oluşumunu onomastik verilere göre incelerken, Sibirya Tatarlarının teşekkülünde 1. Fin-Ugor ve Bulgar-Ugor, 2. Eski Türk ve Eski Kıpçak, 3. Kıpçak-Nogay kabileleri olmak üzere üç tabaka belirlemiştir. Tumaşeva, bilhassa Saz yöresi ağzında Ugor, Altay, Kırgız tesiriyle birlikte eski Oğuzca özelliklerin de bulunduğunu belirterek bu tesirin Oğuz asıllı Uz ve Peçenek boylarının etkisiyle olması gerektiğini söyleyerek, Sibirya Tatarlarının oluşumunda Oğuz unsurunun bulunduğunu da vurgulamıştır²⁵.

Bugün Tatar Türkçesinin üç büyük ağız grubundan biri olarak kabul edilen Batı Sibirya Tatarlarının ağzı, şimdiye kadar yapılan tasniflerde bir bütün olarak gösterilmemiş; Baraba, İrtiş, İşim, Tura, Turalı, Kürdak/Kurdak, Tobol, Tümen gibi çeşitli adlarla farklı tasniflerde ele alınmıştır. Sibirya Tatar Türkçesini ilk kez sınıflandıran bilim adamı W. Radloff'tur. Radloff, "Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskix Plemen" adlı eserinin 4. cildinde Sibirya Tatarlarını Baraba, Tara, Tobol ve Tümen olmak üzere dört gruba ayırır. "Phonetik der nördlichen Türkischen Sprachen, Leipzig 1883" adlı eserinde ise, Sibirya Tatar

¹⁹ D. G. Tumaşeva, "Sibirya Tatarlarının Dili ve Eski Türk Abideleri", **3. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı 1996**, TDK Yay., Ankara 1999, s. 1161.

²⁰ Ferit Yusupov, "Sibir Tatarları", **Miras**, 2003/12, Kazan 2003, s. 29-42.

²¹ D. M. Nasilov, "Sibirya Türk Halkları (Etnik Azınlıklar) ve Dilleri, **Sibirya Araştırmaları** (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), Simurg Yay., İstanbul 1997, s. 51.

²² Leysen Şahin, **agm.**, 2003, s. 85.

²³ Leysen Şahin, "Sibirya Türk Toplulukları Tarihi", **Türkler**, 20. C, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 734.

²⁴ D. M. Nasilov, **agm.**, s. 52.

²⁵ D. G. Tumaşeva, **agm.**, 1996, s. 85-92.

Türkçesini Baraba ve Tobol-İrtiş ağızları olmak üzere ikiye ayırır. Radloff, Baraba ağını Altay, Abakan, Küerik, Soyon, Karagas ve Uygur ağızlarıyla birlikte Doğu Türk lehçeleri grubuna, Tobol-İrtiş ağızlarını ise (Turalı, Kürdak, Tobol ve Tümen) Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Karakalpak ağızlarıyla birlikte Batı Türk lehçeleri grubuna alır. Radloff, böylece Tobol-İrtiş Tatarlarının dil bakımından yakın olduklarını, Barabalıların ise tamamen ikinci gruba girdiklerini göstermiş olur²⁶.

Asiye Raximova da, “Leksika Dialektov Sibirskix Tatar, Kazan 2001, 128 s.” adlı eserinde Sibirya Tatar Türkçesi ağızlarının genel Türkçe içinde önemli bir yere sahip olduğunu, bilhassa Volga Ural bölgesindeki lehçelerin yanı sıra Kazak, Nogay, Kırgız ve Güney Sibirya lehçeleriyle benzerlik gösterdiğini söylemektedir²⁷.

Yukarıdaki bilgilerden de görüleceği üzere tarihî süreç içerisinde Sibirya Tatarlarının yaşadığı bölgelerde Kırgızların da bulunduğu ve Sibirya Tatarlarının şekillenme sürecine katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Sibirya Tatar ağızlarıyla Kırgız Türkçesi arasında, Tatar edebî dilinden farklı olarak, ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı ortaklıklarına rastlanmaktadır. Aşağıda ses bilgisiyle ilgili benzerlik ve ortaklıklar başlıklar halinde gösterilecektir.

1. Türkçe Kelimelerde Birincil Uzun Ünlüler

Türkçedeki birincil uzun ünlüler Yakut, Türkmen ve Halaç lehçelerinde sistemli olarak korunmuştur. Diğer lehçelerde ve ağızlarda ise düzenli olarak korunamayan birincil uzunluklar çoğunlukla normal süreli ünlülere dönüşmüş, kimi zaman da *tonlulaşma*, *ikizleşme*, *ünsüz türemesi*, *ünlü genişlemesi* gibi çeşitli seslik izler hâlinde kalıntılar bırakmıştır²⁸. Kıpçak grubu Türk lehçeleri içinde uzun ünlüler, Balkar Türkçesinin dışında kaybolmuştur. Balkar Türkçesinde de sınırlı sayıda (on) örnekte bulunan uzun ünlüler (aaq, aat, aaz, saan “sayı”, cool “yol”, oot “ateş”, uun “un”, biiz “çuvaldız”, iış “iş”, iit “it”) ortak yazı dili olan Karaçay-Balkar Türkçesinde gösterilmemektedir²⁹. Bunun dışında Kırgız Türkçesinde aarı “eşek arısı”, aarçı- “temizle-”, baarı “bütün”, caa “yay”, ılaaın “şahin, doğan”, taanı- “tanı-”, taarın- “darıl-” gibi birkaç kelimede birincil uzun ünlü görülmektedir³⁰. Sibirya Tatar Türkçesinde çok fazla uzun ünlü görülmez. Birincil uzun ünlünün çok az görüldüğü Sibirya Tatar Türkçesindeki uzunlukların geri kalanı ses olayları sonucunda meydana gelen ünlü uzunluklarıdır.

Birincil uzun ünlünün bulunmadığı Sibirya Tatar Türkçesinde aşağıdaki örnekler uzun ünlüdür. Aşağıdaki örneklerde uzun ünlülü olarak geçen tıñ ve bool-/pool- kelimeleri metinlerin tamamında defalarca geçmekte ve kısa ünlülü (tıñ ve bol-/pol-) olarak görülmektedir. Dolayısıyla bu uzunlukların bir telaffuz özelliği olduğu düşünülebilir. Fakat bol- fiilinin DLT’de (bool-), Türkmen Türkçesinde (bool-), Kerkük ağızında (ool-

²⁶ D. G. Tumaşeva, **Könbatış Sibir Tatarları Tili**, Kazan 1961, s. 9; R. Rahmeti Arat-Ahmet Temir, “Türk Şivelerinin Tasnifi”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. II (Dil-Kültür-Sanat), TKAE Yay., Ankara 1992, s. 230-231.

²⁷ Asiye Raximova, **Leksika Dialektov Sibirskix Tatar**, Kazan 2001, s. 104-107.

²⁸ Cahit Başdaş, “Türkiye Türkçesinde Aslı Uzunluk Belirtileri”, **Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları**, Volume 2/2, Spring 2007, s. 89-90.

²⁹ Süer Eker, **Kıpçak Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, s. 62; Talat Tekin, **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Simurg Yay., Ankara 1995, s. 57.

³⁰ Talat Tekin, **age.**, s. 55-56.

), Kaşkay Türkçesinde (uul-) ve Yakutçada (buol-)³¹ şeklinde uzun ünlülü olması da göz ardı edilmemelidir.

Baarçın (70-51/SDM, 120) “özel isim”, tıñ (7-75/SDM, 15) “pek, sıkı”, boolğan (70-74/SDM, 122) “varmış”, poolto (71-38/SDM, 125) “oldu”.

2. Dudak Uyumu

Sibiryaya Tatar Türkçesinde (bundan sonra STT) ilk hecede bulunan /o/, /ö/ ünlüleri, sonraki hecelerde bulunan ünlüleri kendisine benzeterek yuvarlaklaştırır. STT’de ilk hecedeki yuvarlak /o/, /œ/ ve /ö/, /ɑ/ ünlülerine bağlı olarak güçlü bir yuvarlaklaşma eğilimi görülmektedir. Türkçedeki genel anlayışa göre, o+a, ö+e ve ü+e düzeninde ünlü bulunduran kelimelerde dudak uyumu varken; o+o, ö+ö ve ü+ö ünlü dizisinde ünlü uyumu bulunmamaktadır. Ünlü uyumu, genel olarak ünlülerin kelime içinde düzlük-yuvarlaklık, genişlik-darlık bakımlarından benzeşmesi olduğuna göre, aslında o+o, ö+ö ve ü+ö ünlü dizisinde uyumsuzluk değil, aksine güçlü bir dudak uyumu vardır³².

STT ilk hecede bulunan /o/, /œ/ ve /ö/, /ɑ/ ünlülerinin yuvarlaklaştırıcı etkisinin diğer hecelere de yayılması Kırgız Türkçesiyle benzerlik göstermektedir. Abdulkadir İnan, bilhassa Kırgız Türkçesinde en ileri seviyede olduğunu söylediği dudak uyumunun Türkçenin en az 1200 yıldan beri yapısında koruduğu bir özellik olduğunu belirtmektedir³³. Bulunduğu bölge itibarıyla adı geçen Türk lehçelerinin konuşulduğu yerlere yakın olan Sibiryaya Tatarlarının dilinde bu sebeple güçlü bir dudak uyumu meydana gelmiş olmalıdır. Kırgız Türkçesinde de ilk hecede bulunan /o/, /ö/, /ü/ ünlüleri kendilerinden sonra gelen düz-geniş ünlüleri yuvarlaklaştırır: torpok “toprak”, coldoş “yoldaş”, töşök “yatak”, köpölök “kelebek”, süylö- “konuş-”cürök “yürek”³⁴ gibi.

Kırgız Türkçesindeki yuvarlaklaşmaya benzer bir dudak uyumu Kazak Türkçesinin konuşma dilinde (körgöndördün “görenlerin”, cürgöndördün “yürüyenlerin”³⁵), Altay Türkçesinde (töbö “tepe”, orto “orta”, konok “konak”, töjök “döşek”³⁶) ve Başkurt Türkçesinde de (tormoşonoñ “hayatının”, tölkönökö “tilkininki”, yondo□lo “yıldızlı”³⁷) bulunmaktadır.

Kırgız Türkçesi ve adı geçen lehçelerde olduğu gibi STT’de ilk hecede bulunan /o/, /œ/; /ö/, /ɑ/ ünlüleri diğer hecelerde bulunan /u/, /ı/, /a/; /ü/, /i/ ünlülerini güçlü dudak uyumu neticesinde yuvarlaklaştırarak kendilerine benzetirler. /œ/; /ɑ/ ünlüleri kendilerinden sonra ancak ikinci heceyi yuvarlaklaştırırken, /o/; /ö/ ünlüleri ise üçüncü heceye kadar etki edebilmektedirler. Hatta, qoyoroğon “kuyruğunu” örneğinde dördüncü hece dahi yuvarlaklaşmaktadır. STT’de bütün ağızlarda görülen bu yuvarlaklaşmaya bağlı dudak uyumu, özellikle Baraba ağzında daha yaygındır. İlk hecedeki yuvarlak ünlülere göre yuvarlaklaşma örnekleri şunlardır:

³¹ Talat Tekin, **age.**, s. 177.

³² Cahit Başdaş-Abdülmuğaddes Kutlu, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Diyarbakır 2004, s. 38-39.

³³ Abdulkadir İnan, “Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Attraksiyon) Meselesi, **TDAY-B 1964**, TDK Yay., Ankara 1989, s. 67-76.

³⁴ Hülya Kasapoğlu Çengel, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 69-70.

³⁵ Kenan Koç-Oğuz Doğan, **Kazak Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara 2004, s. 154-155.

³⁶ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1017

³⁷ Mustafa Öner, “Bashkurtça Kısa Dilbilgisi”, **Tarihten Bugüne Bashkurtlar** (Haz. A. Melek Özyetgin-A. Merthan Dünder-İlyas Kamalov), Ötüken Yay., İstanbul 2008, s. 247.

o: yoltos (<yultuz. ETG, 312) (4-1/SDM, 8) “yıldız”, ozon (<uzun. OTG, 257) (87-12/SDM, 137) “uzun”, polot (<bulut. OTG, 241) (56-13/ETD, 181) “bulut”, olo (<uluğ. OTG, 256) (10-14/SDM, 20) “ulu, büyük”, qoyoroğon (36-11/SDM, 64) “kuyruğunu”.

¥: p¥r¥n (<burun. ETG, 270) (<burun) (75-1/YBT, 77) “önce”, ¥ç¥p (75-4/YBT, 77) “uçup”, p¥l¥tnıñ (75-10/YBT, 77) “bulutun”, t¥t¥nati (75-16/YBT, 78) “tutunuyor”.

ö: köçlö (44-66/SDM, 78) “güçlü”, pütkönnön (64-5/YBT, 27) “bittikten”, ötsöntsö (1-21/ETD, 186) “üçüncü”, yögörök (7-71/SDM, 15) “yüğrük”,

ɑ: pɑtɑredi (75-8/YBT, 77) “bitirir”, sɑsɑgine (75-16/YBT, 78) “süzülmüşüne”.

3. /-i-/ türemesi

Genel Türkçede “kork-, kırk, tınç, alp” ve daha başka sonunda çift ünsüz bulunan kelimelerin arasında ünlü türer. Aynı durum alıntı kelimeler için de geçerlidir.

STT’de qurıq- (<qorq-) (1-29/ETD, 187) “kork-”, qırık (<kırk. OTG, 247) (25-14/SDM, 39) “kırk, 40”, tıñç (<tınç. KTS, 274/tınç: dinç, sakın. TDBU, 177) (59-21/SDM, 130) “rahat, sakın”, alıp (<alp. OTG, 237) (63-9/YBT, 70) “alp, bahadır”, utsıra- (<uçra-. KTS, 291) (61-2/YBT, 66) “rastla-, karşılaşı-”, tizirek (BST, 169) “daha çabuk”, payıraç (72-4/SDM, 125) “zengin, daha zengin” gibi birçok örnekte söylenişi kolaylaştırmak için orta hecede ünlü türemiş ve ekin ilk ünsüzü olan titrek, zayıf /r/ sesi düşmeye karşı güçlendirilmiştir. Aynı durum Kırgız, Kazak ve Başkurt Türkçelerinde de görülmektedir: Kırg. çaşıl-ı-raak “daha yeşil”, az-ı-raak “daha az”, semiz-i-reek “daha şişman”, tez-i-reek “daha çabuk”, uzun-u-raak “daha uzun”, köp-ü-röök “daha çok”³⁸. Baş. asıq>asığ-ı-raaq “açıkça”, a8-ı-raaq “biraz, daha az”³⁹. Kaz. uzın-ı-raaq “daha uzun”, jaman-ı-raaq “daha kötü”⁴⁰.

4. l>t Süreksizleşmesi

Türkçe -lAr, +lI, +lIk ve +lA- eki Baraba ve Tom ağızlarında k, q, s, ş, t gibi tonsuz ünsüzlerden sonra geldiğinde bazen l>t ses değişimine uğrar⁴¹: külmekter (88-7/SDM, 137) “gömlekler”, qıstar (88-1/SDM, 137) “kızlar”, quştar (61-19/YBT, 66) “kuşlar”, yigitter (YBT, 209) “yiğitler, gençler”, taştı (88-10/SDM, 137) “taşlı, yapraqtı (YST, 137) “yapraklı”, köstik (YST, 137) “gözlük”, başta- (<başla-) (YST, 137) “başla-”.

Bu durum Kazak ve Kırgız Türkçelerinin tipik özelliğidir. Kazak ve Kırgız Türkçelerinde tonsuz ünsüzlerle biten kelimelerden sonra gelen -lAr çokluk eki ile +lIk/+lUk, +lIU, +lIA-/+lO- yapım ekleri düzenli olarak -tAr; +tIk/+tUk, +tUU, +tA-/+tO- olur: Kaz. tastar “taşlar”, mektepter “okullar”, jigitter “yiğitler”; Kırg. erkekter “erkekler”, boluştar “volostlar, nahiyeler”, cooptor “cevaplar”, cüröktör “yürekler”, caştar “gençler”, tıñtıktı “dinçlik, huzur”, attuu “adlı”, başta- “başla-”, işte- “çalış-”⁴².

Aynı ses değişimi Altay (Orus-tap “Rusça”, baş-tapkı “ilk”⁴³), Hakas (süt-tig “sütlü”, azah-tan- “yürümeye başla-”⁴⁴), Tuva (ot-tar “otlar”, balık-ta- “balık avla-”⁴⁵)

³⁸ Hülya Kasapoğlu Çengel, **age.**, s. 118.

³⁹ Mustafa Öner, “Baskurtça Kısa Dilbilgisi”, **age.**, s. 247.

⁴⁰ Kenan Koç-Oğuz Doğan, **age.**, s. 192.

⁴¹ D. G. Tumaşeva, **Yazık Sibirsik Tatar**, Kazan 1968, s. 137.

⁴² Mustafa Öner, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara 1998, s. 25; Kenan Koç-Oğuz Doğan, **age.**, s. 144; Hülya Kasapoğlu Çengel, **age.**, s. 88-89, 160.

⁴³ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, **age.**, s. 1018

⁴⁴ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1093

⁴⁵ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1163.

Türkçelerinde de vardır. Kazak ve Kırgız Türkçesiyle Sibiry Türk lehçeleri bu yönüyle STT'yi etkilemiştir.

5. m>b Süreksizleşmesi

STT'de soru eki mI ve olumsuzluk eki -mA-'nın başındaki /m/ ünsüzü Tom yöresi ağızlarında tonlu ünsüzlerden sonra /b/ye dönüşür⁴⁶. Bu genel bir kural değil Kazak, Kırgız ve Tuva, Altay, Hakas gibi lehçelerden bulaşmadır: bayba (89-9/SDM, 139) “bay mı, zengin mi”, yarluba (89-9/SDM, 139) “fakir mi”, bardıŋba (BST, 24) “gittin mi?”, kördıŋba (<kördün mü) (YST, 137) “gördün mü?”, albağannar (<almağanlar) (YST, 137) “almamışlar”, aŋğarbadım (<aŋğarmadım) (YST, 137) “anlamadım”, bulbasın (88-2/SDM, 137) “olmasın”, kilbi (87-11/SDM, 137) “gelmiyor”, qıybatlı (<Ar. qiymet) (BST, 64) “kıymetli, değerli”.

Olumsuzluk eki bugün Nogay, Kazak, Karakalpak, Tuva, Hakas ve Yakut Türkçelerinde ünsüz uyumuna bağlı olarak -mA, -bA, -pA (Yakutçada -pO, bO da var) olarak görülürken; Kırgız ve Altay Türkçesinde -mA'lı şekil terkedilerek yalnızca -bA, -pA, -bO ve -pO'lu şekiller kalmıştır⁴⁷.

Kırgız Türkçesindeki örnekler şöyledir: albay “almadan”, urbadı “vurmadı”, cazbasa “yazmasa”, bolorbu “olur mu”, aldıbi “aldımı”⁴⁸.

6. m>p Süreksizleşmesi

Tom ve Baraba (seyrek) ağızında olumsuzluk eki -mA ve soru eki -ma (<mı) /q/, /p/, /ş/, /t/, /ts/⁴⁹ gibi tonsuz ünsüzlerden sonra gelince bazen /p/ye dönüşür. Bu durum da genel bir kural olmayıp Kazak, Kırgız ve Tuva, Altay, Hakas gibi lehçelerden bulaşma yoluyla ortaya çıkmıştır.

tsıqpasın (90-17/SDM, 141) “çıkmasın”, yıtpeşin (90-17/SDM, 141) “yetmesin, ulaşmasın”, qaytpay (86-23/SDM, 136) “dönmez”, yaratpağan (70-56/SDM, 121) “sevmemiş”, taqpaylar (84-1/SDM, 111) “takmıyorlar”, pişpegen (YST, 137) “pişmemiş”, itspedi (YST, 137) “içmedi”, yuqpa (87-3/SDM, 136) “yok mu?”, köppe (YST, 137) “çok mu?”.

Kırgız Türkçesindeki örnekler şöyledir: tappay “bulmadan”, ukpadı “duymadı”, uçpadın “uçmadın”, aytpasa “söylemese”, ketpespi “gitmez mi”, emespi “değil mi”⁵⁰.

7. n>t Süreksizleşmesi

Tom Tatar ağızında /-nı/ yükleme ve /-niŋ/ ilgi hâli eklerinin başındaki /n/ ünsüzü, bazen Kazak ve Kırgız Türkçelerinde olduğu gibi /t/ye dönüşür:

qıstı (<qız-nı) (87-11/SDM, 136) “kızı”, xalıqtı (<xalıq-nı) (YST, 137) “halkı”, bıştın (<biz-niŋ) (88-1/SDM, 137) “bizim”, sılertıŋ (<siler-niŋ) (YST, 137).

Kırgız Türkçesindeki örnekler şöyledir: köktü “göğü”, curtıtu “yurdu”, kıştı “kışı”, tıştı “dişi”, konoktu “konuğu”, küçtü “gücü”⁵¹.

8. l>Ø Düşmesi

STT'de al- fiilinde son seste bulunan /-l/ sesi “fiil+zarf-fiil eki+kel-, bar-, kit-, çıq-, qayt-, kir-, tüş-” formülüyle ortaya çıkan yapılarda düşer: apar- (<alıp bar-) (7-46/SDM, 14)

⁴⁶ D. G. Tumaşeva, **age**, 1968, s. 137.

⁴⁷ Ahmet Buran, “Olumsuzluk Ekinin (-mA) Türk Lehçelerindeki Ses Bilgisi Görüntüsü Üzerine Bir Değerlendirme”, **Makaleler** (Haz. Ercan Alkaya-S. Kaan Yalçın-Murat Şengül), Turkish Studies Yay., Ankara 2008, s. 306-311.

⁴⁸ Hülya Kasapoğlu Çengel, **age.**, s. 92.

⁴⁹ D. G. Tumaşeva, **age.**, 1968, s. 137.

⁵⁰ Hülya Kasapoğlu Çengel, **age.**, s. 88.

⁵¹ Hülya Kasapoğlu Çengel, **age.**, s. 89.

“götür-”, aptöş- (<al-ıp түş-) (14-16/SDM, 51) “getir-”, apçıq- (<al-ıp çıq-) (44-59/SDM, 78) “götür-“, apkil- (<al-ıp kel-) (55-13/SDM, 95) “getir-”, apqayt- (<al-ıp qayt-) (75/19/YBT, 78) “geri götür-“, apkır- (<al-ıp kir-) (90-2/SDM, 140) “getir-”.

STT’de -uptu duyulan geçmiş zaman ekinden önce gelen /l/ sesi de düşmüştür: boopto (<bol-uptu) (66-7/SDM, 132) “olmuş, varmış”. Fiillere -Ip zarf-fiili eklenirken /l/nin düşmesi özellikle Kazak⁵² ve Kırgız⁵³ Türkçelerinde görülen bir ses olayıdır.

Kırgız Türkçesindeki örnekler şöyledir: alıp kel->apkel- “getir-”, alıp bar->apar- “götür-“, boluptur>boptur “olmuş”.

9. m>Ø Düşmesi

Baraba ağzında iki örnekte geçmiş zaman eklerinden /-ğan/ın sonunda bulunan /n/, gerileyici benzeşme sonucu önce /m/ye dönmüş, ardından düşmüştür: aşağımamız (<aşağammız<aşağanmız<aşa-ğanbız) (72-5/SDM,126) “yedik”, quyğamın (<qoyğammın<qoy-ğanmın) (76-95/SDM, 102) “koymuşum”. Aynı ses olayı Kırgız (korgönmün>körgömmün>körgömün “gördüm”, ukkanmın>ukkamın “duydum”, bilgenmin>bilgemin “bildim”⁵⁴), Kazak (barğanmın>barğamın⁵⁵) ve Hakas (körgebin>körgebin>körgem⁵⁶) Türkçelerinde de görülmektedir. Baraba ağzındaki kullanımlar bu lehçelerle ortaklık göstermektedir.

SONUÇ

Sibirya Tatar Türkçesi, Tatar Türkçesinin bir ağzı olmakla birlikte bulunduğu coğrafya itibariyle Başkurt, Nogay, Kazak, Kırgız, Karakalpak gibi Kıpçak lehçeleri ve Tuva, Hakas, Altay gibi güney Sibirya lehçeleriyle ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından ortaklıklar göstermektedir. Tobol-İrtiş ağızları Tatar edebi diline daha yakındır. Baraba ve özellikle Tom bölgesi ağzı edebî dile yakın olmakla birlikte Kazak, Kırgız, Tuva, Hakas, Altay gibi Türk lehçelerinden etkilenmiştir. Yukarıdaki karşılaştırmadan da görüleceği üzere bilhassa dudak uyumunda ilk hecenin dışında yuvarlaklaşma olayı, ünsüzlerin süreksizleşmesi ve ünsüz türemesi bakımından Kazak, Kırgız, Başkurt ve Altay Türkçeleriyle ortaklıklar ve benzerlikler göstermektedir. Sibirya Tatar ağızları bu yönüyle, her ikisi de Kıpçak Türkçesinin birer üyesi olan Tatar Türkçesi ve Kırgız Türkçesi arasında bir köprü görevi yapmaktadır. Dolayısıyla Türk lehçe araştırmalarında Sibirya Tatar ağızları zengin ve ortak malzeme sunması açısından gözden uzak tutulmamalıdır.

KAYNAKLAR

Abdulkadir İnan, “Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Attraksiyon) Meselesi, **TDAY-B 1964**, TDK Yay., Ankara 1989, s. 67-76.

Ahmet Buran, “Olumsuzluk Ekinin (-mA) Türk Lehçelerindeki Ses Bilgisi Görüntüsü Üzerine Bir Değerlendirme”, **Makaleler** (Haz. Ercan Alkaya-S. Kaan Yalçın-Murat Şengül), Turkish Studies Yay., Ankara 2008, s. 306-311.

Ahmet Gökbel, **Kıpçak Türkleri**, Ötüken Yay., İstanbul, 2000, s. 96.

⁵² Kenan Koç-Oğuz Doğan, **age.**, s. 178-179.

⁵³ Hülya Kasapoğlu Çengel, **age.**, s. 101.

⁵⁴ Hülya Kasapoğlu Çengel, **age.**, s. 101.

⁵⁵ Kenan Koç-Oğuz Doğan, **age.**, s. 180.

⁵⁶ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, **age.**, s. 1112.

- Akdes Nimet Kurat-Ahmet Temir, “Sibir (Sibirya) Hanlığı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, 1. C. (Coğrafya-Tarih), TKAЕ Yay., Ankara 2001, s. 586-604.
- Asiye Raximova, **Leksika Dialektov Sibirskix Tatar**, Kazan 2001.
- BST**: F. S. Bayazitova, **Sibir Tatarları**, Kazan 2001.
- Cahit Başdaş, “Türkiye Türkçesinde Aslî Uzunluk Belirtileri”, **Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları**, Volume 2/2, Spring 2007, s. 89-101.
- Cahit Başdaş-Abdülmutkaddes Kutlu, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Diyarbakır 2004.
- D. G. Tumaşeva, “Könbatış Sibirdegi Törki Kabile-Iru Atamaları”, **Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 Bildirileri** (26 Eylül 1992-i Ekim 1992), TDK Yay., Ankara 1996, s. 85-92.
- D. G. Tumaşeva, “Sibirya Tatarlarının Dili ve Eski Türk Abideleri”, 3. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı 1996, TDK Yay., Ankara 1999, s. 1161-1163.
- D. G. Tumaşeva, **Könbatış Sibir Tatarları Tili**, Kazan 1961.
- D. M. Nasilov, “Sibirya Türk Halkları (Etnik Azınlıklar) ve Dilleri, Sibirya Araştırmaları (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), Simurg Yay., İstanbul 1997, s. 51-55.
- Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1085-1148.
- Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1149-1228.
- Ercan Alkaya, **Sibirya Tatar Türkçesi**, Turkish Studies Yay., Ankara 2008.
- ETD** : G. X. Exetov, **Tatar Dialektologiyesi**, Kazan 1984.
- ETG** : A. Von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1988.
- Ferit Yusupov, “Sibir Tatarları”, **Miras**, 2003/12, Kazan 2003, s. 29-42.
- Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1009-1084.
- Hülya Kasapoğlu Çengel, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- İzıl Garifullin, “Sibir Tatarları”, **Miras**, S. 9/2000, Kazan 2000, s. 49-54.
- Kenan Koç-Oğuz Doğan, **Kazak Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara 2004.
- KTS** : R. Toparlı-H. Vural-R. Karaatlı, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara 2003.
- Leysen Şahin, “Sibirya Tatar Türkleri”, **Türk Dünyası Kültür Atlası Türk Devlet ve Toplulukları**, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., İstanbul 2003, s. 85-90.
- Leysen Şahin, “Sibirya Türk Toplulukları Tarihi”, **Türkler**, 20. C, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 734-742.
- Mustafa Öner, “Başkurtça Kısa Dilbilgisi”, **Tarihten Bugüne Başkurtlar** (Haz. A. Melek Özyetgin-A. Merthan Dünder-İlyas Kamalov), Ötüken Yay., İstanbul 2008, s. 238-293.
- Mustafa Öner, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara 1998.
- OTG** : Talat Tekin, **Orhon Türkçesi Grameri**, Simurg Yay., İstanbul 2003.
- R. Rahmeti Arat-Ahmet Temir, “Türk Şivelerinin Tasnifi”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. II (Dil-Kültür-Sanat), TKAЕ Yay., Ankara 1992, s. 224-247.
- SDM**: D. B. Ramazanova, **Sibir Dialektlerinin Materialları**, Kazan 2001.
- Süer Eker, **Kıpçak Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ

TDBU: Talat Tekin, **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Simurg Yay., Ankara 1995.

YBT : L. V. Dmitriyeva, **Yazık Barabinskix Tatar**, Leningrad 1981.

YST: D. G. Tumaşeva, **Yazık Sibirskix Tatar**, Kazan 1968.

DEDE KORKUT HİKÂYELERİNDE ÇOCUK EĞİTİMİ

CHILD EDUCATION IN DEDE KORKUT'S STORIES

Dr. Osman BAŞ*

Öz

Milletlerin bir arada yaşamasını ve ayakta kalmasını sağlayan millî kültür; gelenek, görenek örf ve âdetler gibi temel değerlerden beslenir. Millî birlik ve beraberliği devam ettirmek için bu değerlerin gelecek kuşaklara doğru aktarılması, öğretilmesi ve benimsetilmesi gerekir. Bu görev, başta aile olmak üzere eğitim-öğretim kurumları ve kişinin yaşadığı çevreye düşmektedir.

Her milletin tarih boyunca oluşturduğu yazılı ve sözlü edebiyatları mevcuttur. Toplumlar bu eserler sayesinde zengin bir kültüre ve millî bir düşünceye sahip olurlar. Toplumdan millete geçiş ise, edebiyat eserlerinde ifadesini bulan kültürel zenginliklerin ortak kabuller hâline gelmesiyle gerçekleşir. Toplumdaki ortak kabullerin millî bir değer hâline gelmesinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin önemli bir yeri vardır.

Bir milletin millî kültürü içerisinde kendi özünden besleyerek ortaya çıkardığı, geçmişine ait izleri ve yaşantıları barındıran atasözleri, özdeyişler, ağıtlar, ninniler, anekdotlar, eğlencelik ürünler ve destanlar gibi anonim ürünler vardır. Bunlar içerisinde destanlar çok önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü millî destanlar, millî kahramanların, milletçe yaşanan olayların, tarihî kararların, millî mücadelelerin, düşünce dünyasının, retlerin ve kabullerin birlikte yer aldığı. Bu nedenle eğitim-öğretim faaliyetlerinde tarihî metinlere, özellikle de destanlara daha dikkatli bakmak gerekir.

Türk kültür tarihinde yerini alan destan ve destanımsı metinler içinde Dede Korkut Hikâyelerinin/Destanlarının özel bir yeri vardır. Çünkü dilimiz ve edebî geleneğimiz hakkında en doğru bilgileri bu metinlerde bulmaktayız. Bu hikâyeler, bize Türk düşünce sistemi; Türk milletinin terbiye anlayışı, akraba ilişkileri, ikili ve toplumsal ilişkiler, aile hayatı ve millî değerler konusunda bol miktarda malzeme sunmaktadır.

Oğuz Boylarının maceralarını anlatan ve destandan halk hikâyesine geçiş dönemi eseri olarak kabul edilen bu eserden çocuk eğitiminde mutlaka yeterli derecede yararlanılması gerektiğine inanmaktayız.

Bu bildiride, Türk kültüründeki geleneksel çocuk eğitimi yaklaşımlarının Dede Korkut Hikâyelerindeki yansımaları ele alınacaktır. Gerek boylarda gerekse öyküleme ve betimlemelerde doğru ve yanlışların nasıl öğretildiğine, doğru insan ve ideal Türk tipinin hangi niteliklerle somutlaştırıldığına dair bulgular ve sözler ele alınıp tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut Hikâyelerinde Eğitim, Dede Korkut'ta Çocukluk Çağı, Dede Korkut'ta İyi İnsan Tipi, Dede Korkut'ta İyilik ve Doğruluk Kavramları

ABSTRACT

The national culture that allows the nations to live together and survive; feeds from basic values such as the tradition, customs, use and wont. To maintain national unity and solidarity, these values should be transferred to future generations, taught and adopted. This task falls into the educational institutions, especially the family, and the environment in which the people live.

* Ankara-Dünya Yazarlar ve Aydınlar Derneği Başkanı.

There are written and oral literatures that every nation has created throughout history. Through these works, societies have a rich cultural and national thought. The transition from society to nationality takes place when cultural diversity, which find expression in literary works, are accepted as common. When national acceptances become national values, education-training activities have an important place.

There are anonymous products such as proverbs, idioms, elegies, lullabies, anecdotes, amusing products and epics that a nation emerges in its national culture that have traces of the past. Among these, epics have a very important place. Because the national epics are poem that contain national heroes, national events, historical decisions, national struggles, world of thought, rejections and acceptance. For this reason, it is necessary to look more closely at historical texts, especially epics, in educational activities.

Dede Korkut Stories / Epics have a special place among the epic and epic similar texts that take place in the history of Turkish culture. Because we find the most accurate information about our language and literary tradition in these texts. These stories tell us the Turkish thought system; the Turkish nation provides plenty of materials about the sense of discipline, relational associations, bilateral and social relations, family life and national values.

We believe that this work, which describes the adventures of Oghuz Tribe, is regarded as the work of transition period from epic to folk story, should be utilized at an adequate level in child education.

In this paper, the reflections of the traditional child education approaches in Turkish culture in Dede Korkut's Stories will be discussed. In the meantime, how to teach correctness and wrongness and description both in tribes and narrations, the findings and arguments about the qualities of the right person and the ideal Turkish type will be discussed.

Key Words: Education in Dede Korkut's Stories, Childhood in Dede Korkut, Good Man's Type in Dede Korkut, Goodness and Trueness Concepts in Dede Korkut

Milletlerin bir arada yaşamasını, ayakta kalmasını, dünden bugüne ve yarına sağlıklı ulaşmasını sağlayan kültürün, gelenek, görenek örf ve âdet gibi değerleri vardır. Bu değerlerin yeni yetişen nesillere mutlaka ulaşması, öğretilmesi birlik ve beraberliğin devamını sağlar. Ulaşmak, öğretmek, bilgilendirmek ise milletin vücuda getirdiği yazılı ve sözlü edebiyat sayesinde gerçekleşir. Bu görev evde anne ve babanın olduğu kadar, okulda ise ders öğretmenine ve ders kitaplarına düşmektedir.

Çocuğa hayatı tanıtmak, kendi kültür ve tarihini kavratmak, anadilini ve anadilin inceliklerini öğretmek, mevcut programlara göre bir üst öğrenime, benliğini kazanmış bir birey hâline getirerek onu hayata hazırlamak İlköğretimin amaçları arasındadır.

Her milletin kültür tarihinde oluşturduğu anlatımları (edebî eserleri) mevcuttur. Toplumların millet olma özellikleri var olduğunda yaşama ve ayakta kalmayı başardıkları görülür. Millet olmak var oluşun teminatıdır. Yaşayan nesile ulaşan bu değerler, tarihi ile barışık, dünü ve bugünü bilen ve sağlıklı tahliller yapan, yarınlarını aydınlatan milleti bir arada tutan önemli bir olgudur. Nesilleri canlı ve diri tutar.

Bir milletin kendi özünden besleyerek ortaya çıkardığı, geçmişine ait izleri ve yaşantıları barındıran en önemli edebî ürün destanlardır. Destanlar, millî kahramanları veya ait olduğu milletin sevilenlerinin hayatlarını, mücadelelerini şiirimsi bir dille anlatan manzumelerdir. Yani mazi ve ati arasında, dün ve bugün arasında destanlar yoluyla bağlar kurulur.

Türk tarihi ve edebiyatında Dede Korkut bu destanlardandır.

Dede Korkut Kitabı dediğimiz bu eser (Kitab-ı dede Korkut), Türk edebiyatının abidelerinden, Türk dilinin tartışmasız en güzel örneklerindendir. Sözlü kültür tarihimizin en önemli anlatılarından biri Dede Korkut Hikâyeleri'dir. Oğuzların yaşam tarzını, kültürünü bize masalsı bir eda ile (epik bir üslupla) aktarır. Bu sayede dün ile bugünü kıyaslayarak iki dönemi, değişen ve değişmeyen özellikleri ile tespit ederiz. Bu tespit millî özün ortaya çıkışına da vesile olur.

Dede Korkut Hikâyeleri Türk dilinin ve edebiyatının, Türklerin örf ve âdetlerinin, Türk ahlâk ve törelerinin, inançlarının, kahramanlıklarının, yaşanılan hayatın olduğu gibi verildiği bir eserdir. Bir halkın ortak hikâyesidir. Uzun göç yıllarından bugünlere taşınıp gelmiş, İslamiyet öncesi ve sonrası dinî değişimleri, büyük kahramanları, tarihte önemli dönüm noktalarını, coğrafyanın özelliklerini, düşmanların niteliklerini ve bizzat halkın yaşadıklarını bu hikâyelerin içinde bulabiliriz.

15-16 yy. arasında yazıya geçirildiği tahmin edilen Dede Korkut Hikâyeleri, Oğuzları konu alan 12 ayrı hikâyeden oluşmaktadır.

Dede Korkut Kitabının, biri Dresden'de, öbürü Vatikan'da olmak üzere, iki yazma nüshasının olduğu bilinmektedir. (Ergin, 2017: 11)

Dede Korkut Hikâyeleri'nin ihtiyacımız olan birçok alana kaynak olması eserin değerini ortaya koymaktadır.

Nitekim "Türk edebiyatı tarihinin en büyük âlimi Prof. Fuat Köprülünün, derslerinde söylediği bir söz vardır: "Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut'u öbür gözüne koysanız, yine Dede Korkut ağır basar."(Ergin, 2017: 7)

Dede Korkut Hikâyeleri'nde, sorumluluk, sevgi, dürüstlük, saygı, estetik, cesaret değerlerinin yanı sıra onurlu olma, dayanışma, vatanseverlik, cömertlik, merhamet, birlik, günlük yaşamda önemli olan toplumsal değerler ve dinî değerlerle ilgili bulgular da çalışma kapsamında ele alınmıştır.

Dede Korkut Kitabı'nın bu yüksek değeri onun mahiyetinin tabîî bir neticesidir. Dede Korkut bir millî destandır. Millî destanlar, taşıdıkları vasıflar dolayısıyla, bağlı oldukları dil ve edebiyat sahaları içinde daima müstesna bir yer işgal ederler." (Ergin Muharrem, Dede Korkut Kitabı, 2017,7)

Bizim üzerinde durduğumuz ve son günlerde araştırmalarımıza konu olan başta Dede Korkut olmak üzere Türk destanlarının çocuk eğitimindeki yeri, dil eğitimine katkılarının kısa bir bölümü bildirimizi oluşturmaktadır.

"Dede Korkut Kitabı Türk çocuklarının millî ve manevi yapısını sağlamlaştıracak, kendini, milletini ve hayatı seven nesillerin bugünkü güzellikleri olacaktır. Bu 12 hikâyenin evimizde, okulumuzda, işyerimizde ve kütüphanelerimizde mutlaka bulunması gerekir.

Dede Korkut Hikâyeleri'nin adlarını bir hatırlayalım.

- Dirse Han Oğlu Boğaç Han
- Salur Kazanın Evinin Yağmalanması
- Kam Büre Beg Oğlu Bamsı Beyrek
- Kazan Beyin Oğlu Uruz Beyin Tutsak Olması Hikâyesi
- Koca Duha Oğlu Deli Dumrul Hikâyesi
- Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Hikâyesi
- Kazıcık Koca Oğlu Yiğenek Hikâyesi
- Basat'ın Tepegözü Öldürmesi Hikâyesi

- Begil Oğlu Emren'in Hikâyesi
- Uşun Koca Oğlu Seyrek Hikâyesi
- Salur Kazanın Tutsak Olup Oğlu Uruzun Çıkardığı Hikâyesi
- İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek'in Öldürülme Hikâyesi

(https://www.turkedebiyati.org/dede_korkut_hikayeleri_ozeti.html) (Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, TDK Yayınları, Anara 1994, C.I, s. 65).

İslâmiyet öncesi ve sonrasında Türklerin yaşayışını, dilini, tarihini, edebiyatını ve kültürünü içerir. Akıcı ve halkın kullandığı Türkçe ile yazılmış olan bu kitap; gerçek bir şaheserdir. Yaptığımız tespitlerin İlköğretim okulları Türkçe ders kitapları metinleri içinde yer alması eğitimde millîlik ve tarihin aktarımı, sağlıklı nesiller yetiştirilmesi açısından önemlidir. Programları yapanlar, kitapları inceleyenler tarafından bilinmeli ve gereği yapılmalıdır.

Söz varlığımızın zenginleştirilmesi, dilin inceliğinin ve kültürel değerlerinin, okuma, anlama ve anlatım becerilerini kavratılması için kullanılacak kaynaklar içinde eğitime katkısı tartışmasız olduğu için ilköğretim çağındaki çocuklarımıza Dede Korkut Hikâyeleri okutulmalıdır.

Hikâyeler günümüz nesline aktarılırken, doğru anlamalarını gerçekleştirecek (sağlayacak) dil ile sunulmalıdır. Tarih ile edebiyat, dil ile anlama bir bütünlük oluşturup sevgi ile beslenmelidir.

Bilindiği üzere, Dede Korkut (Dede Korkut'un şahsı ile ilgili) bilgilerimiz sınırlıdır. Kaynaklar, Oğuzların Bayat boyundandır diye yazar.

"Hz. Muhammed (s.a.v.)" zamanına yakın bir zamanda yaşamıştır ve Oğuzlar için büyük öneme sahiptir. Çünkü o gaipten sesler duyan, Oğuzlara her konuda bilicilik yapan bir akıl hocasıdır. Bütün Türk kavimlerinin atasıdır ve dâhisidir. Türk destanlarında ve halk hikâyelerinde, Dede Korkut adına ve onun mucizevî sözlerine rastlamak her zaman mümkündür. Türk hükümdarlarının akıl hocası ve veziri olduğu bilinen Dede Korkut, bütün Türklüğün yegâne temsilcilerinden ve bugün de yaşatılmaya çalışılan atalarındandır.

Özetle Dede Korkut:

- Gelecekte haberler veren ermiş bir kişi,
- Çocuklara ad koyan ulu bir bilge,
- Savaşlarda taktik veren iyi bir rehber,
- Hastalara şifa dağıtan iyi bir hekim,
- Çok iyi kopuz çalan güçlü bir ozan,
- Duası kabul edilen iyi bir din adamı,
- Öğüt verici bir öğretmen,
- Olayları ustalıkla anlatan güçlü bir edebiyatçı,
- Halkın dertlerini dinleyen ve çözümler üreten iyi bir psikologdur. (Uyumaz Gülcan

(2012, 50). *Dede Korkut Hikâyelerinde Çocuk Eğitimi. Yayınlanmamış doktora tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü, İzmir.*)

Hikâyelerde "Sevgi, saygı, merhamet, kahramanlık, onurlu olma, aile birliği, cömertlik, cesaret" gibi değerler örneklerle ortaya konmuştur. Hikâyelerde değerlere bakmamız gerekirse;

"Değerlerin özelliklerini ifade etmek için söylenen aşağıda verilen cümlelerdeki yargıların her birine Dede Korkut Kitabı'ndan örnek(ler) bulmak mümkündür:

- *Tarihi birikimlerden oluşan köklü inançlardır.*
- *Üzerinde görüş birliğine varılmış kabullerdir.*
- *Sosyal hayatı düzenleme rolleri vardır.*
- *Karar vermede kullanılan ölçütlerdir.*
- *Sosyal kontrol unsurlarıdır.*
- *Kültürün devamlılığını sağlar.*
- *Çevreyle etkileşim sonucunda işlevsellik kazanır.*
- *Tutumların alt yapısını oluşturur.*
- *Güdüleyici ve özendiricidirler.*
- *Bireylerin sosyal rol seçmelerine rehberlik ederler.*
- *Dışlanmışlık ve yalnızlık karşısında koruyucudurlar.*
- *Farklılıkların çarpıştığı noktada ortak anlaşma zemini oluştururlar.*
- *Kalıtsal değil yasayarak öğrenilirler. Dolayısıyla öğrenilebilir ve öğretilbilirler.*
- *Ahlaki olgunluğa ulaştırırlar.*
- *Bütünleyici ve birleştiricidirler.*
- *Dayanışma araçlarıdır.*
- *Değerleri yasayan ve yaşatan insanlardır bu yönüyle değerler insanidir.*
- *Bireylere amaç ve yön belirlemede etki ederler.*
- *Değerler birbirleriyle ilişkilidir.*
- *Bireye ayırt etme, ilke oluşturma uyum sağlama yetkileri kazandırır.*
- *Toplumsal beklentilere aykırı olabilecek dürtü ve eylemleri sınırlandırır.*
- *Değerler kişilere bakış açısı sağlar.” (Aydın ve Gürler, 2012: 7).*

Dede Korkut Kitabı’nda yukarıdaki özelliklere sahip sevgi (insan, anne, baba, kardeş, oğul, vatan), saygı, aile birlikteliği, sorumluluk, barış, dürüstlük, misafirperverlik, adil olma... Gibi değerler belli yaklaşımlarla nesillere aktarılır. Bu yaklaşımlar; telkin yoluyla değerler eğitimi, ahlaki ikilem tartışmaları yaklaşımı, değer çözümlemesi yaklaşımı, değer açıklama yaklaşımı ve gözlem yoluyla değerler eğitimi yaklaşımıdır.

(*Karçığa Servet- Kazkondur Duygu, 2016, Dede Korkut Kitabı’nda Değerler Eğitimi Yaklaşımları, 170, Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 9, sayı, 45*)
Bilindiği üzere çocuk eğitimi çok önemlidir. Eğitim doğumdan ölüme kadar süren bir süreçtir. Bu eğitim sürecinin her döneminde kültür aktarımının ve değerler eğitiminin gerekliliği tartışmasızdır.

Bizim konumuz çocuk eğitimidir. İçinde kültür ve edebiyat vardır. Eserlerin seçimi son derece ciddiye alınmalıdır. İlköğretim çağındaki çocuklar, hayal dünyasını süsleyen kahramanları model alacak ve kendini özdeşleştirecektir. Bu noktada halk edebiyatı ürünlerinin seçilmesi doğru olacaktır. Yerli ve millî kültürün birçok gelenek ve göreneklerini içinde barındırır. Çocuklar günlük kendi hayatıyla kahramanın hayatını kıyaslar. Kendini bulmaya çalışır.

Dede Korkut Hikâyeleri ilköğretim çağındaki çocukların eğitimde ve Türkçe öğretiminde seçilebilecek kaynakların başında gelmelidir. On iki hikâyenin tamamındaki kahramanlar bizdendir ve iyi bir modeldir. Bu hikâyeler, kahramanlar üzerinden olumlu mesajlar vermektedir.

Eğitim-öğretimde, doğru kişilik geliştirmede, bilgide, hünerde duygusallık kazanmanın da gerekli ve önemli olduğunu anlatılır.

Dede Korkut Hikâyeleri’nin çocuk eğitimi açısından olumlu mesajlar içerdiği ve çocuk gelişimine aşağıda belirtilen sebepler nedeniyle katkı sağladığı gözlenmiştir.

O hâlde bu boşluğu doldurmak için Dede Korkut Hikâyeleri ideal bir eserdir. Hikâyeler ilköğretim ders kitaplarında özellikle de 5,6,7,8. sınıf düzeyinde, onların seviyesine hitap eden bir üslupla yeteri yoğunlukta yer almalıdır. Ayrıca;

Beyaz perdede bu öyküler kaynak olarak seçilebilir.

Karakterler bilgisayar oyunlarında kahraman olarak kullanılabilir.

Bakanlıkça düzenlenen ortak sınavlarda ya da merkezi sınavlarda bu öykülerden alınan metinler kullanılabilir.

Din kültürü ve ahlak bilgisi kitaplarında ya da felsefe kitaplarında “ahlak öğretimi” konusunda bu öykülerden yararlanılabilir.

Çizgi romanlar, çizgi filimler, videolar, parklar dâhil çocuklarımızın dünyasını girmesi için özü kaybetmeden her türlü çalışmaları çocuklara uygun yapmalıyız. Duygu ve düşünce merkezli yarınlara için önemlidir. (Gürel- 2016,89-96,97)

Öyküler tiyatro metinlerine dönüştürülerek ilköğretim ya da ortaöğretim seviyesinde öğrencilere oynatılabilir.

Hikâyelerde verilen mesajları maddeleştirdiğimizde özellikle ilköğretim ve orta öğretim okullarda öğrencilere aktarılması, ders kitapları aracılığı ile işlenmesinin önemini de tekrar etmiş olacağız.

“-Çocuk önemli bir varlıktır.

-Ancak her çocuk ya da her oğul bu kutsal seviyeye layık değildir.

-Çocuk özellikle de oğlan çocuğu ailenin ve toplumun vazgeçilmez bir parçasıdır.

- Çocuk bir ihtiyaç unsurudur, itibar kaynağıdır, gelecek imgesidir bu yüzden onun yetişmesi ve büyümesi çok önemlidir.

- Erdemli ve yiğit kişi cesur olmalıdır. Ailesini, vatanını ve değerlerini kahramanca savunmalıdır. Aksi takdirde korku kişiyi başarısızlığa iter.

- Hünerli olmak değer görmek için gereklidir.

- Kişi verdiği sözü tutmalıdır. Verdiği sözden dönen kişiler toplumda istenmeyen kişi olurlar.

- Sadakat erdemli kişide bulunması gereken önemli bir duygudur.

- Her türlü zorluğa dayanmak gerekir. Pes etmek iyi karşılanmaz.

- Sabır en kıymetli duygulardandır. Uygun zamanı beklemek ve sabırlı olmak gereklidir.

- Namerdin karşıt anlamlısı sayabileceğimiz yiğit güler yüzlü, fiziki anlamda güçlü toplumu bölen değil birleştiren, kibirsiz, mücadeleci, uyanık ve tetikte olan, ruhsal anlamda dengeli, inandığı davadan vazgeçmeyen kişidir.

- Namus kişi için çok önemlidir. Ailenin namusuna sahip çıkmak ve onu korumak şarttır. Maneviyatı gelişmemiş kişiler maddi açıdan ne kadar gelişmiş olursa olsun bir gün kaybedecektir.(Deli Dumrul, Tepegöz ve Deli Karçar örneklerinde olduğu gibi) ***(Burada hikâyelerdeki kahramanların hangi özellikleriyle çocuklara iyi bir model olabileceği belirtilmelidir. Bu ve benzer örnekler kişi, olay/konuşma belirtilerek ve çoğaltılarak verilmeli.)***

- Maddiyat her zaman maneviyyatın karşısında yenilir.

- Hikâyelerin genelinde iyiye yönelik duygu ve düşüncelerin topluma hâkim olduğu görüşüne büyük oranda yer verilir.

- Öykülerde iyi ile kötünün, doğru ile yanlışın savaşını görürüz.

- Tepegöz öyküsünde doğaya ihanet etmek, onun düzenini bozmak karşılıksız kalmaz. İnsan doğanın düzenine saygı duymak zorundadır.

- Kibir ve düşmanını küçümsemek başarısızlık getirir. Düşmanını küçümseyen kişiler mağlubiyeti tadacaktır. Bu sebeple her durumda bilinçli ve uyanık olmak lazımdır.

- Yalacuk yalan-doğru çatışmasında yalanı temsil eder. Beyrek ise doğruyu. Oğuz'un ahlak anlayışında yalan kabul görmeyecek bir hatadır. Atlı göçebe kültürünün yiğit tipinde ahlak çok önemlidir. Yalan ise en büyük ahlaksızlıklardan biridir.

- Aile çok önemli ve kutsaldır. Aile içinde fertler arasında tam bir dayanışma ve sağlam esaslar üzerine oturtulmuş karşılıklı sevgi ve saygı olmalıdır.

-Aile kurulurken eşler birbirlerini gönül rızasıyla seçmelidir. Zorla evlendirme motifine hiç rastlanmaz. Hatta genç kız evleneceği erkeği deneyerek (kendine göre bir sınavdan geçirerek) alır. Örneğin, Banu Çiçek, Bamsı Beyrek'i bir sınava tabi tutar. Yine Kan Turalı Selcen Hatun'u alabilmek için çok zor sınavları geçer.

- Aile kurulurken büyüklerin rızası alınmalıdır. Bamsı Beyrek, Banu Çiçek'in abisi Deli Karçar'ın tüm isteklerini yerine getirir.

- Anne, iyilik ediminin önemli bir görüntü seviyesi olarak yer alır. İnsanı, doğuran, koruyan, yardım eden bir değerler bütünüdür. Bir iyilik imgesi olan anne, evladını bireyselleşme sürecini tamamlamasına yardımcı olan ve onun geleceğe taşınmasını sağlayandır.

-Kadın aile ve toplum için çok önemlidir. Bu nedenle kutsaldır ve ona sevgi ve saygı duyulmalıdır.

- Babaya sadakat ve itaat çok önemlidir. Babalar oğullarını koruyup kollar ve onlara zarar gelmemesi için büyük çaba sarf eder.

-Baba saygı duyulması gereken kutsal bir varlıktır. Dede Korkut boyların sonunda yaptığı duada “aksakallı babanın yeri cennet olsun” ifadesini kullanır. Baba tüm Türk topluluklarında olduğu gibi Oğuzlarda da önemli ve güçlü bir simgesel değerdir.

- Anne-baba kadar kayın ana ve kayın ata da önemlidir. (*Uyumaz Gülcan (2012,*

139,140,141,142) Dede Korkut Hikâyelerinde Çocuk Eğitimi. Yayınlanmamış doktora tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü, İzmir.)

SONUÇ

Çalışmanın özünde, merkezin de çocuklar var. Bilindiği üzere, daha faziletli, daha ahlâklı ve kahramanlık tanımlarını bünyesinde barındıran milletlerin yarınları daha aydınlıktır. Ümidi vatanımız, yarınlara umut ve sevgi ile uğurlayacağımız çocukları, eğitimlerinde bir üst öğrenime ve hayata hazırlamak çok önemlidir. Bu dönemde var olan boşlukları doldurmak, seçtikleri ve seçecekleri model de yerli ve milli olmak, toplumun sağlıklı yarınlarına emin adımlarla yürüyüşüdür.

Türkiye’de ve Türk dünyasında çocuk edebiyatında daha çok eser verilmesi, kamu ve özel sektörün eğitimde milli ve yerli eserlerle nesilden nesile aktarma çalışmalarında birçok alanda yapılan çalışmalar üst düzeye çıkarılmalıdır.

Dede Korkut’un hayatı, günümüze ulaşan hikâyeleri, dünden bugüne uzanan dünya hayatı mücadelemizde de varlığımızın, birliğimizin ve dirliğimizin ne kadar önemli olduğu gerçeğine ulaştırmaktadır. Kahramanlık ruhumuzu başarılı bir şekilde dile getirmekte ve geleceğe ümit ve sevgiyle bakmamızı sağlamaktadır.

Bilindiği üzere, bedensel, ahlakî, sosyal ve psikolojik gelişimin de büyük bir bölümü ilköğretim ve ortaöğretim çağında gerçekleşir.

Bu nedenle, hikâyelerdeki Bayındır Han, Kazan Han, Bamsı Beyrek, Boğaç Han, Selcen Hatun, Seğrek ve dahi örnekler, bizim olan ideal insan karakterlerini temsil ederler. Bu

insanlar, milleti ve vatanı için ölümü göze alan ve bütün problemleri çözebilen gelebilen milli kahramanlardır.

Hikâyeler, Hazar denizinin doğusu ve batısında geçmektedir. Bu coğrafyanın adına Oğuz ülkesi diyebiliriz.

Hanlar Hanı Bayındır Han önemlidir. Sonra Salur Kazan. Her beyin bir vardır. Çocukların ad ve beylik alabilmesi için av avlayıp, kuş kuşlamaları, baş kesmeleri gerek. Beylerin 300, çocukların 40 yiğitleri, hatunların 40 ince belli kızları vardır.

Aile çok sağlamdır. Bamsı Beyrek hikâyesi dışında Oğuz beyleri tek eşle evlidirler. Oğuz beyleri kadınlara karşı saygılıdır. Yine, alp tipi evlilik söz konusudur. En güzel örneği Bamsı Beyrek ve Kan Turalı hikâyelerindedir. Beşik kertmesi de olabilir.

Başlık parası o dönemde de vardır. Deli Karçar'ın Banu Çiçek için istediği, 1000 dişisini görmemiş erkek deve; 1000 dişisini görmemiş koç; 1000 dişisini görmemiş aygır; 1000 kuyruksuz, kulaksız köpek; 1000 pire gibi.

İki yüzlülük yoktur. Beyler ve kadınlar merttirler. Hikâyelerin tek yalancısı Yalancıoğlu Yaltacuktur. Bamsı Beyrek hikâyesinde karşımıza çıkar.

Anneye çok değer verilir, Oğuzlara göre “ana hakkı Tanrı hakkıdır”.

Hikâyelerde kopuzun yanında davuldan da söz edilir. Kopuz Oğuzlarda tanınma işaretidir.

Tabiat çok canlıdır, heybetlidir, hırçındır, dağlar yüksektir, çetindir geçit vermez. Her hikâyede ava çıkılmaktadır. Hikâyeler, Türk dili ve kültürü açısından olduğu kadar halk bilimi açısından da tartışmasız önemli bir kaynaktır.

1739 Sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'na göre, Türk Millî Eğitiminin genel amacı, Türk milletinin bütün fertlerini; diye başlar.

Bu amaçlar arasında yer alan; milli, ahlakî, kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren, ailesini, vatanını ve milletini seven bireyler yetiştirmek amacı, toplumları bir arada tutmaya ve var olan milli ve kültürel değerleri koruyup yüceltmeye yönelik bir amaçtır.

İşte bu amaca hizmet edebilecek eserlerin başında Türk kültürünü, Türk ahlakını, Türk gelenek ve göreneklerini tüm güzellikleriyle bünyesinde barındıran Dede Korkut Hikâyeleri gelir. Türk edebiyatı için vazgeçilmez bir kaynaktır. Hikâyeler bizdendir, bizimdir. Başta Türkçemiz olmak üzere, Türk dünyası edebiyatında var oluşuyla da ortak dili oluşması için dil bilimleri çalışmalarında önemli katkısı olacaktır. Türkiye ve Türk dünyasında çocuklara ideal tip, model çizme de tartışmasız üst seviyede değeri biçilmez bir hazine olduğunu ifade edebiliriz.

Kültürümüze bağlı, milli ve manevi yönden gelişmiş, vatanını ve milletini seven yarınlarmızı yetiştirmek için Dede Korkut Hikâyeleri çok etkili bir kaynak olacaktır. Hikâyeler alanla ilgili ideal bir eserdir. Kitaplarımızda metin olarak yer alması geleceğimiz açısından manevî değerlerine ve millî benliğine bağlı, birlik beraberlik olgusunu kavrayan bireyler yetişmesine katkı sağlayacaktır. Türkçe derslerinde yer alışı diğer derslerle, Sosyal Bilgiler, Halk Kültürü vb. dersleri gibi, bütünlük sağlanmasına yardımcı olacaktır. Yarınlarmız olan sevgili gençlerimiz tarihinden aldığı ilhamla, yarınlara güvenle bakması için katkı sağlayacaktır.

Çocukların seviyelerinde aslına uygun şekilde ders kitaplarındaki yerini almalıdır. Sinema, çizgi filimler, tiyatro için senaryo çalışmaları, bilgisayar oyunları, bakanlığın ortak sınavlarında metinlerin kullanımı, ahlak öğretimin de çalışmaların başlaması için geç kalınmamalıdır.

Dede Korkut Hikâyelerinin çocuk eğitime katkıları konusu Milli Eğitim Bakanlığı tarafından değerlendirilmelidir. Bugünün çocukları, yarının büyükleridir. Yarın mutlaka başarılı olmak zorundadırlar. Görev alacakları alanlarda uzmanlaşmalı ve çalışkan olmalılar. Aileye önem vermeli, huzurlu ve mutlu bir hayat başarıyı da beraberinde getirecektir. Anne ve baba dahi eş ve çocuklar daima saygı ve sevgi bütünlüğü içinde yaşamalıdır. Aile korunmalı ki ülkemizin birlik ve beraberliği sağlıklı yarınlara milli duygularla beslenerek ulaşmalıdır. Yardımlaşma, hoş görü, kadın ve erkeğin aile içindeki örnek yaşantısı ve değerleri, uzlaştırıcı ve bütünleştiren erdemli ve cömertlikle ailede temeli destekleyecektir. Aileye helal kazanç girecektir. İyilik daima var olacaktır.

Kahramanlık hikâyeleri, manevi değerlerine ve milli benliğine bağlı, bir olmak, diri olmak bütün olmak olgusunu kavrayan nesiller yetişmesine katkı sağlayacaktır.

Çocuk eğitiminde ilk, orta ve lise dengi okullarda hatanın telafisi yoktur. Türkçe ve ilgili derslerde Milli bir eğitim, sağlıklı ve başarılı yarınlara için Dede Korkut Hikâyelerinden yararlanmalıyız.

Dede Korkut Hikâyeleri sayesinde gençlerimizin kendi tarihinden aldığı ilhamla, yarınlara güvenle bakabilmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ergin Muharrem, 2017,7,11-Dede Korkut Kitabı-Boğaziçi-İstanbul
- (https://www.turkedebiyati.org/dede_korkut_hikayeleri_ozeti.html)
- (Uyumaz Gülcan (2012, 50,139,140,141,142). *Dede Korkut Hikâyelerinde Çocuk Eğitimi*. Yayınlanmamış doktora tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü, İzmir.)
- Aydın, Mehmet Zeki ve Akyol Gürler, Şebnem (2012-7). *Okulda Değerler Eğitimi*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Gürel Zeki, Türk dünyası edebiyatına giriş, 89-96,97-Avrasya Kütüphaneciler Derneği, Şangrak- 2014-Ankara)
- (Karçığa Servet- Kazkondu Duygu,2016, Dede Korkut Kitabı'nda Değerler Eğitimi Yaklaşımları, 170,Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 9, sayı,45)

KIRGIZ VE TÜRK HALK BİLMECELERİ ÜZERİNE KÜÇÜK BİR KARŞILAŞTIRMA DENEMESİ

ON KYRGYZ AND TURKISH FOLK RIDDLES A MODEST ATTEMPT AT A COMPARISON

(Dr.) M. Sabri KOZ*

ÖZ

Wilhelm Radloff'tan, Ignác Kúnos'tan beri Türklerin halk edebiyatı üzerine yapılan çalışmalardan öğrendiğimiz gerçeklerden biri de şudur: Türk halkları büyük bir coğrafyaya dağılmış bir halde yaşarken çeşitli dil, din, kültür ve nüfus karışması ile her bakımdan farklılıklar gösteren birer yapı kazanmışlardır. Bu farklılaşmaya rağmen bir köken birliği üzerinde durulacaksa “öz”ü çok iyi yansıtan halk edebiyatı ürünlerini inceleyerek dile, kültüre, dünya görüşüne ve hayata bakış ortaklıklarına yoğunlaşmak gerekir.

Bu konuya küçük bir değinme olmak üzere Kırgız ve Türk bilmeceleeri üzerinde durdum. Seçtiğim 10 kadar örnek üzerinde dil, şekil ve içerik ortaklıkları bakımından, daha önce yapılmış çalışmalardan yararlanarak karşılaştırmalar yaptım. Benzeşen, ayrılan, andıran kelime, ses ve yapı özellikleri üzerinde durdum.

Şu küçük çalışmayla gördüm ki atasözlerinde olduğu gibi bilmeceleerde de birçok ortak yönler var. Bu durum yalnız Kırgızistan ve Türkiye için geçerli değil, bütün Türk halkları için geçerli. “ortak geçmiş”in izleri bugüne bu kalıplaşmış söz hazineleriyle taşıyor.

Anahtar Kelimeler: Türk halkları, Türk halk edebiyatı, Kırgız ve Türk bilmeceleeri, ortak geçmiş, karşılaştırma.

ABSTRACT

One of the things that we have learnt about the folk literature of the Turks since the works of Wilhelm Radloff and Ignác Kúnos is that the Turkish peoples, while living dispersed over a very large area, acquired a very heterogeneous character through various instances of intermingling of languages, religions, cultures and populations. If one were to dwell on common roots despite this heterogeneity, then one must study products of folk literature that reflect the “essence” very well and thus concentrate on common features in language, culture, worldview and outlook on life.

I have studied the Turkish and Kyrgyz riddles to touch upon this matter. Drawing upon previous research, I drew comparisons between ca. ten examples based on shared similarities in language, form and content. I dwelt upon phonological, structural and lexical features that exhibited similarities, differences and resemblances.

This little work enabled me to see that, like in proverbs, there are numerous points in common in riddles. This is the case not only for Turkey and Kyrgyzstan, but the whole of the Turkic world. The vestiges of the “common past” are carried over into the present via these clichéd lexical treasures.

Key Words: Turkic peoples, Turkish folk literature, Kyrgyz and Turkish riddles, common past, comparison.

* Yapı Kredi Yayınları Editörü.

-I-

Giriş:

Bu küçük çalışma ile çok önemli bir keşfi, bilinmeyen bir hususu dile getirecek değilim. Belki Türk dünyasının kültür birliğine küçük, zerre kadar bir katkıda bulunurum, bilinenlerin tekrarında farklı bir söz söyleyerek dikkatleri çekerim, belki de büyük hayallere yol açacak bir dilek dillendiririm, böylece bir yolculuğa sebep olurum, dedim.

Daha önce Türk Halk Bilmeceleri konusunda yazılar yazmış, derlemeler yapmış, kaynakça hazırlamış, küçük kitaplar yayımlamıştım. Bunlar sayılsa 15'i bulur. Halk kültürü alanında yayımlanmış ilk yazım da bilmecelerle ilgiliydi: "Karşılıkları İçinde Bulunan Bilmeceler" (Koz, 1970) Bu küçük yazının bugüne kadar birçok çalışmada zikredilmiş olması beni hep sevindirmiştir. Bu yazı, benim *TFA*'daki ilk yazımdı aynı zamanda. Sonra, Eğitim Enstitüsü'nün son sınıfında iken hazırladığım bitirme ödevim de Türk Halk Bilmeceleri ile ilgiliydi. Rahmetli Cemil Yener'in gözetiminde gerçekleştirdiğim bu çalışmayı hocamın tavsiyesine uyarak küçük bir kitap haline getirip yayımlayamadığım için hep üzüldüm.

Türk halk bilmeceleri konusunda 1970'i yıllarda yaptığım dört hacimli derlemeden ikisini (Kayseri-Tomarza ve Elazığ-Hankendi) yayımladım (Koz, 1974b, Koz, 1974c), yayımlanmadan kalan tasnif edilip temize çekilmiş bir derlemem (Kahramanmaraş-Ekinözü) Kültür Bakanlığı'ndan "teşekkür"le ödüllendirildi, bir derlemem (Yeniçubuk) ise ham malzeme olarak duruyor. 1974'te yayımlanmış bir de kaynakça denemem var (Koz, 1974a).

Bu ilgi, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'ndeki "Bilmece" (Koz, 1977) ve *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'ndeki "Bilmeceler" (Koz, 1994) başlıklı maddeleri yazma cüretiyle bugüne ulaştı.

Türk Halk Bilmecelerinin Tarihine Çok Kısa Bir Bakış:

Wilhelm Radloff'tan (1837-1918), Ignác Kúnos'tan (1860-1945) beri Türklerin halk edebiyatı üzerine yapılan çalışmalardan öğrendiğimiz gerçeklerden biri de şudur: Türk halkları büyük bir coğrafyaya dağılmış bir halde yaşarken çeşitli dil, din, kültür ve nüfus karışması ile her bakımdan farklılıklar gösteren birer yapı kazanmışlardır. Bu farklılaşmaya rağmen bir köken birliği üzerinde durulacaksa "öz"ü çok iyi yansıtan halk edebiyatı ürünlerini inceleyerek dile, kültüre, dünya görüşüne ve hayata bakış ortaklıklarına yoğunlaşmak gerekir.

Bir halk edebiyatı araştırmacısı, derleyeni olarak doğrudan doğruya Osmanlı-Türk bilmecelerini ilk derleyen ve yayınlayan Ignác Kúnos'tur. O, *Oszman-Török Nepköltesi Gyűjtemeny* [Osmanlı-Türk Halk Edebiyatı] (Kúnos,1889) adlı iki ciltlik eserinin ikinci cildinde İstanbul'dan derlediği 278 bilmeceye yer vermiştir. Daha sonra bu bilmeceleri ilk yayımlanışlarından 91 yıl sonra Saim Sakaoğlu bir makale bütünlüğü içinde yeniden yayımlamıştır (Sakaoğlu, 1980). Bilmece Kaynakçamızda, arada 16 ya da 17 yıllık bir öncelik olmak üzere, adında "bilmece" sözü geçen ancak halktan derlenmiş bilmeceler yerine aruzla söylenmiş ve bulunması istenilen nesneler tanımlarken bilmecelerimizdeki yöntemlerden sıkça yararlanılmış "lugazlar"a yer verilen *Letâ'if-i Elgaz. Bilmece* ([İstanbul], 1872-1873) adlı bir kitapçığa da sahip bulunmaktadır. Bu da en azından "bilmece" kelimesini basılmış bir kitapçığa taşıyan, böylece bu Türkçe sözün sürekliliğine örneklik eden ilginç bir durumdur.

Türk Halk bilmeceleri konusunda pek çok çalışma var: Bunlar arasında eski derlemeleri bir araya getiren ve çoktan eskimiş olduklarını düşündüğüm iki büyük çalışma var önümüzde: Başgöz-Tietze (1973, 1999) ve Çelebioğlu-Öksüz (1979) gibi bilim insanlarının derlemeleri Türk halk bilmeceleri için önümüzde güzel örnekler olarak duruyor. Neyazık ki bunları yenileyemedik, geliştiremedik.

Çok güzel derlemeler, çok başarılı tezler okudum. Bunlarla ve yetişmiş bilim insanlarımızla büyük bilmece projelerine rahatlıkla girişebiliriz.

11. yüzyıldan 21. yüzyıla uzanan büyük bir bilmece dünyasının tam ortasındayız. Bu zenginliği yönetmek bizim ve Türk dünyası bilim insanlarının elinde.

Ancak “bilmece” kavramını “tap-“ (bul-) kökünden türevlerini göstererek örneklediren ilk eser *Dîvânü Lugâti't-Türk* (11. yüzyıl); bilmece örneklerine yer veren en eski kaynak eser ise *Codex Cumanicus*'tur (13. yüzyıl sonu, 14. yüzyıl başı). *Dîvân* için Besim Atalay çevirisine (Atalay, 1939, 1940,); *Codex / Kodeks* içinse konu ve yöntem bakımından bir ilk olan Tietze'nin kitabıyla (Tietze, 1966), Türkiye'de yayımlanan son iki kitaba (Argunşah-Güner, 2015; Güner, 2016) baktım.

Dîvân'dan seçtiğim bilmece ve türevleriyle ilgili kelimeler şöyledir:

Dîvânü Lugâti't-Türk (Atalay, C. I-II, 1939-1940): **tabuzgu**: bilmece (C. I, s. 489), **tabuzgu neng**: bilmece (C. I, s. 489), **tabuzguk**: bilmece (C. I, s. 502), **tapzuğ**: halkın birbirini sınamaya çektikleri bilmece (C. I, s. 462), **tabzuguk**: halkın birbirini sınamaya çektikleri bilmece (C. I, s. 462), **tabız**:- bilmece söylemek veya sormak (C. II, s.164), **tabuz**:- bilmece söylemek veya sormak (C. II, s. 164).

Kodeks'te yer alan 47 bilmece, gerek biçim, gerek dil ve söyleyiş, gerekse karşılıklar bakımından Kırgız bilmeceleriyle akrabadır. Kuman Türkçesi, Kırgız Türkçesi Kıpçakçanın kollarıdır. Bu yüzden bu konuşmada *Dîvân*'dan ve *Kodeks*'ten söz etmek ihtiyacı duydum. Ulaşılabilirlik kolaylığını düşünerek son *Kodeks* yayınında ve bilmeceleri ayrıntılı bir biçimde inceleyen son kitapta bilmecelerin yerini belirlemek gerekecektir:

Codex Cumanicus: Argunşah-Güner, 2015, s. 339-349 (Çeviriyazı, Türkiye Türkçesine çeviri), s. 1032-1033 (y. 60-60b: Tıpkıbasım) ve Güner, 2016.

Kalıplaşmış söz değerlerinin karşılaştırılmasına küçük bir değinme olmak üzere Kırgız ve Türk bilmeceleri üzerinde durdum. Seçtiğim 14 örnek üzerinde dil, şekil ve içerik ortaklıkları bakımından, daha önce yapılmış çalışmalardan yararlanarak karşılaştırmalarda bulundum. Benzeşen, ayrılan, andıran kelime, ses, yapı özellikleri ve soru kalıpları üzerinde durdum.

Şu küçük çalışmayla gördüm ki atasözlerinde olduğu gibi bilmecelerde de birçok ortak yönler var. Bu durum yalnız Kırgızistan ve Türkiye için geçerli değil, bütün Türk halkları için geçerli. “ortak geçmiş”in izleri bugüne bu kalıplaşmış söz hazineleriyle taşıyor.

Türk dünyası atasözleri üzerine Özkul Çobanoğlu'nun yaptığı öncü deneme ve burada ortaya koyduğu sistemle (Çobanoğlu, 2004), Türk dünyası bilmeceleri üzerine Dilek Türkyılmaz'ın doktora tezinde (Türkyılmaz, 2007) ve daha sonra yayımladığı önemli bir makalede (Türkyılmaz, 2009) dile getirdikleri ve verdiği örneklerle çizdiği yol büyük bir “Türk Dünyası Bilmeceleri” veya “Türk Dünyası Ortak Bilmeceleri” konulu büyük projeler hazırlanmasının vakti gelmiş bulunduğunu gösteriyor. Elimizin altında örnek

çalışmalar ve ulaşılabilir arşivler var. Türkyılmaz'ın doktora tezinde bir liste olarak sunduğu Afganistan, Ahıska, Altay, Başkurt, Batı Trakya, Bulgaristan, Çuvaş, Dağıstan, Deliorman, Gagauz, Güney Azerbaycan, İran Türkmen, Karaçay-Malkar, Kırgız, Karagas, Karakalpak, Karapapak, Karay, Kazak, Kazan, Kerkük, Kıbrıs, Kıpçak, Kırım Tatar, Kumuk, Kuzey Azerbaycan, Labnor, Makedonya-Kosova, Nogay, Osmanlı, Özbek, Romanya ve Bulgar Tatar, Stavropol Türkmenleri, Tarançi, Tuva, Türkiye, Türkmen, Urumlu (Urum), Uygur ve Yakut (Saha) Türkçeleriyle bilmecelerin çok zengin bir birikimin bölüm başlıklarını temsil ettiğini, bunlara başka ilaveler de yapılabileceğini unutmamak lazımdır.

Bu kısa değinme ile önerdiğim çalışmaların hayat bulduğunu görürsem mutlu olurum, göremezsem ve bir gün gerçekleşirse emin olunuz ruhum şâd olur.⁵⁷

Kırgız ve Türk Bilmeceleri Üzerine Karşılaştırmalı Küçük Notlar:

1. Bürgö/Pire

Kırgızca	Çeviri	Türkçe Benzeri	Değerlendirme
Караңгы үйдө кашак кемпи́р секи́рет.	Karanlık evde kör kocakarı zıplıyor. (Karadavut, 2006 s. 501, No: 74)	Karanlık damda/katır tepişir. (Başgöz-Tietze, 1999, s. 537, No: 681.25b)	Karşılıklar, kuruluş, eylem ve kelimeler neredeyse aynı: Bürgö/Pire; karangı üydö (karanlık evde)/karanlık damda, kaşak kempir (kör kocakarı)/ katır, sekiret (zıplıyor)/tepişir. Bu bilmecenin Kırgızlar ve Türkler arasında daha birçok benzerleri var, hatta bunlardan bazıları aynı karşılık için bazıları da betimlemeye uygun başka karşılıklar için söylenmiştir.

2. Cildiz/Yıldız 1

Кечинде таруу септим, Эртең менен жыйып кеттим.	Akşamleyin darı serptim Sabahleyin yığıp gittim. (Karadavut, 2006 s. 492, No: 8)	Bir kalbur boncuğum var / akşamları atarım, gündüz toplarım. (Başgöz-Tietze, 1999, s. 650, No: 852.12a)	C/y farklılaşması dışında karşılıklar ortak, ancak kuruluş neredeyse aynı. Keçi (gece)/akşam, erte/gündüz, taruu (darı)/boncuk, septim (serptim)/atma, çıyıp (yığıp)/toplarım. Kırgız bilmecesinde «bir kalbur boncuğum var» giriş kalıbı yok, ancak bu tür kalıpları başka bilmecelerde sıkça görmek mümkün.

⁵⁷ Bu çalışmada birçok kişiden ve kurumdan yardım gördüm. Ali Duymaz ve Zekeriya Karadavut'a, TİKA Kırgızistan Temsilcisi Fatih Abdi Çetin ve Kırgızistan Milli Kütüphanesi müdürlüğüne teşekkür ederim.

3. Cildiz/Yıldız 2

Талаага таруу
 чачтым.

Talaaga taruu
 çaçtım.
 (İbraimov, 1985,
 s. 25, No: 91)

Bozkıra darı
 saçtım.
 (Karadavut,
 2006 s. 483,
 No:)

Dam başına darı
 serdik.
 (Başgöz-Tietze,
 1999, s. 651, No:
 852.13e)

İkinci «Cildiz/Yıldız» bilmecesi. Belli ki birkaç dizelik bilmecenin her iki eş metinde de ilk dizesi kalmış. Darı saçılan yer Kırgızcada «Talaaga (Bozkıra)», Türkçede «Dam başına»; eylem ise ilkinde «saçmak», ikincisinde ise «sermek» biçiminde.

4. Cumurtka/Yumurta 1

Бишырсаң аш
 болор.

Бишырбасаң
 куш болор.

Bışırsan aş bolor,
 Bışırbasan kuş
 bolor.
 (İbraimov, 1985, s.
 70, No: 491)

Pişirirsen aş
 olur,
 Pişirmezsен
 kuş olur.

Bir küçücük mil
 taşı,
 İçinde beğler aş;
 Pişirirsen aş olur,
 Pişirmezsен kuş
 olur.
 (Başgöz-Tietze,
 1999, s. 662, No:
 859.45)

 Pişerse aştır,
 Pişmezse kuştur.
 (Başgöz-Tietze,
 1999, s. 664, No:
 859.45.11)

Yumurta için söylenmiş bu bilmecenin Türkiye’de 37 değişiksi derlenmiş. Zannederim Kırgızistan’da da öyledir. Türkçe değişikde dört kısa dizenin ilk ikisi Kırgızca değişikde yok ama Türkçede Kırgızcanın aynısı olan kısaltılmış örnek de var. Küçük söyleyiş ve çekim ayrılıkları dışında her şey ortak. «Pişmek/pişmemek», «aş/kuş» ilişkisi yapının temel taşı, ortaklığın ve bilmecenin bütünlüğü...

5. Cumurtka/Yumurta 2

Алды дагы ак таш,
 Үстү дагы ак таш,
 Деги туш тарабы таш,
 Вирок ортосунда
 бышкан аш.

Aldı dağı ak taş
 Üstü dağı ak taş
 Degi tuş tarabı taş
 Birok ortosunda
 bışkan aş
 (İbraimov, 1985, s.
 70, No: 489)

Önü dahi ak
 taş
 Üstü dahi ak
 taş
 Mutlaka her
 tarafı taş
 Fakat
 ortasında pişen
 aş
 (Karadavut,
 2006 s. 499,
 No: 62)

Altı kaya, üstü
 kaya
 İçinde var, sarı
 maya
 (Başgöz-Tietze,
 1999, No: 859.1)

Karşılıkların küçük bir ses farklılaşması (c/y ve sondaki r) dışında gösterdiği benzerlik dikkate değer: Cumurtka/Yumurta. Ald/alt ve üst kelimelerinin ortaklığı, taş/kaya benzerliği, ortasındaki/içindeki aş ve maya ise bir başka dolaylı anımsatma ifadesi. Asıl kalıp, altı ve üstü kayaya benzetilen yumurtadır.

6. Koro / Horoz

Намазсыз азан

айтады
 Бир тайфун элдин
 молдосу.

Namazsız azan
 aytadı
 Bir tayfun eldin
 moldosu
 (İbraimov, 1985, s.
 68, No: 469)

Namazsız ezan
 okur
 Bir tayfun elin
 mollası
 (Karadavut,
 2006 s. 498,
 No: 57)

Ezan okur namaz
 kılmaz
 (Başgöz-Tietze,
 1999, 391.20/a
 (Horo))]

Kırgızcası iki, Türkçesi tek parça. Kırgızcada iki parça arasında tartım var. Ortak olan yalnız karşılık değil ilk parça da anlam olarak örtüşüyor. «Namazsız ezan okumak»la «ezan okur namaz kılmaz» arasındaki benzerlik, bilmecenin kök ortaklığını ve İslâmiyet sonrasında yaratılmış olduğunu gösteriyor.

7. Kulak/Kulak

Жар түбүндө жаргы
 алачык.

Car түбүндө cartı
 alaçık
 (İbraimov, 1985, s.
 117, No: 944)

Yar dibinde
 yarım çadır
 (Karadavut,
 2006 s. 499,
 No: 62)

Yar başında
 yarım elma
 (Başgöz-Tietze,
 1999, s. 438, No:
 544.1b)

Karşılıklar aynı (Kulak), benzetmeler neredeyse aynı, kelime sayısı eşit. Car (yar) түбүндө (dibinde)/yar başında, cartı/yarım benzerlikleriyle alaçık (çadır)/elma öğeleri bu bilmecedeki mantık ve soru ortaklıklarını apaçık gösteriyor.

8. Muz/Buz 1

Ағайлар келди балтасыз,
 Көпүрө салды тактайсыз

Agaylar keldi
 baltasız
 Köpürö saldı
 taktasız
 (İbraimov, 1985,
 s. 35, No: 196)

Ağalar geldi
 baltasız
 Köprü kurdu
 tahtasız

Taşsız tahtasız
 köprü yapar.
 (Mollova, 1959 //
 Başgöz-Tietze,
 1999, s. 184, No:
 130.12)

Karşılığı "muz/buz" olan bir bilmecenin Türkiye değil Bulgaristan Türkleri arasından derlenmiş bir örneği var elimizde. Kırgızca örnek manzum ve iki dizeli, öbürü ise düzyazı. "Taşsız, tahtasız" kavramlarıyla "köprü yapmak" kavramları ise ortak.

9. Muz/Buz 2

Отко күйбөс,
 Сууга чөкпөс.

Otko küybös
 Suuga çökpös
 (İbraimov, s. 117,
 No: 198)

Ateşte yanmaz
 Suda batmaz
 (Karadavut, s.
 506, No: 119)

Onu ateş yakmaz,
 suya düşse
 batmaz
 (Mollova, 1959 //
 Başgöz-Tietze,
 1999, s. 184, No:
 130.12)

Karşılığı "Muz/Buz" olan bu ikinci bilmecenin de Türkiye değil Bulgaristan Türkleri arasından derlenmiş bir örneği var elimizde. Kırgızca eş metnin şiirsel olarak daha sağlam olduğu görülüyor. "ateşte yanmamak" ve "suda batmamak" ortaklığı ile dikkati

çekiyor.

10. Ötük/Çizme

Күндүз ток, Түндө ач.	Gündüz tok, Gece aç. (Karadavut, 2006, s. 507, No: 130)	Gündüz dolu, gece boş. (Başgöz-Tietze, 1999, s. 221, No: 203.11)	Farklı kelimelerle ifade edilen karşılıklar (Ötük/Çizme), ortak zaman dilimlerindeki (kündüz/gündüz, tün/gece) küçük farklılıklar ve bu sırada gösterilen özelliklerdeki andırımlar (tok/aç, dolu/boş) dikkati çekiyor. Aynı karşılık için aynı yapıda ve aynı mantıkla kurulmuş bir ortak bilmece.
Kündüz tok, Tündö aç (İbraimov, 1985, s. 134, No: 1078)			

11. Şeker

Ак бирок, кар эмес Таттуу, бирок бал эмес	Ak ama kar değil Tatlı ama bal değil.	Tadı vardır, bal değil, itibarsız mal değil, Aşa verdiği lezzet anlaşılır hal değil. (Başgöz-Tietze, 1999, s. 595, No: 763.4)	Karşılığı «şeker» olan bu iki bilmede benzetme, karşılaştırma mantığı ortak ama «Tattuu birok, bal emes»/ «Tadı vardır, bal değil» dizeleri dışında benzerlik yok.
Ak birok, kar emes Tattuu birok, bal emes. (İbraimov, s. 141, No: 1141)			

12. Şamal/Rüzgâr

Буту жок, колу жок, Эшик ачканга шок.	Ayağı yok, kolu yok Kapı açarken çok.	Elsiz ayaksız kapı açar. (Başgöz-Tietze, 1999, No: 691.9, s. 543)	Karşılığı «şamal/rüzgâr» olan bu bilmede ortaklık şekilden çok anlamda ve tasvirde. Anlatılan kavramın eli ayağı yok ama kapı açabiliyor. Kırgızca eş metin manzum, Türkçe eş metin düzyazı bir cümle.
Butu çok, kolu çok, Eşik açkanga şok. (İbraimov, 1985, s. 32, No: 155)			

13. Taraza / Terazî

Altı ayağı var, Altı ayaklı fil, Karşılığı “taraza/terazi” olan bu

Алты аягы бар,
Эки туягы бар,
Бир таягы бар.

Алты аягы бар,
Эки туягы бар,
Бир таягы бар.
(İbraimov, s. 158,
No: 1303)

İki toynağı
var,
Bir dayağı var.
(Karadavut,
2006 s. 508,
No: 158)

ortasında dil
Ahmak isen sor,
ârif isen bil
(Başgöz-Tietze,
1999, s. 612, No:
800.15)

bilmecede “altı ayağı bar
(var)”/”altı ayaklı fil”, “Bir tayağı
bar (var)”/ “Ortasında dil” ortaklığı
dikkati çekiyor. Hayvan olarak
betimlenen nesnenin her iki
bilmecede de altı ayağı var.
Kırgızca bilmecedeki “tayak” ile
Türkçe bilmecedeki “dil” nesnenin
aynı parçasını betimliyor.

14. Var-Yok, Çok-Yok Oyununa Dayanan Bilmeceler [Kuş sütü /Nokta (Arap alfabesi)]

Сенде жок, менде жок,
Сенир тоодо жок.
Отто жок, ташта жок
Кыпчакта жок.

Sende cok, mende
cok,
Senir toodo cok.
Otto cok, tašta cok,
Kıpçakta cok.
(Kuş sütü, İbraimov,
1985, s. 70, No:
434)

Sende yok,
bende yok,
Dağda bile
yok.
Ateşte yok,
tašta yok
Kıpçak'ta yok
(Karadavut,
2006, s. 499,
No: 61)

Bâdede var, sâdede
yok,
Cihanda var,
âlemde yok,
Şam'da var,
Mısır'da yok.
(Başgöz-Tietze,
1999, s. 747, No:
1067/6)

Arupa'da yok,
Asya'da yok,
Amerika'da bir,
Türkiye'de üç.
(Başgöz-Tietze,
1999, s. 748, No:
1068/2]

Soru tarzı benzeyen var/yok,
çok/yok kalıbına uygun birçok
ortak bilmece var: Bu Kırgız
bilmecesinin karşılığı “kuş sütü”
ancak şu Türk bilmecesininki ise
Arap kökenli Türk alfabesindeki
noktalı harflerle ilgili yani “nokta”.

Aynı kalıpla kurulmuş ancak Latin
kökenli Türk alfabesindeki noktalı
ve noktasız harflere dayanan şu
“nokta” bilmecesi de bu güzel
ortaklığın küçük bir nümunesi.

KAYNAKLAR

Atalay Besim (Atalay, 1939); Kâşgarlı Mahmud, *Divanu Lugati't-Türk*, C.1, Ankara, 1939.

Atalay Besim (Atalay, 1940); Kâşgarlı Mahmud, *Divanu Lugati't-Türk*, C.2, Ankara, 1940.

Argunşah, Mustafa - Galip Güner (2015); *Codex Cumanicus*, Kesit Yay., İstanbul, 2015, 1079 s. (Giriş, Dil özellikler,, Metin I-II, Metin II Çeviri, Dizin I-II, Kaynakça, Tıpkıbasım).

Başgöz, İlhan - Andreas Tietze (1973); *Bilmece: A Corpus of Turkish Riddles* [Bilmece: Türk Bilmeceleri Külliyyatı], *University of California Press*, Berkeley - Los Angeles - London, 1973, 1063 s., 1 levha.

Başgöz, İlhan - Andreas Tietze (1999); *Türk Halkının Bilmeceleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1999, XIV, 848 s.

Çelebioğlu, Âmil – Yusuf Ziya Öksüz (1979); *Türk Bilmeceler Hazinesi*, Ülker Yay., İstanbul, 1979, 478 s.

Çobanoğlu, Özkul (2004); *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2004, VIII, 558 s.

Güner, Galip (2016); *Kuman Bilmeceleri Üzerine Notlar*, Kesit Yay., İstanbul, 2016, 168 s.

İbrahimov, K. - A. Akmatalliev (2002); *Tabışmaklar*, Kırgız Cumhuriyeti Milli İlimler Akademisi Yay., Bışkek, 2002, 318 s.

İbraimov, Kuttugali (1985); *Tabışmaktar*, Kırgız SSR İlimler Akademiası Til Jana Adabiat İnstitutü, «İlim» Basması, Frünze, 1985, 382 s. [Kuttugali İbraimov, *Bilmeceler*, Kırgız SSC İlimler Dil ve Edebiyat Enstitüsü, «İlim» Basması, Frunze, 1985, 382 s.]

Karadavut, Zekeriya (2006); “Kırgız Bilmeceleri”, *Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'na Armağan*, Yay. Haz.: Ali Berat Alptekin, Kömen - SOTA (Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi), Konya - Haarlem, 2006, s. 481-514.

Kovács, Judit - Metin Karadağ (Kovács - Karadağ, 1997); *Ünlü Türkbilimci Ignac Kunoş'un Özgeçmişi ve Eserleri*, Balıkesir, 1997, 131 s.

Koz, M. Sabri (Koz, 1970); “Karşılıkları İçinde Bulunan Bilmeceler”, *Türk Folklor Araştırmaları*, S. 256, Kasım 1970, s.

Koz, M. Sabri (Koz, 1974a); "Türk Halk Bilmeceleri Kaynakçası", *Folklor Doğru [Bilmece Sayısı]*, S. 37, Aralık 1974, s. 39-47 [Türk halk bilmeceleri için A. Tietze ve İ. Başgöz'ün *Bilmece: A Corpus of Turkish Riddles* (1973) kitabındaki kaynaklara 100 kadar yeni künye eklenerek hazırlanmış bir kaynakça denemesi].

Koz, M. Sabri (Koz, 1974b); "Hankendi Bilmeceleri", *Folklor Doğru [Bilmece Sayısı]*, S. 37, Aralık 1974, s. 60-79.

Koz, M. Sabri (Koz, 1974c); "Tomarza Bilmeceleri", *Folklor Doğru [Bilmece Sayısı]*, S. 37, Aralık 1974, s. 48-59.

Koz, M. Sabri (Koz, 1977); "Bilmece", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 1, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1977, s. 432-438, Kitabiyat: s. 20.

Koz, M. Sabri (Koz, 1994); "Bilmeceler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 231-232.

Kúnos, Ignáce (Kúnos ,1889); *Oszman-Török Nepköltesi Gyűjtemeny* [Osmanlı-Türk Halk Edebiyatı], C. 2, Budapeşte, 1889, s. 141-177.

Mollova, Mefkûre (Mollova, 1959); *Bilmeceler*, Narodna Prosteva, Sofya, 1959, 66 s.

Sakaoğlu, Saim (Sakaoğlu, 1980); “İgnace Kúnos’un İstanbul’da Derlediği Bilmeceler”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 12, Erzurum, 1980, 77-113.

Sertkaya, Osman F. (Sertkaya, 1969); “Ahmet Caferoğlu’nun Hayatı ve Eserleri (Doğumunun 70. Yıl Dönümü Münasebeti ile)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. 17, İstanbul, 1969, s. 1-28.

Sziagyi, Szilárd (2007); *Ignác Kúnos. Türk Folklor Araştırmalarında Bir Öncü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Hasan Özdemir, Ankara, 2007, XV, 459 s. [yayımlanmamış].

Temir, Ahmet (1991); *Türkoloji Tarihinden Wilhelm Radloff Devri. Hayatı-İlmi Kişiliği-Eserleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, 191 s.

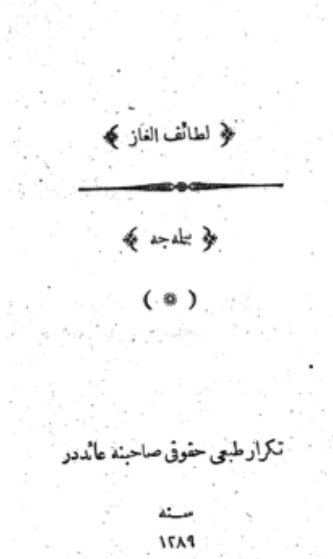
Thalhammer, Ingeborg (1983); “Bütün Türkler Arasında Ortak Bilmece Var mıdır?”, Çev.: Nevzat Gözaydın, *Türk Folkloru Araştırmaları 1983*, Kültür ve Turizm Bakanlığı MİFAD Yayınları, Ankara, 1983, s. 105-122.

Tietze, Andreas (1966) *The Koman Riddles and Turkic Folklore* [Kuman Bilmeceleri ve Türk Dünyası Folkloru], University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1966, xviii, 160 s., 1 katlanan levha (y. 60a-60b: Bilmecelerin tıpkıbasımı).

Türkyılmaz, Dilek (2007); *Türk Dünyasında Bilmece*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Halkbilimi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Ziyat Akkoyunlu, Ankara, 2007, XIV, 714 s.

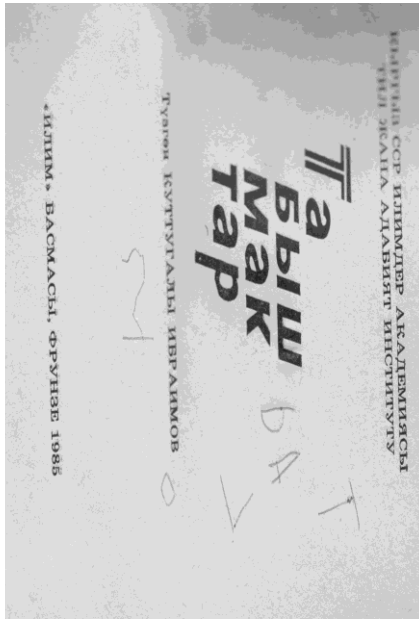
Türkyılmaz, Dilek (2009); “Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine”, *Millî Folklor*, S. 81, Ankara, 2009, s. 40-53.

Resimler:

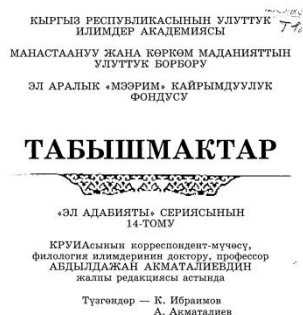

Letâ'if- Elgâz. Bilmece,
Tekrar tab'ı hukuku sahibine aiddir
[İstanbul], Sene 1289 [1872-1873], 32 s.

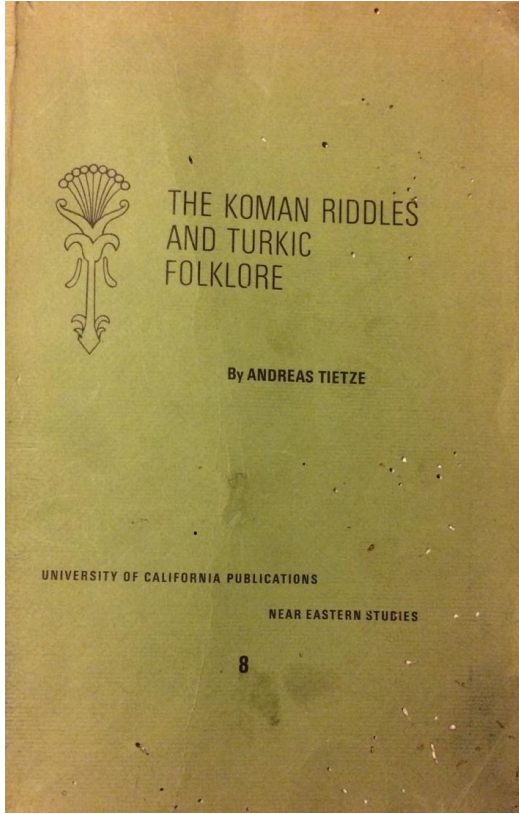
TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ

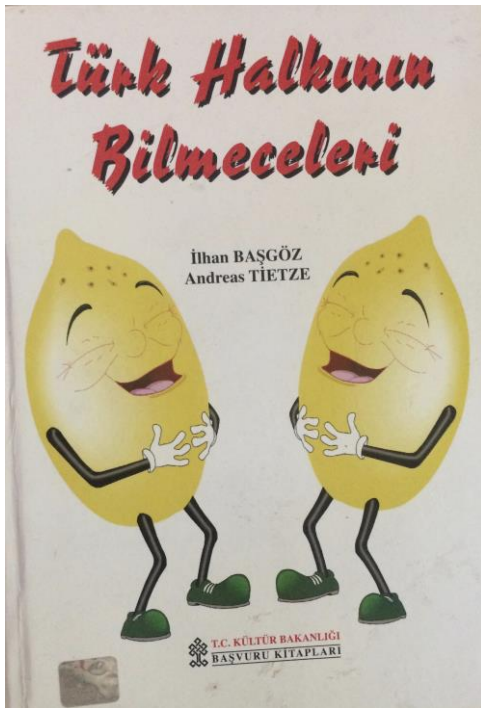
Kuttugalı İbraimov, *Tabışmaktar* [Bilmeceler],
Kırgız SSR İlimler Akademiası Til Jana Adabiat
İnstitutü [Kırgız SSC İlimler Dil ve Edebiyat Enstitüsü], «İlim» Basması, Frunze [Bişkek],
1985, 382 s.

K. İbraimov - A. Akmatalliev, *Tabışmaktar* [Bilmeceler], El Adabiatı Seriasının 14-
Tomu [Halk Edebiyatı Dizisinin 14. Cildi], Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimler
Akademiası, Şam Basması, Bişkek, 2002, 320 s.

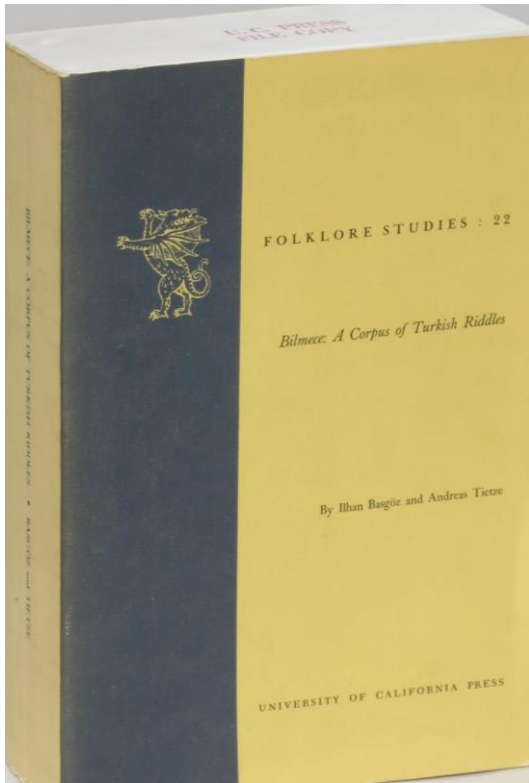

Andreas Tietze, *The Koman Riddles and Turkic Folklore* [Kuman Bilmeceleri ve Türk Dünyası Folkloru], University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1966, xviii, 160 s., 1 levha.

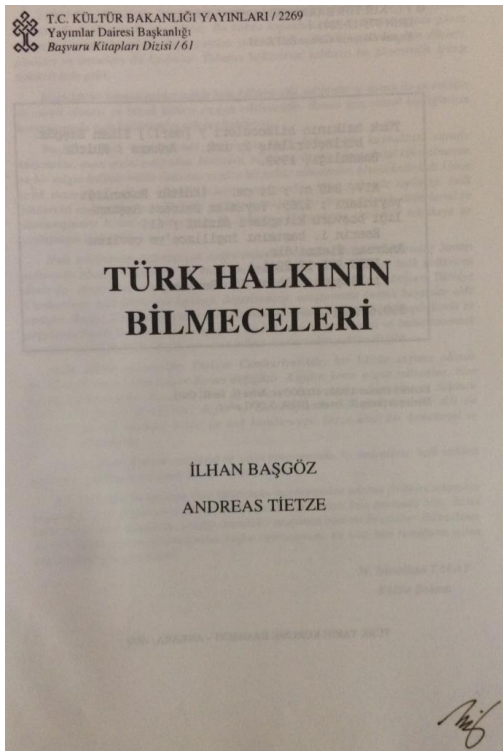

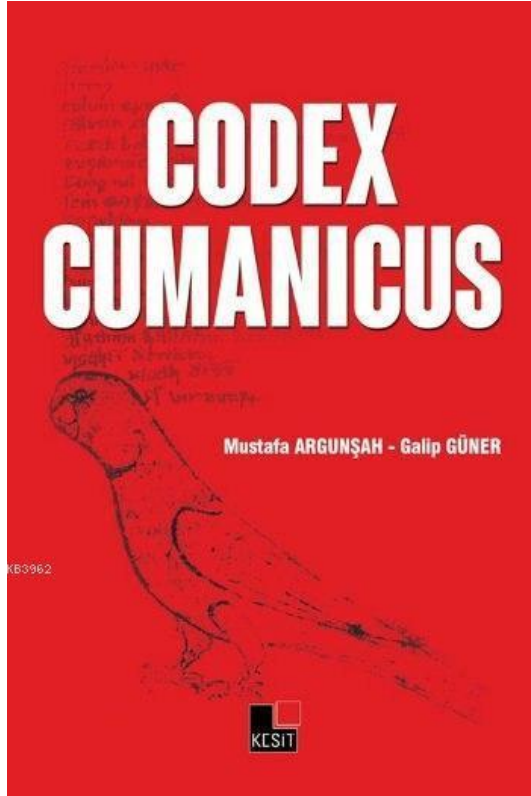
İlhan Başgöz - Andreas Tietze, *Türk Halkının Bilmeceleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, XIV, 848 s.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ

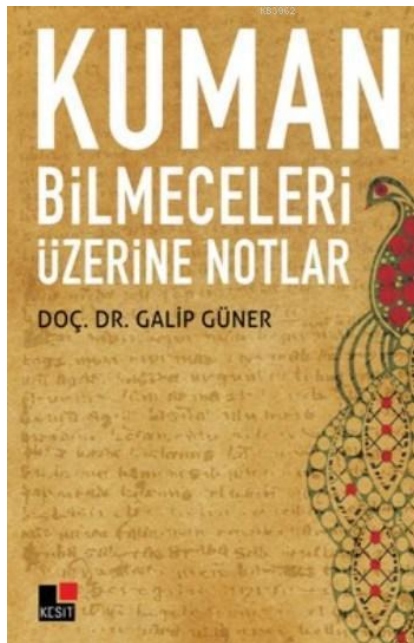

İlhan Başgöz - Andreas Tietze, *Bilmece: A Corpus of Turkish Riddles* [Bilmece: Türk Bilmeceleri Külliyyatı] University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London, 1973, 1063 s., 1 levha.

Mustafa Argunşah - Galip Güner, *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2016, 1079 s. (Giriş, Dil özellikler, Metin I-II, Metin II Çeviri, Dizin I-II, Kaynakça, Tıpkıbasım).

Galip Güner, *Kuman Bilmeceleeri Üzerine Notlar*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2016, 168 s.

DİVÂNU LÛGÂTİ'T-TÜRK'ÜN PEDAGOJİK ÖZELLİKLERİ

PEDAGOGICAL FEATURES OF DIWANU LUGATI'T-TURK

Prof. Dr. Celal DEMİR*

ÖZ

Divanü Lûgati't-Türk'ün Türk kültür tarihindeki önemi ve özellikleri hakkında bugüne kadar çok söz söylenmiş, çok yazı yazılmıştır. Türk kültürünün temel vesikası olan bu eserin kıymeti ve özellikleri, yerli ve yabancı Türkologlarca çeşitli platformlarda defalarca tartışılmış ve değerlendirilmiştir. Ancak eserin pedagojik özellikleri üzerinde yeteri kadar durulmamıştır.

Kaşgarlı Mahmut bu eserin kurgusunu yaparken, öncelikle, hiç bilmediği bir dili ve bu dilin beslendiği kültürü öğrenmek isteyen bir yabancıнын ne tür bilgilere ihtiyacı olduğunu tespit etmiştir. Bu nedenle sözlükte madde başı yaptığı kelimelerin anlamını anonim metinler içinde göstermiş, gerektiği yerlerde morfolojik ayrıntılara inerek Türkçenin yapısal özelliğini kavratmak istemiştir. Bazı kelimelerin anlamını sözlü (şifahi) Türk edebiyatının güzel örnekleriyle açıklamıştır.

Bir dili öğrenmek için o dili besleyen kültürü öğrenme gerekir. Kaşgarlı Mahmut, bu gerçeği görmüş ve madde başı yaptığı kelimeleri kültürel özellikleriyle birlikte vermiştir. Örneğin “bars” (pars) kelimesinin anlamını verirken bunun hem bir hayvan adı hem de 12 Hayvanlı Türk Takviminde bir yılın adı olduğunu uzun uzun anlatmıştır. Takvim kelimesinden yola çıkarak eski Türklerin takvim bilgilerini, iklim ve coğrafya ile olan ilişkilerini de tüm yönleriyle açıklamıştır.

Kaşgarlı Mahmut'un bu yaklaşımı, yabancı dil öğretiminde önemli ve işlevsel bir yöntem olarak kabul edilmektedir. Divanü Lûgati't-Türk, bugün bazı üniversitelerimizde yüksek lisansı ve doktora açılmış olan Yabancılar Türkçe Öğretimi Anabilim Dalı programlarında temel kaynak, bu alanda çalışma yapanlara ise model olma özelliğine sahiptir.

Bu bilgiler ışığında eserin kurgusuna baktığımızda şu sonuçlara ulaşıyoruz: Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lûgati't-Türk adını verdiği bu akademik ve ansiklopedik sözlüğünde Türkçe bir kelimeyi öğretirken önce, bu kelimenin anlamını hedef kitlenin diliyle açıklamıştır. Bu açıklamadan sonra kelimenin hangi anlamları ürettiğini göstermek için atasözü, deyim, destan, ağıt, koşuk ve kıssalardan örnekler getirmiştir. Bu kısa metinlerin seçiminde bağlamın millî olmasını istemiş ve metni anonim ürünlerden almıştır. Böylece hedef kitlenin, Türk dili ve bu dili besleyen millî kültürle buluşmasını sağlamıştır.

Bu bildiride, Divanü Lûgati't-Türk'ün pedagojik özellikleri örnekleriyle birlikte ele alınmış ve tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Kültürü, Divanü Lûgati't-Türk, Millî Dil, Dil Öğretim Yöntemleri.

ABSTRACT

So much thing has been said and many articles have been written about the importance and features of Diwanu Lugati't-Turk in the Turkish cultural history. The value and feature of this work, which is the fundamental document of Turkish culture, has been discussed and evaluated repeatedly by various local and foreign Turcologists on various platforms. However, the pedagogical features of this work have not been emphasized enough.

*Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi

While contemplating this work, Mahmud Kashghari, first of all determined that what kind of information is needed by a stranger who wants to learn a language that he never knows and the culture-the source of this language. Therefore, he demonstrated the meanings of the headwords of the dictionary in the anonymous texts, and wanted to make the structural characteristic of Turkish language understood by giving morphological details where necessary. He explains the meaning of some words with beautiful examples of verbal (oral) Turkish literature.

To learn a language, it is necessary to learn the culture that feeds that language. Mahmud Kashghari is aware of this fact and gives the headwords with their cultural characteristics. For example, while giving the meaning of the word "bars" (pars), he explains at great length both as the name of an animal and the name of a year in 12 Animal Turkic Calendar. Starting from the word of calendar, he explains the knowledge of calendar of the ancient Turks, and their relations with the climate and geography from all aspects.

This approach of Mahmud Kashghari is rendered as a significant and functional method in foreign language teaching. Diwanu Lugati't-Turk is the main source book in the programs of Teaching to Turkish Foreigners Departments- opened the master and doctorate programs in some universities, and it is a model for those who study in this field.

In the light of this information, when we look at the fiction of the work, we conclude that: While teaching a Turkish word, Mahmud Kashghari firstly explains the meaning of this word in the language of the target group in this academic and encyclopedic dictionary Diwanu Lugati't-Turk. After this explanation, he provides proverbs, idioms, epic, lamentations, poems (koşuk) and tales to show what kind of meaning it creates in the texts. He wants that the context should be national in choosing these short texts, and he quotes the texts from anonymous works. Thus, he provides that the target group meets the Turkish language and the national culture that feeds this language.

In this report, pedagogical features of Diwanu Lugati't-Turk have been handled with their examples and discussed.

Key Words: Ancient Turkic Culture, Diwanu Lugati't-Turk, National Language, Language Teaching Methods.

Giriş

Dîvânu Lugât'it-Türk, yabancılara Türkçenin öğretilmesi amacıyla yazılmış pedagojik bir eserdir. Ancak Türkçenin yabancılara öğretilmesi amacıyla yazılmış ilk eser sayılmaz. XIV. Yüzyılda Kuzey Kıpçakçasıyla yazılmış olan *Codex Cumanicus* (Kodeks Kumanikus), Mısır/Memluk Kıpçakçasıyla yazılmış olan *Kitabü'l-İdrak li-Lisanü'l-Etrak*, *Kitab-ı Mecmû- Tercüman-ı Türkî* ve *'Acemi ve Muğalî, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgâti't-Türkiyye*, *El-Kavânînü'l-Küllîyye li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye*, *Ed-Dürretü'l Mudiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye* gibi eserler de Türkçenin yabancılara öğretilmesi amacıyla tasarlanmış ve kaleme alınmıştır. Bunların yanında “transkripsiyonlu metinler” dediğimiz ve bilhassa Türk dünyasına açılan misyonerler ve tüccarlar için yazılmış kılavuzlar ve broşür niteliğindeki çalışmalar da bu kategoride değerlendirilebilir. Ancak *Dîvânu Lugât'it-Türk* bu çalışmalarla aynı kategoride değerlendirilse bile onlardan çok daha hacimli, çok daha mükemmel ve bilimsel bir çalışmadır. Bu sebeple günümüzde bile zaman zaman metodundan ve içeriğinden faydalanmakta olduğumuz önemli bir eser olma özelliğini hâlâ korumaktadır.

Dîvânu Lugât'it-Türk, XI. yüzyılın sonlarında Kaşgarlı Mahmut tarafından Karahanlı Türkçesi ile yazılmış tahminen 1074'te tamamlanmıştır.

Türkçe-Arapça bir sözlüktür. Ancak yazılış amacı, içeriği ve yöntemi birlikte değerlendirildiğinde bu eserin her şeyden önce Arap âlemine Türkçeyi öğretmek amacıyla tasarlanmış ve kaleme alınmış bir Türkçe öğretim kitabı olduğunu görürüz.

Kaşgarlı Mahmut, kitabının giriş kısmında bu eseri “Arapların Türkçeyi öğrenmesine vesile olmak” amacıyla yazdığını şu cümlelerle ifade etmektedir: “Ant içerek söylüyorum; ben Buhara’nın sözüne güvenilir imamlarının birinden ve başkaca Nişaburlu bir imamdan işittim: İki de senetleriyle bildiriyorlardı ki Peygamberimiz kıyamet alametlerini, ahir zaman karışıklıklarını ve Oğuzların ortaya çıkacaklarını söylediği sırada “Türk dilini öğreniniz, çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır.” Buyurmuştur. Eğer bu söz (hadis) sahih ise (sorgusu kendilerinin üzerine olsun) Türk dilini öğrenmek Araplara vacip olmuştur. Hayır, bu hadis sahih değilse akıl da bunu emreder.” (Atalay, 1992: 4) Kaşgarlı Mahmut, bu cümleleriyle İslam Peygamberinin Araplara Türkçe öğrenmelerini emretmiş olduğunu, eğer bu hadis uydurma ise aklını dinleyen bir kişinin/kavmin Türkçe öğrenmenin çok gerekli olduğunu bilmesi gerektiğini ifade ediyor ve sözlerini şöyle sürdürüyor: “Ben onların en uz dillisi, en açık anlatanı, akılca en ince düşüneni, soyca da en köklüsü ve en iyi kargı kullananı olduğum hâlde onların şehirlerini, çöllerini baştanbaşa dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kafiyelerini öğrendim. Öyle ki bende her boyun dili, en mükemmel şekilde yerleşti. O dilleri en iyi şekilde düzenledim ve sıraladım.” (Atalay, 1992: 4)

Kaşgarlı “onlar” zamiriyle Türk boylarını kastetmektedir. Bu cümleler yorumlandığında Kaşgarlı örtülü bir şekilde “Arapların Türk dilini öğrenmesi vacip oldu; bu dili o kavme öğretmek gerekiyor. Çünkü İslam Peygamberinin bu hadisini sözüne güvenilir imamlardan işiten benim. Bu işi yapabilecek kişi de benim. Bu şartlar altında bu dinî vazife de bize düşüyor!” demektedir. Kaşgarlı ilerleyen satırlarda “bu işi yaparken yıllarca pek çok sıkıntıya katlandığını” da vurgulamaktadır.

Eser tümüyle incelendiğinde Kaşgarlı Mahmut’un Türk diline ve Türk kültürüne adeta âşık olduğunu kolaylıkla anlarız. Hem öğrenirken hem de bildiklerini muhatabına öğretirken coşkuyla çalıştığını görüyoruz. Türk soyunun Hz. Nuh’un oğlu Yafes’ten geldiğini, Allah’ın Türk milletini özel olarak yarattığını ve bu millete özel bir değer verdiğini, diğer milletlerin yönetimine Türkleri layık gördüğünü (Atalay, 1992:4) ifade etmektedir. Kaşgarlı Mahmut, bu düşüncelerini açık açık anlatmakla kalmamış, başladığı işe de aynı aşkla ve coşkuyla devam etmiş ve tamamlamıştır.

Eserin Pedagojik Özellikleri

Dîvânî Lugât’it-Türk, her şeyden önce pedagojik bir eserdir. Bir dili ve bu dilin beslediği/beslendiği kültürü, bu dünyanın dışındaki insanlara öğretmek ve sevdirmek amacıyla tasarlanmış ve yazıya geçirilmiştir. Günümüz *pedagoji* biliminin ölçütleriyle esere baktığımız zaman Kaşgarlı Mahmut’un eseri kaleme almadan/yazıya geçirmeden önce çok iyi bir plan yaptığını hedef kitleyi çok iyi tanıdığını ve bu kitlenin neyi, ne kadar ve nasıl öğrenebileceğini önceden belirlediğini anlıyoruz. Başka bir dili öğrenmenin o dili besleyen kültürü tanımakla ve idrak etmekle mümkün olabileceğini çok iyi hesap ettiğini anlıyoruz. Çünkü Kaşgarlı’nın takip ettiği yöntem/yöntemler, konuya yaklaşım tarzı ve tercih ettiği üslup, dil öğretiminde günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Bugün hazırlanan sözlüklerin ve gramerlerin de aynı yöntemle yazıldığını görmekteyiz.

Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati’t-Türk kitabının yazarı Şükrü Halûk Akalın, Kaşgarlı Mahmut’un yabancılara Türkçe öğretirken geliştirdiği yöntemi şöyle tespit etmiştir: “Kâşgarlı’nın geliştirdiği yöntemi gösteren en ilgi çekici örnek, *yenidi* sözünün açıklandığı bölümdür. Kâşgarlı Mahmud her fiilde olduğu gibi açıklamaya önce bir örnek cümle ile başlar ve *Uragut yenidi* örneğini verir. Bu cümlelerin açıklamasını Arapça olarak ‘Kadın doğurdu’ biçiminde yapan Kâşgarlı Mahmud, fiilin geniş

zaman ve –mek ekli biçimini de *yenir- yenirmek* biçiminde verdikten sonra *yenidi* ‘doğurdu’ sözünün yalnızca insanlar için kullanıldığını belirtir ve hayvan doğurduğunda *+ladı / +ledi* ekleri getirilerek fiil yapıldığına dikkatleri çeker. İnek yavruladığında *İnek buzaguladı* denilmesi gerektiğini, çünkü ineğin yavrusuna *buzagu* denildiğini, bu söze getirilecek *+ladı* ekiyle fiil yapıldığını yazar. Kuş yavrusunun *bala* diye adlandırılması nedeniyle kuşun yavrulaması durumunda, kural gereği, *Kuş balaladı* denildiğini belirtir. Bu kuralın kısarak yavrusu *kulun* için uygulanışında ses değişikliği nedeniyle *Kısarak kulnadı* dendiğini yazan Kâşgarlı, açıklamasını şöyle sürdürür: ‘Burada gereken *kulunladı* demek idi. Böyle denmedi çünkü (۷) nun harfi (/n/ sesi) ile ۷ (lâm) harfinin (/l/ sesinin) ikisi bir noktada boğumlanır ve birbiriyle yer değiştirebilir. Böylece söyleyiş kolaylaşır. *Arslan enükledi* ‘Aslan yavruladı’. Bugün yabancı dil öğretiminde kullanılan yöntemle çok benzeyen bir yaklaşımla Türkçe sözlerin öğretilmesi yoluna giden Kâşgarlı, sözlerin kullanım alanlarına değinirken bir yandan da eklemeli bir dil olan Türkçede sözlerin nasıl türetildiği bilgisini vermektedir. ...Kitabında bu bilgileri en küçük ayrıntısına kadar anlatımla sağlayan Kâşgarlı Mahmud, işte bu özelliği ile ilk Türk dil bilimcisi unvanını kazanmıştır.” (Akalin, 2008:97-98).

Kâşgarlı Mahmut’un Türkçeyi yabancılara öğretmek amacıyla tasarlayıp yazıya geçirdiği *Dîvânü Lûgât’it-Türk*’ün pedagojik özelliklerini şöyle özetleyebiliriz:

1. Dil, anonim ürünlerin en gelişmiş ve en sistematik olanıdır. Kelimeler anlamlarını bu sistem içinde kazanır. Bu sebeple Kâşgarlı Mahmut, bir kelimenin anlamını verirken/gösterirken çoğu yerde anonim ürünlerden; manzum eserler, atasözleri, kalıp sözler, bazen de deyimlerden faydalanmıştır. Bu tutumun gerekçesini eserin *giriş* bölümünde şöyle açıklar: “Kitabı sözlük harfleri sırasına göre düzenledim. Zorlukları yumuşasın, derinlikleri ve en dipteki ve en dipteki noktaları açıklansın diye *hikmetler, seciler, atasözleri, şiirler, recezler ve nesirlerle* süsledim...Aralarına (her Türk boyunun) kendi şiirlerinden tanıklar serpiştirdim. Bu şiirleri işlerini yaparken veya bir şey bildirmek için söylerler. Aynı şekilde üzüntü ve sevinç anında kullandıkları hikmet mahiyetinde atasözleri yerleştirdim.” (Yazma, 4-6’dan çeviren: Ercilasun-Akkoyunlu, 2015). Görüldüğü gibi bir dil ile o dilin ait olduğu kültürü birlikte öğretmenin önemini bilen Kâşgarlı Mahmut, bunu anonim eserler üzerinden yapmayı tercih etmiştir.

2. Kâşgarlı Mahmut, eserin sözlük kısmını² sekiz kitap hâlinde düzenlediğini, her kitabı da kendi içinde isim ve fiil olmak üzere iki bölüme ayırdığını ifade etmektedir. Bu açıklamalar, eseri kullanan/okuyanların yabancısı olmadığı bir tasnif biçimidir. Kâşgarlı’nın Arapça sözlükleri incelediği ve hedef kitlenin yabancılık çekmeyeceği bir yöntemde karar kıldığı anlaşılmaktadır. Sözlük kısmında isimlerin Arapça karşılıkları ve Arapça olarak açıklamaları verilmiştir. Fiiller ise yine Arap sözlükçülüğü geleneğine uygun olarak her fiilin teklik üçüncü kişide çekimi (*boldı, öpdi* gibi.) verildikten sonra bu fiilin geçtiği Türkçe cümle verilmiş ve fiilin üst kısmına kırmızı mürekkeple bir çizgi çizilmiştir. Yanına da bu cümlelerin Arapça anlamı yazılmıştır. Böylece fiilin anlamı bağlam içerisinde gösterilmiştir. Örneğin “*tusul-*” fiilinin anlamını şöyle öğretmiştir: “*Bu ot aḡar tusuldı.*” (Bu ilaç ona iyi geldi.) Herhangi bir şey başka bir şeye faydalı olursa yine böyle denir. Bunun aslı “*tusu boldı.*” biçimindedir.(Akalin, 2008: 56).

3. Kâşgarlı Mahmut, Türk dilini öğretirken bunu güncel bir sözlük üzerinden gerçekleştirmek istemiştir. Kullanımdan düşen (arkaik) kelimeleri eserine almamıştır. Bu yaklaşımın Türkçe söz varlığını olduğundan az göstereceği endişesiyle şu açıklamayı

² Dîvânî Lûgât’it-Türk’ün iki ana bölümden oluştuğunu söyleyebiliriz. Baştan 27 sayfa tutan birinci bölümünde Türk coğrafyası, Türk boyları, genel olarak Türk dünyası anlatılmıştır. Türk dünyası haritası olarak da adlandırılan meşhur kroki bu bölümde yer almaktadır. Asıl sözlük kısmı 28. sayfadan itibaren başlamaktadır.

yapmaktadır: “İçime, kitabımı Halil’in *Kitâbu’l-Ayn*’ında³ olduğu gibi, kullanılmakta olan ve kullanılmayan kelimeleri birlikte olacak şekilde gösterme arzusu coştı ki Türk dili ile Arapçanın iki yarış atı gibi aynı seviyede olduğunu göstereyim.” (Yazma 4-5’ten çeviren: Ercilasun-Akkoyunlu, 2015). *Dîvânü Lûgât’it-Türk*’te verilen Türkçe (ve Türkçeleşmiş) kelime/söz varlığı konusunda farklı açıklamalar bulunmaktadır. Ancak araştırmacıların bildirdiği sayılar arasında çok büyük farklar yoktur. Eserdeki söz varlığı sayısının 8000 ile 9000 arasında olduğu anlaşılmaktadır. Nalbant, *Dîvânü Lûgât’it-Türk*’te madde başı olarak 5147’si ad, 3477’si fiil olmak üzere toplamı 8624 kelimenin yer aldığını belirtmektedir (Nalbant, M. Vefa (2005), *Dîvânü Lûgât’it-Türk’ta İsim*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi).

4. Kaşgarlı Mahmut, kelimeleri öğretirken Türklük bağlamında tarihî ve kültürel bir değer ifade eden kelime ve kavramları ayrıntılı olarak açıklama gereği duymuştur. Bu sayede eser âdeta bir **Türkiyat ansiklopedisi** özelliği kazanmıştır.

Öğrenme bir ilişkilendirmedir. Çünkü öğrenme, şimdi öğrenilen ile önceden öğrenilmiş olanın ilişkilendirilmesiyle gerçekleşir. Batılıların öğrenme konusundaki bu eski Türk terbiyecileri “*Her yeni, eskinin üzerine bina edilir.*” sözüyle özetlemişlerdir. Kaşgarlı Mahmut’un Türkçe öğretim yöntemi de bu tez üzerine kurulmuştur. Örneğin sözlükte madde başı olarak Türk kelimesine gelindiğinde şöyle demektedir: “**Türk** Nuh’un (s.a.) oğlunun adı. Nuh’un oğlu Türk’ten çoğalanlara (nesil) yüce Allah tarafından verilmiş bir isimdir. ... Bize şeyh, imam ve zaid Hüseyin bin Halef el-Kâşgarî haber verdi... ‘(Peygamber) dedi ki: Allah (c.c.) diyor ki: “Benim bir ordum vardır. Onları Türk diye adlandırımdı ve doğuya yerleştirdim. Bir kavme kızdığım zaman onları (Türkleri) onlara musallat ederim.” Bu, diğer bütün insanlara karşı, onlar için bir üstünlüktür. Çünkü onların adını bizzat O (c.c.) vermiş; onları en yüce ve yeryüzünde havası en güzel yere yerleştirmiş; onları kendi ordusu olarak adlandırmıştır. Bunun yanında onlar; güzellik, tatlılık, aydın yüzlülük, edep, yaşlılara hürmet, ahde vefa, tevazu, yiğitlik ve daha sayılmayacak birçok meziyeti hak etmişlerdir.” (Yazma, 176-177’den çeviren: Ercilasun-Akkoyunlu, s. XXVIII).

“*Oğuz*” kelimesini ise madde başı olarak şöyle açıklar: “*oğuz*: Türklerden bir boy (kabile). Onlar yirmi iki boydurlar. Her boyun kendi hayvanlarında kendi alamet ve nişanları vardır. Bu işaretlere bakarak birbirlerini tanırlar.” (Akalin, 2008: 77) dedikten sonra yirmi iki Oğuz boyunu tek tek zikreder ve bu boyların damgalarını da çizerek gösterir. Böylece oğuz boyu ile ilgili bilgiler birbiriyle ilişkilendirilerek öğretilir.

Bir başka örnek olarak “*bars/pars*” kelimesi madde başı olarak şöyle açıklanmıştır: “*bars / pars*: Türkçede on iki yıldan biri. Türkler on iki hayvanın adını alarak on iki yıla bu hayvanların adını vermişlerdir. Doğum ve savaş tarihleriyle ilgili olaylar, bu yılların devretmesiyle hesaplanır.” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: 149-150) dedikten sonra on iki hayvanlı Türk takvimini tüm ayrıntılarıyla anlatır. Böylece “*bars/pars*” kelimesinin Türk kültüründe nasıl yer aldığını, bu vesileyle de on iki hayvanlı Türk takviminin doğuşunu ve özelliklerini de öğretir. Kitabı okuyan, kelimeleri işlendiği kültürün içinde öğrenmiş olur.

5. Kaşgarlı, kelimeleri ve Türk gramerini öğretirken her fırsatta örnek cümleleri anonim eserlerden seçme yoluna gitmiştir. Birçok kelimenin anlamını da bu kelimenin yer aldığı atasözünün içinde göstermiştir. Böylece eserinde henüz XI. yüzyılda unutulmamış ve

³ *Kitâbu’l-Ayn*: Arapçanın ilk sözlüklerindendir. Sözlüğün müellifi Aruz ilminin de kurucusu Halil bin Ahmed’dir. 791’de Basra’da vefat etmiştir. Halil Bin Ahmed, bu sözlüğüne kullanımdan düşmüş olan Arapça kelimeleri de madde başı yapmıştır. Her fırsatta Türkçenin gücünü ve zenginliğini vurgulayan Kaşgarlı Mahmut, “Ben Halil Bin Ahmed’in *Kitâbu’l-Ayn*’da yaptığı gibi kullanımdan düşmüş olan Türkçe kelimeleri de alsaydım Türkçenin, söz varlığı bakımından, Arapça ile at başı olduğunu göstermiş olurum.” demek istemiştir.

kullanımında olan 300'den fazla atasözünü yazıya geçirmiş ve unutulmaktan kurtarmıştır. Örneğin *art* kelimesini verirken şöyle bir yol izlemiştir: “*art*: dağdaki sarp geçit. Şu atasözünde geçer: *Ermegüke eşik art bolur.*” (*Üşengeçe eşik dağ olur.*). *Alp* kelimesini ve ilgili atasözünü şöyle vermiştir: *alp*: yiğit. *Alp* yağıda, alçak çoğıda... (Yiğit, düşman karşısında, yumuşak huylu adam da savaşta belli olur.) Şu parçada dahi gelmiştir:

Alp Er Toņa öldi mü

Ödhlek öçin aldı mu

Isız ajun kaldı mu

Emdi yürek yırtılır” (Atalay, 1992: 41)

6. Kaşgarlı Mahmut, bu örnekte görüldüğü gibi bazı kelimelerin anlamlarını da edebî ürünlerden (koşuk, sagu, destan...) alıntı yaparak vermiştir. Böylece “*Divânu Lugât’it-Türk*, kelimeleri metin içinde vermek için seçilmiş, tamamı 764 mısra tutan dörtlük ve beyitleriyle XI. yüzyıla ait bir şiir antolojisi” (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015: XVIII) hâline gelmiştir. Örneğin *ulas* kelimesini şöyle vermiştir: “*ulas*: *ulas köz*; *sarhoş gibi süzgün ve yakışıklı olan göz*. Şu parçada da gelmiştir:

Bulnar mini ulas köz

Kara menjiz kızıl yüz

Andın tamar tükel tüz

Bulnap yana ol kaçır

(Sanki yanaklarından güzellik damlayan benli güzel yüzler ve baygın gözler beni tutsak eder; beni tutsak ettikten sonra da kaçıp gider.) (Atalay, 1992: 60)

İrtel- fiilini şöyle vermiştir: *irteldi*: *irteldi nenğ*: o şey arandı araştırıldı. Şu parçada dahi gelmiştir:

Könlüm içün örtedi

Yetmiş yaşığ kartadı

Keçmiş üdhük irtedi

Tün kün geçüp irtelir

(Gönlüm içten yandı, onulmuş yarayı tırmaladı, geçmiş günleri aradı, gece gündüz geçerek araştırır.)

7. Kaşgarlı Mahmut, *Türkmen*, *Halaç*, *Uygur*, *Yagma*, *Çiğil* gibi Türk kavimlerinin nasıl adlandırıldığını açıklarken unutulmuş ve unutulmakta olan Türk destanlarından da faydalanmıştır. Zaman zaman çeşitli vesilelerle destanlaşmış tarihî olaylara temas ederek bazı destanların parçalarını, bazılarının konusunu, bazılarının olaylarını özet olarak vermiştir. Böylece bu anonim ürünleri tamamen unutulmaktan kurtarmıştır. Örneğin *Türkmen* kelimesini verirken Zülkarneyn ile Türk hükümdarı Şu’nun savaşlarını anlatır. Böylece kaybolmuş ve unutulmuş olan Saka Türklerine ait destanların muhtevası hakkında bilgi verir: “Hükümdar Şu, Çin’e doğru gitmiş, Zülkarneyn de ardına düşmüş. Uygur ülkesi yakınlarında ona yaklaştığında Hakan onun üzerine bir öncü müfreze yollamış. Zülkarneyn de ona karşılık bir müfreze göndermiş. Gece boyunca savaşmışlar. Bu savaş bugün Altun Han olarak bilinen Altun Kan dağının yakınında olmuştur. Yenilgi Zülkarneyn’in ordusunun yakasına yapışınca Hakan Şu ile barışmış. Bir süre orada kalmış, Uygur ülkesinde şehirler kurmuş. Hakan Şu da Balasagun’a dönünce Kendi adıyla anılacak şehri kurdu. Şehrin duvarlarına bir tılsım koydu. Bugün leylekler bile bu şehre kadar gelirler, ancak tılsımın etkisiyle şehre giremezler, ötesine geçemezler. Demek ki bu tılsım onun zamanından bizim zamanımıza kadar bozulmamıştır.” (Akalin, 2008: 83).

Sonuç

Kaşgarlı Mahmut, on bir asır önce Türk dilinin XI. yüzyıla kadar olan söz varlığını tespit ederek Türklük âleminin en önemli eserini yazmıştır. Bu eser aynı zamanda yabancılara Türkçe öğretimi konusunda önemli bir çalışmadır. Günümüzde özel bir disiplin olarak ortaya çıkan “Yabancılara Türkçe Öğretimi” alanında da *Dîvânu Lûgât’it-Türk* temel kaynaklardan biridir.

Bir dili iyi öğrenmek, o dili besleyen kültürü de öğrenmekle mümkün olabilir. Çünkü bir dilin kelimeleri, ancak o dile ait anonim ürünlerde gerçek kimliği ile yer alır. Kaşgarlı Mahmut, Türkçe kelimeleri öğretmek için materyal olarak bu ürünleri tercih etmiştir. Kelimeleri doğal ortamında gösterme anlayışına eserin tümünde bağlı kalmıştır. Böylece hem günümüzdeki çalışmalara model olmuş hem de Türk kültüründe önemli yer tutan birçok edebî ürünü unutulmaktan kurtarmıştır.

KAYNAKLAR

- Atalay, Besim (1992), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Akalın, Halûk Şükrü (2008), *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati’t-Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bilge, Rıfat (Kilisli) (1970), “Divanü Lûgat-it-Türk ve Ali Emiri Efendi”, *Türk Kültürü*, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Çifçi, Musa (2004), “Kaşgarlı Mahmud’un Dil Öğretim Yöntemi Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dili Ksurlutayı Bildirileri, C.I.*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çifçi, Musa (2007), “Kaşgarlı Mahmud’un Dil Öğreticiliği”, *Kaşgarlı Mahmut ve Türk Dünyasının Dili, Edebiyatı, Kültürü ve Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı*.
- Ercilasun, Ahmet Bican- Ziyat Akkoyunlu (2015), *Dîvânu Lugât’it-Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaçalin, Mustafa S. (1994), “Divanü Lûgati’t-Türk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, s. 446-449, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Nalbant, M. Vefa (2005), *Divânü Lûgati’t-Türk’te İsim*, Ankara: Ankara Üniversitesi Doktora Tezi.

KUTADGU BİLİĞ'DE EŞ ANLAMLI İSİMLER

SYNONYM WORDS IN THE KUTADGU BİLİĞ

Prof.Dr. Aynur Öz Özcan*

ÖZ

İslami eserlerimizden olan Kutadgu Bilig, Türk kültür tarihi açısından olduğu kadar Türk dilinin söz varlığı bakımından da oldukça önemli bir eserdir. Kutadgu Bilig'in söz varlığının her açıdan ayrıntılı bir biçimde ele alınması, birçok bilim dalı için çok değerli malzeme içeren bu dil yadigarının değerinin tespitinde oldukça önemlidir.

Bir dilin söz varlığında eş anlamlı yapıların önemli bir değere sahip olduğu bilinmektedir., Kutadgu Bilig'deki eş anlamlı sözcüklerin incelenmesi, Karahanlı Türkçesinin söz varlığının değerlendirilmesi için olduğu kadar Türk dil tarihi için de önemlidir.

Kutadgu Bilig'de çok fazla eş anlamlı sözcük bulunduğu tespit edilmiştir. Eş anlamlılık isimlerde ve fiillerde görülmektedir. Eser metninden toplanan malzemede eş anlamlı sözcüklerin isimlerde fiillere göre daha fazla olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada Kutadgu Bilig'deki eş anlamlı isimler, anlam ilişkileri ve kullanım özellikleri bakımından değerlendirilmeye ve eş anlamlılık oluşturan yapılar, metinden alınan örneklerle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: eş anlam, anlam ilişkisi, Karahanlı Türkçesi, söz varlığı

ABSTRACT

Kutadgu Bilig, which is one of our first Islamic works, is a very important work in terms of Turkic language as well as Turkish cultural history. The fact that Kutadgu Bilig's vocabulary is handled in detail from all angles is very important in determining the value of the heirloom, which is a very valuable material for many discipline.

It is known that synonym structures in a language have a significant value. The evaluation of the synonyms in Kutadgu Bilig is as important for the history of Turkish language as it is for the evaluation of Karakhanid Turkish vocabulary.

In Kutadgu Bilig, it has been found that there are many synonyms. These pairs of words are seen both in nouns and in verbs. It is seen that the synonyms in the material collected from the text are more pronounced in the nouns than in the verb.

In this study, noun synonymys in Kutadgu Bilig will be tried to be evaluated with respect to semantic relations and usage properties and examples which are made from synonyms.

Key Words: synonym, semantic relation, Karakhanid Turkish, vocabulary

Türk dili ve Edebiyatının olduğu kadar, Türk kültür tarihinin de en muazzam eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig, pek çok bilgiyi içermektedir. Eserin esasını teşkil eden kamil insan tarifi yanında daha birçok fazilet vardır. Bunlar içinde her türlü bilgi edinmek, okumak, yazmak, bütün alfabeleri ve dilleri bilmek, şiir yazmak, belagat, hesap, hendese öğrenmek, tıp bilmek, rüya tabir etmek gibi şubeler bulunduğu ve Türk muhitine has avcılık, kuşçuluk, ok atmak, satranç oyunları gibi bahisler de vardır (Arat, 1991: VII). İçerdiği bilgilerle birlikte Karahanlı Dönemi Türkçesinin söz varlığını yansıtmaları bakımından da eşsiz bir eserdir.

Kutadgu Bilig'de bu bilgiler verilirken sözcüklerin anlam ilişkilerinden yararlanılmıştır. Kelimelerin anlam ilişkileri sonucunda oluşan eş anlamlılar, aynı anlamlı sözcükler veya bir birine yakın anlamlı sözcükler olarak tanımlanmıştır (ÖTL 1981:235)

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim üyesi.

Eş anlamlı sözcükler, konuşmada ve yazıda, tekrarlardan kurtulmayı sağlarken, ifadenin akıcılığına da imkan vermektedir. Bir düşünceyi ifade ederken, sürekli aynı kelimenin kullanımı, okuyanları veya dinleyenleri sıkar. Bu sebeple aynı sözcüğün tekrarı yerine eş anlamlılarından yararlanılır. Kutadgu Bilig’de de eş anlamlı sözcükler anlatıma zenginlik katmaktadır.

Söz varlığı içerisinde önemli bir yere sahip olan eş anlamlı sözcükler bakımından Kutadgu Bilig oldukça zengindir. Yusuf Has Hacib’in eserinde eş anlamlı sözcüklerden verimli bir şekilde yararlandığı görülür.

Kutadgu Bilig’deki eş anlamlı isimler, Reşit Rahmeti Arat¹ tarafından hazırlanan metinden alınmıştır. Parantez içindeki numaralar beyit numarasını göstermektedir. Burada isim terimi, ad, sıfat ve zarf için genel olarak kullanılmıştır.

Bir işte birlikte bulunanlardan her biri, refik, arkadaş (TSI: 133) anlamı, Kutadgu Bilig’de **adaş**, **erdeş**, **kıldaş** ve **iş** sözlük birimleri ile verilmiştir. Eş anlamlı çiftlerden adaş 62, kıldaş 22 ve erdeş 8 yerde geçmektedir.

adaş kıldaş erdeş tutundı kalın

adaş kıldaş ol erke arka bilin

Birçok dost ve arkadaş edindi; dost ve arkadaş insan için bir destektir (KB C.1697).

işing edgü bolsa negü kılsa kıl

işing edgü kerek ol özüng bulsa yol

Arkadaşın iyi ise, ne istersen iste; yolunun açık olması için iyi arkadaş lazımdır (KB A.936).

Kirli, lekeli olmayan, temiz ve duru (TS II:2185) kavramı, KB’de **arığ**, **silig**, **süzük** ve **tedük** sözlük birimler ile verilmiştir. Eş anlamlı yapılardan arığ 81, silig 75, süzük 19 ve tedük 1 yerde geçmektedir.

buşuluk yavuz erke iltür bilig

otunluk kılar buşa kılkı silig

Hiddetlenmek insan için fenadır, yumuşak huylu insan da kabalık yapar (KB B.335).

Toğar kün arığ ya arığsız timez

kamuğka yarukluk birür eksümez

Güneş doğar, temiz veya kirli demeden her şeye aydınlık verir; kendisinden bir şey eksilmez. (KB A.831).

kalı bolmasa beg sakınuğ süzük

arığsız bolur barça kılkı üzük

Eğer bey takva sahibi ve temiz kalpli olmazsa, hiçbir vakit temiz ve isabetli hareket edemez (KB C.1987).

Kutadgu Bilig’de yaradan, Tanrı kavramı, **Tengri**, **Uğan**, **Bayat**, **İdi** ve **Rab** sözlük birimleri ile verilmiştir. Bu eş anlamlı sözcüklerden Tengri 38 yerde, idi, 105, bayat ise yaklaşık 200 ve Rab 12 yerde geçmektedir.

biligli bayat ol bilir bu işig

uğuğlı uğan ol ukar bu işig

Bu işi bilen ,ancak her şeyi bilen Tanrıdır; bu işin hikmetini sırrını bilen ancak hüküm eden Allah’tır (KB B. 1531).

bolu birdi evren ilig birdi taht

Devran sana memleket ve taht verdi; Tanrı

¹ Arat, R.R. Kutadgu Bilig I Metin, II Çeviri, TDK yayınları, Ankara, 1991.

*ya **rab** üste devlet tükel kıl tilek
kamug işte bolğıl sen arka yülek*

Ey Rabbim sen onun devletini arttır; bütün dileklerini yerine getir, her işinde arka ol, destek ol (KB B. 116).

*közin köke tikti ayur ey **idim**
seningde adın men **idi** bilmedim*

Gözünü göğe dikti ve: - Ey rabbim, ben senden başka bir tanrı tanımadım-dedi (KB B. 1151).

Boyutları benzerlerinden daha fazla olan, küçük karşıtı (TS II:370) kavramı, KB’de **bedük** ve **uluğ** sözlük birimler ile ifade edilmiştir. Bu iki eş anlam çiftinden, uluğ 143 ve bedük 57 yerde geçmektedir:

*biligni **bedük** bil ukuşnu **uluğ**
bu iki bedütür ödürmiş kuluğ*

Bilgiyi büyük ve anlayışı ulu bil; seçkin kulu bu iki şey yükseltir (KB C.152).

Aynı ülkede yaşayan, aynı uyrukta olan insan topluluğu, halk kavramı, KB’de **budun**, (**ķara**, **budun**), **‘am** (**ķara ‘am**), **ķara** ve **halk** sözlük birimleri ile verilmiştir. Bu sözlük birimlerden halk 54, ‘am 5 yerde geçerken budun sözcüğü diğerlerine göre daha çok geçmektedir. Budun sözü, hem tek başına hem de ķara, budun şeklinde geçerken, ‘am sözü tek başına bir yerde, ķara ‘am şeklinde üç yerde geçmektedir.

***ķara ‘am budun** barķa kılķı öngi
biligi ukuşu kılınķı tengi*

Avam halkın tabiatı tamamen ayrıdır; onun bilgisi, aklı ve tavrı da tabiatı gibidir (KB A.4320).

***ķara** kılķı ‘barķa bolur ķap ķara
ķara kılma özni küdezü tura*

Avam halkın tabiatı tamamen ayrıdır; onun bilgisi, aklı ve tavrı da tabiatı gibidir (KB A.4320).

*sözi çın kerek beg ne kılķı bütün
mansa angar **halk** tirilse kutun*

Beyin sözü doğru olmalı, tavır ve hareketi itimat telkin etmelidir ki, halk ona inansın ve huzur içinde yaşasın (KB C.2038).

İstenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan, iyi (kötü karşıtı) (TSI:1126) kavramı, KB’de **edgü**, **yaķşı** ve **nik** sözlük birimleri ile verilmiştir. Bu eş anlamlı çiftlerden en fazla edgü ve yaķşı geçerken nik bir yerde geçmektedir.

*Sanga tegdi emdi kezigçe orun
kamug **edgü**lük kıl sen **edgü** burun*

Şimdi bu yere sahip olmak sırası sana gelmiştir: sen herkesten iyi ol ve hep iyilik yapmağa çalış (KB A.236).

*körü barsa **yaķşı** ayur bu sözüğ uluğ
ukuşsuz biligsiz bedütmez özüğ*

Dikkat edersen şu söz çok yerinde söylenmiş: akılsız ve bilgisiz kimse kendisini yükseltmez (KB B.298).

*biliglikke bilgi tükel ton aş ol
biligsiz kılınçı yavuz kıldaş ol*

Bilgili insan için onun bilgisi کافی bir yiyecek ve giyecektir; bilgisizin hareketi– onun kötü arkadaşıdır (KB B.321).

Değerli şeylerin saklandığı yer, hazine kavramı, KB’de **hazine**, **kaznağ** ve **ağı** ile ifade edilmiştir. Bu eş anlamlı sözcüklerden **hazine** 19, **kaznağ** 14 ve **ağı** 8 yerde bu anlamda geçmektedir.

*hazine bu neng bolsa başka yuluş
esen bol yana bolğa altun kümüş*

Hazine ve mal baş için fidye olabiliyorsa, sen sağ ol, altın gümüş tekrar yerine gelir (KB A.1190).

*sözün kesti açtı ağı kaznağı
üledi öküş neng çığaylar hağı*

Sözlerini burada kesti, hazinelerini açtı; fakir fukaraya çok mal dağıttı (KB C.1034).

Sağlığı bozuk olan, esenliği yerinde olmayan, hasta kimse (TS I: 953) kavramı, KB’de **ig** ve **toğa** sözlük birimleri ile verilmiştir. KB’de geçen bu eş anlamı çiftinin ana sözcüğü olan **ig**, 79 beyitte geçerken **toğa** sözü 4 1 beyitte hasta anlamında geçmektedir.

*kamuğ edgülikke neng ol yolçısı
kamuğ ig toğağa neng ol emçisi*

Her türlü iyiliğe yol gösteren şey varlıktır; her türlü hastalığı tedavi eden şey varlıktır (KB B.3979).

Acımasız ve haksız davranan kıyıcı, zulmeden, zalim, zorba kavramı, KB’de **basımçı**, **küçek**, **küçemçi**, **küçkey** ve **öktem** sözlük birimleri ile ifade edilmiştir. Bu sözcüklerden **küç** sözünden türeyen **küçkey** 9, **küçek** ve **küçemçi** bir, **öktem** 5, **basımçı** 2 yerde geçmektedir.

*telim ordular buzdı küçkey küçin
turu öldi ahır bu küçkey açın*

Zalim zulm ile birçok sarayları harap etmiş ve sonunda kendisi açlıktan ölmüştür (KB C.2035).

*törü tüz yoritting itildi ajun
kim erse küçek ilde körmez közün*

Kanunu doğru tatbik ettin, dünya düzene girdi; hiç kimse memlekette artık bir zorbaya rastlamıyor (KB B.3108).

*kayu oğru tevlik karakçı kunuk
kayusu basımçı ölütçi kırık*

Kimi hırsız, sahtekar, yan kesici, dolandırıcı; kimi zalim olur, kimi öldürücü ve yıkıcı olur (KB B.1737).

Gezegenlere ve yer yuvarlağına ışık ve ısı veren büyük gök cismi, Güneş (TS I:910) kavramı, KB’de **kün** ve **yaşık** sözlük birimleri ile verilmiştir. Bu sözcüklerden **kün** 37, **yaşık** 21 yerde geçmektedir.

*yaşık yirke yandı yüzün kızledi
kalık mengzi kişi teg bolup örledi*

Güneş yere indi, yüzünü gizledi; gökyüzü parlak bir samur kürke büründü (KB B.3836).

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ

bu kün toğdı ilig bu kılkı bile Hükümdar Kün-Toğdı böylece bu tabiatı ile
yarudı ajunğa kün ay teg yala Güneş ve ay gibi parlayarak dünyayı
aydınlattı (KB B.415).

Kızgınlık, hiddet övke kavramı, KB’de **övke, köksün, buşılık** sözlük birimleriyle verilmiştir. Bu eş anlamlı yapılardan övke 14, buşılık (buşalık), 2 ve köksün ve buşalık 1 yerde geçmiştir.

birisi iveklik birisi saran
üçünçi buşılık serin öz tiren

Biri acelecilik, ikincisi cimrilik ve üçüncüsü hiddettir; bunlara karşı mukavemet et, mağlup olma (KB B.2061).

üçünçi kürd keldi köksün yorır
qayuşa buksa yaşarmış qurır

Üçüncü olarak Merih gelir, gazapla dolaşır; nereye bakarsa yeşermiş olan kurur (KB B.133).

uquşluğ ked er övke özdin yırat
biliglig beg er buşma edgü kıl at

Ey akıllı iyi yiğit, öfkeyi kendinden uzaklaştır; ey bilgili bey yiğit, hiddetlenme, iyi ad kazan (KB B.322).

İçinde gök cisimlerinin hareket ettiği sonsuz boşluk, gökyüzü (TS I: 865) kavramı, KB’de **kök, kalık ve felek** sözlük birimler ile ifade edilmiştir. Bu eş anlamlı yapılarda kök 50, kalık 21 ve felek 1 yerde geçmiştir.

yaşıl köktin indi yağız yirke söz
sözi birle yalnguq ağır kıldı öz

Söz kara yere mavi gökten indi; insan kendisine söz ile değer verdirdi (KB A.210).

yaşık yirke yandı yüzün kızledi
kalık mengzi kişi teg bolup örledi

Güneş yere indi, yüzünü gizledi; gökyüzü parlak bir samur kürke büründü (KB A.3836).

yana cem ‘-u terfi misahatka öt
yiti kat felekni yatur yamça tut

Sonra cemi, tefrik ve mesâhaya geç, yedi kat feleği, bir çöp parçası imiş gibi elinde tut (KB C.4381).

İyi bir nitelikte bilinip tanınmış olma durumu, şöhret, şan ve nam (TSII2309) kavramı, KB’de **kü ve çav** sözlük birimleri ile verilmiştir. Bu eş anlamlı sözcüklerden kü, 44, çav 26 yerde geçmektedir. Aşağıda verilen beyitte her iki sözcük ikileme şeklinde kullanılarak anlam kuvvetlendirilmiştir.

biri kında çıktı sunup il tutar
biri küsi çavı ajunğa yeter

Biri kınından çıkınca ona memleketler sunar; biri nam ve şöhretini dünyaya yayar (KB B. 87).

Hükümdarların veya devlet başkanlarının oturduğu büyük yapı (TS II:1910) anlamı, KB’de **saray, karşı ve ordu** sözlük birimleri ile karşılanmıştır. Eş anlamlı birliklerden karşı 31, saray 13, ordu 22 yerde geçmektedir.

saray karşı itme ay ilig kutı
anundı sanga ev kara yir katı

Ey devletli hükümdar, saray ve köşkler yaptırma; Kara toprak altında senin evin hazırdır (KB B.1418).

*tünek ol bu dünya kötürgil köngül
ediz **ordu** il kol en amrul amul*

Bu dünya bir zindandır, ona gönül bağlama,
sen yüksek saray ve ülke iste, huzur ve
sükuna kavuş (KB B. 3084).

Şehir kavramı, KB’de **ulus** ve **kend** sözlük birimleri ile verilmiştir. Bu eş anlamlı yapılardan kend 37, ulus 27 yerde geçmektedir. Eserde kend ulus ikileme olarak kullanılarak anlam kuvvetlendirilmiştir.

*telim arttı ilde yangı **kend ulus**
ilig kaznağı toldı altın kümüş*

Memlekette yeni şehir ve kasabalar çoğaldı;
hükümdarın hazinesi altın ve gümüşle doldu
(KB B.1043).

Dürüst, doğru, gerçek kavramı, KB’de çın ve köni sözlük birimleri ile verilmiştir. Bu eş anlamlı yapılardan köni 245, çın 109 yerde geçmektedir.

*kılınçı **köni** erdi kılkı ongay
tili **çın** bütün hem közi köngli bay*

Tabiatı dürüst, tavrı munis idi; sözü doğru,
gözü ve gönlü zengin idi (KB B.407).

Sayı, nicelik, değer, güç ve derece bakımından büyük ve aşırı olan, çok (TSI 497) kavramı KB’de **öküş**, **idi**, **telim**, **ayı**, **büte** ve **köp** sözlük birimleri ile karşılanmıştır. Bu eş anlamlı çiftlerden öküş 195, idi 128, telim 78, ayı ve köp 10, бүте 4 yerde geçmektedir.

*teğir boldı künde kör emgek **öküş**
erej kolsa emgek teğir ol üliş*

O böylece birçok zahmete katlandı. Huzur
arayan insan daima zahmetle karşılaşır (KB
A.432).

*mini emgetür til **idi** ök **telim**
başım kesmesüni keseyin tilim*

Bana dilim pek çok eziyet çektiriyor; başımı
kesmesinler de ben dilimi keseyim (KB
A.166).

*basutçı kerek barça işde bilin
bu beglik işinge tağı **köp** kılın*

Bil ki, her işte yardımcı gerektir; beylik
işinde ise, kendine daha çok yardımcı
edinmeğe bak (KB A.430).

*iligke yakın has hacib erdi bir
ayı ersig ilig bile sözke sır*

Hükümdara yakın bir has hâcib var idi; çok
merd bir insandı ve hükümdarın mahremi
esrârı idi (KB C.505).

***büte** boldı ilig yüzün körmedim
saķınç kadgu birle yorıp külmedim*

Çok zaman geçti, Hükümdarın yüzünü
görmedim, üzüntü ve kaygı içinde idim;
yüzüm gülmedi (KB B.1587)

Şeker pancarından çıkarılan tatlı toz madde, şeker anlamı (TS II, 2082), **şeker** ve **ķand** sözlük birimler ile ifade edilmiştir. Bu eş anlamlı çiftlerden şeker 16 ve ķand 2 yerde geçmektedir.

*atang öldi bardı sanga birdi pend
ata pendi tutsa **şeker** bolğa **ķand***

Baban öldü gitti ve bu ölümüyle sana öğüt
verdi; baba nasihatini tutarsan, o sana bal
şeker olur (KB B.5154).

Dişi cinsten erişkin insan, kadın (TS II :1148) kavramı, **evçi, evlik, işi, tişi ve kisi** sözlük birimleri ile ifade edilmiştir. Bu eş anlamlı sözcük çiftlerinin ana sözcüğü tişi 26 yerde geçerken kisi 11, evlik 7, kisi ve evçi, 1 yerde geçmektedir.

tişike bir erkek bolur kör eri

Dişi (kadın) için bir erkek koca olur; eğer doğarsa, bunlardan çocuk olur (KB B.980).

anınğın toğar toğsa iki uri

Tişi sözünün eş anlamlısı olan kisi sözü, 11 yerde kadın anlamında geçmektedir:

Negü tir eşitgil kişi ödrümü

İnsanların seçkini ne der dinle; neslin kesilmemesinin çaresi kadındır (KB C.3372).

*Uruğ kesmegüke **kisi** ol emi*

Tişi sözünün eş anlamlısı olan evlik sözü yedi yerde tespit edilmiştir:

*Biregü bay **evlik** tiler üstikip*

Biri zengin kadın ile evlenmek ister; biri güzel olmasını ister ve ona göz diker (KB B.4487).

tağı biri körklüg tiler köz tikip

Kadın kavramının eş anlamlısı olan evçi ve işi sözleri birer beyitte geçmektedir.

uruğluğ tarıglıg bedükler tili

Soyu soppu büyük olan kimseler yüksekte konuşurlar; sen kadın esiri olma (Kutadgu Bilig B.4496).

*bedükrek bolur bolma **evçi** kulu*

tilin sözlemiş sözde yanmaz eren

Erkek insan verdiği sözden geri dönmez; sözünden dönenleri sen kadın bil (KB B.5080).

*sözinde yanıglı **işiler** sanı*

İstek dilek, heves (TSI:140) anlamı, KB'de **arzu, tilek ve umdu** sözlük birimleri ile verilmiştir. Tilek sözü arzu sözüne göre sayılamayacak kadar daha çok, umdu sözü 6 yerde geçmektedir. Aşağıdaki beyitte üç sözcük birlikte üçleme şeklinde kullanılarak anlam kuvvetlendirilmiştir.

Bayat bersü iki ajun edgüsi

Tanrı ona her iki dünya nimetlerini ihsan etsin; bütün arzu dilek ve umdukları eli altında olsun. (KB B. 5895).

*Ava kelsü **arzu tilek umdusu***

Tutuklu ve hükümlülerin içine konduğu kapalı yer, zindan (TSII:2516) kavramı, KB'de **tünek, oru ve zindan** sözlük birimler ile verilmiştir. Bu eş anlamlı yapılardan tünek 11, oru ve zindan bir yerde geçmektedir.

***tünek** ol bu dünya kötürgil köngül*

Bu dünya bir zindandır, ona gönül bağlama; sen yüksek saray ve ülke iste, huzur ve sukûna kavuş (KB B.3084).

ediz ordu il kıl sen amrul amul

*isizig ya çoğda **oruda** kerek*

İyinin serbest dolaşabilmesi için kötünün ya zincirde veya zindana olması lâzımdır, ey metin yürek (KB B.5549).

yorık bolsa edgü aya sarp yürek

ne edgü törü urdı begler begi

Beylerin beyi ne iyi bir kanun vaz'etmiş: kötü için en iyi çare sopa ve zindandır (Kutadgu Bilig B.893).

*isizike bu kın berge **zindan** yigi*

Havanın yer değiştirmesinden oluşan esinti, yel (TS II: 1872) kavramı, KB’de **yıl, tan, esin** sözlük birimleri ile verilmiştir. Bu eş anlamlı çiftlerinin ana sözcüğü yıldır. Ana sözcük en fazla kullanılma özelliğine sahiptir. Esin 1, tan 2 beyitte geçerken yıl sözü 14 beyitte geçmektedir.

tüpi yıl turur dünya yağmur sanı

kelir çoğlayur az öçer terk üni

Dünyayı fırtına ve yağmur bil; gelir gürler fakat çabuk sükun bulur (KB C.5314).

tüketti bitig türdi badı katıg

*kalık **tanı** esti kıruıtı xatıg*

Mektubu tamamladı, dürdü ve iyice bağladı; havada serin bir esinti esti ve yazıyı kuruttu (KB B.3941).

*irinçig kışıg sürdi yazkı **esin***

yaruk yaz yana urdı devlet yasın

Bahar rüzgârı eziyetli kışı sürüp götürdü; parlak yaz tekrar saâdet yayını kurdu (KB C.65).

Elindeki parayı harcamaya kıyamayan, cimri, hasis, tamahkar, aç gözlü (TS I:409) kavramı, KB’de **saran, umduçı, suķ, ve çırğuy** sözlük birimleriyle ve **tügük el** deyimiyle verilmiştir. saran 17, suķ 31, umduçı 9 yerde geçmektedir.

suķ** er **umduçı** ol yavuz **umduçı

kişi umduçı atı koltğuçı

Haris kimse tamahkar olur, tamahkarlık fenadır; tamahkar insanlara dilenci derler (KB C.2613).

*negü tir eşitgil **saranıg** bilig*

*ay **çırğuy** ay munğluğ ay **tügmiş elig***

Bilgi hasis hakkında ne der, dinle: ey zavallı, ey biçare, ey sıkı el. (KB B.1673).

Hediye, armağan kavramı KB’de **artut, bıçış, boşuğ** ve **tanguķ** sözlük birimleri ile verilmiştir. Bu eş anlamlı çiftlerden tanguk 8, artut, bıçış ve boşuğ bir yerde geçmektedir. Artut, ve bıçış sözcükleri kılmak; boşuğ ise bermek fiili ile kullanılmıştır.

*olarning **tanguķı** kelir hem barır*

*Mening bu **tanguķ** boldı mengü qalır*

Onların hediyesi gelir, geçer; bu benim hediyem ise ebedi kalır (KB A.113).

kamuğ işçi barça körüindi kelip

*tapuğ tozğu birle neng **artut** kılip*

Hizmetinde bulunanların hepsi gelip, tebrik ettiler; hediye olarak yiyecek ve giyecek bir çok şeyler takdim ettiler (KB B.1769).

***bıçış kııl** küçüng yetse bıçğıl ağı*

usa tiş teri bir kesilsü çoğı

Hediye ver; gücün yeterse, ipekli kumaş ver; mümkün ise diş kirası ver ki, gelenlerin ağzı kapansın (KB B.4661).

ya yat baz yalavaç keliş ya barış

***boşuğ** birgü açığ olarkā tegiş*

Yat yabancı elçilerin geliş ve gidişine, onların istihkakları olan ihsan ve hediyelerin verilmesine o bakar (KB C.2495).

Oktan veya kılıçtan korunmak için savaşçıların kullandığı korunmalık, kalkan, zırh ve mec. koruyucu (TSII:1171) kavramı, KB’de **tura, yarıķ, qalkān ve kıuyāğ** sözlük birimleri ile verilmiştir. Bu eş anlamlı sözcüklerden qalkān 4, tura 7, kıuyāğ ve yarıķ 1 yerde geçmektedir.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ

bilig bil özüngke orun kıl töre *Bilgi bil ve yerin baş köşe olsun; bilgi insan için sağlam kalkandır* (KB B.6605).

bilig bilse özke idi berk tura

*kopa keldi örlep sita **kalkanı** töre*
ajun mengzi boldı örüñ erdini

Mızrak ve kalkanı kalkarak yükselmeğe başladı; dünya yüzü beyaz cevher gibi oldu (KB A.3840).

*at üstem **yarıklar** bolur kıp kızıl*
kızıl kızgu engler bolur yap yaşıl

At koşum ve zırhlar kıpkırmızı olur; kırmızı ateş gibi yanan yanaklar mos mor kesilir (KB B.2385).

vezirlik angar birdi tamğa ayağ
*tuğı kövrügi birle birdi **kuyag***

Ona vezirlik, unvan ve mührü ile tuğ, davul ve zırh verdi (KB C.1036).

Yukarıdaki örneklerle gösterilen eş anlamlı sözlük birimlerin dışında, KB’de pek çok eş anlamlı isim tespit edilmiştir. Yazının hacmini artırmamak için bu sözcükler sadece liste şeklinde verilecektir.

ajun-dünya “dünya”, alkış-dua “dua”, alp –yigit-tonga “yiğit, alp” asığ- tusuğ “fayda”, ast-töbün, alt “alt, aşağı”, aşnu-koşnu “komşu”, at-yond “at”, avuçğa- karı “ihtiyar”, barçın-torku “ipek kumaş”, bilge- бүгү ‘alim “alim bilgin”, bor- şerab “içki, şarap”, burunduk- yular-örk “yular”, bulun-esir “esir”, burhan-buhan “put”, burun- aşnu “önce”, cevap- yanut “cevap”, erdem- fazl “erdem, fazilet”, erdini- gevher, “mücevher”, ev- beyt “ev”, hacib - kapuğçı- turğak “kapıcı”, içgüçi-borçı “içkiye mübtela”, kadgu-sakinç “kaygı, düşünce”, karangku-tünerig “karanlık”, karma-kapuş “yağma”, kingeşçi – öge “müşavir”, konuk- üme “misafir”, küz – hazan “güz”, neng- tavar “mal” sabır-serin “sabır”, sav-söz “söz”, soğuk -tumlig “soğuk”, söki -eski “eski”, tuşağ – kişen “köstek”, türk- küç-erk “güç”, ukuş- ög- hired- ‘akıl, uruş – tokış “savaş”, yatgak- sakçı “muhafız, bekçi”, yırak- uzak “uzak”, yoduğ- ozun “iftira”, yalavaç- tildem “elçi, peygamber”.

Sonuç olarak Kutadgu Bilig’de yaklaşık elli kadar eş anlamlı isim tespit edilmiştir. Bu eş anlamlı isimler, ifade gücünü artırmak ve anlamı zenginleştirmek için kullanılmıştır. Eş anlamlı isimlerin aynı mısra içinde ikisinin bazen üçünün kullanıldığı da görülür. Eş anlamlı sözcüklerden küçkey, suğ, Tengri, tişi, yalnguk dört; öküş beş; tura, adaş, budun, esiz (isiz) ve tanguk üç, edgü, ot, hazine, övke, kök, karşı, tilek, tünek yıl iki; ig, kü, kün köni, şeker ve uluğ bir eş anlamlıya sahiptir. Tespit edilen eş anlamlı isimlerden tek eş anlamlıya sahip sözcüklerin çoğunluğu oluşturduğu dikkati çekmektedir.

KAYNAKLAR

- Abik, D., (2009), “Kutadgu Biig’de hayvan Adları”, Türklük Bilgisi Araştırmaları (Cem Dilçin Armağanı), C. 33/1 s. 1-32.
- Ata, A.,(1993), “Kutadgu Bilig Üzerinde Bir Düzenleme Denemesi Kör mü? Kür mü?”, Türkoloji Dergisi, C. 11 S. 1 s. 301-308 (DOI: 10.1501/Trkol_0000000148 Yayın)
- Arat, R. R., (1991), Kutadgu Bilig I Metin, TDK yayınları, Ankara.
- Arat, R. R., (1991), Kutadgu Bilig II Çeviri, TDK yayınları, Ankara.
- Arat, R. R., (1979), Kutadgu Bilig III İndeks, TDK yayınları, Ankara.
- Bayraktar, Fatma, Sibel,(2014) “Kutadgu Biligde Üçlemeler, Dörtlemeler ve Beşlemeler” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 3/2 s. 29-53.
- Çağatay, Saadet (1963), “Türkçede 'Kadın' İçin Kullanılan Sözler”, TDAY Belleten 1962, s. 13-49, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.

- TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
- Dilâçar A., (1972), 900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi, TDK yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A.,B., (1984), Kutadgu Bilig Grameri Fiil, Gazi Üniversitesi yayını, Ankara.
- (ÖTL) (1981), Özbek tili leksikologiyası, Taşkent.
- Taş, İbrahim(2015), Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı, TDK Yayınları, Ankara. (TS) Türkçe Sözlük (1998), Türk Dil Kurumu Yayınları
- Karahan, Akartürk (2006), “Tarihî Türk Dilinin Söz Varlığına Katkılar: Kadınla İlgili Kelimeler Üzerine”, Bilkent Üniversitesi 1. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri. Ankara.
- Öztürk Faruk (2005), “Kutadgu Bilig’de Bitki Adları”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, VI(I), 201-208.
- TEZCAN, Semih (1981). “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, TTK- Belleten, C. XLV/2, S. 178, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yılmaz,A., (2004) “Kutadgu Bilig’de Kadın”, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 324-341.
- Yusuf Has Hacib (1993), Kutadgu Bilig (Kahire Nüshası), Kültür Bakanlığı.

EPITHETS IN “ATEBETÜ'L HAKAYIK”

Prof. Dr. Eyüp AKMAN*

ÖZ

Bir şâir veya yazarın gücü de zaafı da, dili kullanabilme başarısıyla alakalıdır. Edebî eserin ana malzemesi olan dil; onu kullananın kabiliyet, kültür, kısacası becerisiyle eseri değerli kılar. Bir varlığın veya bir kahramanın adını, bir sıfat veya sıfat gurubu ile tamamlayan söz ve yapılara verilen ad olarak tanımlanan epitetin, bir edebî eserde ne şekilde kullanıldığı, kullanılma sıklığı o eserin ve eseri meydana getiren şahsın başarısını göstermede önemli ölçüt olarak kabul edilebilir.

Kutadgu Bilig hakkında Türkiye ve Türkiye dışında yüzlerce araştırma yapılmasına rağmen Atebetü'l Hakayık üzerine yapılan araştırmalar oldukça sınırlıdır. Buna pek çok sebep gösterilebilir. Bu sebeplerden biri de eserin sadece didaktik bir eser olduğu, lirizmden uzak bulunduğu, kısacası sanatsal değerinin az olduğudur.

Biz bu bildirimizde Atebetü'l Hakayık'ta bulunan epitetleri tespit ederek yukarıda sözünü ettiğimiz hükümlerin Atebetü'l Hakayık ve yazarı hakkında ne derece doğruluk payı olduğunu ortaya çıkarmaya çalışacağız. Epitetleri tespit etmek yöntemi, daha evvel başta Dede Korkut Kitabı olmak üzere bazı destanlara da uygulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atebetü'l Hakayık, epitet, Edip Ahmet

ABSTRACT

Both the strength and the weakness of a poet or writer is related to his ability to use the language. The language which is the essence of the literary work makes it valuable by his potential, culture, and skill of the person who uses it. How and how often the epithet, which is defined as the name given to the word and the structure that completes the name of a hero with an adjective or adjective group, is used can be considered as an important measure to show the success of the person and the literary work.

Though hundreds of research have been done about Kutadgu Bilig in and outside Turkey, research on Atebetü'l Hakayık is quite limited. Many reasons can be said for this. One of these reasons is that the work is only a didactic work, it is far from lyricism, in short, its artistic value is low.

In this paper we will try to measure Atebetü'l Hakayık in terms of the measures mentioned above by determining the epithets in it. The method of determining epithets has already been applied to some epics, especially the Dede Korkut Book.

Key Words: Atebetü'l Hakayık, epithet, Edip Ahmet

İlk dönem Türkçe İslâmî eserlerden olan Kutadgu Bilig hakkında son zamanlarda epey çalışma yapılmıştır. Bir araştırmaya göre Kutadgu Bilig üzerine 2015 yılı itibariyle; tez, kitap, makale, bildiri olmak üzere toplam 687 adet inceleme bulunmaktadır(Uçar 2015). Atebetü'l Hakâyık hakkında ilk olarak Necip Asım'ın çalışma yaptığı 1918 yılını temel alırsak, bu eser üzerine yüz yıl içinde çok az çalışma yapıldığını görürüz. Eserle ilgili, üniversitelerde bir doktora, üç yüksek lisans çalışması yapılmıştır.⁵⁸ Bu yüzyıllık süre içinde yapılan araştırmaların tam listesini

* Kastamonu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, KASTAMONU

⁵⁸ **Doktora tezi:** Neslihan Başkan, Atebetü'l Hakayık Bağlamında Ahlak Kavramı ve Tıp Etiği, 2013, Osman Gazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, ss.158. **Yüksek Lisans tezleri:** Bilgehan Gökdağ Atsız, Atebetü'l Hakayık Grameri, 1989,Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ss.133;İbrahim Salar, Atebetü'l Hakayık'ta

vermek bu gün konumuz dışındadır. Fakat en son olarak Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi tarafından Ankara’da 28-30 Haziran 2018 tarihleri arasında yapılan sempozyumu zikretmekte fayda vardır. Sempozyumun adı “Atabetü’l Hakâyık ve İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Sempozyumu”dur. Sempozyumda 156 bildiri sunulmuştur. Bunlardan 51 tanesi Atebetü’l Hakâyık ile ilgilidir. Sempozyum bildirileri basılmamıştır. Sadece bildiri özetlerine internet üzerinden ulaşılabilmektedir. Atebetü’l Hakâyık ile ilgili yapılan çalışmalara sözü geçen sempozyumda sunulan bildirileri de ilave edersek Kutadgu Bilig hakkında yapılan çalışmaların yarı sayısına dahi ulaşamamış oluyoruz. Bu sebepten dolayı biz de Atebetü’l Hakâyık üzerinde birkaç söz söyleme gereği duyduk.

Atebetü’l Hakâyık XII. veya XIII. yüzyılda yazılmış didaktik bir eserdir. Eserin adının anlamı, “hakikatler eşiği”dir. Eserin müellifi Yükneki Edip Ahmet’tir. Eser, aruzun feûlün feûlün feûlün feûl kalıbıyla yazılmış ve toplamda 512 dizeden oluşmaktadır. Ne Yüknek ne de eserin müellifi Edip Ahmet hakkında net bilgi yoktur. Esere sonradan ilave edilen ve kimin yazdığı meçhul olan dörtlükte, Edip Ahmet’in doğuştan kör olduğu kayıtlıdır. Eserin sonuna Emir Seyfettin’in ilave ettiği kıtada Edip Ahmet için “edipler edibi, fazıllar başı” denilmektedir. Arslan Hoca Tarhan’ın ilave ettiği son beyitlerde ise Edip Ahmet’in doğum yerinin gönüller açan, sefali Yüknek, babasının adının Mahmut olduğu ve eserin Kaşgar dili ve Arap usulüne göre yazıldığı ifade edilmektedir. Eser üzerine detaylı inceleme yapan Reşit Rahmeti Arat bu bilgilerden öteye gidememiş sadece bazı kaynaklardaki rivayetleri zikretmiştir⁵⁹.

2007 yılında yayınlanan bir makalede Edip Ahmet’in mezarının bulunduğu yer hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre mezar, Kazakistan’ın Türkistan (Yese)şehrine 15 km uzaklıkta kuzey-batı yönündedir ve bir yığma tepe şeklindedir. Mezarın levhasında “Jüynek Töbe, bul jerde XII. Gasır akın, filozof Ahmet Jüneki ömür sürgen” yazmaktadır. Mezarın bulunduğu köyün adı Jüynek’tir (Uysal 2007:1198).

Eserin altı nüshası bulunmaktadır. Bunlardan üçü tam, üçü parçalar halindedir. İlk nüsha olan Semerkand Nüshası, 1444 yılında Zeynelabidin adında biri tarafından istinsah edilmiş ve Uygur harfleriyle yazılmıştır. Ayasofya kitaplığında bulunmaktadır. R. Rahmeti Arat, eserin adını Atebetü’l Hakayık olarak okumuştur. B ve C nüshaları İstanbul nüshaları olarak bilinir. B nüshası 1480 yılında Abdürrezzak Bahşı tarafından istinsâh edilmiştir. Uygur harfleriyle yazılmış ve sözcüklerin altlarında bunların okunuşları harekeli Arap harfleriyle gösterilmiştir. Her iki nüshayı da Necip Asım bulmuştur. Necip Asım bu ikinci nüshayı 1918 yılında iki cilt olarak “Hibet-el Hakayık”⁶⁰ adı altında yayımlamıştır. C nüshasının ise II. Bayezid zamanında istinsâh edildiği tahmin edilmektedir. Kitap, harekeli Arap harfleriyle yazılmıştır ve adı “Hibet-el Hakayık” tır. Bu nüsha Topkapı sarayı kitaplığı Hazine bölümündedir. Dördüncü nüsha da Arap harfleriyle yazılmış olan Vezirköprü nüshasıdır. Hangi tarihte ve kim tarafından yazıldığı belli değildir. Bu nüshada eserin adı “Gaybet-el Hakayık”⁶¹ şeklindedir (Kudret 1995:95).

Yukarıda sözünü ettiğimiz sempozyumda “Atebetü’l Hakâyık’ın Hollanda Nüshası” adında bir bildiri sunulmuştur. Bildiriyi sunan Dr. Serkan Çakmak’tır. Bildiri özetinden anladığımıza göre bu nüsha, Hollanda’da Groningen Üniversitesi kütüphanesinde HS 474 numarada kayıtlı bir mecmua içinde yer almaktadır. Arap harfli ve harekeli olan bu nüshanın tarihi 977(M.1396/1397)’dir. Bu durumda Atebetü’l Hakâyık’ın nüsha sayısı yediye çıkmış ve en eski tarihli nüsha da Hollanda nüshası olmuş oluyor.

Fiil, 2013 Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ss.291; Çağlayan Yılmaz, Atabetü’l Hakayık’ın Söz Dizimi, 2013, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ss. 217

Anlamı, “Gerçekler Armağanı”dır.

⁵⁹R.R. Arat, Yakut’un “Mu’cemü’l-büldan” ve Cüveyni’nin “Cihangüşa” adlı eserlerinde geçen “Agnak” adlı yerin Yüknek olamayacağını belirtir ve Ali Şir Nevâi’nin “Nesa’imü’l-mahabbe” adlı eserinde Edip Ahmet için yazdığı “Bağdat civarında yaşamış ve İmâm-ı Âzam’ın talebeliğini yapmış” ifadesini efsaneleşmiş bir Arat 2006:7).

⁶⁰ Anlamı, “Gerçekler Armağanı”dır.

⁶¹ Bu adı “Aybet-el Hakayık” şeklinde okuyanlar da vardır. Anlamı “Gerçekler Heybesi”dir.

Eser, 40 beyitlik bir giriş ile başlar. Bunların beşi Tanrı'nın, beşi peygamberin, beşi dört sahabenin, on dördü Emir Muhammed Dad İspahsalar Beyin medhine, son altı beyit de kitabın yazılma amacını anlatmaya hasredilmiştir. Manzumenin asıl metnini 9 bablık (101 dörtlük) kısım oluşturmaktadır. Metne daha sonra iki dörtlük ile 10 beyit ilave edilmiştir. İlave edilen ilk dörtlüğün müellifi meçhuldür. İkinci dörtlüğün müellifi Timur Emirlerinden Emir Seyfettin olarak tahmin edilmektedir. İlave 10 beytin müellifi yine Timur Emirlerinden Emir Arslan Hoca Tarhan'dır.

Asıl metni oluşturan babların adları ve sayıları şöyledir:

- 1-Bilginin faydası ve bilgisizliğin zararı hakkında (12 dörtlük)
- 2-Dilin muhafazası hakkında (12 dörtlük)
- 3-Dünyanın dönekliği hakkında (12 dörtlük)
- 4-Cömertliğin medhi ve hasisliğin zemmi hakkında (10 dörtlük)
- 5-Tevâzu ve kibir hakkında (7 dörtlük)
- 6-Harislik hakkında (6 dörtlük)
- 7-Kerem, hilm ve diğer iyilikler hakkında (16 dörtlük)
- 8-Zamanenin bozukluğu hakkında (21 dörtlük)
- 9-Kitap sahibinin özü hakkında (5 dörtlük)

Asıl konumuz olan epitelere geçmeden evvel eserin edebî yönü hakkında da birkaç söz edelim. Fuat Köprülü Atebetü'l Hakâyık'ın vasıfları ve Edip Ahmet'in sanatçılığı hakkında şunları söyler: “Mesela tabiat zevki bu eserde asla mevcut değildir. Sanat telakkisinden külliye mahrum, kuru, muttarid ahlâkî tâlimattan ibaret bir manzûme: İşte Atebetü'l Hakâyık'ın başlıca mümeyyiz vasfı!” der ve Edib Ahmet'in ününün sanatkar olmasında değil, bir velî sıfatıyla halk arasında kazanmış olduğu kutsiyette aranması gerektiğini ifade eder (Köprülü 2009:203).

Reşit Rahmeti Arat da Köprülü ile aynı fikirdedir. Arat, Edip Ahmet ile Yusuf Has Hâcibi mukayese ederek Edip Ahmet ve eseri hakkında şöyle diyor: “Umûmiyetle kuru, en mütevâzi duygu parıltılarından uzak, kendi işini bilen ve vazifesinas bir ahlak hocası gibi, malum bir programı sonuna kadar takrir eden sert ve bir dereceye kadar kaba ve cansız bir ifade tarzı kullanması, ne fazla şahsi mukayeselere yer ayırıyor ve ne de okuyucularda bunların canlanmasına imkân bırakıyor. Maksat ve gayeleri birbirine yakın olmakla beraber Yusuf ile Edib Ahmet'i şâir ve mütefekkir olarak mukayeseyle bile imkân yoktur” (Arat 2006:6).

Eserdeki epitetleri inceledikten sonra bu hükümler hakkında bir değerlendirmede bulunacağız. Epitet kavramı ilk olarak , Sözlü Formül Kuramı (Milman Parry ve Albert Lord'un kuramı) olarak bilinen kuramla Homeros'un destanlarının nasıl teşekkül ettiğini ortaya çıkarmak için yapılan çalışmalar sırasında gündeme gelmiştir. Buna göre hazır söz kalıpları, formüller, sıfatlar, sıfat grupları epitet olarak kabul edilmiştir. Türkiye'de epitet kavramını ilk gündeme getiren ve bunu Dede Korkut Hikâyeleri kahramanlarına uygulayan İlhan Başgöz olmuştur. İlhan Başgöz epiteti şöyle tanımlar: “Epitet, bir ismi veya folklor araştırmalarında kahramanın ismini bir sıfatla veya isimle veya bir sıfat cümlesi ile tamamlayan söz ve cümlelere verilen addır (Başgöz 1998:35).

İlhan Başgöz sözü geçen incelemesinde sadece kahramanlara koşulan epitetler üzerinde durmuş, kavramlar, Tanrı ve dinî kişiliklerin epitetlerden söz etmemiştir. Buna göre 71 karakterin özelliklerini 17 başlık altında incelemiştir (Başgöz 1998).

Konuyla ilgili olarak, İlhan Başgöz'den sonra, Mehmet Aça'nın, Kamil Veliyev'in, Şakir İbrayev'in çalışmaları ile bazı tezleri görüyoruz⁶². Makale düzeyinde ise son çalışmalardan olan Salahattin Bekki'nin Koroğlu'nun bir şiirinin epitetlerini tespitini gösterebiliriz (Bekki 2012). Atebetü'l Hakâyık'taki epitetler aşağıdaki başlıklar altında incelenmiştir.

1-Tanrı ile ilgili epitetler

İlhan Başgöz'ün, Dede Korkut kitabındaki epitetleri incelerken sadece “insan kahramanlarına koşulan epitetler” üzerinde durduğunu söylemiştik. Tanrı, peygamber ve diğer dinî şahsiyetler ile kavramların epitetlerini incelemesine dahil etmemiştir. Biz bu çalışmamızda, Atebetü'l

⁶² Bu tür çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi almak için bkz. (Bekki 2012).

Hakâyık'ta yer alan kişi, kavram ve dinî şahsiyetlerin epitetlerini tespit ettik. Bunlardan ilki Tanrı'ya koşulan epitetlerdir.

İslamî devrede yazılan her eser, önce Allah'ı, Hz. Muhammed'i ve dört halifeyi öven bir giriş ile başlar. Atebetü'l Hakâyık'ın ilk 20 beyti, "Tanrı'nın Medhi Hakkında"dır. Bu beyitlerde geçen Tanrı ile ilgili epitetleri vermeden önce Dede Korkut Kitabı ile Kutadgu Bilig'de bu epitetlerin nasıl geçtiğine bakalım.

Deli Dumrul ile Kazılık Kocaoğlu Yigenek hikâyelerinde Tangrı şöyle anlatılmış:

Yücelerden yücesin

Kimse bilmez necesin

Görkgülü Tangrı

Nece cahiller seni gökte arar, yerde ister

Sen hod müminler gönlündesin

Dâyim duran Cebbâr Tangrı

Bâki kalan Settâr Tangrı

Kakıduğın kahr eden **kahhar Tangrı**

Kutadgu Bilig'de ise Tanrı'nın övgüsüne 33 beyit ayrılmıştır. Bunlar içinde en çarpıcı olanlar şunlardır:

1/2:Törütgen igidgen keçürgen idim/**Yaratan, yetiştiren, göçüren** tanrım

6/1: Ay erklig ugan mengü mungsuz bayat/Ey **güçlü, yeterli, sonsuz** Tanrı

10/1:Siziksiz bir ök sen ay mengü açu/Kuşkusuz **birsin** ey **sonsuz** Tanrı

10/2:Katılmaz karılmaz sakışka saçu/**Katılmaz, karılmaz, tek** olan ayrı

17/1:Yorımaz ne yatmaz udıma odug/**Yürümez, yatmaz, uyumaz**

17/2:Ne mengzeg ne yangzag kötürmez bodug/**Benzersiz, eşsiz, anlatılmaz**

20/1: Ay sırka yakın ay köngülke ediz/Ey **sırta yakın**, ey gönülde **yüce**

Yukarıdaki iki eserden sonra Atebetü'l Hakâyık'a bakalım. Edip Ahmet, Tanrı'yı 10 beyit ile övmüştür. Bu beyitler içinde Tanrı'ya koştuğu epitet sayısı çok azdır ve bunlar da herkesin bildiği, Allah'ın sıfatlarıdır.

19⁶³-Bu kudret idisi ulug bir bayat. (O **kudret sahibi, büyük bir** Tanrı'dır.)

37-İlahi keçürgen idim sen keçür.(Tanrım, sen **bağışlayan** Rabbimsin, sen bağışla.)

454-Kazalar yoritgan yaratgan melik. (**Kaza ve kaderi yürüten, tanzim eden** Tanrıdır.)

Bir esere edebîlik katan özelliklerin başında, yazarın hayal dünyasının genişliği ve buna bağlı olarak kelimeleri kullanım biçimi gelir. Bu küçük mukayese ile Edip Ahmet'in eserinin zayıflığı ortaya çıkmış bulunmaktadır. Diğer epitetler şöyledir:

2-Peygamber Hz. Muhammet ile ilgili epitetler

Atebetü'l Hakâyık'ta Hz Muhammet'in övgüsüne sadece beş beyit ayrılmıştır. Buradaki epitetler şunlardır:

23-Ol ol halk talusu kişi kutlugu. (O yaratılanların **en seçkini** ve insanların **en kutlusudur**.)

25-Resuller örüng yüz bu ol yüzke göz.(Resuller **beyaz bir yüzdür**, O ise bu yüzün **gözüdür**.)

26-Ya olar kızıl eng bu engke menge. (Yahut onlar **al yanaktır**, O ise bu yanağın **benidir**.)

3-Dört sahabe ile ilgili epitetler

Dört sahabenin övgüsü için eserde beş beyit bulunur. Burada Hz. Ali ile ilgili olarak sadece iki epitet tespit edilmiştir.

34- Ali törtılenci ersig, tonga. (Dördüncüsü **yiğit** ve **kahraman** Ali'dir.)

4-Emir Muhammed Dâd İspehsâlâr ile ilgili epitetler

Atebetü'l Hakâyık'ta Edip Ahmet'in kitabını ithaf ettiği Büyük Emir Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'in övgüsüne 14 beyit ayrılmıştır. Bu beyitler içinde, bey ile ilgili epitet sayısının çokluğu dikkat çekmektedir.

46-Anın berr u cudı bedi' ihsânı(Onun iyiliği, cömertliği **eşsiz** ihsânı.)

47- Ol ol akl ukuş huş hiredka mekan.(O akıl, anlayış, şuur ve zeka mekânı.)

⁶³ Bu numaralar eserin dize numarasıdır. Metnin orijinalini ve günümüz Türkçesiyle aktarımını Reşit Rahmeti Arat'ın eserinden aynen aldık.

48-Bilig ma'dini hem fazilet kanı. (**Bilgi ocağı ve fazilet kaynağıdır.**)

49-Simaktin edizrek tutar himmet ol.(O, himmeti, göğün en yüksek katında yer alan Simak yıldızından daha yüksek tutar.)

51-Re'iyetka müşfik selim til halim.(O, reayaya karşı **şefkatli**, doğru ve **yumuşak dillidir.**)

52-Velikin busarda Şera aslanı.(Fakat hiddetlendiği zaman **Şera aslanı** kesilir.)

53-Salabet içinde Umer teg erip.(O, metanette, dayanıklılıkta **Ömer** gibidir.)

54-Sehabet semahat tutar Usman'ı. (Cömertlikte **Osman'a** denktir.)

55-Tetiklikte kendü ayastın ozup.(O, fetanette tetiklikte Gazneli Mahmud'un nedimi **Ayaz'ı** geçer.)

56-Dad insaf tutar çin anuşirvanı. (Adalet ve hakkaniyette gerçek bir **Anuşirvan'dır.**)

59-Aya şahım erdemlerin sanagan. (Ey şahımın faziletlerini sayan kimse)

60-Sanar mu ediz kum uşak taş sanı. (Sahradaki kum ve ufak taşlar sayıya gelir mi?)

61-Siyaset riyaset kiyaset kerem. (**Siyaset riyaset kiyaset kerem sahibi.**)

62-Ziyadet ula adl eşit uk munı (ve bunlara özellikle **adaleti** ekle, bunları işit ve anla.)

63-Yime mecd mürüvvet fütüvvetugan. (Bir de **şeref, insaniyet ve mertlik** bunların hepsini.)

64-Ata kıldı şahımka bu cümle. (Kadir tanrı şâhıma ihsan etti).

67-Tengizdin kerimrek şahım ming kata. (Şahım denizden bin kat daha **kerimdir.**)

5-Atebetü'l Hakayık'ın kendisi için de Edip Ahmet şu epitetleri koştur.

77-Bezedim kitabı nevadir sözün. (Kitabı **nadir sözlerle** süsledim)

78-Bakıglı okıglı asıg alsu tip. (Gören ve okuyan istifade etsin diye.)

465-Bitidim kitabı meva'iz mesel.(Kitabı mevizalar şeklinde yazdım.)

466-Okısa tatır dil yimiş teg asel.(Dil okursa bal **yemiş gibi tatlı** olur.)

475- Bitidim bu tangsuk, turaf sözlerin.(Bu kitabı **nadide ve zarif sözlerle** yazdım.)

6-Bilgi - bilgili kişi/Cahil-bilgisiz kişi ile ilgili epitetler

Eserde bilgi, bilginin faydası ve bilgili kişilerle alakalı 12 dörtlük/48 mısra yer almaktadır. Bunların içinde epitet olabilecek kuruluşlar şunlardır:

85- Bahalıg dinar ol biliglig kişi. (Bilgili insan **kıymetli dinardır.**)

86-Bu cahil biligsiz bahasız bişi. (Cahil ve bilgisiz adam **değersiz bir akçedir.**)

90- Eren körki akıl ol süngekning yilig. (İnsanın ziyneti akıl, kemiğinki iliktir.)

91-Biligsiz yiligsiz süngek teg hali.(Bilgisiz kimse **iliksiz kemik** gibi boştur.)

108- Biligni biligsiz otun ne kılur. (Bilgisiz **odun** bilgiyi ne yapar.)

127-Tavarsızka bilgi tükenmes tavar. (Bilgi, malı olmayan için **tükenmez bir hazinedir.**)

128-Nesebsızka bilgi yirilmez neseb.(Bilgi, nesebsiz için, **verilmez bir neseptir.**)

7-Dil ve söz ile ilgili epitetler

Atebetü'l Hakayık'ta dilin muhafazası ile ilgili bölümde 12 dörtlük bulunmaktadır. Burada kullanılan dil ve söz ile ilgili epitetler şunlardır:

133-Sanıp sözlegen er sözi söz sağı. (Düşünerek konuşan adamın sözü, **sözün iyisidir.**)

134-Öküş yangşagan til unulmaz yağı.(Çok gevezelik eden dil, **karşı konulmaz bir düşmandır.**)

141-Sefih er tili öz başı düşmanı. (Sefih adamın dili kendi başının **düşmanıdır.**)

155-Ağız til bezeki köni söz turur. (Ağzın ve dilin ziyneti **doğru sözdür.**)

161-Köni söz asel teg bu yalğan basal. (Doğru söz **bal**, yalan söz **soğan** gibidir.)

163-Bu yalğan söz ig teg köni söz şifa. (Yalan söz, **hastalık** ve doğru söz, **şifa** gibidir.)

8-Dünya ile ilgili epitetler

Felekten, dünyadan şikâyet insanlık tarihi kadar eski olsa gerek. Bin yıl önceki şikâyetlerin aynısını veya benzerini bin yıl sonra da görebilmekteyiz. Dünyanın dönekliği ile ilgili olarak eserde 12 dörtlük vardır. İşte yaklaşık bin yıl önce, dünya ile ilgili aşağıdaki benzetmelerde bulunmuş Edip Ahmet.

177-Bu ajun ribat ol tüşüp köçgölüg. (Bu dünya konup göçmek için bir **kervan saraydır.**)

191-Tarıglıg tip aymış ajunnu Resul. (Resul, dünya için **tarladır** demiş.)

193- Bekasuz erür bu ajun lezzeti. (Bu dünya lezzeti bâki değildir)

194-Keçer yıl keçer teg meze müddeti.(Zevk müddeti yel geçer gibi geçer.)

195-Yigit koca bolur yangı eskirür. (Genç, ihtiyarlar; yeni, eskir.)

196-Kavi erse kamlur kaçır kuvveti. (Kuvvetli çöker, kuvveti gider.)

197-Bu kün bar yarın yok bu dünya nengi. (Dünya malı bugün var, yarın yoktur.)

198-Mening timişing neng adınlar ongi. (Benim dediğin mal, **başkalarının kısmetidir.**)

199-Kamug tolgan irlür tükel eksiyür. (Her dolan, azalır; her tam, eksilir.)

213-Yılan teg bu ajun yılan oklagu. (Bu dünya **yılan** gibidir, yılanı oklamak lazımdır.)

Edip Ahmet'in dünya ile ilgili söylemek istedikleri, Dede Korkut hikâyelerinde daha veciz ve estetikler.

Hani dediğim bey erenler

Dünya benim diyenler

Ecel aldı yer gizledi

Fani dünya kime kaldı

Gelimli gidimli dünya

Ahir son ucu ölümlü dünya

9-Cömertlik /Cimrilik ile ilgili epitetler

Eserde cömertliğin övülmesi ve hasisliğin yerilmesine 10 dörtlük ayrılmıştır. Bunlara koşulan epitetler de aşağıdaki gibidir:

249-Tabiatla yigi adet aybsuzı. (**Tabiatların en iyisi ve adetlerin ayıplanmaması.**)

250-Akılık erür bil buhul körksüzi. (Cömertliktir, bil ki hasislik, bunların **en çirkinidir.**)

251-Eliglerde kutlug biriglig elig (**Ellerin en kutlusu**, veren eldir.)

252-Alıp birmegen ol elig kutsuzu. (Alıp da vermeyen el , **ellerin kutsuzudur.**)

253-Bahıllı otalap ongulmaz ig ol. (Hasislik ilaç ile **iyileşmez bir hastalıktır.**)

257- Bu budun talusu akı er turur. (Bu halk arasında **en iyi adam**, cömert adamdır.)

261-Bahıl nakes otun tavar pasbanı⁶⁴. (Hasis **alçak**, hain ve malının bekçisidir.)

10-Tevazu ile ilgili epitetler

Eserde tevazu ve kibir ile ilgili 7 dörtlük bulunmaktadır. Bunların içindeki epitetler şunlardır:

269-Tekebbür kamug dilde yirlür kılık (Kibir, bütün dillerde **yerilen bir huydur.**)

270-Kılıglarda edgü kılıg kodgılıg. (**Huyların iyisi** alçak gönüllülüktür.)

279-Müminlik nişanı tevazu erür. (**Müminlik nişanı** tevazudur.)

11-Harislik ile ilgili epitetler

Edip Ahmet “harislik”i 6 dörtlükle anlatmıştır. Bunların içinde epitet koşulanları şunlardır:

303-Bu baylıg çıgaylıg idi kısmeti. (Zenginlik ve fakirlik **Tanrının kısmetidir.**)

310-harislik igining emin kim bilür (Harislik **hastalığının** ilacını kim bilir?)

12-Kerem, hilm, diğer iyilikler için eserde 16 dörtlük bulunur. Bunların başlıca epitetleri şunlardır:

317-Köki körklüg ernalıg huyı körklüg ol. (Aslı **güzel** olan adamın huyu güzel olur.)

318-Bu körklüg kılıkka köngül örklüg ol. (**Güzel** huylu adama gönül bağlanır.)

323-Yimişsiz yıgaç teg keremsiz kişi. (**Keremsiz** insan, **meyvesiz ağaç** gibidir.)

341-Kerem bir bina teg angar hilm ul ol. (Kerem **bir binadır** ve hilm onun **temelidir.**)

342-Ya bustan teg ol hilm kerem al gül ol. (Yahut hilm **bir bahçeye** benzer ve kerem **kırmızı güldür.**)

13-Atebetü'l Hakayık'ta en uzun bölüm **zamanın bozukluğu** hakkındaki bölümdür. Bu bölüm 21 dörtlükten oluşmuştur. Fakat burada kavramlara koşulan epitet sayısı çok azdır.

385-Bu kün bu ajunda kişilik isiz. (Bu gün bu dünyada insanlık **kötüdür.**)

387-Vefa köli suglup kurup yolları. (Vefa gölünün suyu çekildi, kaynakları kurudu.)

397-Garib erdi İslam garib boldı baz. (İslam **garip** idi , tekrar garip oldu.)

400-Harab boldı meclis budun bi-namaz. (Mescit ise **harap** ve halk **bî-namaz** oldu.)

425-Aya malka suk er yakın bil bu mal. (Ey mala karşı **haris** adam, gerçek bil ki, bu mal)

⁶⁴ Reşit Rahmeti Arat, “tavar pasbanı” kuruluşunu, “malının bekçisi” olarak anlamlandırmıştır. Edip Ahmet, mısrasını olumsuz olarak düzenlemiştir. Bu ifadeyi “davar çobanı” şeklinde yorumlamak daha uygun olur.

426-Bu gün kadgu sakınç yarın yük vebal.(Bu gün **kaygı ve düşünce**, yarın ise **yük ve vebaldir**.)

437-Bu ajun mezesi katıglıg meze.(Bu dünyanın tadı **karışıktır**.)

438-İzası öküşrek mezesi aza. (Eziyeti daha **çok** ve tadı **azdır**.)

441-Hünerlığka ajun vefasızrak ol.(Dünya hüner sahibi için daha çok **vefasızdır**.)

448-Azu kutsuz ajun karıpmu munar.(Yoksa bu **kutsuz dünya** ihtiyarlayıp bunadı mı?)

Bu tespit ettiğimiz epitetleri tablo halinde gösterelim.

KAVRAM/AD**EPİTETİ**

1-Tanrı	Kudret sahibi, büyük, bir, bağışlayan, kaza ve kaderi yürüten
2-Hz. Muhammet	Yaratılanların en seçkini, insanların en kutlusu, beyaz yüzün gözü, al yanağın beni
3-Hz. Ali	Yiğit, kahraman
4-Emir Muhammed	İhsan, cömertlik ve iyilikte eşsiz; bilgi ocağı; fazilet kaynağı; himmette Simak yıldızından yüksek; halka karşı şefkatli, yumuşak dilli; hiddetlendiğinde Şera Aslanı; dayanıklılıkta Ömer; cömertlikte Osman; tetiklikte Ayaz; adalette Nuşirevan; siyaset, riyaset, kerem sahibi; şerefli, insaniyetli, mert; denizden bin kat daha kerim
5-Edib Ahmet'in dili	Nadir söz, bal gibi tatlı söz, nadide ve zarif söz
6-Bilgili insan	Kıymetli dinar
7-Bilgisiz adam	Değersiz bir akçe, iliksiz kemik, odun
8-Akıl	İnsanın ziyneti
9-İlik	Kemiğin ziyneti
10-Bilgi	Tükenmez bir hazine, verilmez bir nesep
11-Düşünerek konuşmak	Sözün iyisi,
12-Gevezelik	Karşı konulmaz bir düşman
13-Sefih adamın dili	Kendi başının düşmanı
14-Ağzın ve dilin ziyneti	Doğru söz
15-Doğru söz	Bal, şifa
16-Yalan söz	Soğan, hastalık
17-Dünya	Kervansaray, tarla, lezzeti bâki olmayan, yılan, tadı karışık, tadı az, eziyeti çok, vefasız, kutsuz
18-Dünya malı	Bu gün var, yarın yok; başkalarının kısmeti; kaygı, düşünce, yük, vebal
19-Cömertlik/Cömert	Huyların en iyisi, adetlerin ayıplanmayanı, halk arasında en iyi adam
20-Hasislik	En çirkin, ilaç ile iyileşmez bir hastalık
21-Veren el	Ellerin en kutlusu
22-Alıp vermeyen el	Ellerin en kutsuzu
23-Hasis	Alçak, hain, davar çobanı
24-Kibir	Yerilen bir huy
25-Alçak gönüllülük	Huyların iyisi, müminlik nişanı
26-Zenginlik	Tanrının kısmeti
27-Fakirlik	Tanrının kısmeti
28-Harislik	Hastalık
29-Keremsiz insan	Meyvesiz ağaç

30-Kerem	Bir bina, kırmızı gül
31-Hilm	Binanın temeli, bahçe
32-İnsanlık	Kötü
33-Vefa	Göl
34-İslam	Garip
35-Mescit	Harap
36-Halk	Bî-namaz

SONUÇ

İncelememiz sonucunda, Atebetü'l Hakâyık'ta 36 adet ad, kavram ve şahsiyete epitet koşulduğunu gördük. Bunların içinde epiteti en fazla olan kişi, Emir Muhammed Dad İspahsalar Bey'dir. Bu durumun böyle olması normaldir. Çünkü Edip Ahmet kitabını, öncelikli olarak, Emir Muhammed Dad İspahsalar'ın adı dünyada kalsın diye yazmıştır. Bu bey için koştugu epitetler incelendiğinde (18 epitet); Köprülü ve Arat'ın yukarıda söylediklerinin aksine, Edip Ahmet'in hayal gücü, benzetmeler ve dili kullanma bakımından oldukça başarılı olduğu görülmektedir. Fakat aynı başarıyı diğer bölümlerde ve aruz veznini kullanmada gösterememiştir.

Şâirin ikinci olarak en fazla epitet koştugu kavram (9 epitet), dünyadır. Bu kısımda orijinal benzetmelerde bulunmuştur. Dünyayı yılanla benzetmiştir. Yılan, insanlara zarar veren bir hayvandır. Ondan uzaklaşmak, mümkünse kurtulmak lazımdır. Şâir, “yılanı oklamak lazım” diyerek bunu kastetmiştir.

Doğru sözün bal ve şifaya, yalan sözün soğan ve hastalığa, keremin kırmızı güle, vefanın bir göle benzetilmesi gibi hayal ve benzetmeler orijinaldir. Bilgisiz insanı, iliksiz kemiğe benzetmesi de çarpıcıdır.

Araştırmacılar Edip Ahmet'in, başındaki Edip sıfatından hareketle, onun gerçekten edip olduğunu ve başka eserlerinin de olabileceğini söylemektedirler. İncelememiz sırasında gördüğümüz, şâirin yaptığı çarpıcı benzetmeler ve hayaller –sayıca az bile olsa- “istersem yapabilirim” intibasını uyandırmaktadır. Nitekim Edip Ahmet, şâhini pek güzel anlatmıştır.

Diğer bölümlerdeki sanat başarısızlığını, eserin aceleyle yazılmış olabileceği veya şâirin önceliği ile açıklayabiliriz.

Kaynaklar

ATSIZ, Gökdağ Bilgehan(1989). *Atebetü'l Hakayık Grameri*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksel Lisans Tezi

BAŞKAN, Neslihan(2013). *Atabetü'l Hakayık Bağlamında Ahlak Kavramı ve Tıp Etiği*, Osman Gazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.

BAŞGÖZ, İlhan(1998). “Dede Korkut Destanında Epitetler”, *Milli Folklor*, Yıl 10, sayı 37

BEKKİ, Selahattin(2012). “Türkiye’de Epitetler Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Köroğlu’nun Bir Şiirinin Tahlili”, *Milli Folklor*, Yıl 24, Sayı 95

ÇAKMAK, Serkan(2018). “Atebetü'l Hakayık’ın Hollanda Nüshası”, *Atebetü'l Hakâyık ve İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Sempozyumu*, 28-30 Haziran 2018, Ankara

DEMİR, Ekrem(2013). “Atebetü'l Hakâyık’ta Geçen Deyimler, Atasözleri ve Özdeyişler”, *Türkiyat Mecmuası*, C.23/Güz 2013

Edib Ahmet(2006). *Atebetü'l Hakayık*, (Haz. Reşid Rahmeti Arat). Ankara, TDK yayınları

Edib Ahmet(2006). *Atebetü'l Hakayık*, (Çev. Aysegül Çakan), İstanbul, İş Bankası yayınları

KÖPRÜLÜ, Fuat (2009). *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, Akçağ yayınları

KUDRET, Cevdet (1995). *Örnekli Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları

SALAR, İbrahim(2013). *Atabetü'l Hakayık'ta Fiil*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi

UÇAR, Erdem (2015). “Kutadgu Bilig’in Kronolojik Kaynakçası (1825-2016)”,*Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*,2015/6

UYSAL, Selçuk (2007). “Yüknek’in Neresi Olduğu ve Edib Ahmet’in Mezarı Hakkında”,*Turkish Studies*, Volume 2/4 Fall

YILMAZ, Çağlayan(2013). *Atabetü'l Hakayık'ın Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi

Yusuf Has Hacib(1999). *Kutadgu Bilig*,(Haz. Reşid Rahmeti Arat). Ankara, TDK yayınları

Yusuf Has Hacib(2017). *Kutadgu Bilig*,(Çev. Ayşegül Çakan), İstanbul, İş Bankası yayınları.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
**KUTADGU BİLİĞİN AZERBAJCANDA TANITILMASINDA VE AVROPA
METOTLARI İLE ARAŞTIRILMASINDA EMİN ABİDİN ROLU**

Dr. Ali Şamil HÜSEYİNOĞLU*

Türklerin İslâmiyeti kabul etmesinden sonra yazılmış ilk eserlerden biri olan Kutadgu Bilig ne yazık ki, Azerbaycan aydınlarının dikketini gec çekmiştir. İstanbul Darwlfununu bitirmiş Emin Abid 1927. yılda tamamladığı Azerbaycan Türklerinin Edebiyatı Tarihi eserinde ve ondan bir kaç yıl sonra yayınladığı Hice vezninin tarihi, Türk halkları edebiyatında manı növü ve Azerbaycan bayatılarının hüsusiyyet makalelerinde 11 yüzyılda yaşamış Yusuf Has Hacib (Balasangunlu Yusuf) ve onun eseri Kutadgu Bilig hakkında Azerbaycan okurlarına bilgi vermiştir.

Emin Abid Uygur alfabesi ve Uygur Türkçesiyle mesnevi tarzında yazılan eser, edebî değerinin yanı sıra oradaki hice vezinli şiirden de geniş söz açmıştır. Araştırmacı heca vèzninin ən geniş yayılmış forması olan on birliyin formalaşması zamanını aydınlatmağa çalışır ve Türklerin Batıya yürüşlerini, Arap ve Fars edebiyatı ile yakından tanış olmalarını ve ondan behrlenmelerini göz önüne getirerek yazır: "Türk edebiyatı yalnız mövzu (motiv) etibarı ile deyil, ümumi tehnik etibarı ilə de ayrı ve yabancı olan yeni bir edebiyat qarşısında bulundu. Hica vezni gerek halkın mühtelif sinifleri ve gerek de aşiret aristokrati edebiyatında yeganə vèznıyken Arapın aruzu üzerinde yeni bir şeir abidəsi yükselmeğe başladı". Buna nümünə olarak Yusif Has Acibin (Balasakunlunun) 1069-1970. yıllarda yazdığı 6500 beytli " Kutadgu Bilig"i gösterir"

Emin Abide göre bu gün Türk şiir türü gibi kullanılan mani hakkında Kutadgu Biligde bilgi var.

Anahtar Kelimeler: Emin Abid, Kutadgu Bilig, Yusif Has Acibin (Balasakunlu), Azerbaycan.

Giriş

Türk yazılı edebiyatının en eski ve muhteşem eseri Yusuf Has Hacib Balasagunlu'nun "Kudatgu bilig" sayılır. Araştırmacılar onu çoğu zaman dünya edebiyatında hümanizmin esasını koymuş eser olarak nitelendirirler.

"Kudatgu bilig" eserini Azerbaycan Türkçesine çeviren, onu yayımlatan, 2004 yılında «Yusuf Balasagunlunun «Gutadğu Bilig» poemasında adlar (Azerbaycan dili ile mügayisede)» konulu tezi ile Ramiz Asker araştırmıştır: "Menzume insan oğluna kut bulmanın, kutlu ve mutlu olmanın yollarını gösteren, ona en ülvî, en üstün meziyyet ve keyfiyyetler, erdem ve faziletler aşıl原因, mükemmel insan tipi yaradan, insanı manevi kamillige, emeğe sesleyen, ona ilm ve bilgi öğreten, değerli akıl ve tavsiyeler, ibretli öğütler, tecürbi nasihatlar veren çok faydalı didaktik eser, insan ve cemiieyyet problemini araştıran, mutluluğu ancak milli devlet çerçevesinde arayan, insan, cemiyyet ve devlet münasibetlerini tenzimlemek üsullarını göz önüne seren, dünya edebiyatı tarihinde siyasetname türünde kaleme alınmış ilk eser" adlandırır (Asker Ramiz, 2016:4).

Prof.Dr. Ramiz Asker'in dediklerinin hepsini kabul etsek de "Kudatgu bilig"ın ilk eser adlandırmasını kabul edemeyiz. Çünkü toplumun tefekkürü yüksek seviyede gelişmeden, şiir zevki şekillenmeden, dili cilalanmadan böylesine muhteşem bir eser çıkarmak mümkün değildir. "Kudatgu bilig" Türkçe'de daha önesinden böylesin güzel eserlerin yazıldığını göstermekte. Maalesef ki, onlar günümüze değin ulaşmamıştır. Bu yüzden de "Kudatgu bilig" eserini günümüze kadar gelmiş en muhteşem eserlerden sayabiliriz.

Orta çağ'da Türkçe bilenler "Kudatgu bilig"den çok faydalanmışlar. Kitabın Avrupa metotları ile öğrenilmesinin tarihi ise yakın dönemimize ait. Bu işe ilk başlayan Fransız Şarkiyatçı Pierre Amedee Jaubert (Jobert) olur. O, 1925 yılında Jurnal Asiatî'nin 6. sayında "Kudatgu bilig" hakkında geniş bilgi verir.

* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (AMEA) Folklor Enstitüsü Dış İlişkiler Bölümü
Müdürü.AZERBAJCAN

Azerbaycan’da “Kudatgu bilig” bibliografyasını hazırlayarak yayımlatan (Asker Ramiz, 2016) Prof.Dr. Ramiz Asker dünyada 20 dilde yazılmış 1540 kaynağın listesini verir. Onların arasında Azerbaycanlı araştırmacıların 32 kitap ve makalesi var ki, bunun da 16’sı Ramiz Asker’e ait. Maalesef ki, bu listede Emin Abid’in kitabının ve makalesinin adı geçmez.

Emin Abid’in 1930 yılında “Azerbaycan’ı öğrenme yolu” dergisinin 4-5(9-10) sayılarında “Halk edebiyatı ve inceseneti” rubrikası altında “Türk halkları edebiyatında mani nevi ve Azerbaycan bayatılarının hüsusiyyetleri (Beş bin bayatı-manı üzerinde yapılmış bir tetebönamedir)” adlı büyük bir makalesi yayınlanır. Derginin 9-42. Sayfalarını tutan makale dönem için çok cesaretli ve bilimsel açıdan da oldukça değerli idi. Araştırmacı bir nevi edebiyatşinaslarımıza ve halkbilimcilerimize yeni istikamet verir. Aslında Emin Abid “Kudatgu bilig”i araştırmağı amaçlamaz. Amaç hece vezninin tarihini araştırırken “Kudatgu bilig”den de örnekler verir. O, yazar: “O vakitler Türkler arasında mani adının heca veznile yazılmış kıtalara da verilip verilmediğini bu belgeden çıkarmak (istihraç etmek) mümkün değil. Buna bakılacak olursa, Aruz veznile yazılmış kite meni sayılmalı. Eğer bu ikinci şekli kabuledecek olursak bile, yine maninin eski mevkiğini aydınlaştırmak için belge değerini kaybetmez.

Yüzyılın eseri “Kudatku bilig” mütakib miladi on iki ve on üçüncü yüzyıllarda Türkçe rübailer yazıldığını son araştırmalar ortaya çıkarmıştır” (Emin Abid, 1930: 15, Emin Abid, 2007:193-195).

Araştırmacı “Kudatgu bilig”in adını zikederken makalesinin etek yazısında aşağıdaki notu düşer: “Kudatgu bilig” hicri 462 tarihinde Balasagun nüfusundan Yusuf Hacib adlı bir şair tarafından Türkçe yazılmış bir eserdir”.

Aslında bu Azerbaycan basınında Yusuf Hacib Balasagunlu’yu tanıtmak açısından atılmış ilk adımlardan idi.

1969 yılında Almaatı yakınlığında yapılan arkeolojik kazı zamanı kurgandan bulunan ve “Altın giysili savaşı”daki eşya üzerinde bir kaç sözden, Orhon-Yenisey-Turfan bölgesindeki çok sayıda mezar üzerindeki yazılardan soınra günümüze kadar gelmiş ve 11. Yüzyılda yazıya alınmış “Divan-i lüğet it-Türk” ve “Kudatgu bilig” en muhteşem eserlerdir. Bu eserler hem de kendilerine kadar yazılmış eser metinleri için de kilit rolünü oynar. Bu yüzden de Emin Abid 1927 yılında tamamladığı çok ciltli kitabı “*Azerbaycan Türklerinin edebiyatı tarihi*” kitabının birinci cildinde bu muhteşem eserlerden yararlanmıştı. Araştırmacı yazar: “Orhon abidelerindeki yazılar veznle nesr olduğu gibi rus müdeggiglerinden F.Korşın tedkiki sayesinde bunların içinde veznli menzumeler olduğu da anlaşılmıştır. Ondan naklen buraya iki nümune alıyoruz ki, yeddi hecalı veznlerdir:

Bilge kağan bitigin
Yolluğ tikin bitidim
Bunce bargağ bad badzın
Özi Kağan atısı
Yolluğ tikin men ay
Artgı tört gün turun
Bitidim, badztım”. (Emin Abid, 1927: , sayı 3, Emin Abid, 2016:70,)

Emin Abid veznli nezm derken sonralar hece veznine adlandırdığımız şiir şeklini kasteder. Heca veznine haakında değerli araştırma yapmış E.Abide yazar: “... heca veznine meydana çıkarken evvelce onun kısa ahengler doğuran veznleri vücade gelmiştir. Bu veznler üç ile yeddi arasındadır. İlk defe gısa veznlerin vücade gelmesi pek tebi idi. Çünkü çok besit bir derecede olan dil, birden-bire güc ve mürekkebe parçalı (duraklı) veznleri yaratamazdı.

Heca vezninin teşkilinden sonra tegib etdiyi tekamül hattı üzerinde vücade gelen veznlere nisbetle en çok yayılan şekli yeddi hecalı olur. Bu vezn asrlarca eski dastanlarla yaşadı, tekamül etdi ve iki türkü şekli aldı: birisi “durak”sız yeddi hecalı, ötekisi iki duraklı idi ki, bunun ilk parçası dört, ikinci parçası üç hecadan ibaretti.

Yeddi hecalılar çok kullanılmakla beraber, altı hecalı veznlere de garişig olarak işlemiştir. Mesela, yeddi hecalı veznlerde yazılan dastan gitelerinin dördüncü misrası altı hecalı olur; yahud

eksine olarak altı hecalı veznele yazılan gıtelere dördüncü mısrası yeddili olur. Meselen, “Divani-lüğat it-türk”in gösterdiği eskitürk dastanlarından bir kıtasını buraya alıyoruz; altı heca ile dizilen bu kıtanın dördüncü mısrası yeddilidir:

Eğdi kızıl bayrag

Toğdı gara tebrag

Yetişü gelib uğrag

Toguşub anın keçitmez.

(Açıldı kızıl bayrag, doğdu (yucaldı) gara toprag,

Yetişüb geldi uğrag, onunla toğuşmağe başladıg)

En eski dastanlardan bize kalan nümuneler “Divani lüğat it-türk”in zeht etdiği dastan parçalarıdır(**Emin Abid, 2016:69**).

“Kudatgu bilik”in yazıldığı Kaşkar bölgesinde deyil Türk halglarının yaşadıkları her yerde edebiyatın etkisinden sözederken Emin Abid yazar: “Bizim elde etdigimiz neticeye göre bayatı tebiri kibi ölung, cır, türkü, eşule adları da manaca şergi demek olduğundan bunlarda diger türk halglarında maninin bestesine verilmiş ad kibi sayılmalıdır. Hele bir az aşağıda tedgig edeceğimiz üzre bundan dogguz yüz sene evvele aid “Kudatgu bilik” meni adile dörtlemelerden behs etmesini de düşünecek olursak ve burada türk halklarının neşet etdiği ölkelerinde “Kudatku bilik”in yayıldığı saheler olduğunu hatırlasak, o vekt musigi yüzünden mühtelif adlar alan bu nevin - güfte etibarile - ümumi ve müşterik adını manı olarak gebul etmek icab eder. Zaman keçdikce bezi türk gebilelerinde manı adı unutulmuş, yerine musigi adı kayım olmuşdur.(**Emin Abid, 1930:15, sayı 4-5(9-10) , Emin Abid 2016:199**).

19-20. yüzyıllarda araştırmacıların ekseri hece veznindeki şiir türlerine aruzun güçlü etkisinden sözederler. Emin Abid ise bu fikre katılmaz. Kaynaklara dayanarak yazmakta: “Mani-bayatının keçmişini ışıklandırmag için bu vesige büyük bir giymeti havidir. “Kudatku bilik” sahibi mesnevi terzinde yazdığı eserinde, “bu sözü dinle, menidir” dedikten sonra meniye, mesnevi şeklinde degil, gite şeklinde yazır, sonra tekrar mesneviye başlayır. Demek olur ki, daha “Kudatku bilik” zamanında türkler arasında meni adında nezm şekli olmuşdur ve bu meniler de yalnız tek gite halinde tenzim edilmiştir”. Bu fikir hemin dövr için çok cesaretli addım idi. Bele fikirlerle göre pantürkist adlandırılması, tegib ve teziglere maruz galması adi hal idi. (**Emin Abid, 1930:15, sayı 4-5(9-10) , Emin Abid 2016:199**).

Araştırmacı yalnız mani türünden sözetmiş, onun eski Türk şiirinin bir şekli olduğunu yazmakla yetinmez. Eserlerinde goşmaya (koşma – aşık şiir şekli) da geniş yer verir. Goşmayı anlatırken ilk kaynakça olarak “Divan-i lüğat it-Türk” ve “Kudatgu bilik”e dayanarak yazmıştır: “Bu nümuneler kibi “Divan-i lüğatüt-türk”de görülen gite şeklindeki menzumelerin, o vektler hüsusi bir adla yad edilip haggında melumat bulunmadı. Bu kibi tek başına görülen gıtelere başka menzume parçası olduğuna aid ayrıca izahata tesadüf edilmedi. “Divan-i lüğat-üt-türk”de goşma menasına gelen koşuk tebirine tesadüf edilir ki, bu da şeir, keside, recez menasında gösterilir. Bu hüsusta yalnız “Kutadgu bilik”de küçük bir geyd var. Yazılış tarihi etibarile “Divan-i lüğat üt-türk”le hemen bir zaman gösteren “Kutadgu bilik” feodal islam cemiyyetinin icabı olan aruz veznele mesnevi şeklinde yazılmışdır”.

Emin Abid “Yusuf Has Hacip Balasagunlunun “Kudatgu bilik” eserinden söz açarken yalnız öz fikir ve düşüncelerini söylemekle galmır. Meşhur araştırmacıların da yazılarından istifade edir, onlardan nümüneler verir. Yazır: “Son zamanlar professor Samoyloviç “Kudatku bilik”de tesadüf edilen aruzli gıtelere, daha o zamanlar meni adı verildigine nezer diggeti celb edir ve misal için bu parçayı gösterir:

Bu sözga baka görse meni bu söz

Eşit işga tutgil eya könglü töz

Er anda eri ol kamuğ nigga erk

Bolub kılğu yerde özin tutsa berk

Taki erda yekrak eran ol trur

Min arzu bolub bu özin tid sa terk.⁶⁵

İzahı: Bu söze bakıb görsün bu söz menidir. Eşit ve işe tetbik et ey düz könüllü. Er onda erdir ki, özünü hamı yahşılığın üstünde hakim bulub mevkeyinde özünü berk duta. Bir de erler içinde en yahşı er odur ki, bir arzusu olduğu halda özünü uzak duta. (**Emin Abid, 1930:15, sayı 4-5(9-10) , Emin Abid 2016:204**).

Orhon-Yenisey yazılarını, “Divan-i lüğet it-Türki”, “Kudatgu bilig”i araştırmaya celb eden Emin Abid’in vardığı kanı şöyle: “Oysa ki, diğer terefdən türk edebiyatı tarihi boyunca zamanımıza doğru geldikce halg edebiyatı ile aristokratik edebiyatı arasında daima garşılıqlı tesiri olduğunu görürüz. Bu tesir sayesinde olarak meni kelmesinin zaman ireliledikce mövge değışdirdigini iddia etmek olur. Evvelce, meni adı aruz vezninde yazılmış gitelere verilerek ondan da hica vezninde yazılmış gitelere keğıdigi ehtimalı varid olduğu kibi, bunun eksi de hatire gelmekdedir. Her halda bu hüsüsda geti olarak bir fikir söylemeye elimizdeki vesigeler müsayid olmamagla beraber meni kelmesinin türkce olmayışı bu tebirin de aruzle beraber türk edebiyatına dahil olduğu fikrini hasil etmekdedir, yeni meni adının ilk defe aruzle yazılmış gitelere verildigini kebul etmek lazım gelir(**Emin Abid, 1930:15, sayı 4-5(9-10) , Emin Abid 2016:205**).

Sonuç

1930’lu yıllarda başlayan represiyyalar, Emin Abid’i ve klassik irsimizi, folklorumuzu araştıranların hapsedilmesi ve kurşuna dizilmesi bilime ağır darbe vurur. Uzun yıllar araştırmacılar bu konuları öğrenmekten zikretmekten çekinirler. 1970 yılından sonra ise konu yeniden dikkat çekmeye başlasa da ciddi araştırmalar yapılmaz. 1976 yılında ASE(Azerbaycan Sovet Ensiklopediyasının) birinci cildinde “Balasaguni Yusif Hass Hacib” makalesi (**ASE, 1976:528**) yayınlanır. Bu resmi dairelerin Yusuf Has Hacib Balasagunlu’nun üzerindeki yasağın yumuşadığını haber gösterir. Dersliklerde, dil tarihini anlatan makale ve kitaplarda da “Kudatgu bilig” hakkında bilgiler verilir.

Azerbaycan’da “Gabusname”, “Kelile ve Dimine” ve b. eserler çevrilse de Türkdilli eserler hakkında hala korkarak yazarlar. Sovyetler dağıldıkta Birliyi dağılından, Azerbaycan bağımsızlığına kavuşduktan sonra Kamil Veliyev (Nerimanoğlu) ve Ramiz Asker “Kudatgu bilig”in filolojik çevirisini yayınlattılar (**Veliyev Kamil, Asker Ramiz, 1994**).

Onlardan bir kaç sene sonra Halil Rza Ulutürk eserin poetik çevirisini yayımlattır (1998). Böylece Yusuf Has Hacib Balasagunlu’nun muhteşem eseri yeniden gündeme gelir, tekrar yayınları ortaya çıkar. Ayrı-ayrı araştırmacılar, eserler ve yazarları hakkında makaleler yazmış, radyo televizyon programları, belgeseller çekmişler. Onların işerisinde Ramiz Asker özellikle seçilir. Çünkü kısa zaman içinde bu muhteşem eser ve yazarı hakkında yirmiye yakın makale yazarak (**Asker Ramiz, 2016**) Azerbaycan’da, Türkiye’de, Kazakistan’da yayımlattır, bilimsel çalıştaylarda oldukça değerli bildiriler sunar.

Böylece Azerbaycan’da Emin Abid ile küçük açılan yol Ramiz Asker tarafından genişletilir. Yusuf Has Hacib Balasagunlu dersliklerde, mönografilerde geniş şekilde propoke edilmeye başlar.

Gaynaglar

1. ASE. (1976). Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakı.
2. Asker Ramiz.(2003). Kutadgu bilig, Bakı, “Elm” neşriyyatı, 320 s.
3. Asker Ramiz. (2016). Kudadgu bilig biblografiyası, (TÜRKSOY kütüphanesi serisi-27), Bakü, 292 s.
4. Balasağunlu Yusif. Gutadğu bilig. Bakı, Azarneşr, 1994, 492 s

⁶⁵ P. Rodloff. Das Kudatko bilik. Thcil, II, s. 296-297

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ

5. Emin Abid. Heca vezninin tarihi (Edebiyyat teoriyası haqqında). “Maarif işçisi” jurnalı, 1927, sayı 3(23), s.50-55, sayı 4,s.58-61, sayı 6-7, s.45-62.
6. Emin Abid. Türk el edebiyatına elmi bir baxış.(Oğuzname. Prof. Samoyloviçe) “Dan yıldızı” jurnalı, 1929, say.5(29),s.30-32, say.8(32),s.28-29.
7. Emin Abid. Eşiret dövründeki Azərbaycan edebiyatına dair vesigeler. ”Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalı, 1930, say.3(8), s.48-52.
8. Emin Abid. Türk halqları edebiyatında mani nevi ve Azərbaycan bayatılarının hüsusiyyətləri. ”Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalı, 1930, say.4-5(9-10), s.9-42.
9. Emin Abid.(2007). Seçilmiş eserleri, Şerg-Gerb neşriyyatı, Bakı.
10. Emin Abid.(2016). Azərbaycan türklərinin edebiyatı tarixi, (Tərtibçilər və ön söz müəllifləri:fil.ü.e.d. prof. Bədrihan Əhmədov və Əli Şamil), “Elm və təhsil” neşriyyatı, Bakı, səh. 240.
11. Hüseynoğlu Ali Şamil.(2002). Ümumtürk edebiyatı araşdırıcısı: Emin Abid. “Bilgi” (Ankara) dergisi, yaz, sayı 22, səh. 169-184.
12. Şamilov Əli. (1986).Emin Abid bayatılarımız haqqında. “Elm və heyat” jurnalı, sayı 11, səh.26-27.
13. Vəliyev Kamil, Asker Ramiz. (1994). Balasagunlu Yusif “Kudatgu biliy Hoşbəhtliyə aparan elm”, Azərneşr, Bakı.
14. Vəliyev Kamil, Asker Ramiz. (1994). Balasagunlu Yusif “Kudatgu biliy Hoşbəhtliyə aparan elm”, (təkrar nəşr) Avrasiyaya-Press, Bakı.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
М. КАШКАРИНИН “СӨЗДҮГҮ” ЖАНА АЗЫРКЫ ТҮРК ТИЛДЕРИ (ЭЛДЕРИ)

Абдувалиев Ибраим* Кыргызстан

М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгү азыркы мезгилден бир миң жыл илгерки тилдин (тилдердин) лексикасын чагылдырат. Аны окуп-үйрөнүп, изилдөөдө ошончо доорлордогу өзгөрүүлөр менен жаңыланууларды эске алып иш жүргүзүү зарыл болот.

М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүндө өзүнчө тили (диалектиси) бар катары түрк элдеринин (урууларынын) аттары аталган этнонимдер төмөндөгүлөр: аргу, басмыл, башкырт, жабаку, жабарка, йагма, йамак, қай, кенжек, қотон, қыпчақ, қырғыз, қытай (чин), огуз, печенек, табгач (мачин), таңгут, татар, тохсы, түпүт, түрк, түркмөн, уграқ, уйгур, чарук, чигил, чомул. Булардын ичинен жабаркалыктардын тилдерин “бизге маалым эмес”, деп жазылган. Ал эми чиндер менен мачиндердин “өздөрүнүн тилдери болгон менен шаардыктары түркчөнү жакшы билишет... арада чоң сепил, тоолор, дңиздер бар болгон үчүн йажуж-мажуждар сыяктуу алардын тилдери да бизге маалым эмес”, деп жазган Махмут Кашкари. Булардан тыш өз мезгилиндеги түрк элдерин (урууларын) М.Кашкари барскандыктар, хаканиялыктар, хотондуктар, уч жактагылар деп жашаган жерлери менен да атаган.

Китептеги этнонимдердин бир нечеси түрк элдеринин тутумуна жатпайт, муну автор өзү да, жогоруда белгилегенибиздей, тилдери бизге маалым эмес деп жазган жайынан билебиз. Ал эми аргу, хотон, түпүт деген аталыштар жер аттарынан улам айтылганын туябыз. Анан дагы сөздүктө жабаку, йамак, қай, кенжек, таңгут, уграқ, чарук, чомул өңдүү этноним катары катталгандар азыркы кездеги түрк элдеринин (урууларынын) тутумунан жолукпайт, бул сөздөр өзүнчө терең изилдөөнү талап кылат.

Азыркы кезде жандуу түрк тилдери катары жашап келаткан этнонимдер: азербайжан, алтай, балкар, башкырт, гагауз (көк огуз), казак, караим, каракалпак, карачай, крымтатар, кумук, кыргыз, өзбек, саха (якут), татар, тува (туба), түрк, түркмөн, уйгур, хакас, чуваш (чубаш), шор. Булардын бир нечеси М.Кашкаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүнөн жолукпайт, айрымдары болсо, жасалма этнонимдер болуп саналат.

Ачкыч сөздөр: лексика, миң жыл, өзгөрүүлөр, түрк элдери (уруулары), этнонимдер, жандуу түрк тилдери, жолукпайт.

**MAHMUT KAŞGARÎ'NİN SÖZLÜĞÜ VE GÜNÜMÜZ TÜRK LEHÇELERİ
(HALKLARI)**

İbrahim Abduvaliyev* Kırgızistan

Mahmut Kaşgarî'nin Divan-ı Lügat et-Türk adındaki sözlüğü, günümüzden bin yıl önceki halkların dillerin durumunu yansıtmaktadır. Onu okuyup, incelerken, aradan geçen onca asırdaki değişim ve yenilenmeleri de dikkate alarak iş yapmak gerekir. Özet: Mahmut Kaşgarî'nin Divan-ı Lügat et-Türk adındaki sözlüğünde, kendine has diyalektiği olan Türk boylarının isimleri şu şekildedir: Argu, Bastıl, Başkırt, Cabaku, Cabarka, Yağma, Yamak, Kay, Kencek, Koton, Kıpçak, Kırgız, Kıtay (Çin), Oğuz, Peçenek, Tabgaç (Maçin), Tangut, Tatar, Tohsı, Tüpüt, Türk, Türkmen, Uğrak, Uygur, Çaruk, Çigil, Çomul. Bunların arasından "Cabarkalıların dili hakkında bizim bilgimiz yoktur" şeklinde yazılmıştır. Diğer yandan Çinler ile Maçinlilerin kendi dilleri olduğunu, şehirlielerin Türkçeyi iyi bildiğini ve arada dağlar, setler, denizlerin olmasına bağlı olarak Yecüc-Mecüc halkları misali, onların dilleri de bize malum değildir şeklinde yazmıştır. Mahmut Kaşgarî, o dönemdeki Türk halklarını, Barskanlılar, Hakaniyeliler, Hotonlular, Uç

**Филология илимдеринин доктору, профессор. Жалал-Абад мамлекеттик университети. Тел. 0777 53 40 21; 0708 53 40 21 abduvaliev-ibrahim@rambler.ru*

** Prof. Dr., Calal-Abad Devlet Üniversitesi, abduvaliev-ibrahim@rambler.ru*

Taraftakiler şeklinde yaşadıkları yere göre de adlandırmıştır.

Kitaptaki etnik isimlerin epey bir kısmının Türk halklarına benzememektedir. Bunu, yazarın kendisinin de yukarı belirttiği üzere, "dilleri hakkında bilgimiz yok" demesinden anlıyoruz. Diğer yandan Arğu, Hoton, Tüpüt gibi isimlendirmelerin, yer isimlerinden dolayı verildiğini de fark ediyoruz. Sözlükte ayrıca Cabaku, Yamak, Kay, Kencek, Tangut, Urgat, Çaruk ve Çomul misali kullanılan yer isimler, günümüz Türk halklarının kullanımında da değildir ve bu konuda derin araştırmaları beklemektedir.

Günümüzde yaşamakta olan Türk dil gruplarının isimleri ise: Azarbaycan, Altay, Balkar, Başkırt, Gagavuz, Kazak, Karaim, Karakalpak, Karaçay, Kırım-Tatar, Kumuk, Kırgız, Özbek, Saha, Tatar, Tuva, Türk, Türkmen, Uygur, Hakas, Çuvaş ve Şor sv. Bunların bir kısmı Mi. Kaşgarînin Divan-Lugat et-Türk adlı eserinde yer almaz, bir kısmı ise yapay isimler olarak hesaplanmaktadır.

Anahtar sözcükler: Leksika, bin yıl, değişimler, Türk halklarının, Canlı Türk dilleri. Mahmut-Kaşgarî

Атактуу аалым, энциклопедист Махмут Кашкари XI кылымда жашап, “Дивану лугати-т түрк” өлбөс-өчпөс сөздүгүн жазып калтырган. Сөздүктө өз заманындагы түрк элдери (уруулары) жана түрк тилдери (диалектилери) тууралуу баалуу маалыматтар да берилген. Анын сөздүгүндөгү маалыматтар азыркы кезден болжол менен миң жылга жакын мезгил илгерки маалыматтар болуп саналат. Ошондуктан ошол сөздүктө аты аталган түрк элдери (уруулары) жана түрк тилдери (диалектилери) менен азыркы кездеги түрк элдери, түрк тилдеринин ортосунда айырмачылыктар болбой койбойт. Бул чакан макалада биз мына ошол айырмачылыктар тууралуу азыноолак сөз кылмакчыбыз.

Махмут Кашкаринин сөздүгүндө *печенек, кыпчак, огуз, башкырт, басмыл, кай, жабак, татар, кыргыз* урууларынын күнбатыштан күнчыгышка карай катары менен жайгашкандыгы (1, 56) айтылат. Анан дагы *чигил, тохсы, йагма, уграк, чарук, чөмүл, уйгур, таңгут, кытайлар* бар деген маалымат да айтылат. Кытайларды *чиндер*, табгачтарды *мачиндер* деп деп көрсөтүп, булардын башка элдер экендигин атайы белгилеген. Чапаркалыктар чоң деңиздерден ары жашашкандыктан, алардын тили тууралуу маалымат жок экендигин да жазган. (1, 56). Китептин баш сөзүндө⁶⁶ түрк элдери тууралуу жазылган кабар мына ушулар. Сөздүктөгү сөздөрдүн маанилери талданып жазылганында айрым сөздөрдүн *хаканиялыктардын, хотондуктардын, уч жактагылардын* ж.б. тилинде айтылат деп белгилеген жайлары да бар. Мындан келди, китепке киришип жатып, өзү арасында болуп сөздөрүн жазып алган кээ бир түрк урууларынын аттарын атабай да калган болуш керек деп болжолдоого болот.

Өз заманындагы түрк тилдери тууралуу да кабар берип жатып, эң таза жана туура тил чет элдиктер – парсылар менен барыш-келиште болбогон элдердин тили экендигин, эки тил билгендердин тилинин бузулган экендигин да айткан. М. Кашкаринин китебиндеги алдагы маалыматтарга караганда түрк урууларынын айрымдарынын иран тилдүү элдер менен кошуна болуп гана эмес, аралашып да жашагандарын байкайбыз. Демек, түрк элдеринин иран элдери менен карым-катышта болуп жашап келаткандыгы эки миңжылдыкты чамалайт.

“Дивану лугати-т түрк” түрк тилдери (диалектилери) катары *согдак, кенжек, аргу, огуз, тохсы, йагма, кыпчак, түрк, түркмөн, сувар, жабак, татар, кай, чөмүл, чигил, йамак, булгар, кыргыз, уйгур* тилдеринин (диалектилеринин) аты аталат. Булардын тышкары Этил, Эртиш, Йамар, Или өрөөндөрүндө, Баласагын, Тараз, Байза, Испижак шаарларында жашагандардын тили деген маалыматтары да бар.

Мына ошол миң жыл илгери түрк элдери (уруулары) деп аталгандардын бешөө азыркы кезде ошол аттары менен өзүнчө эл болуп, өздөрүнүн тили бар. Алар: башкырттар, кыргыздар, татарлар, түрктөр, уйгурлар. Булардын бир аз талдап көрөлү.

⁶⁶ Кол жазмада тема коюлбай эле жазылган.

1. **Түрк**, түрктөрдүн аты азыркы жана байыркы бардык түрк элдерин бириктирген улуу бир этнонимге айланган. М. Кашкаринин китебинде аты аталган элдердин (уруулардын) кээ бирөөлөрү өзгөрбөгөн ошол аттары менен, кээ бирлеринин аталышы тыбыштык жактан таанылгыс болуп өзгөрүп кетип азыркы кезде уруу катары жүрсө, айрымдарынын болсо аттары да сакталбай калган.

Жоголуп кеткен тилдердин ээлери менен азыркы кездеги жандуу тилдерди алып жүргөн калктардын бардыгын *түрктөр*, *түрк элдери* дейбиз да алардын бардыгынын тилдери бир чоң топко биригип *түрк тилдери* деп аталат. Түрк тилдери деп аталган ошол топ (группа) алтай бабатилинин бир бутагын түзөт. Өз учурунда Махмут Кашкари бабабыздын бул китеби тилдери бир жалпы түрк элдерин (урууларын) бириктирүү милдетин да аткаргандыгын белгилеп коюу шарт.

М. Кашкаринин китебинде аты аталган түрк элдеринин (урууларынын) ичинен азыр өздөрүнчө эл болуп жашап келаткан бешөө Ошону менен бирге түрк элдеринин (урууларынын) ичинен түрдүү себептер менен күнбатышка сүрүлүп, Кичи Азия жарым аралын жердеп жашап келаткан калкты да *түрктөр*, *түрк эли* деп атап, тилин *түрк тили* дейбиз. Булар кылымдар бою чоң-чоң мамлекеттердин катарында мамлекеттүүлүк салтын (традициясын) бекем сактап келаткан калк болуп саналат.

2. **Кыргыз**. Ошол миң жыл мурда аты аталгандардын ичинен дээрлик эки миң жылдан ашык мезгил бою мамлекеттүүлүгү менен белгилүү болуп (В.В.Бартольдт), азыр дүйнөдөгү дээрлик бардык мамлекеттер таанып, Бириккен Улуттар Уюмуна мүчө мамлекети бары *кыргыздар*, *кыргыз эли* гана. Кыргыз этнониминин тагдыр-тарыхы бир топ кызык. Кыргыздарды тарыхчылардын Алтай, Саян тоолору тараптан Теңир-Тоого (Тянь-Шанга) ооп келген деген көз караштары бар. Акыйкатында ошол улуу көч мезгилин баштан кечирип кыргыздардын күнбатышка ооп көчкөнүндө журтта эч ким калбай бардыгы кеткен дегендей түшүнүк болбош керек. Дээрлик XVIII кылымга чейин эле азыркы Орусия Федерациясындагы Сибирь аймагынын Кыргыз жери⁶⁷ деп аталып келгендиги күнбатышка ооп кеткен кыргыздардын бир бөлүгүнүн, болгондо да аз эмес бөлүгүнүн ата журтунда кала бергендигинин далили. Ошол эле энциклопедия бул далилди бекемдеп дагы мындай деген маалыматты берет: “До сих пор на территории Хакасии древние оросительные каналы именуются “хырғыс арғылары” – кыргызские арыки, старинные нивы называются “хырғыс тарлағлары” – кыргызские пашни, а средневековые погребения “хырғыс сөөктері” – кыргызские могилы”⁶⁸. Кыргыздардын өткөн тарыхынан кабар берген мындай фактылар Енисей дарыясынын жогорку агымында – Орусия Федерациясынын Тува Республикасында да, Монголияда да бар. Баарынан да *кыргыз* этнониминин өз эне тилинде айтылышы менен Теңир-Тоодо (Тянь-Шанда) *кыргыздар* деп, башка тилдеги айтылышы менен Енисей дарыясынын бойлорунда *хакастар* (хягас) деп аталып, бир эле элдин эки башка эл болуп калган тагдыры бар.

3. **Татар**. Махмут Кашкаринин китебинде катталган *татар* этноними өзүнчө кызыктуу бир тарыхка эгедер. Азия кеңдигинде жер ээлеп күнчыгышка карай бир нече кылым бою баскынчылык менен жылган орустарга эң жакын кошуна түрк эли – *татарлар*. Бул элди орустар гана эмес европалыктар да *татар* же *тартар* деп атап таанып келет. Падышалык Орусиянын ээликтери күнчыгыштын улам жаңы жерлерине жетип, тили татарларга окшошкондордун бардыгын татар деп атай беришкен. Ошондон улам Бараба (Барабинск) татарлары, Ачы (Ачинск) татарлары, Чулым татарлары, Абакан татарлары, Мөңгү-Суу (Минусинск) татарлары деген жасалма этнонимдер пайда болгон. Бирок ошол аймактарда орус баскынчыларына катуу каршылык көрсөткөндөр кыргыздар гана болгон⁶⁹. Орус

⁶⁷ Энциклопедия: Республика Хакасия. –Абакан, 2007. 1-том, 276-б.; 2-том, 250-251-б.

⁶⁸ «Азыркыга чейин эле Хакасия аймагындагы байыркы сугат каналдары “хырғыс арғылары” – кыргыз арыктары, эски эгин талаалары “хырғыс тарлағлары” – кыргыз айдоолору, а орто кылымдардагы мүрзөлөр “хырғыс сөөктері” – кыргыз мүрзөлөрү деп аталат» – Энциклопедия: Республика Хакасия. – Абакан, 2007. 1-том, 337-б.

⁶⁹ Энциклопедия: Республика Хакасия. –Абакан, 2007. 2-том, 250-251-б.

жазма булактарынан башка элдин каршылык көрсөткөнү тууралуу маалыматты жолуктурбадык. Бир нече кылым бою *татарлар* деп аталып жүргөн элдердин бир тобу *хакасбыз, хакастарбыз* деп, кыргыз этнониминин кытайча айтылышы менен хакастар болуп калышты. Мына ошентип түрк элдеринин аталыштарынын ичинен *татар* аталышы акыркы 3-4 кылым аралыгында *түрк* этноними өңдүү бир нече түрк элдеринин (урууларынын) жалпы аты деңгээлине көтөрүлгөн.

4. **Башкырт.** Башкырттар татарлар сыяктуу эле өздөрүнүн туруктуу географиялык ордулары менен тилин сактап Орусия Федерациясынын тутумундагы республика болуп саналат.

5. **Уйгур.** Ал эми уйгурлар болсо, азыр Кытай Эл Республикасынын тутумунда автономия укугу менен өз тилин сактап келет.

Башкалары М. Кашкари жазган мезгилден миң жыл чамасы убакыт өткөндөн кийин азыркы кезде өздөрүнүн тилдерин сактап жашап жаткан эл (уруу) катары жолукпайт. Мына ушулардын ичинен огуздар менен кыпчактар тууралуу өзгөчө сөз кылууга болот. *Огуз, кыпчак* деген этнонимдер да *түрк* деген этноним сыңары азыркы түрк элдеринин дээрлик көпчүлүгүнө тийешеси бар этноним болуп саналат. Түрк тилдеринин классификациясында негизинен күнбатыш аймактардагы түрк тилдери көбүнесе шарттуу түрдө *огуз тилдери*, ал эми күнчыгыш аймактардагы түрк тилдери көбүнесе *кыпчак тилдери* деп аталып келет.

Ал эми *басмыл, аргу, жабакы, йагма, кай, кенжек, йамак, таңгут, тохсы, уграк, хотон, чарук, чигил, чомул, согдак* дегендеринин бир тобу башка түрк элдеринин калыптаныш тутумуна сиңип жоголуп, бир тобу айтылышы тыбыштык жактан катуу өзгөрүүгө учурап кеткен. Мисалы, *уграктар* азыркы *угор* тилдерине кирген элдердин, *согдак* болсо *согдулардын* аттарын элестетет. Бул эки этнонимдердин экөөндө тең сөз жасоочу байыркы мүчө (-ак) бар. Жабакы (*жаб-ак-ы*), кенжек (*кенж-ек*), йамак (йам -ак), чарук (*чар-ук*), кыпчак (*кыпч-ак*), печенек (*печен-ек*), казак (*каз-ак*), кумук (*кум-ук*) этнонимдеринин тутумунан да сөз жасоочу бул элементти жолугат деп болжолдойбуз.

Айтылышы тыбыштык жактан таанылгыс болуп өзгөрүп калган байыркы түрк элдери (уруулары) азыркы айрым түрк элдеринин тутумунда сакталып келаткандары да жок эмес. Бул жогоруда сөз болгондор мындан миң жыл чамасы илгерки түрк элдери (уруулары). М. Кашкаринин китебинде түрк тилдүү булардан башка элдердин (уруулардын) аттары да жолугат. Алардын бардыгын таап чыгып иликтөө бул макаланын алкагына кирбейт.

Ал эми азыр, Махмут Кашкари заманынан болжол менен миң жыл өткөндөн кийин, түрк тилдеринин саны бир топ арбын. Орус түркологдору иштеп чыгып, Түрк тилдери⁷⁰ деп жарыяланган китептеги маалыматтар боюнча азыркы кездеги жандуу түрк тилдеринин саны 39 (отуз тогуз). “Дивану лугати-т түрктө” катталган *булгар, огуз, печенек* жана *хаканиялыктардын тили* бул китепте эски, жоголуп калган тилдердин катарында катталган. Мына ушул отуз тогуздун алтоо (*азербайжан, казак, кыргыз, түрк, түркмөн, өзбек*) бүткүл дүйнө таанып, Бириккен Улуттар Уюмуна мүчө мамлекеттердин мамлекеттик тилдери болуп саналат. Бир нечеси (*алтай, башкырт, гагауз, каракалпак, карачай-балкар, татар, тува, уйгур, хакас, чуваш, якут*) ар кайсы өлкөлөрдөгү автономиялуулукка эгедер элдердин тили. Башкалары өтө эле аз сандагы кишилер гана сүйлөгөн тилдер (мисалы, *шорлор, караимдер, кумуктар, фуюй кыргыздары, тофалар, урумдар, коросон түрктөрү* ж.б.) болуп саналат.

Түрк элдеринин азыркы кезде жандуу тилдер болуп майдаланып-майдаланып бири-биринен бөлүнүп кеткенин акыркы эле мезгилдердеги жараян (процесс) деп эсептейбиз. XIX кылымдын аягы XX кылымдын башталышындагы дүйнөлүк деңгээлдеги ири саясий окуялардын жана өздөрүн Жер шарынын ээси катары көргөн мамлекеттердин дүйнөнү бөлүштүрүп алууга болгон аракет-саясаттарынын капшабы түбү бир түрк элдеринин майдаланып, бөлүнүп, бири-биринен ажырап, алыстап да кетишине себепкер болгон.

⁷⁰ Языки мира: Тюркские языки. –Бишкек: Издательский дом Кыргызстан, 1997.

Ырас, түркиялык түрктөр башка түрк элдеринен бир нече кылым мурда бөлүнүп кетип, күчтүү мамлекеттигин түзүп, башкалардан бир топ алыста жашашат.

Калгандары *түркстан* деген аталыш менен Борбордук Азияны мекендеп дээрлик XIX кылымга чейин эле тилдери бир бир эл болуп жашап келген. Бул өлкөнүн миң жылдан ашык мезгил бою идеологиясы ислам болуп, бири-бирин сүрүп чыгарбаган үч тилден пайдаланып жүрүп отурган. Мына ошол үч тилдин “үчөө үч башка милдет менен кызмат кылып, ар башка элдердин карым-катыштарын ынтымак-ырашкерликтен ажыратпай тейлеп келген. Алар – араб (араби), фарс (фарси), түрк (түрки) тилдери⁷¹”. Араб (араби) тили диний түшүнүктөрдүн, окутуунун жана илимдин, фарс (фарси) тили көркөм адабияттын, поэзиянын, ал эми түрк (түрки) тили болсо, көчөнүн, соода-сатыктардын жана аскерий өнөрдүн тили болгон. Түркстан өлкөсү, биздин оюбузча, дээрлик XIX кылымга чейин өз чек арасы так аныкталбаган, монолит мамлекеттүүлүгү болбой, ич ара хандыктар деңгээлиндеги карама-каршылыктардын тынымсыз болуп келгендигин баштан кечирип жүрүп отурган. Ошону менен бирге ар кайсы кошуналар менен болгон ар кандай маданий-экономикалык жана социалдык-саясий мамилелердин да таасирлеринен да четте калып кала алган эмес.

Ошентип, Борбордук Азиядагы түрк элдеринин улам бири-биринен алыстап майдаланып, бөлүнүп кеткенинин субъективдүү да, объективдүү да себептери бар. Субъективдүү себептери булар:

- 1) кошуна мамлекеттер тарабынан социалдык-саясий таасирлердин, кысымдардын болуп жүргөнү, ошол кысымдардын ийгиликтүү да болуп келгендиги;
- 2) айрым инсандардын, көбүнчө хан тукумдарынын, жана аларды колдогон топтун кызыкчылыгынын айынан пайда болгон ич ара карама-каршылыктар. Мисалы Борбордук Азияда Чагатай тукумдарынын бийлигин кийинчерээк Жоочунун тукумдарынын басып алышы, ошого байланыштуу карама-каршылыктардын натыйжасы;
- 3) түрк элдери (уруулары) тутумда калган мамлекеттин ички мыйзамдарынын натыйжасындагы бөлүнүп-жарылуулар;
- 4) жазуунун, жазма маданияттын, окутуунун сырттан таңууланышы. Советтер Союзунда, мисал үчүн, 1920-жылдары борбордон “улуттук өз ара бөлүнүүлөр” (“национальное размежевание”) саясаты иштелип чыгып, түрк элдеринин бөлүнүп-бөлүнүп кетишине себеп болгон. Ар бир уруудан бийликти эңсеген билимдүүлөрдүн мына ушул саясатты кош колдоп чыккандары да бөлүнүп-жарылуулардын ийгиликтүү жүрүшүнө жакшы шарт түзгөн. Биздин оюбузча, Советтер Союзундагы элдердин, айрыкча түрк элдеринин, жаңы алфавиттеринин түзүлүшү да Москвадан чечилип, элдердин андан ары бири-биринен алыстап кетишин көздөп, өтө жымсал саясат менен иштелип чыккан (бул маселе боюнча кийин өзүнчө сөз кылабыз).

Түрк элдеринин майдаланып бөлүнүп кеткендигинин объективдүү себептери булар:

1. Жашаган жерлери бири-биринен алыс-алыс аймактар болуп, өз ара каттоонун, мамиле-катнаштардын солгун тартканы, каттоонун болбой да калган учурлары акырындык менен алардын тилинде да, бара-бара үрп-адат салттарында да айырмачылыктардын жаралышы пайда кылган.
2. Ар кайсы аймактарда жашаган түрк элдеринин шартка жараша ар башка элдер менен кошуна болуп, ошолор менен социалдык-саясий да, маданий-экономикалык да мамилелердин болгондугу тилдериндеги гана эмес, үрп-адат, салттары боюнча да жиктелүүгө өбөлгө болгон.
3. Сырттан ар кандай согуштук, баскынчылык аракеттерге дуушар болгондук. Мындай шартта калган эл сөзсүз түрдө туруктуу жашаган жерлеринен эркизден туш тарапка качып кетип, бытырандылыкты, аргасыздан бөлүнүп кетип бири-бирин таппай калган шарттарды баштан кечирет.

⁷¹ Абдувалиев И. Исламдын тилге карата болгон мамилеси тууралуу. – Китепте: Абдувалиев И. Филология маселелери. – Бишкек: Бийиктик, 2012. 52-б.

4. Союздук, автономиялык республикаларга, автоном областтарга ажырагандан кийин, арбиринин тили өз алдынча өнүгүп, миңдеген жаңы сөздөр пайда болуп, алар ар биринде ар башкача аталып, тилдердин бири-биринен бара-бара алысташы ишке ашып, түрк элдеринин майдаланып бөлүнүп кетиши кийин кайра бириккис болуп бекемделген. Натыйжада союздук жана автоном республикаларда, автоном областтарда жаңыдан пайда болгон бир эле объект ар башка атала баштады. Бир нече сөздөрдү мисалга келтирели:

кырг. борбор, *казакча* астана, *түркчө* başkent, *өзбекче* пойтахт, *каракалпакча* пайтахт, *уйгурча* пайтәхт, *алтайча* төс горд, *тувача* төс;

кырг. башкарма, *казакча* бастық, *түркчө* başkan, *өзбекче* раис, *каракалпакча* баслык, *уйгурча* рәис башлик, *алтайча* председатель, *тувача* дарга;

кырг. айыл чарба, *казакча* ауыл шаруашылығы, *түркчө* tarım, *өзбекче* қишлоқ хўжалиги, *каракалпакча* аўыл хожалығы, *алтайча* јуртхозяйство, *тувача* көдээ ажил-агый.

XX кылымдын биринчи чейрегинен баштап жаңы замандын, илимий-техникалык өнүгүүлөрдүн, жаңы коомдогулардын аталыштары ушинтип түбү бир түрк элдеринин тилин күн санап бири-биринен алыстата берген. Мисалга келтирилген бул жогорудагы сөздөрдү (терминдерди) жакшылап карап көрсөк, бардык түрк элдери үчүн жаңы сөз (термин) болор жалпы бир өзөк бар. Ушул тилдердин бардыгында *baui* (*baş*) деген сөз бар. Ошого карабай *өлкө борбору* менен *эл башкарган* кесип түрдүүчө аталган. Ал эми жер менен иштегендик, жер айдагандык байыркы замандарда бардык түрк элдерине (урууларына) түшүнүктүү болгон *maruu* (*tari*) деген сөз менен айтылган. Жерди таарыйт эмеспи, түркчөдө мына ошол сөз сакталган. Эмне үчүн терминди байыркы сөз менен кыска жана так кылып алууга болбосун. Лингвистикалык мындай талдоолорду башка изилдөөлөрдө аткарабыз. Азыр айтарыбыз, түпкү теги бир сөздөрүбүз болгон менен ар кайсы түрк элдери жаңы аталыштарды ар башка сөз менен атап, бири-биринен күн сайын, ай сайын алыстап баратат.

Түрк тилдеринин байыркыларына, М. Кашкаринин сөздүгүнө, башка жазма эстеликтерге кайрылсак, бардык түрк элдерин да, алардын тилдерин да бири-бирине жакындатар фактылар табыла берет. М. Кашкари пайгамбар алейхиссаламдын мындан ары узак убакыт бою бийлик түрктөрдө болот деген сөздөрүн эске салып, бардык түрк урууларын бириктирип бир улуу эл деп эсептегенинен миң жыл чамасы мезгил өткөндөн кийин майдаланы-майдаланып, түрк тилдүү элдердин “көбөйүп кеткенин” көрүп отурабыз.

Адабияттар

1. Абдувалиев И. Исламдын тилге карата болгон мамилеси тууралуу. – Китепте: Абдувалиев И. Филология маселелери. – Бишкек: Бийиктик, 2012. 52-б.
2. Большой турецко-русский, русско-турецкий словарь. – М.: ООО “Дом Славянской книги”, 2009.
3. Казахско-русский словарь. Алма-Ата, 1989.
4. Краткий русско-тувинский словарь. – Кызыл, 1994.
5. Русско-алтайский словарь. – М.: Советская Энциклопедия, 1964.
6. Русско-каракалпакский словарь. – М.: Госуд. изд-во иностр. и нац. словарей, 1962.
7. Тувинско-русский словарь. – М.: Советская Энциклопедия, 1968.
8. Узбекско-русский словарь. – М.: Госуд. изд-во иностр. и нац. словарей, 1959.
9. Энциклопедия: Республика Хакасия. – Абакан, 2007. 1-2 том.
10. Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек: Издательский дом Кыргызстан, 1997.
11. Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lûgat-it-Türk. Çeviren: Btsim Atalay. 5 Baskı. Cilt 1-3. – Ankara, 2006.

12. КОЧ, Кенан, *Казак түркчеси грамери*, Гази китабеви, Анкара, 2004, 429 б.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
**МАХМУД КАШГАРИНИН “ДИВАНУ ЛУГАТ АТ-ТҮРК” ЭМГЕГИНДЕГИ
ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЖАНА ЭТНОГРАФИЯЛЫК МААЛЫМАТТАРГА СЕРЕП**

Бейшенбай Усубалиев, Баяман Усмамбетов* Кыргызстан

Байыркы түрк элдеринин тилин, тарыхын, маданиятын камтыган, азыркы түрк элдери үчүн орток мурас катары эсептелген Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ит-түрк” эмгегине арналган лингвистикалык изилдөөлөр, ошондой эле сөздүктүн котормолору тилибиздин тарыхына, айрым сөздөрдүн семантикасын иликтөөгө, тектештик маселесин тактоого чоң өбөлгө түзөт. Бул да болсо, өз кезегинде, аталган сөздүктү лингвистикадагы кийинки жетишкендиктерди, табылгаларды эске алуу менен, ар тараптуу жана кеңири изилдөө талабын коёт. Ал эми сөздүк изилдөөлөргө талдоо жүргүзүү болочокто бул багыттагы изилдөөлөрдү кандай нукта жүргүзүү керектигин аныктоого көмөк көрсөтөрү бышык.

Макалабызга алынган айрым сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалгандыгын, алардын алгачкы өзөгү болгон уңгусун, уңгусунун маанисин аныктоодо факты-материалдар катары Махмуд Кашгаринин ошол сөз боюнча берген чечмелөөсү, сөздүктүн түшүндүрмөсү жана сүйлөм тизмектердеги мисалдар кызмат кылары көрсөтүлөт. “Дивандагы” кыргыз тилине салыштырмалуу көптөгөн сөздөр жана көөнөргөн сөздүн уңгулары бүгүнкү күнгө турпат жагынан да, семантикалык жагынан да эч бир өзгөрүүсүз жеткендиги, азыркы кыргыз тилинде да дал сөздүктөгүдөй турпат, мааниде колдонулуп жаткандыгы кыргыз тилине тикеден-тике катыштыгы бар экендиги кыскача анализденет. Ошондой эле “Диванда” көчмөндүк турмушта жашап келген түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин жашоо – тиричилиги чагылдырылгандыктан этнографиялык өңүттө да кароого аракеттер жасалат.

АЧКЫЧ СӨЗДӨР: “Диван”, лингвистика, этимология, фоно- морфология, этнография, тарыхый лексикология, семантика, байыркы түрк тилдери, тилдик катыш.

**KAŞGARLI MAHMUT'UN "DIVAN-I LÜGAT İT-TÜRK" ESERİNDEKİ LINGÜİSTİK VE
ETNOGRAFİK BİLGİLER**

Usubaliyev Beyşenbay, Usmambetov Bayaman* Kırgızistan

Eski Türk halklarının dilini, tarihini, kültürünü yansıtan, günümüz Türk halkları için ortak kültürel-edebî miras olarak kabul edilen Mahmut Kaşgarî'nin "Divan-ı Lügat et-Türk" adlı eserine yönelik linguistik incelemeler, aynı zamanda sözlüğün tercümelemleri, dilimizin tarihine, bazı sözlerin semantik yapısının incelenmesine, aynı kökten gelmesi meselesini ortaya koyma alanında büyük temel teşkil etmektedir. Bu ise, vakti zamanında, şimdiye dek bulunanları dikkate almakla birlikte, her yönüyle ve geniş kapsamlı incelemeyi gerekli kılmaktadır. Bu incelemelerin, gelecekte bu alandaki inceleme ve araştırmaların hangi yönde olması gerektiğini belirlemeye yardımcı olacağı da aşîkârdır.

Makalemize alınan bazı sözlerin morfolojik yolla oluşturulduğunu, onların kökünün ve açıklanmasına temel teşkil edecek materyal olarak Mahmut Kaşgarî'nin o sözle ilgili ortaya koyduğu açıklaması ve cümlelerdeki örneklerin yardımcı olacak gösterilmiştir. Eserdeki Kırgız diliyle karşılaştırılan çok sayıda sözler ve eski sözlerin köklerinin, günümüze kadar kelime yapısıyla da, semantikaıyla da hiç değişikliğe uğramadan ulaştığı, günümüz Kırgız dilinde de o sözlere benzer yapıda olması, aynı anlamda kullanılıyor olması gibi durumların, o sözlerin Kırgız diliyle de doğrudan bağlantısının olduğu kısaca analiz edilmiştir. Aynı zamanda

**Махмуд Кашгари атындагы Чыгыш таануу университетинин профессору, филология илимдеринин доктору\ К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, Кыргыз тил илими кафедрасынын профессору, филология илимдеринин доктору busmambetov@mail.ru*

**Prof. Dr. Mahmut Kaşgarî Çıgış Taanuu (Doğu Bilimleri) Üniversitesi; Prof. Dr. H. Karasayev Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi
Kırgız Dili Bölümü busmambetov@mail.ru*

eserde, göçmen hayatından gelen Türk halklarının, onun içinden Kırgız halkının hayat şartlarının yansıtılmasından dolayı, eserin bir etnografya eseri olması anlamında da incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Divan, lengüistik, etimoloji, fono-morfoloji, etnografya, tarihî leksikoloji, semantik, eski Türk dilleri, dil bağlantısı.

Азыркы түрк элдеринин тилин, тарыхын, маданиятын чагылдырган Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат ит-түрк» эмгеги өткөн кылымдын жыйырманчы жылдардан тартып **жалпы тил илиминде болобу** (Батыш Европалык окумуштуулар: П.К.Жузе [1926,1927,1930], К.Брокельман [1918, 1921, 1928, 1930], О.Прицак [1950,1953,1955,1959], Ю.Келли [1971,1972, 1973,1988], Р.Данкоф [1972,1973,1975,1980], Г.Бергстрассел [1921], Ф.Хоммел [1923], К.Миллер [1953], Л.Базин [1957]. Орус окумуштуулары: В.А. Звегинцев [1964], И.В. Стеблева [1965], С. Кляшторный, С.Е.Малов, А.Н.Кононов ж.б.) **түркологияда болобу** (түрк тилдеринде: Б.Чобозидзе, Ж.Жузе, Ж.Волидов, А.Фитрат, А.З.Валиди Тоган [1930] С. Ахаллы [1958], С.М.Муталлибов [1947, 1958, 1961], А.М.Демирчизаде [1964], А.К.Курышжанов, В.К.Асланов, Х.Г.Нигматов, В.У.Махпиров, Р. Кайрбаева, А.Р. Рагимов, Х.Назарова, А.Вирис ж.б.) азыркы мезгилге чейин актуалдуу маселелерден болуп келүүдө. Жогорудагы тилчи окумуштуулар Махмуд Кашкаринин “Диваны” боюнча теориялык, практикалык жана түрк тилдерине болгон катыштык маселелерине көңүл бурулуп келген.

Кыргыз тил илиминде болсо Махмуд Кашкаринин “Диваны” боюнча биринчилерден болуп Б.Ө.Орузаеванын жана Б.Осмоналиеванын “Советтик түркология” жыйнагына 1972-жылы макалалары жарыяланат.

Ал эми З.Мусабаева болсо “Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ит-түркүндөгү омонимдер” аттуу кандидаттык диссертациясын алгачкылардан болуп 1975-жылы коргойт. 2002-жылы Д.Б.Сатаркуловдун “Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат ат-түрк” эмгеги жана кыргыз тилиндеги түштүк-батыш говорундагы фонетикалык, лексикалык жалпылыктар жана айырмачылыктар” аттуу кандидаттык диссертациясы корголот. Жогорудагы белгилүү болгондой кыргыз тил илиминде “Диван” боюнча изилдөө иштерин академик Б.Ө.Орузбаева демилге көтөрүп чыккан болсо, ал эми которуу маселесин жазуу Т.Сыдыкбеков менен профессор Т.К.Ахматов демилге кылат. Буга чейин С.М.Муталлибов менен Бесим Аталайдын котормосун колдонуп келген болсок, 2011-жылдан баштап Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Кыргыз тили жана адабияты институтунун демилгеси менен которулган “Дивандын” кыргызча эки котормосун колдонуудабыз. Алар “Түркий тилдер сөздүгү” ат менен Т.Токоев менен Кошмоков которгон болсо, “Дивану лугат ат-түрк” ат менен И.Абдувалиев, Т.Ахматов, А.Оморов, И.Султаналиев, М.Толубаевдер которушат. “Дивандын” кыргыз тилине которулгандан баштап, кыргыз тил илиминде илимий изилдөөлөр кулачын кенен жайып, дагы ал болсо кыргыз тилинин тарыхы үчүн актуалдуу маселелерден болуп калууда. Ушул маселени эске алып макалабызда М. Кашкаринин “Дивану лугат ат- түрк” эмгегиндеги лингвистикалык жана этнографиялык маалыматтардын бири- бирине шайкеш келүүсү, айрым этимологиялык анализдер, сөздөрдүн кыргыз тилине болгон катышы сыяктуу маселелер каралат.

Илимий изилдөөбүздө тиешелүү сөздөрдүн чыгыш тегин, лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоодо негизги алты багыттагы иликтөөлөрдү жүргүздүк.

Биринчи Махмуд Кашкаринин өзүнүн айрым сөздөргө жүргүзгөн аныктамалары. Мисалы: **йасгач** - камыр жая турган тактай, жазы жыгач сөзүнөн келип чыккан. [МК, ТТС 61,3]. **Сынакур** – торбо. Бул сөз **“сибб акуры”** – эки жашар тайдын акыры деген сөздөн келип чыккан [МК, ТТС 210,1]. **Темен ийңне** –темене, чоң ийне [МК,ТТС,699,1] ийненин көлөмүнө карай (чондугуна карай) төөгө салыштырма иретинде аталган. Азыркы кыргыз тилинде **темене** (төө+ийне) болуп биригип кеткен. Байыркы түрк тилинде **темен** сөзү “төө” деген маанини берет. Ал эми **ийңне** сөзү тыбыштык кыскартууга дуушар болуп, кыргыз тилиндеги **ийне** сөзү жасалган. Байыркы түрк тилиндеги **ийңне** жана кыргыз

тилиндеги *ийне* сөздөрү **йикне** сөзүнөн метатазаланышкан десек жаңылышпайбыз. **Йикне** сөзүнүн уңгусу **йи-йик** “кийимдин тигилиши”, **“йичи”** -тигүүчү [МК,ТТС,327, 3], ал эми кыргыз тилинде **жик** жарака эки нерсенин кошуп бириктирилген жер, тигиш (Мисалы: жигин билдирбей тиктим) болуп эсептелет. Ушундан **жикне** - **йикне** –**ийне** болуп жаралган десек болот. Мындан биз эки бөлөк кездеменин, теринин бириккен жеринен (жигинен), тигип бириктирүүчү аспаптын аты келип чыккан деген тыянакка келсек болот. Аякы –**не** мүчөсү форма жасоочу, кичирейтүүчү форма болуп эсептелет. Кыргыз тилинде тикенек, шибеге сыяктуу ар кандай учтуу нерселер да *ийне* болуп аталат [КТТС,400]. Айта кетчү бир жагдай кыргыз тилинде *ийне* сөзү өзөгүн түзгөн бир нече фразеологиялык түрмөктөр бар: *Ийне-жибине чейин*-деген фразеологиялык түрмөк кеңири колдонулуп, ал “баардыгын, бүт бойдон, майда-чүйдөсүнөн бери, башынан аягына чейин, эчтемесин калтырбай, толук бойдон” дегенди туюндурат: *Ишти ийне-жибине чейин сүрүштүрүп бүткөндөн кийин Алымды ээрчитип үйүнө кирди* (Жантөшев). *Ийне сайылаар жери жок* же *ийне сайылаар жери калбоо*-түрмөгү абдан эскирип тытылуу, жамап-жаскоого мүмкүндүк болбой калуу маанисин образдуу берет: *Кийим-кечектин такыр ийне сайылаар жери калбады* (Абдукаимов). *Ийне жеген иттей* - түрмөгү “абдан арыктаган, кылжыйган өтө арык” делип экспрессивдүү берилет. *Ийне топчу, ийне төөнөч* болуп диалектиде “төөнөгүч” маанисин берет [КТТС,400]. Муну менен катар *ийне жоголду* - көзүн жумуп турган бирөөнү башка бирөө келип чертип кетип, көзүн жумган бала аны табуу керек болгон балдар оюну; *сокур ийне* - “Көзү жарылган ийне” болуп туруктуу сөз айкаштарында кездешет. Ал эми ийненин көзү байыркы түрк тилинде **урт** болуп аталган [МК,ТТС,117,1].

Тамгалык-тамга коюлган падышанын орунтугу, идиш. Кичинекей орундук, атайын бир кишиге жасалган. Ошол мезгилде падыша өзүнүн кумурасын жана ичимдик даам куюлуучу идишине өз белгисин, мөөрүн койгон. [МК,ТТС,893,1]. Ошондон тартып кичинекей кумураны жана орундукту өтмө маанисинде **“тамгалык”** деп аташкан. Себеби, падышадан башка эч ким бул идиштен ичип-жебесин, орундука отурбасын деген ниетте коюлган белгиси болгон [МК,ТТС,893,1]. Мындан тышкары, ошол мезгилде эн тамгасын коюу себептери ар кандай болгон. Маселен, элдер, уруулар башкалардан айырмалануу үчүн, бул биринчиден, экинчиден башкарган падышанын буюм –тайымдарына өзүнө тиешелүү белгилүү эн тамгасы коюлган. Ошондой эле буюмду жасаган чебер өзгөчөлөнүш үчүн же болбосо буюмдун сапатын көрсөтүш үчүн өзүн туюндурган эн тамгасын коюудан өтмө маанисинде **тамгалык** болуп аталышы мүмкүн. Бул сөз **тамга+лык** компоненттеринен туруп, баштапкы **тамга** сөзү байыркы түрк тилинде болобу, кыргыз тилинде болобу “Кандайдыр бир түшүрүлгөн белги, из, так ” маанисинде белгилүү. Кыргыз тилинде *тамга*- жазуунун ариби; *тамгала*; *тамгалоо*; *тамгалуу* болуп айтылат. Мындай эн тамгасы жана ар кандай оймо-чиймеси бар буюмдар өлкөбүздүн Ысык-Көл аймагындагы Барскоон айылынын тегерегинде археологиялык казуулардын негизинде табылган. Ал буюм-тайымдар азыркы мезгилде Барскоон орто мектебинин музейинде сакталып турат

Экинчи Махмуд Кашкаринин “Диванындагы” тиешелүү сөздөргө берген түшүндүрмөсүнөн алынган аныктамалар. Мисалы: **бутык**- кичинекей чанач. *Бутык* жылкынын бутунун терисинен жасалган чанач, анда кымыз сакташат. Ошондо өзүбүздүн байкообузда баштапкы уңгусу *бут* болуп эсептелет. Азыркы мезгилде бул сөздүн орус тилине *бутыль*, *бутон*, *бутылка* болуп өткөндүгүн аныктообузда белгилүү болду.

Ошондой эле **тулуң** – жүгөндүн төңөлдүрүгү, ал аттын кулагынын алдында туруп курлар ага өткөрүлүп, башына бекилет. Дагы бир жеринде аттын кулагы менен көзүнүн ортосун **тулуң** деп аташат. Ошондо *тулуң* өтмө маанидеги сөз экендигин анык болду.

Йап –жабагы, кийиз. Айтышат **“йүң йап”** жабыгы жүн, кийиз [МК,ТТС,7,3]. Бул сөз мүчө уланбастан зат атоочко өткөн. Кыргыз тилинде этиштик маанисинен тышкары мүчө уланбастан затты жасабайт. Бирок бул этиш байыркы түрк тилинде мүчө уланбай эле затты жасагандыгын көрүп турабыз. Ошондой эле өнүмдүү уңгу катары *жабдык*

“Аркандай жарак курал шаймандар”, *жабуу* “Бир нерсени көрсөтпөө үчүн же ысыктан сактоо үчүн, жаан-чачын тийбес үчүн же кооздук үчүн жаап коюга арналган буюм”, *жабык* “боз үйдүн туурдугу менен үзүгүнүн кошулган (катташкан) жери”, ж.б сөздөрдө орун алган.

Чувлы - чөөлү "тутмач" тамагына керектелген элек. Ал ичке чыбыктардан чөмүч сымал токулат [МК, ТТС, 655, 3] **чувлы** сөзү тыбыштык өзгөрүүгө жана кыскарууга дуушар болгон. Анын негизи **чыбык** "Жалбырагы жок, солкулдак ичке бутак, чырпык" сөзүнөн жасалган. Махмуд Кашкари белгиленгендей, тутмачты (кесмени) сарыктырып алуу үчүн колдонгон, чырпыктан токулган элек маанисинде болгон ж.б.

Үчүнчү тарыхый өңүттө анализдер жүргүзүлүшү [ДТС, 630]. Мисалы, **үзөңгү** сөзүнүн уңгусу байыркы түрк сөздүгүндө **үза** – өйдө чыгуу, көтөрүлүү маанисин берет. Тарыхый маалыматтарда тарыхчы, архиолог А.Н.Кибиров Тянь-Шань тоолорунан миңинчи жылдарга чейинки мезгилге таандык бир жактуу үзөңгүлүү ээрди архиологиялык казууда тапкан. Ошондо үзөңгүнүн байыркы колдонулушу эки бутка таканчык катары эмес, атка тээп чыгууга (минүүгө) керектелгенин байкоого болот. [Кибиров, 14]. Жыйынтыгында, байыркы түрк сөздүгүндөгү **үза** сөзү жогорудагы тарыхый маалыматка дал келет.

Төртүнчү этнография менен байланыштоо кароо. Мисалы, С.М. Абрамзондун, “Дархан жана Чычкан кыргыз айылдарынын турмуш -тиричилиги” деген эмгегинде **санке** – кичинекей кетмендин сүрөттөлүшү берилген. Бул сөздүн уңгусу **сан** болуп эсептелет. Азыркы мезгилде орус тилинин таасири астында **тяпка** болуп өзгөргөн. Бул сөз накта кыргыз тилине тиешелүү экендигин аныктоого болот. Ошондой эле кийиз оймосуна карата **оймо** болуп да кездешет. Мисалы “*Ол маңа ойма талкышты*” – Ал мага кийиз ушалашты. [МК, ТТС, 327, 2]. **Оймо** аталышы азыркы кездешкен ала кийизге туура келет. Эмне үчүн дегенде ала кийизге гана оймо, түр салынары бизге белгилүү. Диалектиде **түр кийиз** формасында айтылат. Андан тышкары “*Ол кызка кызыз сырытты*” – Ал кызга кийиз шырытты. [МК, ТТС, 491, 3]. Биздин оюбузча, азыркы шырдакты да кийиз аташса керек. Мындагы **шыры** эмгек процесси шырдакка гана колдонулаары бизге белгилүү. Мындан биз байыркы мезгилде эле шырдак жасалгандыгы белгилүү болду ж.б.

Бешинчи, көркөм чебер өнөрүнө карата аныктоо. Мисалы Махмуд Кашкаринин **чачык** аталган камчы кыргыз эдинде да **чачыг** болуп кездешет. Ошондо биз **чачык** аталышы камчынын түшкүнүнүн кайышы ичке бөлүк-бөлүк болуп тилингенине карата аталганын байкоого болот. Ошондой эле **сонач кисирлүү** – кызыл түстөгү чанач [МК, ТТС, 628, 1] дегенине караганда азыркы мезгилдегидей айрым учурда табигый (өсүмдүктөрдүн тамырынан алынган боектор: ышкын түп, жош, темир сыныктары) боекторду колдонгондугун байкоого болот. Мисалы, **сырук** – сыр+уук-сырдалган уук өтмө маанисинде узун, түз өлсөн өтө жоон эмес ийне жалбырактуу өсүмдүк аталат ж.б. ушул сыяктуу мисалдарды кеңири келтирүүгө болот.

Алтынчы тарыхый булактарга, илимий иликтөөлөргө тектештирме факты-материалдардын негизинде кароо оң натыйжа береринде шек жок.

Кува – жүгөндүн аттын таноосуна кадалган кайыш бөлүкчөсү [МК, ТТС, 361, 2]. Байыркы түрк тилдеринде жогорудагы **кува** сөзүнүн **куу** // **ку** уңгусу көпчүлүк учурда териден жасалган буюм-тайымдарда кеңири кездешет. Бул уңгунун баштапкы мааниси өңдүк мааниде болушу ыктымал. Маселен, **күмүш** сөзү башка түрк тилдеринин көпчүлүгүндө **кумуш** турпатында кездешет. Ушул сыяктуу орус эле тилиндеги **күмүштү** туюндурган **серебро** сөзү өңүнө карата **серый** сөзүнөн жасалгандыгы көрүнүп турат. Кыргыз тилинде **куу** сөзү “Ак, агыш (кээ бир айбандардын же сакалдын, чачтын ж.б. түсү жөнүндө)” деген маанисин берет. Мисалы: *Куу тайган. Куу инген. Куу мурут. Куу сакал* ж.б. Ошондой эле **куу** болуп өрдөк тукумуна кирүүчү көбүнчө ак түстөгү мойну узун жана кооз келген, сууда жашоочу келгин куш да аталат. Ушундан улам өсүмдүк болобу, башка нерсе болобу айтор, суусу жок кургап калган нерсенин өңдүк баары эле жагдайына карап, **куу** (куураган, кургак, нымсыз М.: *Куу карагай, Куу отун* ж.б.) болуп кездешкенин байкайбыз. Мисалы ушул **куу** сөзүнүн ушул мааниде–**ыр** мүчөсүнүн уланышы менен сын атоочтук маанисин

берет *куур* (Эскирген, каткан, куураган (көбүнчө териден жасалган кийим жөнүндө). М.: *Куур тон, Куур шым* [КТТС, 367]. Ошондой эле этиштик мааниге өткөн *куур* сөзү казанга, табакка ж.б. азыраак май салып, бирок суу куйбай картошканы, этти, балыкты ж.б. ысык өткөрүү, кызытуу аркылуу бышыруу; эгинди талкан кылышка, жөн жешке ж.б. даярдоо үчүн куру казанга от менен какшытуу, кызытуу маанисинде колдонулат. Ушундан куурдак (“Майга куурулган эт”) сөзү пайда болгон. *Куу* сөзү семантикалык өзгөрүш-жылышка учурап, сындык мааниден “катуу” маанисине өткөндө, ал өнүмдүү уңгу катары: *куура* “Солуп жана катып калуу” (өтмө маанисинде “Кыйналуу, кысталуу, кордук көрүү. М.: *Бай-манаптын тушунда айдалып жүрүп куурадым* (Токтогул), *Куураган* (*куу+ра+ган*) “Өспөй калган өсүмдүк”; *куурай* (*>куу+р+ай*) “Жетилгенде, куураганда сөңгөгү катуу болуп калуучу жана көбүнчө отун катарында колдонулуучу өсүмдүктүн жалпы аты”; *куургуч* (*>куу+р+гуч*), “Эгин ж.б. кууруш үчүн колдонулуучу башына тоголоктоп кийиз байлаган таякча”; *куурдак* (*>куу+р+дак*) “Майга куурулган эт”; *куурма*//*куурма чай* “унду майга кууруп, ага сүт, суу, суу жана кайнатылган чай кошуп даярдалган суюк тамак”; *куурмач* “Куурулган дан, майга куурулуп тамакка кошулган катык (эт, пияз ж.б.) ” ж.б. сөздөрдүн курамында кездешет. Ушул ушундан иштетилген тери, андан жасалган буюм-тайымдар да аталган. Маселен, *куурчак* (*>куу+р+чак*): “Адамга көбүнчө балага окшоштурулуп жасалган буюмдардын оюнчугу”. Куурчактын баштапкысы териден жасалгандыгы анык болду. Мындан тышкары, *кур* “Булгаарыдан, кайыштан жана сызма сыяктуу башка материалдардан, узун жазы белди бууш, байлаш үчүн жасалган буюм, белге курчала турган нерсе”, *куур* (*>куу+ыр*) “Эскирген, каткан, куудураган тон, шым” сөздөрүнүн өзөгүн *куу* сөзү түзөт. Ошондой эле *курактын* (*>куу+р+ык*) баштапкы мааниси теринин кесиндилерин бириктирип жасалган буюмду туюндурган болсо, азыркы мезгилде ар кандай кездеменин өөн, кесинди, кыйыктар жана алардын бириктирилген үй буюму маанисинде колдонулат. *Куржун* (*куу+р+жын*) (арта салынып жүрүүгө ылайыкталып жасалган ортосу бириктирилген эки көздүү баштык) да баштапкысы териден жасалгандыгы белгилүү. *Куртка* (*>куу+р+т+ка*) “Көйнөктүн сыртынан кийүүчү эркектердин кыска кийими” Махмуд Кашгариде этиштик мааниде ***йа курдук*** – ал жаа тартты [МК, ТТС, 103,2] болуп кездешет. Бул жерде териден ичке тилинип алынган жаанын жиби болушу толук ыктымал. Ошондой эле “Диванда” өнүмдүү уңгу катары көптөгөн сөздөр да кездешет: *кува* (*куу(в)+а*)- жүгөндүн аттын таноосуна кадалган кайыш бөлүкчөсү [МК, ТТС, 361,2], *кук* (*куу+ык*) – басмайыл. М.: ***азар кукленди***- басмайыл тартылды. –***ленди*** мүчөсү улануу менен этиштик мааниге өткөн. Ушул сыяктуу *боолонду* сөзү жасалат (*боо>баг* “боо”). ***Курдук*** сөзү –***лык*** мүчөсүнүн улануусу менен этиштик мааниге өткөн, ***кугуш*** (*куу+гыш*) жаныбарлардын ийленген, же ийленбеген териси [МК, ТТС, 643,2]. Бул сөз теринин өңүнө карата *куу* болуп баштапкы маанисин берет. ***Кугуш*** (*куу+г+ыш*) – жаанын огун түздөөчү курал [МК, ТТС 643,1], мындан биз окту түздөөчү курал териден жасалгандыктан, ушундайча аталышы ыктымал деген пикирге келсек болот. Ошондой эле бут кийим маанисинде “***ол кугышкы йаглатты***” - Ал бут кийимин ж.б. майлады [МК, ТТС, 571,1], бул жерде да бут кийим териден жасалгандыктан *кугуш* аталышы мүмкүн. ***Курмаан*** (*куу+р+маан*) – саадак. Өгүз, кыпчак тилдеринде төмөнкүчө айтышат: “***Киши курмаан*** – кын (зоот) менен саадак. Бул жерде *куу* сын атоочунан жаралган ***кур*** сөзү ***курман*** сөзүнүн негизги составдык бөлүгү болуп эсептелет. ***Курман*** (*куу+р+ман*) – кын (кылычтын кыны, бычактын кыны) [МК, ТТС, 767,1] (Териден жасалган кын десек жаңылышпайбыз). ***Ич кур(куу+ыр)*** – белге таккан кур, белдемчи [МК, ТТС, 573,1]. ***Куршаг*** (*кур+шаг*) - кур, белдемчи [МК, ТТС, 801,1]. ***Куршаг***- чатыр, боз үйдүн ортосунан айландырып байлачуу жүндүү аркан, аны дагы “***ев куршагы***”- үйдүн белдемчиси деп коюшат [МК, ТТС, 801,1]. Бул сөздүн алгачкысы териден тасма кылынып, боз үйдүн ортосунан байлангандыктан, ***куршаг*** болуп аталып, кийинчерээк жүндүү аркан маанисине ээ болгон, ***куб*** (*-куу+ыб*) кумура [МК, ТТС, 287,1]. Жогорудагы мисалдарды келтирүү менен сын атоочтук мааниден заттык мааниге өткөндүгүн көрүүгө болот. Ал эми байыркы мезгилде кайыш менен кур синонимдик негизде колдонулган.

Укрук – укурук. Макалда мындай деп келет: “*Тагыз укрукын екмес. Теңизни кайгыкын бөгмөс*” – тоону укуругуң ийе албас, деңизди кайгыгың бөгөй албас. Бул макал чоң ишти кичине айла менен жөнгө салууга болбойт деген мааниде колдонулат [МК, ТТС, 211,1]. Баштапкы уңгусу байыркы түрк тилдеринде “*аркан, жип*” маанисиндеги сөз *орук//урук//урк//огур//огр* болуп кездешет: “*уруктуз кува*” – аркан, жиби бар челек [МК, ТТС, 287,1], *огуришак* – жип түрүлүүчү чыгырык, ийик кулагы [МК, ТТС, 289,1] ж.б. Бирок, байыркы түрк тилинде азыркы кыргыз тилиндегидей жылкы кармоо үчүн колдонулган арканы бар узун таяк маанисинде болгондугу анык. Буга күбө жогорудагы макалды мисал катары келтирүүгө болот (Жогорудагы макалды караңыз). Ошондуктан жогорудагы **укрук** сөзүн башкача көз карашта да карап көрөлү. **Укурук** сөзүн *у+кур-ык* морфемаларга бөлүп алып, баштапкы *у* компоненти **уук** – болгон, сөздөрдүн биригүүсүнөн тыбыштык жоготууга учураган десек жаңылышпайбыз. **Уук** азыркы мезгилде кыргыз тилиндеги боз үйдүн түндүгүн көтөрүп турган узун таякчаларга (уука) гана тиешелүүдөй көрүнөт. Бирок, **уук** сөзү байыркы түрк тилинде өнүмдүү сөз катары болгондугу анык. Мисалы, *уук/уук* “чатыр”; *ук* “кепе”; *сырук* (шырык) >*сыр+уук* “Баштапкы мааниси сырдалган уук” **укурмак** “Көтөрүү үчүн узун эки таягы бар чүмбөттүү замбил” ж.б. болуп кездешет. Ал эми экинчи **кур** компоненти Махмуд Кашкаринин “Диванында” “кайыш, тасма” маанисинде болгондугу белгилүү. Мисалы: **курдук** сөзүнүн курамында кездешип, анын мааниси “кайышта; кайыш байла”: *йа курдук* – ал жаага кур тартты [МК, ТТС, 103,2]. Азыркы кыргыз тилинде да ушул мааниде сакталып калган. М.: *кайыш кур* [МК, ТТС, 116,596]. Мындан биз “Жылкы кармоо үчүн узун таякка байланган кур (кайыш) болгон” дегендей жыйынтыкка келсек болот. Буга караганда байыркы мезгилде укуруктун арканынын ордуна териден тилинип алынган тасма, кайыш пайдаланылган болушу ыктымал.

Жогорудагы изилдөө багыттары боюнча иликтөөлөрдү жүргүзүү тилибиздин тарыхына, келечектеги байыркы түрк булактарын изилдөөдө оң натыйжасын алып келеринде шек жок.

Колдонулган адабияттар

1. Древний тюркский словарь. М.1969., 680с.
2. Кибиров А. Н. Археологические находки Тянь-Шанья [текст] /А. Н. Кибиров.– М.: “Наука”,1975.– 133 с.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.– Ф.: “Мектеп”,1969.– 778 б.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү: 2 томдук. Т.1: А-Күрө.– Ф.: “Мектеп”, 1984.– 624 б.
5. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. 1-т.[текст]/Махмуд Кашгари /Кыргыз тилине котор.:Т. Токоев,К.Кошмоков.– Бишкек,2011-906 б.
6. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү.2-т.[текст]/Махмуд Кашгари/ Кыргыз тилине котор.:Т. Токоев,К. Кошмоков.– Бишкек,2012.– 591б.
7. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. 3-т.[текст]/Махмуд Кашгари /Кыргыз тилине котор.: Т. Токоев, К. Кошмоков.– Бишкек, 2013.– 678 б.
8. Мусабаева З. Омонимы в “Дивану лугат ат-тюрк” Махмуда Кашкарского (XIв) [текст]/З. Мусабаева: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.– Ф.,1975.– 28с.
9. Саттаркулов Д. Б. Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ат-түрк” эмгеги жана кыргыз тили (Түштүк-батыш говорундагы фонетикалык, лексикалык жалпылыктар жана айырмачылыктар) [текст] /Д. Б. Саттаркулов: Филол. илим. канд. ... дис. автореф.– Бишкек, 2002.– 24 б.
10. Али Акар, Түрк дили тарихи, Өтүкен нешрияты, Стамбул, 2016.

«Тил – адамдардын бири-бири менен байланыш-катнаш жасоосундагы эң маанилүү куралы»
Махмуд Кашкари.

МАХМУД КАШКАРИНИН «ТҮРК ТИЛДЕРИНИН СӨЗДӨРҮНҮН ЖЫЙНАГЫ» – КЫРГЫЗ ТОПОНИМИКАСЫНЫН МАСЕЛЕЛЕРИН ИЗИЛДӨӨНҮН МААНИЛҮҮ БУЛАГЫ

Акматов Нурбек* Кыргызстан

Макалада орто кылымдарда жашаган түрколог окумуштуу Махмуд Кашкаринин «Түрк тилдеринин сөздөрүнүн жыйнагы» эмгегинин кыргыз топонимикасында байыркы мезгилден бери сакталган жер-суу аталыштарын изилдөөнүн маанилүү булагы экендиги көптөгөн илимий пикирлердин, көз караштардын жана илимий талдоолордун далилинде ачылып берилди. Негизинен, аталган сөздүктө берилген Кыргызстандын Барскоон, Жоон-Арык, Кой-Суу, Корумду, Кочкор, Малтабар, Соңкөл, Суусамыр, Тамга, Торугарт, Төлөк, Үкөк, Чагыр жана Эркеч-Там топонимдери иликтөөгө алынды. Ошондой эле, Махмуд Кашкаринин орто кылымда пайда болгон салыштырма тил илимине негиз салуучу окумуштуу экендиги, тил тууралуу «Тил – адамдардын бири-бири менен байланыш-катнаш жасоодогу маанилүү куралы» деп айтканы совет доорунан мурдагы аныктама болгондугу далилденет. М.Кашкаринин сөздүгүндө берилген адам аттары, этнонимдер, топонимдер, ж.б. сөздөр көптөгөн лингвистикалык изилдөөлөргө жол ачып, сөздөрдүн этимологиясын жана маанисин ачып берүүдө чоң мааниге ээ экендиги баса белгиленет. Топонимдердеги фонетикалык жана семантикалык кубулуштар, айрым топонимдердин ареалдык таралышы, этимологиясы, семантикасы ачылып берилсе, айрым аталыштар сыпатталды.

Негизги сөздөр: тил, сөз, топоним, ареал, элдик этимология, этимология, түрколог, лексикограф, Махмуд Кашкари.

KAŞGARLI MAHMUT'UN "TÜRK DİLLERİNİN SÖZLÜĞÜ" ADLI ESERİNİN KIRGIZ YER ADLARI MESELELERİNİN ARAŞTIRILMASINDAKİ ÖNEMİ

Nurbek Akmatov* Kırgızistan

Makalede, orta asırda yaşamış olan Türkolog ve dilci Mahmut Kaşgari'nin "Türk dillerinin sözlüğü" adlı eserinin, Kırgızlar arasında uzun zamandan beri yer-su isimlendirmelerinin incelenmesi ve araştırılmasında en önemli kaynak olduğu, bir çok araştırmacının ilmi fikirleri ve tespitleri doğrultusunda ortaya konmuştur. Bu konuda özellikle, sözlükte verilen ve Kırgızistan'da günümüzde de kullanılan Barskoon, Coon-Arık, Koy-Suu, Korumdu, Koçkor, Maltabar, Son-Köl, Suusamır, Tamga, Torugart, Tölök, Ükök, Çağır ve Erkeçtam isimleri incelenmiştir.

Aynı zamanda, Mahmut Kaşgari'nin orta asırda ortaya çıkan dil ilimindeki karşılaştırma dalının temelini atanlardan biri olduğu, dil hakkındaki "dil, insanların birbiriyle bağlantı kurmadaki en önemli araçtır" sözleri, Sovyet Döneminden önceki çıkarım olduğu ispatlanmaktadır. Kaşgari'nin sözlüğünde verilen insan ve halk isimleri, yer isimleri vb söz ve kelimelerin gelecekte birçok dil incelemesine temel olacağı, sözlerin etimolojisini ve anlamını ortaya koymada büyük bir öneme sahip olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Makalede bazı yer isimlerinin bölgesel dağılımı, etimolojisi, semantiği, semantik ve fonetik

*К.Тыныстанов ат. БИМУнун доценти, филология илимдеринин кандидаты.

* K.Tınıstanov Isık Göl Devlet Üniversitesi Kırgız Dili ve Edebiyatı Bölümü

elementleri bulunarak ortaya konurken, bazı isimlerin sıfatlanması da yapılmıştır. Anahtar söz: Dil, söz, toponim, yer isimi, halk etimolojisi, Türkolog, Mahmut Kaşgari, Kırgız yer isimleri.

Махмуд Кашкари жалпы тил илиминде орто кылымдардагы салыштырма тил илимине негиз салган окумуштуу катары белгилүү. Ал орто кылымдарда эле “Тил – адамдардын байланыш-катнаш жасоосундагы эң маанилүү куралы” деп тил жөнүндөгү бүгүнкү күндө да баалуу аныктамасын айтып кетиптир. Биз бул аныктаманы биринчи жолу Владимир Илич Ленин: “Тил – адамдардын пикир алышуусундагы маанилүү куралы” деп айткан, - болуп совет доорунда окуп келгенбиз. Балким, Владимир Илич өз эмгектеринде орто кылымдагы тилчи аалым Махмуд Кашкаринин тил жөнүндөгү илимий аныктамасынан таасирленген го деген ой келет. Махмуд Кашкаринин сөздүгү түрк тилдеринде сүйлөгөн ошол мезгилдеги элдердин сөздөрүнөн ар бир жайлоолорду, жерлерди кыдырып жүрүп жазылган сөздөрдүн жыйындысынан туруп, салыштырма метод менен түзүлүп чыккан.

Академик А.Н.Кононов “бир катар түрк тилдердин фонетикасы, грамматикасы жана лексикасын өтө дилгир жана өтө кылдат байкоолорунан сөздүн толук маанисиндеги алтын бүртүкчөлөрүнөн болуп, ошондой эле кара кагандык түрктөр, түркмөндөр, огуз, йагма, чигил, кыргыздар тууралуу баа жеткис лингвистикалык, этнографиялык, фольклордук, географиялык, тарыхый маалыматтарды биздин заманга жеткирип берген бирден-бир турпатка ээ чыгарма болуп эсептелет” [7, 16-17], - деп туура белгилеген.

М.Кашкаринин сөздүгү кыргыз окумуштуулары тарабынан 2011-2013-жылдары КРдин УИАнан кыргыз тилине которулганы түркологияда, анын ичинде кыргыз тили илиминде чоң жаңылык болду. Сөздүктү кыргызчалоодо филология илимдеринин доктору, профессор Таалайбек Токоев менен Кубатбек Кошмоковдун эмгеги зор экендигин баса белгилеп кетүүгө тийишпиз.

Макаланын максаты да – дал мына ушунда. Аталган сөздүктө кыргыз тилинин тарыхый маселелерине байланыштуу көптөгөн ачыла элек сырлар катылып келди. Өз убагында кара сөздүн баба дыйканы аталган жазуучу, академик Түгөлбай Сыдыкбеков да “XXI кылымда Махмуд Кашкари түзгөн ... “Байыркы түрк сөзүнүн жыйнагы” азыркы кыргыз тилине салыштыра келгенде алардын... өзөгү эң жакын”, - деген пикирин айткан.

Профессор Таалайбек Токоев сөздүктөгү берилген сөздөрдүн 85% ы азыркы кыргыз тилине тиешелүү экендигин далилдеп чыккан. Окумуштуу, академик Бүбүйна Орузбаева да Махмуд Кашкаринин сөздүгү кыргыз тилинин лексикологиясын изилдөөдө чоң мааниге ээ экендигине токтолуп өтүп, кыргыз тилиндеги сөздөр боюнча көлөмдүү жана терең мазмундуу макаласын жарыялаган. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө ономастикалык атоолор: адам аттары (антропонимдер), жер-суу аттары (топонимдер), уруу, эл аттары (этнонимдер) көп санда учурайт. Сөз демекчи, жер-суу аттары да сөздөрдөн пайда болуп, илимий терминдердин жана топонимдердин пайда болушун шарттайт.

Сөздүккө таянып, кыргыз жана чет элдик окумуштуулар айрым топонимдердин келип чыгыш маселелерин талдоого алып келишкен [1; 2; 6; 8]. Биздин илимий иштерде да сөздүктөгү маалыматтар ылайыгына жараша алынып, сөздүккө таянып, илимий пикирлер айтылган. Сөздүк илимий баалуулугу менен айырмаланат. Андыктан, кыргыз топонимикасынын маселелерин иликтөөдө аталган сөздүктүн мааниси чоң экендиги талашсыз маселе.

Тарыхчы, окумуштуу Тынчтыкбек Чоротегин “Дивандан” үзүндүлөрдү араб тилинен кыргыз тилине которуп жазган: “Арук-Турук, кээде Арук-Торук [Фергана менен Кашкардын ортосундагы бир ашуунун аты [63-б, 317-б. Кашгар деп берилген, Т.Ч.]. Ак-Сай [77-б]. Ала – Фергананын жанындагы жайлоону аты [77-б. Алай – Т.Ч.]. Тавар – 302-б]. Талас – “тараз” деген ат менен белгилүү болгон шаар. Улуг-Талас, Кеми-Талас. 366-б]. Кавак-Арт – Кашкар менен Өзгөндүн ортосундагы бир ашуунун аты [320-б]. Бедел-Арт – Уч менен Барскандын ортосундагы ашуунун аты [329-б]. Ысык-Көл – Барскандын көлүнүн аты [99-б.] Йон-Арык – Баласагындын жанындагы бир жайлоонун аты [106-б]. Занби-Арт – Кочңар-Башы менен Баласагундун ортосундагы бир ашуунун аты [325-б.]...”

[8, 441-459].

Аалымдын эмгегинен Кыргызстандын топонимикасына тикеден-тике тиешеси бар макротопонимдерди жана топонимдерди кездештирүүгө болот. Ал топонимдердин айрымдарына Махмуд Кашкари өз көз карашында чечмелөөгө аракеттенет. Мисалы, Барскоон (Барскан, Барсган) топоними жөнүндө эки уламышты чагылдырып, биринчисин чындыкка жакыныраак келет деп эсептейт. Барсган – Афрасийабдын уулунун ысмы. Барскан шаарын курган – ошол [4, 308]. Кенд – өгүз жана ага караштуу аймактарда “кенд” сөзүн айыл катары түшүнүшөт. Көпчүлүк түрктөр “шаар” деп аташат (4, 603). Буга мисал Фергана тарапта эң ири шаар болуп эсептелген “өз кент” – Өзгөн, “өзүбүздүн шаар” деген мааниде [4, 603], т.а. “Өзгөн – “өзүбүздүн шаар” деп чечмелеген. О.э. “семиз кент” – семиз (чоңдугуна карата, элинин саны көп болгондуктан айтылган) шаар. Парсча “Самарканд” болуп аталып калган [4, 603]. Бул сыяктуу топонимикалык баалуу маалыматтар жана жер-суу аттарынын ареалдык таралышына байланышкан диванда кызыктуу көрсөтмөлөр да берилген.

Барскоон. Барскоон – Жети-Өгүз районундагы шаар чалдыбарынын, айылдын, капчыгайдын, ашуунун жана суунун аты. Орто кылымдарда (VI–XIII) Барскан шаарчасы болгон. Шаарчанын чалдыбары (калдыктары) азыркы Барскоон айылынын түндүк батышынан орун алган. Аянты 4 км². [3, 53 – 54]. Ал монголдордун жортуулунда талкаланган. Барскоон шаарчасынын топонимиялык мааниси азыркы Барскоон айылына туура келет. Барскоон топоними жөнүндө уламыштар Махмуд Кашгаринин орто кылымдарда жаралган сөздүгүндө эки уламыш жазылып калтырылган: 1) “Барсган – Афрасийабдын уулунун ысымы; 2) Бул жердин таза абасы үчүн жылкыларды айдап келген кайсы бир уйгур бийлик эгесинин кол алдындагы жылкычынын ысымы, ошондон улам шаар да кийинчерээк Барскан аталып калган” [Ысык-Көл жер-суу аттарынын сөздүгү. – Каракол, 2009. 27-б.].

«Орто кылымдагы белгилүү аалым Махмуд Кашгаринин «Диванын» которгон Бесим Аталай, Салих Муталибов өңдүү изилдөөчүлөр жана бир катар тарыхчылар барскан деген уруу аты (геноним, этноним) болгон деп эсептешет [Ысык-Көл топонимиясы. – Каракол, 2009. 69-70-б.б.].

Барскоон (Барскан) топониминин «барс» сөзү адам ысымынан, ал эми «кенд» – шаар, отурукташкан жай маанисин билдирип, Барска таандык чеп, ордо, калаа деген түшүнүктүн негизинде пайда болгон. Биздин пикирибизче, Барскан – түрктөрдүн эрте феодалдык тарыхый уламышындагы баатыры жана жол башчы Алп Эр Тоңанын уулунун ысымы. Топоним мезгилдин өтүшү менен фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурап, мааниси түшүнүксүз болуп, Барскоон түрүндө колдонулуп кеткен.

Жети-Өгүз. Топоним биздин илимий иштерде Махмуд Кашкаридеги таянып, Жети-Өгүз – “жети өзөн” болуп чечмеленген. Ал эми топонимист К.Конкобаевдин иликтөөсүнө караганда, Жети-Өгүз топониминин өгүз компоненти – этнотопоним. Тянь-Шандагы огуз уруулары жашагандыгын күбөлөндүрөт. Чындыгында түрк-огуздардын көчмөн империясы 6-11-кылымдарда Чыгыш Түркстандан Кара-Деңизге чейинки кеңири аймакты ээлешкен. Алардын ата-бабалары Ысык-Көлдүн жээгинде болгондугу уламыш-жомоктордо эскертилип сакталып калган. Жазма булактарда Жети-Өгүз аталышы 18-кылымдын 30-жылдарында кездешет [2, 24]. Аталган топоним Д.Исаев, К.Сейдакматов жана Н.Жапаровдор тарабынан башка варианттарда да чечмеленет.

Жоон-Арык. Жоон-Арык – Кочкор районундагы суунун, капчыгайдын аты. Кочкор суусунун оң куймасы [3, 66]. Уз. 34,8 чакырым, алабынын аянты 1340 чакырым². Кочкор суусу менен кошулуп Чүй дарыясын түзөт [3, 97]. Жоон-Арык капчыгайы – Ички Тянь-Шандагы антециденттик капчыгай. Капчыгай аркылуу Чүй дарыясынын башы Жоон-Арык суусу агат [3, 97]. Махмуд Кашгаринин картасында Жоон-Арык топоними киргизилген.

Жоон-Арык топониминдеги жоон деген сөз байыркы түрк тилдеринде Джуван-Арык түрүндө берилген [6, 58]. Махмуд Кашкариде: “арык – “агын суу, канал” мааниде [4, 39].

Анын жазгандарына караганда, Жоон-Арык топониминдеги жоон деген аныкталгыч түгөйү “арык” деген мааниде берилген. Балким, арык сөзүнүн синоними жуван деген сөз болуусу ыктымал. Ал эми топонимдин экинчи аныкталгыч арык компоненти Махмуд Кашкариде: “арык – “агын суу, канал” маанисин туюндурат [4, 39]. Демек, Жоон-Арык “чоң арык, чоң суу” деген мааниден келип чыккан.

Кой-Суу. Кой-Суу – Ысык-Көл районундагы суунун, мөңгүнүн жана айылдын аты [3, 152]. Талас өрөөндө Кой-булак гидроними бар. Топонимдердеги кой сөзүнүн мал менен байланышы жок. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө кой «өрөөн» деген мааниде берилет [4, 156]. Аталган топоним тууралуу топонимист Д.Исаев кандидаттык диссертациясынын авторефератында чагылдырат [12-бет]. Кой-Суу – “өрөөндүн суусу”, Кой-Булак – “өрөөндөгү булак” деген мааниден пайда болгон.

Кочкор. Кочкор – Борбордук Тянь-Шандын негизги өрөөндөрүнүн биринин аты [3,156]. Махмуд Кашкариде: “Кочнар-Башы – бир шаардын аты [282-б. Т.Ч]”. Жергиликтүү айтуучулардын маалыматтарында, 1930-жылдары гана Кочкор аталган, буга чейин бул жер Кара-Коо (айтылышы – Карагоо) деп аталган. Анткени, ошол арада мурда бир чоң коо болгон. Д.Исаевдин талдоосунда, топоним монгол тилиндеги хотгор деген сөздүн фонетикалык жагынан өзгөрүлүп айтылышы жана мындай т тыбышынын ч тыбышына, же ч тыбышынын т тыбышына өтүп айтылышы фонетикалык мыйзам ченемдүүлүк болуп эсептелет. Бул сөз кыргызча чуңкурураак жерди, тегереги кырдуу келип, орто чени жазы тарткан ойдуң жерди билдирүү, орус тилинде “котловина” маанисинде колдонулат (“лощина, впадина”) [1, 98-99], - деп жазган. Бирок, Махмуд Кашкариде Кочкор-Башы – тарыхый топоним катары эскерилет. Кыргызстандагы орто кылымдарга таандык шаардын аты. Махмуд Кашкари Кочкор-Башы деген шаардын аты 4 жолу өзгөргөндүгүн жазган [4, 156]. Аталган топонимдердин биринчи кочкор түгөйүнүн малга байланыштуулугу жок. Ош облусунда да Кочкор ата сыяктуу тарыхый жер аты учурайт [3, 156]. Кочкор-Башы акыркы кезде Кочкор түрүндө гана Башы деген сөз түшүп, эллипсистик кубулушка учурап колдонулуп калган. Эллипсистик топоним. Бул топоним келечекте дагы изилдөөнү пайда кылат.

Корумду. Корумду – Түп жана Ысык-Көл райондорундагы айыл аттары. Махмуд Кашкариде: корум - “аска-зоодогу корум таштар” [4, 693], - деп түшүндүрүлөт. Топонимдеги уланды - ду байыркы көптүктү уюштуруучу - лы мүчөсүнүн өзгөргөн түрү. Аймактардагы Корумду ойконимдери байыркы кыргыз тилиндеги “корумдуу, таштуу жер” маанисинен пайда болгон.

Малтабар. Малтабар – Жайыл р., айыл аты; Алай р., дарыя аты (КГС, 1988,137). Суумурун уруусунун курамындагы урук. Этнонимдин экинчи табар түгөйү “байыркы түрк тилинде товар - “жандуу, жансыз мал” (4, 343), б.а. мал сөзүнүн синоними.

Соңкөл – Ички Тянь-Шандын борбордук бөлүгүндөгү өрөөндүн, тоо кырканын, көлдүн жана айылдын аты. Кочкор, Жумгал, Тянь-Шань, Ак-Талаа райондорундагы жайлоонун аты [3, 258]. М.Кашкариде: “Сизиң-Көл [Созуң-Көл? – 106-б. – Т.Ч.] – Кочкор-Башынын жанында жайгашкан көлдүн аты”. Соңкөл кыргыздар мекендеген жер катары “Манас” эпосунун бир катар эпизоддорунда эскерилет.

Соңкөл аталышынын келип чыгышы боюнча белгилүү болгон түшүндүрмөсү «суудагы сүзгөн чымчык, куштун көлү, Керемет - Көл “кыргыз тилинде соно – сууда сүзгөн жапайы куштун аты, чымчык», сонун жакшы, мыкты, сулуу», - көл – озеро. Соңкөл – “акыркы көл”, “соно көл”, соно – «сулуу» дегенди түшүндүрөт; ак куунун көлү, сулуу көл, сонун көл, - деп элдик вариантта түшүндүрүүгө аракет кылышат. Бирок, топонимди мындай чечмелөө жалган этимологияга кирет. Соңкөл аталышы монгол цонхиол (глубокий – терең жана прозрачный – тунук) сын атоочунан, байыркы түрк тилинен калкаланып которулган, сизиңкөл Махмуд Кашкари боюнча (11-к. М. Кашкари көлдү Сизинг-Көл жана Сидинг-Көл байыркы түрк (кыргыз) сузук суу «ачык, тунук суу» жана сизиң «просачивающийся») сузук суу – «синяя прозрачная вода». Демек, Соңкөл кыргыз тилинде “терең, ачык, тунук суу”.

Суусамыр. Суусамыр - суу, тоо кырка, айыл, совхоз жана жайкы жайлоонун аты. Орто кылымдагы тарыхый-лингвистикалык адабиятта топоним (11-к) Сыгун-Самур – бир жайдын аты [343-б. Суусамыр – Т.Ч.], Сугун-Сумр (16-к) формаларда кездешет. Анын этимологиясы – «суу кундузу», суг, сугун түрк тилдеринде «Суу», суулуу», самур, самыр «соболь, куница, выдра» [2, 24]. Суусамырдын этимологиясы биринчи жолу түрколог Ү.Асаналиев тарабынан иликтенген. Жергиликтүү элдер “азыркы кезде да Суусамырдын суусунда аз сандагы самырлар бар», - дешет.

Тамга – Жети-Өгүз районундагы айылдын, суунун жана булуңдун аты [3, 271]. Махмуд Кашкариде: “тамга – көл, дарыя, өрөөнгө куюлуучу суунун агымы. О.э куйган жерди тамга дешет” [4, 737]. Байыркы түрк сөздүгүндө тамга сөзүнүн эки мааниси берилген. Экинчи мааниси “залив” – “булуң” [4, 530; 4, 737]. Тамга – байыркы түрк тилиндеги “булуң” деген мааниден келип чыккан.

Торугарт. Торугарт – Ат-Башыдагы ашуунун, жайлоонун аты. Махмуд Кашкариде: «Торыг-Арт-Тииз – Кашкардын жайлоосунун аты [312-б. – Т.Ч.]»; торуг – тоодогу токтоочу (ат байлоочу жай) [4, 643], арт – арт, даван, ашуу [4, 115], «Торугарт – ат байлоочу жер» деп берилген. Топоним эки негизден туруп, байыркы түрк (кыргыз) тилинен пайда болгон. Эс алып, андан кийин кербендер жолун уланткан жер болгон. Санжырачы Асыкбек Оморов: - Кыргыз эли эч убакта ашууга токтоп эс алган эмес, ашуунун бери жагына, же ашуунун ары жагына эс алган десе, К.Ашыралиев ал жерге эс алганга болбойт, - дейт. Туура, топоним мезгил талабына ылайык “Улуу жибек жолундагы” кербендер эс алып токтогон жерге байланыштуу пайда болгон. Аталган ашууну Тондун Кескенбели менен салыштырууга болбойт. Торугарттын ашуусунан кийин аркы беттеги капчыгайды бойлой чыгып олтуруп белге жеткен жерде эс алууга ыңгайлуу жер болгон, андан аттар, кербенчилер эс алгандан кийин Нарын жергесинин Ак-Сай, Арпа тарабына багыт алышса керек. Торугарт торук жана арт деген эки сыңардан түзүлгөн. Экинчи арт компоненти – байыркы түрк (кыргыз) тилинде «ашуу» маанисин билдирет.

Төлөк. Төлөк – Кочкор районундагы өрөөн, суу. Суу Кызарт тоосунун чыгыш капталынан башталып [3, 288], 43 чакырым узундукта агып келип, Жоон-Арык суусуна сол тарабынан куят [3, 179]. Карагатты кырка тоосундагы жана Соңкөл кырка тоосундагы ашуулар да Төлөк наамында [3, 179]. Тоң районунда да ушундай аталыштагы кичи суу бар [3, 180]. Д.Исаевде Соң-Көл айылынын мурунку аты – Төлөк деп берилет. Төлөк (Кең-Суу) – Кочкор р. Төлөк айыл аймагына караштуу айыл [3, 180], Төлөк суусунун боюнда [3, 288]. Төлөк өрөөнү – Кочкор р. кеңдик багытта созулуп жатат [3, 288].

Төлөк топоними тууралуу санжырачы Асыкбек Оморов мындай дейт: “Төлөк – адамдын аты, 1361-жылы Төлөк деген ушул жерден согушуп жатып өлгөн. Анын урматына коюлган. Биздин пикирде, төлөк сөзү Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө төлөк формасында берилип, «жоош, оор басырыктуу адам» деген маанини билдирет [4, 675]. Төлөк гидрониминин келип чыгышы – суу агымы жай, тынч агат; ошол өзгөчөлүгүнө жараша коюлган болуу керек. Бул пикирди коомдук ишмер, көп жылдар ушул аймакта жетекчилик кызматты аркалаган Кемелбек Ашыралиев сыяктуу жергиликтүү тургундар да “Төлөк суунун агымы мына ушундай жай агат”, - деп тастыкташты.

Үкөк (Мазар-Үкөк) – Кочкор р-гы суу [3, 189], Чүй дарыясынын оң куймасы (Уз.33 чакырым). Тескей Ала-Тоонун түндүк беттеринен башталып, Кочкор өрөөнү менен агат. [3, 310]. Асбест табылган Үкөк кени бар, Жоон-Арык суусунун оң куймасы Кургак-Үкөк өзөнүнүн башында. Асбест кочкул жашыл түстө, алтындай жылтылдайт. Үкөк тоосу – Тескей Ала-Тоонун батышында [3, 189]. Кара-Кужур менен Кочкор өрөөнүнүн аралыгында 30 чакырымга созулуп жатат [3, 310]. Үкөк – Кочкор районундагы тоо, көл, кен жана айыл аты [3, 64]. Айыл аты тоого жакын жайгашкандыктан тоонун, тоодогу Үкөк көлдүн аты менен аталып, семантикалык жагынан метонимиялык кубулушка учураган.

Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө: “1. Үкөк – “кароол мунарасы. Согушта коргонуу үчүн шаар сепилинин үстүнө салынган там”; 2. “Үкөк “сандык” мааниде берилген [4, 175].

Биздин пикирде, аймактагы Үкөк-Тоо рельефтик жагынан үкөккө, же сандыкка окшош болгондугуна карата метафоралык мааниден келип чыккан.

Чагыр – Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз сыртындагы жердин, жолдун жана ашуунун аты. Бикиртик кыштоосундагы Боз-Адырдын жанында. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө “чагыр – “узкая дорога” деген мааниде берилген [4, 324]. Биздин пикирибизче, Чагыр – “кууш жол”. Чындыгында эле, бул маани жердин өзгөчөлүк табиятына туура келет.

Эркеч-Там (Эргеш-Там, Иркештам). Эркеч-Там – Ош обл., Алай р. жердин, айылдын аты. Алайкуу кырка тоосунун бир тармагында Эркеч тоосу да бар. М.Кашкариде: “Эркеч (еркеч) – бир кар баскан теке” [4, 201], ал эми топонимдин там компоненти – Ысык-Көлдөгү Тууратам, Тосортам деген сыяктуу аталыштарда айкашкан аныкталгыч, балким чек арада жайгашкан жер экендигин эске алсак, анда “чеп” маанисинде колдонулган болуу керек. Тарыхый маалыматтарга караганда [3, 363], 19-к. башында Кокон хандыгынын сепили катары негизделген; ал 1878-жылы бузулган. 1884-жылы орус чек ара жана бажыканасы болгон. Эркеч-Тамдын тегерегин башынан кыргыздын адигине уруусунун эли мекендеген. Бул жер аркылуу байыртадан бери эл аралык “Улуу Жибек жолу” өткөн. Топоним адабияттарда түрдүү формалары менен колдонулуп келди: Иркеш-Там, Иркештам, Эргештам, Эркеч-Там.

Өтүкен. М.Кашкариде: Өтүкен – Өтүген формасында жер аты деп берилген [4, 273]. Топоним түрколог, профессор Ү.Асаналиев тарабынан иликтөөгө алынган. Тарыхый маалыматтарга караганда, Өтүкен кыргыздардын байыркы жерлеринин бири катары эскерилип, кийин татарларга өткөндүгү тууралуу баяндалат.

Жалпысынан айтканда, Махмуд Кашкари – кыргыз жергесинен чыккан биринчи тилчи окумуштуу, лексикограф, тил илиминин данакери - баштоочусу болгон. Ошол себептен, сөздүктүн баалуулугу бүгүнкү күндө да өз баасын жогото элек.

Шарттуу кыскартуулар: а. - айыл, с. – суу, р. - район., обл. - облус, КГС –Кыргызстандагы географиялык аттардын сөздүгү, МКС – Махмуд Кашгаринин сөздүгү, б.а.- башкача айтканда, б.- бет, ж.б. – жана башка, т.а. – тактап айтканда, о.э. – ошондой эле.

Адабияттар:

1. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. – Ф., 1977.
2. Конкобаев К. – Атлас Киргизской ССР. – Ф., 1987. С. 24
3. Кыргыз жергеси энциклопедиясы. – Ф., 1990.
4. Махмуд Кашкари. Туркий сузлар дэвони (Дэвону луготит турк), I–III том. – Ташкент: Наука, 1960 – 1963.
5. Махмуд Кашкари. Түрк тилдеринин сөздүгү. 1-том. – Б., 2011; 2-том. – Б., 2012; 3-том. – Б., 2013.
6. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М., 1984. С.58.
7. Советская тюркология. 1972. №1, С.16-17
8. Чороев Т. Махмуд ибн Хусейин Кашгари. Түркий тилдер сөз жыйнагы. // Кыргыздар. – Б., 1993. 441-459-беттери.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
МАХМУД КАШКАРИНИН «ДИВАНИ ЛУГАТ АТ ТҮРК» СӨЗДҮГҮНДӨГҮ»
САНДЫК МААНИЛЕРДИН ТҮҮНДҮРҮЛҮШҮ.

Гульгакы Джунушалиева* Кыргызстан

Макалада “Дивани лугат ат түрк” сөздүгү негизги тарыхый лингвистикалык булак катары колдонулуп, эмгектеги сандык маанидеги атоолорду талдоо мүмкүнчүлүгү берилет. Түрк тилдүү элдердин орток мурасы болгон бул тил таануу энциклопедиясы, тектештирип иликтөөнүн эң маанилүү баа жеткис материалы. Сөздүктөгү санга байланыштуу сөздөрдүн көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинде колдонулуп, кээ бирлери айрым фонетикалык өзгөрүүлөргө учураган. Кыргыз тилиндеги кездешпеген айрым сандык маанидеги терминдерди этимологиялык анализге алсак, алар байыркы түрк тилинде колдонулуп, азыркы учурда архаизмге айланган сөздөр катары каралат. Орто кылымдагы сандык маанини туюндурган атоолор кийинки түрк тилдеринин өнүгүшүнө өз таасирин тийгизип, көпчүлүк терминдер азыркы учурга чейин жетип, көп өзгөрүүсүз колдонулуусун улантууда. Өзгөчө белгилөөнү талап кылган нерсе – байыркы түрк жазма эстеликтериндеги эски эсептөө системасынын жоюлушу жана анын ордуна жа эсептик системанын колдонулушу XI кылымдагы улуу аалымдардын Ж. Баласагындын “Кутадгу билиг” жана М. Кашкаринин “Дивани лугат-ат түрк” жазма эстеликтери менен бирге кирген. Бул жөнүндө С. Е. Малов “Сан атоочтун жаңы системасы өтө эрте кезде калыптана баштаган. Буга “Кутадгу билик”, “Дивани лугат-ат түрк” кол жазмалары далил боло алат. Анда эсептөөнүн эски системасы такыр учурабайт. Бул Ж. Баласагун менен М. Кашкаринде XI кылымдын ортосунда эсептөөнүн жаңы системасы эски системаны сүрүп чыгарганын көрсөтөт” [1], -дейт.

Ачык сөздөр: сандар, сандык маанидеги атоолор, сандык түшүнүктөр, эсептөө системасы, эсептөөнүн эски системасы, эсептөөнүн жаңы системасы.

*КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы ТАИ ага илимий кызматкери E-mail: g.dj.1972@mail.ru

KAŞGARLI MAHMUD'UN “DİVANÜ LÜGATİ'T TÜRK” SÖZLÜĞÜNDE SAYI İLE İLGİLİ KELİMELEİN YORUMLANMASI.

Gulgakı Cunuşaliyeva⁷²Kırgızistan

Bu makalede asıl tarihsel ve dilsel kaynak olarak kullanılan “Divanü Lügati't Türk” sözlüğü sayı ile ilgili kelimelerin yorumlanması açısından önemli bir fırsat sunmaktadır. Türk dilleri konuşan halkların ortak mirası olan söz konusu dil ansiklopedisi incelemek ve araştırmak için son derece önemli bir kaynaktır. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğündeki sayı ile ilgili kelimelerin çoğu günümüz Kırgızcada kullanılarak bazı kelimelerin birtakım fonetik değişikliklere uğradığı görülmektedir. Kırgızcada rastlanmayan bazı sayı ile ilgili terimleri etimoloji açısından incelemeye aldığımızda bu kelimelerin eski Türkçede kullanıldığını ama günümüzde eski (arkaizm) sözcüklerine dönüştüğünü söylemek mümkündür. Orta Çağ'da sayı anlamını taşıyan kelimeler daha sonraki dönemlerde Türk dillerinin gelişmesine kendi etkisini bırakmıştır. Bunun yanı sıra çoğu terimler çok fazla değişikliğe uğramadan günümüzde bile kullanılmaktadır. Şunu belirtmek gerekir ki, eski Türk yazıtlarında yer alan eski sayı sistemi kaldırıldıktan sonra yeni sayı sistemi XI. yüzyılın büyük bilim adamları Yusuf Has Hacib'in “Kutadgu Bilig” ve Kaşgarlı Mahmud'un “Divanü Lügati't Türk” eserleriyle uygulanmaya başlamıştır.

Bu konu hakkında S.E. Malov şöyle demiştir: “Yeni sayı sistemi çok erken dönemlerde

*Araştırma görevlisi Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Cengiz Aytmatov adını taşıyan Dil ve Edebiyat Enstitüsü, E-mail: g.dj.1972@mail.ru

ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
 geliştirilmeye başlamıştır. “Kutadgu Bilig” ve “Divanü Lügati't Türk” eserleri bunu ispatlayabilir. Zira bu eserlerde eski sayı sistemi hiç rastlanmamaktadır. Bu da Yusuf Has Hacıb ve Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılın ortasında ortaya çıkardıkları yeni sayı sistemiyle eski sayı sistemini kaldırdıkları anlamına gelmektedir” [1].

Anahtar kelimeler: sayılar, sayı ile ilgili kelimeler, sayı kavramları, sayı sistemi, eski sayı sistemi, yeni sayı sistemi.

Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат-ат түрк” сөздүгү XI кылымдагы баалуу рухий эстеликтердин бири. Түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз элинин миң жылдык тарыхындагы эң алгачкылардан болгон мурасыбызда тилдик фактылар даана байкалып турат жана ошол кездерде колдонулган сөздөр менен азыркы кыргыз тилиндеги терминдердин көпчүлүгүнүн мааниси өзгөрүүгө көп учураган эмес. Бул алтын казына сымал бүткүл түрк тилдерине орток тил таануу энциклопедиясында орун алган сөздөрдүн бир катарын сан атоочтор түзөт.

Азыркы кыргыз тили менен “Дивани лугат ат түрк” сөздүгүндө сандык маанидеги сөздөрдүн лексикасын салыштырып караганда, кээ бирлери айрым фонетикалык өзгөрүүлөргө учурап анча чоң өзгөрүүсүз бизге жеткен. Кыргыз тилинин тыбыштык курамын, сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жана сөздөрдүн маанисинин калыптанышын тактоодо “Дивандын” факт-материалдары өзгөчө мааниге ээ. Ошондон улам эмгектеги тилдик фактыларды азыркы учур менен салыштыруу аркылуу он кылым аралыгындагы кыргыз тилинин тыбыштык системасы, сөздүк составы канчалык деңгээлде өзгөрүлгөндүгүн, байыгандыгын, ийкемдүүлүгүн көрүү учурдун талабына ылайыктуу көрүнүш экендиги талашсыз.

Эстеликте сан атооч сөздөрдүн өздөрүнө тиешелүү болгон семантикалык, морфологиялык белгилери бар. Аларды сан атооч сөздөр жана сандык маанини туюндуруучу атоолор деп бөлүп кароого болот. Мисалы: иреттик сан атоочторду *-инч*, *-ынч*, *-нч* мүчөсү жасаган: *икинч*, *үчинч*, *төртүнч*, *алтынч*, *онунч* ж.б. сандарды айтууга болот. М. Кашкаринин сөздүгүндөгү бул атоолор иреттик сан атоочту билдирээри белгиленген. Ошол сыяктуу сөздүктө онго чейинки сандардын уңгусуна “н” андан кийин “ч” тамгалары кошулса, эреже боюнча да иреттик сан болот: “*икинч*” – *экинчи*, “*төртүнч*”-*төртүнчү*, “*бешинч*”-*бешинчи* ж.б.. Бул ариптерди сандын уңгусуна кошуу мүмкүн: “*онунч*”-*онунчу* [1. 702] “*йигирминч*”-*жыйырманчы* (бул он тогуздан кийин келген сан деген сөз), *онунч* – *онунчу*. “*онунчу йармак*”- он сомдук (акча, тыйын) [1. 713]) деп берилет. Бул мүчөлөр түрк тилеринин өсүш процессинде тыбыштык жагынан айрым өзгөрүүлөргө дуушар болгон жана азыр ар бир түрк тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө карай, тигил же бул тилдеги үндүүлөрдүн эрин күүсү законунун колдонулуш өзгөчөлүгүнө карай түрдүү фонетикалык варианттарда колдонулат.

Ал эми диванда “*он миң*”, “*сансыз көп*” деген мааниде “*түмөн*”, “*телим*”, “*камуг*” сыяктуу сандык маанини туюндуруучу атоолор кездешет: *түмөн* – *түмөн*, бир нерсенин көптүгү. “*түмөн түрлүг сөзледи*”-*түмөн*, *түрдүү сүйлөдү*. “*түмөн миң*”-*миң* сандаган [1. 2304] дегенди туюдурат. Алсак, бул атоолор сөздүктө төмөндөгүдөй мисалдар менен берилет:

Түмөн чечек тизилди

Бүгүндөн ол йазылды

Укуш йатып өзелди

Йерде куба азрышур

Түмөн гүлдөр тизилди

Бүчүрүнөн жазылды

Көпкө жатып ачылды

Жерден өйдө көтөрүлдү. [1. 1248];

Телим башлар йувулдиймет

Йагы андын йувулдиймейт
Күчи аныг кевилдимет
Кылыч кынка күчүн сыгды.
Сансыз баатар жулунду
Душман андан алсырады
Күчү кетип канга толуп
Кылыч кургап катып калды. [1. 2267];
камуг жалпы, баары.
“ йунд камуг окрашды”-
Үйүр жалпы кишенеди [2 1257];
куш курт камуг тирилди
Ерлик тиши тирилди
Үгүр алып терилди
Йинке йана киргүсүз
Куш-курт жалпы тирилди
Эркек ургаачысы топтолду
Үйүр алып терилди
Ийинге эми киргисиз [2. 19];

Бул мисалдардагы “*телим*”, “*камуг*” атоолору азыркы кыргыз тилиндеги кездешпейт, этимологиялык анализге алсак, алар байыркы түрк тилдеринде колдонулуп, азыркы учурда архаизмге айланган сөздөр катары каралат. Ал эми “*түмөн*” атоосу көбүнчө фольклордук чыгармаларда, кээде оозеки речте учурайт:

Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат-ат түрк» сөздүгүндө нумеративдик сөздөр да өтө мол учурайт жана Э. В. Севортяндын изилдөөсүндөгү этиш сөздөргө жалганган - **ым** мүчөсүнүн ар түрдүү варианттары аркылуу сөздүктө нумеративдик маани берилген.[3] Мисалы: “*бир өнүм мун*” - *бир ууртам сорпо*. [1. 281]; “*бир орум от*” - *бир орум (байлам) чөп* [1. 283]; “*бир агым йер*” - *бир аттап үстүнө чыга турган жер*. [1. 285]; “*бир акым сув*” - *бир кулак суу, бир агым суу, бир арык суу*. [1. 286]; “*бир эгим йер*” - *бир эгим жер, эгин айдаганга ылайыктуу чарчы жер*. [1. 287]; “*бир үгүм йармак*” - *бир топ жармак, үйүлгөн нерсе, көп акча* [1. 288]; “*бир октам жер*” - *бир ок атым жер, ок жетүүчү жер*. [1. 522]; “*бийр кесим етмек*” - *бир кесим нан* [1. 1755]; “*бир тыкым турмак*” - *бир кесим самсы* [1. 2265]; “*бир сагым сүт*” - *бир саам сүт* [1. 2271]; “*бир кучам нең*” - *бир кучак нерсе*. [1. 2273]. Бул мисалдарда заттын же нерсенин өлчөмүн, ченемин кыймыл-аракеттин бир актысынын мааниси менен байланыштыргандыгын көрүүгө болот.

Байыркы заманда көптөгөн элдерде азыркы учурдагыдай тактыкты көрсөткөн салмак-көлөм, өлчөм, убакыт бирдиктери колдонулбагандыктан, *кучак, батман, мыскал, аришын, ууч, карыш, үйүр, короо, бүркүм, татым, чымчым, даана, түп, нуска, тангак, кулач* ж.б. сандык маанини туюндуруучу атоолор колдонулуп келген. М. Кашкаринин “Түрк тилдер сөздүгүндө” мындай маанидеги төмөндөгүдөй мисалдарды карап көрүүгө болот: “*бир кучак бөз*” - *Бир кучак түрмөк (боо)* [1. 2128]; “*бийр бөлүк кой*” - *бир короо кой* [1. 2160]; “*бийр кожук сач*” - *бир тутам чач*. [1. 2229]; “*бийр кесек етмек*” - *бир кесим нан* [1. 2230]; “*бир бычын кагун*” - *бир тилим коон*. [1. 2255]; “*бийр батманн ет*” - *бир манн эт*. [1. 2618]; “*бир йүк бугдай*” - *бир тутам буудай*. [3. 13] ж.б. Ушул сыяктуу лексикалык курамга кирген нумеративдик сөздөр азыркы учурда да активдүүлүгүн жоготпой, оозеки речте, адабий чыгармаларда, тарыхый эмгектерде берилип жатат.

Өзгөчө белгилөөнү талап кылган жагдай – байыркы түрк жазма эстеликтериндеги эски эсептөө системасынын жоюлушу жана анын ордуна жаңы эсептөө системасынын келиши. Бул тууралуу 1935-жылы профессор С. Е. Маловдун түрк тилдериндеги сандарды изилдөө маселесине арналган көлөмдүү макаласы чыгат [3]. Макалада түрк тилдериндеги сан атоочтордун тарыхы жөнүндө көптөгөн маалыматтар берилген. Анда Кытайдагы Гань-су провинциясында жашаган сары уйгурлардын тилиндеги саноо системасын,

байыркы жазма эстеликтердеги сандык белгилер менен салыштырып, айырмачылыктар менен окшоштуктарга көңүл бурулган. Сары уйгур тилинде байыркы эсептөө системасы сакталгандыгы белгиленген. Мисалы: *iki jakirmi* –он эки (12), *bir otuz* – жыйырма бир (21) ж.б.

Мындай эски эсептөө системасындагы сандар - бул сандык илимдин тарыхый баскычтары болуп эсептелет. Түрк тилдеринин ичинен сары уйгур тилинде жана азыркы алтай тилинде бул система азыркы учурда да колдонулуп келет. Ошондой эле кыргыз тилинин түштүк говорлорунун айрымдарында жана Өзбекстандагы жашаган кыргыздардын речинде минден эки миңге чейинки миндик менен жүздүктүн кошундусунан турган татаал сандар адабий тилдегидей эле *миндик-жүздүк* – *бир миң эки жүз*, тартипте айтылуу менен бирге, кээде миндеги жүздүк менен да айтылат: *он жети жүз* – *бир миң жети жүз*, *жыйырма жүз* – *эки миң*, *он үч жүз* – *бир миң үч жүз* ж.б.

Бул сандык атоонун жаңы системасы XI кылымдагы улуу аалымдардын Ж. Баласагындын “Кутадгу билиг” жана М. Кашкаринин “Дивани лугат-ат түрк” жазма эстеликтери менен бирге кирген. Маселен, “Диванда”: *оттуз* - *отуз*. “*оттуз йармак*” *отуз сом* [1. 783]; *еллик* элүү. “*еллик йармак*” - *элүү сом* [1. 788]; *кырк* - *кырк*, *сан*. “*кырк йылга тигин бай чыгай түзлинөр*” - *Кырк жылга чейин бай- кедей теңелер*. [1. 1871]; *дүк миң* *миңге жакын*, *миңдей*. “*дүк миң йармак*” - *миңге жакын акча* [1. 1790].

С. Е. Малов “Сан атоочтун жаңы системасы өтө эрте кезде калыптана баштаган. Буга “Кутадгу билик”, “Дивани лугат-ат түрк” кол жазмалары далил боло алат. Анда эсептөөнүн эски системасы такыр учурабайт. Бул Ж. Баласагун менен М. Кашкарда XI кылымдын ортосунда эсептөөнүн жаңы системасы эски системаны сүрүп чыгарганын көрсөтөт” [4. 275], -дейт. Ошентип кыргыз тилинин жана бир катар түрк тилдеринин тарыхында эсептөөнүн эски системасы колдонуудан чыгып, анын ордуна эсептөөнүн жаңы системасы орто кылымдагы түрк тилдүү элдердин орток мурасы болгон бул тил таануу энциклопедиясы аркылуу кирип, пайдаланыла баштаган.

Жалпысынан алганда, Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат-ат түрк” сөздүгүндөгү сандар жана сандык маанини туюндуруучу атоолор азыркы кыргыз тилинде колдонулат, алардын кээ бирлери айрым фонетикалык өзгөрүүгө учураган. Кыргыз тилиндеги кездешпеген айрым сандык маанидеги терминдер этимологиясы боюнча байыркы түрк тилинде колдонулуп, азыркы учурда архаизмге айланган сөздөр катары каралат. Улуу аалымдын баа жеткис мурасы эсептөөнүн эски системасы колдонуудан чыгарып, эсептөөнүн жаңы системасын пайдаланууга киргизген. Дүйнөдө мезгил өткөн сайын улам жаңы түшүнүктөрдүн аталышы пайда болуп, сөздүк фонд кеңейип турат, бирок эмнегедир сандардын аталыштары алгачкы абалында туруктуу сакталып, тилибизде өзгөчөлөнүп турган сапатка ээ экендигин байкоого болот.

Пайдаланылган булактардын тизмеси:

1. Кашкари М. Түрк тилдеринин сөздүгү. I том. Бишкек, 2011.
2. Кашкари М. Түрк тилдеринин сөздүгү. III том. Бишкек, 2013.
3. Севортян Э В. Аффиксы именные словообразования в азербайджанском языке. – Москва: Наука, 1966. с.299.
4. Малов. С. Е. К изучению турецких числительных. – В. Сб.: Академику Н. Я. Марру. М.,-Л., 1935, 272-б.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
**МАХМУД КАШКАРИНИН “ДИВАН ЛУГАТИТ ТҮРК” ЭСТЕЛИГИНДЕГИ
МАКАЛДАР МЕНЕН КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫНЫН ТИЛДИК КАРЫМ-КАТЫШЫ**

Койлубаева Айгул⁷³ Кыргызстан

Орто кылымдагы түрк элдеринин улуу ойчулу, лингвист-энциклопедист Махмуд Кашкаринин “Түрк тилдеринин сөздүгү (“Дивану лугат ат-түрк”)” түрк тилдеринин бардыгына өзгөчө тиешеси бар эмгек. Андан азыркыга чейин кыргыз тилинде сакталып калган уруу жана урук аттарын, диалектилик кубулуш катары атайы белги менен көрсөтүлгөн сөздөрдү, көптөгөн макалдарды, этнографиялык башка маалыматтарды, көптөгөн энчилүү аттарды учуратабыз. Мындагы айрыкча көңүл бурууга татыктуу учур - булардын көпчүлүгүнүн азыркы кыргыз тилинде кайталанышы болуп эсептелет. Бул эстелик 1000-1100-жылдардагы түрк элдеринин (ягма, тохсы, түрк, өгүз, уйгур, башкыр, кыргыз, карлык ж.б.) тилдеринин лексикология, лексикография, грамматикалык түзүлүшү, фонетикасы боюнча терең маалыматтарды камтып, жеке эле лингвистикалык эмес, ошол кездеги жашоо-шарт, үрп-адат, турмуш-тиричилик, чарбачылык жагдайларын да, түрдүү түрк урууларынын өз ара жана коңшу калктар менен болгон карым-катыштары тууралуу кеңири маалыматтарды камтып турат. Махмуд Кашкаринин бул эмгеги канча кылым мурун жазылганына карабастан, бүгүнкү күнү да эл-журтуна ак кызматын кылып келет. Аталган макалада эстеликтеги макалдар менен кыргыз макалдарынын карым-катышы, окшоштуктары талдоого алынат.

Ачкыч сөздөр: орто кылым, түрк элдери, жазма эстелик, түрк тили, макалдар, “Дивану лугат ат-түрк” сөздүгү.

**MAHMUT KAŞGARİ’NİN DİVAN-I LÜGAT ET-TÜRK ADLI ESERİNDEKİ
ATASÖZLERİ VE ÖZLÜ SÖZLER İLE KIRGIZ ATASÖZLERİ VE ÖZLÜ
SÖZLERİNİN BAĞLANTISI**

Aygül Koylubayeva* Kirgizstan

11. yüzyılda yaşamış olan Türk halklarının büyük düşünür, dilci ve ansiklopedi yazarı olan Mahmut Kaşgari’nin Divan-I Lugat et-Türk adlı eseri, Türk halklarının tamamını yakından ilgilendiren bir eserdir. Bu eserde, Kırgız dilinde günümüze kadar ulaşmış olan boy ve sülale isimlerini, diyalektik unsur olarak öne çıkan özel işaretlerle gösterilen sözleri, çok sayıda atasözü ve özlü sözleri, etnografik bilgileri ve yer isimlerini bulmamız mümkündür. Burada özellikle belirtmemiz gereken husus, saymış olduğumuz bütün bu bilgilerin çoğunun günümüz Kırgızcasında da tekrarlanmasıdır. Bu eser, 1000.-1100. yılları arasındaki Türk halklarının (Yagma, Tohsi, Türk, Oguz, Uygur, Başkırt, Kırgız, Karlık vb) dillerinin leksikoloji, leksikografya, dil bilgisi, fonetiği gibi alanlarda geniş çaplı bilgiye sahip olup, sadece bunlarla da kalmayıp; o devrin hayat şartları, gelenek-görenekleri, günlük hayatları, tarım ve hayvancılık faaliyetleri hakkında da, komşu halklarla olan muameleleri hakkında da geniş çaplı bilgi vermektedir. Mahmut Kaşgari’nin bu eseri, kaç asır önce yazılmış olmasına rağmen, günümüzde sadece Türk halklarının değil, Dünya edebiyatının da hizmetinde bulunmaktadır. Biz, bu çalışmamızda, günümüz Kırgız halkının atasözleriyle Mahmut Kaşgari’nin eserinde yer alan atasözlerinin bağlantılarına, benzerliklerine vurgu yapmaya çalıştık.

Түркий калктардан чыккан аалымдар 11-кылымда тек гана араб же фарсы тилдеринде

* филол. илимд. кандидаты, доцент. Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети. Кыргызстан. Каракол ш. E-mail: a.koylubayeva@mail.ru

* Doç. Kasım Tınıstanov Isık Göl Devlet Üniversitesi Kırgız dili bölüm

эмгек жазууга үлүш кошуп тим болбой,”Мусулмандык чөлкөмдөгү” элдерге түрк элдеринин тарыхы, каада-салты, маданияты, тили жөнүндө кеңири түшүнүк берүүгө, түркий элдеринин маданияты сөзгө арзый тургандыгына ынандырууга гана умтулушпастан, араб тилиндеги илимдердин жетишкендиктерине таянып, өз коомун жана маданиятын ошол доорго ылайык илимий үйрөнүүгө кадам жасашкан. Бул пикир толугу менен Махмуд Кашкаринин “Диванынын” мисалында далилденет. Өзүнүн өмүрүндөгү чыгармасынын туу чокусун түзгөн “Түркий тилдер сөз жыйнагын” жазуудагы купуя максаттарынын эң негизгилеринин бири катары Махмуд Кашкари анын кириш бөлүмүндөгү: “Түрктөрдүн тилдери байгеге тең чамал чыгып келе жаткан кош аттын сыңарындай араб тили менен атаандашып жаткандыгын билдирүү максатында...”,-деген саптары менен туюндура алган. Тилчи-илимпоз катары түпкү максаты китептин соңунда: “Китептин кириш бөлүмүндө түркий сөздөрдү жыйнайбыз, жагдайларын, усулдарын баяндайбыз, эрежелерин түшүндүрөбүз, бөлүнүштөрүн ырааттуу тартипке салып сыпаттайбыз деген шартыбыз бар эле, аны толук жүзөгө ашырдык”,-деп канааттана жазылган саптарда айкын болот.

Түрк аалымдары өз элдеринин адамгерчилик, адеп-ахлактын аруулугу, эмгекти, Ата-журтту, сүйүү, достук, жоомарттыкты баалоо сыяктуу нукура элдик түшүнүктөр тууралуу маселелер козголгон рухий казынасын, философиялык ой-өрүшүн да өз деңгээлинде башка калктарга тааныштырууга аракеттенген. Мына ушул милдет Махмуд Кашкаринин “Диванында” ишке ашырылып, энциклопедиялык көлөмдө сыйдырылган. Ал өзүнүн доорундагы түркий калктардын бай энциклопедиялык сөз жыйнагын түзүүгө толук даяр жана татыктуу инсан болгон.

5-10-кылымдар аралыгындагы таштагы жазуу эстеликтерине, тарыхый маалыматтарга кайрылсак, өз элибиз жөнүндө баалуу кабар алабыз. Анда кыргыз эң эски, байыркы элдерден экендиги ачык айтылат.

Маданияттын жана маданияттуулуктун башкы касиеттеринин бири-адеп, ошол адеп башы-тил экендигине элибиз чоң маани берген.

Сөз келгенде сөз айтпасаң, сөздүн атасы өлөт. Баш мээси менен, сөз ээси менен деген макалдар бизге бабаларыбыз тарабынан аманат калган. Ааламдын байлыгын өзүнө каткан сыйкырдуу кутуча сыяктуу бир сүйлөмдүн ичине терең, күчтүү, залкар ойду сыйдырган бийик сөз. Дагы бир мисал алып көрөлү:

- Мен тестиер чагымда, энем айткан макалдар али кулагымда:
- Эринчээкке эшик арт, эринчээк болбо, балам,-дечү энем.
- Эшик артың эмне, эне?- десем:
- Арт-ашуу. Эринчээк кишиге эшик ачып чыгуу- ашуу ашкандай көрүнөт,-дээр эле энем. Көп жыл мурда сабатсыз энемдин оозунан уккан ушул макалдарды мен кийин Махмуд Кашкаринин “Түрк сөздөрүнүн жыйнагынан” окудум,-деп белгилеген Т.Сыдыкбеков. Албетте, китепте бул макалдар байыркы тилибизче айтылат, бирок эч айырмасы жок. (Мезгил сабактары. 1982. 50-54-бет). Арийне, айрыкча, кыска, так айтылган сөздүн каухары-макал, ылакаптын ар бир элде мааниси жакын болору талашсыз. Ошентсе да элибиз айткан: *Жылкы аласы сыртында, киши аласы ичинде* деген бүгүнкү макалы мындан тогуз жүз жыл мурда жазылган китепте эч бузулбай, дал ушундай жазылганы бизди кубантпай кое албайт. Ал эми *Кузгундуку куу жыгачтын башында, бөрүнүкү тең орток* деген макалыбыз “Түрк сөздөрүнүн жыйнагында: *Кузгундуку жыгач башында, бөрүнүкү тең орток* деп берилет. Бул жерде “куу” жана “тең” деген эки сөз көркөм боек катары колдонулган. Ал эми макалдын мааниси ошол бойдон. Ошону менен бирге , элибиздин “улуу сөзү” менен бул китептеги байыркы мурастар жеке маани жагынан эмес, сөз түзүлүшү жагынан да өтө окшош келет. Болгон айырмачылыгы- бири байыркы тилде так, кыска баяндалса, экинчиси тилде бир аз кооздолуп айтылат. Мисалы:

Китепте	Эл оозунда

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
 ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ

Түлки өз инига урса узуз болур Кан иши булса, катун иши калир. От тесе агиз күймес Инген инресе боту бозлар. Суар көрмегинче этүк тартма. Ач нэ йэмес, ток нэ темес. Көкке сагурса, йүзге түшүр. Карга казга өткүнсө бути сынур.	Түлкү өз ийинине үрсө котур болор. Кан иши болсо, катын иши калар. От деген менен ооз күйбөс. Инген ингиресе, бото боздор. Суу көрмөйүнчө, өтүк чечпе. Ач не жебес, ток не дебес. Көккө карап түкүрсө, жүзүнө түшөр. Карга казга теңелсе, буту сынар.

Мындай факты-материалдар сөздүктө өтө жыш кездешет. Бул болсо, адабий мурастарына биздин, кыргыздын, энчилеш экендигибиздин далили. Сөздүктүн тексттерин изилдеп көрсөк, андагы сөздөр жана макалдардын көпчүлүгү кыргыздарга таандык экендиги талашсыз. Ошол кезде кыргыз тилинде сүйлөнүп, сөз казынасына кирип, бирок кийинки кылымдарда “чоочун” тартып, азыркы кыргыздарга анча түшүнүксүз болуп кеткен сөздөрдү, макал, ылакаптарды мындай коюп, дал ушул кезде кыргыз тилинде өңү өчпөй, көп колдонулган сөздөрдү эстеликтен арбын кездештиребиз.

Өш, ыш, кысырык, чобур, чекир, ычкыр, угут, от ушул сыяктуу кыргыз сөздөрүнүн тизмеси чексиз кездешет. Бул сөздөрдүн мааниси сөздүктө бир нече сөз же сөздөрдүн тизмеги менен төмөнкүдөй туюндурулат: өш, өш- өгүзни сугаришта колдоно турган сөз; ыш-түтүн иси; алп- баатыр, кахарман; уч-бир нерсенин бүтүшү; чобур-арзымаган мал; кысырак-эсирген байтал ж.б.

Мындан тышкары угулушу, айтылыш ыргагы өзгөрүп, “чоочун” тартканы менен, өзөгү бизин тилге айкаш келип, өзүнүн байыркы тегин таанытып турган кыргыз сөздөрү сөздүктө сансыз десек жаңылышпайбыз. Мисалы: ува-ооба, арра-заара, ич сөз-сыр, ички сыр, ок илан-ок жылан, үгүт-насыят, билги- билерман, акылман ж.б.

Ит чекири ат тиер, ат чекири итке тигмес деп берилген сөздүктөгү макал менен бүгүнкү күнгө чейин айтылып келе жаткан *Ит чекири ат кабат, ат чекири ит теппейт* деген макалдын ажырымы кайсы? Мындай түзүлүштөгү макалдар сөздүктө көп кездешет: Киши сөзлөшү, йылкы йызлашуу (Киши баласы сүйлөшкөнчө, жылкы баласы кишенегенче).

Көздөн йырса, кнүлү йеме йыпар (Көздөн кетсе, көңүлдөн да кетет).

Ики кочкар башы бир ашычта пишмез (Эки кочкордун башы бир казанга кайнабайт).

Беш ереңек түз ермиш (беш кол тең эмес)

Ечки ети йел болур (Эчки эти жел болот)

Эрик эрнэаглиг эрмогу баши канмф тиршикокнинг лаби ерлик, эринчокнинг воиш конлиг. (Эрктүүнүн эрди майлуу, эрксиздин башы кандуу),

Эрмагуга булит юук болур-ялковга булут саяси хам юк булади (Жалкоого булут жүк болот)

Кичикда катигланса улазу сэнбур эшлигда тиришиб харакат килган одам катта булгач севинади (Кичинесинде (жашында) кыйналса, улгайганда сүйүнөт. (Жашында берсин мээнетти, карыганда берсин мөөнөттү).

Жазин катигланса киин сэлнурезда тиришкан киши киин да севинады (Жаз кыйналса, кышында сүйүнөр)

Куш канатин эр атын куш каноти билан, эр оти билан (Куш канаты менен, эр аты менен. (Куш канаты менен учуп, куйругу менен конот. Атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны).

Күзегү узун болса, елиг күймес (Көсөө узун болсо, кол күйбөйт) ж.б.

Ар бир макалдын өзүндө терең сыр жатат. Тил да бир калыпта турбайт, өнүгөт, өзгөрөт, далай сөздөр унут калат, далай сөз маанисин өзгөртөт, жаңы сөздөр пайда болот. Тил да коомдо болгон өзгөрүүлөрдү өз убагында чагылдырып турат

М.Кашкаринин “Диванындагы” макалдардын маанисин түшүнүү үчүн бир эле сөздү алып

көрөлү.

- “ым” деген сөздүн ал учурдагы мааниси “пароль”, “жашыруун белги”. Бул сөз кыргыз тилинде бар, сейрек колдонулат. М.Кашкариде *“ым билсе, эр өлмөс”* дейт. Кыргызда *“Ымдаганды билбеген сыйпалаган көр сокур”*, *“Чакырганга келбеген ымдаганга зар болор”* деген макалдардагы “ым” деле жашыруун белги экендигин далилдейт. Көздү “ымдап”, “кысып” чакыруу да жашыруун экени жалган эмес.

“Арт” деген сөз азыркы кыргыз тилинде кеңири колдонулбаганы менен, бул дагы бизге жат көрүнүш эмес. М.Кашкариде “арт” – “ашуу” маанисинде берилет. Кыргыз тилиндеги “Кызарт”, Балгарт”, сыяктуу топонимдер экинчи арт компоненти экенинде шек жок.

Жети-Өгүз районунун сыртында кытай, кыргыз ортосундагы Кара каман, Балгарт деген жерлер бар. Ошондогу Балгарт деген сөздүн төркүнү –Балгарттын теги эки сөздөн турат: балык+арт, башкача айтканда “балык ашуу” маанисинде, эки сөз биригип Балгарт болгон, эки үндүүнүн ортосундагы “к” жумшарып, “г” тыбышына өткөн. Дивандагы: *“Түлкү өз ийинине үрсө узуз болур”* макалын кыргыз макалы дебеске болобу. Кыргызда: *“Түлкү өз ийинине (карап) үрсө, котур болор (болот)*. Бир гана “узуз” сөзү унут болгон, же “котур” сөзү менен алмашылган.

Демек, кыргыздын кыйла макалдарынын башаты кыйла кылымдар мурда жаралып, узак доорлор бою көөнөрбөй өмүр сүрүп келе жатканын көрөбүз.

Кыргыздагы: *“Бөрүнүкү тең орток, кузгундуку куу жыгачтын башында”* деген макалы кечээ-бүгүн эле жаралбаганын “Дивандагы” төмөнкү макалдан баамдасак болот: *“Бөрүнүкү орток, кузгундуку куу жыгачтын башында”*. Катка түшкөн бул макал андан аркы кылымдарда айтылган макал экенине ким күмөн санайт.

Кыргыз макалдарынын кыйласынын баскан жолу тээ байыркы замандан тартып сапар алганына күбө болобуз. “Диванда” *“От десе агыз күймөс”* дегенди карап көрсөк, бул сөздөр бүт түшүнүктүү, болгону фонетикалык жагынан гана айырмаланат: *“агыз”* сөзүн эле алалы: кыргызча *“ооз”*, алтайча *“оос”*, хакас, тувача *“аас”*, казакча *“ауыз”*, уйгурча *“егиз”*. Демек, бул тилдердин бардыгы байыркы калыбынан өзгөргөн, өзгөчөлүктөрү иштелип чыккан.

Эстеликте колдонулган кыргыз жана түрк тилиндеги макалдар-ошол тилдердеги лексикалык бай корду түзөт жана алардын ар бири социалдык, стилдик-экспрессивдик, көркөм мааниге ээ. Аларда жалпы адамзатка таандык руханий азык алуучу философиялык акылмандуулуктун үлгүлөрү камтылган. Ошол себептүү аталган тилде сүйлөгөн калктардын тилинде улуттук өзгөчөлүктөрү, маданияты, менталитети, тарыхы, адеп-ахлак эрежелери көрүнүп турат.

Жыйынтыктап айтканда, “Дивандагы” сөздөр, макалдар, элдик ырлар кыргыз тили жана адабияты менен салыштырылып терең изилденсе, көөнөргөн көп нерселердин сыры ачылары шексиз. М.Кашкаринин улуу мурасы-урпактар унутпай илимий иликтөө жүргүзө турган ири иш. Ошондуктан “Дивану лугат ат-Түрк”- жалпы түрк элдеринин орток мурасы жана ал ар тараптан терең изилдөөгө алынышы керек.

М.Кашкаринин “Диваны” азыркы түрк тилдеринин тили, адабияты, тарыхы, маданияты үчүн көөнөргүс мурас. Тогуз кылымдан мурунку мурас азыркы түрк элдерине кылымдардын катылган сырларын ачып турат. Ошондуктан бул эстелик - бабалардын бизге калтырган осуяты катары бааланууга тийиш.

Пайдаланган адабияттар:

1. Курышжанулы Абжан. Исследования по истории языка. Алматы 2011.
2. Чороев Т.К. Махмуд Кашкари жана анын “Түркий тилдер сөз жыйнагы” Ала-Тоо журналы, 1988. №4.
3. Чороев Т.К. Махмуд ибн Хусейин Ал-Кашгари жана анын “Түркий тилдер сөз жыйнагы. 1990.
4. Хасанов Х. Саякатчы аалымдар. Ташкент. 1981.

- TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
TÜRK ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
5. Коч Кенан, Казак түркчеси – Түркия түркчеси сөзлүгү, Алматы, 2013, 785 б.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
**MAHMUD KÂŞGARLI – TÜRK HALKLARININ DÜŞÜNÜRÜ VE BİLİM ADAMININ
“DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK” SÖZLÜĞÜNÜN DEĞERİ**

Karamat Omurzakova* Kırgızistan

Bu çalışmada, Orta Çağın önde gelen düşünürlerinden biri olan, ünlü bilim adamı Mahmud Kâşgarlı’nın kaleme aldığı “Dîvânu Lugâti’t-Türk” (Türk Dillerinin Sözlüğü) adlı eserinin yapısı ve değeri hakkında bilgi verilmiştir. Makalede arap fonetiğinin ve sözlükçülüğünün tesiri, sözlükte yazılan bazı türkçe kelimelerin yazımında ne gibi etki yarattığı ele alınmıştır. Örneğin, “yavaş kişi” ifadesi Türkiye Türkçesine yavaş insan olarak çevrilirken, Kırgızca Türkçeye ise sakin insan olarak çevirilmektedir. Çalışma içerisinde buna benzer, enteresan bir çok örnek incelenmiştir. Ayrıca, zamanımızda artık çok nadiren kullanılan, veya kullanılıyorsa da farklı lehçelerde kullanılan kelimeler dikkate alınmıştır. Sözlük, Arap harfleri ile yazıldığı için, sözlükteki yazılan ince ve kalın ünlü seslerin özellikleri ile Kırgız dilindeki ince ve kalın seslerin özellikleri incelenmiştir. Zira, Arap dilinde ünlü sesler, ünsüz harflere bağımlı oldukları için, aynı ünlü harfin kelimenin başında, ortasında veya sonunda gelmesi, yazıda farklı olduğunu görmekteyiz. Çalışmamızın sonunda ise, “Dîvânu Lugâti’t-Türk” sözlüğünün günümüzde de değerinin azalmadığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Mahmud Kâşgarlı, Miras, Dîvânu Lugâti’t-Türk

**МАХМУД КАШКАРИ- ТҮРК ЭЛИНИН ДААНЫШМАН ОЙЧУЛУ,
ОКУМУШТУУСУНУН «ДИВАНИ ЛУГАТИ –АТ ТҮРКИ» СӨЗДҮГҮНҮН
БААЛУУЛУГУ**

Карамат Омурзакова*Кыргызстан

Орто кылымдагы чыгаан ойчул, атактуу окумуштуу Махмуд Кашкаринин «Дивани лугати – ат түрк» («Түрк тилдеринин сөздүгү») эмгегинин түзүлүшү, анын баалуулугу, жөнүндө маалымат берилет. Сөздүктө араб фонетикасынын жана лексикографиясынын таасири, айрым сөздөрдүн жазылышында түрк тилдериндеги кездешкен өзгөчөлүктөр каралды. Йаваш киши-момун, жоош киши деп которулган. (кыргыз тилине) йаваш- түркия түрк тилин которгондо **акырын, жай** деген маанини билдирет. Макалада ушул өңдүү котормолор, салыштырууларга басым жасалды. Сөздүк араб тамгасы менен жазылгандыктан, андагы жоон жана ичке үндүү тыбыштардын, кыргыз тилиндеги жоон жана ичке үндүү тыбыштардан өзгөчөлүгүнө көңүл бурулду. Араб тилинде үндүү тыбыштар, түздөн- түз жана келген үнсүз тыбыштардан көз каранды экендигин жакшы билебиз. Бир тамганын сөздүн башында, ортосунда жана аягында окшош айтылганы менен жазылышы такыр башка, бир эле тамганын бир нече түрү бар экендигин айта кеткенибиз оң. Айрым сөздөрдүн колдонулушу жана колдонуудан чыккан сөздөр, же болбосо колдонулса да мааниси диалектилик өзгөчөлүктөргө ылайык башка маанини бере тургандыгына күбө болдук.

Кыскасы Махмуд Кашкаринин «Дивани лугати – ат түрк» сөздүгү учурда өз баалуулугун жоготпогондугуна күбө болдук.

Ачкыч сөздөр: Махмуд Кашкари, Мурас, «Дивани лугати – ат түрк»

Махмуд ибн Хусейн ибн Мухаммед ал-Барскани ал-Кашгари – XI кылымдагы түрк

*Kırgızistan, K.Tınıstanov ad. Isık-Göl devlet universitesi, Öğretim görevlisi.

*Кыргызстан, К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл Мамлекеттик Университети, ага окутуучу

элдеринин чыгаан энциклопедист окумуштуусу, тилчи, тарыхчы-этнограф, географ, картограф, диалектолог жана этнологу болгон.

«Дивани лугати – ат түрк» сөздүгүнүн XI кылымга таандык деген маалыматтарга таянып (И. Н. Тасмагамбетов төрага, М. Х. Абусейтова төраганын орун басары, Ю.Г. Баранова, Б.А.Казгулова, Б.Кумеков ж.б.Махмуд ал Кашкари «Диван Лугат ат Турк» Алматы-2005.) аталган сөздүктүн алгачкы түп нускасынан кол жазма түрүндө көчүрүлүп жазылып алынган Түркиянын Стамбул шаарында Генел Миллет китепканасында сакталып тургандыгы бизди кубандырды. Мусулман дүйнөсүн алгачкылардан болуп кеңири чагылдырган энциклопедиялык сөздүк деп баа беришкен.

Т.Т.Токоев, Ж.А.Семенова «Махмуд Кашкари-Барсканин «Дивану лугат ат- Түрк» сөздүгүндөгү атоочтук сөз жасоо, этиштердин структура- семантикалык, лексика- семантикалык топтору» (Бишкек, 2015)

Т.Токоев жана Кубатбек Кошмоков (араб тили боюнча адис) которгон Махмуд Кашгари «Түрк тилдеринин сөздүгү» үч томдук. (Бишкек-2011, 2012, 2013) Жогорудагы эмгектердин ичинен биз үчүнчүсүнө көбүрөөк токтолдук десек болот. Анткени бул эмгекте сөздөрдүн канча тамгалардан турушу, этиштен жасалган атоочтор, сөздөрдүн түзүлүш тартиби, тамгалардын жайгашуу тартиби, түрк элдери жана уруулары, диалектилик айырмачылык жөнүндө деген өңдүү абдан көп темаларды камтыган жана араб алфавити т.а. тамгасы менен жазылган эмгек болгондуктан, албетте араб фонетикасынын өзгөчөлүгү башкача айтканда араб тилинде бир тамганын сөздүн башында, ортосунда жана аягында айтылышы бирдей, жазылышы ар башка экендигин жана бир үнсүз тамганын Мисалы: биринчи ق кийин келген үндүү тыбыштар жоон болуп окулса, экинчи ك тыбышынан кийин келген үндүү тамгалардын ичке болуп окуларына күбө болдук. 40-41-бетти караңыз ر ا ق -«рак» -деген сөздүн араб тамгасы менен жазылышында ق дан мурдагы ا жоон үндүү тактап айтканда а-о болуп окулат. Ушул эле бетте **зыкы** - зыкы колдонулбайт, мааниси белгисиз деп турат. Биз **зыкы** – зеки деп фонетикалык өзгөчөлүккө ылайык зекинин – мааниси *зекийт-урушуу, тиштенүү, укуу* деген мааниде. Ал эми **зык** – *зык, колдонулбайт мааниси белгисиз деп турат. Зык – түштүк аймакта колдонулат. Мисалы: багымдат намазын окуу убагы зык болуптур*- бул жерде намаз окуу, намазга жыгылуу үчүн убакыттын бүтүп бараткандыгы жөнүндө кеп болот. *Türkiye türkçesi “sabah namazı uapmaya vakit kalmamış, şu an uapmayacaksa sabah namazını kaçıracagız” maanasinde.*

«Дивани лугат ат Түрк» сөздүгүндө лексикограф, аалым Махмуд Кашкари араб алфавитин колдонгонун, айрым фонетикалык өзгөрүүлөргө дуушар болгон учурларды мисалдар менен көрсөткөн. Туура жазуунун эрежесине мисалы а- ا алифтин жазылуу, айтылуу өзгөчөлүгүн, созулма жана кыска болушу өңдүү маселени, араб тилиндеги айрым сөздөрдү жазууда аракеттер ордуна, тактап айтканда (*диакритикалык белги*) тамга кошууга туура келет деген.

117-бетти караңыз. Үч тамгалуу сөздөр (үч тамгадан турган сөздөр)

илк – **ilk-** (*türkiye türkçesi*) кыргыз тилинде **«илик сен баргыл»-биринчи, алгач сен баргын** деген мааниде.

1.емеч-ой, максат. Араб тилинде **е** тамгасы болбогондуктан, эмеч болот, ал эми *türkiye türkçesi атаç* –*максат деген мааниде. 133-б. Мисалы; атаçın не-максатың эмне, же максатың не болот, учурда түркия түркчөсү ушундай колдонулат. Махмуд Кашкари X кылым мурда жазып калтырган эмгегинин баалуулугунун бир мисалы.*

2. емеч-буурсун, жыгач, соко. Тактап айтканда дыйкан шайманы. Биринчи емес менен экинчи емеч айтылышы, жазылышы бирдей, мааниси таптакыр башка. Демек, *азыркы кыргыз тилинде омонимдер дейбиз.*

агыр-оор. *«агырлыг киши»- эл алдында кадыр-барктуу, же башчы болгон киши деп берилет сөздүктө. «Теңри мени агырлады»- Алла мени кадырлуу кылды. Түндөсү акырын баскан кишини «агыр азақ (аяк-айак) емрулды»- оор бут эс алды (акырын басып жете турган жайга барды). Сөздүктө агыр-деп берилет, түркия түркчөсү -agır кыргызчасы-*

оор. Демек, «Дивани лугат ат Түрк» сөздүгүндө айтылышы менен түркия түркчөсүнүн айтылышы окшош, жазылышы башка, анткени сөздүктө араб алфавити колдонулган. Арадан X кылым өтсө да айрым сөздөр учурда колдонууда жана алгачкы мааниси да өзгөргөн эмес.

емир-нөшөр, катуу жаан, түтөк, туман. (Огузча) Ал эми кыргыз түркчөсү-буйрук.137-б. **учуз**-арзан, кем . «учуз нең»-арзан нерсе деп айтылат. Кор, пас кишинида «**учуз**» дешет. Мисалы; «бек аны учузлады»- бек аны кордоду. Түркия түркчөсүндө учуз- ч тыбышынын ордунда с-ж, исиз- кыргызча ужсуз болуп окулат да, **арзан** деген маанини билдирет.

1.агыз – арыктын оозу, өтмөсү, чаначтын, кудуктун ооздоруна (көздөрүнө карата) айтылат.

2.агыз- ооз. Адам жана айбандардын оозу. Макалда мындай келет: «агыз ийсе көз уйазур» - ооз жесе, көз уялаар. Бул макал бирөөнүн бир нерсесин жеген, же алган, бирок анын кайтарымын бере албай, кыжаалаттана калган кишиге карата айтылат. Демек, биринчи **агыз** менен экинчи **агыз** көп маанилүү сөздөр. Мисалы; **көз**-иштин **көзү**, куржундун **көзү**, ийненин **көзү**, адамдын **көзү**, айбандын **көзү**, булактын **көзү** ж.б.

277 агыл –короо,Өгүздөр койдун коргоолун да «**агыл**» дешет. Бул эки маани бир-бирине жакын болгону үчүн ошондой аталган –дейт, М.Кашкари (167-б. 1-том) Кыргызстандын түштүк аймагында азыркы учурда да улуу муундар короону- «**агыл**» дешет. Агыл- зат атооч. Селдей **агылды**- этиш.

Йаваш киши-момун, жоош киши деп которулган. Ошондой эле жоош жаныбарга карата да айтылат. (3-том, 19-б) Айтты:

кулдаш биле йарашгыл

каршып адын удурма

бек тут йаваш токагу

сувлин йазын адарма

Осуят айтат:

Курдаш менен жумшак (бол)

Каршы (чыкпа) өйдө (андан өзгөнү) койбо

Бек тут жоош тоокторду (үйүндөгү)

Кыргоолду жазыктан издебей.

йаваш-**yavaş** түркия түрк тилинен которгондо кыргыз тилине **акырын, жай** деген маанини билдирет. Учурда түркия түрк тилинде активдүү лексика катмарына кирет.

Махмуд Кашкари сөздүгүндө пейзаждык лирика да орун алган.

Жаркырап жылдыз тууганда,

Ойгонуп келип калаармын.

Таттуу үндүү куш өтсө,

Тамшанып тыңшап калаармын. (Кыргыз тилине которулганы)

Йарук йулдуз тогарда,

Уздны келиб бакармен.

Сатулайу сайрашыб,

Татлыг үнүн куш өтөр. (сөздүктүн түп нускасындагы берилиши)

266 йүксак таг- бийик тоо. Чоң, бийик нерсенин баарын «**йүксак**» дейт. Бул сөз «йук»- «куштун канат какканы» деген сөзүнөн чыккан, ага бийикке көтөрүлүү табияты мүнөздүү. Бийик нерсенин баарын ушундай аташат.(3-том, 71-б.) ал эми түркия түркчөсү **yüksek** деп жазылат жана йүксек болуп айтылат.

ус ас көрүп йуксак қалық куды чақар

билге киши үгүт бирип таврак уқар

Олжону (асты) ылдыйдан көрүп,

Бийиктен бүркүт ылдый зымырап учар,

Акылман киши үгүт (насаат) укса.

Талдап эске тутар.

267 йуксак- оймок, коло, же кайыштан жасалат, тикмечи колунун учуна кийип алат, ийне сайылбаш үчүн. Мында **йуксак таг** деген сөздүн биринчиси йуксак менен **йуксак** – оймок, асты сызылган сөздөр омоним болот.

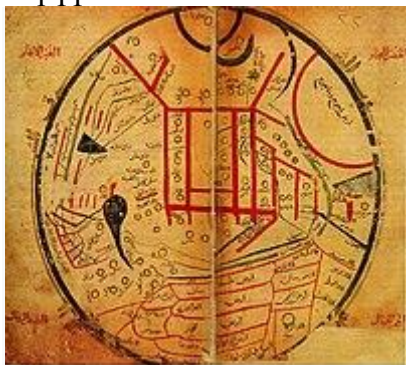
3339 «ол йериг кезди» - ал жер кезди (бүт жерди кыдырып келди)[**кезер,кезмек**]. Мында түркия түркчөсүндө- **«o çok yeri gezdi. ve ya o dünyayı gezdi»** болсо, сөздүктө **«кезди»** болсо, түркия түркчөсү **гезди-gezdi** болот. **к** тыбышынын **г** тыбышына өзгөргөнүнө күбө болдук. (2-том,19-б.)

3689 «йыгач тигилди»-кыргыз түркчөсүндө Жыгач тигилди. Ошондой эле тикесинен коюлган нерсеге карата да айтылат [**текилүр, тигилмек**].

«йыгач тигилди»-түркия түркчөсү **«агач тикилди»**, **«agaç tikildi»** болот. **«агач»**-**«жыгач, бак, дарак»** болуп которулат.

Сөздүктө Этиштен жасалган атоочтор жөнүндө абдан кызыктуу маалымат берилген. Атоочторду экиге бөлүп, бири уңгулуу атооч, экинчиси жасалма атооч дейт. Ошол атоочтордун колдонулуп жүргөндөрүн китепке киргизип, колдонулбагандарын киргизбегендигин, бирок өзгөчө бир ыкма тапкандыгын, эрежеге ылайык кийинки китептеринде берерин белгилеп өткөн.

Жыйынтыктап айтканда, Махмуд Кашкари аалым, лексикограф гана болбостон XI кылымдагы түрк элдеринин чыгаан энциклопедист окумуштуусу, тилчи, тарыхчы-этнограф, географ, картограф, диалектолог жана этнологу болгондугун көптөгөн эмгектерден көрүүгө болот. Сөзүбүз төгүн болбошу үчүн М. Кашгаринин чийген дүйнө картасын карап көрсөк, анын чок ортосунда Караханийлер каганатынын аймагы, тактап айтканда, азыркы Кыргызстандын тоо кыркалары, Ысык-Көл өрөөнү жайгаштырылганын көрүүгө болот.

Адабияттар:

1. Махмут Кашкари, Түрк тилдеринин сөздүгү. I том, *Которгондор: Токоев Т., Кошмоков К.* Бишкек-2011
2. Махмут Кашкари, Түрк тилдеринин сөздүгү. II том, *Которгондор: Токоев Т., Кошмоков К.* Бишкек-2012
3. Махмут Кашкари, Түрк тилдеринин сөздүгү. III том, *Которгондор: Токоев Т., Кошмоков К.* Бишкек-2013
4. Т.Т.Токоев, Ж.А.Семенова «Махмуд Кашкари-Барсканинин«Дивану лугат ат-Түрк» сөздүгүндөгү атоочтук сөз жасоо, этиштердин структура- семантикалык, лексика-семантикалык топтору» (Бишкек, 2015).
5. Akar Ali, Türk Dili Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
ОРТО КЫЛЫМДЫН ДААНЫШМАНЫ - МАХМУД КАШКАРИЙ

Сооронбаева Чолпон Кабыловна* Кыргызстан

Макалада орто кылымдын улуу даанышмандарын ошондой эле Махмуд Кашкаринин уникалдуу шедеврлерин карайбыз. Булактарга таянып анын илимий изилдөөлөрүн жана мурастарынын айрым жагдайларына токтолдук. Улуу окумуштуу Махмуд Кашкарий мезгилинде ал элдердин тилин мыкты билген. Окумуштуу катары географ, тилчи, маданият таануучу, фольклорист катары ар тараптуу болгон. Орто кылымдын бардык ойчулдары илим менен маданияттын шедеврлери болгон. Азыркы муундарга баа жеткис мурас катары илим катры калышкан. Ал мезгилдин салтын, маданиятын, тарыхын, философиясын илимий жактан ачып беришибиз керек.

Түшүнүк сөздөр: орто кылым, ренессанс, түрк дүйнөсү, ислам, идеология

ORTAÇAĞIN BÜYÜK FILOZOFU - MAHMUD KASHKARIY

Sooronbaeva Çolpon Kabilovna* Kirgizstan

Burada Orta Çağ'ın büyük bilim adamlarını ve aynı zamanda Mahmud Kaskari'nin eşsiz başarılarını düşünüyoruz. Kaynaklara dayanarak, onun bilimsel araştırması ve mirasıyla ilgili bazı noktaları ortaya çıkardık. Büyük bilim adamı Mahmud Qashqari, zamanını bilimlerinin tam bir tanımına verdi, o zamanın dillerini iyi biliyordu. Düşünür, coğrafyacı, dilbilimci, kültolog, folklorist olarak çok yönlü bir bilim adamıydı. Ortaçağın düşünürleri bilim ve kültürün başarılarıydı. Onların biliminin ebedi kalması, bugünkü neslin büyük bir mirası olmaya devam ediyor. Onlar hakkında ortaçağ kültür geleneğini, tarihini ve büyük göçebe halklarının felsefesini keşfedebilirsiniz.

Anahtar kelimeler: Ortaçağ, Rönesans, Türk dünyası, İslam, ideoloji

Орто кылым философиясын карап келгенибизде өзгөчө бай, мазмундуу, терең жана ар илимде ордун тапкан салмактуу даанышман, ойчул, акылмандарга туш болобуз. Ал мезгилдин айрыкча жарк эткен илимдин жылдыздары дагы деле ары табышмактуу, ары кызыктуу, улам сырын ачкан сайын тамшанткан керемет дүйнө болуп сезилет. Араб тилдүү ойломдор эки аспектиде философиялык жана диний катмарда камтылган.

Ал эми Караханиддер Ренессансынын өкүлдөрү өз мезгилинде баа жеткис мурастарды курандын тили же арабча жазып калтырышкан. Ал кезекте араб жана түрк тилдериндеги жазылган чыгармаларды аздектеп, аалам илимине жол салган. Айталы, «Байыркы араб падышаларынын тарыхы» жыйнактары байыркы антикалык улуу ойлордун негизинде Аль Момун тарабынан которулуп жазылган. Араб философтору грек философторунун эмгектери менен абдан жакын тааныш болгондуктарынан Аристотелдин, Порфирийдин, Платондун эмгектерин сүйүп окушуп, баяндамаларды жазышкан.

Санап өтсөк, Мухаммад Аль Хорезми (IX-к) - алгачкы түрк математики инженерия, жер өлчөө иштери үчүн эсептик тактыктын керегин сезип, алгебралык башталышты жазган. Абдрахман Суфи (X-к.) - ай календарын түзүп, орозо убактысын туура түзө алган.

Ахмед Балазури - «Өлкөлөрдү басып алуу» тарыхый жыйнагында аскердик жүрүштөр тууралуу жазган.

Мухаммад Табари (болжол менен 839-923 –ж.ж.) - бир нече томдуктардан турган «Пайгамбарлар жана халифтер тарыхы» хадистерин жана отуз жыйнактан турган Куранга

*К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, философия жана социология кафедрасынын окутуучусу, e-mail: cholpon_2011@mail.ru

* K.Tynystanov Issyk-Kul Devlet Üniversitesi, Kyrgyzstan, ar. gör. E-mail: cholpon_2011@mail.ru

жазган комментарийлери халифаттын алтын казынасы болгон.

Мухаммед Бируни (973-1050-ж.ж.) – байыркы тарыхы бай Индия өлкөсүнүн таржымалын, топография, география, астрономия, математика, физика, медицина, геология илимдерин изилдеп, Н.Коперниктин илимий астрономиялык далилдерин өз убагында эле ачып койгон эле.

Аль Сами – өзгөчөлөнгөн окумуштуу акын, «Жалпы дүйнө тарыхын» ыр түрүндө жазып, географиялык илимге салым кошкон.

Жусуп Аль Кинди (800-879) - геометрия, музыка, медицина боюнча эмгектерди жаратуу менен мистиканын илимий жолун анализдеген.

Мухаммад Аль Фараби (870-950) - психология, астрономия, политология, философияны мыкты өздөштүргөн. Айрыкча анын аристотелдин эмгектерин араб дүйнөсүнө таанытуу менен «Акыл берметтери», « Даанышман шаардын жашоочуларынын көз караштары тууралуу китеп» жана « Илимдердин келип чыгышы» эмгегин жараткан.

Абу али Ибн Сина (980-1037) – Европа өлкөлөрүндө даңкталган, дарыгерчилиги менен аты чыккан улуу инсан жана жана өзгөчө феномендин «Дарылоо илиминин канону» эмгеги азыр да өтө актуалдуу жана маанилүү чыгармалардын бири.

Ибн Баджа (XI –к) - айрым көз караштары исламдын идеяларына каршы болгондуктан эмгектери өрттөлүп, жок кылынса да айрымдары сакталып бизге жеткен. Айтсак, «Жалгыз бой селсаяктын жашоосу» чыгармасы адамдын рухий дүйнөсүнүн тазалыгына көңүл бурган.

Ахмад Ибн Рушд (1126-1198) – өзгөчө философиялык ой таанымдарга басым коюп, адамдардагы теңдүүлүктү жактап, коомдук-саясий мамлекеттик иштерге карата мыкты идеяларды бере алган.

Даанышмандардын ысымы ушуну менен эле токтобой улана берет. Ошентсе да биз алардын ысымын атап өттүк.

Эми кыргыз дөөлөтүнө жакын, дүйнөсүнө аралашкан залкарларыбызга токтолсок. Алардын бири Махмуд ибн Хусайн Мухаммед Кашкари Барскани – тарыхый улуу инсан, ойчул, аалым жана акылман. Анын бизге чейин жеткен эмгектери боюнча далай изилдөөлөр жүргүзүлсө да дагы деле тактала электери бар. Демек, Махмуд Кашкаринин эмгеги асыл кенч жана түбөлүк акылдардын аска-зоосу. Адамзат тарыхында байыркы мезгилдерден бери карай коомдук- социалдык абалдар ар түркүн кырдаалдарды баштан өткөрүп келе жатат. Ошондой тарыхый окуяларды башынан кечирүү менен 15 жыл түрк тилдүү элдерди кыдырып, чыныгы зор эмгекти жараткан. Убагында философиялык көз караштарды, түшүнүктөрдү байыркы түрк тилиде берсе да маанисин жоготпой, коомдо колдонулууда. Жашоонун маанилүү маселелерине ой толгоп аларга жооп табууга аракет жасаган. Универсалдуу дүйнөнүн диалектикасын, тынымсыз өзгөрүү, бар болуу жана жок болуу болмуш категорияларын, анын маңыздарын ачууга аракеттенген. Карасак, Аристотель түзгөн категориялар түшүнүнүктөрүн алам (Аалам) же Космос), жахан (дүйнө), вакит (убакыт), заман (заман), билиг (билим), рух (рух), зарурият (зарылдык), акил (акыл), тангри (тенир) да берген. Мындай категорияларды, түшүнүктөрдү берүү менен жалпы түрк элинин дүйнө тааныман ишенимдерин, жашоого көз караштарын, Ааламга карата мамилесин чечмелей алган. Байыртан эле келе жаткан жаратылышка, табигатка болгон астейдил байкоо менен асман телолоруна жана алардын кыймылы да чагылдырып, алардын физикалык абалдарын түшүнүүгө аракет кылган.

Чыгыш Теңир-Тоодогу кыргыз топтору карахандар доорунда эле ислам динине өткөндүгүн, кыргыз тили нукура түрк тили катары сыпатталгандыгы жөнүндөгү маанилүү маалыматтар да «Диванда» баяндалат. Махмуд Кашкари «Кыргыз турктөрдүн бир уруусу» деп жазган. Мында ал «кыргыз» этнонимин кыргыз түрүндө берип, орхон-енисейлик жазуу маданиятынын эстеликтеринин салтын уланткан. «Диванда» кыргыздар бардыгы болуп беш жолу эскертилген. Бул эмгек карахандар доорунда Теңир-Тоодо жашаган кыргыздардын топторун изилдөөдө маанилүү булактардын катарына кирет.

Ата Журтунда ич ара саясий күрөш курчуган кырдаалда Махмуд Кашгари жер кезип

илимпоздук кылган. Ал мындай деп жазат:

«Мен өзүм алардын тили өткүр чеченинен, айтаары ачык жетигинен, көөдөнү кең тетигинен, эң ак сөөк тектүүсүнөн, найзасы таамай эптүүсүнөн болуум менен бирге, түрк, түркмөн-огуз, чигил, йагма, хыргыздардын талааларын жана калааларын изилдедим, алардын тилдерин жана накыл сөздөрүн зээнге туттум. Акыры алардын ар бир уруусунун тилин өтө кылдат жат кылдым, (жыйнагымдын) тартибин татынакай өтө сымбат кат кылдым». Ушунда сүйлөмдөр менен ал автор өзүнүн чыккан тегинин сүрөтүн тарткан менен жерин толук жазган эмес.

Чыгышында Саян-Алтай жана Гань-Чжоу, батышында Итил өрөөнүнөн бери жашаган ар кыл түрк калктарынын айрым бир өкүлдөрү Карахандар бийлеген аймакка ТенирТоонун чордонуна өтө жакын конуш таап келген Махмуд аларды өзү аралап изилдеп, алар тууралуу маанилүү маалыматтарды топтогон. Махмуд Кашгаринин эмгеги боюнча кыргыздардын Чыгыш Тенир-Тоону байыркы замандарда мекендегенин жана орто кылымдардын эрте мезгилинде алардын айрым топторунун Чыгыш Түркстан аймагында жашагандыгын билебиз.

"Диван лугат ат-түрк" (Түркий тилдер сөз жыйнагы) – Махмуд Кашкари 1072-1077 жж. жазган энциклопедиялык эмгек. Мында түрк элдеринин тилдериндеги 7500дөй сөз камтылып, арабчага которулган, 300гө жакын макал-лакап, 100 чамалуу ыр, этнографиялык ж. б. маалыматтар берилген. Бизгө анын 1266-ж. Абу Бекр ас Сави ад-Думашкы кечүргөн нускасы гана жеткен. Көчүрмө нуска Стамбул шаарындагы улуттук китепканада сактапууда. Аны мугалим Рифат Билге 1915 - 1917-жж. Стамбулда үч томдук кылып жарыялаган. Түркчө, өзбекче, англисче, уйгурча котормолору, немецче сөздүгү басмадан жарык көрдү.

Ошентип кыргыз таануу илиминде көп багыттуу, көп кырдуу, өтө татаалдыктарга туш болгон кубулуш - андагы ички рухий дөөлөттөрү орток түрк элдеринин жана ислам ишениминин салттарына бекемделген, Карахандар доорундагы улуу философиялык көз караштар Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» чыгармасында, Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат түрк» эмгегинде, «Огуз наамеде» акылмандыктын жогорку үлгүлөрү берилген. Демек, орто кылымдагы түрк философиясы маданий улуу уникалдуу чыгармалардын астында жаралган. Алып карап келсек. Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» чыгармасынын өзү эле бүтүндөй энциклопедия болуп саналат. Анда грек философу Платонго таянган идеалисттик ойлорун да бекемдеген саптар бар. Демек, Жусуп Баласагын өз заманынын гуманист акылгөйү болгон.

Махмуд Кашкаринин аталган эмгеги үч томдон туруп, жалпы чыгыш элинин дүйнө таанымын, мейли ал философия, же этика же саясий, укуктук, тарыхый же тил маселесиби айтор бардык тараптан универсалдуу илимий аппараттар жыйындысын түзгөн.

Махмуд Кашкари Барсканинин энциклопедиялык эмгегинин тилдик өзгөчөлүктөрү, тарыхый доору, ислам менен болгон таасири изилденгени менен философиялык, саясий жана социологиялык өңүтү изилдөөгө алына элек.

Мындай алп шедевр үчүн атайын республикалык масштабда жыл сайын өтө тургандай илимий «Кашкарий окуусун» негиздеп, тереңден ар бир тармак боюнча илимий жыйнактарды түзүү керектигин сунуштайбыз.

Адабияттар:

1. Гуревич А.Я. Средневековый мир. –М., 1990.
2. Касымжанов А.Х. Абу Наср аль-Фараби. - М., 1982.
3. Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивану лугати т-түрк» сөз жыйнагы (1072-1077). - Б., 1977.
4. Мир философии. Книга для чтения. – М. 1983.
5. Философский энциклопедический словарь. –М., 1959.
6. Akar Ali, Türk Dili Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
**МАХМУД КАШГАРИНИН “ТҮРК ТИЛДЕРИНИН СӨЗ ЖЫЙНАГЫ” АТТУУ
ЭМГЕГИ**

Толкун Айталиева* Кыргызстан

Макалада орто кылымга таандык Махмуд Кашгаринин “Түркий тилдеринин сөз жыйнагы” аттуу эмгеги тууралуу изилдөө жүргүзүлдү. Бул эмгектин түп нускасы жоголуп кеткендиктен, түркологдордун изилдөөгө алып пикирлерин жазып жүргөн кол жазма Дамаск калаасынын жашоочусу Мухамед ибн Абу-Бекир ибн Абул-Фетихтин көчүрмөсү болуп саналат. Бул көчүрмө Стамбулдун китеп базарынан табылып, илимий чөйрөгө белгилүү болуп, бүгүнкү күндө изилдөөнүн объектисине айланган.

Махмуд Кашгари бул китепти алфавиттеги ариптердин тартибине ылайыктап жана накыл сөз, уйкаштуу проза, макал, ыр же проза менен шөкөттөп жазгандыгы тууралуу маалыматтарды калтырган. Ал өзүнүн эмгегинде түрк, түркмөн, огуз, чигил, йагма, кыргыздардын арасында болгондугун, алардын тилдерин, накыл сөздөрүн зээнине туткандыгын баяндаган. Соодак, кенжесек, аргу, хотан калкы, тибеттиктер жана таңгуттар, Мачын менен Чын калкы тууралуу жазгандары да кызыгууну жаратат. Илимпоздун дагы башка көптөгөн элдердин тилдик өзгөчөлүктөрү жөнүндө изилдөөлөрү, байкоолору тууралуу маалыматтар камтылды.

Ачык сөздөр: *Орто кылым, түрк тили, көчүрмө, эмир, медресе, караханид-дер, накыл сөз, макал, ыр.*

Махмуд Кашгаринин “Түрк тилдеринин сөз жыйнагы” аттуу эмгеги орто кылымда жазылган эң бир баалуу эмгектердин катарына кирет. Түрк тилдери боюнча жазылган алгачкы эмгек катары илим дүйнөсүндө абдан манилүү. Бул эмгекте автордун кыргыздар тууралуу жазган маалыматтары да кыргыз окумуштууларынын кызыгуусун жаратып, изилдөө жүргүзүүгө шыктандырды.

Махмуд Кашгари бул эмгегин жазууда түрктөрдү даңазалаган жана алар Нух пайгамбардын уулу Йафестен таралгандыгы жөнүндө айткан. Ал эмгегинде мындай деп жазат: “Менин көргөнүмө караганда, Алла-таала дөөлөт Күнүн түрктөрдүн жылдыздар чөлмөгүнүн бир бурчуна чыгарган, катмарланган асмандын алкактарын алардын бийлик жүргүзүшүнө ылайык кылып айланткан. Түрктөр өздөрүнүн тилинде сүйлөөчүлөргө жакшы кулак салышып, өздөрүнө жакын тутушуп, аларга залал келтирбейт. Алар өздөрүнө баш калкалап келген адамдарды өз жаатында деп эсептешет, аларга сез көрсөтүшпөйт”-деп түрктөр тууралуу өзүнүн байкоолорун жазып калтырып кеткен. Мухаммед пайгамбардын кыямат-кайымдын белгилерин, акыр замандык козголоңдор жана Огуз түрктөрүнүн жортуулдары тууралуу маек кылганда “Түрктөрдүн тилин үйрөнгүлө! Анткени алардын шыбагасында узакка созулуучу бийлик бар!” -деп айтканын мисал келтирген. Автор түрктөрдү даңазалоо менен алардын тилиндеги сөздөрдү жыйноону алдына тилек кылып койгон. Махмуд Кашгари өзү тууралуу: “Мен өзүм алардын тили өткүр чеченинен, айтары ачык жетигинен, көөдөнү эң тетигинен, эң ак сөөктүүсүнөн, найзасы таамай эптүүсүнөн болуум менен бирге, түрк, түркмөн, огуз, чигил, йагма, кыргыздардын калааларын жана талааларын изилдедим, алардын тилдерин жана накыл сөздөрүн зээнге туттум. Акыры алардын ар бир уруусунун тилин өтө кылдат жат кылдым, тартибин татынакай өтө сымбат кат кылдым”[1]-деп жазган. Махмуд Кашгаринин өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу жазылган бардык маалыматтарда анын жогорку даражалуу адамдын уулу болгондугу тууралуу билебиз. Ал өзүнүн артында баалуу эмгек калтыргысы келип, түрк тилинде сүйлөгөн

*Филология илимдеринин кандидаты, доцент, Талас мамлекеттик университети, Кыргызстан, Талас

калктарды кыдырып, алардан көптөгөн баалуу материалдарды жыйнап, эмгегин түбөлүккө эстелсин, өчпөс издей болсун деп, Алла Тааланын жардамын тилеп жазган. “Түрк тилдеринин сөздүгү” 8 бөлүмдөн (китеп деп берилген) турат. Ар бир бөлүмдө атоочтор жана этиштер деп эки ажырымда жазган. Атоочторду этиштерден мурда берген. Ал алгач иштетилүүчү сөздөрдү (активдүү лексика-) колдонулбай калган сөздөргө (архаизм, историзмге) кошуп чогуу кеп кылсамбы деп ойлоп, кайра иштетилип жаткан сөздөрдү гана жыйнап, колдонулуудан чыгып калган сөздөргө токтолгон эмес.

Түрк тилдеринин жатыктыгы тууралуу сөз кылганда автор буларга токтолгон. Тилдердин эң таасыны (тазасы деген мааниде) - бир гана тилди билүүчү, фарсылар менен жуурулушпаган жана шаарларда жашоо өнөкөтүнө ээ болбогон, чет өлкөлөрдөн келип-кетүүчүлөрү жоктордуку деп жазат. Чындыгында ар бир элдин тилине көп факторлор таасир кылат. Тилдер эки жол менен байыйт. Тышкы таасирлер жана ички таасирлер менен байыйт. Тышкы таасирлерден улам кыргыз тилине монгол, иран, араб, орус тилдеринен көптөгөн сөздөр келип кирген. Тышкы таасир менен лексиканын баюусу бардык тилдерге мүнөздүү. Бирок, эч бир эл менен саясий-экономикалык карым-катнаш түзбөй жашаган эл болбосо керек.

Согдак, кенжек, аргулардын тилдери булардын эки тилге эгедер болуп, шаарлардын калкы менен камыр-жумур жашагандыгына байланыштуу калпыстыктары бар экенин белгилейт. Түрк өлкөлөрүнөн конуш табышкан Хотан калкы, тибет жана таңуттар экинчи топко кирүүчүлөр - деп алардын ар биринин урууларынын тилдик өзгөчөлүгүн баяндап берерин айткан. Тибеттиктер менен Хотандыктардын өздөрүнүн тилдери бар, алар түрк тилинде түзүк сүйлөй алышпайт - деп жазган. Японияны Жабарка деп берет да, алардын алыс аралыкта жайгашкандыгын жана ортолорун Залкар деңиз тосуп тураарын жазат. Мачын менен Чындын калкынын да өз-өзүнчө тили бар экендигин, алардын баш калааларында жашаган калкы түркий тилди түзүк билише турганын белгилеп, түрктөргө түрк тилинде каттарды даярдап жөнөтө тургандыктарына токтолот. “Манас” эпосунда Чынмачын тууралуу Чын-мачын, Чын жана Мачын — жалпы эле Кытай мамлекетинин аты (Чын — Түндүк Кытай, Мачын — Түштүк Кытай). Терминдин түпкү теги Цинь империясынын (биздин заманга чейин 221 — 207-ж.) атынын негизинде санскрит тилинде Кытайды Син деп, аны жан жагы Махасин катары берилишинен улам келип чыккан. Иран тилдерине ал Чын жана Мачын түрүндө өткөн. Махмуд Кашгаринин «Түркий тилдер сөздүгүндө» (11-кылым) Чын (арабча Ас-Син) деп кытандар (кидандар) бийлеген Түндүк Кытай аймагы жана ага коңшулаш жерлер, (арабча Ма-Син) деп Түштүк Кытай чөлкөмү сыпатталган, Чыгыштагы кыргыздар Чынмачынга коңшу көрсөтүлгөн. [2] Уйгурлар тууралуу буларга нукура түркий тил таандык экендигин жана булардын өз ара сүйлөшүүчү башка да тили бар экендигин жазган. Уйгурлардын эки жазуу системасы болгон. Алар 24 тамгадан турган “түрк жазмасын” колдонушуп, каттарды жазышкан. Алардын мындан тышкары Чын калкына таандык экинчи бир жазмасы да бар. Ал жазманы мекеме дептерлерин жана иш кагаздарын жазууда колдонушкан. Булардын баары отурукташкан калктар деп жогорудагы калктар тууралуу айтылган.

Ал эми көчмөн калктар жөнүндө маалыматтардан төмөнкүлөр тууралуу билебиз. Чөмүл деген калктын чалды-куйду тили бар экен, алар түркий тилди да билишет деп жазган. Кай, йабаку, татар, басмылдардын да ар биринин өз тилдери бар жана түркий тилде да дурус сүйлөшөт деп белгилеген. Кыргыз, кыпчак, огуз, тухсы, йагма, чигил, ыграк, чаруктар нукура түркчө жалгыз тилде сүйлөшө тургандыктары тууралуу жана йемек, башгырт тилдери булардын тилине жакын келери жөнүндө маалымат жазып калтырган. Баш-аягы бирдей жутулуп айтылуучу түркий тил деп булгар, сувар жана Урумга жакын конгон беченектердин тили деп мүнөздөмө берет. Тилдердин эң шандуусу же эң жеңили огуздарга таандык, эң туурасы йагма, тухсыга жана Иле, Эртиш, Йамар, Этил дарыяларынын өрөөндөрүндө жайгашып, Уйгур өлкөсүнө чейин жашагандарга, ал эми эң ачык жана

кербез тил хакания өлкөсүнүн жашоочуларына таандык деп жазып калтырган. “Огуздар – 6–8-кылымдарда Борбордук жана Орто Азияда жашап, түрк тилинде сүйлөгөн уруулардын бирикмелери. 10–13-кылымдарда бир катар элдердин курамдарына жуурулушуп, айрым топторго ажырап кетишкен. Иликтөөлөрдүн басымдуу бөлүгү «ок + з» (ок – эл, - з мүчөсү көптүк маанини туюнтат) «эл», «элдер», «уруулар биримдиги» дегенди туюнтарын белгилешет. Огуздардын тарыхы Батыш Жетисуу менен байланыштуу. Айрым уламыштарда огуздардын бир ордосу Ысык-Көлдө жайгашкандыгы айтылат. 7-кылымдын башында түрк кагандыгынын курамында Тогуз-огуз бирикмеси пайда болгон. 9–10-кылымдарда Түштүк жана Батыш Казакстанда огуз эли калыптанып бүткөн. Огуз урууларынын курамына Сырдарыянын, Арал жана Каспий деңиздеринин бойлорун мекендеген байыркы этностук топтор, Жети – Суу, Сибирдин көчмөн жана чала көчмөн уруулары менен уруктары кирген. Махмуд Кашгаринин (11-к.) даректеринде огуздар алгач 24, кийин 22 уруудан куралганы айтылат.”[3]

Баласагундун жана Тараздын калкы согдулукча да, түркчө да сүйлөшөт. Кашкардын калкы кенжекче сүйлөй тургандар. Баш калаанын ичиндегилер хаканиялык түркий тилде сүйлөшөт-деп жазган окумуштуу өзүнүн эмгегинде. Окумуштуунун өзүнүн эмгегинде аттарын атаган жана пикирин айткан элдер жөнүндө, алардын тилдик өзгөчөлүктөрү жөнүндө да изилдөө жүргүзүү илимге көптөгөн тактоолорду алып келет эле деп ойлойм.

Академик А.Акматалиев Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати-т түрк” аттуу эмгегинин И.Абдувалиев, Т.Ахматов, А.Оморов, И.Султаналиев, М.Толубаевдер тарабынан которулуп жарык көргөн эмгектин баш сөзүндө: “Орто кылымдарда жазылган бул баалуу лингвистикалык эстеликтин кыргыз тили үчүн гана эмес, азыркы түрк тилдери үчүн мааниси зор. Лингвистикалык бул эмгек баарыдан мурда илимий чыгарма болуп саналат. Демек, Махмуд Кашгаринин “Түрк тилдеринин сөз жыйнагы” жөнөкөй чыгарма эмес, ал XI кылымда эле түрк элдеринин илими, илимий чыгармалары болгондугунан маалымат берет”[4]-деген баалуу пикирин айткан.

Махмуд Кашгаринин “Түркий тилдер сөз жыйнагы” тууралуу изилдөөлөр жүргүзүлүп келет. Мындан ары да бул багытта маанилүү изилдөөлөр жүргүзүлүүгө тийиш.

Адабияттардын тизмеси:

1. Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари жана анын “Түркий тилдер сөз жыйнагы”. Китепте: Кыргыздар. Б., 1993. 429-бет.
2. Манас энциклопедиясы. 2-том. Б., 1995. 543-бет.
3. Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. Б., 2003.
4. Махмуд Кашгари. Дивану лугати-т түрк. 1-том. Жалал-Абад, 2016.
5. Akar Ali, Türk Dili Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
TÜRK ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН "КУТАДГУ БИЛИК, МАХМУД КАШГАРИНИН
“ДИВАН ЛУГАТ АТ ТҮРК” ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ ИЛИМ-БИЛИМ, ТАРБИЯ
МАСЕЛЕСИ**

Чолпон Курманалиева* Кыргызстан

Жусуп Баласагындын "Кутадгу билиг" дастанынын мазмуну төрт негизги каармандын суроо-жооптору аркылуу түзүлүп, коомдо калыптанып калган маселелердин өзгөчөлүктөрүн, т.а. падыша, вазир, элчинин милдеттери, илимпоз, дарыгер, соодагерлер сыяктуу кесиптин, адамдардын айырмачылыктары жана аларга кандай мамиле кылуу керек экендигин, билим алуу, тарбия берүү, балдарды тарбиялоо сыяктуу ар бир үй-бүлөгө керектүү маселелер тууралуу өзүнүн көз караштарын жазып, ыймандуулукта, акылмандыкта, үй-бүлөлүк жана жарандык ынтымакта, элдин бөлүнбөс биримдигине, улуттук каада-салтты кадырлай билүүгө, улууга урмат, кичүүгө сый деген касиетибизди сактоого чакырган, тарбиялык мааниси терең, баа жеткис мурас болуп саналат.

«Түркий тилдер сөз жыйнагында» Махмуд Кашгари адамдагы билимдүүлүк анын сүйлөгөн сөзүнөн, кеп маданиятынан билинерин айтып, жыйнактын башынан аягына чейин сөз маданиятын адамдагы башкы касиет катары белгилеп, адамдар арасында кездешүүчү түрдүү сапаттарды белгилөө менен коомдун мүчөлөрүнө тарбия боло турган асыл ойлорду баяндоого айрыкча көңүл бөлөт.

Аталган илимпоздор, окууну, билимдүүлүктү дүйнө таанып билүүнүн негизги жолу катары баалап, илим-билим касиеттерин намыс менен шайкеш карап, түркөй адам намыстан куру болот деген тыянакка келет. Улууларды сыйлоо касиеттери үй-бүлөдө, ата-эненин тарбиясында калыптана тургандыгын баса белгилеп, бала тарбиялоодо ата-эненин өздөрү үлгүлүү жүрүш-турушту карманганы оң. Анткени “уядан эмне көрсө, учканда ошону алат” дегендей, улууну көрүп кичүү өсөт. Балдарды акыл-эстүү болсун деген ата-эне аларга кичинесинен билим берүү зарыл экендигин баса белгилешет.

Ачкыч сөздөр: илим, билим, агартуучу, педагогика, ой, адам, тарбия, коом, мектеп.

**YUSUF BALASAGUN’UN KUTADGU BILIG, MAHMUD KAŞGARI’NIN DIVAN-I
LÜGAT ET-TÜRK ADLI ESERLERİNDEKİ İLİM-BİLİM VE TERBİYE MESELESİ**

Çolpon Kurmanaliyeva* Kırgızstan

Yusuf Balasagun’un Kutadgu Bilig adli eserinin muhtevası, dört kahramanın soru-cevaplarının çerçevesinde oluşturulmuş, toplum içinde kalıplanmış olan meselelerin özelliklerini, diğer bir ifadeyle padişah, vezir ve elçilerin vazifeleri, doktor ve tüccar gibi mesleklerin, insanların farkları ve onlara ne tür davranılması gerektiğini, talim-terbiye verme, çocukları eğitme gibi her bir aileye gerekli meseleler hakkındaki düşüncelerini kapsamakta olup; insanları imanlı olmaya, akıl mantık çerçevesinde hareket etmeye, aile içi, bireysel ve toplumsal dengenin korunmasına, birlik beraberliğin korunmasına, milli gelenek görenekleri korumaya, genel ahlak kuralları çerçevesinde hareket etmeye vurgu yapan paha biçilmez bir miras olarak kabul edilir.

Mahmut Kaşgari’nin Türk lehçelerinin sözlüğü adlı eserinde, yazar, insandaki ilim ve ahlak seviyesinin onun söz ve davranışlarıyla bilineceğini belirterek, eserin başından sonuna kadar en önemli mesele olarak belirtip, insanlar arasında karşılaşılan her türlü sıfatları belirterek,

**филология илимдеринин кандидаты, доцент, Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети*

**Doc. Dr. Kasım Tınıstanov Isık Göl Devlet Üniversitesi Eğitim Fakültesi*

toplumun her bir bireyine terbiye verecek olan yüksek düşünceleri ortaya koymaya gayret etmektedir.

Bu ilim adamaları, okumayı, bilim sahibi olmayı dünyayı tanımanın ana yolu olarak değerlendirmişler, talim-terbiye meselesini namus meselesi seviyesinde görerek, cahil insanların bu konuda büyük kayıpta olacakları sonucuna varmışlardır. Büyükleri sayıp, küçükleri sevmenin ailede anne-babanın vereceği terbiyeyle kalıplanacak bir durum olduğunu vurgulayarak, aile içinde neyi görmüşse, büyüyünce de onu götüreceğini belirtmişler ve çocuklarının terbiyeli biri olmasını isteyen anne babaların onu küçükken eğitmeleri gerektiği sonucuna vurgu yapmışlardır.

Anahtar kelimeler: Mahmut Kaşgari, Yusuf Balasagun, Kutadgu Bilig, talim-terbiye, aile içi eğitim, gelenek-görenek, çocuk terbiyesi.

Агартуучулук – бул адамзат коомунун ар кандай формасынын жана тарыхый типтеринин маданий динамикасындагы негизги факторлордун бири болуп эсептелет. Ал өткөн учурдун рухий жетишкендиктерин мурастап, кийинки муунга өткөрөт. Алдыңкы маданияттын, илим-билимдин негизинде өзүнүн идеялык өнүгүү диалектикасын жана логикалык тутамын аныктоо аркылуу коомдук аң-сезимдин түрдүү формаларына оң таасир берет. Ушундан улам агартуучулуктун негизги функциясы билимди, илимди, маданияттын жетишкендиктерин таратуу, элдин аң-сезимин терс каада-салттардан арылтуу, жыйынтыгында коомдогу өнүгүүгө жолтоо болгон социалдык-экономикалык нормаларды, идеологияны жоюу болуп саналат.

Белгилүү педагог И.Бекбоев белгилегендей: “Мектеп – бул эң зор, эң татаал организм, анын инерциялык күчү да эң чоң. Өлкөнү кыйынчылыктан алып чыгуу, жаңы муундун билимдүү, бактылуу келечеги үчүн демилгелүү күрөшүү мына ушул ыйык жайдан башталат” [1, 7-б.].

Мектепте окуучуларга адептик тарбия берүүдө кыргыз тили, адабият сабагы маанилүү роль ойнойт. Окуу дисциплинасынын ичинен ал өзгөчө орунда турат жана өлкөбүздүн маданий мурастарын үйрөтүүдө, адамдын ички дүйнөсүн баамдай билүүдө, өзүн адам катары тарбиялоодо кызматы чоң. Башкача айтканда, “адабият өзүнүн образдык-эмоционалдык жаратылышынын аркасында коомдук адеп-ахлак идеяларын, бийик гуманисттик жана рухий асыл-нарктарын окуучунун сезим-туюму, эмоциясы, психологиясы, жүрөгү аркылуу алып өтүп, анын аң-сезимине, рухуна бекем сиңире билүүгө жөндөмдүүлүгү менен тарбия системасында башка каражаттарга, предметтерге караганда кыйла артыкчылыктарга ээ” [5, 3-б.].

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен инсанды адептик жактан калыптандырууда маанилүү роль ойной турган улуу даанышман, акын, философ Жусуп Баласагындын чыгармасындагы педагогикалык ойлор менен бөлүшүүнү тандап алдык.

Коомчулукта кылымдар бою ата-бабалар түптөп кеткен жүрүм-турум нормалары, жазылбаган эрежелер жашайт. Кыргыз элинин руханий мурастарын үйрөтүп, анализдөө жаш муундарды тарбиялоодо элдик тажрыйбаларды колдонуу өз жемишин берерин турмуш далилдеди. Эл тарабынан иштелип чыгып, муундан-муунга өтүп келе жаткан руханий-адептик тажрыйба элдик тарбияда этномаданияттын ажырагыс бөлүгү экенин тарых тастыктап, бекемдеп келет. Заманбап коомдо жетилип келе жаткан муунду тарбиялоо кызматы негизинен мектепке жүктөлгөн. Бүгүнкү күндө саат сайын ар кандай жосунсуз жоруктар, адамдардын бири-бирине жасаган жаман иштери көбөйүп, коомчулук жан-дүйнөнүн жакырлануусуна туш болуп турган кезде, даанышмандардын, анын ичинде, Жусуп Баласагындын “Куттуу билим”, Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат Түрк” чыгармасы өзгөчө мааниге ээ жана актуалдуу. Бүгүнкү күндө адам күн сайын өзгөрүүдө, ал тургай, алардын адеби, жашоого болгон көз карашы да башка. Бирок, келечек ар дайым өткөндөн, ата-бабалардын, жалпы адамзаттык жашоо тажрыйбасынан улам жаралган баалуулуктарга таянып келет.

Орто кылымда жашап өткөн Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгаринин педагогикалык көз караштарынын кыргыз элинин этникалык педагогикасына тийгизген таасири чоң болгон.

Анткени, алар адабият жана тил илими тармагындагы эле көрүнүктүү адис болбостон, педагогика тармагында да өз изин калтырган аалымдар болгон. Ушул жагдайга байланыштуу Г.Н.Волков: «Байыркы Чыгышта акындар бир эле мезгилде окумуштуу, окумуштуулар акын болушкан. Калк арасында илимий билимдер поэзия аркылуу таркалган. Таалим-тарбиянын өзү да поэзия аркылуу ишке ашкан. Эл тарабынан нарктуу акын педагог катары, нарктуу поэзия педагогика катары кабылданган» [7, 105-б.], - деп таамай белгилеген. Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» поэмасы – дидактикалык чыгарма. Анда дүйнө таануучулук проблемалар өтө кеңири жана ар түрдүү берилген. Ал эми жүрүм-турум маселелери ар тараптан каралып, жогорку деңгээлде чечмеленет. Жусуп Баласагындын пикирине ылайык, башка моралдык түшүнүктөр өзүлөрүнүн салыштырмалуу, субъективдүү мүнөздөрү боюнча адилеттүүлүк жана билимдүүлүк түшүнүктөрүнүн түздөн-түз туундусу болуп эсептелет. Ушундан улам ал адилеттүүлүккө, билимдүүлүккө өзгөчө көңүл бурган. Жусуп Баласагын үчүн адилеттүүлүк коомдо кыймылдаткыч күч болуп эсептелет. Ал коомдун турмушун, адамдардын жашоосун жеңилдетип турат. Адилеттүүлүк – бул, алгач, жоопкерчилик. Ал жеке эле карапайым адамдарга эмес, ошондой эле бийлик чөйрөсүнө аралашкан адамдарга да таандык. Анткени, бийликтин негизги жана аныктоочу шарты адилеттүүлүк шарты болуп эсептелет: Бийликтин эң негизи – адилеттик, Чындык барда козголбой турат бийлик [2, 122-б.]. Жусуп Баласагын адам жашоосундагы билимдин ролун өтө жогору баалаган. Ал адам үчүн акыл-эстин ролун өтө жогору баалаган, акыл-эстин жашоодогу, адамдардын өз ара мамилелериндеги адеп-ахлактык сапаттарды калыптандыруудагы, өнүктүрүүдөгү маанисин айрыкча белгилеген» [6, 59- б.].

Жусуп Баласагындын ою боюнча, адеп-ахлактуулук билимге ээ болуу менен тыгыз байланыштуу. Билим адамга жаман, коомго жат көрүнүштөрдөн алыс болууга жардам берип, анын жашоосундагы ийгиликтердин, жетишкендиктердин жаралуусун шарттайт. Башкача айтканда, билим адептүү адамдын калыптанышы үчүн негизги каражат. Акындын педагогикалык көз карашына ылайык, адам терең билим алыш үчүн көп эмгектениш керек. Чыныгы эмгектен жаралган билим адамды чыйралтат, анын март жана айкөл болушуна шарт түзөт. Адам эмгекке негизделген билимсиз өзүнүн алдына койгон максатына жетпейт, кыйынчылыктарды жеңе албайт. Бул маселе тууралуу ал мындайча жазат:

Айткым келди, о акылман, сөз жайын,-

Окуу, билим пайдасынан баштайын.

Окуу – түндө, алдыдагы шам чырак,

Билим алсаң маңдай ачык жаркырап.

Окуган жан өзү көрөөр жемишин,

Тоскоолдук жок акыл-эстүү эр үчүн!

290 Окуу, билим, көп нерсеге жеткирет,

Бул экөөнөн урмат-сыйды көп көрөт.

Сокур дешет билимсизди – жөн дебе,

Окуу гана жарык чачат дүйнөгө.

150 Билим берди – адамзат улуу болду,

Окуу менен көп ачты сырдуу жолду.

Билим бийик түгөнбөс, окуу – улук,

Адамда ушул эки артыкчылык.

Окугандар акылдуу, улук болоор,

Билимдүүгө түгөнбөс байлык коноор.

155 Окуу-билим, акылдуу-акыл курап,

Билимдүү ойдогусун кабыл алат.

Билимдин маанисин бил, айтканын ук,

Акыл ал, ар балээден кутулуп чык.

160 Окуган жан өзү көрөөр жемишин,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ

Тоскоолдук жок акыл-эстүү эр үчүн!

Билим менен эмгек ишти бүткөрөт,

Илим бекти муратына жеткирет.

295 Ана бөбөк жашы толук жете элек,

Окуш үчүн кантип калам көтөрөт.

Болсо эгер, ал билимдүү – кары чал,

Унут болоор алган билим, дени шал.

315 Илим, билим – түркөй жанга алыс, жат

Соо жүрсө да эки кырсык жабышат!

Бул тууралуу түрк элинде макал бар,

Аны угуп, көкүрөккө түйүп ал:

“Илимдүүгө окуу жолдош, бир тууган”,

Түркөй айдайт кулагынын сыртынан.

Билимдүүгө окуу – кийим аш болот,

Билимсиздер – ушак менен дос болот!”.

О, билимдүү! Ачууңа сен жеңдирбе!

О, акылдуу! Сыймыгыңды бүлдүрбө! [2, 11,21-66.].

Жусуп Баласагындын чыгармаларынан түркүн кубулуштар жөнүндө толгонууларды, ой жүгүртүүлөрдү табабыз. Анын мурасына талдоо жүргүзүү менен, ал этикалык жана эстетикалык мамилелер, жакшы менен жаман, өмүр менен өлүм, билимдүүлүк менен билимсиздик сыяктуу маселелер жагдайындагы суроолорго, негизинен, туура жооп бергенине күбө болобуз.

Дастандын сюжети төмөнкү төрт символдук образдар аркылуу берилет.

- Күнтууду – шах, адилет жана чындыктын символу.
- Айтолду – вазир, дүйнө, бакыт, байлыктын символу.
- Өгдүлмүш – вазирдин уулу, акыл жана даанышмандуулуктун символу. Одгурмуш – вазирдин тууганы, кичи пейилдиктин, тазалык, сабырдуулук менен каниет кылуулуктун символу.

Албетте, Жусуп Баласагындын педагогикалык көз карашы даанышмандын жашоосу өткөн коомдогу болгон ири өзгөрүүлөргө байланыштуу калыптанган жана өнүккөн, б.а., Жусуп Баласагындын чыгармасында чагылдырылган педагогикалык ойлор анын доорунун түздөн-түз туундусу.

Педагогикалык жактан теориялык деңгээлдеги концепция түзбөгөнү менен, көркөм поэтика аркылуу жүзөгө ашкан Жусуп Баласагындын билим алуу багытындагы пикирлери универсалдуу да, реалдуу да көз карашты билдирет. Анткени, Жусуп Баласагындын эмгегиндеги адамдарды агартуу процесси акыл-эсти, илим-билимди, сезимталдыкты жана ар тараптуу ийгиликке алып баруучу ишмердүүлүктөрдү калыптоо жагдайы менен шартталган. Мына ушундай ар тараптуу өнүгүү аркылуу гана маданий прогрессти түзүүгө болорун акын көрө билген.

Даанышмандын чыгармаларында сабаттуулук, илим-билим өзгөчөлүгү адамдын ички рухий ыйман сапаттары менен айкалышып, бирдиктүү бир бүтүндүктө турат. Ал эми билимсиздик, сабатсыздык өзгөчөлүктөрү караңгылык, дүнүйөкорлук, сыяктуу терс сапаттар менен жупташып берилет. Жусуп Баласагындын эмгегине ылайык, чыныгы байлык бул жан дүйнөнүн байлыгы гана адамды кең пейил, айкөл кылат. Ал эми материалдык байлыкка, бийликке болгон кызыкчылык – адамды терс сапаттарга алып келет.

Өзүнүн асыл сапаттары менен Жусуп Баласагын элдин келечегин ойлогон, анын алдыга умтулуп, татыктуу жашоосу үчүн күрөшкөн, таалим-тарбиячы, агартуучулардын катарында турат.

Ал эми «Түркий тилдер сөз жыйнагын» жазып калтырган окумуштуу Махмуд Кашгари өз учурунда педагогикалык ойлорду белгилеген. Албетте, окумуштуунун бул эмгеги бүтүндөй эле түрк элдеринин тилдеринин сөздүгүнө арналаган. Ошондой болсо да, андан

ыйман, адеп-ахлак, этика, таалим-тарбия тууралуу айтылган акыл-насааттарды өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Аларда адамдар өз ара түрдүүчө карым-катнашка, алака-мамилеге кабылат. Ал белгилүү жагдай-шарттарга жараша оң да, терс да болушу мүмкүн. Бул турмуштун диалектикасынан келип чыгат. Жакшылык, чындык, жалгандык, адилеттүүлүк болбосо, караөзгөйлүктүн баркын билүү кыйын. Жамандыктын болушу гана жакшылыкты көркүнө чыгарат. Адамдар төрөлгөндөн эле жаман же жакшы, каардуу же боорукер, адилетсиз же ак ниет болушпайт. Аталган сапаттар адамдар өздөрү жашаган социалдык чөйрөгө жана шарттарга жараша калыптанат. Адам өзүнүн замандаштарынын, үй-бүлөнүн жана курчап турган чөйрөнүн таасиринен улам адептүү же адепсиз, ыймандуу же ыймансыз болуп чыгат

Махмуд Кашгари адамдагы билимдүүлүк, маданияттуулук, адептүүлүк, тарбия көргөндүк, бийик адамкерчилик, сезимталдуулук эң биринчи кезекте анын сүйлөгөн сөзүнөн, башкаларга кылган мамилесинен, бир сөз менен айтканда, кеп маданиятынан, сөзмөрлүгүнөн билиниши керек. Ошондуктан, сөздүктүн автору жыйнактын башынан аягына чейин сөз маданиятын адамдагы эң башкы касиет катары кайра-кайра баса белгилеп, эске салып жүрүп отурат. Андан соң адамдар арасында кездешүүчү ар кандай сапаттарды терең колдоого алып, коомдун мүчөлөрүнө таалим-тарбия болуучу асыл ойлорду баяндоого айрыкча көп көңүл бөлөт. Маселен, ал сөздүктө мындай деп жазат: «Адеп-ахлактуулукка, тарбиялуулукка маани бер» [4, 156-б.], «Тарбиясы жок адам бактысыз жана эч нерсеге ээ болбойт» [3, 266-б.]. Махмуд Кашгари Жусуп Баласагын сыяктуу билимге өзгөчө маани берген. Ал билимди жогору баалоо менен, аны бардык эле ийгиликтердин негизи катары санайт. Билим адамдын жүрүм-турумундагы тескери көрүнүштөр менен төп келбейт. Ал – адамды адеп-ахлактуулукка калыптандыруудагы негизги көрсөткүчтөрдүн бири. Билимдин жардамы аркылуу адам өзүн бийиктикке көтөрө алат жана өзүнүн артына жакшы изин калтырат. Мисалы, Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө төмөнкүчө берилет: «Бакыт белгиси – билим», «Уулум, орундуу кеңешти ук, өзүңдү өзүң тарбиялап, кадыр баркка жет, эл арасында чыныгы окумуштуу бол, билимиңди жайылт»-деп белгилейт [4, 403, 369-б.].

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин педагогикалык ойлору ойчулдардын, даанышмандардын, акындардын эмгектеринде, чыгармаларында өнүгүүгө ээ болгон. Алар элдик рухий жетишкендиктерди өздөрүнүн эмгектеринде, чыгармаларында топтоо аркылуу өз тарыхый мезгилдеринин феноменин түзүүгө жетишкен жана элибиздин рухий казынасынын, педагогикалык ойлорунун андан ары өнүгүшүнө ири салым кошушкан. Мында, Жусуп Баласагындын, Махмуд Кашгаринин ролу да абдан чоң. Булардын чыгармаларындагы таалим-тарбия багытындагы идеялар адамдарды терс кылык-жоруктардан арылтууга, адеп-ахлактуулукка, гумандуулукка жана билимге багыттоо максатын көздөө менен коомдогу жана адамдардын өз ара мамилелериндеги көрүнүштөрдү, турмуш-тиричиликтеги болуп жаткан өзгөрүүлөрдү негизинен туура чыгалдырган. Улуу даанышман, акын, философ Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари – агартуучулар катары, келечек муунду тарбиялоодо чоң маани берилип келет.

Мектеп окуучуларына таалим-тарбия берүүдө Жусуп Баласагындын "Кутадгу билик", Махмуд Кашгаринин «Диван Лугат ат Түрк» чыгармаларында берилген элдик тарбиялык улуу ойлорду окуучуларга жеткирүүдө мугалим балдардын курактык өзгөчөлүктөрүн, кабыл алуусун, жөндөмдүүлүгүн эске алуусу, окуучунун аталган чыгармалардын маани-маңызын жеткиликтүү түшүнүүсү үчүн мурунку адеп-ахлактык түшүнүктөр менен азыркы жүрүм-турум эрежелерин салыштыруу аркылуу жеткире алат.

Пайдаланган адабияттардын тизмеси

1. Бекбоев, И. Жаңы муундагы келечек мектептин базалык мүнөздөмөлөрү жана азыркы мектептин ишинин мазмунун жаңылоого коюлуучу талаптар жөнүндө [Текст] / И.Бекбоев // Эл агартуу. – 1999. – №3- 4. – 7-б. 39.
2. Ж. Баласагын. Куттуу билим [Текст]: дастан (кыскартылып берилди) – Бишкек

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
TÜRK ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
“Кутаалам”, 2016. – 327 б.

3. Кашгари, М. Дивану лугат ат-тюрк [Текст]: в 3 т. / М. Кашгари. – Ташкент: Изд-во АН. Уз. ССР, 1960. – Т. 1. – 600 с.
4. Кашгари, М. Дивану лугат ат-тюрк [Текст]: в 3 т. / М. Кашгари. – Ташкент: Изд-во АН. Уз. ССР, 1963. – Т. 3. – 463 с.
5. Кыргыз адабиятынын программасы (Жалпы билим берүүчү мектептердин 5-11-кл. үчүн) [Текст] / Кыргыз адабиятынын программасы; түз. С.Байгазиев, А.Муратов. – Бишкек: Педагогика, 2000. – 123 б.
6. Нарынбаев, А.И. Жусуп Баласагын чыгыштын чыгаан ойчулу [Текст] / А. И. Нарынбаев. – Бишкек: Илим, 2002. – 40 б.
7. Сулайманкулова, Ж.К. ЖОЖ до башталгыч класс мугалимдердин окуучуларга адептик тарбия берүүгө этнопедагогикалык даярдыгын калыптандыруунун педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд. ...дис. / Ж.К. Сулайманкулова. – Бишкек, 2012. – 187 б.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
**ЖУСУП БАЛАСАГЫН И МАХМУД КАШГАРИ О ФОРМИРОВАНИЕ ДУХОВНО-
ПРАВСТВЕННОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ**

Ткачева Светлана Анатольевна, Карасартова Жыргал Белековна* Кыргызстан

В статье рассматривается использование духовного потенциала произведений мыслителей востока средневековья, а именно произведение Жусупа Баласагына «Благодатной знание», Махмуда Кашгари «Словарь» в формирование нравственной культуры личности 21 века. В произведение Жусупа Баласагына «Благодатной знание» раскрывают основные нравственные правила и идеалы, понимание добра и зла, счастья, любви, благоденствия. милосердие, благородство, великодушие. Нормы общения и человеческих отношений в семье и на более высоком - государственном уровне. Формы и методы развития выше описанных духовно-нравственных ценностей. Автор отмечает, что человек должен владеть богатым интеллектуальным потенциалом, являющимся благом для личности, общества и государства. Махмуд Кашгари является первым в истории тюркских народов разработавший словарь основных понятий, категорий тюркского языка, раскрытых через мудрые пословицы, поговорки и поэзию. Раскрывающий духовно-нравственный потенциал трудовой деятельности личности: «Только неустанный труд может привести человека к заветной цели».

Ключевые слова: нравственная культура, народная педагогика, этнокультура, идеал, мировоззрение личности.

**ZUSUP BALASAGYN AND MAHMUD KASHGARI ABOUT THE FORMATION OF
SPIRITUAL AND MORAL POTENTIAL OF PERSONALITY**

Tkacheva Svetlana , Karasartova Zhyrgal* Kirgizstan

The article deals with the use of the spiritual potential of the works of thinkers of the Middle Ages, namely Zhusup Balasagyn's "Gracious Knowledge", Mahmud Kashgari "Dictionary" in the formation of the moral culture of the personality of the 21st century. In Zhusup Balasagyn's work "Gracious Knowledge" they disclose the basic moral rules and ideals, the understanding of good and evil, happiness, love, prosperity. mercy, generosity, generosity.

In the norms of communication and human relations in the family and at a higher state level. Forms and methods of development above the described spiritual and moral values. The author notes that a person must possess a rich intellectual potency, which is a boon for the individual, society and the state. Mahmud Kashgari is the first in the history of the Turkic peoples to develop a dictionary of basic concepts, categories of the Turkic language, uncovered through wise proverbs, sayings and poetry. Disclosing the spiritual and moral potential of the individual's work activity: "Only indefatigable work can lead a person to a cherished goal."

Key words: moral culture, popular pedagogy, ethnoculture, ideal, worldview of the individual.

Кардинальные перемены в политике, экономике культуре, межнациональных отношениях, религии в конце XX - начале XI века вв. породили глубокие противоречия в обществе, которые привели к нравственному кризису. Изменения в молодежной субкультуре - игнорирование опыта предыдущих поколений, мнения взрослых, приоритет материальных ценностей над духовными, эгоизм и индивидуализм- существенно повлияли на

* к.п.н, доцент ИГУ им. К.Тыныстанова

*Candidate of Pedagogical Science, Assistant professor, K.Tynystanov IKSU

содержание и структуру воспитательной деятельности, что привело к утрате нравственной культуры личности.

Решение этой проблемы в системе образования, может существенно облегчиться, если в основу воспитания нравственной культуры личности поставить ценности родной культуры, прогрессивные традиции народов Кыргызстана, языка с использованием этнопедагогического опыта отраженного в трудах мыслителей востока, формировавшегося веками.

Знаменитый русский педагог, основоположник педагогической антропологии в России К.Д.Ушинский в статье «О народности в общественном воспитании» отметил, что национальная самобытность народа отражена в фольклорных произведениях. Он провёл анализ и дал характеристику национального воспитания разных народностей и сделал вывод о том, что у каждого народа своя особенная национальная система воспитания. [6]. К.Д.Ушинский считал, что народная педагогика способствует сохранению уникальности народа. По его мнению, народная педагогика развивает в человеке народность, народное самосознание и народный характер.

Вопросом о месте народных традиций в учебно-образовательном процессе занимался великий писатель Л.Н.Толстой. Он писал, что школа хороша только тогда, когда она осознала те основные законы, которыми живет народ [4].

Исходя из выше изложенного мы приходим к выводу, что наследие каждого народа содержит ценные идеи и опыт воспитания, основанные на изучение и пропаганде национальных культурных ценностей, способной обогатить педагогический опыт есть основа народной педагогики.

Вопросы формирования нравственной культуры личности 21 века в контексте национальной культуры освещаются в работах таких отечественных педагогов как: А.Алимбеков, Н.А.Асиповой, Р.А.Абдыраимова, Акимкулова Г.А. и др.

К существенным материалам нацеленным на формирование морально — нравственных ценностей относятся произведения поэтов мыслителей средневековья Жусупа Баласагына и Махмуда Кашгари.

В наше время в Кыргызстане и за рубежом все более активно изучается это драгоценное наследие.

Жусуп Баласагын был высокообразованным человеком своей эпохи — имел основательные познания в астрономии, математике, медицине, знал литературу, философию, эстетику, проблемы этики, арабскую и ирано-таджикскую поэзию, фольклор тюрок и язык фарси. Ему были присущи широта и глубина мышления. Поэтому поэма Жусупа Баласагына «Кутадгу билиг» (Благодатное знание) как этико-дидактическое произведение представляет собой один из крупнейших тюркоязычных памятников светской литературы восточного средневековья[5.132]. Она написана на тюркском языке как назидание для управленцев. В поэме поднимаются не только гуманно-этические, но и многие философские проблемы, характерные для духовных исканий мыслителей средневековья.

«Человек — есть мера всех вещей». Этот афоризм связывают с именем древнегреческого мыслителя из Абдоры Протогора. В русле гуманистических традиций он был первым, кто выделил человека, задумался над его оценкой, в сравнении его с другими существами, окружающим миром.

Общечеловеческие цели, общечеловеческие ценности, общечеловеческая мораль — эти понятия широко обсуждаются в последнее время. В наш лексикон возвращаются такие понятия, как «милосердие», «благородство», «великодушие»... и это возврат не только слов, но и памяти о ценностях в системе человеческих отношений, созданных бесчисленной чередой поколений людей независимо от места и времени их обитания.

В этом отношении показательны следующие строки Жусупа Баласагына:

Раз ты человек, так и будь человеком,

Тянись к этой сути в стремлении вечном.

К тебе человечны — будь сам человечен,

На этой основе добро не престанет![3.179,229]

Этико-гуманистические принципы автора ярко выражены в таких понятиях, как справедливость, скромность, разум, счастье, человечность. Эти основные понятия морали персонифицированы в образах главных героев произведения: Кюн-тогда- элик (Солнцем рожденный правитель) – символ справедливости, Ай Толды (Полнолуние) – символ счастья, Огдулмыш (Восхваленный) – символ разума и Огдурмыш (Пробужденный) – символ довольства и благополучия. Таким образом, по мнению А.Х. Касымжанова и Д.М. Мажиденовой, «Баласагуни вычленяет важнейшие этические категории, делает попытку систематизировать кардинальные добродетели, соотнося их с остальными этическими понятиями. Подобно четырем элементам Вселенной, Юсуф в «социальном космосе» также выделяет четыре «первоначала», т.е. человеческие ценности, которые организуют и цементируют человеческое общежитие»[2.97]. Одним словом, суть идейного наследия, в частности, этических воззрений Жусупа Баласагына, определяет его гуманизм.

В связи с этим А.Н. Кононов справедливо отмечал: «При всей своей моралистической направленности «Кутадгу билиг» не является и не может считаться, как иногда на этом настаивают, книгой сухих этико-дидактических наставлений и поучений. Это – философское произведение, в котором анализируются смысл и значение человека в обществе»[3.504]

Для Жусупа Баласагына одним из главных условий познания мира, развития человека, его совершенствования является просвещение и знание. Поскольку природа наделила человека разумом, однако достичь определенных высот и благополучия в жизни он может только благодаря постоянному приобретению новых знаний, формированию в себе более новых положительных качеств в обществе.

Поэт утверждал, что с помощью знания и образования можно достичь совершенства, по его мнению, знание есть путеводитель, с помощью которого можно ориентироваться в сложной жизненной практике. Отсюда знание – свет, знание – мудрость, знание – счастье. Однако, мыслитель утверждал об отсутствии врожденного знания. Знания носят опытный характер, а не наследуются биологически.

Знание, по мнению Ж. Баласагына, выступает как атрибут более совершенного общества, определяющий характер поведения простого народа и правителей. Поэт как гуманист мечтал о том, чтобы силой знания установить примирение всех слоев общества как братьев, и на основе этого создать справедливое и гуманное общество.

Мудрость и просвещенность – главные оценки почета и уважения. Поэтому мудрый, просвещенный правитель должен обладать разумом, знанием, рассудком. От него требовались не только знатность рода, но и способности политического, дипломатического характера, мудрость законодателя. Правитель, по мнению Жусупа Баласагына, является не только устройством порядка, но и воспитателем, который терпеливо относится к ошибкам и заблуждениям своих сограждан и стремится исправить их. Он несет общественную функцию, проводя разумную и справедливую политику, внедряя гуманные законы. Отсюда, мыслитель советует правителям быть справедливыми, призывает заботиться о благе народа, об улучшении жизни простого народа. Справедливость, в его понимании, главная из всех добродетелей, проявляющаяся, прежде всего, в гуманном отношении к человеку:

Дает справедливость и славу, и честь,

По сути, она человечность и есть[3.128].

Одним из главных составляющих гуманистических концепций Жусупа Баласагына является понятие счастья. Как и многие другие мыслители, он рассматривает счастье как нравственный идеал. Достаточно подробно останавливаясь на диалектике таких противоречивых человеческих качеств, как воспитанность и невоспитанность, он подводит к мысли, что счастливым может стать тот, кто обладает истинными человеческими добродетелями.

В мировоззрении Жусупа Баласагына прослеживаются две тенденции: с одной стороны,

он выступает как идеолог правящего класса, а с другой – проявляет гуманное отношение к простому народу:

И счастлив народ при владыке правдивом,

И радостен бек при народе счастливом[3.114].

По мнению мыслителя, счастье изменчиво, оно выступает в качестве недостижимой мечты, подобной вечной неудовлетворенности человека в поисках гармонии духовного и физического:

Ведь счастье, как реки и речи течет:

На свете извечен их круговорот[3.114].

В понятие «изменчивость счастья» мыслитель- гуманист вкладывает как философский, так и социальный смысл.

Как видно, по взгляду Жусупа Баласагына, человек, кем бы он ни был, прежде всего, должен быть всегда человечен, ибо в мире остается вечным лишь человечность. Человек, по мнению поэта, является самым хрупким и в то же время самым сложным и величайшим творением в мире. Поэтому он советует, тем, кто желает, чтобы его доброе имя осталось навсегда, должен иметь щедрую человеческую душу и всегда совершать только добрые дела. И вместе с тем, он высоко ценил такие человеческие качества, как разум, скромность, вежливость, трудолюбие, которые должны быть свойственны всем, независимо от места человека в социальной иерархии.

Философ полагал, что путем повышения образовательного уровня, пополнения научных знаний, воспитания великодушия и щедрости можно достигнуть нравственного совершенства. Только опираясь на научные знания личность самовоспитывается, совершенствует свои человеческие качества, становится духовно богаче. В отличие от исламских принципов, согласно которым хороший и плохой поступок человека предопределен богом, человек не свободен в своем поведении. Автор, выдвигая гуманистические идеи, доказывает, что нравственные качества людей зависят от них самих, от их мировоззрения, убеждений и воспитания. Как и другие перипатетики востока, мыслитель считал, что при помощи науки и знания можно полностью управлять разумом, характером и поведением людей. Он считал, что в будущем добродетельном обществе, все люди, независимо от их общественного положения, будут счастливы только тогда, когда они пойдут по единственно правильному пути — будут совершенствовать образование и осваивать научные знания.

Каждый из тысяч афоризмов достоин того, чтобы стать программой на всю жизнь:

Язык — переводчик науки и знания,

Язык человеку дарует сиянье.

Поддавшийся гневу лишится ума:

В сердитом — не ум, а невежества тьма.

Где властен закон, там безбеден народ[3.114]. ...

Кроме того, автор в своих стихах-назиданиях предлагает универсальный «рецепт» восточного ренессанса, который стал своеобразным моральным кодексом на века. Здесь не забыто предназначение руководителя государства, посланника, казначея (по-нашему, скорее всего, министра финансов), ученого, врача, поэта, дана социальная оценка институту семьи, воспитанию детей.

В свою очередь книга его младшего современника Махмуда Кашгари — это первый в истории тюркских народов «Словарь» основных понятий, категорий тюркского языка, раскрытых через мудрые пословицы, поговорки и поэзию. Социальные потрясения, выпавшие на долю тюркской цивилизации, временно отодвинули труды Баласагына и Кашгари с духовного мейнстрима, заменили их иной идеологией и языками.

- И. Баласагын, и Кашгари не были учеными-затворниками, они много путешествовали, изучали быт, культуру и ментальность тюркских племен. Махмуд Кашгари пишет примерно так: «Я обошел горы и степи, города и жайлоо, слушал красноречивых рассказчиков, привел в порядок разные наречия и теперь молю Бога,

чтобы он даровал моей книге долгую жизнь» [5.104].. Интересно, что автор создал и опубликовал в своем «Словаре» собственную карту региона, где в центре изображена его родина — Иссык-Куль, ведь в те времена было принято считать центром Вселенной ту местность, где ты родился. Еще одним главным моментом морально-нравственных воззрений поэта является труд. Только неустанный труд может привести человека к заветной цели. Эта мысль и сегодня не потеряла своей актуальности.

Таким образом, духовно-нравственное наследие народов востока нашло свое отражение в произведениях духовных наставников средневековой философии как: Жусуп Баласагын и Махмуд Кашгари. Влияние творческой мысли великих мыслителя средневековых тюрков прослеживается в образовательном процессе Кыргызстана 21 века.

Список литературы.

1. Алтмышбаев А. А. Очерк истории развития общественно –политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии. Фрунзе, 1985.
2. Касымжанов А. К. Очарование знания. Фрунзе, 1990.
3. Кононов А. Н. Поэма Ю Баласагунского « Благодатное знание» М., 1983.
4. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаета М.Ф. История педагогики - М.: Изд. «Просвещение», 1982.
5. Мукасов Ы. М. Философская мысль в контексте развития кыргызской культуры. Бишкек, 2010.
6. Ушинский К.Д. О нравственном элементе в русском воспитании. // Собр. Соч., Т. 2. – М., Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1949. – С.425 – 489.
7. Элибаева Л.С. Народная педагогика — основа формирования личности // Молодой ученый. — 2014. — №1. — С. 595-597.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
**ЖУСУП БАЛАСАГЫН – БАЙЫРКЫ ТҮРК ТИЛИНДЕГИ АДАБИЯТТЫН
НЕГИЗДӨӨЧУСУ**

Асаналиева Кыял Айбашовна* Кыргызстан

Макалада даанышман илимпоз, атактуу акын, мамлекеттик ишмерлерибиздин бири, жердешибиз Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгармасынын кайсы тилде жазылгандыгы жөнүндө, окумуштуулар арасында бүгүнкү күнгө чейин кызуу талаш-тартыштар жүрүп жаткандыгы, ири түркологдордун аргументтүү далилдери жана ошондой эле көпчүлүк пикир айтуучулар чыгарма байыркы түрк тилинде жазылгандыгын далилденгени жөнүндө сөз болот.

Баласагындык Жусуп, же Жусуп Баласагын - XI кылымда жашаган улуу акын, философ, энциклопедиялык билими бар илимпоз, адамдын жан дүйнөсү менен коомдук турмуштун соккон тамырын кармай билген билерман, түрк сөзүнүн улуу устаты. Жусуп Баласагындын өмүрү, чыгармачылык жолун үйрөнүшдө окумуштуулар А.Жобер, Г.Вамбери, В.Радлов, В.Бартольд, Е.Бертельс ж.б. илимий эмгектерин сыймыктануу менен атоого болот. Окумуштуулардан В.Бартольд, Б.Юнусалиев, Б.Жамгырчинов, К.Артыкбаев ж.б. Жусуп Баласагындын теги боюнча уйгур эмес экендигин, анын биздин күнгө чейин жетип келген дастаны уйгур тилинде жазылбагандыгын илимде эчак таасын далилдеп, академик В.Бартольддун көз карашын улантышкан болуучу. Көрүнүктүү чыгыш илимпозу академик В.Бартольд мындан жарым кылым мурда эле баса көрсөткөн: «Карахандыктар теги боюнча уйгурларга жатпайт, Жусуп Баласагындын чыгармалары уйгур тилинде жазылган эмес», - деген аргументтүү илимий далилдөөсү ырастайт.

Жусуп Баласагын өз заманында мыкты билим алган окумуштуу. Өз эне тилин, араб, фарсы-тажик, тилдерин мыкты өздөштүрүп, көркөм адабият, тарых, философия, астрономия, геометрия, математика, география, химия, физика ж.б. илимдерди терең үйрөнгөн, далай жаңы ачылыштарды жасап, калың эл арасында жайылткан. Өзгөчө белгилей кетүүчү биринчи нерсе, өз эне тилин өтө сүйүп, кадырлап, ал тилде орто кылымдарда биринчи болуп дастан жазган. Бул биз үчүн чоң үлгү болууга тийиш.

Макалада кыргыздардын жана башка түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин жазма адабияты Жусуп Баласагындын башталары белгиленет. Жусуп Баласагын дүйнөлүк тарыхта түрк тилиндеги адабияттын негиз салуучусу, баштоочусу экендиги жөнүндө сөз болот.

Өзөктүү сөздөр: байыркы түрк тили, дидактикалык дастан, гений, ойчул-философ, поэзия, «күзгү» формасы, жанр.

ESKİ TÜRK EDEBİYATININ KURUCUSU YUSUF BALASAGUN (YUSUF HAS HACİB)

Kyial Asanalieva* Kırgızistan

Bu makalede, ilim ve fikir adamı, şair ve devlet adamlarının biri olan Yusuf Has Hacıb'in "Kutadgu Bilig" eserinin hangi dilde yazıldığı hakkında, ilim adamlarının arasında günümüze kadar ilgi çekici bir tartışmanın ola geldiği, büyük Türkologların ortaya koyduğu deliller ve çok sayıda bilim adamının, bu eserin eski Türkçe'yle yazıldığının ispat edildiği hakkında söz edilecektir.

Balasagin'lı Yusuf ya da Yusuf Has Hacıb, XI. yüzyılda yaşamış olan büyük şair, fikir adamı, filozof ve ansiklopedik ilimi olan, insanın iç dünyası ile toplumun atardamarını tutmasını bilen,

**БМУнун кыргыз адабият жана манаптаануу кафедрасынын доценти., филология илимдеринин кандидаты*

** PhD K.Tynystanov Issyk-Kul Devlet Üniversitesi, Kyrgyzstan, Karakol*

"Türk" sözünün büyük üstadıdır. Onun hayatı ve eserleri hakkında bilgi sahibi olmamızda A. Cober, G. Vamberi, V. Raddlov, V. Bartold, E. Bertels gibi ilim adamlarının eserlerini gönül rahatlığıyla söylememiz mümkündür. Adı geçen ilim adamlarından B. Yunusaliyev, B. Camgırçiyev ve K. Artıkbayev gibi ilim adamları Yusuf Has Hacıb'in soyu, milliyeti hakkında söz edip, onun Uygur olmadığını, günümüze kadar ulaşan eserlerinin dilinin Uygurca olmadığını tam olarak ortaya koymuşlar ve bu konuda ünlü Doğubilimci ve akademik V. Bartold'un, bundan yarım asır önce: "Karahanlılar, soy olarak Uygur değildir. Yusuf Has Hacıb'in eserleri Uygurca yazılmamıştır." şeklindeki ilmî temele dayanan fikrini savunmuşlardır.

Yusuf Has Hacıb, devrinin ileri derecede bilim alan, kendisi de bilim adamı olan bir insan. Ana dilinden başka, Arapça, Farsça, Tacikçe dillerini de öğrenmiş, edebiyat, tarih, felsefe, astronomi, geometri, matematik, coğrafya, kimya, fizik vb ilim dallarını derinlemesine öğrenmiştir. Bunların her birinde keşifler yapmış, eserleri halk arasında yayılmıştır. Burada en önemli husus, onun, ana dilini çok iyi derecede öğrenip, el üstünde tutarak, ana diliyle Orta Çağ'da destan yazmıştır. Bizlerin bundan büyük ders çıkarmamız gerekir.

Makalede, Kırgızların ve başka Türk lehçelerinde konuşan halkların yazılı edebiyatının Yusuf Has Hacıb'le başladığına vurgu yapılmakta ve onun dünya tarihinde yazılı Türk edebiyatının temelini atanlardan biri olduğu ifade edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Has Hacıb, Kırgızlar, eski Türkler, Kutadgu Bilig, Yusuf Balasagun, Türkoloji, Türk lehçeleri, eski Türk edebiyatı

Орто кылымдарда эле кыргыздардын өлкөсүндө көп тармактуу рухий маданиятыбыз калыптанып, дүркүрөп өсүп, аны өнүктүрүүдө чоң салым кошкон ойчулдардын жашагандыгы, алардын бүгүнкү күндөгү илим үчүн өтө кызыктуу эмгектерди жараткандыгы тууралуу даректүү, баалуу маалыматтар сакталып калган.

Мына ушундай даңктуу, алп ойчул, даанышман илимпоз, атактуу акын, мамлекеттик ишмерлерибиздин бири, жердешибиз Жусуп Баласагын. Баласагындык Жусуп, же Жусуп Баласагын - XI кылымда жашаган улуу акын, философ, энциклопедиялык билими бар илимпоз, адамдын жан дүйнөсү менен коомдук турмуштун соккон тамырын кармай билген билерман, *түрк сөзүнүн улуу устаты*. Ал азыркы Кыргызстандын Чүй районунун аймагында бир кезде карахандыктар ордо кылып турган Баласагын шаарында Түркия илимпозу Р.Р.Араттын эсептөөсү боюнча 1015-1016-жылдары туулган. Ал эми дагы бир түрк илимпозу А.Дилачардын эсептөөсү боюнча Жусуп 1018-жылы туулган. Жусуп өзү дастандын эки жеринде чыгармасын хижранын 462-жылында (азыркыча 1068-1070-жылдары) жазып бүттүм деп эскертет. Мына ушул маалыматтардын негизинде илимпоздор «Куттуу билимди» жазып бүткөн кезде анын автору 54 жашта болгон деп болжолдошот. Дастанга кара сөз түрүндө жазылган кириш сөздө «Кутадгу билигдин» авторунун Баласагын шаарында туулгандыгы, ал эми мурда башталган дастанын Кашкарда жазып бүтүрүп, табхач-ханга (Кашкардын ханы) тартуулагандыгы, ушул эмгеги үчүн хас-хажиб деген наамга ээ болгондугу кабарланат. Автордун өмүр баянына байланыштуу өзү тарабынан берилген бар болгон маалымат ушул. Кайсы уруудан чыккан? Кайсы уруунун тилинде жазган? Бул жөнүндө автор эч кандай кабар калтырбаган. «Кутадгу билигдин» автор жазган түп нускасы сакталып калган эмес, бирок түп нускадан көчүрүлүп алынган нускаларынын ар кайсы жерлерден табылып алынгандыгы белгилүү.

Ж.Баласагындын бизге чейин келип жеткен «Кутадгу билиг» китебинен өз доорунун алдыңкы көз караштарын, философиялык, социалдык, этикалык баалуу ойлорун окууга болот. 6600дөн ашуун эки жолдуу ыр саптарынан турган бул дастандын үч кол жазмасы белгилүү. Анын бир – Венада, экинчиси – Каирде, үчүнчүсү – Ташкентте. Ар бир кол жазманын өзүнчө артыкчылыгы бар. Ошондуктан, окумуштуулар үч кол жазманын негизинде анын жаралуу тарыхы, тили, басылышы, мазмундук айырмачылыктары жана жалпылыктары, структуралык түзүлүшү, идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү ж.б. маселелер тууралуу көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

«Кутадгу билигди» үйрөнүү ишинде В.В.Бартольд, В.Радлов, С.Е.Малов, Е.Э.Бертельс, А.Н.Кононов, Д.М.Насилов, Дилачар, Р.Р.Арат, К.Каримов, А.Валитова, И.В.Стеблева, Ф.Р.Зейналов, Б.Кенжебаев, Келимбетов, В.У.Махпиров, Ё.Караев, Б.Х.Султанов, И.В.Баролина өндүү көптөгөн окумуштуулар, түркологдор аздыр көптүр өздөрүнүн салымдарын кошушту.

«Кутадгу билигди» үйрөнүү иши алгач 1825-жылы француз түркологу, Париждеги колледждин чыгыш тилдери боюнча профессору А.П.Жобер тарабынан башталган экен. Андан кийин «Кутадгу билигге» Казан шаарындагы илимпоздор кызыга баштаган 1848-жылы жарыяланган түрк «Хрестоматиясына» И.Н.Березин Жобер бастырган «Кутадгу билигге» киришүүнүн текстин кошкон. 1870-жылы венгр түркологу Г.Вамбери «Кутадгу билигдин» веналык кол жазмасын толук жарыялаган.

Россияда «Кутадгу билигди» олуттуу илимий багыты академик В.В.Радловдун аракеттерине таандык. Ал бул ишке 20 жылдык өмүрүн арнаган. В.В.Радлов эмгектин уйгур диалектисинде жазылган деп эсептеген, кийин ал уйгур темасында жазылган көп сандаган материалдарды жана түрк тилдериндеги эстеликтерди кеңири изилдеп чыккандан кийин «Кутадгу билиг» уйгур тилинде жазылган деген пикиринен кескин түрдө баш тарткан: ««Кутадгу билиг» уйгур тилинде эмес деген пикирге келишиме да бир нерсе – уйгурлардын маданияты өнүккөн эл экенин айтып, мен башта «Кутадгу билиг» араб жана перс адабияты менен тааныш болгон уйгур окумуштуусунун эмгеги болсо керек деген элем. Менин «Кутадгу билиг» уйгур тилинде эмес деген пикирге келишиме да бир нерсе...өз эне тилинде биринчи китеп экенин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп отурат. «Кутадгу билигдин» авторунун сөзүн келтирели: «Араб тилинде жазылган китеп өтө эле көп, ал эми *түрк тилинде болсо бул китеп биринчи китеби*». Эмгек Баласагун шаарында колдонулуучу *түрк наречие*синде жазылган, анткени ал наречие автордун эне тили катары колдонулган». [6,89-б.] Академик В.Радлов жыйырма жылдай убактысын «Куттуу билимди» изилдөөгө арнап, жыйынтыгында мындай дейт: «Баласагын шаарынын перзенти катарында дастандын автору өз дастанын араб ариби менен жазып, *уйгурлардын жазма тили эч кандай таасир көрсөтө албаган*» [6,91-бет]

Чындыгында эле чыгарманын өзүндө автор ачык эле кайсы тилде жазылганын так далилдөөдө:

Китепти окуй турган окурманым,
Көркүнө түрк сөзүнүн нак тунарың.
Чыгыш жакта, жамы түрктүн элинде,
Буга тете китеп жок дейт эч кимде.

Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» эмгеги боюнча ар түрдүү көз караштардын келип чыгышы мыйзам ченемдүү көрүнүү, анткени поэманын түп нускасы жоголуп кеткен, ал эми көчүрмөлөрү араб жана уйгур ариптери менен жазылган. Көрүнүктүү чыгыш илимпозу академик В.Бартольд мындан жарым кылым мурда эле баса көрсөткөн: «Карахандыктар теги боюнча уйгурларга жатпайт, Жусуп Баласагындын чыгармалары уйгур тилинде жазылган эмес», - деген аргументтүү илимий далилдөөсү ырастайт. «Бизге толугу менен жеткен мусулман-түрктөрдүн адабий мурасы «Кутадгу билиг» чыгармасын Чүй суусунун алкагындагы Баласагында төрөлгөн Жусуп хас-хажиб -1069-70-жылдары жазып бүтүп, аны Кашкарда жашап, табгач Кара-Буура хандар ханы аталган ханга арнаган», - деп оюн улантат. [2, 419-б.]

Түркологдордун эмгектеринде белгиленгендей «Кутадгу билигдин» Жусуп Баласагын өзү жазган нускасы биздин күнгө чейин келип жеткен жок. Окумуштуулар негизинен поэманын кийинки уйгур жана араб алфавиттери менен көчүрүлүп жазылган нускалары боюнча пикир айтып келишет. Мындай ойдун пайда болушуна С.Е.Маловдун «Кутадгу билигдин» жазылышына карата айткан пикирлери түрткү болуп отурат. Ал минтип жазат: «Автор өзүнүн чыгармасын кайсы шрифт менен жазгандыгын айтуу кыйын, бирок да кол жазмалар, мисалы XVкылымдагы кол жазма боюнча ой жүгүрткөндө, Юсуп Баласагунский өзүнүн чыгармасын араб тамгасы менен жазган деп ойлоого болот, кийин

аны ханга белек катары берерде «Кутадгу билиг» уйгур шрифинде кайра көчүрүлүп жазылган болушу мүмкүн» [5,224-бет.]

Ал эми белгилүү окумуштуу Е.Бертельстин ою да муну ырастайт: «Куттуу билимдин»... тили түрк тилдеринин чыгыш тобуна жатат, жаңы азыркы өзбек, казак, кыргыз тилдерине жакындыгы бар». И.Стеблева «Куттуу билим» менен түрк тилиндеги классикалык поэзиянын тарыхы «башталат» деген.

Кийинки жылдар ичинде атактуу бабабыздын чыгармасы дүйнө элдерине кеңири таанылып баштагандан бери аны өзүнө энчилеп алууга аракеттенгендер көбөйдү. Бул чыгарманын кайсы тилде жазылгандыгы жөнүндө окумуштуулар арасында бүгүнкү күнгө чейин кызуу талаш-тартыштардын аягы басыла элек. Ошентсе да көпчүлүк пикир айтуучулар чыгарма *байыркы түрк тилинде* жазылгандыгын далилдеп келишет.

Окумуштуулардан В.Бартольд, Б.Юнусалиев, Б.Жамгырчинов, К.Артыкбаев ж.б. Жусуп Баласагындын теги боюнча *уйгур эмес* экендигин, анын биздин күнгө чейин жетип келген дастаны *уйгур тилинде жазылбагандыгын* илимде эчак таасын далилдеп, академик В.Бартольддун көз карашын улантышкан болуучу.

Алтындын салмагы көп, асылдын кардары көп демекчи, атактуу бабабыздын чыгармасын өзүнө энчилеп алууга аракеттенгендер көбөйдү. Казак, уйгур, өзбек туугандар да «Жусуп Баласагын казак» же «ал уйгур тилинде жазган, ошону үчүн ал уйгур болгон», «чыгарма чагатайча жазылган, демек ал өзбек» деп да чыгышты. Окумуштуу К.Артыкбаев бул маселе боюнча мындай деп жазат: «Айла канча, элибиздин көп кылымдар бою цивилизациядан артта калып, жалаң мал менен көчмөнчүлүк оокат кылып келишинин кесепетинен бул өңдүү өз ата-бабаларыбыз жөнүндө тээ XIX кылымда Европадагы чыгыш таануучу илимпоздор даназа кылып, анан Россиянын окумуштуулары тереңдеп иликтөөгө алып, акыры Октябрь революциясынын жарык таңынын аркасында гана илим-билимге ээ боло баштаган биздин элге өзүнүн жеринен чыккан Жусуп, Махмуд өңдүү улуу адамдарды кайрадан белгилүү болуп, ошондо каныбызга бүткөн кашандыктан, момундуктан, жалтаңдыктан улуу бабаларыбызды таанып алгыча тили, дили бир кээ бир тектеш элдер озунуп аларды өзүнүн энчисине ыйгарып алууга үлгүрүп отургандыгын азыр кейиштүүлүк менен гана белгилөөгө тура келет. Атүгүл кыргыздын улуу мамлекети жашап турган кезинде Орхон, Эне-Сай бойлорундагы таш эстеликтерди кыргыздыкы деп ири окумуштуулар далилдеп берсе да оозубузга кум куюп алгансып тымпыйып келбедикпи [1, 16-б.]

«Кутадгу билиг» дастанынын азыркы кыргыз тилине поэтикалык тил менен толугу менен которгон таржымачы Т.Козубеков да өз пикирин айтат: «Баласагындын эмгеги түрк тилинде жазылганын далилдеш үчүн биз Жусуп бабабыздын замандашы, чоң тилчи аалым, кашкарлык Махмуддун «Түркий тилдер сөз жыйнагы» эмгегин барактап көрүп, бир тыянакка келдик. Эң башкысы – таза түрк тили азыркы Ала-Тоо аймагында, Уйгурлар өлкөсүнө чейинки аймактарда жашаган элдерге, анын ичинде түрк, түркмөн-огуз, чигил, йагма, кыргыздарга таандык экенин жазат. Ал эми биздин Жусуп Баласагын бабабыз өзү: «Китепти окуй турган окурманым, көркүнө түрк сөзүнүн нак тунарың», - деп кулагыбызга куюп жатат. Менин минтип кесе айтып отурганыма дагы бир кынтыксыз далилдер негиз болуп турат – алар түпнусканын өзүндөгү колдонулган (башына аягына чейин) таза кыргыз сөздөрү, болгондо да ушу күнү бүгүн да өз маанисин жоготпой ошол бойдон (миң жыл мурункудай эле) сакталып калган даана, жандуу сөздөр. Мисал кылалы десек, чыгарманы башынан аягына чейин көчүрүп чыгууга аргасыз болмокпуз», - дейт котормочу Т. Козубеков. [4,14-бет]

Биздин ушул оюбузду залкар жазуучубуз Түгөлбай Сыдыкбеков атабыз Жусуп Баласагын бабабыздын «Куттуу билим» дастанынын биринчи басылышына жазып берген баш сөзүндө да: «Махмуд Кашгаринин «Сөздүгүнө» топтолгон байыркы түрк сөздөрүнүн жүздөн сексени бүгүнкү күндө элибиз сүйлөгөн жандуу сөздөр экенин ким тана алат!» - [4,5-16-б.] деп даана тастыктап жатат. Тарыхый негиздери жагынан гана эмес, грамматикалык, лексикалык жана поэтикалык жагынан да «Кутадгу билиг» *түрк элдерине*

Дастандын бүткүл турпаты, анын ар бир бөлүгү бүтүндөй билимдүү болуунун маанисин улам жаңы турмуштук мисалдардын негизинде ачып берүүгө арналган. Ошого карбастан автор дастандын баш жагында окуу менен билимдүүлүктүн коомдогу ролу кандай боло тургандыгы жөнүндө атайы главаларды жазып киргизген.

Акылды карызга эч ким бербейт колго,

Акыл-бул жараткандан алган олжо. [4,163-б.]

Биздин кандаш, тектеш Жусуп Баласагын акылман бабабыздын «Куттуу билим» дастаны миң жылды чапчыды. Ал эми өзүнүн түздөн-түз тукумдары болгон бүгүнкү кыргыздардын колуна тийгенине жыйырма жылдан ашты десек болот. Бүгүнкү күнү да Жусуп Баласагын бабабыздын акыл-насаат, макал-лакап, жүрүм-турум, адеп-ахлак, нарк-насил, карым-катнаш, таалим-тарбия, дегеле адамдык касиеттердин түбөлүктүү көөнө эрежелерине толгон бул алтынга тете чыгармасына элибиз али да муктаж. Анткени, байыркы бабабыз бул – үнү өчпөгөн, боегу оңбогон, акылы кемибеген чыгармасы менен ошол учурдагы өз замандаштарына, келечекки урук-тукуму, мураскерлери болгон бизге чоң үмүт артып кайрылып жатканын танууга болбойт. Жусуп Баласагын дүйнөлүк тарыхта түрк тилиндеги адабияттын негиз салуучусу, баштоочусу.

Пайдаланылган адабияттар

1. Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. – Бишкек: Адабият. – 1990. 35-б
2. Бартольд В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана Бишкек.1996. 472-б
3. Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары.-Б., 1999
4. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. –Бишкек: Жаңы Жер. -2015.
// которгон Төлөгөн Козубеков //
5. Малов.С.Е. “Памятники древнетюркской письменности” М-Л., 1951. 224-б.
6. Радлов В.В. Кут билим жөнүндө акыркы сөз//Кыргызстан маданияты.-1969ж.б
7. Сыдыкбеков Т. Кут белгиси билик// Китепте: Жусуп Баласагын. Куттуу билим. – М.:НИК.-1998.-9-б
- 8.Стеблева И. Түрк тилиндеги адабият// Китепте: Кыргыздар.-Бишкек: Кыргызстан. -1993.
9. Koç Kenan, Kazak Edebiyatı I, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2007. 432 S.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
**Ж.БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫ ТҮРК
МАДАНИЯТЫНЫН КҮЗГҮСҮ**

Аскарбек Бедельбаев* Кыргызстан

Макалада түрк тилинде жазылган чыгарманын мааниси, мазмуну жана таралышы чагылдырылат. Негизги көңүл поэмадагы элдердин достугун, гуманисттик идеяларын ачууга бурулган. Ислам баалуулуктары менен илим-билимдин мамлекеттик башкаруу системасынын калыптанышына жана бекемделишине тийгизген таасири чыгарманын негизинде талдоого алынды. Карахан мамлекетинин мезгилине таандык чыгарма жалпы түрк элдеринин баа жеткис маданий мурасы экендиги көрсөтүлдү.

Ачкыч сөздөр: Карахан каганаты, Герат, Каир жана Наманган кол жазмалары, Хас-Хаджиб, ислам маданияты, түрк элдери, түрк маданияты, гуманисттик идеялар.

**YUSUF HAS HACİB’İN “KUTADGU BİLİĞ” ESERİ TÜRK KÜLTÜR VE
MEDENİYETİNİN AYNASI**

Askarbek Bedelbayev* Kirgizistan

Bu makalede Türkçe yazılmış eserin önemi, içeriği ve yayılması yansıtılmaktadır. Ayrıca bu eser açısından insanlar arasındaki dostluk ve insancıl fikirlerine önem verilmektedir. İslam değerleri ile eğitimin devlet yönetim sisteminin oluşumu ve güçlenmesine etkisi, bu eserin esasında ele alınmaktadır. Böylece Karahanlı Devleti döneminde yazılmış “Kutadgu Bilig” eserinin bütün Türk halklarının son derece önemli kültür mirası olduğu gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler: Karahanlı Devleti, Gerat, Kanza ve Namangan el yazmaları, Has Hacıb, İslam medeniyeti, Türk halkları, Türk medeniyeti, insancıl fikirler.

Адамзат коомунда ааламдаштыруу процессинин ыкчамдашы менен тектеш элдер, алардын ичинде түрк дүйнөсү өз тарыхына жана маданий мурастарына кайрылып, өзүлөрүнүн түпкү тек-тамырынан, көрөңгөлүү каада-салттарынан жана көөнөргүс руханий байлыктарынан жалпылыктарды издөөдө. Бул табигый көрүнүш. Анткени өткөн тарыхтын сабактары менен ата-бабалардан калган асыл мурастардын жалпылыгы түрк элдеринин бүгүнкү жана келечекте биримдешүүсү үчүн түгөңгүс гүлазык катары кызмат кылат. Айрыкча, түрк тилдүү элдердин орто кылымдардагы тарыхын изилдөөдө түрк дүйнөсүнүн маданиятына баа жеткис салым кошушкан даанышман ойчулдарыбыз Ж.Баласагын менен М.Кашгаринин эмгектерин кылдат талдоо жакшы натыйжаларды берээри шексиз.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 2015-жылдын 13-майындагы “Ж.Баласагындын 1000 жылдыгы жөнүндө” Жарлыгы жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин токтомунун⁷⁴ негизинде 2015-2016-жылдары түрк тилдүү мамлекеттерде Ж.Баласагындын маарекеси кеңири белгиленди жана коомчулуктун кеңири катышуусу менен жогорку деңгээлде өткөрүлдү.

Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгында белгиленгендей, Жусуп Баласагын орто кылымдардагы кыргыз жана түрк тилдүү элдердин мамлекеттүүлүгүнүн тарыхындагы өзгөчө барктуу инсан, Карахан каганатынын көрүнүктүү мамлекеттик ишмери жана түрк дүйнөсүнүн маданияты менен мамлекеттик башкаруу теориясына

**Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Тарых жана чөлкөм таануу факультетинин деканы, профессор askar.bedelbaev@gmail.com*

** Cusup Balasagun Kirgiz Millî Üniversitesi Tarih ve Bölgesel Araştırmalar Fakültesi Dekanı Prof.Dr.*

эбегейсиз чоң салым кошкон улуу ойчул болуп эсептелет.⁷⁵

IX-XII кылымдарда гүлдөп-өнүккөн Карахан каганаты Борбордук Азияда Улуу кыргыз дөөлөтүнүн түзүшүнө жана кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүнө зор таасир тийгизген. Бул мезгилде Кыргызстандын аймагында 60 тан ашык шаарлар болгондугун бизге жеткен Өзгөн тарыхый-архитектуралык комплекси, Шах-Фазил эстелиги, Таш-Рабат кербен сарайы, Баласагын шаарындагы Бурана мунарасы жана башка көптөгөн эстеликтер күбөлөп турат.⁷⁶

Биздин жердешибиз, жалпы турк элинин сыймыгы, даанышман ойчул- гуманист жана акын Жусуп Баласагындын түрк тилинде жазып калтырган “Кутадгу билиг” (Куттуу билим”) поэмасы бүгүнкү күндө дүйнөлүк руханий дөөлөттөрдүн алтын казынасынан түбөлүккө орун алган. Коомдук - социалдык, дидактикалык, философиялык жана адеп-ахлактык багыттагы эмгекте адамзаттын ой-мүдөөсүн чагылдырган гуманисттик-прогрессивдүү идеялар камтылып, мамлекетти башкаруунун теориясы менен практикасы жетик иштелип чыккан.

Бул асыл мурас бизге сакталып калган үч – Герат (Вена) (1796), Каир (1896) жана Наманган (1913) кол жазмаларынын негизинде жеткен. Бүгүнкү күндө алардын бири - Венадагы королдук китепканада, экинчиси - Санкт- Петербургдагы Чыгыш таануу институтунун кол жазмалар фондусунда, үчүнчүсү-Озбекстандын Чыгыш таануу институтунун кол жазмалар фондусунда сакталып турат. Акыркысынын фото көчүрмөсү 1927-жылы Түрк лингвистикалык коомуна (Анкара) жана эгемендүүлүк жылдары Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын Ч.Т.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусуна белекке берилген. Тилекке каршы Жусуп Баласагындын өз колу менен жазылган түп нускасы али табыла элек.

Даанышман ойчул өзү белгилегендей, чыгармасын 1069-1070- жылдары, 18 айдын ичинде бүткөрүп, акыркы бөлүмдөрүн Кашкарда жазган. Ошол доордун тартиби боюнча Жусуп Баласагын “Куттуу билим” поэмасын Карахан каганатынын башчысы Тавгач Кара Буура ханга тартуу кылган. Жердешибиздин эмгегин каган өтө жогору баалап, ага Хас-Хаджиб (улуу кеңешчи) деген мамлекеттик жогорку наам ыйгарган. Бул тууралуу Жусуп Баласагын чыгармасында:

“Белекке эсеп жеткис берди дүйнө,

Калем акы, ак пейили көңүлүндө.

Анан да Хас-Хаджибдик наамын берип,

Өзүнө кызматка алды жакын көрүп,”-деп белгилейт⁷⁷

Академик В.В. Радлов белгилегендей араб арибин колдонуу менен нукура түрк тилинде кол менен жазылган чыгарманы хан сарайындагы катчылар бир нече нускада көчүрүшүп, кошуна мамлекеттерге белекке бергендигин дастандагы:

“Ар бир элдин улуктары чыгарып,

Ат беришти өз заңына ылайык.

“Такывалык жыйнак” дешти бүт чинде,

“Мамлекет түркүгү” дейт мачинде

А Чыгыштын улуктары атактуу,

“Өкүмдарлар зыйнаты деп аташты.”

“Шах китеби”- деп коюшту ирандар,

“Куттуу билим”- деп аташты турандар”,⁷⁸ - деген саптар айкын күбөлөп турат.

Ошентип, Ж.Баласагындын адамзатты сүйүүгө багытталган гуманисттик идеялары түрк тилдүү элдерге гана эмес, Кытай, Иранга чейин таралып, окурмандар тарабынан жогору бааланган.

Көөнө түрк тилинде жазылган “Куттуу билим” чыгармасы орто кылымдардагы түрк

элдеринин орток чыгармасы болуп саналат. Ал 85 бөлүмдөн жана 13290 ыр саптарынан турат.

Чыгарманын киришүүсүндө:

“Китепти окуй турган окурманым,

Көркүнө түрк сөзүнүн нак тунарың⁶.

Китеп көп араб, тажик тилдеринде,

Бул китеп эң биринчи биздин тилде⁷, - деп белгилөө менен:

Китеп сөзү- Богра хан заң-зили,

Маңызы да, өзөгү да хан тили⁸,” - деп, Карахан мамлекетинин мыйзамдуу тили экендигин көрсөткөн.

Ал эми Ж. Баласагындын өмүрү менен чыгармачылыгын кыйла терең изилдеген З. Эралиев, Карахан каганатынын тарыхын жазган Ө. Караевдин Борбордук Тянь-Шандагы көчмөн уруулар:- чигилдер, карлуктар, ягмалар, тухсилер ж.бдын биримдигине таянып, карахандыктар өз мамлекеттин түзүшкөн деген пикирин колдоо менен бул уруулар кийинчерээк кыргыздар менен жуурулушуп кеткен деп эсептейт.⁹ Көлдөгү Барскоон шаарында XI кылымда туулган улуу ойчул Махмуд Кашгари “Диван лугат ат-түрк” (“Түрк тилдеринин сөздүгү”) деген эмгегинде Карахан мамлекетиндеги кыргыз кыпчак, огуз, тухси, ягма, чигил, ыграк жана чаруктардын нукура түркчө жылгыз тили бар экендигин белгилеген.¹⁰

“Куттуу билим” чыгармасынын тилдик өзгөчөлүктөрүн терең изилдеген көрүнүктүү кыргыз түркологу С.Сыдыков текстте Орхон-Енисей жазмасындагы сөздөрдүн сакталгандыгын жана Орто Азиядагы кыргыздардан башка түрк тилдүү элдердин бирине да мүнөздүү болбогон үнүү тыбыштардын жоон, ичке болушуна карап ээрчип өзгөрүшү көп сакталгандыгын көрсөткөн.¹¹

Ошого карабастан, советтик мезгилдеги айрым чыгыш таануучулардын жаңылыш көз караштарына жетеленген көпчүлүк кыргыз илимпоздору Жусуп Баласагындын чыгармасы уйгур тилинде жазылган деп эсептешкен. Белгилүү адабият таануучу К.Артыкбаев жана Кыргыз эл жазуучусу Т.Сыдыкбеков баштаган чакан топ гана эки аалымдын кыргыз жергесинде төрөлгөндүгүн, алардын баа жеткис чыгармалары түрк элдеринин орток маданий мурасы экендигин талбай далилдөөгө аракеттенишкен. Азыркы мезгилде алардын көз караштары толук колдоого алынган.

“Куттуу билим” чыгармасын которуу, жарыялоо жана изилдөө иштери XIX кылымда эле башталган. Француз түркологу А.П. Жобер 1825-жылы, венгр түркологу Армений Вамбери 1870-жылы, В.В. Радлов 1890-жылдан тарта, С.Е. Малов 1929-жылы “Куттуу билимдин” тексттерин талдоого алышып, үзүндүлөрүн жарыялашкан.

Түрк окумуштуусу Решид Рахмети Арат биринчилерден болуп үч кол жазманы терең изилдеп, 1947-жылы түрк тилинде жарыялаган. Чыгарманын такталган жана толукталган варианттары 1959-чу жана 1979-жылдары кайрадан басылган. Анын негизинде 1971-жылы өзбек, 1983-жылы орусча тексти жарыяланган.

Ж.Баласагындын поэмасын тарыхый-адабий багытта изилдөөгө түрк окумуштуусу А.Дилачар чоң салым кошкон. Анын 1972-жылы жарык көргөн эмгегинде “Куттуу билим” карахан-түрк тилиндеги эстелик экендиги жана түрк тилдеринин түштүк-батыш же орто-азиялык огуз тобуна кирээри аныкталган. Мындан сырткары 1971-жылы өзбек, 1986-жылы казак, 1988-чи жана 1993-жылдары кыргыз тилдерине которулуп, жарыяланган.

Даанышман ойчул көөнөргүс эмгегинин баш сөзүндө белгилегендей “китептин өзөгү — айрым өзгөрбөс, түбөлүктүү түшүнүктөрдөн турат: биринчиси - адилет, экинчиси - дөөлөт, үчүнчүсү - акыл, төртүнчүсү - каниет делип, алардын ар бирине түркчө өз аттары берилген: адилетти Күнчыкты Элик атаган, бул өкүмдар (хан), дөөлөттүн аты - Айтолду, ал увазир, акылга Акдилмиш деген ат берилген, ал увазирдин уулу, а каниет болсо Өткурмуш аталып, аны ииниси делген¹². Аталган төрт каармандын диалогу, өз ара баарлашуусу, ой толгоолору аркылуу коомдук турмуштун баардык тармактарындагы олуттуу көрүнүштөргө терең баа берилип, гуманисттик идеялар кеңири таркатылган.

Ислам маданиятынын түбөлүктүү жол-жоболоруна негизделген баа жеткис чыгармада дүйнөдөгү баардык элдерди этникалык жана диний айырмачылыктарына карабастан өз ара баарлашууга жана ынтымакта жашоого үндөгөн ыр саптары арбын кездешет. Алсак, поэмада:

Такывалар сопу да динди сактап,

Боорукердик кылышат дайым мактап,

Боорукер жан адам муңун бүлүшөр

Колдогу ашын ачтар менен тең ичер”, - деген ыр саптар менен бирге, башка элдерге мамиле жөнүндө:

“Бөтөнбү, элчи бекен - иште талап,

Сый кылып белек бергин, ичир тамак,

Жатарына жай камда, азык бөлүп,

Жайлуунун жайсыздын да камын көрүп¹⁴”, - деп меймандостукка жана толеранттуулукка чакырат.

Чыгарма жаралган мезгилде Карахан хандыгында ислам мамлекеттик дин катары кабыл алынганына жүз жылдан ашуун убакыт өткөн эле. Андыктан улуу ойчулдун ыр саптарында исламдын адамзатты сүйүүгө, башка диндегилер менен ынтымакта жашоого, алардын көз караштарын сыйлоого жана жакшы жактарын кабыл алууга багытталган санат-насыяттар арбын кездешет. Мындай гуманисттик ой-пикирлер чыгарманын башкы идеясы болуп саналат десек жаңылбайбыз. Анткени, даанышман ойчул Ж.Баласагын түрк элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгы менен бай руханий байлыктарын гана өздөштүрбөстөн, ошол мезгилдеги Чыгыш өлкөлөрүндө болуп, илим-билимдин жетишкендиктерин да терең үйрөнгөн. Натыйжада, “Куттуу билим” дастаны жалпы адамзаттык мүдөөлөрдү кучагына алган гуманисттик-прогрессивдуу идеялардын негизинде жазылган. Акылман бабабыздын:

“Болсом дагы Хосров, Кайсар, Шаддад,

Шаддад сымак бейиштей өстүрсөм бак,

Же дүйнөнү багынтсам Искендердей,

Же жашасам Ной сымал өлүм билбей Болсо дагы Хайдардай нар кескеним,

Үрүстөмдөй атагым болсо менин,

Иса сымал көккө учуп чыгайын,

Нуширвандай адил заңды курайын”¹⁵, - деген саптарынын өзү эле анын дүйнө таанымынын кенендигинен кабар берип, мезгилинде эле баардык элдердин жакындашуусунда жана баарлашуусунда гуманисттик багыттагы руханий байлыктар зор роль ойноорун көрө билгендигин күбөлөп турат.

Өз мезгилинен озуп, өлбөс чыгарма жараткан жердешибиз Ж.Баласагынга мамлекеттеги баардык катмардын өкүлдөрү менен баарлашуу, пикир алышуу, башка элдер менен ынтымакта жашоого умтулуу, коомдогу окуялар менен көрүнүштөргө сабырдуулук жана көтөрүмдүүлүк менен мамиле жасоо мүнөздүү болгон. Ал жогоруда аталган төрт каармандын пикирлешүүсү аркылуу адамзатты сүйүү идеяларын ырааттуулук менен өркүндөтүп, элдердин ынтымагына баарлашуу аркылуу гана жетишүүгө болоорун ынанымдуу көрсөткөн.

Ж.Баласагындын көркөм мурасындагы ой-пикирлерди шарттуу түрдө төмөндөгү төрт топко бөлүүгө болот:

1. Мамлекеттик башкаруу системасындагы кызматкерлердин ортосундагы мамиле;
2. Башка мамлекеттер жана элдер менен ынтымакта жашоо;
3. Уй-бүлөө күтүү жана балдарды тарбиялоо;
4. Достукту жана жоро-жолдоштукту аздектеп күтүү

Бул багыттардын бардыгында тең ийгиликтерге жетишүүнүн ачкычы адамзаттын асыл сапаттары-иштермандык, даанышмандык, жөнөкөйлүк, боорукердик, кайрымдуулук, кечиримдүүлүк, калыстык, адилеттик, абийирдүүлүк, сабырдуулук жана билимдүүлүк экендиги таасын көрсөтүлгөн. Ошентип, мамлекеттик деңгээлдеги иштерден тартып, жеке

адамдардын ортосундагы жылуу мамилелерди сактоодо өз ара баарлашуу, пикир алмашуу жана бири-бирине көтөрүмдүү жана сабырлуу болуу жөнүндөгү гуманисттик ой-пикирлер чыгарманын негизги өзөгүн түзүп турат.

Гуманисттик идеялардын талбас жарчысы Жусуп Баласагын өз доорунда энциклопедиялык терен, билим алган даанышман ойчул болгон. Ал көөнө түрк тилинен сырткары араб жана фарси тилдерин терең өздөштүрүп, Бухара, Самарканд, Кашгар, Рее, Багдад ж.б. шаарлардан терең билим алган. Ал Аристотель, Аль-Фараби, Ибн-Сина, Беруни сыяктуу дүйнөлүк атагы бар залкар инсандардын эмгектерин жана ислам дининин адамзатты сүйүүгө багытталган хадистерин терең өздөштүргөндүгү эмгектин бүт мазмунунан даана көрүнүп турат.

Академик А.Н. Кононов: “Баласагунский поэмадан дапдаана көрүнүп тургандай чыгаан акын, чексиз билимдүү, адамдын жан- дүйнөсүн мыкты билген философ, илимпоз-энциклопедист, араб-перс поэзиясынын, түрк фольклорунун өзгөчөлүктөрүн кылдат билген калемгер болгон; астрономияны жана математиканы, медицинаны жана элоквенцияны, шахматты жана элдик спорттук оюндарды мыкты өздөштүргөн, уучулук менен канаттууларды багууну жакшы билген”¹⁶,-деп таасын белгилеген.

Ж.Баласагындын өлбөс-өчпөс “Куттуу билим” чыгармасы адамзаттын асыл кенчи жана орто кылымдардагы түрк элдеринин өнүгүү деңгээлин жана рухий маданиятын таасын чагылдырган күзгүсү катары түбөлүккө сакталат.

Илимий шилтемелер:

1. “Улуу ойчул, илимпоз, акын Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгы жөнүндө”. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин токтому.- 2014.-12-ноябрь.-№443 6-V
2. “Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгы жөнүндө”. Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы.-2015.-13-май.
3. Ошондо эле.
4. Ж.Баласагын. Куттуу бил им: Дастан/ Байыркы түрк тилинен которгон Т.Козубеков. -М.:НИК, 1993.-34-бет.
5. Ошондо эле. -32-бет.
6. Ошондо эле. -32-бет.
7. Ошондо эле. -34-бет.
8. Ошондо эле.-31-бет.
9. Эралиев З. Жусуп Баласагын. Окуу куралы.-Б.,2000. -6-7-бб.
10. Махмуд ибн Хусейн Кашгари. Түрк тилдер сөз жыйнагы (каторгон Т.Чороев)//Китепте: Кыргыздар.2-Т,Б., 1993.-447-бет.
11. Сыдыков С. Баласагындык Жусуп жөнүндө эмне билебиз? /Кыргызстан маданияты.-1986. -24-июль
12. Баласагын. Куттуу билим: Дастан. -29-бет
13. Ошондо эле. -209-бет
14. Ошондо эле. -211-бет
15. Ошондо эле.-480-бет
16. Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласагунского “Благодатное знание”/ В кн.: Юсуф Баласагунский. Благодатное знание.-М.,1983г. -517-6.
17. Akar Ali, *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
TÜRK ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТ АЛЧУ БИЛИМ» ПОЭМАСЫ – ТҮРК
ЭЛДЕРИНИН ТИЛИНДЕ, АДАБИЯТЫНДА ЖАНА МАДАНИЯТЫНДА**

Дунканаев Абдыкалык, Байтикова Тилек* Кыргызстан

Макалада «Кут алчу билим» дастаны тууралуу кеп болот. Чыгарманын түрк элдеринде орток мурас катарында адабий чөйрөдө жана маданиятта колдонулушу тууралуу маселе козголот. Чыгарма биздин ата-бабаларыбыздын руханий жашоосунда кылымдардан бери өз ара тыгыз байланыштагы түрк элдеринин маданиятынын түпкү башатын аныктаган элдик адабий кенч десек болот.

Боордош элдердин маданияты тууралуу кеп козгоодо да, аталган чыгармадан айланып өтүп кетүү мүмкүн эмес. Анткени, адам турмушунун ар түрдүү жагдайларын көркөм чагылдырган терең философиялык чыгарма түрк тилдүү элдердин маданий окшоштуктарын изилдөөдө эң маанилүү материал болуп берет. Мисалы, автордун билим алуу жөнүндөгү философиялык ой толгоолору бүгүнкү күндүн глобалдуу маселесине айланып, бардык адамзатка багытталгандай элес калтырат. Ошону менен бирге «Кут алчу билимде» автор өз доорундагы этика-эстетикалык нормаларды, философиялык идеяларды ошол учурдун маданияты менен бирдикте карагандыгы да бүгүнкү күндүн үлгүсү боло алат.

Макалада негизги идея автордун поэмадагы илим, билим тууралуу ойлору, ал идеялардын боордош элдердин тилинде, адабиятында, маданиятында, дегеле, күнүмдүк жашоо турмушта кандай деңгээлде колдонулуп жаткандыгы тууралуу кеңири сөз болот. Ошону менен бирге, чыгарманын билимге арналып жазылган ыр саптары илимий негизде талдоого алынып, салыштыруу менен анализденет. Дастандагы илим, билим, тарбия ж.б. жааттагы эң сонун идеялар кут сөзүнө куп жарашып, аны менен ажырагыс байланышта каралып, кут сөзүнүн маани-маңызын ачып берет. Алардын философиялык жактан жандуулугу, таасирдүүлүгү окурмандардын жан дүйнөсүн байытып, руханий азык катары ар бир түрк элдеринин окутуу жана тарбиялоо процесстеринде колдонулуп келе жаткандыгы тууралуу материалдар орун алмакчы.

Түйүндүү сөздөр: окуу, илим, билим, инсан, түрк элдери, адабий чөйрө, маданият, кут, руханий байлык, адилет, каниет, айкөлдүк, ырыскы, дөөлөт, жан дүйнө жаратылышы, философиялык ой толгоо, аң-сезим, этика, эстетика, глобалдуу маселе.

**YUSUF BALASAGUN'UN "KUTADGU BİLİĞ" ADLI ESERİ, TÜRK DİLLERİNDE,
EDEBİYATINDA VE KÜLTÜRÜNDE**

Kalık Dunkanayev*Tilek Baytikova Kirgizstan

Makalede, Kutadgu Bilig adlı eserden söz edilmekte, adı geçen eserin Türk halklarının ortak mirası olarak, edebiyat çevresinde ve kültüründe kullanılmasıyla ilgili bilgiler verilmektedir. Adı geçen eseri, atalarımızın manevî hayatında asırlardan beri devam edegelen sıkı bağlantıda olan Türk halklarının kültürünün temelini ortaya koyan edebî halk hazinesi şeklinde adlandırabiliriz. Kardeş halkların kültürü hakkında söz edildiğinde de, adı geçen eseri atlayıp gitmek mümkün değildir. Çünkü insan hayatının her türlü etabını edebî olarak yansıtmakta olan derin felsefî eser, Türk dili konuşan halkların kültürel benzerlikleri incelemede de önemli bir kaynak olarak ortadadır. Mesela, yazarın eğitim alanındaki felsefî düşünceleri günümüzde de küresel meselelerin biri olup, tüm insanoğluna yönelik gibi durmaktadır. Bunun yanında Kutadgu Bilig

**филология илимдеринин доктору, доцент, Кыргыз филология, педагогика жана искусство факультетинин деканы /филология илимдеринин кандидаты, доцент, башталгыч билим беруу кафедрасынын башчысы, К.Тыныстанов атындагы ИМУ*

** Prof. Dr. \Doç. Kasım Tınıstanov Isık Göl Devlet Üniversitesi,Kırgız dili ve Edebiyatı Fakültesi*

adlı eserde, yazar kendi döneminden etik-estetik normları, felsefî ideolojileri o dönemin kültürüyle birlikte bakıldığı zaman da, günümüze örnek teşkil eder.

Makalede, esas ideal yazarın şiirdeki ilim-bilim hakkındaki düşünceleri, o düşüncelerin kardeş halkların dilinde, edebiyatında, kültüründe, sözün kısası, günlük hayatta hangi seviyede kullanılmakta olduğu hakkında genişçe söz edilmektedir. Aynı zamanda, adı geçen eserin bilime ithaf edilip şiirleri ilmî esas üzere incelenip, karşılaştırılarak analiz edilmektedir. Eserdeki ilim-bilim, terbiye vb alanlarındaki en güzel düşünceler, eserin "kut"(kutlu) sözüne iyice yakışmış, onunla bölünmez bir şekilde incelenerek, "kut" sözünün anlamı verilir. Onların felsefî anlamda canlılığı, tesirli olması okurun dikkatini kendine çekip, ruhî gıda olarak her bir Türk halkının talim-terbiye faaliyetlerinde kullanılagelmekte olduğu hakkındaki bilgilere yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Bilim, ilim, insan, Türk halkları, edebî çevre, kültür, manevî zenginlik, kut, felsefî düşünce, etik, estetik, küresel mesele, adalet, yiğitlik.

Бүтүндөй түрк элдерине орток, маданий мурас катары адабий чөйрөдө жашап келген «Кут алчу билим» дастаны жөнүндө кеп учугу бүгүнкү күндө да үзүлбөй келет. Чыгарма биздин ата-бабаларыбыздын руханий жашоосунда кылымдардан бери өз ара тыгыз байланыштагы түрк элдеринин маданиятынын түпкү белгилерин аныктаган элдик адабий кенч десек болот. Академик А.Акматалиевдин: «Куттуу билим түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин мактаныч менен туткан, жападан жалгыз орто кылымдагы көөнөрбөс жазма чыгармасы»-деген жүйөлүү пикири жогоруда айткан оюбузду тастыктайт [22-б].

Азыркы учурда Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» поэмасынын үч нускасы, биринчиси Вена шаарында (Австрия), экинчи нускасы Каир шаарында (Египет), ал эми үчүнчү нускасы Наманганда (Өзбекстан) сакталып турат. Адабий эстеликтин үчүнчү нускасы учурда Өзбекстан Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунун кол жазмалар фондунда сакталууда. Наманган жана Каир шаарларынан табылган нускалар араб ариби менен жазылган.

Аманат катары Жусуп Баласагындын калган адабий, маданий мурас учурда да бүтүндөй түрк элдеринин илим чөйрөсүндө улам кызыгуу арттырып, илимпоздордун көңүлүн буруп, сырдуу дастандын улам бир жагы ачылып жатат. Мисалга алсак, поэманын жазма адабияттагы баалуулугун (А.Акматалиев), андагы башкаруу маданиятын (С.Абдрасулов), түрк философиясынын калыптанышына поэманын таасирин (Жамгырчы Бөкөшов), чыгарманын таалим-тарбиядагы маанисин (А.Хожибобоев, Б.Канназарова), дастандагы толеранттуулук маселесин (Айгүл Доранова) ж.б. изилдөөчүлөр саресеп салып иликтөөгө алышкан [120-б]. Өзгөчө белгилеп кете турган учур болуп, «Кут алчу билим» дастанынын кытайда окумуштуу Гульниса Жамал тарабынан иликтөөгө алынышы илим чөйрөсүндө чоң кызыгуу туудурган. Аталган изилдөөдө эл аралык деңгээлде изилдөө иштери, ошону менен бирге чыгарманын изилденген этаптарына терең анализ жүргүзүлүп, келечекте чыгарманы билим берүү системасында окутулушуна баалуу материал боло алган десек жаңылышпайбыз.

"Кут алчу билимдин" тилине кайрылсак, дүйнөдөгү ар кайсы эл, аалымдар "Кут алчу билимди" изилдөөдө анын кайсы тилде жазылгандыгын талашып келишет. Кызыгы, окумуштуулар калкы азыркыга дейре так кесе айтылган бир пикирге келе элек. Андыктан чыгарманын тили: байыркы уйгур тили, бууракан тил, чыгыш түрк тили, карлук тили, аралашма тил деген беш түрдүү көз караштар бар. Окумуштуу В.Радлов чыгарманын автору түрк сөзү менен жаздым деп жазып калтырганын айткан. Ал эми кыргыз адабиятчы-окумуштууларынын бири, профессор Качкынбай Артыкбаев Баласагын аймагын жердеген түрк урууларынын тилинде жазылганан күмөн санабоо керектигин айтса, окумуштуу Назгүл Турдубаева өз изилдөөлөрүндө Жусуп Баласагын дастанынын таза түрк тилинде, анын байыркы кыргыз тилинде деп жазган далилдүү көз караштарын жазып берет.

Поэма жети тилге которулган. Биринчи котормосун 1971-жылы өзбек тилине

К.Каримов, экинчи котормосун 1983-жылы орус тилине С.Иванов, үчүнчү котормосун 1984-жылы уйгур тилинде Абдурахим Өткүр, Ахмет Зийаи, Мамтемин Юсуп, төртүнчү котормосун 1986-жылы казак тилине А.Егеубаев, бешинчи котормосу 1988-жылы түрк тилине Рашид Арат, алтынчы котормосу кыргыз тилинде 1988, 1993, 2016-жылы кыргыз тилине Төлөгөн Козубеков, 2013-жылы дагы кыргыз тилине Сагалы Сыдыков которгон. Жетинчи котормосу 1992-жылы Кызыл-суулук кыргыздардын кыргыз тилине (араб жазуусу менен) жана илим дүйнөсүнө Турганбай Кылычбектин, Нооруз Үсөнаалынын эмгегинин аркасында жарыяланды.

Орус окумуштуусу В.В.Радловдун окуучусу жана илим мураскору С.Е.Малов айрымдардын «Куттуу билимдин» кириш сөзүн Жусуп Баласагын жазган эмес, ал башкалардын чыгармасы, же болбосо аны автор башка чыгармасы үчүн жазган деген көз караштарына байланыштуу өзүнүн “Байыркы түркий тилиндеги документтер” деген макаласында “Мейли, грамматика, форма жагын же болбосо синтаксис жагын же лексика жагынан болсун, бардыгы менин оюма зыян келтирбеди, мен ал башталышты бүтүн чыгарманы аяктаган Жусуп жазган деп караймын”, - деп көрсөткөн [1, 24-6].

Таланттуу акын адамзаттын жан дүйнөсүн ар тараптуу көрө билип, аны ыр түрмөгүндө көркөм чагылдырып, ыр саптарындагы ар бир сөз өз орду менен жазылган. Автор ар бир сөздү барктап, кадырлап, аларга терең маани берүү менен этият пайдаланган. Чыгармадагы сөз түрмөктөрүнүн философиялык жактан жандуулугу, таасирдүүлүгү окуган адамга даана элес калтырып, руханий азык катары кызмат кылып келе жатат.

Чыгарманын «Кут алчу билим» аталышынын маанисине токтолуп, анын «кут» сөзүн чечмелесек, дегеле, кыргыз элибиз “кут” сөзүн ыйык тутуп, аны аздектеп пайдаланып, кут образын жандуу, касиеттүү көркөм өнүгүү катары чыгармаларда колдонуп келишет. Мисалы, кудай кут кылсын, кут даарыган жер, куттуу эл, куттуу үй, атын атаса куту сүйүнөт, кутун учуруу, куту качуу ж.б. көркөм метафоралардын көркөм адабиятта кеңири колдонулушу Жусуп Баласагындын чыгармасынын бирден-бир таасири десек жаңылышпайбыз. Себеби, чыгармада кут сөзү өтө көп колдонулуп, орундуу берилиши чыгарманын таасирдүүлүгүн арттырат.

Кут сөзүнүн этимологиясына кайрылсак, кыргыз тилинде “бакыт тартуулоочу”- деген маанини туюнтат. Чын касиет кут түшүп, чыктың окшойт жолуман (элдик фольклордо), бакыт алып келүүчү деген маанини түшүндүрөт[5,]. Чыгармада кут сөзү учураган жерге маани берүү менен анын маңызын жашообузда колдоно билсек, анда терең турмуш сабагын алган болобуз.

Ал эми боордош элдердин маданияты тууралуу кеп козгоодо да, аталган чыгармадан айланып өтүп кетүү мүмкүн эмес. Анткени, адам турмушунун ар түрдүү жагдайларын көркөм чагылдырган терең философиялык чыгарма түрк тилдүү элдердин маданий окшоштуктарын изилдөөдө эң маанилүү материал болуп берет. Мисалы, автордун билим алуу жөнүндөгү философиялык ой толгоолору бүгүнкү күндүн глобалдуу маселесине айланып, бардык адамзатка багытталгандай элес калтырат. Ошону менен бирге «Кут алчу билимде» автор өз доорундагы этика-эстетикалык нормаларды, философиялык идеяларды ошол учурдун маданияты менен бирдикте карагандыгы да бүгүнкү күндүн үлгүсү боло алат. Орто Азия элдеринин рухий маданиятынын өнүгүшүнө Рудаки, Саади, Баласагун, Ахмет Яссауни сыяктуу акындардын чыгармалары мактоого арзый тургандыгын айрым изилдөөчүлөр баса белгилешет (А.Карыева) [308-6].

Кыргызстанда маданият чөйрөсүндө “Кут алчу билимге” арналган чыгармалар жаралып, "Жусуп Баласагын" операсынын либреттосун Кыргыз Эл акыны Эрнис Турсунов, музыкасын Кыргызстандын маданиятына эмгек сиңирген ишмер Сатылган Осмонов жазган[5].

Адабиятка кайрылсак, ал бүткүл дүйнөдө жашаган бардык элдер үчүн жалпы улуттук жана дүйнөлүк баалуулук болуп саналат. Кыргыз көркөм сөзү да ар кайсы доордо жаралган чыгармалары аркылуу баюу жолунда. Ушул сыяктуу эле түрк элдеринин адабияты да биз сөз кылып жаткан «Кут алчу билим» поэмасынын таасиринде байып келе

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ

жатаат десек жаңылышпайбыз.

Түрк элдеринин адабиятында эстетикалык көркөм бийиктиктин, башкача айтканда, «Кут алчу билим» дастаны менен азыркы учурдагы кыргыз адабияты, казак адабияты, түрктөрдүн профессионал адабиятынын алакалаш болушу, ар кайсы мезгилди камтыса да эстетикалык жактан «тогошуусу» адабият чөйрөсүндө сейрек кездешүүчү өзгөчөлүк болуп саналат.

1989-жылдан бери Кыргызстандагы орто мектептердин кыргыз адабияты окуу программасында 7-8-класстарда Жусуп Баласагындын "Кут алчу билим" дастанынын айрым главалары окутулууда. Ал эми Кыргызстандагы жогорку окуу жайларынын филология факультетинде "Байыркы мезгилден 19-кылымга чейинки кыргыз адабиятынын тарыхы" аттуу сабак 1991-жылдан бери окутулуп, аталган сабактын мазмунунда Жусуп Баласагын окутулууда. Анын окуу типтүү программасын профессорлор Качкынбай Артыкбаев менен Абдыкерим Абдыразаковдор 2003-жылы жарыялашкан. Аталган окуу программанын негизинде башка окуу жайлар да окутууда.

Заманбап жашоону башыбыздан кечирип жаткан учурда да, адамдын жан дүйнө жардылыгы көйгөйлүү жагдай жаратып, Жусуп Баласагын сыяктуу бабалар сөзү, акылмандар сабагы жаштарыбыз үчүн акыл акырына жем таштап, руханий байлык топтоого себепкер болот. Айталык, бийликти ак өтөөгө милдеттүү адилеттиктин, акыйкаттыктын символу, ырыскы, дөөлөттү көтөрө алган, дили таза, эл камын ойлогон айкөл башкаруучунун образы, байлыкка, мансапка кызыкпаган каниеттиктин жогорку чеги төрт образ аркылуу берилип, жаштарды окутуп, тарбиялоодо чоң мааниге ээ.

Илимде адам рухунун түбөлүктүүлүгү аң-сезим менен бирдиктүү каралат. Аң-сезим адам баласына табиятынан берилген, бирок аны дайыма билим менен толуктап, байытып турбаса руханий жардылыкка алып келет. Ошондуктан бул поэманы аң-сезимдүү инсанга кайсы учур болбосун руханий азык болуучу, илим-билимдин энциклопедиясы десек жаңылышпайбыз. Автор дүйнө таануунун чексиздигин, адамдарды таанып билүүнүн субъектиси катары караган. Билим—философиялык көз карашта объективдүү чындыктын адамдын сезиминде чагылдырылышы. Ал эми педагогика илиминде билим эки мааниде түшүндүрүлөт:

1) Билим – адам тарабынан кабыл алынуучу, сезилүүчү, түшүнүлүүчү жана анын оюнда сакталып калуучу маалымат;

2) Билим – улам жаңы маалыматты кабылдап, аны өздөштүрүү үчүн адам тарабынан пайдаланылуучу каражат, курал[6, 234-б].

Автордун берген пикирине таянсак, билимдүүлүк адамзаттын дүйнө таануу жолунда жол көрсөтүүчү негизги курал болуп саналат. Билимдүү адамдын гана дүйнө таанымы кенен, илим-билим жана маданий чөйрөдө өз ордун таба ала тургандыгын айгинелейт. Жогоруда белгиленгендей, адилет, каниет кылган, айкөл адамды да анын билимдүүлүк деңгээли аныктайт. Ошол себептүү поэманын ыр саптарында билимдин маани-маңызы улам тереңдеп ачылып жүрүп отурат. Мисалы, чыгармадан үзүндү келтирсек:

Айткым келди, о акылман, сөз жайын,

- Окуу, билим пайдасынан баштайын.

Окуу - түндө алдындагы шам чырак,

Билим алсаң маңдай ачык жаркырап.

Окуу, билим көп нерсеге жеткирет,

Бул экөөнөн урмат- сыйды көп көрөт.

Сокур дешет билимсизди - жөн дебе,

Окуу гана жарык чачат дүйнөгө.

Кимде ким окуй билсе, олжо табар,

Кимде ким билим алса - олжо алар.

Илимдүү асыл адам чындыгында,

Билимдүү - өкүмдарга керек тура.

Адамдар ар нерсеге жетиш үчүн,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ

Жумшаган колдун күчүн, илим күчүн.

Акылдуу, илимдүүлөр улуу асылдар,

Билим менен бек күчү ишке ашар.

Жеткирди миң-миндеген ачылышка,

Сага даңк илим күчү - урмат сага!

Өнөргө ээ болосуң окуу менен,

Аз болсо да билимде пайда кенен.

Жогоруда автордун калемин курчуткан, илим, билим түшүнүктөрү биринен сала бири тизмектелип келет. Ата-бабаларыбыз ошол өткөн доордо эле билимди, илимди жогору баалаган, улуу инсандардын дүйнө таанымы билимге негизделгендигине чыгарма толук күбө десек болот. Адамдын билими, руханий тазалыгы аркылуу алдыга коюлган максат ишке ашып, өнүгөөрү чындык экендиги дастандын негизги идеяларынын бири. Табият берген акыл-эсти илим, билим менен байытуу, аны турмушта туура колдонуу менен элге кызмат кылуу маселеси да кеңири козголгон. Бул оюбузду: «Чыгармада билимдүү менен билимсиздин аналогиясы, илим менен билим багытындагы социалдык философиялык идеялар орун алып, ойчулдун мурас катары калтырып кеткен чыгармасынын ар бир сабынын илимий, тарыхый, тарбиялык мааниси өтө терең экендиги талашсыз чындык» деген Г.Токтогулованын пикири толуктап турат [2, 30-бет].

Чындыгында, автордун поэмасынын негизги өзөгүн илим- билимдүүлүк идеялары, инсандык калыптануу жолдору, тарбиялоо иштери, философиялык омоктуу ойлор ээлейт. Түрксөй 2016-жылды "Жусуп Баласагын жылы" деп жарыялап, анын миң жылдыгы Кыргызстанда гана эмес, бардык түрк тилдүү өлкөлөрдө жогорку деңгээлде белгиленген. Мааракени белгилөө Түркиянын Стамбул шаарынан башталган. Ал мезгилде "Кут алчу билим" менен Жусуп Баласагындын аты Азербайжан, Казакстан, Түркмөнстан, Өзбекстан, Молдова мамлекеттеринде, андан сырткары Россиянын аймагындагы түрк тилдүү республикаларда жаңырган.

Бүгүнкү күндө да чыгарма актуалдуулугун жоготпой, ал түрк элдеринин тил илиминде, адабиятында, маданиятында кеңири орун алып, мектептен баштап жогорку окуу жайларга чейинки билим берүү системасынын бардык тармактарында окутулуп келе жатат.

Ал эми көркөм дастанды тереңдеп изилдеп ар тараптуу ачуу дагы да болсо келечектин иши.

Колдонулган адабияттар:

1. Гульниса Жамал. «Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанынын Кытайда изилдениши». Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация. Бишкек.: 2010-жыл. К.Карасаев атындагы БГУ (Малов С.Е, СССР, ОТД, гуманитарных наук- 1929.- №9).
2. Жусуп Баласагындын «Куттуу билими» X-XI кылымдагы Борбордук Азиядагы мусулмандык кайра жаралуунун күзгүсү. Бишкек.: 2016, 22-б.
3. Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары. Редакциялаган: профессор Алымов Б.А. Окуу куралы. Б.:1999. 30-б.
4. Кыргыздардын улуттук маданияты. Бишкек.:2012. 120-б.
5. Түрк цивилизациясынын дүйнөлүк цивилизациялар ичиндеги орду. Бишкек.: 2005. 515-б.
6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Б.: 1999.
7. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Педагогика (энциклопедиялык окуу куралы). - Б.: 2004,
8. Koç Kenan, Kazak Edebiyatı I, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2007. 432 S.
9. Koç Kenan, Kazak Edebiyatı II, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2007. 816 S.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН КООМДУК КӨЗ КАРАШТАРЫ

Сооронбаева Чолпон Кабыловна* Кыргызстан

Макалада улуу философ Жусуп Баласагун жана анын чыгармаларын карайбыз. Өзгөчө чыгармаларындагы социалдык-саясий, лидерчилик тууралуу айткандарын изилдөөгө алдык. Улуу ойчул эл башчысы кандай болоору тууралуу так аныктама берип кеткен. Анын калтырган эмгеги азыркы жана келечек муундарга шедевр катары кала берет. Бизге анын ойлорун изилдеп, талкуулап, ал мезгилди жана философиялык багытын ачууга жол бар. Жусуп Баласагын акын-философ гана эмес, элинин, эл башчысынын акылманы да болгон. Алысты тааный билгендиктен ал азыр да кылымдарга жашай берет.

Түшүнүк сөздөр: лидерчилик, субъективдүүлүк, объективдүүлүк, дүйнө көз карашы, космостук, саясий.

YUSUF HAS HACİB'İN SOSYAL-POLİTİK DÜNYA GÖRÜŞÜ

Sooronbaeva Çolpon Kabilovna* Kırgızistan

Büyük filozof Zhusup Balasagun ve eserini düşünüyoruz. Ayrıca, çalışmadaki sosyo-politik, liderlik temellerini de vurgulamakta ve kısaca açıklıyoruz. Zamanının büyük düşünürü, halkların lider olmaları gerektiği gibi kesin bir tanım verdi. Onun felsefi düşünceleri, bizim ve gelecek nesillerimizin başyapıtlarıydı. Bize ve düşüncelerine saygılı olmak ve bu zaman ve felsefi bakış açısını araştırmak için karakterize etmek mümkündür.

Zhusup Balasagun, o zamanın yalnızca filozof-şairi değil, aynı zamanda uzun görüşlü bir kişi olan insanlar ve liderler için de bir danışman oldu. Olağandışı bir doğa ile sonsuza dek yaşar.

Anahtar kelimeler: liderlik, öznellik, tarafsızlık, dünya görüşü, kozmik, politik.

Өз мезгилинин өзгөчө уникалдуу түшүнүгү жана дүйнө таанымынын тереңдиги менен даңкы чыккан акын ойчул Жусуп Баласагындын шедеври болгон улуу чыгармасынын таасирдүүлүгү менен азыркы динамикалуу коомдо да баасын жоготкон жок. Борбордук Азия элдеринин күнүмдүк жашоосунун мазмундуу өзөгүн чагылдырган улуулукту ким гана болбосун сезбейт койбойт. Дүйнөлүк адабияттын баа жеткис мурасына айланган «Кут алуучу билим» азыр да өтө актуалдуу. Жусуп Баласагын «Кут алуучу билим» поэмасы биздин ата-бабаларыбыздын рухий турмушунда кылымдардан бирдиктүү, өз ара байланыштуу эки маданияттын — отурукташкан жана көчмөн маданияттарыбыздын түпкү башатын ырастаган элдик кенч. Жусуп Баласагындын көз караштарын төмөнкүчө бөлүштүрсөк болот:

1. Жалпы адамзаттык баалуулуктарды даңазалоо;
2. Адам жана Аалам байланышы;
3. Адамдын амалдары жана рухий дүйнөсү;
4. Социалдык турмуш жана саясий коом;

Мындай бөлүштүрүү жалпы чыгарманын мазмуну боюнча алынды. Тарыхый эмгектерде автордун жашаган доору, чыгарманын жаралыш себептери жана анын баскан жолу изилденип келе жатат. Биз макалада анын жалпы коомдук көз караштарына кыскача токтолууну туура көрдүк.

«Кут алуучу билимде» автор өз заманындагы адеп-этикалык принциптерди, идеяларды

*К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, философия жана социология кафедрасынын окутуучусу, e-mail: cholpon_2011@mail.ru

*K.Tynystanov Issyk-Kul Devlet Üniversitesi, Kırgızistan, ar.ğör. E-mail: cholpon_2011@mail.ru

ошол доордун тарыхы, маданияты, дини менен шайкеш байланышта карап, аларды акылтаразасына салып баалап, нарктап ой толгогон. Ошондуктан бул чыгарманы адамзатка ар убак адеп-ахлактык азык болуучу этикалык энциклопедия катары бааласак ашыкча болбойт. «Кут алчу билимдин» этикалык мазмунун негизги төрт түшүнүк түзөт: адилеттик, акыл-эс, бакыт, каниеттик. Бул түшүнүктөр конкреттүү каармандардын образдары аркылуу берилген. Өкүмдар Күнтуу адилеттиктин, вазир Айтолду бакыттын, вазирдин уулу Акдилмиш — акыл-эс, вазирдин иниси Өткүрмүш каниеттиктин символдору катары сыпатталган.

Ойчул окууну, билимдүүлүктү дүйнө таанып билүүнүн эн негизги жолу катары баалайт. Окуу менен гана адам баласы акылын арттыра алат дейт акын. Демек, Жусуп Баласагындын ою боюнча акыл адам баласына табиятынан берилген касиет, бирок адам өз өмүрү окуу, үйрөнүү, үлгү алуу сыяктуу жолдору менен гана байыта алат.

Албетте ойчул акын акылды адептүүлүк жолун тутуунун бирден-бир зарыл шарты эсептеген. Билимдүүлүк, билгичтик урмат-сыйдын да бешиги, билимдүү адам адеп жолун сактаса, анда ал жогорку сыйга татыктуу. Ал эми билимдин деңиз сымал түбү да жок, чеги да жок, аны каича сузсаң да бөксөрбөйт, тескерисинче толо берет. Акыл-эс, илим-билим касиеттерин автор ар намыс менен шайкеш карап, түркөй адам намыстан да куру болот деген тыянакка келет.

«Кут алчу билимде» акын өз доорундагы коомдун түзүлүшү тууралуу кеңири маалымат берет. Коомдогу бардык социалдык топтордун ээлеген орду, жүрүм-турум нормалары жөнүндө автор өтө ыклас коюу менен баяндайт. Адамгерчиликти Жусуп адептүүлүктүн туу чокусу деп түшүндүрөт. Адамгерчилик адам атыи асманматып, затын жаркыратып, жашоонун улуу жолун ачат дейт ойчул.

Акылмандын айтымында адамдын ажатын ачкан, ойлонуп сүйлөгөн орундуу, омоктуу сөз пенденин адамгерчилик аброюн көтөрүп, атак-данкын арттырат. Ал эми ойлонбой айтылган орунсуз сөз же майдалап сүйлөгөн тантык сөз адамды жакшылыкка алып келбейт, азапка гана кириптер кылат дейт ойчул. Жусуп Баласагын айткан сөзү менен аткарган ишинин, тактап айтканда адамдын сырткы жана ички дүйнөсүнүн дал келишине да атайын токтолгон. Анын ою боюнча адамдын нарктуулугунун бир белгиси сөзү менен ишинин төп келгендиги. Андай адамга башкалар эки дүйнөдө ыраазы дейт ал. Адамдардын адеп-ахлактык касиеттеринен Жусуп ойчул жөнөкөйлүктү жана кичипейилдикти ашкере баалаган. «Кут алуучу билимдин » башынан аягына чейин автордун жөнөкөйлүк жана кичипейилдик, мээрмандык тууралуу омоктуу ойлору көп ирет кайталанып айтылат.

Жусуп ойчул адамдын адамгерчилик сапатына дүйнөсүнө мүнөздүү болгон көтөрүмдүүлүк, сабырдуулук сыяктуу сансыз көп нарктуу касиеттердин артыкчылыгын айтуу менен, мактанчаактык, шашмалык, сарандык сымал сапаттарды кара мүртөз жандарга мүнөздүү деп жектейт.

Гуманист ойчул улууларды урматтап сыйлоо сыяктуу изгилүү касиеттер алды менен үй-бүлөдө, ата-эненин тарбия таалими менен калыптана тургандыгын айрыкча бөлүп айткан. Үй-бүлө куруу, балалуу болуу адам өмүрүндөгү эң чон бакыт. Балалуу болгон соң ата-эненин өздөрү үлгүлүү жүрүштурушту тутушу жөн. Анткени «уядан эмне көрсө, учканда ошону алат» дегендей, атаны көрүп уул, энени көрүп кыз өсөт. Ушул салттуу адеп жолун сап туткан тубаса философ ойчул ата-энеден тарбия көргөн балдар бактылуу болорун, балдары акыл-эстүү болсун деген ата-эие аларга жаштайынан билим берүүсү зарыл экендигин чыгармасында баса белгилейт.

Ал жөн гана жеке авторго тиешелүү эмес түрк дүйнөсүнүн энциклопедиясы же тагыраак айтканда керектүү даректерди таап берүүчү негиз болот. Анда адамдын Ааламды таанып билүүдөгү көз караштары, айлана-чөйрөгө болгон, табигатка болгон маселелер жана астрономиялык билимдер да камтылган. Телескопсуз эле ааламдын алты амалдуу сырын, андагы жаралган планеталар түшүнүгүн байыркы окумуштуулардын албан эмгектери менен таанышып, жеке дүйнө таанымы менен калчап койгон.

Акындын саясий мүнөздөгү маселелерин карап келсек. Элдин түмөн түйшүгү менен кошо түрүлүп, өзгөчө бир сапатка таандык болгон лидерлерди анда мындайча сүрөттөлөт:

Энеден бектик үчүн төрөлүшкөн,

Бул ишти алар окуп үйрөнүшкөн.

Кудай кимге башында берсе бектик.

Жүрөгүнө жаратат адилеттик.

Бек кылып жараткан соң Кудай аны,

Акыл,билим андайга кошот дагы.

Бектин жолун дайыма бектер билет,

Бек болуучу адамдар тез үйрөнүшөт. (177-б)

Демек, саясатчы-теоретиктердин версияларына чейин эле Ж.Баласагын лидерликтин накта туура жеке сапаттарын, аткара турган функцияларын, жөнгө салуу механизмдерин көркөмдүк саптар менен жазып калтырган. А эгер кимде-ким бийлик башына келе турган болсо сөзсүз түрдө китептен айрым саптарын жаттап, иш бөлмөсүнө тактага көрсөтө белгилеп алса болчудай. Айрым мамлекеттик кызмат адамдары кайым айтышуу ордуна эки сап менен фраза кылып жооп берсе алардын да жеке адамдык абройу сакталып кала берет.

Миң-миндеген сапаттар керек бүтүн,

Бүт дүйнөнүн элдерин бийлеш үчүн.

Эгер бекте бар болсо жаман адат,

Андайдын иши чала, арам тамак.[180-б]

Акындын идеалдуу мамлекет башчысын этикалык-дидактикалык өңүттөн караган.

Эл үчүн адилеттүү башчы керек,

Калкына көңүл сөзү болсун жөлөк.

Элге жак, акыл-эстүү жоомарт болгун,

Ардактуу айкөл деген атка конгун.

Ар ишиң жакшылыкты жетелесин,

Ак мыйзам, абийир, чындык көкөлөсүн! [179]

Акын өзүнүн көз карашында адам биологиялык жандык болсо да айбандардан акылы, эске тутуу жөндөмү, кабыл алуу, чөйрөнү түшүнүүсү, билим жана бири-бирине жасаган сый-урматы менен айырмаланат. Адамдардагы биригип топ-топ болуп жашап коомун түзүп, тиричилик өткөрүүсү кадимки көрүнүш болгону менен, андагы түрдүү кырдаалдар, абалдар ойчулду түйшөлткөн. Коом жашоосундагы мамлекеттик башчылык, эл жетекчиси болуу милдети жөн гана кызматтардан эмес. Ар бир адам өзүнүн келечеги жана турмушу үчүн билим алса, башчылар андан он эсе билимге эгедер болушу шарт. Калк менен башчынын гармониялуу биримдикте түшүнүү менен калыпка салып ызат кылуусу акыйкаттуулукту талап кылат. Адам кайсы социалдык топко ээ болбосун анда адеп-ахлак маселеси айдан ачык көрүнүп туруусу керек. Автор адамды адам кылып тарбиялоо үчүн тоодой эмгекти талап кылаарын билген. Чыгармада саясий лидерчиликтин сапаттарын бектик мүнөз менен айта билген. Саясий лидерлер акылга, билимге эгедер, эл баштоочу, алдын-ала келечекти туя алган, кыйынчылыктан куткарган, үлгүлүү жүрүш-турушка, өзгөчө касиеттерге ээ адамдардын

Автордун көз карашында өз мезгилиндеги саясий абал менен феодалдык учурду чагылдыра алган. Тарыхый процесстеги коом тенденциялары, өзгөрүштөр, башкаруу чөйрөсү өзү күбө болгон процесстер болуп саналат. Андай көрүнүштөргө карата ойчул тереңден баам салып, сабырдуулук менен гумандуулукка үндөп турган. Орто кылымдын үлкөн ойчулдарынын ар багыттуу идеяларын кошо коштоп, заманынан артта калбай илимге нак сугарылгандыгын көрсөтүп турат. Коомдук, мамлекеттик түзүлүштүн оң-солун, негитивдүүлүк жана позитивдүүлүк ойлордуу аналитикалык жактан талдап, акыл менен бере алган. Аз кездеги хандыктардын доору өз акылман жана кеңешчилеринин саясаты менен коштолгон эле. Мындай көрүнүшкө Жусуп Баласагын четте карап турбастан, каймактаган ойлорду ошол башчыга арнап бергени менен ал кийинки муундар

үчүн зор акыл, мурас же болбосо колдон түшүрбөй турган китепке айланды. Мамлекеттин өзүндө жеке башчыдан башка да мыктылар, эмчилер, акындар, дыйкандар, соодагерлер, усталар, кедейлер, дарыгерлер болуп, коомчулуктун дифференциялуу катарын түзөөрүн айтат. Ар кир адам өз орду бар болот. Аларга кандай мамиле жасап, шайкештикти түзүүнү да айтат.

Коом талап кылгандай, субъективдүү жана объективдүү факторлор дайыма көз караштарды өзгөртүп, өзгөчөлүктү талап кылат. Андай учурларга даяр болуу менен мамлекеттик болобу же коомдук болобу айтор проблемаларды акылдуу, туура ой жүгүртүү менен чечсе болоорун аныктайт.

Алмашылып, улам-улам чубап күндөр өтөт,

Жакшы жаман-туурасы өтөт кетет.

Тогу да, ачы дагы аман калбайт,

Бек, байы кедейи да кутула албайт.

Жыргалың, кууралың да өтөт демек,

Болбоско чырылдашып, эмне керек.

Атайын айтан сөзүн акылмандын,

Көңүл сөзү төп болгон дайым анын.

Улук болсоң кубанба мансабыңа,

Улуктардын түйшүгү арбын туура.

Кубанычтын кайгы жүрөт соңунда.

Ыракат, мээнет коштоп келет сага! [372]

Заманынын залкар акыны поэтикалуу чыгармасы менен бүтүндөй түрк дүйнөсүнө шедеврди жараткан. Келечек дагы да акындын чыгармасынын саясий, социалдык, этикалык жагын ачып берүүсү керек.

Адабияттар тизмеси:

1. Жусуп Баласагын Куттуу билим Москва, 1993.
2. Джуманалиев Т. Очерки политической истории кочевников Притяньшанья с древности и до конца XV в. Бишкек, 2007.
3. Мир философии. Книга для чтения. – М. 1983.
4. Философский энциклопедический словарь. – М., 1959.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
**РЕТРОСПЕКТИВНОЕ РАЗВИТИЕ ВОСТОЧНО-ТЮРКСКОГО ЯЗЫКА И
СОВРЕМЕННОГО ФОЛЬКЛОРА: «КУТУТГУ БИЛИГ» И «НУР ДАСТАНЫ»**

Сайфулла Абдуллаев, Амина Юсупова* Кыргызстан

АННОТАЦИЯ: Данная статья – опыт сравнительно-контрастивного обращения к двум симптоматическим тюркоязычным текстам в ретроспективном плане. Эти два текста разделяют между собой во времени девять столетий. Но тем интереснее сам факт обращения к ним, потому что становится очевидным преемственность тюркской литературной традиции, ее корни в современном тюркоязычном фольклоре и наличие общего инвариантного начала. Для сопоставления выбраны два текста. Это известный дастан «Кутадгу билик» и записанный на рубеже 20-21 столетий фольклорный текст «Нур дастаны». Авторами выдвигается гипотеза о наличии этноконфессиональной преемственности как соединительной связи между указанными произведениями. Вместе с тем, авторы ставят перед собой вполне конкретные задачи, а именно: выявления общего инвариантного начала, определение художественных параллелей, изоморфизма и сходств, имеющих вариаций и различий. Изложение результатов ведется в соответствии с намеченными задачами. В итоге авторы приходят к заключению, что выдвинутая гипотеза имеет объяснительную силу в рамках решения проблемы ретроспективного изучения тюркоязычной письменной литературы. Статья ставит своей целью осмыслить то общее, что объединяет в письменной литературе тюрков от Якутии до Турции.

Ключевые слова: *Тюркоязычные тексты, корреляция, темпоральный фактор, инвариант, параллели, различия, язык, персонаж.*

**DOĞU TÜRK DİLİNİN (Doğu Türkçesi) VE MODERN FOLKLORE'UN
RETROSPEKTİFİNİN GELİŞİMİ: "KUTADGU BİLİK" VE "NUR DASTANI"**

Seyfullah Abdullaev\ Amina Yusupova* Kirgizstan

Dikkatimiz iki adayın karşılaştırılmasına yöneliktir. Bu "Kutadgu bilik" ve "Nur dastani" dir. "Kutadgu bilik" tanınmış bir eserdir. Türkolojide çok çalıştı. "Nur Dastani" biraz üzerinde çalışılmış bir eserdir. Son zamanlarda Karakol şehrinde aksakalların sözlerinden kaydedildi. "Nur Dastani" Uygur dilinde yazılmıştır. Bu İli diyalektinin dili. Yapısal özellikleri ve daстан bileşimi "Kutadgu bilik" e benziyor. "Kutadgu bilik" dilinin birçok özelliği Issyk-Kul Uygurlarının daстанında bulunabilir.

Geçmiş ve modern eserleri karşılaştırdığımızda, gelenek unsurlarını görmeye çalışıyoruz. Bu geleneklerin tüm Türklere ait olduğuna ve ortak bir kültürel zenginlik olduğuna inanıyoruz. Onun çalışması modern Türkolojinin asil bir görevidir. Sadece bu durumda güçlü Türk kültürünü koruyabiliriz.

Türk ozanlarını karşılaştırırsak, genel bir modeli ve belirli varyantları ayırabiliriz. Bu, Türk edebiyatı ve sanatı teorisi için ilginç olabilir.

ВВЕДЕНИЕ

Наша работа посвящена сопоставительно-контрастивному ортсанию двух письменных

**доктор филологических наук, профессор Исык-Кульского государственного университета им К.Тыныстанова; директор национально-культурного центра «Ренессанс» E-mail: abdullaev.sayfullah@gmail.com старший преподаватель Исык-Кульского государственного университета им К.Тыныстанова*

**Prof. Dr., Issyk-Kul Devlet Üniversitesi, "Rönesans" Bilimsel ve Etnokültür Merkezi Müdürü. Kirgizistan. E-posta: abdullaev.sayfullah@gmail.com Amina Yusupova - Issyk-Kul Devlet Üniversitesi*

тюркоязычных текстов: «Кутадгу билик» и «Нур дастан». Мы делаем акцент на том, что тексты являются письменными. В филологии изучаются и устные тексты. Но мы будем обращаться к указанным двум текстам.

«Кутадгу билиг» - известное произведение письменной тюркоязычной литературы [Asker 2016]. Ему посвящено множество научных исследований ученых из разных стран. «Кутадгу билиг» (в переводе из древнетюркского языка: kut(d) – счастье; adgu – имя, название; bilik(g) – знание), т.е. «Знание, называемое счастьем». Иванов С.Н. перевел поэму под названием «Благодатное знание»; ср. в киргизском переводе «Куттуу билим»; в казахском «Құтты білік».

«Нур дастан» малоизучен. Это фольклорное произведение записано нами в Караколе из уст аксакалов в начале 21 столетия. Сюжетную линию произведения составляет картины из жизни илийских уйгуров, которые мигрировали из Восточного Туркестана в семиречье и далее на землю Кыргызстана. Цель статьи – сопоставление указанных двух произведений.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Обратившись у сопоставляемым произведениям, мы прежде всего задались вопросом: имеется ли какое-то общее инвариантное начало в структуре и содержании выбранных нами для изучения произведениях? Если такое начало есть, то к какому историко-культурному пласту оно относится? Шамано-языческому, собственно тюркскому, исламскому? Нам кажется, что все отмеченные культурно-исторические слои в какой-то мере присутствуют в произведении. Речь идет о художественно релевантном доминировании и преобладании какого-то из них. Проведенные нами наблюдения и сопоставления показывают, что преобладающим является тюрко-исламское начало, причем в конфессиональном плане, очевидно, следует говорить о суфийско-мусульманском направлении содержания «Кутадгу билиг» в особенности. Это, на наш взгляд, действительно является тем связующим качеством, которое позволяет ставить рядом обозначенные нами произведения.

Параллели и сходства

При сопоставлении двух текстов с первого взгляда в глаза бросается изоморфизм и схожесть в зачине и композиционном начале произведений. Оба дастана начинаются свойственной исламской культурной традиции формулой обращения к Всевышнему, его посланнику и соратникам. Лирический герой и позиция автора постепенно уходят в тень, уступая место конкретным персонажам произведений. Что касается авторства «Нур дастана», то это произведение имеет коллективного автора, и поэтому считается нами фольклорным произведением. Столкновение в «Кутадгу билиг» двух жизненных позиций, не имеющих прямого разрешения в тексте, заставляет задуматься об авторской позиции, скрытой от непосредственного восприятия читателем. Выявление неявного авторского содержания сопряжено с возможностью субъективных суждений,

В содержательном плане в обоих произведениях присутствует несомненный дидактический компонент. В «Кутадгу билиг» адресатом является реципиент-читатель и правящая власть в обществе. Основное содержание произведения, если говорить в формате простой констатации, составляют главным образом красочные диалоги и письма-послания ключевых персонажей. В 47-66 главах содержится дидактическая информация о правилах поведения в различных социально значимых ситуациях, стереотипах и нормах поведения в процессе общения с представителями тех или иных сословий и профессий. Подобная дидактико-познавательная информация подается в свойственной восточно-мусульманским традициям типологической манере практических советов.

«Нур дастан» адресуется широкому кругу читателей и преследует цель воспитания чувства этноконфессиональной связи и преемственности между поколениями тюрков. Такие содержательные моменты обнаруживают параллелизм при анализе двух произведений.

Вариации

В этом аспекте можно указать на систему персонажей в сопоставляемых произведениях. В «Кутадгу билиг» отмечаются четыре основных персонажа. В «Нур дагани» можно выделить одного главного героя и галерею других персонажей. Нам представляется, что это обусловлено фабулой рассматриваемых произведений. Сюжетную линию «Кутадгу билиг» составляют диалоги между четырьмя основными персонажами. В «Нур дагани» повествуется о судьбе центрального персонажа, а фоновой частью являются истоико-лирические отступления от основной линии повествования.

Различия

Первое, что отличает рассматриваемые произведения, - это их объем. «Нур дагани» уступает в этом отношении. Произведения отличаются и используемым стихотворным размером.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, в работе изложены первые результаты сопоставления двух тюркоязычных письменных текстов. Эти два текста разделяют между собой во времени девять столетий. При их сопоставлении становится очевидным преемственность тюркской литературной традиции, ее корни в современном тюркоязычном фольклоре и наличие общего инвариантного начала. Выдвинутая нами гипотеза о наличии этноконфессиональной преемственности как соединительной связи между указанными произведениями, на наш взгляд, подтверждается результатами исследования.

Литература

1. Абдуллаев С. Н. Экранизация фольклорной поэмы «Нур дагани»: новые грани художественной репрезентации образов // Литература на экране. - Москва, 2017. - С. 3-6;
2. Абдуллаев С. Н. Корреляция экранной и литературной версий фольклорной поэмы «Нур дагани» // Айтматовские чтения-2017. - Бишкек, 2017. - С. 330-332;
3. Абдуллаева Г. Социокультурный контекст поэмы «Нур дагани» // Матер. научн. конф. «Антропология. Фольклор. Социология.» - Санкт-Петербург, 2018. - С. 7- 10.
4. Asker R. Qutadgu bilig bibliyografiyasi. - Baku, 2016.
5. Баласагуни Ю. Благодатное знание. - Москва: Наука, 1983.
6. Баласагунский Ю. Благодатное знание. - Ленинград: Сов. писатель, 1990.
7. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. - Москва: Наука, 1965.
8. Валитова А.А. К вопросу о фольклорных мотивах в поэме «Кутадгу билиг» // Советское востоковедение, 1958. - № 5.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТАДГУ БИЛИГ” ДАСТАНЫ ЖАНА АЗЫРКЫ
ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ КОТОРМОЛОРУНУН АБАЛЫ.**

Турдубаева Назгүл* Кыргызстан

Жусуп Баласагын - кыргыз элинин XI кылымда жашап өткөн улуу даанышманы. Анын ысмы жалпы түрк элдеринин адабият таануу илиминде «Кутадгу билиг» дастаны аркылуу таанылган. Бүгүнкү күндө дастандын өзбек (1971), уйгур (1984), казак (1986), түрк (1988), кыргыз (1988,1993,2016), Үрүмчүдөн чыккан кытайлык кыргыздардын кыргыз тилиндеги (1992) жана орус тилиндеги котормолору (1983) окурмандарга таанылды. Азыркы түрк тилдериндеги (өзбек, уйгур, түрк, кыргыз, казак, Үрүмчүдөн чыккан кытайлык кыргыздардын) жана орус тилиндеги котормолорунун сапаты кандай болду, кайсы котормо оригиналга жакын которулду, кайсы котормо оригиналдан четтеп которулгандыгы тууралуу макалада талдоого алынат.

Ачкыч сөздөр: кыргыз, даанышман, котормолор, адабият, түрк тилдеринде, котормолор, кытайлык кыргыздар, өзбек, казак, түрк, орус, кыргыз, уйгур тилдеринде.

Nazgul Turdubeva* Kirgizistan

Yusuf - XI yüzyılda yaşıyan Kırgız halkı, büyük entelektüel. Onun adı destanı Btlig tarafından tanınan Türk halkları edebiyat, bilim dalıdır. Bugün, Özbekistan (1971), Uygur (1984), Kazakistan (1986), (1988), Türkiye'de, (1988,1993,2016), Urumçi, İngilizce Çin (1992) ve okuyucular Rus çevirileri (1983) hikayeleri tanınan . Şu anda, Türk dilleri (Özbekçe, Uygur, Türk, Kırgız, Kazak, Urumçi, Çin) ve makalenin orijinal çevirisinden çeviri üzerinde çevrilmiştir orijinaline yakın çevirinin kalitesi, ne Rus dili, analiz edil ecektir.

Anahtar Kelimeler: Bir bilge, çeviriler, edebiyat, dil, çeviriler Türk, Çin, Türk, Özbek, Kazak, Kırgız, Rus, Kırgız ve Uygur dilleri.

Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» («Кут алчу билим») дастанынын азыркы түрк тилдериндеги (өзбек, уйгур, казак, түрк, кыргыз, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги) жана орус тилиндеги төмөндүгүдөй котормолору жарыяланган.

1.Юсуф Хас Хажиб. Кутадгу билиг. (Каюм Каримовдун өзбек тилиндеги котормосу). – Ташкент: Фан, 1971. – 963 б.

2. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. (С.Н.Ивановдун орус тилиндеги котормосу). – М.: Наука, 1983. – 556 б.

3.Юсуф Хас Хажиб. Кутадгу билиг. (Абдурахим Өткүр, Ахмет Зийади, Мамтемин Юсуптердин уйгур тилиндеги котормосу). – Пекин: Бейжин, – 1984. – 1367 б.

4.Жүсіп Баласагүн. Кутты білік. (А.Егеубаевдин казак тилиндеги котормосу). – Алматы: Жазушы, 1986. – 613 б.

5.Юсуф Хас Хажиб. Кутадгу билиг. (Р.Р.Араттын түрк тилиндеги котормосу). – Анкара, 1988. – 477 б.

6.Жусуп Баласагын. Кут алчу билим. (Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосу). – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 527 б.

7.Жусуп Хас Хажиб. Кут даарытар билим. (Турганбай Кылычбек, Норуз

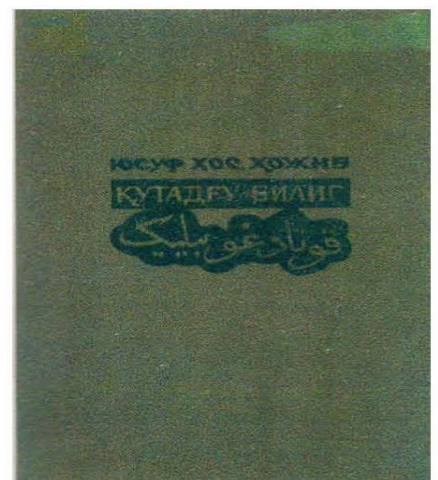
* Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Кыргыз филологиясы факультетинин Кыргыз адабияты кафедрасынын доценти, Фил.илим.кандидаты. nazgult.72@mail.ru

*Turdubaeva Nazgül Şarşenalievna Jusup Balasagin atındağı KUUnun Kırgız filologiyası fakultetinin Kırgız adabiyatı kafedrasının dotsenti, Fil. ilim. kandidatu. nazgult.72@mail.ru

Үсөнаалынын кыргыз тилиндеги котормосу, араб тамгасында басылган). – Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 1992. – 779 б.

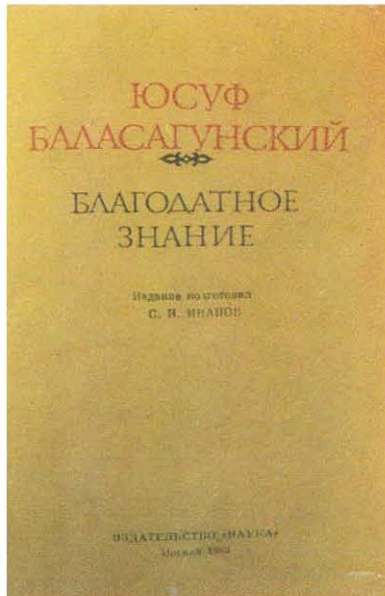
8. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. (Сагалы Сыдыков кыргыз тилине которгон). - Бишкек, 2013, 1-том 511-б; 2-том 500-б; 3-том 372-б.

Мына ушундай азыркы түрк тилдериндеги жана орус тилиндеги котормолордун жарыяланышы, албетте, котормолордун сапаты кандай болду, автордун оригиналда берилген логикалык ойлору, колдонгон көркөм сөз каражаттары толук ачылдыбы деген сыяктуу табигый суроолордун пайда болушуна алып келди. Адегенде «Кутадгу билиг» дастанынын азыркы түрк тилдериндеги котормолорун котормо деп айтууга болобу? – деген суроо пайда болушу мүмкүн. Себеби, «Кутадгу билиг» дастаны мындан тогуз кылым мурда байыркы түрк тилинде жазылса да, дастандагы айрым сөздөр бүгүнкү күндө өз калыбында, өз турпатында кездешет. Бул оюбуздун бекемделиши котормолордун турпатын аныктоодо көбүрөөк байкалат. Ошондой болсо да дастандын азыркы түрк тилдериндеги котормолорун котормо деп айтышыбыз чындыкка жакын. Себеби, мында тогуз кылым мурда жашап өткөн адамды бүгүнкү күнгө алып келип, аны менен азыркы жаңы коомдук байланыштар, жаңы сөздөр менен сүйлөшсөк, ал толук түшүнбөйт. Анткени, ал тогуз кылым мурда жашап, бүгүнкү күндөгү тилдин өнүгүү процессинде пайда болгон жаңы коомдук өнүгүштөр менен кабардар болгон жок. Аны менен сүйлөшүүгө сөзсүз тилмеч керек. Ушул сыяктуу эле, XI кылымда жазылган дастандын текстин толук түшүнүү үчүн котормо деп айтуу толук негиздүү болот. Анткени, дастандагы кээ бир архаизмге айланып кеткен сөздөрдү «Байыркы түрк сөздүгүн» (мисалы, М.Кашгаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагын») пайдалануу менен которуп, азыркы түрк тилдериндеги котормолорун жарыялап отурабыз. Мындай көрүнүш жалаң эле кыргыз адабиятында эмес, орус элинин адабиятында да кездешет. Мисалы, эски славян тилин азыркы орустар толук түшүнбөйт. Алар дагы сөздүктөрдүн жардамы менен эски славян тилин түшүнүп, бүгүнкү күндө көркөм чыгармаларын жарыялап беришүүдө. Ошондуктан, В.Г.Белинский: «В художественном переводе не допускается ни выпусков, ни прибавок, ни изменений. Если в произведении есть недостатки – и их должны передать верно. Цель таких переводов, есть – заменить по возможности подлинник для тех, которым он недоступен по незнанию языка и дать им средство и возможности наслаждаться им и судить о нём», – деп жазганындай [1.427-б], котормочу көркөм чыгарманы которуп жатканда эч качан алымча-кошумчаларга жол бербеш керек. Ал эми Ж.Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанынын азыркы поэтикалык котормолорунан, өзгөчө кыргыз тилине которгон Төлөгөн Козубековдун котормолорунан мындай көрүнүштөр ачыктан-ачык байкалат. Оюбуз далилдүү болсун үчүн мисалдар менен далилдеп берүүгө аракет кылып көрөлү. «Кутадгу билиг» дастанынын бизге жеткен толук нускасы (аны шарттуу түрдө оригиналы деп айтып жатабыз – Т.Н.) – 85 главадан же 13290 саптан турган көркөм поэтикалык дастан. Дастандын ушул көлөмү түрк тилдериндеги (уйгур, казак, кыргыз, түрк, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилинде) жана орус тилиндеги поэтикалык котормолордо толук сакталган. Ал эми өзбек тилиндеги котормодо сакталган эмес. Тактап айтканда,

Юсуф Хас Хажиб. Кутадгу билиг. (Каюм Каримовдун өзбек тилиндеги котормосу). - Ташкент: Фан, 1971, 963 бет.

өзбек тилиндеги котормодо 85 глава, 12814 сап берилген, уйгур котормосуна салыштырмалуу 476 сап кыскарып кеткен.

Юсуф Балагунский. Благодатное знание.
(С.Н.Ивановдун орус тилиндеги котормосу). - Москва: Наука., 1983, 556 бет.

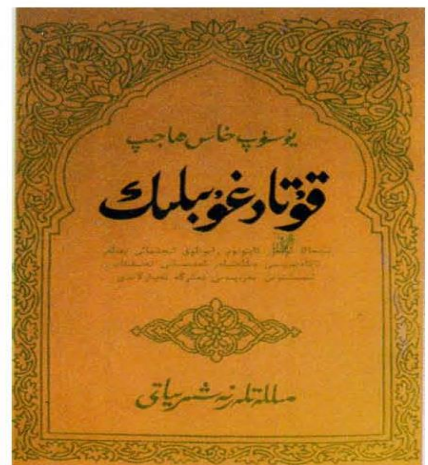
Мындай кемчиликке туш болуу – котормочу Каюм Каримов тарабынан болгон көрүнүш. Себеби, окумуштуу Э.Н.Наджип «Кутадгу билиг» дастанынын Наманган жана Каир нускаларын бири-бири менен салыштырып, мындай бир далилдүү пикирин айтып өтөт: «По традиции восточных поэтов и писателей обычно книги начинаются именем творца. Каирский список начинается с бейта:

Именем бога я начал свой рассказ, Моего бога, который творил и лелеял и прощал. Этот бейт отсутствует в Наманганском списке»[2.42-б.] Демек, бул кош сап Наманган жана Каир нускаларында сакталганы менен Каюм Каримовдун котормосунда жоюлуп кеткен.[3.64-б.] Эгерде котормочу К.Каримов өзүнүн котормосунун баш сөзүндө жазган: «Наманган нускасынын негизинде... которулду» деген сөзүн эске алсак, албетте, бул

котормочу тарабынан кеткен күнөө катары каралууга тийиш. Мындай кемчиликте жалаң эле бул кош сап аркылуу көрүүгө болбойт. Ал эми 85 главанын аталыштары (тематикасы) поэтикалык котормолордо төмөнкүдөй кемчиликтерге дуушар болгон. Мисалдарга кайрылып көрөлү.

1. Дастандын 2-главасынын аталышы оригиналда мындай деп берилген: **«Йалафач Алейхиссалам өгдүсүн айур»**. [4.45-б.] Кыргызча мааниси: **«Пайгамбарыбыз улуу Алейхиссалам жөнүндө баян»**. Бул главанын аталышы поэтикалык котормолордо «Алейхиссалам» деген пайгамбардын аты кыргыз, казак жана орус тилдериндеги котормолордо эч негизсиз жоголуп кеткен. Мындай болууга жол берилбеши керек эле. Саягы, бул котормолор совет доорунда атеисттик көз караштын тийгизген таасиринен улам ушундай болсо керек деген ой пайда болот. Негизинен, дастандын оригиналында уйгур жана түркчө котормосунда, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормодо «Алейхиссалам» аттуу пайгамбардын даңазасы жөнүндө баян кыла турган главанын аты толук которулса, кыргыз, казак жана орус тилдериндеги поэтикалык котормолордо ал пайгамбардын аты кыскарылып калып, жөнөкөйлөштүрүлүп, күнүмдүк жашоодо кезигүүчү адамдын даңазасын баяндап бере тургандай түшүнүктө берилип калган. Ал эми кийинки Сагалы Сыдыковдун котормосунда «Пайгамбар Алейхиссаламга алкыш айтар» деп оригиналдагы автордун жазуусун сактоо менен которгон.

2. Дастандын 5-главасынын аталышы оригиналда мындайча берилген: **«Йети йулдуз он ики өкекни айур»**. Кыргызча мааниси: **«Жети жылдыз жана он эки белги жөнүндө баян»**. Бул главанын аталышы кыргыз, өзбек, орус тилдериндеги котормолордо өзгөрүүгө дуушар болсо, уйгур, казак, түрк,

Юсуф Хас Хажиб. Кутадгу билик.
(Абдурахим Өткүр, Ахмет Зийаи,
Мамтемин Юсуптердин уйгур тилиндеги котормосу). - Пекин: (Бейжин), 1984, 1367 бет.

Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги поэтикалык котормолордо оригиналдын өзүндөй которулган. Оюбуз ишенимдүү болсун үчүн, мисалдар менен далилдеп көрөлү.

Уйгурча котормодо: *Етти йултуз ва он эки бурж баянда.* [18-б.]

Казакча котормодо: *Жеті жылдыз он екі буруж туралы.* [46-б.]

Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормодо: *Жети жылдыз жана он эки белги жөнүндө баян.* [21-б.]

Орусча котормодо: *О семи планетах и двенадцати знаках зодиака.* [5-б.]

Түркчө котормосунда: *Йэди йылдызы ве он эки буржу сөйлер* [20-б.]

Т.Козубековдун котормосунда: *Асман курунун он эки белгиси жана жети планетасы туурасында.* [25-б.]

Өзбекче котормодо: *Китобнинг бошланиши етти планета, ун икки бурж.* [61-б.]

Бул келтирилген мисалдарда уйгур, казак, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги жана түрк тилиндеги котормолордо түп нускадагы “жети жылдыз” деген сөздү туура которуп беришсе, кыргыз, өзбек жана орус тилиндеги котормолорунда оригиналдагы «**ЖЫЛДЫЗ**» деген түшүнүктүү сөз «**планета**» деген сөз менен алмаштырылып которулган. Мындай оригиналдагы түшүнүктүү сөздүн алмаштырылып которулуп берилиши кандай зарылчылыктан улам келип чыкты? – деген суроо өзүнөн-өзү туулат. Анткени, «**ЖЫЛДЫЗ**» менен «**планета**» деген сөздөрдүн өз алдынча бири-биринен айырмаланган астрономиялык мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бар. Жылдыз ааламдагы жалпы таралган тело болсо, ал эми планета – Күндүн гана тегерегинде эллипс боюнча айлануучу асман телолорунун бири. Ошондой эле, жаратылыштын табияттык жаралууусу жети планета эмес, тогуз планета болуп саналат. Ал эми «жети жылдыз» – «Жетиген» аттуу топ жылдыздан улам келип чыккан аталыш. Бекеринен кыргыз ырында: «Асмандагы Жетиген, ал эмне үчүн жетиден» деп ырдалып жүргөн жок. Мындан сырткары, ушул жерде айтып кетчү бир жагдай бар. Өзбек тилиндеги котормодо главалардын мазмундарынын берилиши ушул главадан башталат.

3. Дастандын 7-главасынын аталышы оригиналда мындайча берилген: «**Тил эрдемин мунуң асыгын ясын айур**». Кыргызча мааниси: «**Тилдин асыл сапаты менен кусуру жана пайда-зияны жөнүндө баян**» (22-б.). Ушул главанын аталышы азыркы түрк тилдериндеги жана орус тилиндеги котормолордо мындайча которулган.

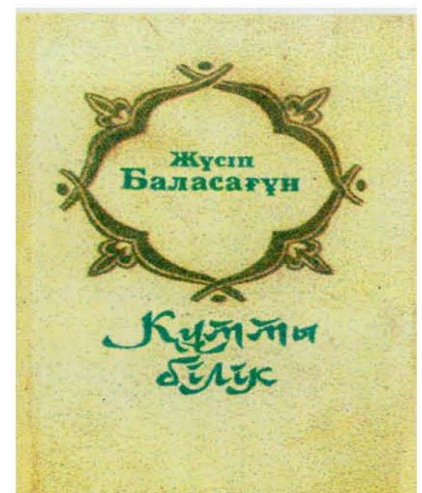
Уйгурча котормодо: «*Тилиң пазилети, кусыры, пайдасы, зыйыны баяныда*» [23-б.].

Түркчө котормодо: «*Дилин мээзийетини ве кусуруну, файдасини ве зарарыны сөйлер*» [23-б.].

Өзбекче котормодо: *Тилнинг фазилати, фойда-зарарлары хаккида сузлайды.* [87-б.].

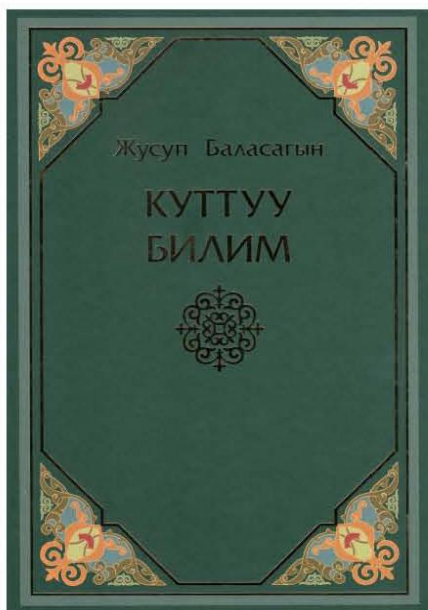
Казакча котормодо: *Тіл өнерінің касиет-сипаты мен пайда-зияны айтылады.* [64-б.].

Т.Козубековдун котормосунда: *Тилдин асыл сапаттары жана пайда-зияны туурасында баяндалат.* [25-б.] Ушул главанын аталышы уйгур, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилинде, өзбек, түрк тилдериндеги котормолордо оригиналга жакын которулган болсо, ал эми Т.Козубековдун, Аскар Егеубаевдин, С.Н.Ивановдун котормолорунда, жогорудагы мисалдан көрүнүп тургандай, оригиналдан четтеп которулган. Мына

Жусуп Баласагын. Кутадгу билик.
(А.Егеубаевдин казак тилиндеги
котормосу). - Алматы: Жазушы,
1986, 613 бет.

ушул түрк тилдериндеги алты котормо жана орус тилиндеги котормодо оригиналдагы «мун» деген сөздүн ордуна «кусур» жана «зыян» деген сөздөр колдонулган. Байыркы түрк тилдер жазма эстеликтерде «мун» деген сөз «адашуу», «адаша берүү», «чаташуу», «жаңылуу», «жеңил ойлуу болуу», «баладай акылдан адашуу» (заблуждаться, становится слабоумным, впадать в детство, выживать из ума) деген мааниде которулуп [5.348-б.], түрк тилинде араб тилинен кабыл алынган «кусур» сөзү «вина», «грех», «кусуруна каласың» – «бог тебя накажет», «кусур урсун» – «будь ты проклят» деп берилген. [6.452-б.] Т.Козубековдун, А.Егеубаевдин, С.Ивановдун котормолорунда «мун» сөзүнүн ордуна колдонулган «зыян» деген сөзүнүн маанилерине көңүл бурсак, «зыян» деген сөз, иран тилинен кабыл алынган бул сөздүн мааниси «вред», «убыток» деген мааниде колдонулат. [6.243-б.] Демек, Жусуп Баласагындын тилиндеги «мун» деген сөзүнүн мааниси, азыркы түрк тилиндеги «зыян» деген сөзгө караганда «кусур» деген сөзгө жакыныраак келет. Себеби, «зыян» деген сөз көпчүлүк убакытта экономикалык жана материалдык мааниге жакын болсо, ал эми «кусур» деген сөз кадимки табияттан жаралган маанисин сактап, ыйык рухий байлыктарыбызга тиешелүү болгон буюмдарды, тирүү жандарды кордогондо, алардын каргышынан залал тартып калышын билдирүүчү философиялык категория болуп саналат. Ошондуктан, түрк тилдериндеги котормолордун ичинен кыргызча которгондо: «Тилдин асыл сапаты менен кусуру жана пайда-зыяны жөнүндө баян» же Сагалы Сыдыковдун котормосундагы «Тилдин кудуреттүүлүгү, анын пайда жана залалы жөнүндө айтаар» деген мааниде которулуп берилсе, оригиналга жакыныраак берилмек.

Жусуп Баласагын. Куттуу билим.
(Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги
котормосунун үчүнчү басылышы).
- Бишкек: 2015, 502 бет.

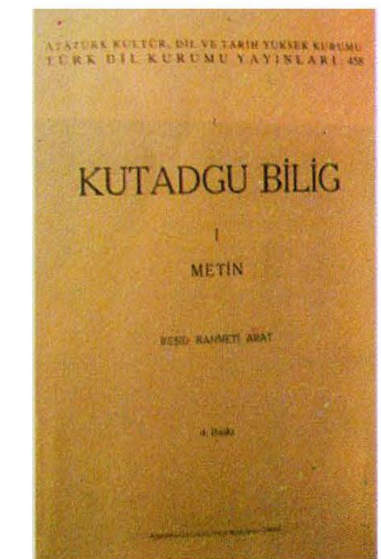
Жусуп Баласагын. Кут алчу билим.
(Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги
котормосунун биринчи басылышы).
- Фрунзе: 1988, 528 бет.

4. Дастандын каармандардын аттары Күнтууду, Айтолду, Өгдүлмүш, Одгурмыш деп айтылат. Түрк тилдериндеги (өзбек, казак, уйгур, түрк) жана орус тилиндеги котормолорунда каармандардын аттары (кыргызча чыккан Т.Козубековдун котормосунан башкаларында) негизинен туура которулуп берилген. Ал эми Т.Козубековдун котормосундагы каармандардын аттары жөнүндө кыргыз илиминде биринчилерден болуп филология

илимдеринин кандидаты Сагалы Сыдыков мындай деп жазат: «Кандай гана чыгарма болбосун, ал кайсы гана доордо жаралбасын, анын каармандарынын аттары эч өзгөрүүсүз алынышы шарт. Эгерде биз «Сейтек» эпосун орусчага которгондо, андагы башкы каармандын бири Айчүрөктүн атын «Лунная красавица» деп орусча которуп бермек белек. Ал Айчүрөк бойдон калат. Ошол сыяктуу эле «Кут алчу билим» дастанындагы Күнтогды (Күнтууду), Өгдүлмүш, Одгурмиш деген аттар эч которул-бастан, нускада кандай берилсе, ошондой бериш талапка ылайык. Ушул учурда котормодо Күнчыкты, Акдилмиш сыяктуу берилген».[7.5-б] Ушул эле пикирге кошулуп, профессор Сүйүн Караев: «Дастандын башкы каармандарынын бири Өгдүлмүш кыргызча басылышында башынан аягына чейин Акдилмиш деп аталган. Бул сыяктуу орунсуз «улултташтыруулар» дастандын котормосунун сапатына терс таасирин тийгизбей койбойт», – деп жазса,[8.6-б] профессор Качкынбай Артыкбаев бул эки окумуштуунун пикирлерин кубаттоо иретинде мындай деп жазат: «Котормодо Күнтууду – Күнчыкты, Өгдүлмүш – Акдилмиш, Одгурмыш – Өткүрмүш деп алынган жана китептин башынан аягына чейин Күнчыкты, Акдилмиш, Өткүрмүш (Айтолду гана өзгөргөн эмес) делинип жүрүп отурат».[9.45-46-б.] Демек, Т.Козубеков мындай өзгөртүү киргизүү аркылуу кандай максат көздөгөнү белгисиз. Эгерде Т.Козубеков оригиналдын өзүнөн которсо, мындай өзгөрүүгө жол бербейт болчу. Себеби, «Өгдүлмүш» деген аттын уңгусу «өг» байыркы түрк тилдер сөздүгүндө «өг» – «разум», «мысль» (акыл, ой) деп которулат.[5.414-б] Демек, акылдын символун Өгдүлмүш деп автордун атаганы бекер жерден болгон эмес экен. Корутундулап айтканда, бул дастандын саналып өткөн главаларынын аталыштарынын которулуштары орусча, кыргызча котормолорунда бири-бирине жакындык байкалат. Дастандын бул саналып өткөн главаларынын аталыштары азыркы поэзиялык котормолордо жогорудагыдай кемчиликтерге туш болгон. Өзгөчө, азыркы биздин тилибизге түшүнүктүү сөздөр алмаштырылып которулган, кээ бир маани бере турган сөздөр, жогоруда мисалдардан көрүнүп тургандай жоголуп кеткен. Көбүнчө кыргыз тилине которгон Төлөгөн Козубековдун котормосунда көбүрөөк орун алгандыгы байкалат. Эгерде главалардын аталыштары туура эмес которулган болсо, анда камтыган мазмундары жөнүндө айтпастан эле белгилүү эмеспи... Бирок, бул жерде главалардагы мазмундардын которулуп берилиши тууралуу сөз кылуудан мурун VII класстын окуу программасына киргизилген «Акындар жөнүндө», «Дарыгерлер жөнүндө», «Дыйкандар жөнүндө», «Кол өнөрчүлөргө кандай мамиле жасоо жөнүндө» деген главалардын мазмундары азыркы поэтикалык котормолордо кандай которулгандыгы тууралуу ой жүгүртүп көрсөк. «Кол өнөрчүлөргө кандай мамиле жасоо жөнүндө» аттуу главада да берилген кош саптардагы автордун сөздөрү алмаштырылып которулганын байкоого болот. Мындай ойду 4458-4459-кош саптар далилдейт. Оюбуз ынанымдуу болсун үчүн мисалдар менен далилдеп берели. Бул кош саптар оригиналда мындайча берилген.

Оригинал:

кырмачы,
йачы.

Юсуф Хас Хажип. Кутадгу билиг.
(Р.Р. Араттын түрк тилиндеги котормосу).
- Анкара: 1991, 653 бет.

Темүрчи, этүкчи йана

Йа сырчы бездизчи йа окчи

Бу дуниа атики булардин тируп.

б.]

Кыргызча мааниси:

*Темирчи, өтүкчү жана кыrmачы,
Же сүрөтчү, жыгач кескич, же окчу-жаачы.
Бул дүйнө атагы булардан турат,
Жашоонун таңкы иштери булардан башталат.*

Уйгурча котормодо:

*Темирчу, өтүкчи йена теричи,
Йа сырчы, бойокчы, йа окчы, йачы.
Бу дүниа зынныты булардан
Жаханда таң ишлар булардын келур.* [923-]

Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормодо:

*Темирчи бар, өтүкчү бар, кыrmачы,
Сырчы, бөзчү, жебе, саадак кылдаты.
Бу дүйнөнүн кооздугун алар жасап,
Таң каларлуу буюмдарды бүтөп жатат.* [417-б.]

Түркчө котормодо:

*Бунлар демиржи, аяккабыжы,
дерижи йакут жылажы,
байажы веййа окчы ве йайжылар.* [322-б.]

Кыргызча котормодо:

*Темирчилер, өтүкчү, бычмачылар,
Боёкчусу, жебечи, жаачысы бар.
Ааламда кооз буюм ушулардан
Таң каларлык жасалга усталардан.* [366-б.]

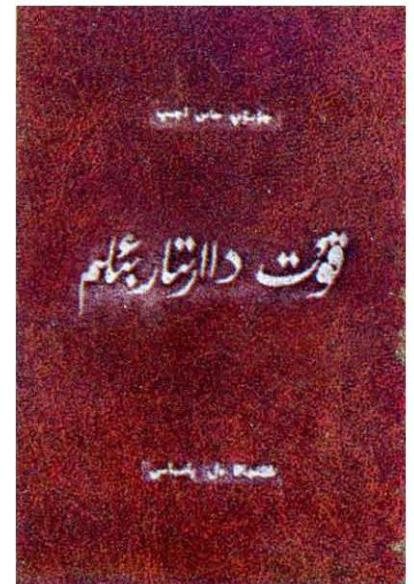
Бул главаны окумуштуу К.Артыкбаев да которгон:

*Өтүкчү, карапачы, тегирменчи.
Токуучу, така каккыч жана ээрчи.
Баарысын айта берсем санат жетпес,
Өнөрү ушул журттун эстен кетпес.* [10]

Орусча котормодо:

*Умельцам сапожных и кузничных дел,
Швецам и точилишкам луков и стрел.
Сей жизни красу их искусство дала,
Все дива вселенной – плод их ремесла.* [379- б.]

Негизинен, автор бул главада кол өнөрчүлөргө туура мамиле жасоого үндөйт. Бирок, жөн эле куру сөз менен айтпастан, көркөм элестөө аркылуу ар бирөөсүн атап, алардын өзгөчө баалай турган касиеттерине токтолуп өтөт. Бул мисалдарда Жусуп Баласагын темир устаны, өтүкчүнү, жыгач устаны, кыrmачыны, сүрөтчүнү жана окчу-жаачыларды атап өтөт. Мындай автордун атоолору азыркы поэтикалык котормолордо берилген, бирок өзгөрүүлөрдөн да алыс эмес. Тактап айтканда, жогорудагы келтирилген мисалдан көрүнүп тургандай, биринчи кош сабындагы оригиналда «кыrmачы» деген сөз азыркы уйгурча котормодо: «теричи», казакча котормодо: «балташы, терішілер», түркчө котормодо: “демиржи”, кыргызча котормодо:

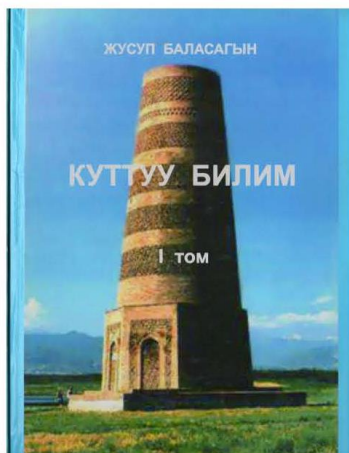

Жусуп Хас Хажип. Кут даарытар билим.
(Турганбай Кылычбек, Нооруз
Үсөнаалынын кыргыз тилиндеги котормосу,
араб тамгасында басылган). - Үрүмчү:
Шинжаң, 1992, 779 бет.

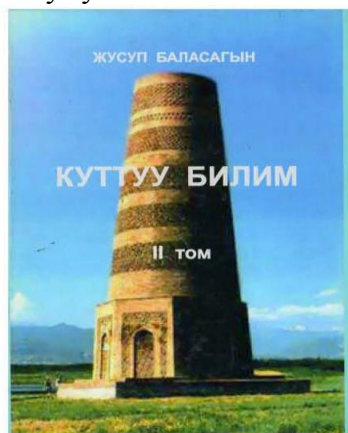
«бычмачылар», окумуштуу, профессор К.Артыкбаевдин котормосунда «тегирменчи» деп алмаштырылып которулган. [10.] Ал эми орусча котормодо бул сөздүн мааниси “кузничных дел” деп которулган. Негизинен, «кырмачы» деген сөздү алмаштырып которуунун зарылчылыгы деле жок болчу. Өзгөчө, кыргызча котормолоруна бул тийиштүү. Анткени, бул сөздүн тыбыштык түзүлүшү жагынан жана берген мааниси боюнча биздин тилибизде берилген. Бул сөздүн мааниси кыргызча-орусча сөздүктө «изготовитель деревянной посуды» (жыгачтан идиш жасаган кол өнөрчүлөр)деп которулган.[6.496-б] Ал эми уйгурча-орусча сөздүктөрдө бул сөздү кезиктирүүгө болбойт.[11.624-б] Мындай өзгөчөлүктү байкаган өзбекче жана Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормолордо туура которуп, өзбекче котормодо: «уймакор» деген сөз менен берилген, бул сөз өзбекче-орусча сөздүктө «уймакор» «резчик, режущий узоры на твердом материале» деп которулган.[12.581-б.] Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормодо азыркы биздин тилибиздегидей «кырмачы» деп туура которуп берген. «Кутадгу билиг» дастанынын котормолорун оригинал менен салыштырып, андагы оң, терс көрүнүштөрдү айтуу менен төмөнкүдөй илимий жыйынтыктарды айтууга шарт түздү:

– Өзбек тилиндеги котормо түрк тилдериндеги жана орус тилиндеги котормолордун ичинен эң биринчи жарыяланган котормо болуп эсептелет. Оригиналдагы автордун көркөм сөз каражаттарын, композициялык-сюжеттик өнүгүшүн туура түшүнүп, оригиналга жакындаштырып которуп берүү аракети негизинен ишке ашкан. Түрк тилдериндеги жана орус тилиндеги котормолордун ичинен өзбекче котормонун айырмаланган мүнөздүү өзгөчөлүгү поэтикалык көркөм чыгарманы сөзмө - сөз которуп берүү максаты көздөлгөнү байкалды. Ал эми өтө мүнөздүү кемчилиги – оригиналдагы 476 саптын эч негизсиз эле которулбай кыскарып калган. – Уйгур, түрк, казак тилдериндеги котормолордо оригиналдагы главалардын аталыштары, көркөм сюжеттин деталдары, көркөм образдардын ой-дүйнөсү, автордун көркөм сөз каражаттары негизинен сакталып которулган, өтө мүнөздүү олдоксон кемчиликтери дээрлик жок катары.

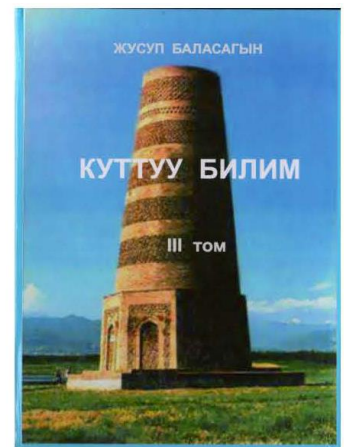
– Уйгур тилиндеги котормонун негизинде жарыяланган, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормо да оригиналга жакын которулган жана анда котормочулардын ийгиликтери көбүрөөк экендиги байкалды. Ошентип, өзбек, уйгур, казак, түрк жана Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормолордо котормочулар оригиналга жакын которуп берүүгө умтулушкан. Ал эми

Жусуп Баласагын. Куттуу билим.
(С.Сыдыковдун кыргыз тилиндеги
академиялык басылмасы).
1- том. Бишкек: 2013, 512 бет.

Жусуп Баласагын. Куттуу билим.
(С.Сыдыковдун кыргыз тилиндеги
академиялык басылмасы).
2- том. Бишкек: 2013, 501 бет.

Жусуп Баласагын. Куттуу билим.
(С.Сыдыковдун кыргыз тилиндеги
академиялык басылмасы).
3- том. Бишкек: 2013, 373 бет.

кыргыз тилине которгон Т.Козубековдун котормосунда көп учурда оригиналдагы маанилерден четтеп кеткендик байкалат. Мындай ойду эмгегибизде келтирилген көптөгөн мисалдар далилдеди жана кетирген

кемчиликтери да буга күбө болот.

– Орус тилиндеги

котормонун да көп татыктуу жактары бар десек жаңылышпайбыз. Албетте, котормодо кеткен кемчиликтерин жашырууга болбойт, бирок ийгиликтерин да унутпоого тийишпиз. Бул котормонун дурус деп айтарлык өзгөчөлүгү – «Кутадгу билиг» дастанынын тилин түшүнүп, аны орус тилиндеги котормо катары жарыялап бергендигинде болуп отурат.

- Орус тилиндеги котормого салыштырмалуу кыргыз тилиндеги котормолорго кечиримдүүлүк жок деп кескин айтууга да болор эле. Себеби, Т.Козубеков өзүнүн котормосунун титулдук барагында: «Байыркы түрк тилинен которгон Т.Козубеков» деген эскертүү берген. Чындыгында, Т.Козубеков байыркы түрк тилинен которбостон, казак тилиндеги А.Егеубаевдин котормосун көчүрүү, пайдалануу менен алек болгон жана С.Ивановдун котормосун да кеңири пайдаланган. Бул тууралуу филология илимдеринин доктору, профессор К.Артыкбаев өз убагында туура белгилеп өткөн. (9. 43–53- бб.). Ошентип, «Кутадгу билиг» дастанынын түрк тилдериндеги жана орус тилиндеги котормолору илимий иликтөө аркылуу айрым корутундуларды айтуу менен бул котормолор жөнүндө келечекте кандай иштерди жүргүзүү өтө зарыл деген маселелер боюнча төмөндөгүдөй сунуштарды айтуу туура болор эле:

1. Т.Козубековдун котормосунда жогоруда мисалдардан көрүнүп тургандай, айрым кемчиликтерин оңдоо үчүн аны кайра компетенттүү, таланттуу акынга берип котортуу керек. Ансыз бул улуу дастандын багы ачылбай, кыргыз окурмандарына жеткиликсиз бойдон кала бериши мүмкүн.

2. Орто мектептердин окуу китептерине киргизилип, окутулуп жаткан «Кутадгу билигдин» тексттерин, атап айтканда, «Дыйкандар жөнүндө», «Акындар жөнүндө», «Кол өнөрчүлөргө кандай мамиле жасоо жөнүндө», «Дарыгерлер жөнүндө» аттуу главаларын кайра тезинен которуп, окуучуларга туура түшүнүк берүү өтө зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. Белинский В.Г. Полн. собр. сочин. Т. I, II. – М.: Изд-ство Акад. наук СССР, 1953. – С. 427.
2. Наджип Э.Н. Исследование по истории тюрских языков XI–XIV вв. – М.: Наука, 1989. – С. 42.
3. Юсуп Хас Хажиб. Кутадгу билиг (өзбекче котормосу). – Ташкент: Фан, 1971. – 64- б.
4. Юсуп Хас Хажиб. Кутадгу билиг (уйгурча котормосу). Пекин: Бейжин, 1984. – 45- б.
5. Древнетюркский словарь. Редакторы: В.М.Наделяев, Д.М.Насилов и др. – Л.: Наука, 1969. – С.348.
6. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – 452- б; 243-б.
7. Сыдыков С. Баласагындык Жусуптун «Кут билими».// Кыргызстан маданияты, 1989, 30- март. – 5- б.
8. Караев С. «Кутадгу билигдин» орусча-кыргызча таржымасы.// Кыргызстан маданияты, 1987, № 11. – 6- б.
9. Артыкбаев К. «Кутадгу билигдин» кыргызча котормосу тууралуу. Китепте: Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашгардын мурастары (түзгөн, басмага даярдаган К.Артыкбаев). – Б.: Кыргыз мамлекеттик улуттук университети, 1999. – 45–46- б.
10. Артыкбаев К. «Кутадгу билиг» дастаны.// Мугалимдер газетасы, 1990, 24-, 31- август.

11. Уйгурско-русский словарь (Составитель: Э.Н.Наджип). – М.: Советская энциклопедия, 1968. – С. 624.

12. Узбекско-русский словарь. – М.: Издательство иностранных и национальных словарей, 1959. – С. 581.

13. Акар Али, Түрк дили тарихи, Өтукен нешрият. Стамбуль, 2016.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК СИМПОЗИУМУ
«КУТТУУ БИЛИМ» ТҮРК ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫНЫН УЛУУ ЭСТЕЛИГИ

Сариева Гульмайрам* Кыргызстан

«Куттуу билим» деп аталган классикалык чыгарманы жараткан баласагындык Жусуп түрк элдеринин орто кылымдык маданиятынын баш тобунда турат. Бул чыгарма – дүйнөлүк руханий мурастын, түрк адабиятынын, маданиятынын жана илиминин залкар эстелиги. Кыргыздар жана башка түрк элдери “Куттуу билим” эмгегин өздөрүнүн жазма адабиятынын алгачкы түрк-мусулмандык шедеври деп эсептешет. Жусуп Баласагындын инсан катары улуу аалымдыгын, анын түрк-мусулман маданиятын калыптандырууга кошкон чоң салымын эске алып, ошондой эле кыргыз мамлекеттүүлүгүн жана элдин ынтымагын бекемдөө, кыргызстандыктардын жаңы муунун патриоттуулукка жана адеп-ахлакка тарбиялоодо ойчулдун идеяларын жайылтуу максаты баба мурасынын бүгүнкү күндө өтө актуалдуулугунан кабар берет.

«Куттуу билим» дастанынын мазмуну, андагы идеялар, ой-кыялдар ошол мезгилдеги тарыхый кырдаал шарттаган рухий дөөлөттөрдү туюнтуу менен адам турмушунун түпкүлүктүү маани-манызын ачып турат. Жыйынтыктап айтканда, мындан он кылым мурда жаралган залкар чыгармасы менен баласагындык Жусуптун ысмы тарых барактарына өчпөс болуп жазылып калды. Анын бизге калтырган мурасы улуу рухий дөөлөт. Андагы ойлор бүгүнкү күн менен үндөшүп, кийинки урпактар үчүн улуу сабак.

Ачык сөздөр: Жусуп Баласагын, аалым, Куттуу билим, түрк цивилизациясы, рухий мурас, түрк тилиндеги алгачкы чыгарма, мурасты изилдөө

KUTADGU BİLİĞ’ ADLI KLASİK ESERİ
Gulmairam Sarieva* Kırgızistan

‘Kutadgu Bilig’ adlı klasik eseri yaratan Yusuf Has Hacib Türk halklarının orta Çağ kültürünün baş grubunda yer almaktadır. Bu eser, dünya manevi mirasının, Türk edebiyatının, kültürünün ve biliminin büyük anıtıdır. Kırgızlar ve başka Türk halkları ‘Kutadgu Bilig’ eserini kendilerinin yazma edebiyatının ilk Türk-Müslüman şaheseri olarak düşünürler. Yusuf Has Hacib’in insan olarak harika bilim adamlığı, Türk-Müslüman kültürünün şekillenmesine büyük bir katkısını düşünüp, ayrıca Kırgız devleti ve halkının dostluğunu güçlendirme, Kırgızistanlıların yeni nesilleri yurtseverliğe ve nezaket yönünde eğitmede düşünürün fikirlerin yayma amacı ata hatırasının bugün çok güncelliğinden gelir.

‘Kutadgu Bilig’ destanının içeriği, fikirleri, görüşleri o zamandaki tarihi durum koşullayan ruhi servetleri ifade etme ile insan hayatının sonsuz anlamını açıklamaktadır. Sonuçlamak gerekirse, on yüzyıl önce hayata gelen büyük bir eser ile Yusuf Has Hacib’in adı tarih sayfalarında silimez olarak yazıldı. Onun bizim için bıraktığı miras büyük bir manevi zenginliktir. O eserdeki düşünceler bugünkü zaman ile uygun olup, gelecek nesil için büyük bir derstir.

Anahtar kelimeler: Yusuf Has Hacib, bilim adamı, Kutadgu Bilig, Türk medeniyeti, ruhi miras, Türk dilindeki ilk eser, miras araştırması.

* ага окутуучу, Ош мамлекеттик университети, Ош шаары

* Araştırma Görevlisi, Oş Kırgızistan

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Түрк цивилизациясынын калыптануу мезгили Борбор Азия аймагында Түрк каганатынын пайда болгон учуруна туш келет. Кубаттуулугу күчөп турган чакта Түрк каганаты евразиялык ири өлкөгө айланып, Чыгышта Корея, түштүктө Кытай, Индия, Иран, батышта болсо Византия жана Чыгыш Европа менен чектешип турганы белгилүү.

Түрк цивилизациясы менен маданиятынын андан-ары өнүгүшү орто кылымдардагы Түрк, Уйгур, Кыргыз, Түргөш, Карахандар мамлекеттеринин, Монгол империясы жана Тимуриддер династиясынын тарыхы менен байланыштуу. Аталган аймакта цивилизацияга тиешелүү бардык белгилер калыптанган эле.

1. Аймактын жалпылыгы жана жашоо шартынын бирдиктүүлүгү. Түрктөрдүн байыркы мекени Алтайдын катаал шарты жаны цивилизациянын жаралышына өбөлгө болгон. Талаа - түрктөрдүн жашоо ареалы гана болбостон, табигый партнеру да болгон. Башкача айтканда, түрк мамлекеттери “Жер мамлекеттин негизи” деген принциптин негизинде калыптанышкан.

2. Мамлекеттеги бийлик системасы аскердик- башкаруу болгон. Мындай башкаруу мамлекеттин ички коопсуздугун гана камсыз кылбастан, жаны аймактарды басып алууга да ыңгайлашкан.

3. Руникалык жазууга негизделген орток түрк тили б.з.ч. биринчи мин жылдыкта Алтай жана Азиянын талаа чөйрөсүндө калыптанган.

4. Мифологиялык диний ишеними – тенирчилик да түрк цивилизациясынын пайда болуп, өнүгүшүнүн бир шарты катары каралат.

5. Экономикалык байланыштары турмуш-тиричилигине ыңгайлуу болгон көчмөн мал чарбасына негизделген жана темир өндүрүү, иштетүү, дыйканчылык, соода да өнүккөн.

6. Түрктөр өзгөчө, кайталангыс маданияттын жаратуучулары. Алардын дүйнө таанымы, диний ишеними, каада салты космос менен тыгыз байланышта болуп, “жогоруга” багытталган.

VI кылымда түрктөрдүн батышка жылуусу менен тарыхта “Элдердин улуу көчүүсү” деп аталган процесстин экинчи этабында түрктөр перс, араб элдеринин жетишкендиктерин өздөрүнө алышып, синкреттик маданиятты түзүшкөн. Натыйжада дүйнөлүк маданият жана илимдин алдынкы өкүлдөрү чыккан цивилизациянын очогуна айланган.

X кылымдын 40-жылдарында Ирандыктардын Саманид династиясын кулатышкан караханийлер Тенир- Тоодогу көчмөн түрк элдеринин алгачкы феодалдык мамлекетин орнотушкан. Анын аталышы бийлик кылган кагандардын титулу менен байланыштуу. Ө.К.Караев мусулман авторлорунун эмгектерин жана чыгыш таануучулардын илимий пикирлерин талдап, бул каганатты башкарган династия чигил төбөлдөрү деген тыянакка келген. [8, 76-б.]

Караханийлер династиясынын негиздөөчүсү Сатух Буура хан ислам динин кабыл алуу менен маданий жактан бир катар утуштарды жүзөгө ашырган. Ислам динин мамлекеттик идеологияга айландыруунун натыйжасында Теңир Тоодогу түркий калктар шарттуу түрдө башка элдер илимий жана маданий өнүгүүнү башынан өткөрүп жаткан “ Мусулмандык ренессанс” жүрүп жаткан чөлкөмгө баш кошушкан. Исламдын оң таасири астында Ортоңку Чыгышта илим- билим, маданият дүркүрөп өскөн. Окумуштуу А.И. Нарынбаевдин пикири боюнча “Чыгыш Ренессансынын” негизги маңызы маданияттын, коомдук- философиялык ойлоонун өнүгүшүндөгү гуманисттик багыт, илимдин таасири менен дүйнөнү рационалдуу таанып- билүү болуп саналат [12, 11-б.]. Дал ушул тарыхый кырдаал жана исламдын оң таасирлери Ала-Тоо аймагында араб, фарси тилдеринде эркин

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

окуп жаза билген жердештерибиз Махмуд Кашгари менен Жусуп Баласагынды тарбиялап чыкты.

Дүйнөлүк маданиятта “Такывалык жыйнак”, “Мамлекет түркүгү”, “Өкүмдарлар зыйнаты”, “Шах китеби”, “Кут алчу билим” деген наамдарга ээ классикалык чыгарманы жараткан баласагындык Жусуп түрк элдеринин орто кылымдык маданиятынын баш тобунда турат. Бул чыгарма – дүйнөлүк руханий мурастын, түрк адабиятынын, маданиятынын жана илиминин залкар эстелиги. Кыргыздар жана башка түрк элдери “Куттуу билим” эмгегин өздөрүнүн жазма адабиятынын алгачкы түрк-мусулмандык шедеври деп эсептешет. Жусуп Баласагындын инсан катары зор тарыхый маанисин, анын түрк-мусулман маданиятын калыптандырууга кошкон чоң салымын, карахандар доорунун Кыргызстандын жана Борбордук Азиянын тарыхындагы маанисин эске алып, ошондой эле кыргыз мамлекеттүүлүгүн жана элдин ынтымагын бекемдөө, кыргызстандыктардын жаңы муунун патриоттуулукка жана адеп-ахлакка тарбиялоо үчүн ойчулдун идеяларын жайылтуу максаты баба мурасынын бүгүнкү күндө өтө актуалдуулугунан кабар берет.

Белгилүү тарыхый маалыматтарга караганда, Жусуп XI кылымдын башында (туулган жылы азырынча белгисиз) азыркы Токмок шаарынын түштүк тарабындагы Чүй районуна караштуу Ак-Бешим, Бурана айылдарынын аймагындагы Баласагын шаарында туулган. Ал оокаттуу адамдын үй-бүлөсүнөн чыгып, өз мезгилине ылайык билим алган жана география, философия, тарых жана башка илимдер менен тааныштыгы бар билимдүү адам. А.Н. Кононов Жусуп жөнүндө мындай деп жазат: «Жусуп Баласагын поэмадан дапдайын көрүнүп тургандай улуу акын, чексиз билимдүү, адамдын жан дүйнөсүн мыкты билген философ, илимпоз - энциклопедист, араб-перси поэмасынын, түрк фольклорунун билерманы болгон: астрономия жана математиканы, медицина менен элокецияны билген, шахматты жана элдик оюндарды мыкты өздөштүргөн» [9, 481-б.].

«Кут алчу билим» поэмасы IX-X кылымдарда Бухарада түзүлгөн адабий топтун таасири астында жазылган. Мында Жети-Суу жана Чыгыш Туркестан – Чүй жана Талас өрөөндөрүнө: Борбордук Тянь-Шань менен Ысык-Көлгө мүнөздүү болгон түрк традициялары чагылдырылган. Е.Э.Бертельс «Түрк элдеринин баатырдык эпосундагы традицияларына карата» деген статьясында: «Кутадгу билиг» караханийлик Кашгарга мүнөздүү болгон көптөгөн жергиликтүү түрк традицияларын камтыйт [4,]- деп, жазганы жогоруда айтып кеткенибизге күбө болот. Поэманы окуп жатып биз Жусуптун түрк салтын, ырым-жөрөлгөлөрүн, макал-лакаптарын жакшы билгендигине ынанабыз. Ошол байыркыдан оозеки окулган дастандар, накыл сөз, макал-лакаптар акындын шыгын ойнотуп ушундай чыгарманы жаратууга түртсө керек.

Жаңы түптөлгөн көчмөндөр мамлекетинин келечеги аны башкарган - элиден көз каранды экендигин түшүнгөн автор чыгармасында өкүмдардын укук, милдеттерине, иш билгилик жөндөмү жана адамдык сапатына токтолгон. Ал акылдуу, билимдүү, каада-салтты жакшы билген жана адеп- ахлагы таза инсан болушу зарылдыгын белгилеген. Анын башкы милдети өз элинин жыргал турмушу үчүн кам көрүп, адилет бийлик жүргүзүү. Мамлекетти тышкы душмандардан коргоп, өлкө ичиндеги тартипти камсыз кылат. Дастандагы Күнчыкты эликтин башкаруучулук, адамдык сапаттары аркылуу автор Караханийлердин башчысына өлкөнү башкарууга зарыл касиеттерди сүрөттөйт «Кут алчу билим» дастаны кайсы тилде жазылган деген маселе көптөгөн окумуштуулардын кызыгуусун туудуруп, түрдүү пикирлерди жараткан. Алсак,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

айрым окумуштуулар поэманы уйгур, экинчилери түрк маданиятынын эстелиги деп эсептешет. мисалы, В.В. Радлов «Кут алчу билимди» уйгур жазма эстелигине кошкон. Анын мындай жыйынтыкка келүүсүнө XI кылымда Чыгыш Түркстанды жердеген уйгурлар ошол доордогу калктардын ичинен маданияты жакшы өнүккөндүгү, алар жөнүндө маалыматтардын көптүгү себеп болгон. Бирок, орхон-рун жазмаларын иликтегенден кийин, В.В. Радлов мурдагы көз карашынан баш тартып, поэманы түрк тилиндеги чыгарма деп атаган. Академик бул пикирин “Кутадгу билигке акыркы сөз” деген статьясында мындай деп белгилеген: “Менин “Кутадгу билиг” уйгур тилинде эмес деген пикирге келишине бир нерсе: уйгурлардын маданияты өнүккөн эл деп айтып жанба автордун бул өз эне тилиндеги биринчи китеп экенин көрсөткөн сөзү негиз болуп отурат”. [13]

Ал эми В.В. Бартольд “Караханийлер өздөрүн уйгур деп атабаганы бизге белгилүү болду. Жусуп Баласагын поэмасын жазган тил уйгур тили эмес”, деп көрсөткөн. Чындыгында эле, караханийлер өздөрүн уйгур деп атаганы эч бир булактан кездешпейт жана окумуштуунун жогорудагы пикири чыгарма уйгур тилинде жазылган эмес деп тыянак чыгарууга негиз болот. [3.]

С.Е. Маловдун пикиринче Жусуптун «Кут алчу билим» дастаны уйгур тилинде адегенде араб, кийинчерэк уйгур тамгасы менен жазылган. Эске салчу жагдай караханийлер доорунда уйгурлар араб алфавитин колдонбогондугу белгилүү. Демек, поэма уйгур тилинде жазылган эмес жана В.В. Радлов жазып кеткендей: “Эгер поэманы Баласагын шаарында жашаган адам жараткан болсо, анда ал уйгур алфавити эмес, араб алфавити. Ал эми поэма Баласагын шаарында колдонулуучу түрк наречиясында жазылган”. [11]

1970-жылы Ленинград шаарында «Кутадгу билиг» поэмасынын 900 жылдыгына арналган түркологиялык конференция өткөн. Ага катышкан окумуштуулар чыгарманы адабий жана элдик эстелик катары изилдөөгө алышып, кызуу талкуудан кийин түрк тилиндеги эстелик деген чечимге келишкен. [10]

Ал эми кыргыз илимпоздорунун «Кут алчу билим» дастанынын тилдик өзгөчөлүгүн изилдөөдөгү көз караштары кызыктуу. тарых илимдеринин доктору Ө. Караев Жусуп Баласагынды Кыргызстандын кулуну, анын чыгармасы Караханийлер мамлекетинин Борбордук Тянь-Шань, Жети-Суу аймагында жашаган түрк урууларынын орток мурасы деп айткан. Б.Ж.Жамгерчинов поэма байыркы кыргыз тилинде деген пикирде. Ушундай эле ойду З.Э.Эралиев да айтып, «Кут алчу билим» дастаны XI кылымдан тартып калыптанган кыргыз тилиндеги алгачкы чыгарма деп эсептейт. А.А. Алтмышбаев “Поэма түрк тилиндеги алгачкы чыгарма экендиги менен баалуу” деген көз карашта. Ушул жерде белгилей кетчү нерсе окумуштуу Нарымбаев дастанды уйгур жазма эстелигине кошот. [7, 5, 2, 15, 12]

Заманыбыздын залкар жазуучусу Ч. Айтматовдун : Жусуп Баласагындын поэзиясы «Манас» эпосу менен бирге биздин ата-бабаларыбыздын рухий турмушунда кылымдардан келаткан бирдиктүү лингвистикалык негиздеги өз ара байланыштуу эки маданияттын: отурукташкан жана оозеки көчмөн түрүндөгү маданиятыбыздын түпкү башатын ырастаган накта улуттук кенчибиз [1] деп жазганын эске алуу менен элибиздин рухий дөөлөт эстеликтери болгон «Манас» эпосу менен «Кут алчу билим» дастанынын дүйнөсү, мүнөзү жакын экендигин билдирип турат.

Чыгарманын тили жөнүндө автордун өзүнүн жана анын замандашы Махмуд Кашгаринин маалыматтарына көңүл бөлсөк X-XI-кылымдарда жашаган кыргыз, кыпчак, огуз, чигил, ягма уруулары накта түрк тилинде сүйлөшкөн. Аталган элдерден азыркы күндө кыргыздардан башкасы өздүк атын жоюп, башка элдерге

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

синип кеткен. Улуу аалым, түрколог Махмуд Кашгари Караханийлер мамлекетинин тилин “хакандык” деп атаса, ушул эле тилди автор “буура хан” тили деп берген. Китеп сөзү- Буурахан зан зили, Манызы да, өзөгү да хан тили. Караханийлер башкаруучулары адатта “кара хакан”, “буура хакан” сыяктуу наамдарды алып жүргөндүгүн эске алып, Жусуп жана Махмуд өздөрүнүн тилин башкаруучулардын титулу менен атагандыгын көрүп турабыз. [14, 15] Жогоруда айтылгандарды жана Жусуптун: Китеп көп араб, перси тилдеринде Бул китеп эн биринчи биздин тилде [15,73-бейт] деп жазгандарын көнүлгө түйүп, бабабыздын улуу мурасын түрк элдеринин мусулман маданиятына аралашкандан кийин жазылган түрк тилиндеги алгачкы чыгарма деп атоого толук негиз бар.

АДАБИЯТТАР ТИЗМЕСИ:

1. Айтматов Ч.Т. Рухий дөөлөттүн башаты // Кыргызстан маданияты.- 1986
2. Алтмышбаев А.А. Очерки истории развития общественно-философской мысли в дореволюционной мысли.- Ф.,1985
3. Бартольд В.В. Богра хан упомянутый в «Кутадгу билиг»././ соч.,т.5.-М.,1968
4. Бертельс Е.Э. К вопросу о традиции героическом эпосе тюркских народов // Советское Востоковедение.- 1958, №5
5. Джемгерчинов Б.Дж. История Киргизии.-Ф., 1970
6. Жусуп Баласагын. Кутгуу билим. – М., 1983
7. Караев О.К. Жусуп Баласагын жана анын доору././ Кыргызстан маданияты.- 1986-ж., 15-май
- 8.Караев Ө.К. История Караханидского каганата.- Ф.,1983
9. Кононов А.И. Поэма Юсуфа Баласагунского «Кутадгу билиг» // Юсуф Баласагунский Благодатное знание. – М.,1984
10. Материалы конференции, посвященная 00-летию поэмы «Кутадгу билиг»././ Советская тюркология, 1970,№4
11. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.- М., 1956
12. Нарымбаев А.И. Из истории общественной мысли древних уйгуров. – Б., 1994
13. Радлов В.В. «Кутадгу билигке» акыркы сөз././Кыргызстан маданияты.-1969-ж., 25-январь
14. Чоротегин К.Махмуд Кашгари жана анын «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» - Б.,1997
15. Эралиев Закирбек. Жусуп Баласагын.- Бишкек, 2000.

KORKUT ATA - ӨЛБӨС ӨНӨР ЭЭСИ

Абдубалиева Бактыгүл* Кыргызстан

Макалада VII-VIII кылымдарда өмүр сүргөн акын, улуу ойчул, философ-гуманист, композитор Коркут Атанын чыгармачылыгы жөнүндөгү маселе иликтөөгө алынат. Коркут Атанын руханий мурасы түбү бир түрк элдеринин башын кошууга чакырган түбөлүктүү мурас.

Изилдөө ишинде Коркут Атанын чыгармачылыгына байланыштуу дүйнө элдеринин окумуштууларынын пикирин эске алуу менен жыйынтыктар чыгарылды. Коркут Атанын айткан насааттары бүгүн да өз күчүн жоготпой актуалдуу.

Анын накыл сөздөрүндө, комуз күүлөрүндө заман көйгөйү, эл кайгысы баяндалып, үй-бүлө, турмуш жагдайлары насаатталат. Коркут Атанын руханий мурастары дүйнө элинин окумуштууларынын кызыгуусун арттырып, өнөрдүн өлбөй тургандыгын айгинелейт. Анын мурастары көптөгөн тилдерге которулуп басылып чыккан.

Түркия, Казакстан ж.б. элдердин окумуштуулары Коркут Атанын мурастарына байланыштуу тарыхый, этнография, адабият, лингвистика жаатында көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүп келет. Коркут Атанын адабий мурастарында жалпы адамзаттык улуу ойлор айтылып, өмүр-өлүм философиясы, ынтымак, ыйман, адеп менен ызаат жаатында маанилүү ойлор толгонуп, терең насаат баяндалат.

Түйүндүү сөздөр: кылым, акын, улуу ойчул, философ-гуманист, руханий мурас, санат, өнөр.

OLMEZ ESER SAHIBI - KORKUT ATA

Baktygul Abdubalieva* Kirgizistan

Bu makalede, VII-VIII yüzylda yaşayan şair, fikir adamı, düşünür bestekar Korkut Atanın sanat hayatı incelenecektir. Korkut Atanın manevi mirası, kökleri bir olan Türk halklarının birleşmesine çağrı özelliği taşıyan eskimes bir mirastır.

Onun sanat hayatı incelenirken, dünyanın farklı yerlerindeki bilim adamlarının, Korkut Atanın sanatçı kişiliğine yönelik düşünceleri dikkate alınmak suretiyle sonuç çıkarılmaya çalışıldı.

Korkut Atanın her biri diğerinden önemli olan nasihatları, günümüzde de gücünü kaybetmeden, güncelliğini koruya gelmektedir. Onun özlü sözlerinde ve kopuz ezgilerinde devrin meseleleri, halkın sorunları yansıtılmış, aile ve toplum hayatına yönelik nasihatlerde bulunmaktadır.

Korkut Atanın ruhi mirasları, günümüzde de çok sayıda yerli-yabancı bilim adamlarının dikkatini üzerine çekmekte, bu yönüyle ölmezliğini göstermektedir. Onun eserleri günümüze dek birçok dile tercüme edilmiştir.

Türkiye, Kazakistan vb ülkelerin ilim adamları Korkut Atanın eserleriyle ilgili tarih, etnografya, edebiyat ve dil gibi alanlarda çok sayıda inceleme yapagelmışlerdir.

Korkut Atanın her bir eserinde insanoglunun genelini ilgilendiren yüksek düşünceler

*К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, кыргыз адабияты жана манастаануу кафедрасынын доценти, филология илимдеринин кандидаты e-mail: b.abdubalieva@gmail.com

*PhD K.Tynystanov Issyk-Kul Devlet Üniversitesi, Kyrgyzstan, E-mail: b.abdubalieva@gmail.com

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

dile getirilmiş, ölüm ve hayat felsefesi, birlik-beraberlik, din ve ahlak vb konulara vurgu yapıp, nasihat verilmektedir.

Ana sozler: Yüzyıl, sair, fikir adami, düşünür besteklar, manevi miras, sanat, eser.

Түбү бир түрк элдери рухий тамырыбыздын, дүйнөтаанымыбыздын өзөгү кайда жатканын аңдап түшүнөр мезгил бышып жетилди. Түрк элдеринин кайдан чыкканын, кандай ашуу ашып келгенин, түбү кайда барып такаларын талдоодо орток дөөлөттөрүбүз негиз болуп берет. Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари, Абу-Наср ал-Фараби, Коркут, Улукбек, Асан Кайгы сыяктуу ысымы орток даанышмандардын эмгектери жалпы түрк элдеринин ынтымагын арттырып, башын кошуп турган улуу - мурас. Оомалуу-төкмөлүү, оош-кыйыш замандын алкагында нечен түрлүү окуяларды башынан кечирген түрк элдери кыргыз элинин улуу «Манас» эпосунда айтылгандай бири Алтайга, бири Каңгайга тентип, бирөө Урумга, бирөө Кырымга житип, жери ээн калып, азуулусу алсызын басып, тополоңу тоз болуп, кайран журттун башынан не бир түркүн иштер өткөн. Мындай жагдайларда элден чыккан олуя, акылмандар, баатырлар элдин бүтүндүгүн сактап калуу үчүн жан алакетке түшүп, өмүрүн арнап, башын сайган. Коркут Ата ынтымагы качып, бириндеп бараткан түрк элдеринин башын кошууга акыл-парасатын жумшап, түбөлүктүү руханий мурас калтырган.

Коркут Ата – VII-VIII кылымдарда өмүр сүргөн акын, улуу ойчул, философ-гуманист, композитор. Теги боюнча огуз тайпасынын Кайы, Кият уруусунан. Каракожо уулу Коркут Ата Сыр дарыянын төмөн жагындагы Жаңакент калаасында өмүр сүргөн. Огуз хан менен Коркут Ата замандаш болгондуктан, экөө жөнүндөгү тарыхый маалыматтар да, аңыз кептер да жанаша айтылып жүрөт. Коркуттун жарык дүйнөгө келиши кандай кызык болсо, анын өмүр тагдыры да ошондой өзгөчө болгон. Энеси куландын этине талгак болуп, боюндагы баласын үч жыл тогуз күн көтөрүп, ар жылы толгоо кысып, жанын кыйнап, мына-мына көз жарчудай кыйналып, азап тарткан. Акыры үч жыл тогуз күн дегенде Коркуттун энеси менен кошо табигат да толготуп, жер жүзүн кара туман каптап, көз ачырбаган алай-дүлөй бороон болуп, үч күнгө чейин күндүн көзү көрүнбөй, жаан куюп турганда бала төрөлөт. Эл ичинде Коркуттун төрөлүшүнө байланыштуу мындай кеп айтылат:

Коркут туулган кезинде,
Карасманды суу алган.
Кара жерди кум алган,
Ал туулганда эл коркуп,
Туулган соң кубанган.

Сыр дарыя менен Караспан көрүнбөй, алаамат болчудай кара жерди каптап кыян жүрүп турганын көрүп, корккон калың эл: «Бул баарыбызды коркутуп, жүрөгүбүздүн үшүн алып дүнүйөгө келген баланын ысымы «Коркут» болсун!» - деп ат коюшат. Эпикалык чыгармаларда баатырдын төрөлүшү, жарык дүйнөгө келиши дайыма өзгөчө шөкөттөлүп, кереметүү сүрөттөлүшү анын кийинки келечегинен кабар берип турат.

Изилдөөчү илимде кандай маселе карабасын анын изилдөө тарыхына токтолуп, айтылган ой-пикирлерге кайрылып андан жыйынтык чыгарат. Коркут Ата жөнүндөгү изилдөө иштерине учкай токтолсок, улуу ойчул, «Күү атасы – Коркут» жөнүндө ар тараптуу илимий изилдөө иштери жүргүзүлүп, баалуу пикирлер айтылып келгени маалым. Дүйнөлүк кадыр-баркы бар окумуштуулар В.В.Бартольд, И.В.Аничков, А.А.Диваев, А.А.Мейер, В.В.Радлов, В.В.Вельяминов-Зернов, А.Н.Самойлович, К.А.Иностранцев, П.С.Спиридонов,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

А.Г.Туманский, В.Каллаур, И.А.Кастанье, А.Н.Бернштам, Г.Н.Потанин, В.М.Жирмунсий, Х.Г.Короглы, А.Ю.Якубовский ж.б. окумуштуулар Коркут Ата жөнүндө бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготпогон терең маанилүү, илимий эмгектерди жазышкан. Түркия окумуштууларынын ысымдарын атап өтөлү: Орхан Шайх Гөкйай М.Ф.Кызыроглы, Пертев Наили Боратав, Абдулкадыр Инан, Фуад Көпирюли, Зеки Валиди Тоган, Садык Турал, Фарух Сумер ж.б.

«...Коркут Ата китебин илимий чөйрөгө кошкон немис окумуштуусу Фридрих ван Диц экендиги маалым. Диц Дрездендеги Король китепканасында сакталган Чыгыш кол жазмаларын иреттеп жүрүп, 1815-жылы «Огуз тайпасы тилинде жазылган Коркут Ата китеби» аттуу ырлар жыйнагын таап алып, жыйнактан үзүндүнү немис тилине которгон... Дрезден нускасы деп айтуубуздун жөнү бар. Анткени Коркут Ата китебинин 6 ырдан курулган Ватикан нускасы да бар... Ырдын Дрезден нускасы Бартольддун 1922-жылкы котормосу боюнча 1962-жылы орус тилинде басылып чыккан. 1986-жылы А.Коңыратбаев менен М.Байдилдаев казак тилинде китеп кылып чыгарышкан» [3, 689-б.].

Коркут Атанын руханий мурастары немис, орус, француз, италиян тилдерине которулуп, дүйнө окумуштууларынын да бүйүрүн кызытып, өнөрдүн өлбөй тургандыгын айгинелейт. Түркия, Казакстан окумуштуулары Коркуттун мурастарына байланыштуу тарыхый, этнография, адабият, лингвистика жаатында көптөгөн изилдөөлөрдү үзгүлтүксүз жүргүзүп келет. Окумуштуу Орхан Шайх Гөкйай талбай изденүүнүн аркасы менен Коркутка тиешелүү даректердин баарын чогултуп, миң беттен ашкан көлөмдүү эмгегин жарыялады.

Коркут Ата тууралуу казак элинин улуу жазуучусу, академик Мухтар Ауэзовдун айткан пикирине токтолсок: «Коркут ысымы казак менен тектеш элдердин көбүндө ар түрлүү аңызда айтылат. Казак арасына тараган аңыз боюнча Коркут – күү атасы, жер үстүндөгү ыр-күүнүн баштоочусу. Коркут адам өмүрү чакталуу кыска болгонуна нааразы болуп, , эл-журттан безип, өлбөстүктү тилек кылып, ажалга каршы алышып, качып жөнөйт. Бирок кай тарапка барса да, алдынан өлүм элеси чыгат. Тамыры куурап кулаган байтерек: «Мени тапкан ажал сени да табат» дейт. Айталаада куурап калган чөп да өлүм жайын баян этет. Ошонун баарын угуп- көрүп Коркут заманасы куурулуп, жападан жалгыз күңгүрөнөт. Жер бетиндеги эң туңгуч кыякты шыргай жыгачынан жасап алып, күү чертип, муң-зарын төгөт. Кудуреттуу күүнүн сыры бүткүл жер ааламын аралап, калың эл баш көтөрө албай тыңдап, таңыркап калат. Ошондон баштап Коркуттун күүсү да, кыягы да жер бетин чарк айланып кезүүдө. Коркуттун ысымы кыяктын күүлөрү менен элдин жүрөгүндө унутулбай сакталып калган.

Буржуазиячыл индивидуалистер Коркут жөнүндөгү байыркы аңыздын маанисин бурмалап, «өлүм күүсү» деп түшүндүрүп, Коркуттун атын «кыйналып түнүлүүнүн, өмүрдөн безип качуунун символу» деп көрсөтүүгө аракет кылышты. Чындыгына келгенде аңызда оптимистик маани басым кылат. Коркут жөнүндөгү аңыздын максаты – кудай менен алышуу тууралуу максат. Коркут жазмыш, тагдыр даярдап койгон таалайына каршы алышат. Казак талаасына тараган Коркут жайындагы уламыштан башка элдердин эзелки кылымдардагы байыркы эпосторундагы образдар менен окшоштукту баамдайбыз. Прометей жөнүндөгү аңыз, осетиндердин Эмиран жайындагы аңыздарында кудай менен алышуу Коркут жайындагы аңызда өз чечимин тапкан. Коркут алгач өзү тапкан өнөрү менен элге кызмат кылды. Анын өлбөс өчпөстүгү ушунда» [3, 459-б.].

Коркут Атанын адабий мурастарында жалпы адамзаттык улуу ойлор айтылып, өмүр-өлүм философиясы, ынтымак, ыйман, адеп менен ызаат жаатында маанилүү кеп козголуп, терең насаат баяндалат. Эл ичинде «Кайда барсаң Коркуттун

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

көрү» деген кептин башаты мындай айтылат. Коркут жыйырма жашка толгондо түш көрөт. Ак сакалы жайкалган, ак таягы асман тиреген карыя түшүндө аян берип «Карагым, бул жарык дүйнөдө сага кырк жыл өмүр маңдайыңа жазылган. Андан аша албайсың» - дейт. Дагы бир уламада Коркут түшүндө көр казган адамдарга жолугат. «Бул көрдү кимге казып жатасыңар?» - деп суроо салат. «Коркутка казып жатабыз», - деп жооп беришет көр казып жаткан адамдар. Түшүндө көргөн бул окуядан кийин Коркут өлүмдөн качып кутулмакчы болот. Желмаянын желдей учуруп, өлүмдөн качып жөнөйт. Качкан менен кайда барса жаналгыч алдын тороп, Коркуттун көрүн каздырып жаткан болот. Жер ортосу Сыр дарыяга жетсем жаным калаар деп ойлоп, туулган жерине келет. Желмаянын союп, анын териси менен кагжырап куурап калган кыягын каптап, суу ортосуна көр казылбастыр деп, Желмаяндын жабуусун Сырдын ортосуна жая салып, анын үстүнө жайланышат. Ошондон тарта кыягын колуна алып күү тартып, кок асман астын мундуу күүгө бөлөйт. Коркут кыяк тартканда учкан куш, жүгүргөн аң токтоп, суу агымы тынып, тирүү жандын баары уюп күү тыңдап калган дешет. Кыргыз элиндеги «Кайда барсаң Мамайдын көрү» деген лакап менен «Кайда барсаң Коркуттун» көрү деген лакап үндөшүп турат. Бул айтылган лакаптар «Турмуш кайда барсаң дагы жонуңа камчысын даяр кылат. Тагдырыңа наалыба, күйүнбө. Эмгек жана аракет кыл» деген насаатты кучагына камтыйт. Макалдардын эки элдерде бирдей маанилеш жолугушу адамзаттагы көйгөйлөрдүн түбү бир экендигин далилдейт. Эч айырмасыз айтылган макалдар түбү бир түрк элдеринде гана эмес дүнүйөнүн көптөгөн элдеринде жолугат. Коркуттун комузунун тарыхы да кызык. «...Коркут казактын улуттук музыкалык аспабы комузду туңгуч жасоочу иретинде айтылат. Комузду жасаган да, тарткан да – Коркут. Комуздун кандай жасалганы төмөнкүчө сыпатталат:

Карагайдын түбүнөн,
Кайрып алган комузум,
Үйеңкинин түбүнөн,
Үйрүп алган комузум.
Ак кайыңдын безинен,
Кагып алган комузум.
Өзөгүнөн кара эмен,
Оюп алган комузум.
Кыл куйругун тулпардын,
Ичеги кылган комузум.
Тоо текенин мүйүзүн,
Тээк кылган комузум...
Ак төөнүн сүтүнөн,
Сылап алган комузум.
Сырынды ачып, үнүңдү,
Сынап алган комузум [3, 125-б.]. Комузду кандай жасоо керектиги түшүндө олуя аксакалдан аян берилип, өмүрүнүн акырына чейин бирге болуп, жан бирге сырдаш-муңдашы болот. «Комуз – кыйын-кыстоо, тар жолдо Коркуттун өзөгүн талдырбас шериги, акыл-оюн арбыткан, арып чарчаганда чабыт берген, сергиткен өмүр шериги болгону айтылат.
Дүйнө кезип жүргөндө,
Шерик кылган комузум.
Өзөк талган кезимде,
Талчык кылган комузум.
Торсулганда амалым,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Накыл берген комузум.

Чаалыкканда чарчатпай,

Сүйөө болгон комузум [3, 125-б.]. Коркут Ата китебинде түш көрүү, аян берүү аркылуу каармандын ички дүйнөсү шартталат жана көркөм форма катары кызмат кылат. Түш - чыгармада каармандын тагдырында өзгөчө роль ойноп, чыгарманын түпкү идеясын ачып берүүдө, сюжеттик өзөгү, композициялык түзүлүшү менен бирдикте турат. Кыргыз элинин «Манас» эпосу баштаган бардык элдик оозеки чыгармаларында түш көрүү аркылуу аян алып келгени, түштүн жорулушу, манасчылардын түш көрүүсү кыйла кызыгууну жаратат.

Коркут Атанын кайыптан айткан болжолдору туура, төп чыккан, эң акылман, олуя, билгич, өз доорунун мыкты ойчулу болгон. Анын накыл сөздөрүндө, комуз күүлөрүндө заман көйгөйү, эл кайгысы баяндалып, үй-бүлө, турмуш жагдайлары насаатталат. Кырк жыл алдыга көрө билген олуя «Элим-ай, калкым-ай» күүсүндө, элинин эртеңки тагдырына күйүп, элинин тынчтыгын тилеп, комузун толгоп:

Мындан соң кыйла-кыйла заман болор,

Заман азып, заң тозуп жаман болор,

Карагайдын башына шортан чыгып,

Балдардын доору караан болор, - деп элинин таланып, тонолорун, кыргын-сүргүнгө учурап, чабылып чачыларын алдын-ала билип, өзөгү өрттөнө күүгө салган.

Түрк элдеринин эпикалык чыгармаларында кездешкен баласыздык, балага зар болуу мотиви Коркут Ата китебинде да кездешет: «Байындыр хан огуз бектерин тойго чакырып, бир жерге ак боз үй, бир жерге кызыл боз үй, дагы бир жерге кара боз үй тиктирип, конок күтөт... Хан кызматкерлерине: «Уулу барды ак боз үйгө, кызы барды кызыл боз үйгө кондургула. Уул-кызы жокторду кара боз үйгө киргизгиле. Алдына кара койдун этинен табак тарткыла, жесе жесин, жебесе турсун да кете берсин! Баласы жокту Теңир каргаптыр, биз дагы каргайбыз!» - дейт. Тойго чакырылган Дирсе хандын уулу да, кызы да жок экен. Ал мындай кордукка чыдай албай үйүнө кайтат. Аттан айгыр, төөдөн буура, койдон кочкор сойдуруп, ич огуз менен тыш огуздун мыктыларын, бектерин чакырып жыйнайт. Ач көрсө тоюндуруп, жылаңач көрсө кийиндирип, карызды карызынан куткарат. Тоодой кылып эт тартат, көлдөй кылып кымыз сапырат. Жыйналган калың эл тилек тилеп, бата берет. Оозунда дубасы бар батагөйдүн батасы тийип, аялы жүктүү болуп, Теңир аларга бир уул берет. [3, 664-665-б.].

Эпикалык сюжеттерде эл башына мүшкүл түшүп турганда, үзүлгөндү улаган, чачылганды жыйнаган, чабылганды кураган уулдун, чыныгы баатырдын төрөлүшү өчкөн отту тутанткандай, эл үмүтүн жандандырат. Оозеки поэзиянын залкар үлгүсү «Манас» эпосунда бай Жакып: «Туяксыз өтүп кетемби, эңкейип кетсем эш болчу уулум жок, дүнүйөмдүн мураскери жок, аргымак, тулпарларым ээси жок, мени тосуп чыкчу балам жок» деп зарлап жүрөт. Кереметүү түш көргөндөн соң, Ала-Тоодой эт тартып, Ала-Көлдөй чык кылып, кырк үйлүү кыргызды чакырып, түшүн жорутуп, бата алып Манастай уулдуу болот. Намыска туулган андай уулдардын баатырдыгы бала күндөн билинип, батадан бүткөн ал шерлер эл үмүтүн акташат.

«Коркут Атанын сөздөрүнөн чечендиктин, акылмандыктын үлгүсүн көрөбүз. Өзүнө гана таандык макалга айлана турган учкул сөздөр, ой корутундулары жана элдик макалдар колдонулган. Кимдин эмнеге жарамдуу экендиги, эмне артык, эмне кем, эмне жаман, эмне ийги тууралуу таасын ойлорду айткан» [2, 170-б.].

Коркут Ата китебиндеги бай казына менен кыргыз элинин элдик оозеки

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

чыгармачылыгын ар тараптуу салыштырып, олуттуу изилдөө ишин жүргүзүү зарыл.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси

1. Абакиров К. Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү. – Үрүмчү, 2016. - 376 б.
2. Абдубалиева Б. Коркут Ата жана Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» поэмасындагы накыл сөздөр. – Вестник Исык-Кульского университета, Каракол, №18, 2007. - 167-171-б.
3. Коркут Ата. Энциклопедиялык жыйнак. Казак жана орус тилинде. – Алматы, 1999. - 798 б.
4. Манас: С.Каралаевдин варианты боюнча. Түзгөндөр А.Жайнакова, А.Акматалиев. – Бишкек, 2010. - 1005 б.
5. Эшматов Р. Адабий түштөрдүн көркөм табияты. – Бишкек, 2015. – 183
6. Koç Kenan, Kazak Edebiyatı I, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2007. 432 S.

**“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ЖАЛПЫ ТҮРК ЭЛДЕРИНИН САЛТТУУ
МАДАНИЯТЫ ЖАНА ТАРИХЫ (“КӨКӨТӨЙДҮН АШЫ” БӨЛҮГҮНҮН
КОНТЕКСТИНДЕ)**

Орозобекова Жылдыз* Кыргызстан

Илимий баяндамада: Кыргыз эли түрк тилдүү элдердин эң байыркыларынын бири. Элдин басып өткөн тарыхы болгон жан дүйнөсү оозеки маданиятында сакталып калуу кудуретине ээ болгон. Материалдык эмес маданияттын үлгүсү бир эле кыргыз элинин эмес жалпы түрк тилдүү элдердин жалпы салттуу маданиятынын сакталышын чагылдыра алат. “Манас” эпосунун негизги өзөктүү окуяларынын бири болгон “Көкөтөйдүн ашы” бөлүгүндөгү кыргыз элинин ага жаатташ тектеш элдердин көчмөндөр оюнундагы салттуу таймаштары, анын улуттук маанидеги өзгөчөлүгү тууралуу маселелерди козголот:

- “Манас” эпосунун “Көкөтөйдүн ашы” бөлүгүндөгү элдик каада-салттын берилиши;
- Аш берүүнүн тартиби жана мааниси, салттуу калыптанган эрежелер;
- Алтай жерин жердеген кыргыз социумунун тегерегиндеги көп улуттуу элдердин биримдиги;
- Борбор Азия элдеринин ашка чакырылышынын мааниси;
- Ат чабыш, эр сайыш, жамбы атыш, балбан күрөш өңдүү элдик оюндардын мааниси;
- Көчмөн элдин оюндарынын салттуу эрежелери;
- Байгенин сайылышы жана ыйгарылышы, элге бөлүштүрүп берүүнүн салты;
- Ашка келип катышкан элдер үчүн оюндун чеберлеринин патриоттук духу;
- өңдүү бир катар маселелер, эпостун поэтикалык структурасынын сюжеттик композициясында чагылышы тууралуу сөз болот.

**TÜRK HALKININ GELENEKSEL KÜLTÜR VE TARİH "MANAS" DESTANI
("KÖKÖTÖYDÜN AŞI" BÖLÜGÜNÜN KONTEKSTİNDE)
EPPERTSHAUSEN BAĞLAMINDA**

Orozobekova Yıldız* Kirgizstan

Bilimsel bir raporu: Türkçe konuşan insanların en eski insanlardan biri. iktidarda kalmıştır sözlü kültürün, dünyadaki insanların öyküsü. o Türk halklarının geleneksel kültürünün genel güvenliğini yansıtan, Kırgız halkının maddi olmayan kültür Örneği olarak ancak. "Manas" destanı "ana anahtar olaylardan Eppertshausen biriydi" İlgili milletler Nomad oyun turnuvasının geleneksel tarafsızlık insanların kısmı ve ulusal öneme özellikleriyle ilgili sorular yöneltti:

- "Manas" destanı halk geleneklerinin bir parçası "Eppertshausen olmak";
- Kül düzen ve anlam ve geleneksel kurallar geliştirdik;
- çok ırklı bir toplum çevreleyen birlik bulunan Altay arazi;
- Orta Asya halkları için gıda toplanması önemi;

**Филология илимдеринин доктору, профессор “Манас” коомдук Академиясынын академиги, манастаануучу. КР Жогорку Кеңешинин Аппаратынын эксперти, Кыргызстан, Бишкек +996 555 926 548 kalmukamet.zhyldyz@mail.ru*

**filoloji bilimleri doktoru, profesör Halkın Akademisi, "Manas" ,manastaanuuçu. КР Jogorku Keneş'in Ofisi Uzmanı Bişkek, Kirgizistan, +996 555 926 548 E-posta: kalmukamet.zhyldyz @ mail.ru*

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

- At yarışı, cesur, her Jamba şampiyon, ateş gibi popüler oyunların önemini mücadele;
- Geleneksel göçebe oyunları;
- Basayev, atama ve özel dağıtmak;
- vatansever ruhu bu ekstra oyuna katılan kişiler için Ustalar;
- Bu tür epik şiir macera bileşimlerinin yapısının bir yansıması olarak sorunlar, bir dizi tartışılacaktır.

«Манас» эпосубуздагы «Көкөтөйдүн ашы» бөлүгү кыргыз фольклористикасынын тарыхында, тактап айтканда манастануу илиминде бирден бир алгачкы кагаз бетине түшүрүлүп дүйнө окумуштууларынын назарын бурган, өзөктүү эпизоддордон.

Алгач 1856 -жылы ориенталист казак окумуштуусу Ч.Ч. Валиханов тарабынан Ыссык-Көлдүн түндүк тарабынан манасчынын оозунан жазылып алынган. Ушу күнгө чейин кимден жазып алгандыгы белгисиз. Окумуштуулардын болжолдоосуна караганда мүмкүн текст айтылуу Назар манасчыдан жазып алган болуу керек, деген божомол бар. Жыл наамын сүрүштүрө келгенде мындай божомол туура баамдагы көз караш сыяктанат.

Ч.Ч Валиханов текстти араб арибинде жаздырып алгандан кийин орус тилине оодарат, көлөмү 913 сапты түзөт [ЦГАЛИ СССР, №159,179-дептер,15-2-беттер]. Биринчи жолу академик Н.И. Веселовский тарабынан Ч.Валихановдун бир томдук жыйнагына кирген. [Сочинение Ч. Валиханова, соч. Русского географического общества по отд. Этногеографии,СПб.,1904]. Ал эми казак академиги А Маргулан 1971 жылы «Шокан жане «Манас» факсимилесин жарыялап, кийин кыргызча тексти белгилүү окумуштуу фольклорист К. Ботояров менен казак окумуштуусу Ш. Ибраев тарабынан басылып чыккан.

Кийин текст чет элдик окумуштуу Лондондогу Оксфорд университетинин профессору А.Т Хатто тарабынан изилдөөнүн объектисине алынып, 1977-жылы эпостун текстин латын арибинде транскрипциялап жазып, англисчеге тексти кара сөз түрүндө которуп берген.

Т. Хаттонун бул монографиясы, эки бөлүктөн туруп, биринчи бөлүгүндө көркөм текст орун алса, экинчи бөлүгүн илимий комментарийлер ээлеген. Мындай илимий изилдөө Борбордук Азия элдеринин чыгармачылыгы менен кызыккан Чыгыш жана Африка бөлүмүндө кызмат өтөгөн профессорлор К.Р Бавден, В. Левс өңдүү окумуштуулардын назарына да илинген.

КУИАнын кол жазмалар фондусундагы эпостун толук жана толук эмес варианттарынын ичинде «Көкөтөйдүн ашы» бөлүгү салттуу түрдө айтылып келген, манасчылардын бөтөнчө бир эргүү менен айткан темаларынын бири. Дээрлик бардык варианттарда аш Каркыра жайлоосунда өтсө Ч. Валихановдун вариантында Алтайда Түпкү хандын жеринде аш өтөт.[СССР., Чыгыштаануу институту архив. Р.2.Оп.4.36-дептер]

Биз бул маалыматты жөн салды айтып жаткан жокпуз. Анткени «Көкөтөйдүн ашы» бөлүгү илимде өзүнчө бир тарыхый таржымалы бар кыргыздын эле эмес, ошол кездерде алтай жергесинде, кенен алганда Борбор Азия аймагындагы коңшу жашаган улуттардын каада-салт, улуттук оюндары өзүнчө бир кенен форматта чагылган уникалдуу бөлүктөрдөн.

Көкөтөй катуу болуп жатканда Баймырзаны, Сары ногой баласы Жайма көкүл жаш Айдарды чакыртып калың ногойго кабар бердирет. Ошондогу Көкөтөйдүн керээзи:

Мен өлгөндө журтум,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Кылыч менен кырдырып,
Кымыз менен жуудуруп,
Чарайна менен чаптатып,
Булгаары менен каптатып,
Ак казаным жаздантип,
Кыбыланы баштантып жаткыргыла, журтум
Кызыл макмал бүктөтүп,
Кызыл нарга жүктөтүп,
Кара макмал бүктөтүп,
Кара нарга жүктөтүп,
Алтымыш бир ногой,
Кырк кербен, алып барып койгула.
Кербен башы Карасарт,
Сексен эркеч майына,
Кыш бышырып баптасын,
Астыңкы жолдун үстүнө,
Үстүнкү жолдун астына,
Айга баккан ак сарай,
Ак сарайга койгула.[Манас. СОВ. 6-том]

Бейитимдин башына тайдан, төөдөн, кунандан байге сайдырып, ат чаптырып, кызматыңарды кылгыла дейт. Кыргызда абалтан өлүк зыйнатына туруу салты ушундай шарттар менен башталганы баяндалат.

Эпизоддун ичинде бир топ майда окуялар орун алып, мазмундук жактан тереңдетип эпостун кийинки окуяларынын андан ары жалгашып өнүгүшүнө көмөк берип турган негизги таяныч катары функцияны ээлеп турат. Бир жагынан баатырдык эпостун өзөгүнөн орун алган бул эпизоддо тарыхый этнографиялык, философиялык, социалдык, диний багыттагы көп катмарлуу убакыт мейкиндиги “Көкөтөйдүн ашына” бөлүгүндө көрүнүп:

“Аянбаймын мал үчүн,
Дүйнө жүзүн чакырам,
Намыс деген иш үчүн,
Асты капа болбоңор,
Ашка келген эл үчүн”... “Манас”-Бишкек: Турар, 214., 7-8-том.65-б.-800.б.дегендей ат туягы жеткендин баарын чакырат.

- **“Манас” эпосунун “Көкөтөйдүн ашы” бөлүгүндөгү элдик каада-салттын берилиши;**

“Көкөтөйдүн ашы” бөлүгүнүн негизги баалуулугу бир замандарда кыргыз эли алтай тайпасына кирген элдердин социуму болуп аларды бир өзөккө бириктирип турган тарыхыйлуулугу менен жана алардын улуттук маанидеги каада-салттары, оюндары ушул бөлүктө толуккандуу чагылдырып тургандыгында.

Экинчи жагынан караганда алтай тайпасындагы түрк –монгол уркуна кирген элдердин эпикалык чыгармаларынын сюжеттик окуяларына салыштырмалуу алганда, элдик каада-салт жөрөлгөлөрүнүн салттуу калыптануу этаптары түзүмдүк жагынан ачык көрүнүп турат.

Тарыхый из эпикалык чыгарманын өзөгүндө эле сакталып, эпикалык маңызда кабылданып жатканына карабай, жогорудагы тайпаларга кирген элдердин салттуулугу ушул кезге чейин “Көкөтөйдүн ашы” камтыган салттык мүнөздөн түп тамырынан бери өзгөрүп кеткен жок, демек элдин түпкү наркын жоготпой сактап калгандыгы менен баалуу.

“Көкөтөйдүн ашы” бөлүгүндө аш берүү салты кимден калган экени, кандай

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

кырдаалдарда жаралганы баяндалат, жана аны өткөрүүнүн тартиби, мааниси, салттуу калыптанган эрежелер эл башчылардын, элдин акылмандарынын, уруу башчылардын кеңеши менен чечилет.

Көркөм текстте айтылып жаткандай маркумга аш берүү салты кыргызга Көкөтөйдүн керээзинен улам башталган делинет. Адамдын этин сөөгүнөн ажыратып кырып салуу жана чарайна же момуя менен каптоо, кымыз менен жуу, кымкап же азыркыча айтканда кепиндеп коюу салттык ритуалдары абалкы тарыхты чагылдырган европа элдеринде да болгон, ал эми көчмөн элдерде маркумдун акыркы тилегин орундоо максатында дагы этинен ажыратып тазалап, чарайнага каптап каалаган жерине ыңгайы келген маалда көчүп барып сөөгүн жашыруу амалы көчмөн цивилизациясынын бир мисалы иретинде каралса болот. Албетте маркумду коюу расмий салттарында шаманизмдин, християндардын жана исламдын элементтери аралаш колдонулгандыгы көрүнүп турат. Бул көрүнүш ошол доорлордо коңшу жашаган же жааташ мамилелердин болгондугун көргөзөт.

Алтай жерин жердеген кыргыз социумунун тегерегиндеги көп улуттуу элдердин биримдиги дал ушул бөлүктө кенен берилет. Ата намысын моюндайм деген Бокмурундун иш аракеттери ошол кезде биринчи иретте адамзаттын байлык мурасынын турмуштук мааниси жана сакталышы анын сарпталышы, экинчиден коңшулаш дос-душмандардын бирдей чакырылышы, аш берген элдин башына дөөлөттүү да коогалуу да кырдаалдарды жараткан, ошол эле убакытта уруктук биримдикти чагылдырып турган окуяларды камтыйт. Кандай да болбосун бийликке өкүмдарлык кылып турган улуттун мыйзамына баш ийүү тарыхта белгилүү. Көкөтөйдүн ашында Борбор Азия элдеринин чыгаан падышаларынын бири Жанадилдин Көкөтөйү ошондой бийик даражага жана сый урматка ээ болуп, ошол мейкиндиктеги түрк тилдүү элдерге кыргыз эли социум болуп алардын башын бириктирип тургандыгы айкын. Дээрлик кылым жашаган Көкөтөй кыргыздын башына Манастай баатырдын келип, эл туу тутуп турганы, Манаска айтып жаткан сөзүнөн көрүнөт:

Бекип жаткан бек экен,
Жамы журттун багына,
Бир жаралган шер экен.
Тумар кылчуу туу экен,
Кагылайын бу Манас,
Бактыга туулган жан экен,
Теңирим берген бел экен,
Кырк уруу алаш элимди,
Ажыян, Алай, Ала-Тоо,
Терең, Орол, Саянын,

Сактап алчу эр экен.[ЧВВ. ЦГАЛИ СССР, №159,179-дептер,18-29-беттер]
Көкөтөй Манаска жолуккандан тартып көйкашка акылы менен баамдап, эл башында жерин, элин алардын биримдигин, эркиндигин жана теңдигин чет душмандардан сактай турган шер келди деп, бир эсе санаасы тынып, мен өлгөндө Манаска кабар бергиле деп тизгин бошотуп турганы да ошондон. Манастын доорундагы тарыхый географиялык чөлкөмгө бүтүндөй Борбор Азиянын аймагы, Алтай крайы, Урал тоо кыркаларындагы аймак, Крым, Римге чейинки аралык сүрөттөлөт. Тарых беттерине жазылып калбай эл оозунда айтылып жүрүп олтуруп улуу жомок катары сакталып калгандыктан азыр дагы “эпос” деген гана терминологияга багынып турат.

Арийне кытай окумуштуу манастануучулардын иликтөөлөрүндө Манас,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

“кытайдагы кыргыз каганы” деген атак менен жазылат.

Көңүл буруп караганда ушул окуяда кемеңгер саясий-экономикалык жагдай дагы чагылат. Анткени ашка чакырылган ар бир элдин өкүлү өз кербени менен келсин дейт (элчилери, ырчы –чоорчу өнөр адамдары, улуттук оюндардын чыгаандары, көзгө атар мергендери, чечендери, күлүктөрү, саяпкерлери) атайын даярдык менен келишет. Кербендер Борбор Азиянын ар тарабынан өздөрүнүн товарларын ала келет, алмашуу жолу менен чоң соода-сатык иштери жүрүп, байге марттык менен коюлганы баяндалат:

Байгемдин башын айтайын, чором,
Тогуз торко тон саям,
Токсон калча кул саям чором,
Сан саанчы күң саям, чором,
Сан сары башыл бээ саям, чором,

Ала баш жорго ат саям,
Ботолуу төө нар саям,
Балалуу ногой күң саям,

Манаттан жапкан үй саям,[Көкөтөйдүн ашы.ЧВВ. Бишкек: “Ала-тоо” басмасы, 1994, 22-б.-174.] Байге башы кул, күң сайылып андан кийин “сары башыл бээ” дегени, “сан сарыча” деген ак түлөөгө жараткан айт туяктан үйүрлөп саям дегени ошол кездеги кулчулук доордун сүртүмүн элестетет. Ашка жарлыкты айттырганда мусулман каапыр чегине барып конуп, мүлдө элди чакырам деп жатат. Хандардын күлүктөрүнүн атап: “Аты келсин ашыма, Өзү келсин кашыма”, - деген саптарда жоокерчилик замандагы атак даңк, намыс алып келген, ошол чыгаан тулпары менен атагы чыккандыгын айтып, аларды таптаган саяпкерлери менен кошо чакырат(ЧВВ). Ашка келип сый урматымды көрүп, сыйлуу сөөк эт жесин, төрүмдөн орун алып, ашты билип берсин дейт. Башка варианттарда көп аталбаган чоң атасынын аты аталып, мисалы Актандын Тазы, Таз чечендин эр Үрбү, же Камбардын уулу Айдаркан, Айдаркандан эр Көкчө деген сыяктуу эпитеттер көпчүлүк варианттарда Таздын Үрбүсү, же Айдаркандан эр Көкчө деген эпитет менен басымдуу айтылат. Байге башы Сагымбайдын вариантында мындан да кенен чагылат: Анда байге башы токсон миң кара калча кул саям, токсон миң тулпар ат саям, ж.б. Албетте оозеки маданиятта импровизация манасчылардын табият берген жеке дареметине жараша чыккан. Ал эпостун баштапкы өзөгүнөн алда канча окуяларга бай болуп улам кошулуп жүрүп олтуруп монументалдуу формасына жетилген. Арийне анын түпкү мааниси, адам аттары, негизги мотивдер, тематикалар өзгөрүүсүз баштапкы үлгүсүн сактап, эпостун поэтикалык структурасын салттуу түрдө сактаган.

Сагымбайда, Шапакта, Багышта, Саякбайда, Шаабайда, Тоголок Молдо менен Жусуп Мамайда ж.б. ашка чакырылгандагы этникалык катмарлар, коңшу жашаган жаатташ элдер, чет элдерге аштын шарты кошо айтылат, ошондуктан ашка келип түшкөн элди кырк уруу кыргыз катуу тартипти сактап иретке келтирип, адаштырбай бөлүп-бөлүп тосуп кетишип, ыгы менен сыйын төгүлтүп, урмат менен меймандарды күтүшөт. Конок күтүү салтын көрүп көп элдер таң калып, ыраазы болушуп кубанышат. “Манастагы”:

“Бир көрмөккө жан бермек,
Өлбөй турган жан барбы,
Эртеңкисин ким билет,
Бүгүн бар да, эртең жок,
Ушундай экен дүйнө бок.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Алтын –зар менен дүнүйө,
Чын дүйнөгө барган жок,
Уучун кысып түшкөн жан,
Алакан жайып түзөлүп,
Көр дүйнө ала кеткен жок.

Алтын ээр ак тулпар,
Жанга алачы болгон жок,
Жараткан ата, тууган эне

Кайра өмүр берген жок”,- (ШАВ) деген улуу философия менен баяндалат. Кыргызда “Мейман десе ичкен ашын жерге койгон кыргыз, коногуна балдарынан катканын берип сыйлаган кыргыз” деп айтылып калган сөз дагы жогорудагыдай мааниден улам айтылып калган. Албетте кыргыздын “өлгөндүн ырыскысы өзүндө”,- дегенинде калет жок. Бокмурун кандай чыгым чыгарса, ошончо ырыскы кут киргени: “алтын зар казна толтураар, кайгы төлөө болгон жок” деп ыйлаганын көрүнүп турат. Көкөтөйдүн ашы деп, ашка келген эл ар кимиси кошумча менен келип, кур кол келген киши болгон эмес. Ошондон улам азыркы күнгө чейин жамандык-жакшылыкка жакын-алыскы-жуук тууган-туушкандарда кошумча кошуу салты калды. Урунттуу маанинин бири жамандыктын алдында кандай кыркылышып кеткен жат болуп, алыстап кеткен дос-тууган болбосун кыргызда жамандыкта баарын сууга салып, аза көтөрүшүп, зыйнатка турмак парз болуп келет. “Семетейде” Кыргыл чал кырк чорого карата:

“Жоону бирге чабышкан,
Алымды бирге алышкан,
Атамдан калган кырк чоро,
Кечирбес иш жок агалар,
Кекчил болуу каапырда,
Атамдан калган алтын нарк,

Кастарлап өтөм абаке”,- дегенине карабай кайрылбаган кырк чоронун сабагынын мааниси бизге зор. Мындай көрүнүш сабак болуп “жамандыктын аркасы кайырлуу болсун, алды кенен аркасы тар дүнүйөдөн адамдык касиетибизди жоготпой, аздек тутуп өтөлү” деген маанини туюндуруп, көчмөн кыргыздардын тирүүлүктөгү эң улуу салттарынан болуп атадан-балага сакталып өтүп келе жатат. Адамдыктын эң асыл ой сапаттарын аркалап турган бул салттык жөрөлгөлөрдүн идеологиялык мааниси тереңде.

- Ат чабыш, эр сайыш, жамбы атыш, балбан күрөш өндүү элдик оюндардын мааниси

Жогорудагы темада аталып жаткан улуттук оюндардын ар биринин өз алдынча мааниси бар:

Ат чабыш Көкөтөйдүн керээзинде маркумдун тирүүлүктөгү даңкын, элине калтырган мурасын жана атагын даңазалоого арналат. Башка мааниси кырк уруу кыргыз көп алаштын башы бириккендеги улуттук, элдик, уруулук намыс үчүн позитивдүү маанайдагы таймаштарды чагылдырат.

Ат чабыш- биринчи иретте тулпардын ээсинин, тулпарды таптаган саяпкердин, уруунун, улуттун, дувандын ага жаатташ урктардын (учурдагы контекст боюнча алганда мусулман менен каапырдын) намысын даңазаланган улуттук оюндун түрү. Экинчи жагынан оюн- байге, байлыктын анык булагы, ал аябагандай киреше алып келген. Баш байгелерди алган тулпардын алып келген кирешеси ээсин марыткан ошондой эле бир бөлүгү элине да бөлүнгөн. Манас алган баш байгелерин калтырбай бүтүн кырк уруу кыргызга бөлдүрүп берген:

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

“ Ак кула алды намысты,

Атагы калды Манаска,

Байгеси тегиз бөлүндү,

Калайык калың калыкка”,-деген саптардан көрүнүп турат.

Ат чабышка катышуучу тулпарларды адегенде сынчы саяпкерлер тандайт, атайын жетектей турган Эшендей адамдар катка салып санайт, жарабай тургандарын киргизбейт. Ат чабыла турган аралыкты, ага сайылуучу байгелерди биринчи ондуктун, кийинки жыйырманчы топко кирген байгени, “элүүгө санак болгонго” дегенине караганда биринчи элүү тулпарга байге санын аш берип жаткан жана ашты башкарган төбөлдөр аныктап берет. “Чыкканы байге алсын дейт, чыкпаган куру калсын дейт”,-деп жарлык кылат.

Эр сайыш- бул оюндун көп мааниси болгон, анткени байгеден да намыс күч болуп, андан да баалуу адам өмүрү менен ченелген катуу оюндун түрү экени белгилүү. Бул оюн дүйнө элдеринде кеңири тараган оюндун түрү эр сайыш адегенде белгилүү бир аралыкта бетме-бет сайышып өткөн, экинчиси кезектешип сайышкан:

“Кезегин алып турганда,

Атаңдын көрү дүнүйө,

Көзүнөн оту чачырап,

Мээлеп калган кези экен,

Аңкак иер кашы деп,

Как жүрөктүн тушу деп,

Өлөр жери ушу деп,

Толорсуктун тушу деп,

Сайып өтүп калды эми”,- лидерлик касиет, таш жүрөк баатырлар өлүмгө башын байлап, намыс үчүн сайышкан. Ошондуктан аштагы Манас менен Коңурбайдын сайышы эки тараптын намысын талашып, элдин бүйүрүн кызыткан оюн болгон. Манас Коңурбайды Алгарадан оодара сайганда: Топтой кулап түшүп, топуракка башы тыгылып жатканда Алгараны чылбырдап кетерде Коңурбай жалдырап боздоп жиберет, анда Манас ойлонот: Канды кар көргөн оңорбу, бу да бир элдин шери, атын алып не кылам, шагын сындырбай коеюн деп айкөлдүк кылып бастырып кеткенде Алмамбет жетип келип:

“Айланайын баатырым,

Акылың бар,эсиң жок,

Эч нерсе менен ишин жок,

Жоо аяган жаралуу,

Эрден калса каралуу,

Түбүндө зилди билбейсиң,

Коңурбайды ким дейсиң”-деп, чыны менен Коңурбай кийин Манастын түбүнө жетет. Тексте айтылган сөздүн түбү эрегишке алып келген, кийин элде “Эрегиштен эр өлөт” деген сөз айтылып калган. Экинчи бир мааниси “эрөөл-эр өл, эр өлөт” деген сөздү туюндурат. Мында эгер оюн өз тартиби менен так аткарылбаса, амал менен жеңишке жеткен болсо кунга калган. “Кун” –набыт болгон баатырга төлөнүүчү байгеден да ашып түшкөн, бүтүндөй элдин башына жүктөлгөн. Ошондуктан жарданып турган эл тараза болгон.

Жамбы атыш- (кытай тилинен кирген юань-уюткан, бао-баалуу) деген маанини туюндурган кой бөйрөк, уй бөйрөк, кой туяк, формасындагы ар кандай көлөмдөгү уютулган чылк күмүштү териден же кымбат кездемеден жасалган баштыкка салат, баштыктын боосу бир нече танаптан турат, аны атайын бийик карагайлардын шыргыйынан орнотуп, учуна 4 метр келген жыгачты туурасынан

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

бекитип ага илмек жасап ошого жамбынын боосунан илген. Кыйыкка байланган жамбынын атуунун түрлөрү бар бири жөө туруп жүз метр, атчан туруп 50 метрден же ат менен чаап өтүп баратып атуу өңдүү түрлөрү болгон, адатта жамбы илинген шырғыйдын бийиктиги 15 метрден кем болбогон андан жогору турган бийийиктикте мергендерге ылайыкталган. Жамбыны атууга жаа, милтелүү мылтык, бараң колдонулган. “Манаста”: Жамбыны бийик зоо кылды,

Сары алтынды жоо кылды,

Кырк эки танап боо кылды.-деп (СОВ, 6 том.) айтылат. Жамбы элдик салттуу оюндун түрүнөн сырткары жоокерчилик заманда аскерлер машыккан бута катары колдонулган. Жамбыны атып алуу намыс, олжо киреше, сыймык жана көзгө атар мергендик искусствонун эң бийик чегин көргөзгөн.

Көкөтөйдүн ашында жамбыны эч ким атып түшүрө албай коюп, акырында Манас өзү атып түшүрөт. Байгесин элге бөлүп тараттырат.

Балбан күрөш- дүйнө элдеринин тарыхында кеңири тараган оюндун түрү.Көкөтөйдүн ашында Кошой менен Жолойдун күрөшү абдан кеңири масштабдагы ойду камтыйт.

Биринчи оюндун маанисин билдирген кырк уруу кыргыз, ага жааташ тектик элдердин жана Борбор Азия элдеринин ошондой эле андан да алыскы жуук элдердин ортосундагы ашка келген элдердин контингентин баяндайт.

«Манас» эпосубуздагы «Көкөтөйдүн ашы» бөлүгү кыргыз фольклористикасынын тарыхында, тактап айтканда манастануу илиминде бирден бир алгачкы кагаз бетине түшүрүлүп дүйнө окумуштууларынын назарын бурган, өзөктүү эпизоддордон.

Алгач 1856 -жылы ориенталист казак окумуштуусу Ч.Ч. Валиханов тарабынан Ыссык-Көлдүн түндүк тарабынан манасчынын оозунан жазылып алынган. Ушу күнгө чейин кимден жазып алгандыгы белгисиз. Окумуштуулардын болжолдоосуна караганда мүмкүн текст айтылуу Назар манасчыдан жазып алган болуу керек, деген божомол бар. Жыл наамын сүрүштүрө келгенде мындай божомол туура баамдагы көз караш сыяктанат.

Ч.Ч Валиханов текстти араб арибинде жаздырып алгандан кийин орус тилине оодарат, көлөмү 913 сапты түзөт [ЦГАЛИ СССР,№159,179-дептер,15-2-беттер]. Биринчи жолуакадемик Н.И. Веселовский тарабынан Ч.Валихановдун бир томдук жыйнагына кирген. [Сочинение Ч. Валиханова, соч. Русского географического общества по отд. Этногеографии,СПб.,1904]. Ал эми казак академиги А Маргулан 1971 жылы «Шокан жане «Манас» факсимилесин жарыялап, кийин кыргызча тексти белгилүү окумуштуу фольклорист К. Ботояров менен казак окумуштуусу Ш. Ибраев тарабынан басылып чыккан.

Кийин текст чет элдик окумуштуу Лондондогу Оксфорд университетинин профессору А.Т Хатто тарабынан изилдөөнүн объектисине алынып, 1977-жылы эпостун текстин латын арибинде транскрипциялап жазып, англисчеге тексти кара сөз түрүндө которуп берген.

Т. Хаттонун бул монографиясы, эки бөлүктөн туруп, биринчи бөлүгүндө көркөм текст орун алса, экинчи бөлүгүн илимий комментарийлер ээлеген. Мындай илимий изилдөө Борбордук Азия элдеринин чыгармачылыгы менен кызыккан Чыгыш жана Африка бөлүмүндө кызмат өтөгөн профессорлор К.Р Бавден, В. Левс өңдүү окумуштуулардын назарына да илинген.

КУИАнын кол жазмалар фондусундагы эпостун толук жана толук эмес варианттарынын ичинде «Көкөтөйдүн ашы» бөлүгү салттуу түрдө айтылып келген, манасчылардын бөтөнчө бир эргүү менен айткан темаларынын бири. Дээрлик бардык варианттарда аш Каркыра жайлоосунда өтсө Ч. Валихановдун

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

вариантында Алтайда Түпкү хандын жеринде аш өтөт.[СССР., Чыгыштаануу институту архив. Р.2.Оп.4.36-дептер]

Биз бул маалыматты жөн салды айтып жаткан жокпуз. Анткени «Көкөтөйдүн ашы» бөлүгү илимде өзүнчө бир тарыхый таржымалы бар кыргыздын эле эмес, ошол кездерде алтай жергесинде, кенен алганда Борбор Азия аймагындагы коңшу жашаган улуттардын каада-салт, улуттук оюндары өзүнчө бир кенен форматта чагылган уникалдуу бөлүктөрдөн.

Көкөтөй катуу болуп жатканда Баймырзаны, Сары ногой баласы Жайма көкүл жаш Айдарды чакыртып калың ногойго кабар бердирет. Ошондогу Көкөтөйдүн керээзи:

Мен өлгөндө журтум,
Кылыч менен кырдырып,
Кымыз менен жуудуруп,
Чарайна менен чаптатып,
Булгаары менен каптатып,
Ак казаным жаздантип,
Кыбыланы баштантип жаткыргыла, журтум
Кызыл макмал бүктөтүп,
Кызыл нарга жүктөтүп,
Кара макмал бүктөтүп,
Кара нарга жүктөтүп,
Алтымыш бир ногой,
Кырк кербен, алып барып койгула.
Кербен башы Карасарт,
Сексен эркеч майына,
Кыш бышырып баптасын,
Астыңкы жолдун үстүнө,
Үстүнкү жолдун астына,
Айга баккан ак сарай,
Ак сарайга койгула.[Манас. СОВ. 6-том]

Бейитимдин башына тайдан, төөдөн, кунандан байге сайдырып, ат чаптырып, кызматыңарды кылгыла дейт. Кыргызда абалтан өлүк зыйнатына туруу салты ушундай шарттар менен башталганы баяндалат.

Эпизоддун ичинде бир топ майда окуялар орун алып, мазмундук жактан тереңдетип эпостун кийинки окуяларынын андан ары жалгашып өнүгүшүнө көмөк берип турган негизги таяныч катары функцияны ээлеп турат. Бир жагынан баатырдык эпостун өзөгүнөн орун алган бул эпизоддо тарыхый этнографиялык, философиялык, социалдык, диний багыттагы көп катмарлуу убакыт мейкиндиги “Көкөтөйдүн ашына” бөлүгүндө көрүнүп:

“Аянбаймын мал үчүн,
Дүйнө жүзүн чакырам,
Намыс деген иш үчүн,
Асты капа болбоңор,
Ашка келген эл үчүн”... “Манас”-Бишкек: Турар, 214., 7-8-том.65-б.-800.б.дегендей ат туягы жеткендин баарын чакырат.

- **“Манас” эпосунун “Көкөтөйдүн ашы” бөлүгүндөгү элдик каада-салттын берилиши;**

“Көкөтөйдүн ашы” бөлүгүнүн негизги баалуулугу бир замандарда кыргыз эли алтай тайпасына кирген элдердин социуму болуп аларды бир өзөккө бириктирип турган тарыхыйлуулугу менен жана алардын улуттук маанидеги каада-салттары,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

оюндары ушул бөлүктө толуккандуу чагылдырып тургандыгында.

Экинчи жагынан караганда алтай тайпасындагы түрк –монгол уркуна кирген элдердин эпикалык чыгармаларынын сюжеттик окуяларына салыштырмалуу алганда, элдик каада-салт жөрөлгөлөрүнүн салттуу калыптануу этаптары түзүмдүк жагынан ачык көрүнүп турат.

Тарыхый из эпикалык чыгарманын өзөгүндө эле сакталып, эпикалык маңызда кабылданып жатканына карабай, жогорудагы тайпаларга кирген элдердин салттуулугу ушул кезге чейин “Көкөтөйдүн ашы” камтыган салттык мүнөздөн түп тамырынан бери өзгөрүп кеткен жок, демек элдин түпкү наркын жоготпой сактап калгандыгы менен баалуу.

“Көкөтөйдүн ашы” бөлүгүндө аш берүү салты кимден калган экени, кандай кырдаалдарда жаралганы баяндалат, жана аны өткөрүүнүн тартиби, мааниси, салттуу калыптанган эрежелер эл башчылардын, элдин акылмандарынын, уруу башчылардын кеңеши менен чечилет.

Көркөм текстте айтылып жаткандай маркумга аш берүү салты кыргызга Көкөтөйдүн керээзинен улам башталган делинет. Адамдын этин сөөгүнөн ажыратып кырып салуу жана чарайна же момуя менен каптоо, кымыз менен жуу, кымкап же азыркыча айтканда кепиндеп коюу салттык ритуалдары абалкы тарыхты чагылдырган башка элдерде (фараондорду койгондо) да болгон, ал эми көчмөн элдерде маркумдун акыркы тилегин орундоо максатында дагы этинен ажыратып тазалап, чарайнага каптап каалаган жерине ыңгайы келген маалда көчүп барып сөөгүн жашыруу амалы көчмөн цивилизациясынын бир мисалы иретинде каралса болот. Албетте маркумду коюу расмий салттарында шаманизмдин, христиандардын жана исламдын элементтери аралаш колдонулгандыгы көрүнүп турат. Бул көрүнүш ошол доорлордо коңшу жашаган же жааташ мамилелердин болгондугун көргөзөт. Кайсы бир салт-санаалар же ырым-жырым жөрөлгөлөрү, ритуалдар да бир-бирине көчүшү ыктымал.

Алтай жерин жердеген кыргыз социумунун тегерегиндеги көп улуттуу элдердин биримдиги дал ушул бөлүктө кенен берилет. Ата намысын моюндайм деген Бокмурундун иш аракеттери ошол кезде биринчи иретте адамзаттын байлык мурасынын турмуштук мааниси жана сакталышы анын сарпталышы, экинчиден коңшулаш дос-душмандардын бирдей чакырылышы, аш берген элдин башына дөөлөттүү да коогалуу да кырдаалдарды жараткан, ошол эле убакытта уруктук биримдикти чагылдырып турган окуяларды камтыйт. Кандай да болбосун бийликке өкүмдарлык кылып турган улуттун мыйзамына баш ийүү тарыхта белгилүү. Көкөтөйдүн ашында Борбор Азия элдеринин чыгаан падышаларынын бири Жанадилдин Көкөтөйү ошондой бийик даражага жана сый урматка ээ болуп, ошол мейкиндиктеги түрк тилдүү элдерге кыргыз эли социум болуп алардын башын бириктирип тургандыгы айкын. Дээрлик кылым жашаган Көкөтөй кыргыздын башына Манастай баатырдын келип, эл туу тутуп турганы, Манаска айтып жаткан сөзүнөн көрүнөт:

Бекип жаткан бек экен,
Жамы журттун багына,
Бир жаралган шер экен.
Тумар кылчуу туу экен,
Кагылайын бу Манас,
Бактыга туулган жан экен,
Теңирим берген бел экен,
Кырк уруу алаш элимди,
Ажыян, Алай, Ала-Тоо,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Терең, Орол, Саянын,

Сактап алчу эр экен.[ЧВВ.ЦГАЛИ СССР, №159,179-дептер,18-29-беттер]Көкөтөй Манаска жолуккандан тартып көйөшкө акылы менен баамдап, эл башында жерин, элин алардын биримдигин, эркиндигин жана теңдигин чет душмандардан сактай турган шер келди деп, бир эсе санаасы тынып, мен өлгөндө Манаска кабар бергиле деп тизгин бошотуп турганы да ошондон. Манастын доорундагы тарыхый географиялык чөлкөмгө бүтүндөй Борбор Азиянын аймагы, Алтай крайы, Урал тоо кыркаларындагы аймак, Крым, Римге чейинки аралык сүрөттөлөт. Тарых беттерине жазылып калбай эл оозунда айтылып жүрүп олтуруп улуу жомок катары сакталып калгандыктан азыр дагы “эпос” деген гана терминологияга багынып турат.

Арийне кытай окумуштуу манастануучулардын иликтөөлөрүндө Манас, “кытайдагы кыргыз каганы” деген атак менен жазылат.

Көңүл буруп караганда ушул окуяда кемеңгер саясий-экономикалык жагдай дагы чагылат. Анткени ашка чакырылган ар бир элдин өкүлү өз кербени менен келсин дейт(элчилери, ырчы –чоорчу өнөр адамдары, улуттук оюндардын чыгаандары, көзгө атар мергендери, чечендери, күлүктөрү, саяпкерлери) атайын даярдык менен келишет. Кербендер Борбор Азиянын ар тарабынан өздөрүнүн товарларын ала келет, алмашуу жолу менен чоң соода-сатык иштери жүрүп, байге марттык менен коюлганы баяндалат:

Байгемдин башын айтайын, чором,

Тогуз торко тон саям,

Токсон калча кул саям чором,

Сан саанчы күң саям, чором,

Сан сары башыл бээ саям, чором,

Ала баш жорго ат саям,

Ботолуу төө нар саям,

Балалуу ногой күң саям,

Манаттан жапкан үй саям,[Көкөтөйдүн ашы.ЧВВ. Бишкек: “Ала-тоо” басмасы, 1994, 22-б.-174.] Байге башы кул, күң сайылып андан кийин “сары башыл бээ” дегени, “сан сарыча” дегенак түлөөгө жараткан айт туяктан үйүрлөп саям дегени ошол кездеги кулчулук доордун сүртүмүн элестетет. Ашка жарлыкты айттырганда мусулман каапыр чегине барып конуп, мүлдө элди чакырам деп жатат. Хандардын күлүктөрүнүн атап: “Аты келсин ашыма, Өзү келсин кашыма”, - деген саптарда жоокерчилик замандагы атак даңк, намыс алып келген, ошол чыгаан тулпары менен атагы чыккандыгын айтып, аларды таптаган саяпкерлери менен кошо чакырат(ЧВВ). Ашка келип сый урматымды көрүп, сыйлуу сөөк эт жесин, төрүмдөн орун алып, ашты билип берсин дейт. Башка варианттарда көп аталбаган чоң атасынын аты аталып, мисалы Актандын Тазы, Таз чечендин эр Үрбү, же Камбардын уулу Айдаркан, Айдаркандан эр Көкчө деген сыяктуу эпитеттер көпчүлүк варианттарда Таздын Үрбүсү, же Айдаркандан эр Көкчө деген эпитет менен басымдуу айтылат. Байге башы Сагымбайдын вариантында мындан да кенен чагылат: Анда байге башы токсон миң кара калча кул саям, токсон миң тулпар ат саям, ж.б. Албетте оозеки маданиятта импровизация манасчылардын табият берген жеке дареметине жараша чыккан. Ал эпостун баштапкы өзөгүнөн алда канча окуяларга бай болуп улам кошулуп жүрүп олтуруп монументалдуу формасына жетилген. Арийне анын түпкү мааниси, адам аттары, негизги мотивдер, тематикалар өзгөрүүсүз баштапкы үлгүсүн сактап, эпостун поэтикалык структурасын салттуу түрдө сактаган.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Сагымбайда, Шапакта, Багышта, Саякбайда, Шаабайда, Тоголок Молдо менен Жусуп Мамайда ж.б.ашка чакырылгандагы этникалык катмарлар, коңшу жашаган жаатташ элдер, чет элдерге аштын шарты кошо айтылат, ошондуктан ашка келип түшкөн элди кырк уруу кыргыз катуу тартипти сактап иретке келтирип, адаштырбай бөлүп-бөлүп тосуп кетишип, ыгы менен сыйын төгүлтүп, урмат менен меймандарды күтүшөт. Конок күтүү салтынкөрүп көп элдер таң калып, ыраазы болушуп кубанышат. “Манастагы”:

“Бир көрмөккө жан бермек,
Өлбөй турган жан барбы,
Эртеңкисин ким билет,
Бүгүн бар да, эртең жок,
Ушундай экен дүйнө бок.
Алтын –зар менен дүнүйө,
Чын дүйнөгө барган жок,
Уучун кысып түшкөн жан,
Алакан жайып түзөлүп,
Көр дүйнө ала кеткен жок.
Алтын ээр ак тулпар,
Жанга алачы болгон жок,
Жараткан ата, тууган эне

Кайра өмүр берген жок”,- (ШАВ) деген улуу философия менен баяндалат. Кыргызда “Мейман десе ичкен ашын жерге койгон кыргыз, коногуна балдарынан катканын берип сыйлаган кыргыз” деп айтылып калган сөз дагы жогорудагыдай мааниден улам айтылып калган. Албетте кыргыздын “өлгөндүн ырыскысы өзүндө”,- дегенинде калет жок. Бокмурун кандай чыгым чыгарса, ошончо ырыскы кут киргени: “алтын зар казна толтураар, кайгы төлөө болгон жок” деп ыйлаганын көрүнүп турат. Көкөтөйдүн ашы деп, ашка келген эл ар кимиси кошумча менен келип, кур кол келген киши болгон эмес. Ошондон улам азыркы күнгө чейин жамандык-жакшылыкка жакын-алыскы-жуук тууган-туушкандарда кошумча кошуу салты калды. Урунттуу маанинин бири жамандыктын алдында кандай кыркылышып кеткен жат болуп, алыстап кеткен дос-тууган болбосун кыргызда жамандыкта баарын сууга салып, аза көтөрүшүп, зыйнатка турмак парз болуп келет. “Семетейде” Кыргыл чал кырк чорого карата:

“Жоону бирге чабышкан,
Алымды бирге алышкан,
Атамдан калган кырк чоро,
Кечирбес иш жок агалар,
Кекчил болуу каапырда,
Атамдан калган алтын нарк,

Кастарлап өтөм абаке”,- дегенине карабай кайрылбаган кырк чоронун сабагынын мааниси бизге зор. Мындай көрүнүш сабак болуп “жамандыктын аркасы кайырлуу болсун, алды кенен аркасы тар дүнүйөдөн адамдык касиетибизди жоготпой, аздек тутуп өтөлү” деген маанини туюндуруп, көчмөн кыргыздардын тирүүлүктөгү эң улуу салттарынан болуп атадан-балага сакталып өтүп келе жатат. Адамдыктын эң асыл ой сапаттарын аркалап турган бул салттык жөрөлгөлөрдүн идеологиялык мааниси тереңде.

- **Ат чабыш, эр сайыш, жамбы атыш, балбан күрөш өндүү элдик оюндардын мааниси**

Жогорудагы темада аталып жаткан улуттук оюндардын ар биринин өз алдынча

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

мааниси бар:

Ат чабыш Көкөтөйдүн керээзинде маркумдун тирүүлүктөгү данкын, элине калтырган мурасын жана атагын даңазалоого арналат. Башка мааниси кырк уруу кыргыз көп алаштын башы бириккендеги улуттук, элдик, уруулук намыс үчүн позитивдүү маанайдагы таймаштарды чагылдырат.

Ат чабыш- биринчи иретте тулпардын ээсинин, тулпарды таптаган саяпкердин, уруунун, улуттун, дувандын ага жаатташ урктардын (учурдагы контекст боюнча алганда мусулман менен каапырдын) намысын даңазаланган улуттук оюндун түрү. Экинчи жагынан оюн- байге, байлыктын анык булагы, ал аябагандай киреше алып келген. Баш байгелерди алган тулпардын алып келген кирешеси ээсин марыткан ошондой эле бир бөлүгү элине да бөлүнгөн. Манас алган баш байгелерин калтырбай бүтүн кырк уруу кыргызга бөлдүрүп берген:

“ Ак кула алды намысты,

Атагы калды Манаска,

Байгеси тегиз бөлүндү,

Калайык калың калыкка”,-деген саптардан көрүнүп турат.

Ат чабышка катышуучу тулпарларды адегенде сынчы саяпкерлер тандайт, атайын жетектей турган Эшендей адамдар катка салып санайт, жарабай тургандарын киргизбейт. Ат чабыла турган аралыкты, ага сайылуучу байгелерди биринчи ондуктун, кийинки жыйырманчы топко кирген байгени, “элүүгө санак болгонго” дегенине караганда биринчи элүү тулпарга байге санын аш берип жаткан жана ашты башкарган төбөлдөр аныктап берет. “Чыкканы байге алсын дейт, чыкпаган куру калсын дейт”,-деп жарлык кылат.

Эр сайыш-бул оюндун көп мааниси болгон, анткени байгеден да намыс күч болуп, андан да баалуу адам өмүрү менен ченелген катуу оюндун түрү экени белгилүү. Бул оюн дүйнө элдеринде кеңири тараган оюндун түрү эр сайыш адегенде белгилүү бир аралыкта бетме-бет сайышып өткөн, экинчиси кезектешип сайышкан:

“Кезегин алып турганда,

Атаңдын көрү дүнүйө,

Көзүнөн оту чачырап,

Мээлеп калган кези экен,

Аңкак иер кашы деп,

Как жүрөктүн тушу деп,

Өлөр жери ушу деп,

Толорсуктун тушу деп,

Сайып өтүп калды эми”,- лидерлик касиет, таш жүрөк баатырлар өлүмгө башын байлап, намыс үчүн сайышкан. Ошондуктан аштагы Манас менен Коңурбайдын сайышы эки тараптын намысын талашып, элдин бүйүрүн кызыткан оюн болгон. Манас Коңурбайды Алгарадан оодара сайганда: Топтой кулап түшүп, топуракка башы тыгылып жатканда Алгараны чылбырдап кетерде Коңурбай жалдырап боздоп жиберет, анда Манас ойлонот: Канды кар көргөн оңорбу, бу да бир элдин шери, атын алып не кылам, шагын сындырбай коеюн деп айкөлдүк кылып бастырып кеткенде Алмамбет жетип келип:

“Айланайын баатырым,

Акылың бар,эсиң жок,

Эч нерсе менен ишин жок,

Жоо аяган жаралуу,

Эрден калса каралуу,

Түбүндө зилди билбейсиң,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Коңурбайды ким дейсиң”-деп, чыны менен Коңурбай кийин Манастын түбүнө жетет. Тексте айтылган сөздүн түбү эрегишке алып келген, кийин элде “Эрегиштен эр өлөт” деген сөз айтылып калган. Экинчи бир мааниси “эрөөл-эр өл, эр өлөт” деген сөздү туюндурат. Мында эгер оюн өз тартиби менен так аткарылбаса, амал менен жеңишке жеткен болсо кунга калган. “Кун” –набыт болгон баатырга төлөнүүчү байгеден да ашып түшкөн, бүтүндөй элдин башына жүктөлгөн. Ошондуктан жарданып турган эл тараза болгон.

Жамбы атыш- (кытай тилинен кирген юань-уюткан, бао-баалуу) деген маанини туюндурган кой бөйрөк, уй бөйрөк, кой туяк, формасындагы ар кандай көлөмдөгү уютулган чылык күмүштү териден же кымбат кездемеден жасалган баштыкка салат, баштыктын боосу бир нече танаптан турат, аныатайын бийик карагайлардын шырғыйынан орнотуп, учуна 4 метр келген жыгачты туурасынан бекитип ага илмек жасап ошого жамбынын боосунан илген. Кыйыкка байланган жамбынын атуунун түрлөрү бар бири жөө туруп жүз метр, атчан туруп 50 метрден же ат менен чаап өтүп баратып атуу өңдүү түрлөрү болгон, адатта жамбы илинген шырғыйдын бийиктиги 15 метрден кем болбогон андан жогору турган бийийиктикте мергендерге ылайыкталган. Жамбыны атууга жаа, милтелүү мылтык, бараң колдонулган. “Манаста”: Жамбыны бийик зоо кылды,

Сары алтынды жоо кылды,

Кырк эки танап боо кылды.-деп (СОВ, 6 том.) айтылат. Жамбы элдик салттуу оюндун түрүнөн сырткары жоокерчилик заманда аскерлер машыккан бута катары колдонулган. Жамбыны атып алуу намыс, олжо киреше, сыймык жана көзгө атар мергендик искусствонун эң бийик чегин көргөзгөн.

“Манас” эпосунда ушул оюн ички композициялык структурадан турат. Жамбынын атып түшүрө албай коюшат, ок –жаалары түгөнүп калган учурда эми алар кайра октогуча кандай деп, Манас табыштык менен добулун бир урат, эл назарын буруп калат, Манас Кыргыз чалды тебетейинди ыргыт көккө деп ишаарат берет, ал ыргытканда сезгичтик менен Бакай жерге тийгизбей атып калат, ошентип баягы мерген жигиттердин баары кыдырата атып жатып эт бышымдай тебетейди асманда кармашат. Элек болуп калганда Манас добулун дагы урат, эми аскерлер эки жардык бөлүнүп, аскердик оюн, шамдагайлык ыкмаларды, эңишти, оодарышты, кылыч ойнотууну көрсөтүп кетишет, ошондой элдин жарпын жазган оюн-тамашадан кийин кайрадан жамбыга кайрылып, добулун салып жөө, аралыктан, жакындан, ат үстүнөн, жөө, ат менен чаап келе жатышып баягы жамбыны атуу өнөрү көрсөтүлөт.

Көкөтөйдүн ашында жамбыны эч ким атып түшүрө албай коюп, акырында Манас өзү атып түшүрөт. Байгесин элге бөлүп тараттырат.

Балбан күрөш- Көкөтөйдүн ашында Кошой менен Жолойдун күрөшү абдан кеңири масштабдагы ойду камтыйт.

Биринчи оюндун маанисин билдирген кырк уруу кыргыз, ага жааташ тектик элдердин жана Борбор Азия элдеринин ошондой эле андан да алыскы жуук элдердин ортосундагы ашка келген элдердин катмары катышкан окуяны баяндайт. Балбан күрөштүн шарты, салты, жана кыргыз күрөшүнүн үлгүсү деталдуу чагылдырылат. Жамбы атыш оюну сыяктуу эле балбан күрөш дагы бирин-бири толуктаган бир нече окуялардын өзөгүнөн турат.

Балбан күрөштүн байгеси алты жүз жылкы бир жүз төө, аны аз десенер эки жүз сыйыр, беш жүз кой деп жатат. Балбан күрөш элдин духун көтөргөн, намыс деген түшүнүктү күчөткөн оюн. Ошончо жыйылган элдин ичинен эки тараптан 2 киши туу көтөрүп көбү бир-бири менен мелдешип жатат.

Көкөтөйдүн көк туусу желбиреп турсун деп эл бата кылып жатат. Балбан

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

күрөшкө каапыр тараптан Жолой чыгып жатат. Кошой адегенде Жолойго чак келе турган баатырлардын баарын кыдырып сынап чыгат.

Анын келбетин көргөндө эле баатырлар макул болушпай качышат, кээ бири чыгам дейт. ж.б.Ушул окуядагы укмуштуудай мотивдин бири “бала көрүү” үчүн батага болгон зарураттык. Бул кандагайга байланыштуу окуя. Кошойго кандагай чак келгенде ал батасын берип жатат: Ошол жерде батанын мазмунунда уул көрсүн, душманын жок кылсын, Абыке Көбөш алты арам, Жакыбы менен жок кылсын дейт, кыябы келген кезинде кырк чорону жок ылар; Арууке ден Күлчоро туулат, ошол Семетейге жан дос болсун деп тилек кылып олтурат. Мына бул Кошойдун батасы “Семетей” бөлүгүнүн бир канча темасын камып кетет. Демек, Семетей эле эмес Арууке да бата алган Күлчоро да батадан бүткөн бала. Андан кийинки окуя Кошойдун белин тебелеткен дегиси, бир жагынан алптыгын көргөзсө, экинчи жагынан бир аз тамашалуу сезилген окуя.

Күрөш башталаарда эки балбандын таржымалын баяндап булардын эч кимден жеңилбеген алп балбандык атагы элге жарлык болот. Экинчиден бири –бирин көргөндө опузалашып, бир-бирин козутуп кыжырларына тийип, намыстарына тийген сөздөрдү айтып чукушат. Андан кийин саламдашып көрүшөт, бири-биринин колдорун сууруп алганда кол териси калды эми, сыягы балбан күрөшкө балким кол кап кийип баргандыр, же бул гипербола болушу мүмкүн. Учурашкандан кийин экөө эки жакка кетип: бири күн чыгышты карап бурканына жалынса, экинчиси кыбыланы карап сажда кылып жатат. “Өткөн кеткен дүйнөнү эске салып буркурап” деп атат.

Жеткен эле жерден Жолой Кошойду асманга көтөрүп алат, Кошойдун шымдын белинен бекем кармап алган үчүн аны ыргыта албай коет, таштаганда Кошой буту менен жерге тик түшөт. Кезек Кошойдо болуп баладай чапчып ыргытканда тоодой Жолой кыңайып барып жерге туруп калат. Экинчи ыкмалары “маңдайлашып тирешип”; “ийиндерден мыкчышып” “Омуроо менен түртүшүп”, “багелектен алышып, ычкырдан бекем кармашып”, “так көтөрүп калышып”, (бул ыкмалар азыр классикалык балбандык спорттун негизги ыкмалары болуп сакталып калды.) күн-түн дебей күрөшкөн эки баатырга эл тан калат.

Жогоруда биз “Көкөтөйдүн ашы” бөлүгү тууралуу сөз кылдык. Бул бөлүктүн сюжеттик композициясынан сырткары, поэтикалык синтаксисти айтпаганда бир кездерде абдан кеңири географиялык аймакты ээлеп турган кыргыз элинин жалпы түрк элдери менен болгон мамилеси дал ушул ашта салттык жөрөлгөлөр элдик оюндар аркылуу чагылып, ар бир оюндун өзгөчө мааниси кыргыз элинин табиятын кенен ачып берген деп айтуу менен аяктоого болот.

Адабияттар:

1. Ч.Ч. Валиханов ЦГАЛИ СССР, №159, 179-дептер, 15-2-беттер
2. Сочинение Ч. Валиханова, соч. Русского географического общества по отд. Этногеографии, СПб., 1904].
3. А. Маргулан «Шокан және «Манас».-Алматы 1971.
4. “Манас”-Бишкек: Турар, 214., 8-9-том. 65-б.-800.б
5. “Манас”-Бишкек: Турар, 214., 8-9-том. 92-144-145-197.б
6. “Манас”Энциклопедия -Бишкек: Энциклопедия 1-2-том.
7. Коч Кенан, Казак Эдебияты I, IQ Күлтүр Санат Йайынылары, Стамбул, 2007. 432 б.

ЗНАЧЕНИЕ ЭПОСА МАНАС В УКРЕПЛЕНИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Элеманова Римма Туратбековна* Россия

«Эпос Манас - Величайшее творение искусства слова, созданное гениями народа, преодолел трудный, долгий исторический путь, не теряя свою первозданную родниковую свежесть и прелесть, доходит до наших дней и воспринимается нами как реальный факт, как реальное явление нашего времени» - Ч.Айтматова.

Ключевые слова: Манас, культура, история, Кыргыз, Эпос, Алтай, Семь заветов, наследие, народ, дипломатия.

THE IMPORTANCE OF MANAS EPIC IN STRENGTHENING INTERNATIONAL RELATIONS IN THE CONTEMPORARY WORLD

Elemanova Rimma Turatbekovna* Russia

Epic "Manas" - is primarily an incomparable, unparalleled work of art. It is created by the esthetic genius of the Kyrgyz people on the ground and on the basis of actual events, facts, heroic individuals, and abraded cleansed, relieved& of excess weight from foreign bodies from century to century, from narrator to narrator. It absorbed new and organically necessary components, new growth and finally reached modern unattainable heights of perfection.

Ch. Aitmatov.

Key words: Manas, culture, history, Kyrgyz, Epos, Altai, Seven covenants, heritage, people, diplomatic.

На планете известны великие эпосы у греков, у русских, у индусов и у других народов. А их ряды пополняет и кыргызский народный эпос «МАНАС».

В соответствии с Международной конвенцией об охране нематериального культурного наследия человечества, 2013 году вошел в список шедевров ЮНЕСКО как элемент и объект культурного наследия.

Эпос доказывает уникальность и самобытность народностей, живших в той эпохе: культуру, дипломатию, письменность, обычаи, толерантность, сплочённость всех народностей друг с другом и бережное отношение с природой. Это подтверждает ценность и важность идеи гуманизма и единства. Включение в список шедевров нематериального культурного наследия человечества свидетельствует о признании международным сообществом значимости эпосов кыргызского народа в мировой культуре. Так как является не только достоянием кыргызского народа, но и всего мирового сообщества в силу ее уникальности, самобытности и неповторимости.

«Манас» – это не только эпическая летопись некоторых этапов истории многочисленных племен и родов на протяжении не менее тысячелетия, но и политическое и военное прошлое кыргызского народа. Эпос превратился в своеобразную эпопею- энциклопедию жизни народов, где нашли отражение сведения о хозяйственном укладе жизни, обрядах, обычаях, традициях,

*Алтайский государственный университет, специалист Управление международной деятельности АлтГУ, rimmaelemanova@mail.ru

*Altai State University, +7 902 142 75 11, rimmaelemanova@mail.ru

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

этнических, философских, религиозных воззрениях, культурных и торговых связях, языке, менталитете за многие века становления и развития их как народа. Манас родился на земле, которая является прародиной всех тюркских народов и называют золотым краем, т.е. на Алтае, об этом гласит и подтверждает многие ученые и историки.

Ученые предполагают, что основой сказаний о Манасе послужили реальные исторические события, ныне подтвержденные археологические исследования и раскопки. Версии эпоса, которые принято считать классическими, были записаны исследователями со слов сказителей Сагымбая Орозбакова (1867-1930) и Саякбая Каралаева (1894-1971).

По словам, Ч.Айтматова - величайшее творение искусства слова, созданное гениями народа, преодолел трудный, долгий исторический путь, не теряя свою первозданную родниковую свежесть и прелесть, доходит до наших дней и воспринимается нами как реальный факт, как реальное явление нашего времени [1]. И все это передается через богатейшую гамму художественных форм и средств – от простейших сатиры и юмора до глубоко психологических картин. При этом реализм бытия нередко переплетается со сказочной фантастикой, история соседствует с волшебством.

В 1995 году провели 1000 летие эпоса Манас в городе Талас, с участием Генерального секретаря ЮНЕСКО Федерико Майор. Празднование 1000 летие эпоса Манас стал стимулом для дальнейшего развития культуры кыргызского народа, национального самосознания и достоинства и воспринят мировым сообществом как культурное событие международного масштаба. Этому способствовали организованные в рамках Комплексной программы научные исследования эпосов «Манас», «Семетей», «Сейтек», издания на русском, английском, немецком, китайском, персидском, казахском, узбекском и других языках, исследования творческого наследия выдающихся манасчи, публикации рукописей, проведение международных и республиканских научных конференций, симпозиумов, конкурсов, создание музеев и выпуск самой разнообразной научно-популярной литературы [2].

Поддерживая резолюцию ООН о признании 1995 года годом празднования 1000-летия эпоса «Манас», представители более 60 стран мира приняли участие в этом событии. Выставки, фестивали, конференции по эпосу «Манас» проведены в Турции, Китае, США, России, Казахстане, Узбекистане, Белоруссии и во многих других странах.

На данный момент в Кыргызстане работают отдельные исследовательские направления **Манасоведение** (кырг. Манастаануу) — как национальный центр манасоведения и художественной культуры при академии наук КР. Представители данного научного направления называются манасоведами [3].

О семи заветах Манаса:

1) Единство и сплоченность нации. призыв к миру, к консолидации всех племен является одной из основных тем эпоса. В произведении красной нитью проходит мысль о том, что отсутствие единства дает возможность сильному врагу покорить народ. Батыр Манас с момента заявления о себе в народе и до конца своей жизни служил одной великой идее – народного единения. Он посвятил свою полную великих свершений и тревог жизнь объединению разрозненных родов в единый кыргызский народ [4]. Глубокое философское содержание эпоса «Манас» заключается именно в этом. Единство и согласие в народе приведут к подъему и расцвету экономики, культуры, к развитию науки и духовного мира человека, к достижению высот мировой цивилизации.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

2) Межнациональное согласие, дружба и сотрудничество. – мир, дружба и сотрудничество между народами. Эпос «Манас» повествует о том историческом периоде, когда родоплеменные отношения получили наибольший расцвет. Кыргызские роды были сильными и могущественными. Под знаменем Манаса были объединены не только кыргызы, но и племена других народов – калмаки, манчжуры, моголы и др.

3) Национальная честь и патриотизм Тема, раскрывающая национальную честь, гордость и патриотизм, самым тесным образом связана с основной идеей эпоса.

Понятия *честь* и *патриотизм* очень тесно связаны друг с другом, а в некоторых случаях выступают как синонимы. Но эти термины нельзя смешивать, потому что они имеют и определенные различия. Существует честь и достоинство, присущее отдельной личности, которое ограничивается такими общеизвестными критериями, как человечность, сохранение своего имени незапятнанной, честность, справедливость и т.д. Но важно, чтобы они переросли в чувство ответственности за судьбу народа, служения ему, гордости за свой народ и землю [5]. Такое чувство и рождает патриотизм.

4) Через кропотливый труд и знания - к процветанию и благосостоянию.

Манас собрал вокруг себя лучших, знающих людей своего времени. И с их помощью всегда достигал успехов. Он хорошо понимал, что смысл бытия заключается в труде, которым обеспечивается всякое существование. И нашими сегодняшними главными ориентирами тоже должны быть труд, знания, передовая техника и технология. Добросовестный труд – святой долг каждого гражданина, без этого человек не выполнит своего главного предназначения в этом мире, и общество никогда не достигнет процветания.

5) Гуманизм, великодушие, терпимость. **Но глубокое желание людей жить в мире и согласии заставляют нас мириться со многим, лишь бы сохранить дружбу людей, их согласованность и укреплять свою государственность. В этом есть проявление высокого чувства гуманизма, великодушия и терпимости самого народа. В этом народ всегда выше своих правителей. Народ верит прежде всего самому себе, своим рукам, своему труду, своему доброму будущему. Все эти качества кыргызского народа отражены в его исторически сформировавшейся правовой идеологии, имплантированной в современное право понимание, правовые идеи, направленные на защиту в первую очередь самого человека как высшей правовой ценности мира а с другой стороны можно сказать: веротерпимый и толерантный народ, и потому в Кыргызстане нет места ни национализму, ни религиозному экстремизму [6].**

6) Гармония с природой. гармония с природой и высокие духовные идеалы, заложенные в «Тенгрианстве» (комплекс религиозных воззрений древних тюрков, Тенгри – обожествленное небо) являются для кыргызов абсолютными ценностями.

Подчеркивалось, что и сегодня поклонение небу, горам, соответствующие религиозные ритуалы и другие элементы тенгрианства широко распространены среди кыргызов, хотя прошло много времени с тех пор.

7) Укрепление и защита кыргызской государственности предлагалось учитывать, что вся их жизнь тесно связана с кругом близких и родственников в силу того, что кочевников всегда подстерегали трудности, лишения и беды. В результате каждый из них, до последней возможности старался сохранить родственные связи. Поэтому принято знать о своих корнях, даже помнить свою родословную до седьмого колена например Жети–Ата. Каждая из этих семи заветов подчинена одной большой теме, напрямую связанную с идеей произведения. С давних пор

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

мысли, заключенные в семи заветах Манаса, высоко почитались народом, считались святыми заповедями далеких предков, выполнение которых являлось долгом для каждого кыргыза. В 2015 году студенты Алтайского государственного университета провели уникальный праздник «День Манаса», которое имеет историческое значение <http://www.asu.ru/search/news/13825/> . В этот день студенты показали театрализованное представление «рождение Манаса на Алтае». Вначале когда Я писала сценарий обратилось к местному педагогу Миловановой Ирине Ивановне (ныне покойная), которая работала и воспитывала школьников всю жизнь, ей читала эпос с начала, мне была очень интересно, как она воспримет этот эпос кыргызский, а она русская, ранее не слышала об этом эпосе, героев, и о событиях которая прошла в Алтае, история которое прошло несколько веков назад. Сначала она просто сидела, слушала, потом начала подправлять меня о легенде. Я смотрю, она уже с интересом слушает, потом что действительно ей понятно и интересно. Часть сценария этой сценки, так и зарождалась, т.е. основа праздника! «Рождение Манаса на Алтае» стал изюминкой уникального праздника, нашего праздника ко дню Манаса. Оказывается в Манасе есть какое то притягивающее себе человека магия, элемент душевной эйфории.

Так рождалась сценарий уникального праздника «Рождение Манаса на Алтае». Манас состоит из полумиллионной строки, и все главы содержатся очень интересными событиями, историями и моментами. До этого обращалось ко многим поэтам, артистам, журналистам из Бишкека. Они не совпадали с нашими положениями и возможностями. А наша мечта была показать Манаса как личность, с чертами как трудолюбие, доброго справедливого и великодушного!

Список литературы

1. Айтматов Ч. Сияющая вершина древнекыргызского духа // Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб.статей об эпосе «Манас» / Сост. С.Алиев, Р.Сарыкбеков, К.Матиев.–Бишкек, 1995.–С. 14-15.
2. Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах // Собр. соч. в 5-ти т.–Алма-Ата, 1985.–Т.2.–С.–48-49.
3. Акмолдоева Ш.Б. Древнекыргызская модель мира (на материалах эпоса «Манас»).–Б.: Илим, 1996.–С.16.
4. Молдобаев И.Б. «Манас» –историко-культурный памятник кыргызов.–Б.: Кыргызстан, 1995.–С.14.
5. Галицкий В.Я. Рисунки и очерки Б.В.Смирнова как историко-этнографический источник сведений о Киргизии начала XX столетия // Известия АН Кирг. ССР. Сер.обществ. наук.–1960.–Т.2.–Вып.3.–С.163-172.
6. Виноградова Л.А. Голос прошлого // Вечерний Фрунзе.–1978.–С.6

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ
**ТЮРКИЗМ КАК ФАКТОР ДИВЕРСИФИКАЦИИ СОВРЕМЕННОГО
РУССКОГО ЯЗЫКА**

Доц. Др. Зухра Абдумананова Кыргызстан

В статье рассматривается история изучения тюркизмов в русском языке, описаны проблемы их терминологического обозначения в трудах ученых, а также особенности формальной адаптации на рубеже XI-XVIII вв. (их широкая вариативность как этап в истории заимствованных слов) и наблюдающиеся факторы диверсификации современного русского языка (в его региональных вариантах). В статье отмечается, что источником дальнейшего изучения «жизни» тюркского слова в современном русском языке служат художественные произведения (прием сплошной выборки и следующий за этим анализ excerptированного материала), а также лексикографические источники (толковые и двуязычные словари, словари языка писателя и т. д.). При этом исследователями не учитывается тот семантический объем слова, который оно приобретает в живом «функционирующем» языке, на разных уровнях существования языка, возможности появления формальных и семантических вариантов слова в диалектах, в устной речи и т. д. Автор при описании тюркизмов в русском языке считает, что недостаточно ограничиваться определенными хронологическими рамками - важно учитывать «жизнь» слова на всех уровнях языка, на всех этапах его развития, чтобы пронаблюдать, какую семантическую и внешнюю «окраску» они приобрели в русском языке на рубеже веков.

Ключевые слова: языковая ситуация; тюркско-славянские языковые контакты; заимствования; тюркизмы в русском языке; диверсификация русского языка, семантические варианты.

**ESKİ ÇAĞLARDAN BAŞLAYAN SLAV VE TÜRK HALKLARININ
ETKİLEŞİMİ**

Doç. Dr. Zukhra Abdumanapova* Kırgızistan

Makalede Rusça dilinde türkizmin tarihi incelenmektedir, bilimsel adamların terminoloji işaretlemesinin problemleri yazılmaktadır, yazının anısına resmi adaptasyonun XI-XVIII yüzyılların sınırında. (tarihte ödünç alınmış sözcüklerin bir evresi olarak onların değişimleri) ve modern Rus dilinin farklılaştırılması (bölgesel seçenekleri olarak). Makalede, rus dilindeki sanatsal eserlerinin türk dilinin 'yaşamının' ileri incelemesi anlatılmaktadır (sürekli örnek gösterme ve süresi dolmuş maddenin analizi), ve sözlüksel kaynaklar (açıklayıcı ve iki dilli sözlükler, yazarın dilinin sözlüğü v.s). Araştırmacılar ile yaşayan 'çalışan' dilinin farklı seviyelerde olan dilinin resmi ve anlamsal sözcüğün lehçelerde, konuşma seçenekleri, anlamsal kelime hacmi hesaplanmamaktadır.

Yazar, rus dilindeki türkizmin açıklamasında, belirli kronolojik çerçevelerle sınırlı olmamak-önemlisi sözün 'yaşamını' dilin tüm seviyelerinde, tüm gelişimin her aşamasında hesaba katmak, rus dilinde yüzyılların aşamalarında nasıl bir anlamsal ve dış görünüşlü 'rengine' bakmaktır.

Anahtar sözcükler: dilin durumu, türk-slavlar dillerin etkileşimi, ödünç alınması, rus dilindeki türkizm, Rus dilinin çeşitlendirilmesi, anlamsal seçenekleri.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Проблема исследования русско-тюркских языковых контактов, в частности изучение тюркских лексических элементов в составе русского языка, является одной из важнейших в современной лингвистике. Актуальность многоаспектного, углубленного описания и анализа тюркизмов отмечается в работах многих исследователей [1-5].

Наблюдаемые на всем постсоветском пространстве в новых геополитических условиях, приводят к переосмыслению ключевых понятий и складыванию новой историографии лингвистической науки. [5.с.159]. Сказанное, полагаем, может быть отнесено и к проблеме изучения русско-тюркских контактов, поскольку вступление в новое тысячелетие предполагает «иное» рассмотрение и осмысление достижений прошлых столетий, а их критический анализ, возможно, позволит определить новые грани исследования русско-тюркского наследия в развитии языка, культуры, истории обоих этносов. Как пишет А.Д. Дуличенко, окинуть взглядом столетие, спроецировав его (взгляд) на вековую судьбу языка, не так просто. Однако это необходимо сделать для того, чтобы за выявляемыми особенностями конкретных процессов увидеть, с одной стороны, пройденный языком путь в целом, с другой - зафиксировать стратегическое движение языка и его составляющих вперед [4.с. 20].

При изучении языковых контактов и тюрко-славянского наследия в истории и лингвистике семантику этнонима «тюрки» и «тюркские языки» важно воспринимать «условно».

Взаимодействие славянских и тюркских народов, которое началось с далеких времен, находит отражение в памятниках письменности, а также в структуре современных литературных и живых народно-разговорных языков. Именно памятники письменности позволяют наиболее достоверно восстановить историческую память и описать лексическо-семантические процессы в истории русского языка. Общеизвестный факт, что тюркизмы вошли в русский язык вследствие языковых контактов, характеризуются значительной древностью и начали проникать задолго до появления первых письменных памятников на Руси. Вопрос историографии исследования тюркизмов в русском языке стал хрестоматийным, поэтому в рамках настоящей статьи ограничимся лишь некоторыми тезисами об их изучении в мировой лингвистической науке[3.с.16].

Фундаментальные труды русских ученых (З.А. Алексеев, А.И. Беляев, А. Вышнегорский, И.И. Ильминский, С.А. Лапин, Н.С. Лы-кошин, В. Наливкин, М. Наливкина) в изучении тюркских языков в дореволюционный период оставили заметный след в тюрко-славистике. Неоценим вклад в изучение тюркских языков известного ученого В.В. Радлова. Важно отметить имя известного тюрколога А.Н. Кононова, который в монографии «История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период» подробно описывает историю научного изучения тюркизмов в русском языке в «дооктябрьский период» [6.с.360].

Изучению тюркизмов в различных аспектах (в большей степени в современном русском языке нежели в языке древне- и среднерусского периода) посвящены многочисленные диссертационные исследования (И.Г. Добродомов, Х.Х. Махмудов, Р.Т. Мендекинова, Г.Ш. Оразгалиева, М.В. Орешкина, Ш.А. Сабитова, А.А. Умурзакова, Н.А. Юналеева и др.), в которых мнения большинства исследователей сходятся на следующем определении понятия тюркизм - это восточные слова, для которых тюркские языки являются языком-источником и / или языком-посредником.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Опираясь на классификацию Н.А. Баскакова и В.И. Абаева [1.с. 5-6], мы выделяем следующие периоды развития русско-тюркских языковых контактов: первый период - период до образования Киевской Руси; второй период - период образования Киевской Руси (IX-XII вв.); третий период - период после монгольского нашествия (XIII-XV вв.).

До 20-века тюркские народы имели ряд наддиалектных языков, то есть литературных языков, употреблявшихся на больших пространствах с различающимися разговорными диалектами, к ним можно отнести и язык тюрки.

В 20-веке в результате создания тюркских литературных языков для каждой местности на базе местных диалектов произошло разделение тюркского мира на более чем 30 литературных языков.

В XIX-XXI вв. процесс заимствования из тюркских языков и варьирование слов заметно утихает: определенную роль в этом явлении сыграли языковая политика развития русского языка и национальных языков СССР, изменение геополитической ситуации после его распада, создание Содружества независимых государств.

Тюркский мир СНГ - полиэтническое и полилингвальное пространство. Русский язык в нем выполняет функции межнационального общения в большей степени, чем другие языки. Современный русский литературный язык функционирует в тюркофонном пространстве СНГ в инварианте и в вариациях, но не в вариантах. В инварианте и в вариации русского языка наблюдаются результаты контактирования его с современными тюркскими языками.

В использовании современного русского литературного языка в тюркоязычном мире СНГ наблюдаются региональные особенности, которые заметны, но не стали нормой русского литературного языка.

Тюркский мир СНГ - многообразное полиэтническое и полиязыковое пространство. И в территориальном, и в этнокультурном отношении он является доминирующим в СНГ, так как вбирает в себя около 40 тюркских народов и народностей.

С распадом Советского Союза меняется геополитическая и языковая ситуация в каждой из бывших его республик.

До XVIII в. мы наблюдаем «вхождение» тюркизмов в русский язык, из лексики языков Средней, Центральной, Восточной Азии, Ирана, Персии, арабских стран и др., то с XX в. в русский язык «приходят» слова, заимствуемые из языков бывшего Советского Союза, а после его распада - из языков титульных наций СНГ. Это лексика, терминологически заканчивающаяся на -изм и пришедшая на смену тюркизмам, называемая казахизмами, узбекизмами, киргизизмами, таджикизмами и т. д. То есть наблюдающиеся факторы изменения русского языка с точки зрения динамики языковой ситуации и положения русского языка в странах СНГ, позволяющие говорить о диверсификации русского языка из интернета и СМИ, которые напрямую обусловлены его постоянным контактом с тюркским языком и заметно усиливающимся воздействием тюркского языка на русский язык в странах СНГ.

Дифференциация языковых элементов происходит первоначально в устной форме, т. е. отражается в разговорной речи. Отличия, возникающие в этом слое, первичны, в дальнейшем они находят отражение в литературном языке, но не сразу и не обязательно полностью. В русскую речь (письменную и устную) входят единицы тюркского языка разной степени освоенности как безэквивалентные, так и эквивалентные, принадлежащие различным сферам употребления.

Отсюда, в последние годы в лингвистике усиливается интерес к анализу

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

заимствований из тюркского языка в русский язык. Наиболее яркие примеры реализации употребления тюркских слов можно обнаружить в русскоязычных билингвистических текстах. В таких произведениях текст опирается на культуру. Именно такой текст требует от читателя погружения в чужую культурную среду. Основной единицей билингвистических текстов является заимствованное слово.

В русскую речь входят единицы тюркского языка разной степени освоенности, как безэквивалентные, так и эквивалентные. Такие слова можно распределить на следующие группы – это лексические единицы, связанные с праздниками, с обычаями и обрядами, с национальными блюдами, с национальной одеждой, играми, с религией и т.д.

В написании некоторых слов иноязычного происхождения имеются известные трудности, а частично и колебания. Объясняется это в первую очередь отсутствием в некоторых случаях единого подхода к передаче на письме иноязычных слов. Используются два принципа: транскрипция (передача звуков иноязычного слова средствами русского письма) и транслитерация (передача букв иноязычного слова при помощи букв русского алфавита).

Современный русский литературный язык в разных тюркоязычных регионах контактирует с разными тюркскими языками, в результате чего происходит процесс взаимовлияния, который, прежде всего, несет положительный заряд (взаимообогащение языков).

В заключение, можно сделать следующие выводы, что диверсификация тюркских слов в современном русском языке можно наблюдать в художественных произведениях, а также лексикографических источниках (толковые и двуязычные словари и т. д.). Следовательно, при описании тюркизмов в русском языке недостаточно ограничиваться определенными хронологическими рамками - важно учитывать «жизнь» слова на всех уровнях языка, на всех этапах его развития, чтобы пронаблюдать, какую семантическую и внешнюю «окраску» они приобрели в русском языке на рубеже веков.

Литература

1. Аракин, В.Д. Тюркские лексические элементы в памятниках русского языка монгольского периода [Текст] / В.Д. Аракин // Тюркизмы в восточнославянских языках : сборник. - М. : Наука, 1974. - С. 112-147.
2. Виноградов, В.В. История слов [Текст] / В.В. Виноградов. - М. : Рус. яз., 1999. - 361 с.
3. Гущина, В.П. Функционирование и семантическая эволюция тюркизмов (на материале памятников письменности XVII-XVIII вв.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук / В.П. Гущина. - Саратов, 1984. - 16 с.
4. Дуличенко, А.Д. Русский язык : покидая XX в. ... (некоторые размышления) [Текст] / А.Д. Дуличенко // Русский язык как язык межкультурного и делового сотрудничества в полилингвальном контексте Евразии : материалы II междунар. конгресса. - Астана : Сары-Арка, 2009. - С. 20.
5. Казыгулова А. Т. Билингвистический текст: конгломерат лексических единиц [Текст] // Актуальные вопросы филологических наук: материалы Междунар. науч. конф. (г. Чита, ноябрь 2011 г.). — Чита: Издательство Молодой ученый, 2011. — С. 159-162.
6. Кононов, А.Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период: монография / А.Н. Кононов. - Л. : Наука, 1982. - 360 с.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ
**СТУДЕНТТЕРДИН БААЛУУЛУК ОРИЕНТАЦИЯСЫН
КАЛЫПТАНДЫРУУДА МАДАНИЙ МУРАСТАРДЫН МААНИСИ**

Чолпонкулова Назгуль Турдукалыевна* Кыргызстан

Макалада азыркы кездеги студенттердин баалуулук ориентациясы психологиялык анализге алынып, баалуулук ориентациянын калыптанышына маданий мурастардын тийгизген таасири каралган. Кыргызстанда коомду демократташтыруу шарттарында маданий мурастарды тарбиялоонун каражаты катары пайдалануу өзгөчө мааниге жана актуалдуулукка ээ болууда. Себеби мунун өзү улуттук жандануу процесстерине түрткү берип, коомду консолидациялоочу фактор катары кызмат өтөшүнө шарт түзүп, мамлекеттик стабилдүүлүктүн жана өнүгүүнүн фактору катарында бааланат.

Ошондой эле макалада азыркы кездеги студент жаштардын баалуулук аң-сезимине Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын жаңы маданий жана социалдык фактор катары таасир этүүсүнүн маанисин ачууга аракет жасалды. Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары кыргыз элинин маданиятын даңазалап, көчмөн элдин баалуулуктарын чагылдыра турган чоң аренага айланды. Ал жаштардын этникалык идентификация процесстерине гана эмес, ошол эле мезгилде баалуулук ориентациясына да өзүнүн оң таасирин тийгизүүдө. Себеби инсандын баалуулук ориентациясы этникалык идентификациянын психологиялык компоненти болуу менен бирге инсандык жактан өнүгүүнүн жана өзүн-өзү реализациялоонун механизми болот.

Түйүндүү сөздөр: баалуулук ориентациясы, маданий мурастар, баалуулук аң-сезими, этникалык идентификация, социалдык фактор, Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары, социалдык маанай жана өзүн аңдап билүү.

**THE IMPORTANCE OF CULTURAL HERITAGE IN THE FORMATION OF
THE VALUE ORIENTATION OF STUDENTS**

Cholponkulova Nazgul Turdukalyevna* Kirgizstan

The article is devoted to the psychological analysis of the influence on the formation of the value orientation of contemporary students of cultural heritage. In the conditions of democratization of society, the use of cultural heritage as a means of education is of particular importance and relevance. Since it gives impetus to the process of national revival, it also provides an opportunity to use cultural heritage as a factor of consolidation, stabilization and development of society.

The article also attempts to consider the peculiarities of the impact of the World Nomad Games as a new cultural and social factor on the value self-consciousness of modern students. The World Nomad Games glorify the culture of the Kyrgyz people and have become a big arena that reflects the values of the nomadic people. The games had a positive impact not only on the ethnic identity of students, but also on its value orientation. Since value orientations, being a psychological component of ethnic

**Педагогика жана психология кафедрасынын окутуучусу, К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамалекеттик университети (Каракол): тел.: 0-996- 772-45-47-87; e-mail: nazgul.c_2005@rambler.ru*

**The teacher of chair of Pedagogy and Psychology, Issyk-Kul State University named after K. Tynystanov (Karakol): tel. : 0-996-772-45-47-87; e-mail: nazgul.c_2005@rambler.ru*

identity, are also the basis of personal development and the mechanism of self-realization.

Keywords: value orientations, cultural heritage, value consciousness, ethnic identification, social factors, World Nomad Games, social mood and well-being.

Адамзат тарыхы үчүнчү миң жылдыктын босогосуна жакындап калган кезде заманбап Кыргызстанда маданий мурастарга көбүрөөк маани берилип, аң-сезимдүү мамиле кылуунун натыйжасында коомдук аң-сезимдин трансформациясы байкалууда. Себеби мунун өзү мамлекеттик стабилдүүлүктүн жана өнүгүүнүн фактору катарында бааланат. Жаңыча ой жүгүртүүнүн концепциясы катары кыргыз элинин маданий мурастарын сактоо максаты көздөлүп, ал улуттун өзүн-өзү сыйлоо, кадырлап-барктоо сезимдеринин жаралышынын жана дүйнөлүк коомчулукка Кыргызстандын таанымал болуусунун башкы себептеринин бири.

Бул сыяктуу трансформациялар жаштарга, айрыкча, бул топтун саны боюнча басымдуу бөлүгүн түзгөн студенттерге, көбүрөөк таасир этет, себеби алар - өзгөчө сезимтал, социалдык жана интеллектуалдык жактан өтө мобилдүү, ошону менен бирге көптөгөн көйгөйлөрү чечилбеген, мамлекет тарабынан социалдык коргоо жана камкордук көрүү программаларынын алкагына камтылбаган коомдун активдүү демографиялык тобу.

Студенттер – алгачкы социализация стадиясынан өткөн, каныккан мезгилде билим алууну, кесипти, маданиятты ж.б. социалдык функцияларды өздөштүргөн муун. Ошондуктан аларды кантип турмуштук активдүү позицияга үндөө, жалпы коомчулуктагы баалуулуктарга болгон жаштардын көз караштары кандай экендигин аныктоо, өздүк баалуулуктардын негизинде инсандык сапаттарды кантип калыптандыруу керектиги тууралуу көйгөйлөр жалпы коомчулукту, анын ичинде ар бирибизди ойлондурушу зарыл.

Илимий адабияттарда студенттердин баалуулук ориентациясын аныктоо максатында изилдөөчүлөрдүн конкреттүү теориялык концепцияга таянуусуна жараша төрт жүздөн ашуун аныктамалар сунушталат. Мисалы, Л.С. Рубинштейндин пикири боюнча «баалуулук ориентациясы инсандын аң-сезиминин жана жүрүш-турушунун багытын аныктап, коомдук мааниге ээ болгон иш-аракеттерде жана кылык-жоруктарда байкалат» [6, с.148]. Ал эми Д.А. Леонтьев баалуулук ориентация катары субъекттин өздүк баалуулуктарын, ал үчүн баалуу-нарктуу болгон нерселер жөнүндө түшүнүгүн эсептейт [4, с.231]. В.Г. Алексеев баалуулук ориентациясын инсандын жашоодогу стратегиялык максаты жана дүйнөгө карата жалпы көз карашы катары түшүнөт [1].

Е.С. Волковдун ою боюнча баалуулук ориентациясы социалдык жүрүш-турушту аң-сезимдүү түрдө жөнгө салат да, мотиватор катары ишмердүүлүктүн тигил же бул түрүн тандоодо маанилүү ролду ойнойт [2]. Д.И. Фельдштейндин эмгектеринде баалуулук ориентациясы адамдын табигый жана социалдык чөйрөдө өзүнүн ордун аң-сезимдүү түрдө аныктоого жана жеке тажрыйбага, тынымсыз өзгөрүп турган конкреттүү кырдаалга таянып, өзүнүн жүрүш-туруш стилин жана ишмердүүлүгүнүн багытын аныктаган интегралдуу сапат катары каралат [3]. «Баалуулук ориентациясы, бир жагынан, инсандын социалдык активдүүлүгүнүн мазмунун жана багыттуулугун шарттаса, экинчи жагынан, анын социалдык жүрүм-турумун жөнгө салат» - деп Ю.А. Шерковин эсептейт [7].

Ошентип, жогорудагы ойлорду жалпылаштыруудан улам төмөндөгүдөй тыянак чыгарууга мүмкүнчүлүк ачылат: баалуулук ориентациясы инсандын

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

багыттуулугун детерминациялап, анын дүйнөгө болгон көз карашын, турмуштук позициясын, социалдык активдүүлүгүн, жүрүш-турушун жана социалдык чындыкка, өзүнө карата мамилесин аныктайт.

Демек, студенттердин баалуулук ориентациясын изилдөө өтө маанилүү, себеби мындай анализ өзгөрүп жаткан социалдык шарттарга карата алардын адаптациялануу деңгээлинин өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле жаштардын потенциалын аныктоого жардам берип, коомдун өнүгүшүндөгү перспективалар жана тенденциялар жөнүндө прогноз кылууга өбөлгө түзөт.

Мындан сырткары жаштарды руханий жактан өнүктүрүү, коомдук консолидациянын жана мамлекетти бекемдөөнүн негизи болгон баалуулук ориентациясын калыптандыруу көйгөйүн чечүү өтө маанилүү деп бегилөөгө толук негиз бар.

Баалуулук багыттарын туура тандоо иши адамзат коомунун келечегин, дегеле жашоосун аныктай турган көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Ушундан улам бизди тынчсыздандырган Кыргызстандын келечеги кандай болот? Бизден кийинки муундар кыргыз тилин, маданиятын сактап кала алабы? деген сыяктуу суроолор пайда болот. Демек, бүгүнкү күндө биз жаштарга кандай тарбия-таалим бере алабыз, келечегибиз мына ошондон көз каранды болот.

Элдин маданий мурасы - бул рухий байлык, баалуулуктарды жана нравалуулукту тарбиялоонун зор каражаты. Ал кандайдыр бир идеянын айланасында жаштардын башын бириктирип, граждандык коомду курганга жана улуттар ортосунда кызматташтык менен биримдикти күчөткөнгө жардам берген күчтүү фундаменттин милдетин аткарат.

Кыргызстанда коомду демократташтыруу шарттарында маданий мурастарды тарбиялоонун каражаты катары пайдалануу өзгөчө мааниге жана актуалдуулукка ээ болууда. Себеби мунун өзү улуттук жандануу процесстерине түрткү берип, коомду консолидациялоочу фактор катары кызмат өтөшүнө шарт түзөт.

Улуттук маданий мурастарды таанып билүү жана аларга карата баалуулук мамиленин калыптанышы инсандын бүткүл онтогенез процессинде ишке ашат. Бирок бул процесстер үчүн сензитивдүү мезгил деп студенттик куракты айтсак болот, себеби дал ушул курактык баскычта таанып билүүчүлүк жана интеллектуалдык процесстердин, инсандын эмпатия-рефлексивдүү сапаттарынын, социалдык баалуулуктар жөнүндө түшүнүктөрүнүн толук жетилиши байкалат.

Демек, студенттердин баалуулук ориентациясын маданий мурастардын таасири алдында калыптандыруу алардын психологиялык өнүгүү деңгээлине төп келип, олуттуу мааниге ээ боло баштайт. Албетте, мындай тарбия процесси мектеп окуучулук куракта башталышы керек, ошол себептүү КР «Билим берүү мыйзамында» билим берүүнүн мазмунунда регионалдык компонент каралган, б.а., тиешелүү аймактын маданиятын жана тарыхын таануу компоненти. Бирок аталган компонентти ишке ашыруу ушул предметтик чөйрөнүн тийиштүү деңгээлде илимий-теориялык жана методикалык жактан камсыздалбагандыктан азыркы күндө толук кандуу аткарылбай келет.

Акыркы мезгилде Кыргызстан тарабынан уюштурулуп жаткан Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары кыргыз элинин маданиятын даңазалап, көчмөн элдин баалуулуктарын чагылдыра турган чоң аренага айланды. Ал жаштардын этникалык идентификация процесстерине гана эмес, ошол эле мезгилде баалуулук ориентациясына да өзүнүн оң таасирин тийгизүүдө. Себеби инсандын баалуулук ориентациясы этникалык идентификациянын психологиялык компоненти болуу менен бирге инсандык жактан өнүгүүнүн жана өзүн-өзү реализациялоонун механизми болот.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Кыргыз элинин маданий мурастарынын жогорку потенциалын кайрадан жандандыруу боюнча мамлекеттин саясаты Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын концепциясында чагылдырылып, *«маданий мурастарды сактоо өнүгүү аркылуу, өнүгүү маданий мурастарды сактоо аркылуу»* деген жалпы формула менен туюнтулат.

Албетте, мында жетектөөчү роль билим берүү системасына, анын ичинен жогорку окуу жайларына да таандык, себеби билим берүү системасы эң алгач социализация процесстерин ишке ашырат, маданий мурастарга баалуулук катары мамиле кылган инсандарды тарбиялоо социалдык талабын канагаттандырат. Бирок ошол эле мезгилде, башка социалдык институттар жана көрүнүштөр бул процесске өзүнүн таасирин тийгизет, алардын ичинен көчмөндөр оюндары жаңы маданий жана социалдык фактор катары чоң мааниге ээ болууда.

Муну тастыктоо үчүн Стратегиялык изилдөөлөр боюнча улуттук институт менен ЮНИСЕФ биргеликте 2018 – жылдын сентябрь айында Кыргызстан жаштарынын арасында жүргүзүлгөн социологиялык иликтөөнүн жыйынтыктарын келтирсек. Изилдөөнүн максаты жаштардын Дүйнөлүк Көчмөндөр Оюндарына (ДКО) карата мамилесин изилдөө. Изилдөөгө катышкандардын басымдуу бөлүгү (76,9%) ДКО жөнүндө оң көз карашта экендигин билгизишти. Алардын ичинен 57% ДКО туристтерди өзүнө тарткан дүйнөлүк масштабдагы көрүнүш катары эсептешсе, 19,9% көчмөндөр оюндары «элдин духун көтөрө турган» иш-чара экендигин баса белгилешкен.

Ошондой эле изилдөөгө катышкан жаштардын белгилүү бир бөлүгү (19,5%) ДКО карата терс пикирин билгизип, алардын ичинен 12,6% көчмөндөр оюндары «керексиз ысырапкорчулук», ал эми 6,3% «өлкөдө ДКО да маанилүү, бирок чечилбей жаткан маселелер да бар» деп жооп беришкен [5].

Бул социологиялык сурамжылоо жана ЫМУнун 2-курсунун 96 студенти менен биз уюштурган фокус-группанын жыйынтыгы көрсөткөндөй, жаштардын Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарына карата позитивдүү мамилеси бул иш-чарага өзүнүн салымын кошууга, волонтердук кыймылдын активдешүүсүнө, патриоттук сезимдердин, улуттук ар-намыстын жогорулашына түрткү берген. Демек, көчмөндөр оюндары студенттердин социалдык, граждандык, этникалык жана инсандык активдүүлүгүнүн шыктандырып, позитивдүү эмоционалдык маанайды жана социалдык жактан өзүн-өзү сезүүсүн түптөп, социалдык жаратуу тенденцияларын жана мамлекеттин келечегине болгон ишенимди арттырды десек болот.

Ошондой эле ДКО этномаданий программасы кыргыз элинин маданий байлыгын чагылдырып, күчтүү тарбиялык таасир тийгизгендигин баса белгилесе болот. Себеби программада сунуш кылынган иш-чаралардын форматы байыркы көчмөн элдердин жашоосуна сүңгүп кирип кетүүгө, ошол замандын атмосферасын сезүүгө, өзүн этностун бир өкүлү катары кабыл алууга мүмкүнчүлүк берди. Муну фокус – группа учурундагы студенттердин айрым билдирүүлөрү тастыктайт: *«Кырчын жайлоосунунда жайгашкан байыркы шаарда жүргөндөй болот экенсин», «Өз жерибиздин кооздугуна суктанып, ушундай оюндар бизде болуп жаткандыгына сыймыктандым», «Көчмөндөр оюндары биздин өлкөнүн бренди болгонуна, ошончо коноктор биздин жерибизге келип элибиздин меймандостугуна, жерибиздин кооздугуна, маданиятыбыздын байлыгына таң калгандыгы мени сыймыктандырат», «Менде патриоттук сезимдер күч алып, кийинки оюндар Түркияда боло тургандыгын мен кадимкидей ич күйдүүлүк менен кабыл алдым» ж.б.у.с.*

Жаңы социалдык шартта студенттик жаштардын мындан аркы өнүгүшүнө,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

албетте, коомдук жашоонун турукташуусунан сырткары, жаштар кызыкчылыктарына жооп берген адекваттуу жаштар саясатын иштеп чыгуу керек. Жаштар саясаты биздин коомдун маданий мурастарына дал келген баалуулуктардын негизинде өз турмуш жолун эркин тандап алууга жөндөмдүү келген активдүү атуулдарды калыптандырууга багытталышы саналат. Бул учурда сөзсүз түрдө коомдун улуттук идеологиясын иштеп чыгуу маселеси курчуйт, анткени улуттук идеология – бул даяр нравалуулук баалуулуктар системасын өз ичине камтыган бирдиктүү стандарт.

Оюбузду жыйынтыктап жатып, төмөнкү өзөктүү ойлорду баса белгилөө зарыл:

- Студенттердин баалуулук ориентациясы инсандын багыттуулугун детерминациялап, анын дүйнөгө болгон көз карашын, турмуштук позициясын, социалдык активдүүлүгүн, жүрүш-турушун жана социалдык чындыкка, өзүнө карата мамилесин аныктайт.
- Студенттердин баалуулук ориентациясын изилдөө коомдун өнүгүшүндөгү перспективалар жана тенденциялар жөнүндө прогноз кылууга өбөлгө түзөт.
- Жаштардын маданий мурастарга карата баалуулук ориентациясын калыптандыруу - коомдук консолидациянын жана мамлекетти бекемдөөнүн негизи.
- Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары кыргыз элинин этнос катары өзгөчөлүгүн, маданий байлыгын чагылдырып, күчтүү тарбиялык таасир берүү потенциалына ээ, себеби ал маданий мурастарды трансляциялоочу социалдык институт.
- Көчмөндөр оюндарында сунуш кылынган иш-чаралардын форматы жана концепциясы жаштардын табитине туура келип, студенттердин баалуулук ориентациясын калыптандыруунун жаңы маданий-социалдык факторго айланды. Студенттердин этномаданий баалуулук ориентациясынын калыптанышында Дүйнөлүк көчмөндөр оюндарынын маанисин, алардын таасири астында инкультурация, социализация процесстеринин өзгөчөлүгүн ж.б. буга байланыштуу маселелерди андан ары окуп-үйрөнүү сөзсүз түрдө башка изилдөөлөрдүн предмети болот деп ишенебиз.

Адабияттар:

1. Алексеев В.Г. Ценностные ориентации личности и проблема их формирования. - М.: Просвещение, 1979.- 177 с.
2. Волков Е.С. Зависимость ценностных ориентаций студентов от смены видов деятельности. - М., 2001. – 30 с.
3. Гура С. А. Ценностные ориентации современной молодежи и ее проблемы выбора образования. Мүмкүнчүлүк режими: <http://library.uipa.edu.ua/images/data/zbirnik/30-31/11gsarce.pdf> . Кайрылуу датасы 02.03. 2018
4. Леонтьев Д.А. Психология смысла: Природа, структура и динамика смысловой реальности. - М.: Смысл, 1999. – 487 с.
5. НИСИ: 76,9% молодежи положительно отзывается об Играх кочевников. Мүмкүнчүлүк режими: <http://kabar.kg/news/nisi-76-9-molodezhi-polozhitel-no-otzyvaetsia-ob-igrakh-kochevnikov/> Кайрылуу датасы: 29.09.2018.
6. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии.- М.: Педагогика, 1976. - 415с.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
TÜRK ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

7. Шерковин Ю.А. Проблема ценностных ориентаций и массовые информационные процессы// Психологический журнал. - 1982. - №5. – Том 3. – С. 135-146.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
TÜRK ELDERİNİN JAZUU TÜRÜNDÖĞÜ ALGACHKY CHYGARMALARY EL ARALYK
СИМПОЗИУМУ
**ЭНЕСАЙ ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕГИ АТООЧ СӨЗДӨРҮНҮН
МОРФОЛОГИЯЛЫК СИСТЕМАСЫ**

Айгул Табалдиева* Кыргызстан

Энесай жазма эстеликтериндеги атооч сөз түркүмдөрүн илимий жактан кароо тарыхый жактан изилдөөнү талап кылат. Ар бир тилдин сөз түркүмдөрүнүн мааниси ошол тилдин тарыхы менен байланышта каралууга тийиш. Энесай жазма эстеликтеринин морфологиялык системасы V кылымдан мурда эле жаралып, калыптануу жолуна түшүп калган.

Энесай тексттеринде атооч сөздөрүнүн бардык түрлөрү: зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч сөз түркүмдөрү болгон. Сөз түркүмдөрүнүн ичинен эс көбүн жана негизгисин атооч сөздөр ээлейт, себеби байыркы баба тилде бүткүл сөз байлыгынын бардыгын ушул атооч сөздөр түзүп турат. Ошону менен катраы эле мындын башка этиш жана анын ар кандай функционалдык формалары да бөлүнүп калган.

Тарыхый зат атооч туруктуу мүнөзгө ээ. Байыркы мезгилде эле түрк эли колдонгон сөздөр заттардын жана жалпы эле заттык маанидеги түшүнүктөрдүн атын толук чагылдырап бере алган. Зат атоочтордун берген маанилери кесири Эстеликтерде табият кубулуштарын, конкреттүү нерсе-затты, коомдук окуяларды, ал тургай абстракттуу түшүнүктөрдү да зат атоочтор аркылуу тактатаган. Энесай эстеликтериндеги зат атоочтор маанилик жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карата энчилүү жана жалпы аттар болуп бөлүнөт. Энчилүү аттардын өзүн эле эки кичине топко бөлсөк: а) адам аттары жана б) жер-суу аталыштары (топонимикалык аттар).

YENİSEY YAZILARINDAKİ FİİLLERİN MORFOLOJİK YAPISI

Aigul Tabaldieva* Kırgızistan

Eski Türkçede fiil kelime grubu isimden sonra en çok kullanılan kelime grubu olarak bilinmektedir. Bu yüzden fiilin kullanım alanı geniş, genel olarak isimlerin her türlü hareketlerini bildirir, durum, kip, kılış ve zaman kategorilere göre anlatır. O günden günümüze kadar Türk lehçelerinde bu fiiller kullanılmaktadır ve cümle içinde her zaman yüklem görevini üstlenmektedir.

Yazıtlardaki fiil ve onun özelliklerini anlatırken ilk olarak morfolojik yapısını inceleyecek olursak: kök ve gövde fiiller, gramer yapısı bakımından ise basit ve birleşik fiiller olarak ikiye ayırabiliriz. Basit fiiller kök ve gövdelerden oluşmuş, gramer yapısı bakımından tek kelimeden oluşur, hareketin varlığını ve devam etmekte olduğunu gösterir. Bununla birlikte gövde fiiller eklerin eklenmesiyle yapılır.

Kök fiilleri şekil bakımından 2 gruba ayırarak (13,1980,115) inceleyebiliriz. İlk gruptaki fiiller: eş sesli kök ve gövdelerin hem isim hem fiil olarak kullanılmasıdır. Burada eş sesli fiil, zamirlerin bir birine geçtiğini görüyoruz. aç+ (aç) – aç(acıkmak), at(isim) – at(vurmak), er (kahraman) – er (ermek), kat (kat) – kat(katmak), al (o) – al (almak), v.s. Bu tür eş sesli kelimelerin sayısı Yenisey yazıtlarında oldukça fazladır.

Kelime gruplarına bilimsel olarak yaklaşmak tarihini araştırmayı gerektirir. Her dilin kelime gruplarının anlamı o dilin tarihi gelişimi ile birlikte araştırılmalıdır. Çünkü

* Ж.Баласагын атындагы КУУ Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары

*C.Balasagun Devlet Universitesi

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

kelime grupları tarihi ve uzun süren gelişmelerin sonucunda bugünkü halini almıştır.

Enisey Yazılarındaki morfolojik sistem V. Yüzyıldan çok daha erken ortaya çıkmış, belli bir sisteme gelmişti (G. AYDAROV, 1971:13). Türk Runik yazısının en eski örnekleri olarak bilinen Enisey Yazılarının sözlük bilimin (leksikoloji) ve dilbilimin (gramer) araştırdıktan sonra yazıların morfem yapısının iki ana gruba ayırarak inceledik:

I. Kök morfemleri: 1) İsimler, 2) Fiiller;

II. Yardımcı morfemler (Ekler).

Enisey yazılarında isim kelime gruplarının tüm çeşitleri; isim, sayı sıfatı, sıfatlar, zamir, zarf gibi kelime gruplarıyla karşılaşırız. Kelime grupları arasında en önemlisi ve sayıca çok olanı isimlerdir, çünkü Eski Türk dilinde kelimelerin çoğu isimlerden oluşmuştur. Bununla birlikte fiil ve fiil kelime grupları işlevlerine göre onlardan ayrılmıştır. O dönemin morfolojik yapısına bakacak olursak, yardımcı kelime grupların (bağlaçlar, edatlar) olduğunu görürüz (A. İ. BATMANOV, 1959, 60). Yukarıda gösterilen kelime gruplarının her biri ayrı büyük kelime gruplarına ayrılmış, onların her birine ait anlambilim (semantik) ve dilbilimi özellikler var.

Yazılardaki kelimeler morfem yapısı bakımından kök ve gövde olarak ikiye ayrılırlar: a) heceye ayrılmayan kök kelimeler: *el, o, baş, yurt*. Eski metinlerin çoğu gövde kelimelerinden oluşmaktadır.

Gövdeler ve onların şekilleri köklere eklerin eklenmesiyle meydana gelmiştir. Bu bakımdan Türk dilleri sondan eklemeli dil ailesine aittir, kelimenin sonuna ekler arka arkaya eklenebilir. Eski Türkçenin morfemleri kök ve eklerden oluşmaktadır.

Eski yazılardaki kelimeler oluşumu bakımından basit ve birleşik kelimeler olarak ikiye ayrılıyor. Yazılarda birleşik kelimeler sayıca daha çoktur. Çoğunlukla insan isimleri ve yer su adlarını bildirirler: *İçin Kilig Tirig, Yigin Alp Turan, Yaş Ak Baş vs.*

İsim

Tarihi isimler sabit bir yapıya sahiptirler (Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алматы, 1971,137-бет). Eski dönemlerden itibaren Türk halkları kullanan kelimelerde isimleri ve isim grubundaki diğer anlamları tam olarak yansıtmayı başarmışlardır. İsimlerin anlamları çok geniştir (Нурмаханова Э.Н. Түрки тилдеринин салыстырмалы грамматикасы, Алматы, 1971,60-б). Yazılarda tabiat olayları, belli – başlı eşyalar, toplumsal olaylar, hatta soyut kavramların anlamları bile isimleriyle belirtilmiştir. Yenisey Yazılarındaki isimler anlam ve gramer özelliklerine bakılarak özel ve genel isimler olarak ikiye ayrılır. Şahsi isimlerin kendisini de iki gruba ayırabiliriz: a) insan isimleri ve b) Yer - su (topolojik) adları.

Metinlerdeki isimler arasında şahıs isimlerinin BATMANOV’un belirttiği gibi 50 değil, 70 olduğunu tespit ettik. Bunlara *Aza Tutuk, Altu, Anar, Angın, Bayna Sagun, Bars, Boyla, Baga, Tarkan, Buga, Köğşin Kil, Turan, Tör Apa, Töleş Tugran, Tüz, Udur, Inal, Inançı, Şatun, Şubuş, Şogur, Çağşı, Esin, Eren, Çiksin v.s.* isimler girmektedir.

Eski insanların kendi isimlerinden başka takma isim kullandıklarını da görmekteyiz. Bir kaç kelimenin birleşiminden oluşur: *Yaruk, Yola, Kutlug, Yaş Ak Baş, İçin Kilig Tirig, El Tugan Tutuk, Kök Amaş Tutuk, Ak Baş At Ik*. Bir de insanların toplumdaki rütbelerinin isimlerinin birleşiminden oluşan isimlerle de karşılaşmaktayız. Özellikler *Tarkan, Tutuk, Sagun, Çur* gibi makam adları çok kullanılmıştır: *Şatun Tarkan, Tarkan Sagun, Baga Tarkan, Aza Tutuk, Küñç Tutuk, Çoçuk Böri Sagun, İl Çur, Kilig Çur v.s.* Bunların dışında *Kilig, Tirig, Kiç, Kutluk, Eren* gibi sıfatlarla da anılmışlardır: *Alp Turan, Kilig Togan, Kilig Tutuk, Kini Tirig, Kiç Bars, Kutlug, Eren Ulug*.

Metinlerde karşılaştığımız diğer kelimelerin hepsi ismin gruplarından oluşur. Onlar çeşitli anlamları bildirir, kullanıldıkları anlamlarına göre onların kapsama alanları da belirlenir. Burada Eski Türkçe metinlerinin morfolojik olarak gramer bakımından bir yapıya sahip olduğunu görmekteyiz.

Sıfat

Sıfat belirten kelimelerin anlamları metinlerde tam olarak belirtilmiştir. Yenisey Yazılarında

sıfatlar morfolojik oluşumuna göre asıl sıfat bildiren kelimeler ve sıfat yapan eklerle yapılmış sıfat kelimeleri olarak ikiye ayrılırlar.

Asıl sıfat bildiren kelimeler aşağıdaki gibi anlamları bildirirler: 1. İsmi rengini belirtir: *ak, kara, sarı (serig), gök*; 2. Özelliklerini, sıfatını, huyunu, yapısını belirtir: *uz, yım, kadir (kaar), ıduk (ıyık), aluk (buzlu), edgi (iygi), irik (irig)*; 3. Ölçüsünü, yaşını belirtir: *ulug (uluu), kalıs, alp, yaş*.

Sıfat ekleriyle yapılmış sıfatlar, diğer kelime gruplarından yapım eklerinin yardımıyla yapılır ve gramer bakımından aşağıdaki gibi anlamları bildirir:

-lig / -lig. İsmi Yalın haline eklenerek, ismi adını belirtir. Yenisey Yazılarında çok kullanıldığından kullanışlı bir ek olduğunu biliyoruz, günümüz Türk Lehçeleri'nde de çok sık kullanılmaktadır. Bu ek Kırgız Türkçesinde – *luu* şeklinde kullanılmaktadır: *adaklıg (10, 10), 11, 3), 10, 12) – ayaklı, sekiz araklıg, altunlıg (10, 5); tamkalıg (26, 6) – damgalı, erklıg (29, 5) – erkli, dayanıklı, özlik (28, 3) – özdük (yanlıg örnek herhalde), antlıg.*

-lık eki günümüz Türk lehçelerinde farklı fonolojik şekillerde kullanılmaktadır. Hakas Türkçesi, Tıva Türkçesi, Şor Türkçesi, Yakut Türkçelerinden başka tüm lehçelerde (8, 19) son ünsüz düşmüştür (bu cümle yukarıdaki örnekle uyuşmamaktadır)

-sız. Anlamsal olarak, kelimelerin tabiatı bakımından **-İlg (-luu)** ekinin tam tersi sıfatların yapımında kullanılır. **-İlg (-luu)** eki ismi veya sayının çokluğunu, bolluğunu bildirirken, **-sız** eki tam tersine yokluğunu bildirerek, onun karşısını, tam zıttını belirtmesi ile ondan ayrılır: *kagsız (6, 1), (8, 3), (45, 2) – atasız; ögsüz (45, 2) – anasız; bugsız (6, 3), (7, 2), (26, 6), (26, 7) – buzsuz, kalıgsız (47, 7). Beş yaşımta kagsız kalıp, tokuz yegirmi yaşımga ögsüz boltum. Kagsız kaldım. Bugsuz ulgatım. Kalıgsız berdim.* Türkolojinin ekler sisteminde –*sız* çok kullanışlı ek olarak farklı fonetik şekillerde karşımıza çıkmaktadır. İşlevi bakımından sadece *sansız (47, 3)* kelimesinde farklı bir anlam içerir, ismi ölçüsünü abartarak göstermektedir: *yılmı sansız erti.* Altay Türkçesi, Tıva Türkçesi, Hakas Türkçesi ve Şor Türkçelerinden tek şekli vardır.

-ig/ig: *tirig (3, 3), (6, 1); ulug (29, 1); (38, 3), (47, 10); katıg.*

-kı/ -ki eki isimlere eklenerek, zaman bildiren sıfatlar yapar: *aşnukı (41, 4) – önceki, içreki (4, 1) – içregi. İçreki kiç kıyagan. Aşnukı atlarım eşintim.* Orhun abidelerinde bu ek çok kullanılmış, kullanım alanı genişlemiştir. Günümüz Türk lehçelerinde de çok kullanılan eklerden bir tanesidir.

-kı/ -gı Bulunma hal ekinin sonradan gelerek, yer ve mekan bildiren sıfatları oluşturur: *yerdeki (7, 3), (28, 1) – yerdeki; Tenrideki (7, 3) – Tanrı'daki; kuydaki – ördögü (yukarıdaki). Tenrideki künke, yerdeki elimke bükmedim.*

-lı / -li eki isimlere eklenerek, birleşik sıfatları oluşturur: *bitigli (24, 3). Anı bitigli. Annın çablı.*

-ge eki fiillere eklenerek ismi birleşik sıfatlarını oluşturur ve ismi sıfatını belirtir. Cümlede isim tamlamasından önce gelerek ismi görevini bildirir. Yenisey Yazılarında 'bilge' kelimesinde kullanılır: *Uz bilge çağsı (31, 1).* Bazı yerlerde anlam bakımından ismi yerine kullanıldığı da görülmektedir: *Kanım için Bilge Çıkşen kanına tapdım. Bilge Tutuk ben.* Eklerin oluşumuna baktığımızda **-ge** eki daha yeni ortaya çıkmış bir ek olması muhtemeldir. Yenisey yazılarında bir yerde karşımıza çıkmış fakat çok geniş anlamda kullanıldığı görülmektedir. Rütbe belirtmek amacıyla da kullanılmıştır. Orhun metinlerinde bu ek gelişim gösterdiğini görmekteyiz.

-dag. Eski Türkçedeki ekler arasında çok kullanışlı eklerden bir tanesidir. Türk lehçelerinde çok kullanışlı olup, 'benzer' anlamındadır. Genel olarak zamirlere eklenerek, karşılaştırma amacıyla kullanılır: *andag (29, 7) – anday(öyle, onun gibi). Erdem bolsor andag ermis.*

Sıfatın Cümle İçerisinde Kullanılması

Cümle öğelerinin birisi sıfat olur ve ismi sıfatın belirtir: *Altunlıg keşig (10, 5), Tenri elimne (1, 2), Kök Tenrı (10, 3), (45, 5), (50, 2), er atım (2,5, 27, 4), er erdemim (11, 9), (14, 4), (32, 1), er küdegülerim (3, 6), altun elig keşig (3, 2).*

SAYI SIFATLARI

Kırgızların tarihinde medeniyetlerinin zirveye çıktığı dönemler de olmuştur. Çünkü Kırgızların asırlar boyu süregelen hayat tarzlarından, gelenek – göreneklerinden haber veren sayı sıfatlarından

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

'10 bine yakın sayı grupları' oluşturmuşlar ve onu gündelik hayatlarında çok geniş bir biçimde kullanmışlardır.

Taş yazılarındaki sayı sıfatlarından dolayı eski Kırgız ve diğer Türk boyları çok sayıdaki boylardan oluşmuştur, sayısal anlamların hayatın her alanında oldukça fazla kullanılmasını sağlamıştır. Eğer, sayı sıfatları kategorisi V. Yüzyılda yazıya geçirilmişse, halk ağzında çok daha önceden kullanılmaya başlamış demektir.

Sayı sıfatları Yenisey Yazılarında anlam bakımından çok fazla anlamları kendinde barındırmaktadırlar. Aslı belli olmayan soyut kavramlar yerine sayısını tam olarak belirtmeyi tercih etmişlerdir. Kendine ait özellikleriyle diğer isim kategorilerinden farklı olarak ismin sayısını gösterir. Morfolojik şekli bakımından aşağıdaki gibi gruplara ayrılır:

a) yalın veya asıl sayı sıfatları: *bir, iki, üç, yeti, tokuz*;

b) birleşik sayı sıfatları: *altmış, yetmiş, sekiz yetmiş, tokuz altmış*.

c) iki veya üç kelime grubundan oluşan sayı sıfatları: *altı yüz, yeti yüz, yeti bin, yüz beş yigirmi – yüz on beş*.

Yenisey Yazılarındaki sayı sıfatları anlam bakımından çeşitli isimlerle birlikte kullanılmıştır. Yer bakımından isimlerden önce gelmektedir, genellikle kesin sayıları göstermiştir:

a) halkın, ulusun sayısını belirtmektedir. Mesela: *altı budunka, toguz ogli, tokuz elig, altı bilge beg, altı beg. Sizime yüz kadaşıma altı budunuma sizime adıriltım (49, 1). Altı beg budunım taşın bunta tıkti (49, 9).*

b) Askerlerin, arkadaş, çıkarların sayısını bildirmiş: *yüz er kadaşım, yeti bin oğlan, yüz er. Altmış er adaşınız. Kadir yağıda otuz er ölti, otuz erig başlayı (32, 12), üç eçime, bin erim, yeti aşnıku erim, yüz er kadaşım. Tört kadaş yağığa tegmiş şç tegi yeti bin oğlan erti (26, 8).*

c) İnsanların yaşını bildirir: *Beş yegermi yüz yaşayın yaşımda. Üç yetmiş yaşımka adıriltım (3, 4). Üç yegirmi yaşımka, tokuz kırk yaşımda. Beş yegirmi yaşda. Sekiz oğlım adırıldım (13, 1). Ben bir otuz yaşımda sizime kettim (17, 1). Tört oğlum bar üçün benkimin mikti (20, 1). Eki elig yaşımda bökmedim (21, 2). Ben beş kırk er yaş ertim (25, 4). Üç yaşımda kansız kaldım. Üç oğluma adırıldım (11, 2). Beş yegirim yaşımda Tabgaç kanga bardım (11, 9).*

e) Savaşta öldürülenlerin sayısını belirtmiş: *yetmiş er ölürdüm (42,3), tokuz er ölürtüm (44,3). Tokuz elig yaşda tokuz altmış er ölürmüş (48, 3) Er erdem eki elig tonum yağıda otuz erig ölürtüm (49, 3).*

d) Evcil Hayvanların sayısını belirtmiş: *Altı bin yontım (3, 4), Tört adaklıg yulkam, altı yüz tamka at, altmış at. Biz sekiz adaklıg barımum (42, 6). Tört bin atlarım, yulkam (46, 3), yulkam sansız erti (47, 5). Altmış at bintim (41, 9). Baga ben er altı yüz tamka at (41, 4).*

f) Bir şeylerin sayısını belirtmiştir: *On kara közünüsi (27, 11). Elig keşig belimte bantım (3, 2).*

h) Yırtıcı Hayvanların sayısını belirtmiş: *Yeti böri ölırdım, a barsın kökmekin ölırmedim (11,10).*

i) Hareketin kaç kere ve nerede olduğunu, mekanını belirtmiş: *Elimde tort tenzindim (29, 6). Üç kanga tenzinti (31, 4). Tört bulunka tökdi (31,3). On ay iltıdi ögim (29, 5).*

Yenisey Yazılarında Sayı Sıfatlarının Oluşum Şekli

Tek haneli sayılar: *bir (10, 1), (42, 4); eki (iki) (16, 1), (31, 5), (42, 5); üç (6, 1), (4, 2), (28, 3), (31, 4), (32, 6), (32, 13), (33, 16), (47, 6); dört (10, 10), 20, 1) (29, 5), (50, 3); beş (45, 2); altı (1, 2), (5, 2), (24, 5), (32, 9), (32, 10), (33, 16), (49, 1); yeti (41, 2); yiti (47, 6); sekiz (10, 8), (11, 3), (13, 1), (42, 6); tokuz (30, 2), (32, 10), (32, 11), (32, 14), (45, 3), (51, 2). Üç yaşımda kansız boldım (6, 1). Бур эпуз ук (43, 4). Eki oğlanıma sizime (16, 2). Eki münüs benü (42, 5). İnım yiti, urım üç, kızım üç erti.*

Çift Haneli Sayılar: *on (24, 6), (27, 11), (29, 5); yegirmi; otuz (27, 6), (32, 12), (45, 3), (49, 3); kırk (16,3), (45, 6), (45, 4); elig (3, 2), 15, 3); altmış (altmış) (27, 10), (41, 9); yetmiş (49, 2). Altı yegirmi yaşuma altmış kunçuy siz bükmedim (48, 7). Otuz yaşımga üge boldım (45, 3). Kırk yıllar el tutuk budunum başladım (45, 4). Sizime kırk yaşımda kaçtım (16,3). Elig uyamga adıriltım (15, 3). Inal öge ben yetmiş yaşımda (49, 2).*

Üç Haneli Sayılar: *yüz (10, 2), (27, 9), (36, 1), (42, 2), (47, 7), (49, 1); altı yüz (41, 4); yüz*

beş yegirme (45, 7). Yüz yaşayın (36, 1) marıma yüz er turug birtim (47, 7). Baga ben er altı yüz tamka at (41, 4). Siz yüz beş yegirme sizime (45, 7).

Dört Haneli Sayılar: *bin (41, 1), (42, 2), (42, 6), 45, 8); dört bin (46, 3); altı bin (5, 3); yeti bin (26, 8). Bin sekiz adaklıg barımum (42, 6). Bin er budunuma sizim (42, 2). Elde ekişim egritebim dört bin atlarım, yılmam (46, 3). Cü teni yeti bin oğlan erti (26, 8).*

Eski Kırgız Türkçesi'nde birleşik sayı sıfatları oluşumu bakımından günümüz Kırgız Türkçesi'den farklıdır: *üç yegirmi (5, 2) – on üç, tokuz yegirmi (45, 2) – on dokuz, bir otuz (15, 1) – yirmi bir, altı otuz (37, 2) – yirmi altı, sekiz kırk (24, 5), (29, 4) – otuz sekiz, tokuz kırk (10, 6), (23, 1) – otuz dokuz, eki elig (21, 2) – kırk iki, tokuz elig (48, 3) – kırk dokuz, tokuz altmış (27, 10), (41, 9) – elli dokuz, bir yetmiş (45, 5) – altmış bir, yeti yetmiş (11, 6), (11, 10) – altmış yedi, sekiz yetmiş (41, 9) – altmış sekiz.*

Ben bir otuz yaşımnda sizime (15, 1). Eki elig yaşımnda bükmedim (21, 2). Sekiz yetmiş yaşım öltum (41, 9).

Eski Kırgız Türkçesi'ndeki diğer bir önemli özellik, birleşik sayı sıfatlarının örneklerinde gördüğümüz gibi sayarken önce tek haneli, ondan sonra çift haneli sayılar kullanılmıştır. Mesela, eskiden 31 sayısına 'bir kırk' denilmiştir. Burada genel sayı ne kadar çift haneli sayıya denk geliyorsa, onlar tam söylenmiş, önüne tek haneli sayı getirmişler ve sonra birliğin belirttiği 1 çift haneli sayıyı genel sayıdan eksiltmişlerdir. (Мында жалпы сан канча ондукту тізсј, ошол сан біт айтылган да, алдына бирдигин коюу менен, кайра бирдигин тізгін 1 ондукту жалпы сандан кемитип коюшкан). Yenisey – Orhun yazıtlarındaki birleşik sayı sıfatlarının hepsi bu şekilde kullanılmıştır. Bununla birlikte sayı anlamı ifade eden 'az', 'köp', 'üküş' kelimeleri de sayı sıfatların içerisinde genellemeleri bildiriyor.

Sayı sisteminde sadece somut sayılar kullanılmıştır. Demek, bizim daha önceden de belirttiğimiz gibi V–VI. yüzyıllarda Yenisey Yazıtlarında daha önce ortaya çıkan sayı sıfatları olarak yazılmış, gelişme döneminde ise VII–VIII. Yüzyılları kendine barındıran Orkun yazıtlarında sayı sıfatlarının çeşitleri ortaya çıkmış, ayrı bir kelime grunu haline gelebilmiştir. Burada biz mantıklı düşünecek olursak, yeni ortaya çıkan her şey sıradan ve basit olur, sadeliği ile yeniliğini, farklılığını ortaya koyuyo diye düşünüyoruz.

Orhun yazıtlarında hesap, sıralama, edatlar, partikül sayı sıfatlarına da karşılaşmaktayız (4, 173–177). Sıralama sayı sıfatları *-nti, -nç, -inç, -inç* ekleri ile yapılır: *ekinti – ikinci (Ktb., 33, Ton., 39; Mog., Hb. 1); üçünç – üçüncü (Mog., 30), (Ktb, 46); sekizinç – sekizinci (Leg., 17).*

Sıra sayı sıfatları yapan ekler – *agu/ -egi: üçegü– üçü; bölçök san carım, sınar, artuk* kelimeleri: *bizinte eki uçı sınarga artuk erti*; partikül sayılar: *-ça, -çe: yüzçe – yüz kadar (Mog., 37), eligçe – elli kadar (Ton., 42) ekleri ile yapılır.*

Yenisey yazıtlarında sayı sıfatı grubu anlam bakımından kullanılış şekline bakıldığında sayı sıfatı grubu oluştuğunu görmekteyiz. Semantik görevleri bakımından sayı sıfatları cümle içerisinde genel olarak nesne görevini üstlenirler.

ZAMİRLER

İsimler, sıfatlar, sayı sıfatlar anlamın ne olduğunu belirtirken, zamirler anlam olmadığı halde isim, sayıları gösterir ve onların genellemesini belirtir. Zamirlerin en önemli özelliği – soyutluğu ve toplu halde genelleme şeklinde kullanılması. Eski Türkçe'den günümüze gelen metinlerde çeşitli alanlarda çok sayıda zamirler kullanılmış, morfolojik bakımından ayrı bir kelime grubuna sahip olmuşlardır. Yenisey yazıtlarında kelime grupları içerisinde zamirler kendine has özellikleriyle başkalarından farklılaşmaktadırlar. M: *Biz uya alp er özin elti kılmadın (28, 3).* Yenisey yazıtlarındaki zamirleri kendinden önceki cümleden yola çıkarak veya genel anlamdan tespit edebiliriz. Diğer bir özelliği ise kelime gruplarına ayrılabilen yazılı metinleri leksik bakımın ayırarak tespit ederiz. Yenisey yazıtlarında zamirlerin: şahıs, işaret ve belirsiz türleri bulunmaktadır. Şahıs zamirleri ismi şahıs adlarıyla gösterir. Şahıs zamirlerinin tümüne rastlanmaktadır:

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

I. ben, ben (1, 2), (2, 4), (29, 7), **biz** (28, 3); **II. Siz(siz)** (1, 1), (10, 7), 25, 3), **siz(siz)** (25, 3), (25, 4), (27, 1), (27, 5), (31, 5); **III. o** (24, 2). *Men altun kaparka kirtim* (29, 7). *Eren Ulug Erdemin batur men* (29, 1). *Men oglımka budınımka бүкмедим* (29, 3). *Buna çıksın ben bengim ermiş* (13, 5). *Bele tugma erdi oğlu ben* (15, 2).

Şahıs zamirlerinin ilkinde tekil şahısta (men-ben) konuşmacının kendisini ifade etmesi için kullanılır. ‘Ben’ şahıs zamirleri iki şekilde kullanılmıştır: ben ve men. Men şekli 29, 32, 45, 47-No’lu metinlerde 11 kez kullanılmıştır. *Ben* şekli (1, 2), (2, 4), (6, 3) (13, 5), (15, 1), (15, 2), (16, 1), (19, 1), (19, 2), (24, 5), (25, 4), (37, 1), (37, 3), (44, 2), (45, 7), (45, 6), (48, 90) No’lu metinlerde kullanılmış, sayıca da oldukça fazladır. Bunu araştırmacılar bölgesel farklılıklarla açıklamaktadırlar. Günümüz Türkiye Türkçesi ile Gagauz Türkçelerinde ‘ben’ (Нурмахунова Э.Н. Тірки тилдеринин салыстырмалы грамматикасы. Алматы, 1971, 71-6) şeklinde kullanılmaktadır.

II. Tekil şahıs ‘siz’ şeklinde kullanılmıştır, hiç bir yerde sen kelimesi ile hiç karşılaşmadık. ‘Siz’ zamiri semantik bakımından hem ‘sen’ hem ‘siz’ anlamında kullanıldığını görmekteyiz: *Siz elim, kanım* (10, 7), *Siz elime* (27, 5). *Siz er iki oğlın birle ölti* (31, 5).

Siz kelimesinin açıklanmasını araştırmacılar iki şekilde açıklamaktadırlar. (А. П. Поцелуевский (Происхождение личных и указательных местоимений. – Ашхабад, 1948) Eski Türkçe’deki *bi si* köklerine ‘iki’ çokluk bildiren –z eki eklenmiş: *bi+z*, *si+z*. Bu konuya S.E. Malov farklı yaklaşmıştır: *bi (ben) +si (sen) = biz*; *si (sen) + si (sen) = siz*. Malov açıklamasında *ben* ve *sen* *biz* oluyoruz, *sen* ve *sen siz* oluyorsunuz denilerek iki ayrı anlam biriminden oluştuğu hakkındaki görüş bildirmiştir. Bize göre de ilk görüş daha açıklayıcı ve kelime köküne ‘iki’ anlamındaki –z eki eklenerek yapılmış olması muhtemeldir. Çünkü –z eki metinlerde kullanışlı eklerden biri olarak dikkat çekmektedir. Bununla birlikte *ekiz* (ikiz) kelimesi ile de karşılaşmaktayız. *İki +z* kelimesinin morfolojik olarak gövde olduğu bilinmektedir.

III. Şahıs zamirleri ol kelimesi ile yapılmaktadır: *Ol kanım elimis bengisi Kara senirte* (24, 3). Yenisey yazıtlarındaki *ol* zamiri bir kere kullanılmıştır. *Al* şekline karşılaşmamıza rağmen, bazı kelimelerde eklerin yardımıyla ‘al’ şekline geçtiğini görmekteyiz: *amı (onu)* (24, 3). (25, 5), *anta (onda)* (11, 3), (11, 8) şeklinde kullanılmaktadır: *Anı bitigli* (24, 3). *Anta бүкмедим. Anta alıg adaşıme ante sizime edgi eşime adırıldım.*

Şahıs zamirlerinin çoğul bildiren ‘biz’ kelimesi genelleme anlamını bildirir: *Bu atımız Umay beg biz, b,z uya alp er üzin elti kulmadın* (28,3). Şahıs zamirleri hal ekleri bakımından aşağıdaki gibi kullanılmıştır:

Yalın	Ben	siz	Biz
İlgi	benin	sizin	bizin
Yönelme	baga	size	Bize
Belirtme	beni	sizi	Bizi
Bulunma	bende	sizde	bizde

Yenisey yazıtları Orhun yazıtlarına göre daha eski olduğundan, zamirlerin leksiko-semantik ve morfolojik bakımından basitliği ile öne çıkmaktadır. Şahıs zamirlerinin dışında *ol* (*o*), *bul* (*bu*) ve *öz* (*kendi*) zamir bildiren kelimelerle de karşılaşmakta olup, bu zamirler anlam bakımından tüm zamirlerin yerine kullanılmıştır.

Orhun nehrinin kenarındaki abidelerde zamirler daha gelişmiş, daha geniş anlamlara sahip olmuştur. Anlam bakımından da sayısal olarak da değişikliklerin olduğunu görmekteyiz. Zamirler hayatın her alanında kullanılmıştır. Yenisey yazıtlarında kullanılan en eski zamirler dilin tarihi gelişim yolunda her bakımdan zenginleşmesine, zamirlerin kullanım bakımından gelişmesine ve şekillenmesine önemli etken olması gerçektir. Yazıtlarda karşımıza çıkan zamir kelimeleri: isimler, sıfatlar, sayı sıfatları ve fiil kelimelerinin tamamı günümüz Kırgız Türkçesi’nde korunmuş ve kullanılmaktadır. Günümüz Kırgız Türkçesi’nde hala kullanılmaya devam eden bu kelimeler çok uzun bir süre kendiliğini korumuş, anlam ve şekil bakımından çok fazla

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
TÜRK ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

değişim geçirmemiştir.

KAYNAKLAR:

1. Айдаров Г. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алматы, 1971, 137-бет.
2. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Ф., 1959, 60-б.
3. Нурмаханова Э.Н. Тірки тилдеринин салыстырмалы грамматикасы, Алматы, 1971, 60-б.
4. Поцелуевский А. П. (Происхождение личных и указательных местоимений. – Ашхабад, 1948.
5. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, Фрунзе, 1980, 320-бет
6. Кыргыз адабий тили. Б., 2009.
7. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Москва-Ленинград, 1952.
8. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников 7-9 вв. Ленинград, 1980.
9. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-IX вв. Ленинград, 1981.
10. Батманов И.А. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.
11. Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997.
12. Орхон –Енисей тексттери, Фрунзе. «Илим», 1982
13. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, Москва-Ленинград, 1959.
14. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград, 1951.

ГЛОБАЛДАШУУ ШАРТЫНДАГЫ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК ПАРАДИГМА ЖАНА УЛУТТУК ИДЕНТТҮҮЛҮК МАСЕЛЕЛЕРИ

Асипова Нурбүбү Асанлиевна* Кыргызстан

Макалада глобалдашуу шартында жаштардын улуттук аң-сезимин (иденттүүлүгүн) калыптандыруудагы этнопедагогикалык парадигманын орду, билим берүү тармагындагы элдик педагогиканын методологиялык мааниси, кыргыз элине мүнөздүү болгон салттуу таалим-тарбиянын улуттук аң-сезимди калыптандыруудагы максаты, мазмуну жана милдеттери каралат.

Этнопедагогика кайсы бир этноско мүнөздүү болгон элдик педагогика – элдик оозкеи чыгармачылыкта, үрп-адат, каада-салттарда, оюн жана оюнчуктарда жана ошондой эле элдик акындардын ырларында сакталып калган педагогикалык идеяларынын жана тарбиялык тажрыйбалардын тутумун камтып турат. Ал эми заманбап таалим-тарбиядагы этнопедагогикалык парадигма дегенде, ар бир улутка мүнөздүү болгон салттуу таалим-тарбия тажрыйбаны, оозеки жана жазуу түрүндө сакталып калган эрежелерди, өткөн доорлордогу ойчулдардын, акындардын насаат ырларындагы педагогикалык ойлорду пайдубалдык милдет аткаруучу илимий алкак десек болот. Маселе ааламдашуунун экинчисинде улуттук иденттүүлүк жок болуп кетпес үчүн этнопедагогикалык парадигманы отурукташтыруу жана өнүктүрүүдө жатат.

Түйүндүү сөздөр: улуттук дөөлөттөр, элдик таалим-тарбия, этнопедагогика, парадигма, глобалдашуу, улуттук аң-сезим, каада-салттар, калыптандыруу.

KÜRESELLEŞMEDE ETNOPEDAGOJİK YAKLAŞIM VE MİLLİ KİMLİK HUSUSLARI

Nurbübü ASİPOVA* Kırgızistan

Makalede, dünyanın küreselleştiği bir durumda gençlerin milli bilincini (kimliğini) geliştirmede etnopedagojik yaklaşımın yeri; eğitim sektöründe geleneksel kültüre dayalı bir eğitimin önemi; Kırgızlara özgü bir geleneksel talim terbiyenin milli bilinci geliştirmede amacı, içeriği ve hedefleri ele alınmıştır.

Etnopedagoji, bir etnosa ait geleneksel kültüre dayalı bir eğitim olarak halkın sözel eserleri, gelenek ve görenekler, oyun ve oyuncaklar ve aşıkların şiir ve şarkılarında yaşayan eğitimle ilgili düşünce ve tecrübeler sisteminden oluşmaktadır. Modern eğitimde etnopedagojik yaklaşım, her milletin kendine özgü bir geleneksel eğitim tecrübesi, sözel ve yazılı kuralları, geçmişlerinde düşünür ve aşıklarının öğüt içerikli eserlerindeki pedagojik düşüncelere dayanan bir bilimsel çerçeve olarak tanımlanabilir. Asıl problem, küreselleşme yankısında milli kimliğin yok olmaması için etnopedagojik yaklaşımın oturtulması ve geliştirilmesidir.

Anahtar kelimeler: milli değerler, geleneksel talim terbiye, etnopedagoji, yaklaşım, küreselleşme, milli bilinç, gelenekler, geliştirme

*Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жогорку мектеп педагогикасы кафедрасынын баишысы, профессор, педагогика илиминин доктору e-mail: n-asipova@mail.ru

*Prof. Dr., C. Balasagin Kırgız Milli Üniversitesi Yükseköğretimde Eğitim Bölümü Başkanı, e-mail: n-asipova@mail.ru

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Этнопедагогика кайсы бир этноско мүнөздүү болгон элдик педагогика – элдик оозкеи чыгармачылыкта, үрп-адат, каада-салттарда, оюн жана оюнчуктарда жана ошондой эле элдик акындардын ырларында сакталып калган педагогикалык идеялардын жана тарбиялык тажрыйбалардын тутумун камтып турат. Ал эми заманбап таалим-тарбиядагы этнопедагогикалык парадигма дегенде, ар улутка мүнөздүү болгон салттуу таалим-тарбия тажрыйбаны, оозеки жана жазуу түрүндө сакталып калган эрежелерди, акыл, насаат ырларын, жашоо-тиричилик формаларын ж.б. билим, билгичтиктердин, көндүмдөрдүн жыйындысын камтыган методологиялык жана пайдубалдык милдет аткаруучу илимий багыттарды же алкакты түшүнөбүз.

Макаланын максаты – элдикпедагогиканын, анын ичинде кыргыз элинин таалим-тарбияга байланыштуу тажрыйбасынын максат, милдеттеринин, мазмунунун, каражаттарынын жана ыкмаларынын жаштардын улуттук аң-сезимин калыптандыруудагы парадигмалдык пайдубал экендигин ачып көрсөтүүдө жатат. Педагогикалык парадигма катары элдик педагогикага илимий параметрлердин бардык белгилерин камтуу менен элдик оозеки чыгармачылыкта, үрп-адат, каада-салттарда, оюн жана оюнчуктарда сакталган педагогика идеяларынын жана тарбиялык тажрыйбанын тутумун түзүп турат. Ал эми анын илимий-тематикалык географиясын, изилдөө предметтери элдик педагогиканын негизги түшүнүктөрүн - багуу, кароо, асыроо, тарбиялоо, бутуна тургузуу, эрезеге жеткирүү, адам катарына кошуу ж.б. ушул сыяктуу түшүнүктөрдү жана көрүнүштөрдү чагылдырып турат. Элдик педагогиканын кенч казыналары, булактары катары уламыш, болмуштар, дастандар, жомоктор, макал-лакап, табышмактар, элдик ырлар, колдонмо-көркөмдөө өнөрү, таштагы жазуулар, акындар чыгармачылыгы, санжыралар ж.б. эсептелет.

Тарыхый өңүттөн алганда, пайда болуусу анчалык алыс болбогондугу менен, глобалдашуу процесси жашоо-тиричиликтин бардык тармактарына кеңири жайылып бара жатат. Тездик менен кулач жайып бара жаткан ааламдашуу мегофактордук деңгээлдеги дүйнөлүк, мамлекеттик, карым-катнаштарга гана өз таасирин тийгизбестен, ар бир улуттун, коомдун, ар бир үй-бүлөнүн, ал тургай ар бир инсандын дүйнө мейкиндигин кеңейтип, ошол мейкиндикте биз кимбиз, кайдабыз, мен кайдамын? деген суроолорду актуалдаштырууда. Демек, каалайбызбы же жокпу, ааламдашуунун жүрүп жаткандыгын жана барган сайын күч алып бара жаткан тенденция экендигин эч ким тана албайт. Улуу Британиянын Шеффилд университетинин профессору Ричард Дженкинс глобализацияга байланыштуу эмгектеринде глобалдашуу процессинде бири-бирин жокко чыгарбаган, өз ара байланыштуу эки тенденциянын бар экендигин белгилейт. Алардын биринчиси - глобализация шартында “...дүйнө бир эле мезгилде тарыйт жана кеңейет, жана алар өз ара-байланышта турат” дегенди билдирет. [4]. Дүйнөнүн тарышына байланыштуу метафоралар: “убакыттын жана мейкиндиктин тарышы”, (Д. Харви), “географиялык чектердин жоголушу” (Р.О. Брайан) сыяктуу түшүнүктөр менен берилет жана алар дүйнөнү кыдырып кезүүлөр, электрондук ММК байланыш каражаттарынын өсүшү, капиталистик интеграциянын күч алышы сыяктуу көрүнүштөр менен коштолот. Дүйнөнүн кеңейиши жөнүндөгү аргументтерге: чакан, жергиликтүү же күнүмдүк турмушта кеңири дүйнө менен болгон көп тараптуу байланыштардын күч алышы, жашоо-тиричиликтин бардык тармактарында башка маданияттардын белгилеринин жайылышы, ошондой дүйнө чектеринин кеңейишине мисал катары туризмдин өнүгүшү, ар кандай ресурстарды, коммуникациялардан пайлануу

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

мүмкүнчүлүгүнүн артышы, жашоо-тиричиликте глобалдык элементтердин отурукташуусу ж.б. кирет.

Глобалдашууга байланыштуу экинчи тенденцияга ылайык ааламдашуу шартына мүнөздүү болгон бир эле мезгилде коомдук жашоо-тиричиликтеги **унификация** (окшошуу) жана **диверсификация** (айырмалоо) көрүнүштөрүнүн күч алышы жөнүндө сөз болот. Унификация же окшошуу – бүгүнкү доорго таандык болуу менен ар кандай предметтер (буюмдар), процедуралар, институттардагы окшоштуктардын пайда болушун чагылдырат. Диверсификация же айырмалоо – постмодерн дооруна таандык болуу менен адамдар, ар андай объектилер, тажрыйба, көз караштардагы көп түрдүүлүк, варианттуулук жана альтернативдүүлүктүн пайда болушун чагылдырат. Глобалдашууга байланыштуу биринчи жана экинчи тенденция өз ара тыкыз байланышта болуу менен ар бир адамдын бир эле мезгилде локалдуу (жергиликтүү) жана ааламдашуу доорунда жашап жаткандыгын кабыл алуу дегендикти билдирет. Социалдык жана педагогикалык көз караштан алганда, маселе ошол карама-каршылыктарга жык толгон (оң жана терс таасирлери менен) глобалдашуу шартында, ааламдашуунун эпкининде жок болуп кетпестен улуттук дөөлөттөрдү сактап, келечек муундарга жеткирүү, жеткирип гана тим болбостон, ал дөөлөттөрдүн үлгүсүндө, улуттук таалим-тарбияга таянуу менен улуттук идентүүлүктү калыптандыруу жолдорун камсыз кылууда жатат.

Улуттук идентүүлүктү калыптандыруу маселеси этностук идентүүлүк маселесине кайрылууну талап кылат. Улуу тарых жана атайын изилдөөлөр көрсөткөндөй “Жер жүзүндө этностон сыртта алган бир да адам жок экени шексиз”. [3, 23]. “Ар бир адам “Сен кимсиң? деген суроого ойлонбой туруп, “орусмун”, французмун”, персмин”, масаймын”, - деп же у.с жооп берет. Демек, өзүнүн кайсы улутка таандык экенин аң-сезимдүү түрдө билүү жалпы адамзаттык көрүнүш десек болот. Орус философу Л.Н. Гумилевдун аныктамасы боюнча “Этнос дегенибиз биочөйрө менен социочөйрөнүн чектеринде жаткан жана жердин биочөйрө түзүлүшүндө өтө маанилүү роль ойной турган көрүнүш...”- деп, берилет. [3, 226]. Бул өңүттөн алып караганда, этнос түшүнүгү биочөйрөдөн социочөйрөгө өтүү чектеринде пайда болгон, жалпысынан алганда тигил же бул этностун экономикалык, саясий, социалдык жана маданий өзгөчөлүктөрүн чагылдырып турган көрүнүш болуп эсептелет. Ошондой социомаданий өзгөчөлүктөрдүн ичине тил, дин өзгөчөлүктөр, жергиликтүү айырмачылыктар, чоң жана майда калктарга мүнөздүү этностук менталитетин түзүп турган улуттук символдор, таалим-тарбия ыкмалары ж.б. кирет. Ошондуктан, бүгүнкү күндө кайсы бир мамлекет жөнүндө сөз болгондо, ошол улутка мүнөздүү болгон социомаданий өзгөчөлүктөр, территориялык жактан ээлеген аймагы, тил жана дин өзгөчөлүктөрү, каада-салттары, таалим-тарбия ыкмалары жана эң негизгиси ааламдашуу доорунда ошол улутту башкалардан айырмалап турган улуттук дөөлөттөрү, улуттук менталитети жана идентүүлүгү ортого чыгат.

Изилдөөчүлөр Е.П. Белинская жана Т.Г. Стефаненко белгилегендей этнүүлүк адам баласына ата-энесинин этникалык таандыгына, туулган жерине, тилине (кыргыздарда уругуна, уруусуна), каада-салттарына байланыштуу болсо, этностук идентүүлүк ошол белгилерди камтуу менен бирге этностун социомаданий өзгөчөлүктөрүн, социалдык маанисинде андан да кеңири жана расмий бүтүндөй улутка мүнөздүү идентүүлүктү (окшоштуктарды) чагылдырып турат жана аларды шартка ылайык колдоно билүүнү жана өнүктүрүү керектигин четке какпайт. Мисалы, П. Вайль жана А. Генис белгилегендей, совет мезгилиндеги мамлекеттик жана тиричилик деңгээлиндеги антисемитизм

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

шартында еврейлер үчүн ар дайым “качан, кайда, ким менен еврей болуу керектигин ” тандоо зарылчылыгы жашаган. Мунун өзү ”Күнүмдүк турмушта байыркы насааттагы (ветхозаветный) Авраамды Аркадийге алмаштыруу, паспортто улуту боюнча украин деп жазылып, акцентсиз сүйлөө менен, керек болгон учурда: еврей мугалимге экзамен тапшырганда, еврей-деректирден дефицит товарды сатып алганда ивритче сүйлөө же еврей үйлөнүү тойунда фрейлахс бийин бийлөөнү унутпоо, башкача айтканда, керектүү шартта өзүнүн еврей экендигиндигин билдирүү – кадыр эсе көрүнүш болгон. [2].

Этникалык иденттүүлүк – эң алды менен когнитивдик же таанып-билүүчүлүк иш-аракеттин натыйжасында пайда боло турган көрүнүш. Башкача айтканда, инсан тарабынан өзүн кайсы бир этностун өкүлү жана ага таандык деп билүү ата-эненин алгачкы сөздөрүнөн башталып, адамды өмүр бою коштоп жүрө турган көрүнүш. Демек, этникалык иденттүүлүк инсан тарабынан бир жагынан тигил же бул этнос менен бириктирүү (отождествление), таандык экендигин жана ошол эле мезгилде өзүн башкалардан айырмалоо (обособление) сезимдери менен коштолот.

Баланын аң-сезиминде кайсы бир улутка таандык экенин сезүүсү жана анын негизинде калыптануусу этникалык иденттүүлүктү когнитивдүү деңгээлде аң-сезим модели же “мекен” түшүнүгү, этникалык сезимди этникалык көрүнүштөрдү камтыган билим түрүндө жана эмоционалдык жооп катары баланын 6-7 жаш курагында башталып, аны өмүр бою коштоп жүрө турган көрүнүш экендиги белгилүү. Улам барган сайын баладагы этникалык таандык түшүнүк өз этносу жөнүндө улам жаңы маалыматтар менен толукталып, анын улуттук аң-сезиминин калыптанышына түрткү болот. Алгач мындай сезим тышкы белгилерде даана байкала турган адамдардын өң түсү, тили, материалдык каражаттар (кийим, тамак-аш) сыяктуу белгилер кирет. Бара-бара тышкы этникалык белгилерден ата-энелерин, улуу муундардын, өз элинин тарыхы, диний ишенимдери жөнүндөгү улам жаңы маалыматтар менен толукталып жүрүп отурат. Жетилген сайын улуттук иденттүүлүк инсан тарабынан тек гана тигил же бул этникалык топко таандык жалпылыкты билүү жана таануу менен чектелбестен, адамдын өз мекенине, улуттук дөөлөттөргө болгон эмоционалдык мамилесин дагы чагылдырып турат. Мындай эмоционалдык көрүнүштөр этностук, улуттук жалпылыкка, дөөлөттөргө, маданий өзгөчөлүктөргө карата сезимдин өрчүшү менен коштолот. Андай сезим улуттун жетишкендиктери менен сыймыктануу жана ошол эле мезгилде жетишпегендиктери үчүн ардануу сезимдери менен коштолушу мүмкүн. [1].

Парадигмалдык көз караштан алганда, кыргыз элинин этнопедагогикалык мурастары бүгүнкү күндө да өзүнүн таалим-тарбиялык баалуулугун жоготпостон, келечек муундарды бүгүнкү ааламдашкан доорго даярдоо кеңири колдонулуп келе жатат. Буга мисал катары ЖОЖдордо “Манастаануу” сабагынын педагогикалык багытты тандаган студенттер үчүн “Этнопедагогика”, “Этнопсихология”, “Көп маданияттуу байланыштар” ж.б. окуу дисциплиналарынын киргизилиши, күбө боло алат.

Ошентип, бүгүнкү күндөгү социалдык жана маданий проблемалардын биринчи катарындагы маселелерден болуп келечек муундарды улуттук маданий дөөлөттөрдү жана этнопедагогикалык мурастарды заманбап таалим-тарбия системасын парадигмалдык деңгээлде байытуучу каражаттар катары кароо менен алардын үлгүсүндө улуттук иденттүүлүктү сактап калууга тарбиялоо эсептелет.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси:

1. Асипова Н.А. Проблемы формирования этнического самосознания молодежи в современных условиях.- В кн.: Окуучу жаштарды тарбиялоо жана билим берүүнү

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

актуалдуу маселелери.-тандалма макалалар. –Б.: КТМУ, 2015. 199-207 бб.

2. Белинская Е. П., Стефаненко Т. Г. Этническая социализация подростка. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. - 208 с.

3. Гумилев Л.Н. Этногенез жана жердин биочүйрөсү. (Котор. Т. Мүлкүбатов.Б.: Ариал-Принт, 1999.- 596 б.

4. Ричард Дженкинс. Глобализация и идентичность: теоретический обзор. - Текст подготовлен в рамках проекта HESP «Regional Seminar for Excellence in Teaching “Social identities in transforming societies”» Пер. с англ. О.А. Оберемко. Человек. Сообщество. Управление. – 2007. №4.

5. Глобализация и проблема этнической идентичности. http://www.mirnas.ru/Globalizatsiya_i_problema_etnicheskoj_identichnosti (дата просмотра: 12.04.2018)

**ЖАЗДА ЖАНА ИЙ ЭТИШТЕРИНИН В.В.РАДЛОВДУН “ОПЫТ СЛОВАРЯ
ТЮРКСКИХ НАРЕЧИЙ” СӨЗДҮГҮНДӨ БЕРИЛИШИ ЖАНА АЛАРДЫН
ЖАРДАМЧЫ ТҮГӨЙ КАТАРЫ ТАТААЛ ЭТИШ ЖАСООДОГО РОЛУ**

Айгуль Баястанова* Кыргызстан

Татаал этиштин түгөйлөрү бир бүтүн маани ирээтинде тилибизде байыртадан эле даяр материал катары колдонулуп келе жатат. Ошондуктан, жардамчы түгөй аркылуу жасалган татаал этиштердин саны өтө эле көп. Жалпы түрк тилдүү элдердин грамматикасында мындай көрүнүштүн себеби, бир эле жардамчы түгөй ондогон негизги түгөйлөргө уланып, түрдүү маанидеги татаал этиштерди жасай алат.

Татаал этиштердин жасалышына бардык эле этиштер катыша бербейт. Жалпы эле түрк тилдеринде жардамчы түгөйлөрдүн саны 25тен 40ка чейин деп айтылып келет. Жардамчы этиштердин чыгуу тегин, маанисин жана колдонулушун иликтөө үчүн В.В.Радловдун “Опыт словаря тюркских наречий” аттуу сөздүгүнө кайрылбай кете албайбыз.

Көп сандаган жардамчы түгөйлөрдүн ичинен **жазда** жана **ий** этиштерине тереңирээк токтолобуз.

Ачык сөздөр: Этиш, татаал этиш, жардамчы түгөй, татаал этиш, кыргыз тили, түрк тилдери, грамматика, морфология.

**W. RADLOFF’UN “OPIT SLOVARYA TYURKSKIH NAREÇIY” (TÜRK
LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ DENEMESİ)’ ADLI ESERİNDE JAZDA VE İY
FİİLLERİNİN BETİMLEMELERİ VE BUNLARIN BİRLEŞİK FİİLLERİN
OLUŞUMUNDAKİ ROLÜ.**

Aigul Bayastanova* Kırgızistan

Birleşik fiillerdeki yardımcı fiiller tek başına bir anlam taşıyarak eski çağlardan beri dilimizde hazır bir malzeme olarak kullanılmaktadır. Bundan dolayı yardımcı fiille yapılan birleşik fiillerin sayısı oldukça fazladır. Bununla birlikte bütün Türk dillerinin genel dil bilgisinde böyle bir durum mevcuttur. Zira yardımcı fiil tek başına onlarca asıl fiile dönüşerek farklı anlam taşıyan birleşik fiilleri oluşturabilmektedir.

Birleşik fiillerin oluşumunda bütün fiiller kullanılamaz. Türk dillerinde genel olarak yardımcı fiillerin sayısı 25’ten 40’a kadar mevcut olduğu söylenmektedir. Böylece yardımcı fiillerin ortaya çıkması, anlam özelliği ve kullanılmasını incelemek için W. Radloff’un “Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy” (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi)’ adlı eserini ele almamız gerekmektedir.

Çok sayıdaki yardımcı fiillerin arasında **jazda** ve **iy** fiillerin durumunu daha derin bir şekilde ele alacağız.

Anahtar kelimeler: Fiil, yardımcı fiiller, birleşik fiil, Kırgızca, Türk dilleri, dilbilgisi, şekil bilgisi

Кыргыз тилиндеги этиш сөздөр да сөз жасоонун төмөндөгүдөй негизги эки жолу аркылуу жасалат. Сөз жасоонун синтетикалык жолу жана аналитикалык

*КР УИА Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Илимий кызматкер, E-mail: a.bayastanova@bk.ru

* Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Cengiz Aytmatov adını taşıyan Dil ve Edebiyat Enstitüsü Araştırma görevlisi E-mail: a.bayastanova@bk.ru

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

жол. Синтетикалык жол аркылуу этиштер башка сөз түркүмүнө кирген уңгү сөздөргө же негизге сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жасалат: тарбия-ла, аркан-да, сан-а, ак-та.

Аналитикалык жол аркылуу эки же андан артык жөнөкөй этиш өз ара айкалышып айтылып, татаал этиш жасалат да, бирдиктүү бир татаал кыймыл-аракетти билдирип турушат: алып кел, көрүп койду, айтып жиберди. Татаал этиштин курамындагы түгөйлөр (компоненттер) толук маанилүү этиштерден болот. Жардамчы этиштер татаал этиштин тутумуна келгенде өзүнүн сырткы сөздүк турпатын сактап турганы менен, алардын нукура лексикалык мааниси солгундап, абстракцияланып негизги түгөйдүн маанисине толуктоо, тактоо киргизет. Ошентсе да жардамчы түгөйлөр татаал этиш жасоодо негизги форма болгондуктан анын кызматы зор.

Татаал этиштердин жасалышында бардык эле этиштер катыша бербейт. Кыргыз тилинде татаал этишти жасоого катышып турган, жардамчы түгөй болуучу 30 га жакын этиш бар. Алардын катарына ий, жибер, жазда, деген жардамчы түгөйлөр да кирет. Бул этиштер узак мезгилдер бою татаал этишти жасоочу экинчи компонент (жардамчы түгөй) катары колдонулуп жүрүп, азыркы мезгилде ошол функциясын туруктуу аткара турган болуп калган. Жардамчы түгөй катары колдонула турган бул этиштердин ар бири башка этиштер менен айкалышып, татаал этиштерди жасайт.

Ий, жибер, жазда жардамчы түгөйлөрү тилде байыркы доордон бери эле колдонулуп келе жаткан эзелки сөздөр. Булар кыргыз тилинде гана эмес башка орток түрк тилдеринде да жардамчы түгөй кызматын аткаарын башка түрк тилдеринин грамматикаларынан жана сөздүктөрдүн алгачкыларынын бири болгон XIX кылымдын 2-жарымында жарык көргөн В.В. Радловдун “Опыт словаря тюркских наречий” деген аталыштагы сөздүгүнөн да жолуктура алабыз.

«Ий» этиш катары эки мааниде [Каз. Kır, Kırır, Тел.] = ег, ең (ийүү) нагибать, наклонять. Ат башын ийди, мойнун ийип турду, башын ийбейт.(4.1407)

Бул мисалдарда «ий» этиши өз алдынча толук маанилүү этиш катары колдонулган. Ал гана эмес мойнун ийип турду деген мисалда «ий» этишине –ып чаккылдын мүчөсү уланып, андан кийин турду жардамчы түгөйү айкалышып, татаал этиш жасалды да, ий этиши семантикалык басымдуулукка ээ болуп, негизги түгөйдүн кызматын аткарды.

Алтай, телеут тилдеринде ыт, ыс – кыргызча –ий, посылать, отпускать б.а. жибер маанисинде берилет. Бирок алтай же телеут тилдеринде жардамчы этиш катары колдонулат да кыймыл-аракет бир жолу, тез болуп өткөнүн билдирет.(4.1409) Кыймыл-аракетти туюндурган этиштерден кийин келет. Парыб-иди, калыб-иди – кыргыз тилинин калды жардамчы этишинин маанисин берүүдө. Барып калды, келип калды.

Үчүнчүсү кыймыл-аракетти кол менен аткарган этиштерге айкалышат. М: таштаб-иди, сарыб-иди, сакыб-иди, согуп ийди. Бул жерде жибер маанисинде колдонулуп жатат. Жибер- бул ий жардамчы этишинин кийин пайда болгон формасы деп жазат Э.В.Севортян. (3. 323). Ал да бул көз карашын В.В. Радловдун эмгегинин негизине алып барып такайт да, бул метатезанын, тыбыштык орун алмашуунун жыйынтыгы деп атайт. ий → йибер → ийе = бер → ийбер. й → ге- и - й\ ж-и → жибер.

Мисалы:

Айтып ийди = айтып жиберди

Салып ийди = салып жиберди

Аткарып ийди = аткарып жиберди

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Кыргыз тилинде ий жардамчы этишинин дагы бир диалектилик түгөйү ир. М: айтып ирди, салып ирдим, аткарып ирдим. ий же ир жардамчы этиштери көбүнчө оозеки речте колдонулат. Академик Б.Ө. Орузбаева жибер\ир кыскаруу кубулушунун натыйжасы деп болжолдоого жөндүү» деген оюн айтат (2.86).

Кыргыз тилинде ий, ир, жибер этиштери татаал этиштин тутумунда жардамчы түгөйдүн кызматын аткарып, ага кыймыл-аракеттин тездигин, чечкиндүүлүгүн жана толук иштелгендигинин маанисин берип турат. Бири-бирине синоним катары колдонулуп калган. Ошондой эле ий же жибер этиштери татаал этиштин тутумунда жазда жардамчы түгөйү менен айкалышып келип, үч компоненттүү татаал этишти да уюштура алышат.

М: Сүйүнгөнүнөн каткырып жибере жаздады. Болгонуну болгондой айтып ийе жаздады. Ыргытып ийе жаздады. Кыйкырып жибере жаздады.

Үч компонент биригип келип, капыстыкты, темпоралдыкты, бир жолу боло турган татаал кыймыл-аракетти билдирет. Кыргыз тилинде жазда жардамчы түгөйү дээрлик өз алдынча колдонулбайт. В.В. Радловдун сөздүгүндө жаз - жаңылуу, жолдон адашуу маанисинде колдонулат. жылдан жазды. – жолдон адашты, акылдан жазды. (Осм) – акылдан адашты. (5.226.) –а формасындагы чакчыл уланган негизги этишке айкалышып, кыймыл-аракеттин дээрлик бүтөрүн же башталарын билдирет.

(Осм) ала жаздым – ала жаздадым (туурасы алып ала жаздадым) Гәлә жазды – келе жаздыдым (оозеки кепте) – келейин деп калдым. үле жаздым – өлө жаздадым – өлүп кала жаздадым. Түшө жаздым – түшө жаздадым – түшүп кала жаздадым.(5.228) Сөздүктө көрүнүп тургандай, жаза жардамчы этиши башка түрк тилдүү элдердин тилинде жаз деген толук кандуу этиштен улам пайда болгон.

Кыргыз тилиндеги жаз+а – жаза баспа, жаза атпа, жаза ыргытпа деген сыяктуу айкалыштар да колдонулат. жаз+а формасына токтолуп жатып, Б.Ө. Орузбаеванын иликтөөсүнө көңүл бурсак: Этиштин чакчыл формасына барып такалуучу кызматчы сөздөрдү –а мүчөсү жасайт. йана-йан+а орус тилиндеги «и» байламтасын билдирген кызматчы сөздүн жасалышы жана келип чыгышы жагынан чакчыл формада турган жан – кайт (алгачкы абалына келүү маанисиндеги) этиш экендиги белгилүү. Ошондой эле түзүлүштө бас – бас + а, өтө – өт+а (2.115.) конструкциясы менен жасалат. Жазда экинчи түгөй катары дээрлик колдонулбайт, татаал этиштин үчүнчү түгөйү катары гана колдонулат. Ал үч түгөйлүү татаал этиш жасоодо активдүү колдонулуучу компонент.

Жазда жардамчы түгөйү жалаң гана ий=жибер этиши менен айкалышта гана колдонула бербейт. анын жанына экинчи түгөй катары ар кандай жардамчы этиш келе берет. Алсак: кет, кел, сал, кой, ташта, кал, бол этиштери менен уюшулган айтып коё жаздады, алдап кете жаздады, төгүп сала жаздады, атып таштай жаздады, көрүп кала жаздады, жинди боло жаздады.

Жыйынтыктап айтканда, кандай гана жардамчы түгөй болбосун татаал этиш жасоочу негизги форманы алып жүрөт. Бардык эле этиш сөздөр жардамчы түгөй боло беришпейт. Татаал этиштердин жардамчы түгөйлөрү тилде байыркы доордон бери эле даяр материал катары колдонулуп келе жаткан эзелки сөздөр экенин В.В. Радловдун «Опыт словаря тюркских наречий» сөздүгүнөн даана көрүп турабыз. Жардамчы түгөй татаал этиш жасоодогу негизги тилдик каражат. Бир эле жардамчы түгөй бир нече татаал этиш жасай алат.

айтып ий =айтып жибер, салып ий =салып жибер, таштап ий = таштап жибер,, ыйлап ий =ыйлап жибер,, күлүп ий = күлүп жибер,
айтып ийе жаздады, алып сала жаздады, токтотуп коё жаздады, өлүп кала

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

жаздады.

Сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышындагы негизги каражат сөз жасоочу мүчөлөр болсо, татаал этиштерди жасоочу негизги элемент жардамчы түгөйлөр болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Орузбаева Б.Ө. Кыргыз тилинин маанилүү маселелери. Б.: 1995, 398 б.
2. Орузбаева Б.Ө. Сөз. Б.:1994, 259 б.
3. Севортян Е.В. Этимологический словарь тюркских языков, М.: 1974, том I, 766 б.
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, Санктпетербург: 1893, том I, 1- бөлүк, 1158 б.
5. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, Санктпетербург: 1905, том III, 1-бөлүк, 1260 б.

**ТҮРК ТИЛДЕРИНИН ФОНОЛОГИЯСЫ. ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАР,
АЛАРДЫН АЙРЫМ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ
ЖАНА ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ**

Жазгүл Түмөнбаева* Кыргызстан

Түрк тилдери генетикалык жана типологиялык жалпы белгилер менен мүнөздөлгөн жакын тектеш тилдердин тобу. Түрк тилиндеги негизги бөтөнчөлүктөр үндүү тыбыштар жана эрин күүсү боюнча ээрчишет, ассимиляцияланат, сөз жасоо жана сөз өзгөртүү агглютинация жолу менен ишке ашат. Түрк тилдеринин алтай тилдерине мүнөздүү жалпылыкты сактаса да, өзүнө тектеш тилдердин да (монгол, тунгус-маньчжур тилдеринин) белгилерин алып жүрөт.

Макалада түрк тилдериндеги үндүү тыбыштар, үндүүлөр системасынын типтери, жалпы түрк тилдериндеги үндүү тыбыштар, созулма үндүүлөр жана алардын түрлөрү, алардын азыркы түрк тилдеринде колдонулушунун айырмачылыктары жана жалпылыктары жөнүндө сөз болуп, тилдик факт-материалдар менен бекемделет.

Түрк тилдеринде үндүүлөр системасынын огуз (түркмөн адабий тили жана диалектилери, өзбек (100) тилинин халадж жана огуз говорлору, азербайжан, түрк, гагауз, чуваш тилинин үндүүлөр системасы), алтай (алтай, хакас, шор, кыргыз тилдери, түрк диалектилери), кыпчак (казак, ногой, каракалпак, крым-татар тилдеринин говору, өзбек тилинин кыпчак говору, татар тили жана диалектилер), тува-тофалар (карагас, тофа тилдериндеги үндүүлөр) деген типтери бар. Алар бири-биринен үндүүлөрү, анын ичинен созулма үндүүлөрдүн саны, түрлөрү, тилде колдонулуу өзгөчөлүгү боюнча айырмаланышат.

Азыркы түрк тилдеринде 8 же 9 үндүү бар. Үндүүлөр созулма жана кыска болуп бөлүнөт. Мындай бөлүнүш үндүүлөрдүн сан жагына негизделген, анткени созулма үндүүлөр кыскаларга караганда артикуляциялык жактан эки эсе созулуп айтылат да, узактыгы менен айырмаланат. Бул өзгөчөлүк кээ бир түрк тилдеринде сөздөрдүн сапат (маани) жагынан да өзгөрүшүнө алып келет. Мисалы: кырг. мал (скот) маал (zaman); якут тилинде *баар//бар, бар//бар (git)*.

Түрк тилдеринде созулма үндүүлөр 2 түрдүү: 1) байыркы (алгачкы, баштапкы) созулма үндүүлөр; 2) экинчи жолку же кийинки созулма үндүүлөр. Түркмөн, якут, кыргыз, алтай, тува, хакас, шор тилинде жана өзбек тилинин айрым говорлорунда созулма үндүүлөр бар. Алардын ичинен якут, түркмөн тилдериндеги созулма үндүүлөр баштапкы созулмалар болушат. Ал эми кийинки созулма үндүүлөр кыргыз, алтай, тува, хакас, гагауз тилдеринен орун алган.

Түрк тилдеринин үндүүлөр системасы боюнча маалыматтар, факт-материалдар, жалпылыктар жана айырмачылыктар ал тилдердин бир тилден тараган тектештигин, ал эми андагы өзгөчөлүктөр, ички жана тышкы таасирлерден улам пайда болгондугун аныктап турат.

Ачкыч сөздөр: үндүү тыбыштар, үндүүлөр системасынын типтери, байыркы (алгачкы, баштапкы) созулма үндүүлөр, экинчи жолку (кийинки) созулма үндүүлөр, фарингалдуу үндүүлөр, сингармонизм.

Türk dillerinin fonolojisi. Sesli harfler, onların bazı Türk dillerindeki

*К.Тыныстанов атындагы БИМУ, Кыргыз тили кафедрасы, e-mail: abdyldakunovna@mail.ru

farkları ve genel durum

Cazgül Tümönbayeva* Kirgizstan

Türk dilleri, genetik ve tipolojik genel benzerlikler ile açıklanan yakın halkların dilidir. Türk dilindeki esas farklar sesli harfler ve ses çıkışı yönüyle farklılaşır ve değişime uğrar. Söz oluşturma ve sözlerin değişimi aglutinasyon (bitişme) yoluyla hayata geçirilir. Türk dillerinin Altay dillerine has genel özellikleri muhafaza etmiş olsa da, kendine yakın (Mogol vb) dillerin de özelliklerini alabilmektedir.

Makalede Türk dillerindeki sesli harfler, sesli sistemlerinin tipleri, Türk dillerindeki sesli harfler, uzun sesliler ve onların türleri, onların günümüz Türk dillerinde kullanımının farkları ve genel özellikleri hakkında söz edilmekte ve bilgilerle desteklenmektedir.

Türk dillerindeki sesliler sisteminin oğuz (türkmen edebî dili ve diyalektikleri, Özbek dilinin Halac ve Oğuz ağızlar, Azerbaycan, Türk, Gagavuz, Çuvaş dillerinin sesli sistemi), Altay (Altay, Hakas, Şor, Kırgız dilleri ve diyalektikleri), Kıpçak (Kazak, Nogoy, Tatar dili ve diyalektikleri) Tuva-Tatar (Karagas, Tofa dillerindeki sesli harfler) şeklinde türleri vardır. Onlar birbiriyle sesliler ve uzun seslilerin sayısı, türü, kullanıma şekliyle farklılaşır.

Günümüz Türk dillerinde 8-9 sesli harf vardır. Onlar uzun ve kısa olarak bölünür. Böyle bölünme, seslilerin sayısına göre olmaktadır. Çünkü uzun sesliler kısıtlara göre artikülasyon yönüyle iki kat uzun olarak söylenmektedir. Bu özellik bazı Türk dillerinde sözlerin anlamını da değiştirmektedir. Mal - hayvan, maal- zaman gibi.

Türk dillerinde uzun sesliler iki türlüdür: 1- eski uzun sesliler; 2- sonraki uzun sesliler. Türkmen, Yakut, Kırgız, Altay, Tuva, Hakas, Şor dillerinde ve Özbekçe'nin bazı ağızlarında uzun sesliler vardır. Bunlardan Yakut ve Türkmen dilleri eski; Kırgız, Hakas, Tuva, Altay ve Gagavuz dilleri ise sonraki uzun seslilere sahiptir. Uzun seslileri en çok Yakutlar kullanır.

Türk dillerindeki uzun sesliler sistemi hakkında bilgiler, materyaller, benzerlik ve farklar, bu dillerin, aynı dil grubuna dahil olduğunu göstermektedir.

***Anahtar sözler:** sesli harfler, sesli harfleri türleri, eski sesli harfler, Türk dilleri, singarmonizm, dillerin farkları*

Түрк тилдеринде шарттуу алынган болсо да үндүүлөр системасынын бир нече тиби бар: 1) алгачкы созулма үндүүлөр менен кийинки созулма үндүүлөр (ошондой эле дифтонгдорду, полифтонгдорду) менен кыска үндүүлөрдү карама-каршы коюучу **огуз тиби**; 2) кийинки созулма үндүүлөргө кыска үндүүлөрдү каршы коюучу **алтай тиби**; 3) созулма үндүүлөрдү кыска үндүүлөргө карама-каршы коюучу **кыпчак тиби**; 4) кийинки созулма үндүүлөрдү кыска үндүүлөргө жана фарингалдуу үндүүлөргө (*a (h)m//am, kə(h)n//kən; a(h)k//ak,)* каршы коюучу **тува-тофалар (карагас) тиби**.

Огуз тибиндеги системага түркмөн адабий тили жана диалектилери, өзбек тилинин халадж жана огуз говорлору; азыраак даражада азербайжан, түрк, гагауз жана өтө көп эмес деңгээлде чуваш тилинин үндүүлөр системасы кирет.

Үндүүлөрдүн **алтай тибине** алтай, хакас, шор жана кыргыз тилдери, андан

* *Kyrgyzstan, Kasım Tinistanov Isık Göl Devlet Üniversitesi, Kırgız Dili Bölümü E-mail: abdyldakunovna@mail.ru*

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

тышкары аралаш типтеги түрк диалектилери кирет.

Кыпчак системасына ар кандай деңгээлде казак, ногой, каракалпак, ногой, крым-татар тилдеринин, өзбек тилинин кыпчак говорлорунун, ошондой эле татар тили жана диалектилеринин, башкыр тили менен чуваш тилинин үндүүлөр системасы кирет. Үндүүлөр системасынын **тува-тофа тибине тува жана карагас** же болбосо **тофа тилдериндеги** үндүүлөр кирет.

Түрк тилдериндеги үндүүлөр системасынын көпчүлүгү “өтмө” болуп эсептелет, б.а., огуз-кыпчак (гагауз), кыпчак-алтай (хакас), ошондой эле тарыхый жагынан татаал, б.а., бир нече системалардын, анын ичинде түрк тилдеринин жана башка тилдердин (иран, финн-угор, славян тилдеринин) өз ара таасиринин жыйынтыгы болушу мүмкүн.

Үндүүлөр созулма жана кыска болуп бөлүнөт. Мындай бөлүнүш үндүүлөрдүн сан жагына негизделген, анткени созулма үндүүлөр кыскаларга караганда артикуляциялык жактан эки эсе созулуп айтылат да, узактыгы менен айырмаланат. Бул өзгөчөлүк кээ бир түрк тилдеринде сөздөрдүн сапат (маани) жагынан да өзгөрүшүнө алып келет. Мисалы: кырг. *мал (скот) маал (время)*.

Якут тилинде 8 кыска (*а, и, о, ө, у, ү, ы*) үндүү бар, бирок созулма үндүүлөрдүн көп колдонулушу аталган тилдин негизги белгиси. Тува тилиндеги 8 кыска үндүү кыргыз тилиндеги кыска үндүүлөргө туура келет. Ал эми өзбек адабий тилинде 6 үндүү фонема бар: *ү* фонемасы *и* жана *ы* фонемасынын аралыгында колдонулат (*киз//кыз*), *у* фонемасы *о* фонемаларынын аралыгында колдонулат: *уз//өз* (сам), *о* фонемасы *а* менен *о* нун аралыгында колдонулат, ошондой эле башка түрк тилдериндеги *а* га туура келет: *коймок//каймак*; *козон//казан* ж.б. каракалпак, азербайжан тилинде 9 үндүү фонема бар (*а, j, о, ө, и, ы, у, ү, э*). Айрым сөздөрдөгү и тыбышы кыргыз тилиндеги *ы* га туура келет *ил//жыл; илхы//жылкы; илан//жылан* ж.б. гагауз тилинде кыска үндүүлөрдүн тогуз он: *а, е, и, и, j, ы, э, о, у*. Созулма үндүүлөр менен бардыгы жыйырма (*аа, әә, ии, оо, уу, ыы, ээ, цц, үү, ыы, аа*). Карачай-балкар тилинде 8 кыска үндүү: *а, о, у, ы, и, ө, е, ю (ү)*, ал эми карайим тилиндеги кыска үндүүлөр дал кыргыз тилиндегидей.

Башкыр тилинде 13 үндүү: *а, ө, о, ү, у, э, ы, и, ә (э); (о), (е), (э), (ы)*. *ә* тыбышы а тыбышына туура келет: *жай//й әй; жаш//йәш*. Татар адабий тилинде *а, у, ү, ый, и, ы, о, э* үндүүлөрү бар.

Уйгур тилиндеги 8 кыска үндүү кыргыз тилиндеги үндүүлөргө окшош. Бирок *а* кыргыз тилиндеги *э* ге (*анам//энем*); *ү* кыргыз тилинде *ө* гө (*жүрүгүм//жүрөгүм*) туура келген учурлары бар.

Ал эми түрк тилиндеги *а, i, о, и* тыбыштары, негизинен, орус жана кыргыз тилиндеги *а, и, о, у* тыбыштарына туура келет. *е, i, и, j* тыбыштары кыргыз, казак тилдериндеги *э (е), ы, ү, ө* тыбыштарына туура келет: *ev|| уй, it||жым, uzu||жүзүм, göz||көз*.

Түрк тилдеринде *у* тыбышы менен үндүүлөрдөн турган дифтонгдор да бар: **үндүү:** *у+а-уа (йа) ualan (жалган), у+i – уэ (йы) уэл (жыл), у+о – уо (йо) уок (жок), у+и – уи (йу) uudit (жутум), у+е – уе – уетек (тамак), у+i – үй (йи) yirmiti жыйырма, у+ц – уц (йо) uap жан, багыт, у+ь – уь (йу) уьк (жүк); у + үндүү:* *а +у -ау (ай) ауна (күзгү), э +у- ыу (й) r (жыл) k эута (фарш), о + у – оу (ой) коу (бухта), и + у – иу (йу) uudit (жутум), е + у – еу (ей) – geuyk (бугу), i у+ – iу (ий) yirmiti жыйырма iуi (жакшы), ц + –цу (ой) ц (ей), ь + –ьу (юй) тьу (шерсть) .*

Дифтонгдордун болушу жагынан ал кыргыз тилине каршы келет. Кыргыз тилиндегидей эле түрк тилинин да негизги белгиси болуп, үндүүлөрдүн жана үнсүздөрдүн сингармонизми болуп эсептелет: *masalar* (столдор), *öğretmenler* (мугалимдер) Бул сырттан кирген сөздөрдө бузулат.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
TÜRK ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Түрк тилдеринде созулма үндүүлөр 2 түрдүү:

1) байыркы (алгачкы, баштапкы) созулма үндүүлөр.

2) экинчи жолку же кийинки созулма үндүүлөр.

Азыркы түрк тилдеринин ичинен түркмөн, якут, кыргыз, алтай, тува, хакас, шор тилинде жана өзбек тилинин айрым говорлорундасозулма үндүүлөр бар. Алардын ичинен якут, түркмөн тилдериндеги созулма үндүүлөр баштапкы созулмалар болушат. Ал эми кийинки созулма үндүүлөр **кыргыз, алтай, тува, хакас, гагауз** тилдеринен орун алган.

Түркмөн тилинде баштапкы созулма үндүүлөр сөздөн алган ордуна карата эки түрдүү жолугушу мүмкүн: 1) сөздүн уңгусунан; 2) сөздүн мүчөсүнөн. Негизги орунду сөздүн уңгусундагы созулма үндүүлөр ээлейт: **aa:** *aac//ac* (aç) – *ac//ac* (açmak), *baap//bar* (var) – *baap//bar* (gitmek); **oo:** *oom* (ð) *//om* (ateş) – *om//* (чөп // от (çim)); **өө** (эринчил созулмалар түркмөн тилинде сөз башында өтө эринчил болуп айтылат): *өөm//өm* (safra) – *өm //өm* (geçmek), *өөч//өч* (intikam) – *өч//өч(үр)* (karatmak, söndürmek); **иу:** *бииз//иибеге* (tig) – *биз//биз//біз* (biz), *биш //бел* (bel) – *бил//бил* (bilmek); **ыы:** *сыыр//сыйыр* (уу) *сыдыр(уу)* (sıyırmak) – *сыр// сыр//сыр* (gizem), *гыы//кыз//кыз* (kiz) – *гыз (ын) //кыз (ын) кыз (ын)* (ısınmak). Созулма «ыы» тыбышынын түркмөн тилинде – «ый» болуп айтылуу тенденциясы бар.

Кыргыз тилиндеги жогоруда көрсөтүлгөн созулма үндүүлөр фонемалык мааниге ээ болот: *мал – маал, эр – ээр, ор – оор, сур – суур*.

Ал эми түркмөн тилинде созулма үндүүлөрдүн тиешелүү түгөйлөш кыска үндүүлөрү болбойт: **aa:** *daag//moo//may* (dağ), *саан//сан//сан* (rakam) *чаг//чак//* (zaman); **oo:** *оон//он//он(он)*, *доолы// толук//толык* (dolgun); **өө:** *гөөк//көк//көк* (gökyüz), *бөөрү//бөрү//бөрі* (kurt) (*;ээ:бээш//беш//бес* (beş), *нээма//эмне//не* (ne); **уу:** *дууз//туз//түз* (tuz), *уун//ун//үн* (un).

Байыркы созулма үндүүлөр **каракалпак-түркмөн говорлорунда** да бар экендигин Н.А.Баскаков көрсөткөн: *ишл//илинүү; аар//күйөөсү* (эри); *жаан//жаны* (капталы); *жааш(лыз)//жааштык*. Ошондой эле өзбек тилинин төрт кыштагынан да Е.Д.Поливанов жана К.К.Юдахиндер байыркы созулмаларды байкашкан: *aad//am* (имя); *oom//om* (ateş); *eep//эрме* (erken); *йоол//жоол* (yol) ; *түүс//түш* (rüya); *уун//ун* (un) ж.б. Гагауз тилинде байыркы созулмалар өтө аз санда: *мооз//тоз* (toz); *бооз//боз* (kahverengi); *сааз//камыш* (kamış); *каар//кар* (kar) ; *суун//өчүү* ж.б.

Азербайжан тилинин диалектилеринде байыркы созулма үндүүлөр, негизинен, биринчи муунда кезигет: *көөл//көл* (göl); *дөөрт//төрт* (dört) ж.б.

Ал эми анатолый түрк тилинде созулма үндүү катышкан 51 сөз бар экендигин жана анын 18и башка түрк тилдерине туура келерин З.Коркмаз белгилеп кетет: *үүс//үч* (üç); *гүүн//күн* (gün); *аав//үй* (ev) ж.б.

Якут тилиндеги созулма үндүүлөрдүн да фонемалык мааниси бар, б.а., созулма үндүүлөрдүн колдонулушуна карата якут тилинде кээ бир сөздөр ар башка мааниде болот: **aa** – **a:** *aac //ac//aи* (aç) - *ac//aи* (yemek) // *ac* (açmak), *baap//bar//бар* (var), *бар//бар<кет>* (gitmek); **уу** – **у:** *туус//туз//туз* (соль) – *тус// туш//тус* (karş); **ыы** – **ы:** *ыыт//жибер// жібер* (göndermek) *ыт//ит//ит* (köpek).

Окумуштуулардын пикирлери боюнча созулмалардын саны жана алардын көп колдонулушу жагынан түрк тилдеринин ичинде **якут тили** өзгөчө орунду ээлейт. Эгерде бул пикирге таянсак, якут тилинен кийинки экинчи орунду **түркмөн тили** ээлейт. Алардан кийин **кыргыз, алтай, хакас, карагас тилдери** созулма үндүүлөргө жакын турат. Бул жакындык баштапкы созулмаларга тиешелүү.

Якут тилиндеги дифтонгго башка түрк тилдериндеги кыска үндүүлөр туура келет:

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

иэ: биэс//беш//биш (beş) //бәш (түркм.) (пять), биэр // бер (кырг.каз.) //бир (тат. башк.), **уо:** буол// бол (кырг.каз.)//бул (тат.башк.), уон //он(кырг.каз.) //ун (тат.башк.); **үө:** күөх//көк (кырг.каз.)//кук (өзб.)//кух(тат.башк.); **ыа:** быар// боор// бауыр// багыр (kara ciğer), тыа//тоо//тоо//тау//таг//даг (dağ), быа//боо//бау//баг (bağ).

Созулма үндүүлөрдүн экинчи түрү кыргыз ж.б. кээ бир түрк тилдери үчүн (алтай) мүнөздүү. Кыргыз тилинде: *аа, ээ, оо, өө, уу, үү*; алтай тилинде: *аа, ээ, оо, цц, уу, үү*. Түрк тилдериндеги кийинки созулмалар үндүү тыбыштар менен үнсүздөрдүн биригүүсүнөн келип чыккан деген пикирлер бар.

Кыргыз тилиндеги созулма **оо** тыбышы казак, ногой, кумык, татар жана башкыр тилдериндеги *ау* дифтонгуна, азербайжан, түрк, түркмөн, өзбек, уйгур жана байыркы түрк тилиндеги *аг* деген тыбыштык комплекске туура келет: кырг. *тоо* // каз., ног., кум., башк. *тау* //азер., түрк, түркм. *даг* // өзб., байыркы уйг. *таг*; кырг. *боо* //бау//баг; созулма **өө** эски *өү* же кээде *өтө* сейрек *ей* деген дифтонгдордун ордуна колдонулат: *төө* // каз. *түйө* // өзб. *туя* // тат. *дөя*; созулма *уу* *уш* дифтонгуна же *ук* // *уг* деген тыбыштык комплекске туура келет: *буу* // *буг*; *буудай* // *бугдай*; *суу* // өзб., тат. *сув* // орх. *суб*, *уул* // *угыл* // *огл*; кыргыз тилиндеги созулма *үү* башка түрк тилдериндеги *уш* // *үй* деген дифтонгго туура келет; созулма *аа* баштапкы *а+г+а* тыбыштык комплекстен турат: диалектиде *маа* // ад. тилде *мага*, *саа* // *сага*, *аа* // *ага*.

Гагауз тилинде кийинки созулма үндүүлөр орун алган: *а+г+а > аа*: *аа* // *ага*; *курбаа* // *курбак* // *курбака*; *ы+г+ы*: *балы* // *балыгы*; *сыыр* // *б.т. сыгыр* // кырг. *уй*; *ө//ү+г//й+ү > уу*: *буун* // *бүгүн* // *бүгүн*; *а+г > аа*: *аазы* // *оозу* // *аузы* (*агызы*), *агзы*; *саа* // *соо* // *сау* // бай.т. *саг*. *2.о+г > оо*: *доору* // *т.т. догру* // *догры* // *туура*; *и+к > ии*: *чиш* // түрк. *чыг* // каз. *шык* ж.б.

Созулма үндүүлөр менен кыргыз тилиндегидей эле айрым сөздөрдүн мааниси өзгөрөт: *аач* // *жыгач* // *агаш* (*ағас*) — *ач* // *ач* // *аш* (*аçmak*); *ааз* // *ооз* // *ауыз* // — *аз* // *аз* (*az*); *яз* // *жай* // *жаз* (*yaz*) — *жаз* // *жаз* // *жаз* (*yazmak*); *саат* // *саат* // *саат* (*saat*) — *саат* // *сат* (*satmak*); *буу* // *буу* // *бу* (*nar*) — *бу* // *бу* // *бу* (*bu*).

Жогорудагы түрк тилдеринин үндүүлөр системасы боюнча маалыматтар, факт-материалдар, жалпылыктар жана айырмачылыктар ал тилдердин бир тилден тараган тектештигин, ал эми андагы өзгөчөлүктөр, ички жана тышкы таасирлерден улам пайда болгондугун аныктап турат

Колдонулган адабияттар:

1. Баскаков Н.А. Тюркские языки. - Ф., 1959.
2. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. - М., 1981.
3. Древнетюркский словарь. - Л.: Наука, 1969.
4. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. ЖЭКА, 1999.
5. Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери. - Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 2000.
6. Сартбаев К.К. Түркологияга киришүү. -
7. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Под ред. Э.Р.Тенишева. – Москва: Наука, 1984.
9. Тенишев Э. Древнекыргызский язык. - Бишкек: Кыргызстан, 1997.
10. Языки мира. Тюркские языки. – М., 1996
11. Kenan KOÇ Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Turan Yayınevi, Türkistan, 2003, 650 S.

КЫРГЫЗ-ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫНДАГЫ БАТА, ТИЛЕК ЖАНА АЛКЫШТАР

Жумашова Н.А., Анапияева А.А.* Кыргызстан

Макалада кыргыз-түрк оозеки чыгармачылыгындагы бата, тилек жана алкыш сөздөрү кенири талдоого алынды. Илгертен эле кыргыз, түрк элдери оозеки укумдан-тукумга мурастап келген баалуу байлыктарына терен баа берип келишкен. Түрк тилдүү элдердин оозеки чыгармаларындагы ар түрдүү жанрлар орток көркөм мурас катары белгилүү. Түрк тилдүү элдердин ар түрдүү жанрларындагы окшоштуктарды, айырмачылыктарды табуу өтө актуалдуу маселелерден деп айтсак болот. Ошондуктан кыргыз-түрк оозеки чыгармачылыгындагы алкыш, бата, тилегин өзүнчө жанр катары кеңири салыштырып изилдөө өтө маанилүү.

Батанын тарыхына кайрылсак, байыркы түрк тилдүү элдер биздин заманга чейин эле “батанын” өзгөчө касиетин билип, баалап бата сурап, тилек тилеп же алкыш айтып алакан жайып, батанын кудуретин куранга киргизген. “Атаңдан бото калбасын, бата калсын” деген ыйык сөздөр бар эле. Бул сөз канча миң жылдарды арытып, канча миң муунду карытып келген. Бата, тилек жана алкыш салты кыргыз жана түрк элдери үчүн бийик философиялык мааниге ээ деп айтсак болот. Заманбап жашообузда бата феноменин кайрадан жаш муундарга ачып берип ыйык символ катарында маданиятыбызда сакташыбыз абзел.

Ачык сөздөр: Бата, алкыш, тилек, сөз, улут, фольклор, жанр, фольклордук жанр, айырмачылык, салт-санаа, үрп-адат, адабий, мурас, көркөм мурас, эпикалык мурас.

KIRGIZ VE TÜRK HALKLARININ SÖZLÜ EDEBİYAT ESERLERİNDE "DUA, DİLEK VE ÖVGÜ" SÖZLERİ

Nazira Cumaşova\Asel Anapiyeva* Kırgızistan

Makalede, Kırgız-Türk sözlü edebiyat eserlerinde yer alan "dua, dilek ve övgü" sözleri geniş çaplı olarak incelenmiştir. Eski çağlardan beri Türk halklarının, günümüzde Orta Asya, Altaylar ve çevresi olarak adlandırılan geniş Coğrafi alanda yaşadıkları, kabileler ve alt gruplar halinde yaşadıkları hepimizin malumu. Biz bunlara, "eski Türkler", "eski Kırgızlar" şeklinde adlandırılan sözlü edebî ürünlerden, yazılı kaynaklardan (Orhon-Yenisey), her türlü formadaki yazılı eserlerden (Kutadgu Bilig, Mecmuat-et Tavarih, Divan-ı Lügat et Türk, Oğuz Name, Babür Name, Korkut Ata) rastlamaktayız. Bu edebî miraslarda, eski göçebe dönemlerde Orta Asya'da yaşayan başka Türk halklarında, onların arasından Kırgız halkına ait işaretlere rastlamamak mümkün değildir.

Eski zamanlardan beri Kırgız ve Türk halkları, nesilden nesile aktarıla gelen paha biçilmez edebî zenginliklere büyük değer veregelmişlerdir. Türkçe konuşan halkların sözlü eserlerindeki her türlü eserlerin, ortak sanatın mirasları olduğu malum. Türk halklarının her türden eserlerinde karşılaşılan benzerlikleri ve farkları bulmanın günümüzde de güncelliğini koruduğunu söylemek gerekir. Onun için Kırgız ve Türk

* филология илимдеринин кандидаттары, Ысык-Көл мамлекеттик университети

*Kasım Tınistanov Isık Göl Devlet Üniversitesi Kırgız Dili ve Edebiyatı Fakültesi Doçent Asel Anapiyeva Araştırma Görevlisi Nazira Cumaşova

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

sözlü eserlerindeki övgü, dua ve dilek türündeki eserleri, kendi başına tür olarak kabul edip, geniş çaplı olarak incelemenin büyük önem taşımakta olup, Kırgız ve Türk halklarının sözlü edebiyatının tarihinde, kültüründe ve diğer tüm alanlarında, gelenek-göreneklerinde, örf ve âdetlerinde, bu türlerin yerin oldukça geniştir. Onun için, Türk halklarının birçoğunun kültüründe ve edebiyatında genel benzerlikler, epik miraslar, nesir türündeki eserler, anonim şarkılar, şan-şevk verici şarkılar, dua, övgü, dilekler vb sözlü edebiyatın örneklerine rastlanmaması mümkün değildir.

Hangi tür halk olursa olsun, o halkın tarihini, kendine has işaretleri, başka halklarla olan alâka ve bağlantısını, psikolojisini, hayata bakış açısını ortaya koyan çok sayıda eserler bulunmaktadır. Onun için, dünya halklarının uzun asırlardan beri tanıyıp öğrendikleri, manevî zenginlikleri, yeni buldukları şeyleri sanat eserine dönüştürüp, nesilden nesile aktardıkları paha biçilmez zenginlikleri, o milletin sözlü edebiyatı şeklinde adlandırılabilir.

Anahtar Sözcükler: Dua, övgü, dilek, söz, millet, folklor, tür, folklor türü, fark, gelenek-görenek, örf-âdet, edebî miras, sanat eseri, epik miras.

Байыртадан бери түрк тилдүү элдер бир географиялык чоң чөлкөмдө өмүр кечирип, уруу-уруу болуп жашоо кечиргени, ал уруулар Борбордук Азияны мекендегени жалпыбызга белгилүү. Биз муну “байыркы түрк”, “байыркы кыргыз” деген аталыштар менен белгилүү болгон оозеки адабий мурастардан, жазма эстеликтерден (Орхон-Энесай жазуулары), ар кандай формада жазуу түрүндө сакталып келген, “Кутадгу билиг”, “Маджму-ат-таварих”, “Дивани-лугат-ат-түрк”, “Огуз наме”, “Бабур наме”, “Коркут ата” сыяктуу эпикалык мурастардан көрө алабыз. Бул адабий мурастарда байыркы жоокерчилик мезгилдерде Орто-Азияда жашаган башка түрк урууларында, анын ичинде кыргыздарга дагы таандык белгилер кездешпей койбойт.

Ошондуктан көпчүлүк түрк элдеринин маданиятында, адабиятында окшош жалпылыктар, эпикалык мурастар, кара сөз түрүндөгү чыгармалар, каада-салт ырлары, эмгек ырлары, алкыш, бата, тилектери ж.б. оозеки адабияттын үлгүлөрү кездешпей койбойт.

Кандай гана эл болбосун, ошол элдин тарыхын, улуттук белгисин, башка элдер менен болгон алака, карым-катышын, психологиясын, турмуштук түшүнүктөрүн оозеки баяндаган фольклордук көркөм дүйнөсү, чыгармачылыгы бар. Ошондуктан дүйнө элдеринин көптөгөн кылымдардан бери билген-көргөндөрүн, руханий баалуулуктарын, адамзаттык табылгаларын көркөм сөзгө айланып, оозеки укумдан-тукумга мурастап келген баалуу байлыгын – ошол элдин оозеки чыгармачылыгы деп келебиз.

Тарыхый өнүгүш жолунда жакшы менен жаманды, ийгиликтин кубанычын, жеңилүүнүн ызасын, гүлдөп өнүгүүнүн ырахатын, төмөн чөгүүнүн кайгысын бир нече ирет башынан өткөрүп, адамдык акыл дөөлөттөрдү туу тутуп, аздектеп, өз башынан өткөргөн урунттуу учурлары менен алгылыктуу табылгаларын көркөм чыгармаларда чагылдырып, эл байлыгын этият сактап, бапестеп багып, өзгөчө жогору баалап, ыйык тутунган [3. 4-б] байыркы түрк элдеринин бири – кыргыздар.

“Адамзат тарыхында башка баалуулуктарга караганда, руханий мурастардын өмүрү узагыраак. Анын катарына элдик оозеки чыгармаларды кошууга болот. Алар муундан-муунга өтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондуктан, ар кандай мезгил жана мейкиндик таасирлерине ыңгайлаша элдин дилинде жашай берет. Жер которуу, стихиялык кырсыктар, согуш кыйроолору материалдык баалуулуктарды жоготкондой, руханий баалуулуктарды заматта жок кылып жиберүүгө мүмкүн

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

эмес [3. 204-б] деген сыңары байыркы түрк элдеринин эзелтен бери жыйнап келген оозеки чыгармаларынын өмүрү да муундан-муунга өтүп, негизги өзөгүнөн, нугунан тайыздабай ушул күнгө жеткенинен улам, улутубуздун уңгусу болгон каада-салтыбыз, ырым-жырымдарыбыз, үрп-адаттарыбыз улуттун улуу касиетин, нарк-дөөлөтүн сактап келип отурат. Кыргыз элинин дүйнөдө теңдеши жок «Манас» эпосунан каада-салттарынын келип чыгышын, башатын байкай алабыз. Кайсы гана элдин салт-санаасы, маданияты болбосун, ошол элдин жаратылыш, табият менен өтө тыгыз гармониялык байланышта жашап келгендигин, күндөлүк турмуш тиричилигин, жазылбаган салттуу эрежелерин чагылдырып турат эмеспи. Алсак, элдик ырлардын үлгүлөрүндө айрыкча каада-салт, алкоолордо, ак баталарда, макал-ылакаптарында көркөм чагылдырылганы байкалып турат. Каада-салт менен ырым-жырым тарыхый өнүмү тереңдерге кетип, байыркылык мүнөздүү болгон улуттарда гана калыптанып келген. Ал улут ошол салт-санаттарынын, үрп адаттарынын негизинде гана мамлекетин сактап, анын ички түзүлүшүн кубаттандырганга мүмкүнчүлүк алары шексиз. Ошондуктан биринчи мыйзамдар каада-салттын негизинде келип чыккандай туюм калтырат. Кылымдар бою калыптанган ишеничтерден улам эл турмушуна сиңип бүткөн үрп-адат, жөрөлгөлөр жашоо-тиричиликтин бүтүндөй бардык тармагында учурайт эмеспи. Инсан, адам баласы жарыкчылыкка келгенден өз өмүрү өткөнгө чейинки бардык иш-аракеттеринде каада-салтты жетекчиликке алып жүрүп отурат. Бул жөнүндө кыргыздарда революцияга чейин жарык көргөн эмгектеринин биринде мындай деп айтылат: "Көчмөн кыргыздын үйүндө наристе төрөлөбү, үйлөнүү тоюн өткөрүп же өлгөн адамды коебу, алыс жолго камданып же андан кайтып келеби, мейман күтөбү, алмаштыруу, соода-сатык иштерин жүргүзөбү, айтор ал сөзсүз түрдө каада-салт, үрп-адат менен эсептешпей коё албайт" [1. 108].

Ошентип, кыргыз элинин жашоо-тиричилиги күнүмдүк жүрүм-турум эрежелери менен бирге түрдүү максатта, түрдүү турмуштук зарылчылыктан улам аткарыла турган толгон-токой салт-санаа, ырым-жырымдар менен коштолуп келет. Адамдын келечектен үмүт кылуусу, анын турмуштук зарылчылыктары үчүн жакшылыктарды тилөөсү тилектеринде, баталарында, алкыштарында орун алып, ошол үрп-адаттык, салттык жөрөлгөлөр менен бирге колдонулуп келет. Элдик оозеки чыгармачылыктагы бата, тилек, алкыштар жалпы түрк калктарындагыдай эле кыргыз элинин да көп кылымдык салт-жөрөлгөлөрү менен коштолуп, бүгүнкү күндө дагы өз маанисин жоготпой келе жаткан түрлөрдөн. Анда сөз күчүнө ишенүү, “кандайдыр бир сырткы күчтөр тилектерди кабыл кылып, каалаганыңды берет” деген түшүнүктүн бекем орун алгандыгы байкай алабыз. Байыркы замандардан бери келаткан бабалардын бата берип, ак тилек тилөө, алкыш айтуу баалуу мурасын жокко чыгарууга мүмкүн эмес. Себеби, бата, тилек, алкыштар өзүнүн мазмуну жагынан, максаты жагынын элдин өткөргөн өмүрү, баскан жолу менен үндөшүп, ага шайкеш келип турары анык.

Бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт демекчи, батанын турмушубуздагы мааниси абдан чоң. Себеби той-топурларда, жакшылыктарда берилген элдин ак батасы тиет деген ишеним бар. Канчалык көп эл бата берсе ошончолук анын иши алдыга жылат деп эсептелинет. Көпчүлүктүн берген батасы, карылардын берген батасы өтө маанилүү. Бата бүгүнкү күндө адептик жагынан эң бийик турат. Касиеттүү карынын батасы чоң жоопкерчиликти арттырат. Акылман, нарктуу, сөлөкөттүү карылар азайып бараткансыйт. “Жакшы адам элдин көркү, жоогазын жердин көркү” - дегендей кастарлуу жөрөлгө, каада-салттар дагы жакшылыгына ооп эли колдосо терең тамырлайт. Бирок азыркы турмушта көп каада-салттар четинен бузулуп мааниси бурмаланууда. Буга бир

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

мисал “жаман адат түшсө чыга алгыс ор сыяктуу” - дегендей, сөз касиетине чындап ишенип, жараткандын табышмак кудурутине таазим этип чоң үмүт, тилек, каалоо менен кылынган бата маңызын өзгөртпөсө дагы түрүн өзгөртүп, кээ бир учурларда саясий компанияга айланды. Илгери батаны укканда бата менен кошо эрип турчу эл, азыр көп учурларда көңүлсүз угат. Бүгүнкү күндө батага анча деле маани бербегендер жок эмес. Батанын касиети өзгөрдү десем да болот. Мисалы: мурунку заманда эр жигит жоого, казатка аттанганда берилген бата чоң демөөр, ишенич, таяныч, дем, үмүт болоор эле. Бата элди дайыма канааттандыраар эле, тескери бата бериптир деген сөздөрдү уккан эл батанын күчүнөн коркчу, сестенчү.

Айтылган ойду аныктоо үчүн кыргыз тарыхындагы көөнөргүс мурас «Манас» эпосунан мисал катары Кан Кошой бабабыздын Каныкей энебизге берген батасын алууга болот. Көп чатактын башы Көкөтайдын ашында Кошой дөөгө чакшым жок бир түптүү эл буйдалып, балбанын чыгара албай кысталып турган тушта кайран энен Каныкей тоо текенин терисинен жасаткан кандагайын алдырып, калк намысына туруп берген. Ошондо сөөгү ыраазы Кан Кошой:

“... Артында калган бир батам,

Сактап жүргөн сүр батам.

... Манас сенин айындан,

Баласы жок жайындан.

Келгендерден кеп угам,

Кейүүчү сөздү көп угам.

Келин балам Каныкей,

Төрөбөй жүрөт деп угам, - деп саргартып сактап жүргөн сүр

батасын:

Манаска парзант берсин деп,

Пайдасын калкы көрсүн деп,

Каныкей эркек туусун деп,

Душмандан намыс куусун деп

Баатыр бала болсун деп,

Манастай арбак консун деп, - Каныкейге арнап, эл тилеги

аткарылып, Семетей батадан бүткөн. Бул билгенге өтө терең, купуя маанилүү кеп.

Жогоруда айтылып кеткендей, кыргыз элинин туусу болуп, ыйык тутулуп келген мурасы “Манас” болгон. “Манас” жөнүндөгү улуу баян жана манасчылык касиет, салттуу маданиятыбыздын бирден бир көрүнүшү. Кыргыз элинин кыйын кырдаалында ошол салттын сакталып калышынын бирден бир мүмкүнчүлүгү, чөгүп бара жатканда кармана турган туткасы - “Манас” жана анын жандуу айтылышы чоң мааниге ээ.

Элдик маданиятыбыздын негизинде өнүгүп алкыш, бата, тилектер кыргыз фольклорунун башка жанрлары сыяктуу эле стадиялуу катмарда калыптанып келген салттуу, орток поэзиянын бир бөлүгү. “Ал байыркы ата-бабалардан бери келе жаткан, улам кийинки муунга салт катары өтүп, колдонулуп, сакталып калган жалпы эле адамзатка ыйгарылган жылуу ыраазычылыгы, жакшы тилеги” [3. 292-б.]. Алкыш, тилек, бата өңдүү жанрлар багытталышы, идеясы, мазмуну жагынан бири-бирине жакын келип, алкоо, тилек, бата деген сөздөр түпкү семантикалык мааниси жагынан маанилеш синоним сөздөр менен туюндурулуп келет.

Ал эми мезгилдин өтүшү менен бата деген сөз менен алмашып, андан бери дуба кылуу маанисине өткөн. Мисалы, «Көөнө түрк сөздүгүндө»: «Алкыш-1.хвала, благословение, прославление; 2. рел. молитвенно-хвалебное песнопение,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

моление, молитва, гимн» [23. 38-б]. Демек, алкыш алкоо, жакшы дуба кылуу, мактоо, жакшы көрүү маанисинде калыптанган. Эски түрктөр алкышта колдонулган кээ бир сөздөр, тап (тобоо кылуу), удун (сурануу), өтүн (теңирден тилөө) сыяктуу. Түрк тилинде бул сөзгө тиешелүү алкыш: “актоо, алкыш айтуу, алкыштоо, мактоо” маанисинде колдонулат. Алкыш сөзүнөн **чагатай** жана **гагавуз** түрктөрү жакшы дуба кылуу, **Анадолу** түркчөсүндө бир нерсени жактырып, көңүлүнө жаккан учурда кол чаап мактоо, ал эми **хакани** түркчөсүндө алкыш айтуу сөздөрү маанисинде колдонулат. Көпчүлүк түрк элдеринде алкыш сөздөрү **дуба** деген аталыш менен айтылат. Ал эми алтайлыктарда – алкыш, алкыш сос, балкарларда-алгыш, карачайларда – алгаш (алгашта), сахаларда-алгыс, азербайжандарда-алгыш, казан татарларында - алкаш ж.б. биз сөз кылып турган жанр жалпы түрк монгол калктарында кезигип, оозеки адабиятында өзүнчө жанр катары жолугуп, «алкыш» деп аталат. Түрк тилинде алкыш каалоо жана тилектердин ишке ашуусу үчүн кылынган иш-аракет жалынуу болуп саналат [5. 10].

Ал эми кыргыз оозеки чыгармачылыгында көркөм сөз өнөрүнүн поэзиялык формасы көңүл бурууга көбүрөөк арзып, атүгүл азыркы жазма адабиятыбыздын бирден-бир башат алуу булагы катары адабият таануубузда ар кыл таасирдүү талаш-тартышты жаратып келген. Кыргыз фолклорундагы алкыштар, бата, тилектердин КР ИУА кол жазмалар фондусундагы Ы.Жаркынбай уулу жыйнаган № 241, К.Мифтаков жыйнаган №247,149, 156, 435, Б.Солтоноев жыйнаган №241, А.Сагы уулу жыйнаган №214, Ж.Жанаалы уулу жыйнаган №435, С.Закиров, П.Ирисовдор жыйнаган 664 инвентарлардагы материалдар аз санда болсо да өзгөчө орунда турат.

Демек, бул материалдар алкыштардын толук курамда топтолгон тексттери деп айтуудан алыспыз. Ошондой болсо да, өз учурунда ушунча деңгээлде чогулган кол жазмалардын бүгүнкү илим үчүн мааниси чоң. Бул багыттагы колго илинер эмгек “Эл адабияты” сериясынын алкагында «Каада-салттар, ак баталар» деп аталган 29-томунда топтоштурулуп, системалаштырылган алкыш, бата, тилектердин тексттери бул жагдайдагы маселени бир топ чечип берүүчү, оозго алар бирден-бир эмгек катары баалоого арзыйт. Китепте ак баталар тууралуу кириш сөз берилип, буга чейин эл оозунан жазылып алынган бата-тилек, алкыштар топтоштурулуп, тематикалык жактан бөлүштүрүлүп, системалаштыруу аракети жүргөн. Эмгекте баталар топторго бөлүштүрүлүп, батанын түрлөрү жөнүндө сөз болот. Анда баталар залкар бата, иш, эмгек баталары, колго суу куйганга берилген баталар, көчкө арналган баталар, сапарга, тойго баталар, кыз узатуу, келин киргизүү баталары, жаш балага арналган баталар, союшка жана дасторконго баталар, аза-ашка баталар, майрамдык баталар, жыл ажыратуу (Нооруз) батасы, арналуу баталар жана тилектер деген топторго топтоштурулуп, ар бир батанын түрүнө карата түшүндүрмөлөрү менен берилген.

Байыркы түрк элдери ири салттарды, майрамдарды, улуу күндөрдү, той-аштарды, ырым-жырымдарды өткөргөн. Теңирге, умай-энеге, жаратылышка сыйынганда, кыргыздар курмандык чалып, түлөө өткөрүп, көптөгөн жөрөлгөлөрдү жасашкан. Балдардын тоюнда, жаштар үйлөнгөндө, сапарга чыкканда, жолоочулап келгенде, жолго чыгаарда, көчкөндө, жер которгондо, бата, тилек айтылып, ырлар ырдалган. Ушулардын бардыгын жалпы түрдө “элдик мурастар” десек болот. Бабаларыбыз кылымдар бою элдик мурастарды сактап келген.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана түрк элдеринин оозеки адабиятынын тарыхында, маданиятында жана бардык жанрларында, салт-санаасында, үрп-адат, жөрөлгөлөрүндө алкыш, бата, тилектин орду абдан чоң. Жаңы илимге, билимге болгон умтулуу айрым учурларда байыркы ишенимдерибиздин, салт, үрп-

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

адаттарыбыздын ордун басып келүүдө. Маданиятыбыздын заманбап өнүгүүсүндө каада-салтыбыз (бата берүү, алкыш, тилек, кыз узатуу), салттык маданиятыбыз (элдик кол өнөрчүлүк, боз үй, улуттук тамак-аш, киймдер, музыка) жана башкаларыбыз акырындап кризиске учурай баштады. Ошондуктан кыргыз маданиятынын келечеги үчүн улуттук баалуулуктарабызды унутта калтырбай, кайрадан аны мурдагы доордогудай жандандырып күчкө келтирүү керек деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби [Текст] /Акматалиев А. –Бишкек, 1993.-146-б.
2. Бийназаров Б. Кыргыздын көрөңгөлүү мурастары. – Бишкек: БГУнун басмаканасы, 2014.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 1-том – Б., 2004-ж.- 294, 4, 29, 343, 50, 43.
4. Култаева Ү. Кыргыз тарыхый . романдары - Б.2007. 2004-б.
5. KAYA, Doğan, Folklorumuzda Beddua Söyleme Geleneği Ve Türk Halk Şiirinde Beddualar, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayinlari, Ankara, 2001. s.10, 13, 11, 12.
6. КР ИУА кол жазмалар фонду, инв, 241, 367, 435, 578
7. КОЧ, Кенан, Казак Эдебияты I, IQ Күлтүр Санат Яйынлары, Стамбул, 2007.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ
**ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН МАДАНИЯТ АРАЛЫК КОММУНИКАЦИЯ
МАСЕЛЕСИ**

Ийсаева Анаркан* Кыргызстан

Маданият аралык коммуникация деген түшүнүк адабияттарда түрдүү маданияттардын жана түрдүү тилдердеги коомдордун өкүлдөрүнүн бирин-бири түшүнө билүү процесси катары түшүндүрүлөт. Мына ошонун негизинде маданият аралык коммуникациянын максаты коммуникация учурунда кездешүүчү кыйынчылык, тоскоолдуктарды изилдей билүү болуп саналат. Себеби, башка маданияттын өкүлдөрү менен карым-катнаш жүргүзүүдө бул көрүшүштөрдүн кезигүүсү шексиз. Маданият аралык таануу бир маданиятка тиешелүү адамдын башка бир маданияттын өкүлө болгон адам менен маектешүүгө багыт алганда, анын коомдогу жүрүм-турум нормасын, анын маданияты боюнча дүйнөгө болгон көз карашын түшүнүү аракетин аткарууда, ошол адамдын башка маданият боюнча туура ой жүгүртүүсүнө жана туура кыймыл аракетине көмөк көрсөтүү учурунда аткарылат. Маданият аралык коммуникациянын ийгиликтүү аткарылышы ар түрдүү маданияттын өкүлдөрүнүн тиешелүү маданият боюнча билиминин жогору болушуна б.а., компетенттүүлүгүнө жараша болот.

Немец, англис тил сыяктуу герман тил илимдеринде же батыш өлкөлөрүндө маданият аралык коммуникация проблемасы терең изилдөөнүн үстүндө болсо, биздин өлкөбүздө тилдердин ортосундагы байланыш жана маданият аралык коммуникация боюнча изилдөөлөр акырындык менен жанданып, чет тили адистиктерин даярдоочу окуу жайларда атайын дисциплина катары акыркы жылдары гана берилип жүрөт.

Бул макала түрк тилдери менен герман тилдеринин ортосундагы маданият аралык коммуникация, аталган тилдердин ортосундагы айырмачылык жана окшоштуктук маселесине токтолот. Ошондой эле, түрк тилдүү элдердин саламдашуу, конок тосуу, коомдо өзүн алып жүрүү сыяктуу айрым бир маданияттарын анализдемекчи.

Ачкыч сөздөр: маданият аралык коммуникация, тил, коом, түрк, кыргыз, батыш маданияты.

TÜRK HALKLARININ KÜLTÜRLER ARASI KOMÜNİKASYON MESELESİ
Anarkan İysayeva* Kırgızistan

Kültürler arası komünikasyon denen anlayış, edebiyatlarda değişik kültürlerin ve değişik milletlerin temsilcilerinin bir birini anlayabilmeleri, etkileşimi olarak adlandırılır. Bunu esas alarak, kültürler arası komünikasyonun ya da etkileşimin amacı, karşılıklı etkileşim sırasında karşılaşılan zorluk ve sıkıntıları incelemek şeklinde özetlenebilir. Çünkü başka kültürlerin temsilcileri ile alâka kurarken bu tip sıkıntıların yaşanacağı şüphe götürmezdir. Kültürler arası tanışma, bir kültüre ait insanın başka kültürdeki insanla iletişime geçtiğinde, onun toplumdaki davranış normlarını, kültüründen yola çıkarak dünyaya olan bakış açısını anlamaya gayretini artırmakta, o insanın başka kültürle ilgili doğru düşünceler ve davranışlar içinde olmasına yardımcı olunması sırasında hayata geçirilir. Kültürler arası etkileşimin başarılı bir şekilde hayata

**филология илимдеринин кандидаты, Ысык-Көл мамлекеттик университети*

** Doç. K. Tınistanov Isık Göl Devlet Üniversitesi, İngiliz dili bölümü*

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

geçirilmesi her türlü kültürün temsilcilerinin o kültürle ilgili biliminin yeterli olmasına, diğer bir ifadeyle her yönüyle olgunluğa erişmiş olmasına göre değişir.

Almanca ve İngilizce gibi dillerin ilimlerinde ya da batı devletlerinde kültürler arası etkileşim meselesi derinlemesine incelenmekteyken, bizim ülkemizde de bu alanda yeni yeni faaliyetler yürütülmekte ve bu alandaki çalışmalar, bu problemi çözmeye yönelik üniversitelerde bölümler açılmaktadır.

Bu makale, Türk dilleriyle Alman dillerinin arasındaki kültürler arası etkileşime, adı geçen dillerin arasındaki farkı ve benzerliklere vurgu yapmaktadır. Aynı zamanda, Türk dilini konuşan halkların selamlaşması, misafir karşılaması, toplum içindeki davranışlar gibi meselelerde analiz yürütecektir.

Anahtar kelimeler: *Kültürler arası etkileşim, dil, toplum, Türk, Kırgız, batı edebiyatı.*

Маданият аралык коммуникация деген түшүнүк адабияттарда түрдүү маданияттардын жана түрдүү тилдүү коомдордун өкүлдөрүнүн бирин-бири түшүнө билүү процесси катары түшүндүрүлөт. Мына ошонун негизинде маданият аралык коммуникациянын максаты коммуникация учурунда кездешүүчү кыйынчылык, тоскоолдуктарды изилдей билүү болуп саналат. Себеби, башка маданияттын өкүлдөрү менен карым-катнаш жүргүзүүдө бул көрүшүштөрдүн кезигүүсү шексиз. Маданият аралык таануу бир маданиятка тиешелүү адамдын башка бир маданияттын өкүлү болгон адам менен маектешүүгө багыт алганда, ошол адамдын коомдогу жүрүм-турум нормасын, дүйнөгө болгон көз карашын түшүнүү аракетин аткаруу учурунда, ал маданият боюнча туура ой жүгүртүүсүнө жана туура кыймыл аракетине көмөк көрсөтүү учурунда аткарылат. Маданият аралык коммуникациянын ийгиликтүү аткарылышы ар түрдүү маданияттын өкүлдөрүнүн тиешелүү маданият боюнча билиминин жогору болушуна б.а., компетенттүүлүгүнө жараша болот.

Немец, англис тил сыяктуу герман тил илимдеринде же батыш өлкөлөрүндө маданият аралык коммуникация проблемасы терең изилдөөнүн үстүндө болсо, биздин өлкөбүздө тилдердин ортосундагы байланыш жана маданият аралык коммуникация боюнча изилдөөлөр акырындык менен жанданып, чет тили адистиктерин даярдоочу окуу жайларда атайын дисциплина катары акыркы жылдары гана берилип жүрөт.

Азыркы тил илиминде анын изилдөө предмети катары тил маселеси гана каралбастан, тил «призмасы» аркылуу логика, лингвистика, этнолингвистика, этнопсихоллингвистика, лингвокультурология жана маданият аралык коммуникация категориялары карала баштады.

Бүгүн глобалдашуу доорунда окумуштуулардын көңүл чордону тилди белгилүү бир маданият аркылуу изилдөөгө багыт алып жатат. Лингвистикалык адабияттарда маданият аралык коммуникация деген берилиш ар башка маданияттагы коомдун өкүлдөрүнүн бири-бирин түшүнүү процесси катары чечмеленет.

Изилдөөчүлөр маданиятты үч түрдүүчө: 1 - инсандардын бири-бири менен байланышып туруучу бирдиктүү коому катары, 2 - коомдо пайда болгон жана колдонулуп жаткан артефактардын жыйындысы, б.а., цивилизация катары, 3 - менталитет, б.а. баалуулуктардын жана идеялардын, каада-салт менен үрп-адаттардын системасы катары түшүндүрүшөт. (Posner 1990:24).

Г.Паулдун оюу боюнча «маданиятты коом жаратат». Мисалы, немец маданияты римдиктердин грек маданиятынын жакшы сапаттарын өзүнө камтып турган цивилизацияны чагылдырып турат. Грек жана римдиктердин цивилизациясы ошол доордун маданий байлыктарын сактап калууга жардам берип, аны кийинки

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

европалык маданиятка тартуулаган. Азыркы учурда мына ошол маданияттын тактык, тартип, принципиалдуулук, негиздүүлүк сыяктуу көрүнүштөрдү немец, британдыктар сыяктуу европа өлкөлөрүнүн маданияттарынан көрө алабыз.

Ал эми эки миң жылдан ашуун тарыхы бар кыргыз маданияты көчмөн цивилизациянын натыйжасы катары калыптанган. Анын негизинде шаманизм, убакытка жана мейкиндикке болгон эркин мамиле кыргыз элинин психологиясынан, философиясынан жана дүйнөгө болгон көз караштарынан байкаса болот.

Кайсы бир элдин маданияты, менталитети, салт-санаасы ошол элдин колдонуп жаткан тилинде чагылдырылып турат. Алардын колдонуп жүргөн макал-лакаптары, накыл сөздөрү, фразеологиялык тизмектери ошол элдин жашоодогу болгон акылмандуулугун, тажрыйбасын көргөзүп турат. Мисалы, кыргыздын *«Алдыңкы көч кайда барса, кийинки көч да ошол жакка барат. Алдыңкы көчтүн адашканын кийинки көч билет. Ачтан өлбөйт, көчтөн калбайт. Арпа сеппе тааш жерге, айыл конбо кас элге»*, - деген сыяктуу макалдарда кыргыз элинин философиялык ой жүгүртүүсү көчмөн жашоону өзүнө камтып турат.

Демек, тил өзүнүн улутунун маданиятын гана чагылдырып турбастан, анын социалдык шартын, менталитетин, дүйнөгө болгон көз карашын, ж.б. чагылдырып турат. Ошону менен катар жаш муундардын акыл сезимин, көз карашын калыптандыруучу маданий инструмент катары кызмат кылат. Мына ошондуктан, батыш жана түрк элдеринин маданияты бул элдердин тарыхый-маданияттык этногенезинин өзгөчөлүгү менен шартталат. Батыш өлкөлөрүнүн маданияты грек-римдиктердин цивилизациясынын чагылдырылышы болсо, түрк элдеринин маданияты көчмөн элдердин цивилизациясын көргөзүп турат.

Ар башка маданиятта убакыт маселесине ар башкача мамиле кылынат. Мисалы убакыт герман тилдүү маданияттарда сарпталуучу, өлчөнүүчү, акыл менен кылдат колдонулуучу же акылсыздык менен текке сарпталуучу катары эсептелинип, 5-10 минута сыяктуу убакыт дагы маанилүү болуп саналса, ага салыштырмалуу кыргыз тилинде убакыт болжолдуу түрүндө колдонулуп, 5-10 минута эмес, андан да узагыраак убакыт анча деле этибарга алынбайт. Аны кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн «чай кайнам убакыт, эт бышым убакыт» же «уй саар маал, мал келээр мезгил» деген сыяктуу маанилери кыргыз маданиятынын убакытка карай болжолдуу мамиле кыларын көрсөтүп турат. Ошондон улам кыргыз эли сыяктуу түрк элдеринин маданиятында көчмөн жашоонун таасири аркасында убакытка карай эркин мамиленин негизинде, конокко баруу маданиятында 1-2 саатка кечигүү кадимкидей көрүнүш катары эсептелинсе, тескеринче Германия, Британия, Америка элдери үчүн бул одоноолукту, үй ээлерин сыйлабастыкты билдирет.

Маданияттардын ортосундагы кескин айырмачылыктын негизинде адам маданий шокко кезигет. Бул термин америкалык изилдөөчү тарабынан 1960-жылы киргизилген. Маданияттардын ортосундагы айырмачылыктын негизинде кайсы бир маданияттын кээ бир учурлары ошол аймакта жүргөн бөтөн адам үчүн психологиялык, кээде физикалык дискомфортту пайда кылат. Мисалы илгерки учурда түрк элдеринин аялдарынын колунун учуна чейин жабык жүрүшү, күнүмдүк турмушта аял кишинин эркектерден жазганып турушунун негизинде ортодо кандайдыр бир оолактыктын сакталып турушу, бүгүнкү күнгө чейин эркектер көпчүлүк учурда аялдар менен кол алышып учурашбастан, ооз эки гана ал-ахыбалды сурашканында сакталып турат.

Ал эми Кыргызстанга ыктыярчы болуп келген Америкалык айым мырзалар менен маектешип турган учурунда, ал маектешип турган топко дагы бир мырзанын

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

келип, топтогу мырзалар менен кол алышып учурашып, аны менен оозеки учурашышы ал ыктыярчы үчүн психологиялык ыңгайсыздыкты жараткан. Ал өзүнө кылган бул мамилени одонодой туйуп, аны этибарга албай же андан жийиркенип жатат деген ойдо өзүн кемсингендей сезген.

Ал эми, улуу-кичүүлөрдүн ортосундагы ыйба-ызат мамиленин аркасынан аял кишинин улуу адамдарга тик карабай сүйлөшүүсү түрк элдеринин маданиятында, адептүүлүктү көргөзүп турса, батыш өлкөлөрүндө мындай мүнөздө маектешип жаткан адам өзүнө ишенбеген, алсыз, жалган сүйлөп жаткан адам катары кабыл алынып, шектенүү туудурат.

Грек-римдик маданияттын өкүлдөрү үчүн коомдук жерде, өзгөчө кезек күтүп турган учурда, адамдын өздүк мейкиндиги, бир метрдей аралыктын сакталышы аларды маданий шокко алып келсе, казак, кыргыз маданиятында бул адаттагыдай эле көрүнүш. Бул элдерде айтылып жүргөн «колтукташ» деген сөз нейтралдуу маанини билдирип, «колтукташ өлкө, колтукташ кошуна» деген сыяктуу сөз тизмектердин колдонулушу позитивдүү мааниде айтылган сыяктуу эле, адамдардын бири-бирине жакын аралыкта турушу алар үчүн анчалык деле ыңгайсыздыкты туудурбайт.

Маданият аралык коммуникацияда сылыктык жана норма маселелери да ар бир тилдин өзгөчөлүгүнө байланыштуу болот жана алар туура колдонулбай калса, ортодо түшүнбөстүктү туудурушу мүмкүн. Ар башка маданияттын өкүлдөрү маектешүүнүн ар түрдүү стилин колдонушат жана ошол стилде ал тилдин маданий байлыгы камтылган болот. «Мисалы, түрк тилиндеги расмий кайрылууда сүйлөөчү өзү кайрылып жаткан адамды өзүнө таандык кылып айтат, мисалы, ал ректорго кайрылып жаткан болсо, *Sayın rektörüm* деп айтышы мүмкүн. Бул кайрылууну сөзмө сөз *Урматтуу ректорум* деп которо турган болсок, бул кыргыз тилинин стилдик нормасына туура келбей калар эле, тактап айтканда, 1-жактын таандык мүчөсү сөзгө башкача боёк берип калмак. Ушул сыяктуу эле иш кагаздарын англисчеден орусчага которуп жатканда, *Dear Sir* деген англисче форма көп учурда *Дорогой сэр* болуп берилет. Бул орус тилиндеги иш кагаздар стилинин табиятына ылайык келе бербейт жана сезимтал окурман муну бир аз какшык түрүндө да кабыл алышы ыктымал. Муну *Уважаемый господин директор* деп которгондо, орус тилинин иш кагаз стилине төп келмек, бирок андай болгондо, котормо адекваттуу болбой калат. Ушул эле проблема орусчадан англисчеге которууда да кездешет жана *Глубокоуважаемый господин Шредер!* деген сыяктуу кайрылууну *Deeply respected Mr Schroeder!* деп которууга болбойт, анткени англосаксон салты бир топ консервативдүү болгондуктан, *Dear Sir* же *Dear Mr Schroeder* деген салттуу форманы бузуу этикетти бузуу катары кабылданат» [1: 21-22].

Немец, англис тилдеринде доктор, профессор жана башка титулу бар адамдарга фамилиясынын алдында адегенде титулун айтуу менен колдонулат. Мисалы: Доктор Бейлей, Профессор Хайнер Айхнер, Сенатор Жон Слос Хобарт. Немец тилинде «Herr Doctor! Herr Professor!» деп фамилиясын атабастан эле кайрылуу жасалат. Ал эми кыргыз тилинде мындай титулу бар адамдарга официалдуу кайрылууда жөн гана атын, атасынын атын атоо менен гана кайрылабыз. Мисалы: Асан Кадырович! Айгүл Болотовна!

Кыргыз элдеринин маданиятында официалдуу эмес кайрылуу учурларында туугандык маанини билдирүүчү терминдер колдонулат жана маектешүү туугандарды камтып жаткан болсо, анда ал атасы же апасы тарапты көрсөткөн сөздөр менен айтылат. Атасы тараптагы туугандар үчүн чоң ата, чоң эне, энеси тараптагы туугандар үчүн тай ата, тай эне, тай эже, тай аке сыяктуу ж.б.сөздөр

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

колдонулат.

Кыргыз, түрк маданияттарында туугандыкты билдирүүчү терминдер тууган ичинде гана колдонулбастан, бөтөн адамдарга кайрылууда деле колдонулат. Мисалы коомдук жерлерде өзүндөн улуу адамдарга карата апа, эже, ата, ава деген сыяктуу сөздөрдүн колдонулушу сылыктыкты билдирсе, англичан, немец элдеринин маданиятында grandmother, grandfather, mother деп улуу кишилерге кайрылуу оңтойсуздукту туудурат.

Ар бир улуттун дүйнөгө болгон көз карашы өзүнүн аң сезиминин призмасы аркылуу өтүү менен тилде ар башкача туюндурулат жана ал ар кайсы доордун, коомдун, жаш курактын өкүлдөрү тарабынан да айырмаланып турат. Мына ошол маданий баалуулуктар маданият аралык коммуникациянын негизин түзүп турат жана алар маданий аралык түшүнүүнүн маанилүү шарты болуп саналат. Маданият аралык коммуникация маалыматтар менен гана тең бөлүшбөстөн, коммуниканттардын кебинде камтылган маданиятты да түшүнө билүү дегенди туюндурат. Ошондуктан чет тилине багыт алардын астында, ошол тилдин коммуникативдик компетенттүүлүгү менен да тааныш болуу зарыл.

Адабияттар:

1. Iisaeva A. The role of the intercultural competence. Narin 2011: 72-76
2. Абдиев Т. Котормо таануу илимине киришүү. Бишкек. 2008. 113 б.
3. Ийсаева А. Необходимые условия в переводческой работе. Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение». – 2017. С. 208-211.
4. Кадырбекова П. Лингвокультурологические вербальные аспекты межкультурной коммуникации: автореферат диссертации по филологии. Бишкек. 2014.
5. Коч Кенан, Қазіргі таңдағы түркі халықтарының мәдени байланысы, II халықаралық түркі әлемі зерттеулері симпозиумы, 20-22 мамыр, Алматы, 2015. 157-162-б.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КЫРГЫЗСКОГО УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА В ЛОГОПЕДИЧЕСКОЙ РАБОТЕ С ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Исакова Чинара Бакировна\Акмолдоева Анара Жукешовна* Кыргызстан

Одним из актуальных направлений развития образования в республике, наряду с созданием современных моделей обучения и воспитания, является сохранение и обогащение кыргызской культуры, использование народной педагогики.

Приобщение к культуре кыргызского народа необходимо начинать с раннего детства, так как именно в этом возрасте происходит формирование нравственных основ личности ребенка. Одним из направлений формирования личности ребенка дошкольного возраста является восприятие культурно-исторического опыта кыргызского народа, нравственных ценностей созданных на протяжении веков.

Произведения кыргызского устного народного творчества являются неоценимым источником воспитания и обучения детей дошкольного возраста, они содержат в себе огромный дидактический потенциал.

В статье рассматриваются вопросы использования произведений кыргызского устного творчества на логопедических занятиях с детьми дошкольного возраста.

Использование произведений кыргызского устного народного творчества: пословиц, поговорок, скороговорок, загадок, сказок, развивает речь, фонематический слух, формирует нравственные качества детей.

Ключевые слова: кыргызское устное народное творчество, пословицы, скороговорки, загадки, сказки, развитие речи, коррекция звукопроизношения детей дошкольного возраста.

THE USE OF WORKS OF KYRGYZ ORAL FOLK ART IN SPEECH THERAPY WORK WITH CHILDREN OF PRESCHOOL AGE

Isakova Chinara Bakirovna \Akmoldoeva Anara Zhukshovna* Kirgizistan

One of the urgent directions of the development of education in the republic, along with the creation of modern models of training and education, is the preservation and enrichment of Kyrgyz culture, the use of folk pedagogy.

The introduction to the culture of the Kyrgyz people must begin in early childhood, since it is at this age that the moral foundations of the child's personality are formed. One of the directions of formation of the personality of a child of preschool age is the perception of the cultural and historical experience of the Kyrgyz people, the moral values created over the centuries.

Works of Kyrgyz folklore are an invaluable source of education and training of children of preschool age, they contain a huge didactic potential.

The article discusses the use of works of Kyrgyz oral art in speech therapy sessions with children of preschool age.

The use of works of Kyrgyz folklore: proverbs, sayings, tongue twisters, riddles, fairy tales, develops speech, phonemic hearing, forms children's moral qualities.

Key words: Kyrgyz oral folk art, proverbs, tongue twisters, riddles, fairy tales, speech

* *ст. препод. кафедры педагогики и психологии ИГУ им. К. Тыныстанова*

* *Ph.D., Assoc. Department of Pedagogy and Psychology, K. Tynystanov Issyk-Kul state university e-mail: isakova1367@mail.*

development, correction of the sound pronunciation of preschool children.

Основной задачей воспитания и обучения детей дошкольного возраста является развитие связной речи, овладение родным языком.

Важнейшим источником развития речи детей дошкольного возраста являются произведения кыргызского устного народного творчества.

В логопедической работе произведения кыргызского устного народного творчества являются неоценимым практическим материалом, в котором заключён богатейший дидактический потенциал. В настоящее время вместе с разработкой современных методов обучения и воспитания усиливается интерес к народному творчеству, используются методы и приемы народной педагогики.

Произведения кыргызского устного народного творчества – это язык народа, а народ – это главный источник языка. Логопедическая коррекция общего недоразвития речи и нарушений звукопроизношения включает в себя знакомство с произведениями кыргызского устного народного творчества.

Использование произведений кыргызского устного народного творчества, таких как пословицы, поговорки, загадки, сказки, скороговорки, в процессе коррекции звукопроизношения у детей дошкольного возраста, имеет воспитательное, познавательное, эстетическое значение. Использование кыргызского фольклора формирует умение чувствовать родной язык, обогащают знания ребенка об окружающем мире.

Следовательно, произведения кыргызского устного народного творчества являются богатейшим словесным материалом, который необходимо применять для развития речи, звуковой культуры речи.

Пословицы и поговорки – это один из жанров кыргызского устного народного творчества, который был сформирован на протяжении исторического развития многих поколений кыргызского народа.

В пословицах и поговорках отражаются нравственные ценности кыргызского народа сформированные на протяжении многих веков. Пословицы и поговорки выразительны, эмоциональны, лаконичны. Используя в коррекционной работе пословицы и поговорки, логопед подбирает словесный материал в соответствии с возрастом ребенка, особенностями его речи. Наиболее эффективно пословицы и поговорки используются на этапе автоматизации звуков.

Пословицы и поговорки используемые на логопедических занятиях: «Бекерчиден безе кач», «Баатыр бир өлөт, коркок миң өлөт», «Ынтымак болбой, иш оңолбос», «Жамгыр менен жер көгөрөт, эмгек менен эл көгөрөт», «Мал көтөрөт өлүмдү, дос көтөрөт көңүлдү», «Көз – коркок, кол – баатыр», «Жаз –жарыш, күз күрөш».[2]

Скороговорки - это богатейший словесный материал, созданный народом. Использование скороговорок закрепляет правильное произношение звуков, развивает звуковую культуру речи. Скороговорки являются прекрасным дикционным материалом.

Скороговорки: «Маң-маң кашка коюм, бешөө беш башка коюм. Тиши ушак коюм, буту тушак коюм», «Белестеги беш кашка кой, бешөө беш башка кой, бешаласы кунан кой, бешаласы дөнөн кой», «Беш кышты үч ташка төшө, үч ташты беш кышка төшө», «Беш кашка кой, бешөө беш башка кашка кой», «Көп чөп көк, көк чөп көп, чөп көпкөк, көк чөптөн көп, көпкөк чөп».

Скороговорки используемые для дифференциации звуков: «Бадал арал, бадал арал, бадал аралда оттогон бала марал», «Ал аралда да марал, бул аралда да марал. От экен маралга да арал, оттосун аралга да марал», «Айлыбызда арал бар,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

ал аралда үч марал бар. Бири – кара марал, бири – бала марал», «Бир түп тыт, бир түп түрп. Түрп тытты түртөт, тыт түрптү түртөт», «Арааны алар араалар, алар араалабаса ал арааны булар араалар».

Сказка – один из жанров кыргызского устного народного творчества. Многие кыргызские народные сказки начинаются со слов «Илгери, илгери...» и заканчиваются определенными приговорками. Сказки – это сокровищница нравственных ценностей кыргызского народа. В содержании сказок отражается борьба добра со злом, доброта, честность, справедливость, сила, любовь, дружба, красота. Рассказывать сказки нужно несколько раз. Во время слушания сказки ребенок вникает в сюжет, начинает эмоционально переживать, понимает звучание речи. Пониманию родной речи способствует понимание сказок.

Загадки являются одним из уникальных жанров кыргызского фольклора. Загадки обогащают словарный запас ребенка, развивают мышление, формируют понятие о переносном значении слова. Загадки способствуют пониманию звуковой и грамматического строя языка. Загадки используются на этапе автоматизации и дифференциации звуков.

«Сөгү жок, эти бар, сүйлөгөн сөзү бар» (Тил), «Бассам басат, жатсам жатат, чапсам чабылбайт, көмсөм көмүлбөйт. Караңгыда көрүнбөйт» (Көлөкө), «Асты такта, үстү такта, ортосунда бышкан алча» (Мисте), «Суюк, бирок суу эмес, ак, бирок кар эмес» (Сүт), «Ак, бирок, кар эмес, таттуу, бирок, бал эмес» (Шекер) [2].

Кыргызские народные песни имеют особое значение, они сопровождали человека на протяжении всей его жизни, это колыбельные, свадебные песни, погребальные песни (кошоки)... Колыбельные песни также как и другие жанры кыргызского устного народного творчества несут в себе огромный потенциал для развития речи детей дошкольного возраста. Колыбельные песни способствуют запоминанию слов, словосочетаний. Колыбельная песня является источником воспитательных и образовательных возможностей.

Бешик ыры

Алдей алдей ак бөбөк,

Ак бешикке жат бөбөк,

Кунан койду сой бөбөк.

Куйругуна той бөбөк...

В результате использования произведений кыргызского устного народного творчества на логопедических занятиях закрепляется правильное звукопроизношение, развивается фонематический слух, обогащается словарный запас, усваиваются знания о национальной культуре.

Список использованной литература:

1. Абазий Кыдыр уулу. Окуганды үйрөнөмүн. Б.: «АЛЛ-Пресс», 1996.- 126 б.
2. Балдар фольклору; /А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Түз. Г. Орозова; Иллюстрациясы Т. Курмановдуку Кырг. Улут. И.А. ж.б. – Б: Шам, 1998. – 480 б.
3. Кубаталиева Б., Асаналиева М. Алипеге даярдоо: Мектепке чейинки курактагы балдарды сабакта үйрөтү жана сөзүн өстүрү. Б.: «Кутаалам», 2013.- 96 б.
4. Логопедия: Учеб. пособие для студунтов пед. ин-тов по спец. «Дефектология»/Л.С. Волкова, Р.И. Лалаева, Е.М. Мастюкова и др.; Под. ред. Л.С. Волковой. – М: Просвещение, 1989.- 528 с.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
TÜRK ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

5. Мамытов Жумаш. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология. Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери щчщн. Б.: «ЖЭКА» Лтд., 1999 – 265 б.
6. Светлова И.Е. Домашний логопед. – М.: Эксмо, 2012. – 256 с.
7. Филичева Т.Б., Чевелева Н.А. Логопедическая работа в специальном детском саду: Учеб. пособие для студентов пед. интов по спец. №211 «Дефектология». – М.: Просвещение, 1987.-142 с.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ
**О ПЕРВЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ СИНТАКСИЧЕСКОГО СТРОЯ
ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ**

Упель Кадыркулова* Кыргызстан

В статье автор рассматривает некоторые труды лингвистов, первыми исследовавших синтаксический строй тюркских языков. Исследование синтаксического строя предложения является одной из важнейших проблем для любого языка. Проблема историко-типологического изучения структуры тюркских языков и системного их анализа привлекла внимание тюркологов одновременно с активизацией разработки той же проблемы в плане общего языкознания. Изучение синтаксического строя тюркских языков в языкознании имеет более чем двухсотлетнюю историю. Автор отмечает труды, внесшие огромный фундаментальный вклад в исследовании тюркских языков, таких авторов как К.Гренбек, А.Казембек, П.Мелиоранский, Н.Дмитриев, Н.Баскаков и др. Актуальность данных исследований в современном языкознании определяется важностью как при изучении теории языка, так и при обучении второму языку. Ценность статьи в том, что отмеченные автором моменты характерны для всех тюркских языков. Статья рекомендована для широкого круга филологов, для обучающихся второму языку в сопоставлении с тюркскими языками.

Ключевые слова: синтаксический строй, структура, система, историко-типологическое исследование, порядок слов, тюркология, позиция, специфика.

**TÜRK LEHÇELERİNİN SENTAKS YAPISINA YÖNELİK İLK
ARAŞTIRMALAR HAKKINDA**

Upel Kadyrkulova* Kırgızistan

Bu makalede, yazar, Türk dillerinin sentaks yapısını inceleyen dilcilerin bazılarının çalışmalarını incelemiştir. Aslında dünyada kullanılan tüm diller için, o dilin sentaks yapısının incelenmesi en önemli meselelerden biri olarak kabul edilir. Türk grubunda yer alan lehçelerin yapısının tarihî-tipolojik ve sistematik olarak incelenmesi, genel olarak dillerle ilgili büyük çaplı inceleme ve araştırmaların arttığı dönemde, araştırmacıların ilgisini kendine çekebilmiştir. Türk lehçelerinin sentaks yapısına yönelik incelemelerin tarihi iki asırdan fazla süreyi kapsamaktadır. Makalede, Türk lehçelerinin incelenmesinin temelini atan K. Grenbek, A. Kazembek, P. Melioranskiy, N. Dmitriyev, N. Baskakov vb ilim adamlarının eserlerine eğilmiştir. Bu araştırmaların güncelliği, teorik alanda da, ikinci dili öğrenmeye faydası yönüyle de öne çıkmaktadır. Makalenin önemi ise, yazarın üzerinde durduğu meselelerin, tüm Türk lehçeleriyle de alakalı olmasında yatmaktadır. Makale, dil alanına ilgi duyan herkesle beraber, Türk lehçeleri arasında karşılaştırma yoluyla eğitim verenlere de yöneliktir.

Anahtar Sözcükler: *sentaks yapısı, sistem, tarihî-tipolojik araştırma, kelimelerin yer alma düzeni, Türk ilimi, pozisyon, farklılık.*

**кандидат филологических наук, доцент,заведующая кафедрой русского языка и литературы, Иссык-Кульский государственный университет им.К.Тыныстанова*

**Doç. K. Tinistanov Isık Göl Devlet Üniversitesi, orus dili bölümü*

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Интерес к исследованию структуры тюркских языков усиливается в период бурного развития лингвистики в XIX веке. В исследование строя тюркских языков внесли вклад немецкая, русская, западноевропейская и советские школы, о заслуге которых нельзя забывать. Специальные исследования типологической структуры тюркских языков как единой группы родственных языков начались в XIX веке.

Западноевропейские тюркологи первыми начали попытку исследования, характеризующие специфику типологической структуры тюркских языков. Первое специальное фундаментальное исследование данной проблемы принадлежит К.Грөнбеку. Его исследование обратило внимание тюркологов на необходимость анализа всех категорий грамматического строя тюркских конкретных языков. В дальнейшем огромное количество работ было посвящено данной теме. Это были труды Ж.Дени (Турецкий язык), К.Манди, Л.Базена, В.Котвича (Исследования алтайских языков) и др.

Грамматические исследования представителей немецкой школы В.Банга, К.Броккельмана и финского алтаиста Г.И.Рамстедта имели аналитический характер, представленные в виде неких морфологических словарей отдельных аффиксов словообразования и словоизменения, которые подвергались всестороннему анализу с точки зрения их значения и функции, но без увязки их с общей грамматической структурой. Более позже немецкий исследователь О.Бетлинг в своем труде о якутском языке дал место вопросу о порядке слов и высказал лаконичные, но значимые идеи. Мысль О.Бетлинга о невозможности изменений местами членов предложения без флексий правильная, так как грамматические формы дают возможность свободного месторасположения.

По характеру и глубине исследования общей структуры тюркских языков, а также по типу исследований грамматики, все основные грамматические исследования по тюркским языкам могли быть разделены на два основных типа: 1. аналитический, характерный для представителей западной и немецкой тюркологической школы; 2. синтетический, характерный для представителей русской тюркологической школы.

Огромный вклад в исследование тюркских языков внесла русская школа тюркологов. Труды А.Троянского, П.Мелиоранского, В.Гордлевского, Н.Дмитриева и мн. др. являются основой для изучения не только синтаксического строя и его специфики, но и основой фонологической, лексической, грамматической структуры тюркских языков.

Первые труды русской школы тюркологов, посвященные исследованию синтаксического строя тюркских языков, связывают с Казанским университетом, где в 1804 году была основана кафедра восточных наук, но татарский язык преподавался ранее с 1769 года. Позднее лингвисты отметят, что именно в данном вузе в начале XIX века преподавалось около десяти восточных языков, велась научная работа по исследованию данных языков.

Первая попытка описания синтаксического строя тюркских языков принадлежит А.Троянскому, который исследовал татарский язык. Он называет синтаксис "сочинением слов", который изучает "как разные слова соединяются вместе и составляют целые речения". А.Троянский еще не классифицирует словосочетания, не определяет, что такое предложение, но излагает правила образования словосочетаний. Именно эта грамматика положила начало изучению словосочетаний как учение о соединении слов [8].

Особого внимания заслуживает труд М.Казем-бека «Грамматика турецко-татарского языка», отличающаяся от всех грамматик широтой охвата материала и

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

оригинальностью построения. Конечно, грамматика М. Казем-бека не является систематической сравнительной грамматикой тюркских языков. Однако, в ней даны материалы по сравнению и объяснения к ним, теоретические представления о характере родства турецкого, татарского, чагатайского (узбекского), азербайджанского языков, даже отмечены урало-алтайские языки. Первое издание своей грамматики М. Казем-бек дополнил «Общей грамматикой турецко-татарских языков», в которой он указывал, что учение о строе предложения занимает прочное положение. А выпустив третью часть своей работы, Казем-бек посвятил его полностью синтаксису. Он считает, что синтаксис "словосочетание каждого в строгом смысле есть способ сочетания этимологии с логикой...". Ученый отмечает, что тюркские языки подчиняются одним и тем же правилам, но в каждом языке есть некоторые особенности [5]. М. Казем-бек выделяет роль подлежащего и сказуемого в предложении и описывает, какими частями они могут выражаться. Лингвист делит члены предложения на две группы: выражающие первостепенные идеи - подлежащее, сказуемое и дополнение, и выражающие второстепенные идеи - определительные, качественные и обстоятельные. Как видно, Казем-бек дает характерную для тюркских языков схему прямого расположения слов: определение – определяемое, дополнение управляющее слово, обстоятельство – управляющее слово. На основе выражения «первостепенных и второстепенных идей» М. Казем-бек устанавливает закономерности порядка слов – членов предложения. «Всякое слово, - пишет он, - своему значению определяющее имя существительное, описывающее его свойство, состояние и выражающее обстоятельство глагола или прилагательного, в предложении предшествует тому слову, которое оно определяет или описывает». Это первая и главная аксиома турецкого языка. А вот и вторая: «Глаголы в турецком языке вообще располагаются в конце предложения, потому что они, излагая состояние обстоятельства главного предмета или подлежащего, составляют сказуемое и большим периодах всегда занимают последнее место». Уже тогда Казем-бек сделал правильный вывод о том, что при переводе с турецкого на русский язык большей частью мы должны начинать с конца предложения и оканчивать началом. При этом необходимо помнить, что в тюркских языках и в русском языке при прямом порядке слов в предложении зона подлежащего препозитивна по отношению к зоне сказуемого, а зона сказуемого постпозитивна по отношению к первой. Что же касается второстепенных членов, «второстепенных идей», относящихся к слову «первостепенные идеи», то слова «второстепенной идеи» по своим грамматическим связям занимают соответствующие «логическому значению» места.

М. Казем-бек одним из первых в тюркологии устанавливает закономерности синтаксического строя тюркских языков: «Во всяком повествовательном предложении турки означают сперва обстоятельство времени, потом обстоятельство места, потом слова, выражающие другие второстепенные понятия, потом слова, выражающие первостепенные понятия, а наконец всего глагол» [5]. Он одним из первых среди тюркологов наметил прямой и обратный порядок слов и рассматривал их во взаимосвязи с логическими категориями: «...Чем точнее или определительнее второстепенные идеи, тем преимущественнее занимают первое место в предложении в отношении к словам первостепенным, так что малейшее отступление от этого общего правила должна основаться на какой-нибудь причине логической или грамматической». В некоторых случаях бывает наоборот. Как отмечалось, должны быть грамматические и логические причины

месторасположения слов.

В высказываниях Казем-бека нет открытого определения, но опираясь на его высказывания, можно провести мысль, что порядок слов в тюркских языках носит постоянный характер [5].

Значительная роль в исследовании синтаксического строя тюркских языков принадлежит П.М. Мелиоранскому. Он одним из первых дал сведения о логическом ударении в тюркологии, напомнил, что слова в казахском языке располагаются по прямому порядку. Он считает, что порядок слов в казахском языке устойчивее и своеобразнее, чем в русском языке. По общему правилу определения, дополнения стоят перед определяемыми, дополняемыми, а сказуемое находится в конце предложения, «подлежащее обыкновенно ставится непосредственно перед ним». [7, 68]. Такая позиция слов дается по прямому порядку слов. Но, когда речь идет о месторасположении обстоятельства, высказывается мнение, отличающееся оттого, что подлежащее и сказуемое ставятся рядом. Он пишет: «между подлежащим сказуемым обыкновенно ставятся лишь наречия и адвербиальные выражения для обозначения обстоятельства образа действия. Все остальные обстоятельные слова (т.е. другие члены предложения) ставятся впереди подлежащего» [7, 68]. По его мнению, при наличии нескольких обстоятельств они располагаются так: сначала обстоятельства времени, потом обстоятельства места, а затем располагаются другие. Приводит такой пример: *Осы жерде Токтамыстын жырын жаксы білген кісі барма? Кеше оны кордім.*

Такое расположение относится и к подчинительным предложениям в сложноподчиненных предложениях. Он считает, что подчинительные времени и условия ставятся впереди по сравнению с другими подчинительными предложениями.

Структуру расположения слов в простом предложении в тюркских языках проанализировал С. Ланге. Он коротко охарактеризовал занимаемое место каждого члена предложения, и выделил два основных опорных пункта в предложении: подлежащее и сказуемое. С. Ланге дает информацию о логическом ударении, как о факторе, влияющем на порядок слов в предложении. А также по сравнению с предыдущими тюркологами более подробно рассматривает изменение прямого порядка слов. [6,27]. С. Ланге отметил две позиции обстоятельств времени и места: а) позиция обстоятельств времени и места в момент связи с общим содержанием предложения; б) позиция обстоятельств времени и места в момент их соотношения только к предикату. Автор считает, что в первом случае обстоятельства места и времени располагаются по выше указанной схеме, а во втором случае - после подлежащего. Но автор открыто не указал места вышеуказанных обстоятельств во втором случае. За подлежащим должны следовать второстепенные члены, относящиеся к сказуемому, и само сказуемое. С другой стороны, количество слов после подлежащего зависит от состава предложения. Поэтому необходимо было конкретно указать на места обстоятельств места и времени в выше рассмотренном втором случае.

Если С. Ланге считал, что в предложении два опорных пункта, то академик В. А. Гордлевский делит состав предложения тоже на две логические группы: а) группа подлежащего; б) группа сказуемого [6, 133-137]. Бесспорно, что в тюркских языках группа подлежащего располагается в начале предложения, т. е. перед группой сказуемого. Автор, учитывая, что такой порядок не является стандартом, неизменяющимся во всех случаях, предполагает, что второстепенные члены предложения, не входящие в группу подлежащего, могут располагаться в начале

предложения.

Академик В.А. Гордлевский высказал мнение, что дополнения, неотносящиеся в группу подлежащего и несоставляющие логического единства со сказуемым, не относятся к сказуемому, а относятся ко всему предложению. Эти дополнения располагаются в начале других членов предложения. Вот что пишет автор: «Однако в тех случаях, когда обстоятельства и дополнения относятся не только к одному сказуемому-глаголу (составляя логическое сказуемое), а ко всему объему предложения, они ставятся перед подлежащим и его частями» [6, 133]. Но автор конкретно не говорит, что расположение в начале предложения второстепенных членов, не входящих в группу подлежащего, является прямым порядком или инверсией.

Важные материалы по истории порядка слов тюркских языков встречаем у К. Гренбека. Он считает, что порядок слов в тюркских языках бывает простым и постоянным. К. Гренбек указывает на следующий порядок слов: *1. субъект + 2. второстепенные члены предложения + 3. объект + 4. сказуемое* [2]. Ученый считает, что в древнетюркских языках обстоятельства занимают абсолютное начало в предложениях. Что касается объекта, объект всегда стоит перед глаголом.

Выработанная русскими и советскими тюркологами грамматическая схема, характеризующая основные типологические черты тюркских языков, с весьма незначительными расхождениями была общей. Исследования реализовались в грамматиках конкретных языков: в раннем периоде - алтайского В.Вербицким, казахского - П.Мелиоранским, позже - турецкого - А.Самойловичем и В.Гордлевским, кумыкского и башкирского Н.Дмитриевым и т.д. В последующие годы середины XX века синтаксический строй тюркских языков и связанные с ним явления наиболее глубоко были исследованы такими учеными, как Ахмеров К.З., Балакаев М., Баскаков Н.А., Батманов И.А., Иманов А.И., Гаджиева Н.З., Убрятова Е.И., Иманов А.И. и мн. др. Н.А.Баскаков дал историко-типологическую характеристику и классифицировал основные синтаксические единицы тюркских языков, установил соотношение в них логических и грамматических категорий.

Детальные исследования продолжаются. Исследование структурной организации тюркских языков в XXI веке обретает новый контекст в связи с глобализацией и интернационализацией наук, с доминированием поликультурного подхода в обучении. Возрастает роль и интерес сопоставительного изучения тюркских языков с другими языками.

Литература:

1. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков
2. Grenbek K. (Грөнбек К.) *Der Turishe Sprachbau*. Kopenhagen, 1936.
3. Иманов А.И. Эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби. – Фрунзе: Мектеп, 1976.
4. Кадыркулова У.К. История изучения порядка слов в простом предложении в тюркологии. Материалы II международного симпозиума исследований тюркского мира.- Алматы, 2015.
5. Казем-бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Издание 2, Казань, 1846. (486-511 стр)
6. Lange C. *Die Wortfolge im Turkischen*, 1919.
7. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казах-киргизского языка. 2ч. Синтаксис. – Спб, 1897.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
TÜRK ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

8. Троянский А. Краткая татарская грамматика. -СПБ, изд.1, 1814 (Казань, изд.2, 18240 -С.145.
9. Коч Кенан, Казак түркчеси грамери, Гази Китабеви, Анкара, 2004, 429 б.

**TÜRK DÜYNӨSÜNDӨГҮ KЫRGЫZDARDЫN BAЙЫPKЫ SAK, GUN,
USUNDAR MENEN MADANIЙ BAЙLANЫШTAPЫ**

Адыл Каниметов* Кыргызстан

Макалада тарых даректеринде эскерилген маалыматтарга таянуу менен кыргыздардын б.з.ч. III-кылымдын б.з.V-кылымга чейинки мезгилдерде байыркы кыргыздар мекендеген жерлер Чыгыш Тянь- Шань тоосунун түндүк тарабынан, Моңгол Алтай тоо кыркаларына чейинки аймактарды ээлеп, нечендеген боордошторду, коңшуларды күтүшүп, башына кандай күн түшсө да, өз кадыр-баркын, абийир- намысын ыйык тутуп, уюткулуу журт катарында кошуна уруулар, элдер менен алакада болуп, алардын күчтүү- алсыздыгына карабай, көчмөндөрдүн нарктуу салтын сактаган, аскер куралына чиренбей, адилет, адамкерчилик, боорукердик, ырайымдуулук, сабырдуулук менен мамиле кылган жана башкаларды ошондой касиет күтүүгө чакыргандыгы баяндалат.

Ачык сөздөр: сактар, хундар, усундар, кыргыздар, маданият, Жети- Суу, Тянь-Шань, Кытай

**TÜRK DÜNYASINDAKİ KIRGIZLARIN ESKİ SAKA, HUN, USUNLAR İLE
KÜLTÜREL BAĞLANTILARI**

Adil Kanimetov* Kirgizistan

Makalede, tarih kaynaklarında yer verilen bilgilere dayanılarak, Kırgızların, MÖ III. yüzyıldan, MS V. yüzyıla kadar, Tiyan-Şan Dağlarının kuzeyinden, Moğol Altay sıradağlarına kadarki çok geniş bir alanda, çok sayıda kardeş ve komşu halklarla birlikte yaşadıkları anlatılmaktadır. Aynı zamanda Kırgız halkının, başına ne tür sıkıntı dönemler gelmiş olsa da, millî değerlere sahip çıkarak ve onları her zaman el üstünde tutarak, komşu halklar ve milletlerle bağlantılarını sona erdirmeden hayatlarını sürdürdükleri vurgulanmaktadır. Kırgız halkının, komşu halklarının güçlü ya da güçsüz olduklarına bakmaksızın, göçmenliğin türlü türlü gelenek ve âdetlerini muhafaza ettikleri, askerî bakımdan güçlü olsalar bile bunu asla bir büyüklük aracı olarak kullanmadıkları, adalet ve hakperestlik üzere yaşayıp, etraftaki halklara sabır ve merhametle davrandıklarını, başka millet ve halkları da bu yönde olmaya davet ettikleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Sakalar, Hunlar, Usunlar, Kırgızlar, medeniyet, kültür, Ceti-Suu, Tiyan-Şan, Kıtay, Çin

Түрк тилдүү элдердин катарына кирген кыргыздардын маданий генезисин изилдөө түрк таануу илиминин маанилүү маселелеринин бири. Кыргыздардын этникалык тарыхындагы маданият маселелерин жана маданий карым - катнашты изилдөө Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин өзгөчө маанилүү маселелердин бирине айланды. Себеби эгемендүүлүккө ээ болгон кандай гана мамлекет болбосун ал дүйнөлүк коомчулукта өзүнүн ордун бекемдөө үчүн тарыхына, элинин түпкүлүгүнө, улуттук маданиятынын өзгөчөлүгүнө кеңири

* тарых илимдеринин кандидаты, К.Тыныстанов атындагы БИМУнун доценти (Каракол, Кыргызстан) a.kanimetov62@gmail.com

*Doç. Kasım Tınıstanov Isık Göl Devlet Üniversitesi, Tarih Bölümü

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

көнүл бөлө баштады. Кыргыздар жана алардын маданиятына тиешелүү археологиялык табылгаларды, сүрөттөрдү, жазууларды башка булактардан дагы изилдөө бир сөз менен айтканда кыргыз элинин маданий генезисин изилдөө болуп саналат. Кыргызстан жана кыргыз эли тарыхтын дээрлик бардык мезгилдеринде Кытай, Иран, Батыш жана Чыгыш элдери менен социалдык-экономикалык жана маданий байланышта, карым-катнашта болуп келген. Ошондой эле Түрк дүйнөсүндөгү кыргыз элинин маданий генезисинин орду, анын ролуна байланыштуу ар түрдүү илимий көз караштар айтылат. Алардан Түштүк Сибирь жана Борбордук Азия маданий компоненттеринин бирдиктүүлүгү, айырмачылыгы тууралуу ошондой эле этногенетикалык жана маданий, тарыхый процесстердин бул компоненттерге тийгизген таасирлери тууралуу илимий көз-караштарды да кошуп кетсек болот.

Тактап айтканда, кыргыз элинин жана маданиятынын калыптануусун Түштүк Сибирь жана Борбордук Азия керек болсо, Евразия субконтинентинин жалпы тарыхынан болуп өзүнчө кароо такыр мүмкүн эмес. Кыргыздардын маданияты бир эмес, бир нече чарбалык, экономикалык ошондой эле мамлекеттүүлүктүн саясий системасынын бир нече моделдеринде узак мезгилдер бою калыптанган жана өнүккөн.

Жети-Суу аралыгында жана Тянь-Шанда табылган байыркы адам издери негизинен палеолит дооруна таандык. Б.з.ч. биринчи миң жылдыкта Жети-Суу жана Тянь-Шанда жашаган элдердин келип чыгуусунун этникалык тарыхында алардан кийинки жез доорундагы Чыгыш иран тилдүү ар башка сак уруулары окшоштугу жана бирдейлиги кээ бир илимий эмгектерде мүнөздөлөт. Алардын көпчүлүгү сырткы келбети боюнча европеиддик, памир-ирандык типке кирет. Антропологиялык изилдөөлөр боюнча баш сөөктөрдү салыштырганда Борбор Азиялык монголоид тибиндеги аялдардын баш сөөктөрү эркектерине караганда көбүрөөк табылган. Сактык же болбосо скифосактык маданият б.з.ч. VIII-кылымга таандык аталат. Тарыхый булактарда б.з.ч. VIII-VII к.к. Түндүк Кара деңиздин алды, Казакстан, Орто Азия, Түштүк Сибирь жерлеринде байыркы көчмөндөрдүн – сактардын цивилизациясы болгондугу тууралуу маалыматтар бар.

Сак маданияты- Кыргызстанда (Чүйдө, Ысык-Көлдө) жана Жети-Сууда (б.з.ч. VI-III-к.к.). Региондук сак тибиндеги маданияттын этолону- түндүк Кыргызстандын жана борбору Жети-Суу болгон Казакстандын түштүк-чыгышынан табылган эстеликтер болуп эсептелет. Сак коомунун саясий жана идеологиялык борбору Жети-Суу болгон [8].

Орто Азия, Чыгыш Түркстан, Казакстандагы эң байыркы көчмөн уруулар- сактар. Сактардын бир канаты Каспий деңизинин этегине мал багып, көчүп жүрүшкөн. Аларды илгерки – “скифтер” дешсе, персилер “сактар”, ал эми кытайлар “сэ” деп аташкан. Сактар согуш өнөрүн мыкты өздөштүрүшкөн, байыркы Азиядагы негизги тарыхый окуяларга активдүү катышкан уруулардын бири болгон. Ал эми Орто Азиядагы сактар “шуштугуй калпакчандар” (тиграхаддар) деп аталган, дагы бир аты “азиялык скифтер” деп коюлган.

Жети-Суу, Орто Азиядагы сактардын, кыргыздардын, усундардын ызаат-ырааты, салттары окшош. Алардын тили да алтай тобуна кирет. Сактар өз доорунда өтө жоокер эл болгон. Жети-Сууда жашаган түштүк сактардын төбөсү бийик баш кийимдери байларга тиешелүү сак күмбөздөрүнөн табылган. Азыркы кыргыздардын калпагынын башаты мына ушул калпактарга барат дейт [9]. Бул кыргыздардын сак коомуна түздөн-түз тиешеси бар экендигин көрсөтүп турат. Сак борборунун бир кыйла бөлүгү Ысык-Көлдүн жээгинде жайгашкандыгын суу

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

астында жүргүзүлгөн археологиялык табылгалар далилдейт. В.Массондун маалыматы боюнча суунун (Ысык-Көл) астына сак коомунун маанилүү борбору кеткен, бул көрүстөндөргө коюлган эстеликтерден улам белгилүү болгон. Б.з.ч. VI- III- кылымдарда Жети- Суу жана Тянь Шань райондору сак уруулары тарабынан кеңири өздөштүрүлгөн. Сак тибиндеги маданияттын дагы бир тобу Тянь –Шань жана Алтайдагы байыркы көрүстөндөр, ошондой эле Кетмен- Төбө некрополу болуп эсептелет. Дагы бир эстеликтер Фергана өрөөнүнүн түштүгүнөн (Алай), ошондой эле Өзгөн районунан да табылган [4].

Б.з.ч. I- миң жылдыктын экинчи жарымы - б.з. алгачкы кылымдарына таандык сак- усун мүрзөлөрү Аламүдүн жана Ала- Арча сууларынын аралыгында жайгашкан. Сак жана усун уруу аксакалдарынын сөөгү коюлган дөбө мүрзөлөрдүн тобу түндүктөн түштүккө карай тизилип жатат [10].

Сактардын “айбанаттар стили” деген дүйнөлүк маданиятка кирген: чылк алтын кийимдерин, алтын камчысын, күмүш кемер курун, калканын, жылкы таштагы сүрөттөрүн, ат жабдыктарын, таштан, сөөктөн, колодон, териден ж.б. жасалган эстеликтерин эки кылымдан бери археологдор Түштүк Сибирден, Монголиядан, Алтайдан, Ысык-Көлдөн, Чүйдөн, Нарындан таап келе жатышат.

Ата бабалардын байыркы мекенинде жашап келген боордош элдердин тарыхы, салты, маданияты, өнөрү шуштугуй калпак кийген сактардыкы менен тыгыз байланыштуу. Булардын маданиятын кийинки элдер- хундар, кыргыздар, усундар, каңлылар, дөөлөстөр, кыпчактар ж.б. өздөштүрүп, өркүндөтүп кетишкен.

Сактардын “айбанаттар стили” деген эстеликтеринин кээ бир жактарын, сүрөтүн, элестерин, оймолорун кыргыз элинин узчулук, кол өнөрчүлүк өнөрүндө, ат жабдыктарында, жоокердик куралдарында жана оймо- чиймеде азыркы күнгө чейин урунуп келишет [5].

Ал эми хундар (гун, сюнь) б.з.ч. I- миң жылдыктын башы ченден тартып б.з. IV-V- кылымдарында улуу тоолорду байырлаган, эң байыркы көчмөн эл. Алар чыгыш маданиятын, Азиядагы көчмөн элдердин маданиятын түштүк орус талаасына, батышка эң эрте тараткандардан. Булар Чыгыш- Батыш маданиятына жол ачкан.

Кытай жазмаларында хундардын кыштоосу Лобнор, Тарим өзөнүнүн бою болсо, жаздоосу Алтай, Каңгай тоолору, жайыты Түндүк Муз деңизине чейин жеткени айтылат. Көчмөн хундар Алтай тоолоруна, Жети- Суу тегерегине жыйналып, эгин эгип, кен казып, темир, күмүш, алтын эритип жашоосун өткөрүшкөн. Кытайдын түндүгүндө талаа- түздү, ээн жайыттарды ээлеген ар түрдүү көчмөн уруулар б.з.ч. эле хун деген уруулар биримдигин түзгөн. Ошол мезгилден баштап хундар менен кошулуп жашаган кыргыздардын байыркы тарыхы кытай жазмаларында жанаша айтылып келет. Бул кезде кыргыздар Кыргыз- Нур көлүнүн (Монголия) жээгинде, Орхон бойлорунда Кара- Шаар деген ордо түзгөн.

Хундардын жашоо тиричилиги, салты жана рухий маданияты кадимки эле сактарга, кыргыздарга, усундарга, дөөлөстөргө, түрктөргө окшош. Айрыкча алардын көчкөндүгү, мал асыраганы, боз үй, жылкы асыроо, чабыш, кол күтүү, жерди иштетүү, кен казып алуу, маданият, согуш өнөрү, оң канат, сол канат, чордондун (ичкилик) топ болуп бөлүнүшү кадимки кыргыздардыкындай. Бул жагынан алганда эки элдин окшош жактары көп. Кытай жазмасындагы булактар боюнча хундар да б.з.ч. III- кылымда тең ата, экөө тең көчмөн, малдуу, коңшу урууларга кадыры бар, кубаттуу өлкө көрүнөт. Б.з.ч. III- кылымда эле кыргыздардын өзүнчө мамлекети болгонун Кытайдын байыркы тарыхчысы Бан Гу (32- 92-ж.ж.) жазган.

Хундардын ээлеген территориясы көчмөн жашоого ылайыктуу болгон. Ал жерлерге азыркы Ички жана Тышкы Моңголия, Жунгария жана Түштүк Сибирь

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

кирген. Хунн доору б.з.ч. III- б.з.IVк. ичине камтыйт жана бул доору Хунн империясы деп аталган.Аталган империя Борбордук Азиядан Чыгыш Европага чейинки аймакты ээлеп, көп сандаган түрк- монгол, тунгус- манчжур жана башка урууларды бириктирген [1].

Хундардын өтө күч алып турган мезгили б.з. 174 – 207- жылдарына, Модэ (Мао-Дун) хундары башчылык кылып турган учурга туура келет. Бул мезгилде алар түндүктөгү бардык көчмөн урууларды багындырып, Кытайга теңтайлашып турушкан. Кытай жазмалары боюнча Модэ чыгыш моңголдорун багындырган; андан соң “подчиняя себе Китай и Тангут, и потом покорил весь Тюркистан от Хами до Каспийского моря” [3]. Модэ 197-жана 176- жылдары Кытайга эки жолу жортуул уюштурган. Натыйжада, Хань династиясы хундарга салык төлөп турууга, жибек жана дыйканчылык өндүрүш продуктылары менен камсыз кылып турууга милдеттүү болушкан.Шанүй Модэ б.з.ч. 174- жылы каза болгонго чейин хундарга “подчинились народы, жившие на просторах от Забайкалья до Тянь-Шаня, от сибирской тайги и до границ Китая” [7].

Модэ багындырган түндүк территориялардын ичинде Гэгунь деп аталган байыркы кыргыздардын өлкөсү да болгон.А бирок, хундар жазма тарыхта бир нече кылым мурда жазылып калган. Теңирге сыйынуу, боз үйдү тигүү, кымызы, зергердик, кол өнөрчүлүк, салты, туугандык, аксакалдар кеңеши, жүз башы, миң башы, түмөн башы болуп аскердик, аймактык, акимдик башкарууга өткөнү нечен кылым бою кыргыздардын жашоо турмушунда сакталган.

Б.з.ч. 58-жылдардан баштап хундардын арасында ич ара талаштардын негизинде Батыш жак, Чыгыш жак болуп экиге бөлүнүп кетишкен. Түндүк хундар батышка ооп, төрт жүз жыл ичинде далай элдерди каратып отуруп, Арал Эдилге (Волга) чейин жетип, көчмөн элдердин башын кошуп жаңы хун бирикмесин курууга жетишкен. Хундардын башында турган Аттиланын кол башчылыгы менен хундар Дунай боюндагы жерлерди ээлеп,Чыгыш Рим империясына, Түндүк Италияга чейин жортуул жасап, күчтүү мамлекетти орнотту. Батыш ордонун башчысы-Хуханье (58- 31-ж.ж.) түндүк ордонуку болсо- Чжи- чи болгон [2].

Усундар болсо б.з.ч.III-кылымдан бери жана б.з. V-кылымына чейин Борбордук Азия менен Теңир –Тоону байырлаган көчмөн калк экендигин кытай жазмалары тастыкташты.Усундардын ата конушу Алтай менен Чыгыш Теңир- Тоонун ортосундагы Жуңгария ойдуңу болгон. Усун (үйсүн) деген сөздүн мааниси ”көп үйлүү уруу” деген түшүнүккө чукул. Анткени ошол кезде үйсүндөрдүн (усундардын) 120 миң боз үйү болгон.Мындай көп боз үйдү ошол доордо Энесай кыргыздары гана күтө алган.Б.з.ч. 160-ж.Борбордук Азиядан Теңир- Тоого көчүп келишип, жергиликтүү сак урууларын өзүлөрүнө баш ийдиришкен.Антропологиялык жагынан усундарда монголоиддик белгилер басымдуулук кылган.Усундар Эдзин Гол жана Циляншандын ортосунда, б.а. азыркы Лянчжоу аймагында жашаган. Усундардын экинчи бөлүгү Дунхуандын чыгышындагы жерлерде орун алган. Б.з.ч. 178-ж. Усундар юэчжилер тарабынан кыйроого учурап, бир бөлүгү Монголияга, экинчи бөлүгү хундардын арасына качышкан. Б.з.ч.II- кылымдын ортосунда юэчжилерди талкалап, Грек- Бактрия падышалыгын, Жети- Сууну жана Чыгыш Түркстандын бир бөлүгүн багындырышкан. Тарыхый жазма маалыматтар боюнча усундар Усун-го (Усун мамлекети),Син-го (көчмөн мамлекет) же Бу- цзусу (уруулук союз) мамлекеттик бирикмесин түзүшкөн. Усундар батышынан Чүй- Талас дарыялары,чыгышынан Теңир- Тоо кыркалары, түндүгүнөн Балкаш көлү жана түштүгүнөн Чыгыш Түркстандын дыйканчылык оазисттери менен чектешкен. Мамлекеттин ордосу Ысык- Көлдүн түштүк тарабындагы Чигу шаарында жайгашкан [6].

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Кытай императору У-ди .б.з.ч.116- жылы Чжан Цянды усундарга экинчи жолу атайы элчиликке жиберген. Ал үч жүз аскер,жан-жөкөрлөрү жана белек- бечкеги менен усундардын борбору Ысык-Көлдөгү Чигу шаарына келип түшкөн.Бул шаарды мурда сактар негиздешкен. Аны кытайлыктар “Кызыл коргон” дешкен,жергиликтүү калк “Кызыл суунун базары”, “Кызыл өрөөн” деп аташкан. Бул мезгилде кытайлыктар менен соода, маданий байланыш мыкты жүргөн. Усундардын борбору аркылуу Улуу Жибек жолу өтүп, усундардын Ысык- Көлдөн башка Чүйдө, Таласта, Жети- Сууда бир далай шаарлары болгон.

Тарыхый жоромолорго караганда усундар менен Эне-Сай кыргыздарынын зили, теги бирге, тарыхта үзөңгүлөш, эриш- аркак жүргөн куттуу эл. Тили, рухий маданияты, салты жана жашоо- тиричилиги окшош, сөөктү жашырганы, табиятка, айга- күнгө тайынганы, бабалардын арбагына табынганы, курман чалуусу, жыл санагы бирдей болгон. Усундардын ичинде:кыпчак, чоңбагыш, найман, дөөлөс, огуз, коңурат, садыр, нойгут, дулат, азык, чөбөй, албан, барскан,ж.б. уруулар жолугат[5]. Булар кыргыздар менен узак мезгилге чейин жайлоону бирге жайлап, ураанды бирге айтып, тойду орток тойлошуп, жоого чогу аттанып, тууну бирге сайышкан, олжону тең бөлүшкөн, алака- ынтымакта бирге болушкан.

Кыргыздын ата-бабалары,алардын жашаган аймактары, ар түрдүү маданий эстеликтери кыргыз маданиятынын уникалдуу уюткусун түзөт. Кыргыз элинин маданиятынын келип чыгышы илимде татаал жана маанилүү маселелердин бири. Себеби, бүгүнкү кыргыз маданияты илгерки отурукташкан цивилизациянын жана көчмөн маданияттын уюткусунан, ошол мезгилдеги элдердин карым- катнашынан жаралган маданият, бул байыркы кыргыз мамлекетинин өнүккөндүгүнүн далили.

Дүйнөдө кандай гана цивилизация болбосун анын өзүнүн түпкү тамыры жана бири- бирине таасир берип, салыштырмалуу негизде өнүктүрүүчү факторлору болот.Ошондуктан кыргыздар жана алардын маданияты байыркы Тянь- Шанда гун, усун, сактардан башталып, түрк, монголдордун маданий компоненттери менен жуурулушуп бүгүнкү кыргыз элинин маданиятынын негизин түзөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Баскаков Н.А. Тюркские языки. –М.: Изд.Восточной литературы, 1960,33- б.
2. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т. II.Б.: Фонд Сорос- Кыргызстан, 1998, 372-б.
3. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние Времена. –Алматы: «Жалын», 1998,II, 58-б.
4. Винник Д.Ф., Заурова Е.З. Историческая топография оседлых поселений Западного Тянь- Шаня // Кетмень- Тюбе: Археология и история. Фрунзе, 1977
- 5.Кыргыздардын улуттук маданияты.Бишкек- 2012, 110-б.
- 6.Кыргыз тарыхы энциклопедия.Бишкек-2003., 395-б.
- 7.Кыргызы. Исторические предания и легенды. Түзүүчүлөр: А: Газиев, С.А.Аристанова, В.М. Плоских. Б.,2003, 27-б.
8. Массон В.М. Древний Кыргызстан: Процессы культурогенеза и культурное наследие.-Б.; Илим,2003, с.30
9. Массон В.М. Древний Кыргызстан: Процессы культурогенеза и культурное наследие.-Б.; Илим, 2003,с.85
10. Урустанбеков Б., Чороев Т. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк.- Ф., КСЭнин Башкы редакциясы, 1990, 154-б.
11. Коч Кенан, Қазіргі таңдағы түркі халықтарының мәдени байланысы, II халықаралық түркі әлемі зерттеулері симпозиумы, 20-22 мамыр, Алматы, 2015. 157-162-б.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

ЛАКАЙЦЫ: НЕКОТОРЫЕ ЭТНО-КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЕ

Насриддин Назаров* Узбекистан

В данной статье рассматриваются некоторые аспекты в этнокультуре лакайской народности. Как одно из основных компонентов тюркского супер этноса, лакайцы имеют богатые традиции и этнические ценности, некоторые из них не имеют аналогов в других этнокультурах или отличающихся в деталях. Кроме того, этнонимов встречающихся у лакайцев способствует изучению и сопоставлению общих и особенных признаков в культуре тюркоязычных народов.

Ключевые слова: тюркские народы, лакайцы, этнические группы, народность, культура, обычаи, традиции, музыкальная культура, животноводства, этнические особенности.

LAKAYLAR: BAZI ETNOKÜLTÜREL GELİŞMELER

Nassridin Nazarov* Özbekistan

Bu makale Lakay halkının etno-kültürel özelliklerinin bazı yönlerini incelemektedir. Türk süper etnosunun ana bileşenlerinden biri olan Lakaylar'ın zengin gelenekleri ve etnik değerleri vardır. Bu geleneklerin ve değerlerin bazılarının diğer etno-kültürlerde benzerine rastlanmaz.

Ayrıca, Lakaylarda karşılaşılan etnik kökenler, Türk dili konuşan halkların kültüründeki ortak özelliklerin araştırılmasını ve karşılaştırılmasını kolaylaştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk halkları, Lakaylar, etnik gruplar, milliyet, kültür, gelenek, müzik kültürü, hayvancılık, etnik özellikler.

Тюркские народы состоят из похожих друг на друга, и в то же время отличающихся своеобразными обычаями, укладом жизни народностей и этнических групп. Эти народности и этнические группы не только обеспечивали целостность, естественную красоту и дух население суперэтноса, но и показывает разнообразности традиции в тюркском суперкультуре. Одной из таких народностей являются лакайцы проживающие в южном Таджикистане и северном Афганистане [3].

Лакайцы достигли определенных успехов в животноводстве, и в результате, вывели лошадей породы Лакайи [6] также они вывели сорт дынь Лакайи [7].

Однако больше всех прославить народ могут лишь его храбрые сыновья, созидательное творчество таких сыновей. Так, в начале XX столетия войска лакайцев во главе с Мухаммадом Ибрагимбеком лет десять прославляя свой народ храбро воевали против большевиков [1], [5].

Образцы прикладного искусства также служат фактором, определяющим культурный уровень народа. Мапремеч, жук чаригич, серпе, жук бети, айнахалта, богжама и другие швейные изделия обеспечивают пропаганду культуры лакайцев даже за пределов тюркских государств. Особенно, известны образцы этнокультуры как торлама, бостирма и шавдурак такие – национальные головные

**доктор политических наук, профессор, кафедра «Общественных наук» Института Художеств и дизайна им. Камолуддин Бехзада, г. Ташкент, Узбекистан*

**Prof. Dr., Tashkent, Özbekistan*

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

уборы лакайцев. Обычаи, традиции, неповторимый фольклор и своеобразный диалект лакайцев требуют систематических исследований.

У тюркоязычных народов Таджикистана, в частности и у лакайцев, особое внимание исторической традиции – знать своих поколений, осознавая свою принадлежность системе определенных родов. Родовое деление присущи, в основном, народам-животноводам, позже процесс оседания активно обеспечил общие аспекты. Лакайцы состоят из крупных этнических групп, которые, в свою очередь, разделяются на поколений и звеньев, иногда эти звенья состояли из ветвей.

Лакайской народность возникла как общественно-историческое, военно-политического единства четырех крупных этнических групп, и в процесса исторического развития обрела свое место и статус среди народов региона. Эсенходжа, Бадрахли, Байрам и Туртуул, объединившись, обеспечили процесс этнического развития лакайской народности.

1. Эсенходжа состоит из родов курдек, нарин, аксари, узден, туечи, кулбачче, мирзагул, алтмиш, малыш, кунтув, кулумбет, кармиш, муллабачче, надирбачче, яхшиликбачче, байкучкар.

2. Бадрахли являясь самым крупным, состоит из родов каттемерген, киччимерген, кизилбай, келекей, парча, жунус.

3. Байрам состоит из родов туртата, шакей, давет, чегене.

4. Туртуул состоит из родов учувул, суюндук, бурундук, чал, косе, гургуре.

Низшие ступени родов именовали ата, бала, небере, чебере, дубере и др., а предков – ата, чалата и т.д. В древности у лакайцев была традиция – знать семь своих предков. Смута начала прошлого века, войны с большевиками, этническая разрозненность, имевшая место в Афганистане и бывшем Союзе затмило данную грань национального менталитета. Но знание семи предков сохраняется среди некоторых представителей народности в качестве обязательной традиции.

Раньше в социокультурной жизни лакайцев ведущее место принадлежало охотничеству. Также особое внимание обращали породистых овец, которые эти аспекты явно наблюдаются в этнокультурном пространстве народности. По мнению специалистов, в разведение овца породы хисари есть и вклад лакайцев в этой сфере [2].

Образцы прикладного искусства лакайцев и некоторые их обычаи ценны как таинственные свидетели древней истории. Лакайцы во дворе вешали череп барана, хранили «карижилик», в их такая имели место кружевные узоры в виде рогов овец, все это свидетельствует о том, что они рассматривали органы овец как средство против всяких бед. Эти этнокультурные обычаи сформировавшиеся в течении веков, и заняли место в сознании и представлениях народа, являясь также этно-историческим подтверждением особого места представителей народности в развитии животноводства. Сохранившееся среди представителей народности «Топик ойин» также является свидетельством древнего прошлого, и ведущего места животноводства в этнокультурной жизни народа. В процессе игры «топик» в основном кость овцы передают товарищу, знакомому или напарнику, и востребуют в любое время обратно. Если тот, кто взял кость, покажет её при первом же требовании того, кто её отдал, он выигрывает, иначе проигрывает. Игра «топик» - резали барана, во время пира кому доставалась кость с костным мозгом, заявлял «кто возьмет эту кость, тому, кто выиграет, отдам барана». Претенденты даже дрались за кость. Два друга играя в кость в жаркий летний день, пошли купаться в озеро. Доплыли до середины озера, тот, что отдал другу кость, стал требовать её обратно. Друг достал изпод языка кость, и выиграл

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
TÜRK ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

барана. Выигрыш, в основном, резали, и устраивали пир для людей. Основным призом были теплые слова людей. О том, что эта игра древняя, и присуща тюркским народам писал Махмуд Кошгари, подтверждая о том, что некоторые люди носили кость даже в бане, и даже если там, с него требовали кость, её предъявляли [4].

Как известно, вышивание занимает важное место в быту лакайцев, является ярким образцом народных промыслов. В нем отражается эстетический мир представителей народности, а также их религиозные и светские представления. Образцы прикладного искусства лакайцев как илгич, напрамеч (мапрамеч), жук чаригич, изделия, вывешиваемые на дверях, такие (тюбетейки мальчиков, девочек, женщин и мужчин), айнахалта, чайхалта, вышивки для украшения юрты, серпе, жук бети и другие определяют их эстетический вкус, и как неотъемлемая часть этнокультурных и исторических ценностей - свидетельство древней истории народа. Умение прочесть эту историю, сравнивая общее и частное в вышивке тюркских народов, требует высокое мышление, развитый вкус и ясность ума. Так как, с 30 ноября по 31 декабря 2006 года в столице Узбекистана – Ташкенте проходила выставка образцов прикладного искусства лакайцев. Выставка была организована по инициативе арт-галереи «Карвон» при поддержке Программы по развитию культуры и искусства Швейцарии и республиканского объединения «Хунарманд». Эти аспекты также свидетельствует об артекультурной сущности лакайских вышивок.

Музыкальные инструменты как своеобразные аспекты этнокультуры свидетельствует об эстетической особенности народности. Традиционными музыкальными инструментами лакайцев являются бомбра, най, чанковуз и дап. Домбра имеет место у многих тюркоязычных народов и составляет важный пласт музыкальной культуры региона.

В формировании музыкальной культуры основную роль играла семья, где получали начальное музыкальное образование. Мужчины учились играть на домбре, женщины – на чанковузе и дап. Отец-мать, чалата-каттейене, братья-сестры-снохи мотивируя молодых учиться играть на инструментах, выполняли обязанности первого учителя. Далее «музыкант», получивший начальное образование в семье, овладевал данным ремеслом среди соседей и родственников, проявляя свои способности на соревнованиях в масштабах кишлака. Так совершенствовали музыкальные способности.

Най чабана (пастуха) имеет большое значение для животноводства, он отражает мечты и надежды чабана, определяет направление движения скота. Так, даже скот учился подчиняться мелодии музыки. Кроме того, с помощью ная чабан повествовал о том, в каких местах он находится, по нему ориентировался тот, кто нес ему еду, которой тесно свидетельствует место культурных аспектов в социальной жизни народности.

Кобиз, чанкобиз – губной музыкальный инструмент, изготовленный из дерева или жести, со струной из шерсти. Звучность его голоса зависит от движения пальцев и языка играющего. Раньше игра на кобизе была очень распространена, но сегодня данное занятие достаточно редко. На кобизе играли, в основном, женщины и девушки.

По словам людей старшего возраста, раньше на сайилах (массовых гуляньях) особенно весной женщины собирались на холмах и играли на чанковузе. Мать рассказывала, как её сестру выдали из кишлака Тавашар из Кизилмазарского района на другой берег Кизилсу (Сурхоб). Весной, из за невозможности перейти реку, сестры собирались на холме и играли на чанковузе, на том берегу сестра

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
TÜRK ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

узнав голос чанковуза, тоже выходила на холм, так родственницы на расстоянии семи-восьми километров общались посредством данного музыкального инструмента.

Раньше ни одну свадьбу нельзя было представить без саки или домбриста которое занимало видное место в культурном пространстве лакайцев. В последние годы из-за большого количества эстрадных групп, а также экономических сложностей свадьбы проходят, практически, без национальных мелодий. Занятие саки не стимулируется. Эти факторы оказывают отрицательное влияние на этномузыкальной традиции.

Лакайцы, наряду с общими с тюркоязычным населением, имеют и отличительные этнические особенности. Это требует постоянного, систематического и продолжительного исследования. В частности, устная история и устная народная творчества хорошо развита среди лакайцев, аксакалы рассказывают молодым о многом. Обращение внимание на данные аспекты особенно актуально и сегодня.

Использованная литература:

1. Абдуллаев К. От Синьцзяна до Хорасана: Из истории среднеазиатской эмиграции XX века. – Душанбе, «Ирфон», 2009. – Стр. 160-251;
2. Азаров С.Г., Бригис О.И. Овцеводство Таджикистана. – М., 1930. – С. 61.
3. Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы южного Таджикистана. – Сталинабад, 1954.
4. Кошгарий М. Девону луготит-турк. (Словарь тюркских наречий) узб. –Т.: Фан. 1960. С.198.
5. Назаров Н. Мухаммад Иброхимбек Лакай – Тошкент, ИФЕАК, 2006.
6. Хитенков Г.Г. , Локайская лошадь. Конские породы Средней Азии. – Москва – 1937.
7. Энциклопедияи хочагии кишлоки Тоҷикистон. Чилди якум. – Душанбе – 1989. Саҳ. – 477. (Энциклопедия сельского хозяйства Таджикистана. Первый том. – Душанбе, 1989. – Стр. – 477.)

ОБЩИЕ СЮЖЕТЫ ЛИРО-ЭПИЧЕСКИХ ПОЭМ ТЮРКСКОГО НАРОДА

Сапартаева Л. Е.* Казахстан

В статье рассматриваются типологические исследования лиро-эпические поэмы казахского народа. Труды известных ученых по фольклористике берется в основу исследования данного вопроса. В лиро-эпических произведениях казахского народа отражается быт, традиций, культура и эстетические мышления казахского народа в прошлых веках. Для многих зарубежных стран наша литература и искусство служат одним из главных источников сведений о жизни казахского народа в прошлом и в настоящем казахский фольклор и устный этап функционирования казахской словесности в значительной степени подготовили становление прозаических жанровых форм.

Национальные традиции подобны эстафете, передающей из века в век накопленное народами богатство художественного мастерства. Они обязательно включают и результаты взаимодействия, взаимообогащения национальных литератур. При этом ряд элементов в национальных традициях отмирает с течением времени в результате общественных перемен и развития национального характера народа.

Ключевые слова: лиро-эпос, фольклор, исторический и типологический подход, мифическая история, мотив, эпос, жанр, истоки, сказители, жырау, жыршы.

GENERAL PLOTS OF LYRIC-EPIC POEMS OF THE TURKIC PEOPLE OF THE PEOPLE

Liazzat Sapartaeva* Kazakhstan

For many foreign countries, our literature and art are one of the main sources of information about the life of the Kazakh people, about our past and present. Kazakh folklore and oral phase of the Kazakh literature largely prepared becoming prose genre forms. In this regard, traced the evolution narrativosti in folklore genres, their growth in peskazochnyh genres of Kazakh folklore, the dynamics of n lyric-epic genres tolgau and Dastan. This is an argument predomashshh origins Kazakh prose, in many ways paved the rapid formation of the Kazakh novel.

National traditions are similar to relay transmitted from age to age, the accumulated wealth of the peoples of artistic skill. They are sure to include the results of interaction, mutual enrichment of national literatures. A number of elements in the traditions dying out over time as a result of social change and development of the national character of the people.

Key words: liro-epic, folklore, historical and typological approach, mythical story, motive, epic. genre, sources, storytellers, bard, zhyrshy.

Түркі халқының асыл қазынасы, бай мұрасы не дегенде – эпостық және лиро-эпостық шығармаларды алдымен атай аламыз. Қазақ халқының және бірге

**Доцент кафедры казахского языка и литературы университета Болашақ, Казахстан, Кызыл Орда*

** Болашақ университетінің Қазақ әдебиеті және тіл кафедрасының доценті, Қызылорда қаласы, Қазақстан*

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

туысқан түркі халықтарына ортақ болып келетін эпостық жырлары мыңдаған жылдар бойы, бізге сақталып жетті. Эпостық шығармалардың бойынан халықтың қилы тарихын мәдениетін, эстетикалық ойлау ерекшеліктерін, дәстүрлерін көре аламыз.

Фольклортану ғылымы эпостық және лиро-эпостық шығармалардың туыстығын, ұқсастығын байқауда үш түрлі ұқсастық типін ерекше атайды [1, 35].

Біріншіден, халықтардың тарихи туыстығына, тектестігіне байланысты тарихи-генетикалық ұқсастық.

Екіншіден, ел мен елдің тарихи-мәдени қарым-қатынасы арқылы тарайтын ұқсас, үндес сюжеттер.

Үшіншіден, халықтардың шаруашылық кәсібінің, қоғамдық дамуының бірыңғай болып келуінен туындайтын тарихи –типологиялық ұқсастық.

Лиро-эпостық жырлардың қазақ халқындағы нұсқаларын басқа халықтарындағы осы тектес жырлармен салыстырып, олардың халықтық, фольклорлық негіздерін ашуға, қосылған жерлерін ажыратуға, сонымен бірге тарихи фактілер мен эпикалық ерекшелігінің ара қатынасын анықтауға мүмкіндік туады. Ғалымдар тарихи-типологиялық тәсілді фольклортануға әр саладан қозғау салатын, ұғымды әдіс деп қарайды [2, 230].

Қазақ фольклорын басқа халықтардың ауыз әдебиетімен салыстыру, ондағы ортақ нәрселерге баға беру XIX ғасырдың алғашқы кезеңінен басталды. Бірақ та, салыстыра зерттеу әр кезеңде әр түрлі сипат ала отырып, мақсаты да әр түрлі болды.

Зерттеуші ғалым Ш.Ибраев XIX ғасырдың 30 жылдары жарық көрген А.Левшиннің “Қырғыз- қазақ немесе қырғыз- қайсақ ордаларымен далаларының сиаттамасы ” деген еңбегінен осындай өзгешеліктерді байқап, ол жөнінде былай дейді: “ Зерттеуші өзінің қазақ фольклорына қатысты байқауларын арагідік ежелгі замандағы халықтар мен тайпалар туралы сақталған тарихи деректермен салыстырып отырады және ондай салыстырулар белгілі бір ой –пікірлерді қорытындылауға қызмет етеді.Қазақтың поэзиясы ертеде өмір сүрген халықтар мен тайпалардың фольклорымен сабақтас деген тұжырымға тоқтайды”. [3, 22].

Сонымен бірге салыстырмалы зерттеудің кейбір жаңа өзгешеліктерін қазақтың ұлы перзенті Шоқан Уәлиханов еңбектерінен көреміз.Шоқан зерттеулерінде ежелгі халықтардан римдіктер, скифтер, гректер, қытайлар секілді елдердің әдет-ғұрып, тұрмыс –тіршілігі, фольклоры туралы мәліметтер түркі-монғол халықтарының этнографиясымен, ауыз әдебиеті үлгілерімен әдемі салыстырылып отырған [4, 212]. Жалпы Шоқан қазақ халқының фольклорын дүние жүзі халықтарының мәдени-әдеби байланысын биік деңгейде тани білген.

Ш.Уәлихановтың салыстыру арқылы тұжырымдаған мәселесі, ол – қырғыздың әйгілі “Манас” эпосын көне грек эпосымен байланыстыра отырып, жыр бір халықтан екінші халыққа ауыспалы жүретін ұқсас сюжеттің жиынтығы емес, белгілі бір халықтың даму тарихында қалыптасатын, қоғамдық өмірімен, тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасып жатқан, тарихи қажеттіліктен туған көркемдік ойдың жемісі екенін байқап, келелі мәселе қозғайды.

Түркі халықтарының фольклоры, оның ішінде қазақ ауыз әдебиеті дегенде тілімізге алдымен академик В.В.Радлов есімі түседі. В.В. Радлов түркі халықтарының асыл мұраларын жинап, қазақ халқының поэзиясы қырғыз,Қырым мен Осман түрктері және Алтай мен Сибирь халықтарының байланысты екенін анықтады. Сонымен қатар Радлов қазақ халық поэзиясының көне бастауын іздеуге де із салды [5, 37].

Ғалым эпостың шығу тарихына тоқтала отырып, қырғыздың “Манасын”, гректің

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

“Илиадасымен”, финнің “Калеваласымен” салыстырады.

Жалпы аталған ғалымдардың еңбектері салыстырмалы тарихи зерттеудің бастамасы ғана еді. Белгілі бір жүйе қалыптаспады. Тек қана эпикалық шығармаларды салыстыру сюжет пен мотивтерді, сонымен бірге кейіпкерлердің ұқсастығына байланысты сыртқы мағыналық жақтан таныстыру орын алды. Ал олардың ішкі пішінін, жанрлық құрамын, айтылу типін, үлкенді-кішілі айырмашылығын, нақтылы атқарып тұрған қызметін, түр ерекшеліктерін нақты анықтауға мән бермеді.

Тарихи салыстырмалы зерттеудің теориясымен негізгі принциптерін анықтап, өз алдына пән етіп, зерттеу әдісі қылып қалыптастыруға еңбек еткен ғалым – В.М. Жирмунский болды. Ол 1958 жылы Дүниежүзі славян танушыларының жиналысына тарихи-типологиялық зерттеудің методикасы мен принциптерін халықаралық көлемде алғашқы рет көтерді. В.Жирмунский фольклорға қатысты тарихи салыстырмалы тәсілдердің бірнеше түрін атап өтеді: яғни салыстыру, тарихи - генетикалық (туыстық) салыстыру, мәдени бағытқа негізделген бір-бірінен ауысып алуды анықтайтын салыстыру және тарихи –типологиялық салыстыру [6, 75].

Қазақ фольклорында тарихи салыстырмалы зерттеулердің үш түрлі қолданылып келгенін атап айтуға болады.

Салыстырмалы зерттеуді профессор М. Ғабдуллин «Қобыланды жырының» нұсқаларын, Т.Сыдықов “Алпамыс батыр” жырының нұсқаларын, Н.С.Сирнова “Қыз Жібек” пен “Қамбар батырдың” версиясын, Н.Дүйсенбаев “Қозы-Көрпеш – Баян сұлу” жырының вариантын салыстырып, өз еңбектерін жариялаудан көруге болады.

Тарихи салыстырмалы зерттеудің келесі түрі – тарихи-генетикалық, яғни тарихи-туыстық зерттеу әдісі. Мұндағы негізгі мәселе халықтардың туыстық тегіне, тарихи тамырластығына байланысты.

Қазіргі түркітану ғылымында түркі халықтары тілінің тарихын зерттеудің қандай қасиеті болса, түркі тектес халықтардың ауыз әдебиетін зерттеу де сондай қажеттілік тудырып отыр.

Тарихи туыстық тегіне қарап бір өлкеде тұратын елдердің ауыз әдебиетіндегі ортақ заңдылықтарды анықтау славян, балкан халықтарының эпосын зерттеген В.Жирмунский, В.Виноградов, В.Чичеров, Б.Путилов, В.Гацак, тағы басқа еңбектерінде оның ғылыми терең шешімін тапты.

Салыстырмалы зерттеудің келесі тәсілі – ел мен елдің, халық пен халықтың бір-бірімен араласып, қарым-қатынас жасауынан пайда болған байланыстарды зерттейді.

Түркі халықтары фольклорын салыстырмалы типологиялық тұрғыдан зеттеп талдау үшін, ең алдымен, оның негізгі аспектілерін анықтап, ажыратып алу керек те, екіншіден, сол зерттеу барысында терминдердің мағынасын ашып, жетілдіру қажет. Өйткені фольклортану ғылымында терминдерді бір-бірінен ажыратып, нақтылы дәл мағынасын тауып, тұрақтандыру міндет. Бұл жөнінде “әр терминнің өз түсінігін анықтап, оның тегі мен түрлерін, сапалық ерекшеліктерін ажырату үшін, термин жүйесінің біртіндеп жетілуіне қажетті тәжірибие мен тәсілдердің маңызы зор” дейді Б.Путилов [7, 11].

Халқымыздың ауыз әдебиетінде ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып, ғасырлар өткен сайын ұлылығын асыра түсіріп келе жатқан асыл мұраларымыздың бірі – лиро-эпос жырлар.

Бір жағынан, лирикалық, сыршылдық сарыны бар, екінші жағынан, оқиғалы болып, эпосқа тән сипатқа ие болатын шығарма түрі. Ғашықтық жырлардың

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

мазмұны халқымыздың ертедегі жалпы әдет-ғұрпына, үйлену салтына байланысты өмірге келген.

Ә.Қоңыратбаев батырлық жырлармен ғашықтық жырлардың жанр ерекшеліктерін қорытындылай келіп, он екі айырмашылығын нақтылап көрсетеді [8, 9].

“Қозы Көрпеш-Баян сұлу”, “Қыз жібек” нұсқаларын салыстыра зерттеп, бұл шығармалардың қазақ және басқа түркі халықтарында алатын орнының маңыздылығын айқындау фольклористика ғылымының алдында тұрған негізгі мәселенің бірі.

“Қыз Жібек” жырының сюжеті “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” жырынан беріде, шамамен, XVII ғасырда пайда болған делінеді. “Қыз Жібек” жыры қазақ халқының төл мұрасы болса да, оның көптеген бір-біріне ұқсамайтын нұсқалары бар. Ең негізгі деп алынатын “Қыз Жібек” жырының халық арасына кең тараған нұсқасы мен 1887 жылғы Мұсабай нұсқасы тереңірек қарастырылып, олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтары баршылық. “Қыз Жібек” жыры қазақтың төл туындысы десек те, көршілес жатқан қырғыз, қарақалпақ туыстарымызға тарап үлгірген екен. Жыр бертін келе пайда болса да, ақын-жырауларымыздың арқасында өзінің жан сұлулығын көрсететін лиро-эпостық шығарманың інжу-маржанына айналғанымен қатар, қазақтың өткен тарихын анық бере алатынымен құнды екенін баса айта аламыз. Барлық нұсқасы да қазақтың тарихын шынайы түрде бере алған.

Қазақ фольклорында жырдың классикалық эпостық деңгейге көтеріліп, көркем туындыға айналу себептері көп. Әр халықтың өзіндік ерекшелігін, салт-дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін көрсететін шағын бөлшектерді, адамдардың мінез-құлқын бейнелейтін психологиялық иірімдерді жырда кеңінен пайдаланып отырған.

Жырдың нұсқасында әр түрлі болып кездесетін мифтік сарындар, аңыз-әңгімелер, әр алуан сюжеттер мен мотивтер, эпосқа тән элементтерді салыстыру барысында, тарихи-типологиялық байланыстың ең бірінші кезекте, туысқандыққа негізделген тарихи-генетикалық, ал онан соң қоғамдық дамудың ортақтастығы және көршілестік қарым-қатынастар барысында пайда болғандығын пайымдауға болады. Әсіресе, мифтер мен аңыздардан түркі халықтарының түп- төркіні аңғарылса, эпостық элементтер мәдени қарым-қатынастар мен көршілестіктің нәтижесі екендігін байқатады.

Қазақ халқының бай ауыз әдебиеті нұсқалары ішіндегі ең бір асыл да көркем үлгі – “Қыз жібек” жыры. Бұл шығарманың бізге жеткен нұсқалары онша көп емес. Болғаны үшеу ғана. Көптеген мәліметтерге қарағанда “Қыз жібек” жырының негізгі айтушыларының бірі Мұсабай жырау деп айтады. Бірақ ел арасына кеңінен тарап, әйгілі болған нұсқасы Жүсіпбек қожа Шайхұлисламұлының қаншама рет жариялаған “Қыз жібек” хикаясы атты жыры.

Жалпы, “Қыз Жібек” жырының таралу шегі неге аз дегенде фолклортанушы ғалым Ы.Дүйсенбаев бірнеше себептерін атап өтеді.

Біріншісі. “Қыз Жібек” көне жыр емес әрі кетсе, XVII ғасырдың шамасында шыққан, яғни оның көбірек тамыр жоюына мүмкіндік болмай қалған.

Екіншісі. Ел арасына кезінде мол тараған бұл поэманың нұсқалары сақталмай, көпшілігі біздің заманға келіп жетпеген.

“Қыз Жібек” жырының түбі қайдан, кімнен шықты дегенде, бір зерттеушілер жырды Орта жүз ашамайлы Керей Сегіз сері Баһрамұлы Шақшақов (1818-1854) деп көрсетіп, дәлелдеулер көрсетеді.

Ғалым С.Садырбаев 1985 жылы Қырғызстанның Ғылым Академиясы қолжазбалар бөлімінен “Қыз Жібек” жырының Тәжікстанның Жергетел ауданында тұратын

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

кыргыз ағайындардың айтуынан жазып алынған бір нұсқасына жолыққанын айтады. [9, 187-192] 1890 жылы жыр алыбы Жамбыл Жабаев Тоқмақ жерінде, кыргыз елінде екі жыл тұрған екен. Жырды жырлаушы Сұлтанов Кедейхан деген манасшының атасы Алыбаймен дос болады. Екеуі бірге жүріп, ел арасындағы той-тамашаға қатынасқан. Осындай үлкен жиындарды Жамбыл қазақ елінің “Қыз Жібек” деген жырын жырлаған, ал Алыбай сол жырды Жамбылдың айтуынан жаттап алып, оны кыргыз арасына кең таратқан. С.Садырбаев жырдың кыргызша қырық сегіз беттік қолжазбасын алып, кыргыз әдебиетшілерінің көмегімен қазақшаға аударылуына себеп болады. Бүгінде ол қолжазба Жамбылдың Мемлекеттік әдеби музейінің ғылыми қорында сақталынып тұр екен.

Жамбылдың жырлауымен кыргыз еліне тараған “Қыз Жібек” жырының кыргызша нұсқасында Сансызбайдың батырлық, ерлік намыстары ерекше көрсетіледі.

Кейбір жыршылар Жібектің соңғы өмірін “аға өлсе – іні мұра” деген әмеңгерлік жолмен шешеді. Бұл Жүсіпбек Шайхұлисламовтың Қазан қаласында жариялаған нұсқасында жиірек кездеседі. Кейбір нұсқасында Жібек қалмақ ханының тұтқынынан құтылып шыққандығы айтылады, ал Сансызбай мен Жібектің қарым-қатынасын әдеппен, сыпайыгершілікпен шектейді. Мәселен, Жамбыл Жабаев жырлаған кыргыз жыршысы Сұлтанов Кедейханның айтуымен біз жазып алған “Қыз Жібек” жырында қалмақтың ханы Хорум (қазақша - Қорен) алысқа ұзап кеткен Жібектің ізіне түсіп, Сансызбайларды жарты жолда қуып жетеді. Жекпе-жекте Қоренді Сансызбай өлтіреді.

Ал, Тәжікстан республикасында тұратын кыргыз бауырлардың айтуынан жазып алынған шағын нұсқада Төлеген мен Жібек қосылып, үш күн, үш түн той болды деп бітіреді.

Негізінде Сансызбайға Жібек қосылды ма, жоқ па дегенде, жыршылар екі түрлі аңыз айтады. Бірі – Қыз Жібек пен Сансызбай қосылған жоқ, тек ұзақ жолдың үстінде бара жатыр десе; екінші бір жыршылар: “еліне аман келді, қырық күндей той қылып, Сансызбай Жібекті алды” деп екеуін бақытқа жеткізуге тырысады. Мұның бірнеше себебі бар: біріншіден тыңдаушыны Жібектің бақытсыздығымен әбден шаршаттым ғой, жырдың соңын қуаныш пен тоймен аяқтайыншы деген тәсілден туған жыршының өзіндік әдісі; екіншіден – несі бар, Қыз Жібек басқалар үшін аспандағы жарық жұлдыз болса да, халықтың әдет-ғұрып заңына бағынады, соған көнеді деген салт сезіледі.

“Қыз Жібек” жырының бір нұсқасы Қытайдағы Шыңжаң қазақтарында сақталған екен. Осы нұсқа 1985 жылы Үрімші қаласындағы “Жастар” баспасынан жарық көрген “Қазақтың ғашықтық жыры” атты төрт томдық еңбектің бірінші кітабында жарияланған. Жыр Алтай аймағының тұрғыны Шерияздан Солтанбайұлының айтуымен жазылып алынған.

“Қыз Жібек” жырының халық арасына тараған нұсқасымен Мәскеудің тарихи музейінде сақталған Мұсабай жыраудың айтуымен жазалып алынған, кейіннен Мұхтар Әуезов пен Н.С. Смирнованың редакциялауымен жарық көрген нұсқа.

Фольклорлық шығармалардың қай-қайсысын алсақ та, оның шыққан дәуірі осындай еді деп, дәл көрсету мүмкін емес. “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” жырына қарағанда төл мұрамыз саналатын “Қыз Жібек” жырының бойындағы оқиғаларға байланысты, оның шыққан дәуірін шамамен топшылай аламыз.

“Тарих – шындықтың айнасы” дейді. Сол шындықты берудің әдіс-тәсілдері әр түрлі десек, өткен тарихты есте қалдырудың жолын түркі халықтар көбіне асыл сөзбен кестелеп, ғажайып бейнелермен әсерлеп жеткізген. “Қыз Жібек”, “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” жырларының құндылығы да сол ғасырлар бойы қалыптасқан

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

халықтың көркем ойлау жүйесін жан-жақты көрсете алуында. Бұл бай эпостарымыздың түрлі салалары мен дәуірленуін әлі де толық анықтап, жіліктеп танып біткеніміз жоқ. Сол себепті де жырдың түркі халықтарындағы нұсқаларын кеңінен талғап қарау ғана ғылыми қорытындығы келуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Бердібаев Р. Эпос мұрасы. – “Білім”. – Алматы, 1997. – 230 б.
2. Жирмунский В. Народный героический эпос: Сравнительно-исторические очерки. – М-Л, 1962. – 75 с.
3. Ибраев Ш. Салыстырмалы және жүйелі зерттеудің мәселелері. – Алматы, 1987. – 226.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1960. – 37 б.
5. Қоңыратбаев Ә. Қазақтың “Қозы Көрпеш” жыры туралы. – Алматы, 1959. – 231 б.
6. Садырбаев С. Тарихи-генетикалық сюжеттер. “Қыз Жібек” жырының қазақша-қырғызша нұсқасы. // Жұлдыз. – 1990. – №3. – 187-192 б.
7. Путилов Б. Аталған еңбек. – Ленинград, 1976. – 11 с.
8. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы, 1985.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ
РЕГУЛИРУЮЩАЯ ФУНКЦИЯ ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Бахрамжанова Нилуфар Махамаджановна*

Аннотация: На каждом этапе своего развития общество нуждается в особых социальных механизмах, функции которых заключаются в регулировании общественных отношений и поведения субъектов, охране социального порядка. Регулирование поведения субъекта – это, во-первых, дать ему возможность выполнять определенные действия, во-вторых, заставить отказаться от осуждаемого обществом поведения, способствовать исправлению неправильных поступков разными методами. Такое регулирование достигается сложным взаимодействием специальных средств и методов.

Ключевые слова: нравственность, кризис, ценности, молодежь, социальная, экономика, уровень, личность, регулирования.

REGULATORY FUNCTION OF MORAL VALUES

Bahramjanova Nilufar Mahamadjanovna*

Abstract: at each stage of its development, society needs special social mechanisms, the functions of which are to regulate social relations and the behavior of subjects, the protection of social order. Regulation of the behavior of the subject is, first, to give him the opportunity to perform certain actions, and secondly, to force to abandon the behavior condemned by society, to contribute to the correction of wrong actions by different methods. Such regulation is achieved by a complex interaction of special tools and methods.

Key words: morality, crisis, values, youth, social, economy, level, personality, regulation.

Наше сложное и тревожное время принесло во все области социально-экономической и духовной жизни общества множество проблем. Во время социально-экономического и духовного кризиса происходит ломка стереотипов как на уровне социальных групп, так и личности[1]. По данным социологов, современное поколение кыргызской молодежи в последние десятилетия по основным показателям социального, духовного и физического развития заметно уступает предыдущим; у них больше проблем со здоровьем; многие из них отстают в умственном развитии, равнодушно относятся к общественной деятельности; в большей мере им присуще отчуждение. Эти и многие другие негативные явления есть следствие влияния на молодежь новых социальных структур и процессов: большой и малый бизнес, коммерциализация общества, новые экономические отношения, увеличение информационных потоков и др. К сожалению, эти процессы оказывают влияние не только на подростков, но и на детей 6-10-летнего возраста; у них чаще проявляется жестокость, эгоизм, индивидуализм. Резко возросла детская и подростковая преступность, получило распространение наркомания.

В современном Кыргызстане все сильнее осознается понижение уровня нравственности у молодежи, связанное со сменой ценностных ориентаций людей

*Ошский технологический университет, "Управление бизнесом и социальная работа"
ст. prep. nili_56@bk.ru

*Osh technological University, "business Management and social work" art. prep. nili_56@bk.ru

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

под влиянием различных обстоятельств, в том числе и экономической неустроенности. Философы, социологи, политологи отмечают, что в стране складывается новая морально-нравственная атмосфера, идет переоценка ценностей, их творческое переосмысление, развернулись дискуссии о путях преобразований в экономике, социальной и духовной сферах. Любая стратегия, определяющая на длительный срок пути формирования общественных явлений и процессов, их углубление и совершенствование, имплицитно вырабатывает критерии и нормативы аксиологического класса. В этой связи приобретает особое значение ценностные ориентации молодежи[2].

Духовные ценности всегда выступали в качестве идеала, к которому стремились лучшие представители человечества. Становление человека предполагает не только развитие его умственных возможностей, но и усвоение системы общечеловеческих ценностей, составляющих основу его культуры. Вопрос о внедрении этих ценностей в образовательный процесс имеет большое социальное значение. От его успешного решения во многом зависят перспективы гуманизации образования, смысл которой состоит в том, чтобы обеспечить сознательный выбор личностью духовных ценностей и развить на их основе устойчивую, непротиворечивую, индивидуальную систему ценностных ориентаций.

В условиях современной глобализации, а также в углубляющемся процессе формирования демократического, правового государства все большую актуальность получают задачи исследования роли нормативной регуляции общественны отношений и поведения людей, изучения возможностей повышения оптимальности нормативных методов управления, возрастания роли ценностей процессе формирования и воспитания личности, активизации интеллектуального и духовного потенциала общества. Философское исследование нравственных ценностей помогает осознанию их имманентной сущности как регулятора общественных отношений и роли этого феномена в объективной реальности.

Данная проблема тесно связана с управлением социума и обеспечивает необходимые условия для нормального функционирования общественного организма.

Ценности служат основным элементом, формирующим внутренние механизмы саморегулирования, организации деятельности и поведения субъектов, восприятия и передачи опыта прежних поколений. Ценности – необходимое условие формирования всесторонне развитой гармоничной личности[3].

Глубокие цивилизационные преобразования, происходящие в современной Кыргызской Республике возможны лишь при сохранении таких ориентиров, как демократия и рынок. Однако переход к рыночным отношениям сопровождается, как и в эпоху акынов-заманистов, сменой ценностных ориентиров. Все вышесказанное и определяет актуальность исследуемой нами проблемы, позволяя сделать вывод о необходимости дальнейшего как теоретического осмысления вопроса о сущности, месте и роли нравственных ценностей, так и более активном комплексном использовании всего арсенала ценностей в практике формирования научного мировоззрения, в том числе всего процесса образования и воспитания.

Моральные нормы в первую очередь служат как способ регуляции поведения субъекта. В нравственном освоении реальности субъект делит все социальные явления на такие две группы, как «добро» и «зло», т.е. с помощью этих двух категорий оцениваются все социальные явления. Познавательная функция моральных норм в определенной степени вытекает из ее ценностной функции. Историческое развитие моральных норм можно рассматривать как поиск

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

перспективных путей достойного общественного поведения.

Механизм морального развития заключается в следующем: практика поведения постепенно находит оптимальные образцы и они формируются как моральный кодекс или официальная нравственная система. Моральные нормы изменяются по мере развития социально-экономических отношений.

Моральные нормы родового строя рассматривали равенство основным правилом жизни, и эта социальная основа обязательно включала в себя и нравственный смысл: родовой коллектив как единая семья не знал столкновений, конфликтов, чего не позволяли и вековые традиции, обычаи.

Список использованных литературы

1. Акмолдоева Ш.Б., Ниязова Ж.К. Этикет кыргызов. – Бишкек, 2005.
2. Анисимов С. Ценности реальные и мнимые. – М.: Мысль, 1970. – 183 с.
3. Базарбаев Э. Ш. Правовое сознание кыргызов. – Ош, 2002.
4. Баландина О.В. Познание и нравственные ценности в процессе обучения // Формирование нравственной и эстетической культуры студентов. – Смоленск, 1990.
5. Валеев Д.Ж. Происхождение морали. – Саратов, 1981.
6. Васильев Ю.С. Взаимодействие права и морали. – М., 1996.

ЭПИЧЕСКИЕ СКАЗИТЕЛИ ТЮРКСКОГО НАРОДА

А. С. Бұлдыбай* Казахстан

Создателями, носителями и исполнителями одного из видов богатейшего фольклорного наследия – являются узаны, баксы, жырау, жыршы, киссашы, термеші. Очевидно, никто не будет отрицать огромной роли сказителей в сохранении, формировании и передаче из поколения в поколение эпических произведений, имеющих всемирное значение. В них сконцентрированы многовековая история и культура народа. Исследование происхождения названных фольклорных типов, более точный анализ их функций в словесном искусстве, раскрытие внутренних закономерностей их эволюции должно способствовать решению различных проблем казахского эпоса.

Ключевые слова: фольклор, жыршы, жырау, фольклорное наследие, эпос, термеші.

TYPOLOGY EPIC STORYTELLERS TURKIC PEOPLE

A.S. Buldybay Kazakhstan

The creators, bearers and performers of one species rich folklore heritage - are uzany, bucks, zhyrau zhyrshy, kissashy, termeshi. Obviously, no one will deny the enormous role of storytellers in the conservation, generation and transmission from generation to generation, the epic works of worldwide importance. They concentrated the centuries-old history and culture of the people. Study the origin of these types of folklore, a more detailed analysis of their functions, verbal art, disclosure of the internal laws of their evolution should contribute to the solution of various problems of the Kazakh epos.

Key words: folklore, zhyrshy, bard, folk heritage, epic, termeshi.

Создателями, носителями и исполнителями одного из видов богатейшего фольклорного наследия являются узаны, баксы, жырау, жыршы, киссашы, термеші. Очевидно, никто не будет отрицать огромной роли сказителей в сохранении, формировании и передаче из поколения в поколение эпических произведений, имеющих всемирное значение. В них сконцентрированы многовековая история и культура народа. Исследование происхождения названных фольклорных типов, более точный анализ их функций в словесном искусстве, раскрытие внутренних закономерностей их эволюции должно способствовать решению различных проблем казахского эпоса. А.Формозов, который занимается специально выяснением древних представителей фольклорных типов, подчеркивает: «Не зная истоки каждого явления, невозможно знать его внутреннюю структуру. Значит, для правильного понимания роли всего искусства в жизни общества, мы обязаны подробно исследовать его проявление в древнем мире» [1, с.32].

Одна из основных причин терминологической путаницы и неясности мнений о функциях фольклорных типов заключается в том, что в одном фольклорном типе нередко бывают сконцентрированы качества, которые одновременно могут быть присущи целому ряду создателей и носителей эпоса. А исследователи хотят видеть в каждом типе лишь одну какую-нибудь черту. Так, акын-жырау представляет собой самостоятельную творческую личность, но его можно рассматривать и как один из типов эпических сказителей-исполнителей песен,

*д.ф.н., профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, Алматы. anarbay50@mail.ru

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

толгау и терме. Р. Бердибаев [2, с.26] точно подмечает одну из черт, присущую фольклорным типам. Он пишет, что проблемой, заслуживающей внимания, является следующая: жыршы в свой ранний период были многогранными представителями искусства. Вторым признаком их многогранности является синкретизм. Самом деле, сказитель должен уметь создавать песни (быть акыном или жырау), исполнителем (жыршы), овладеть музыкальным искусством (күйши), обладать красивым, приятным голосом (быть певцом), уметь донести песню до слушателей при помощи мимики (иметь артистические данные), сочинять, создавать мотивы (быть композитором), выразительно декламировать прозаические вставки в стихотворных текстах или сам текст, который исполняется непосредственно перед эпической песней (обладать ораторскими способностями), а также хорошо знать историю развития и особенности жанра. Не обладая всеми качествами, невозможно было сохранить в веках, в устной форме, в памяти поистине необъятное число, эпических произведений.

Вторая причина возникновения, особенно в последнее время, разноречивых высказываний о типах жыршы, жырау и термеши в том, что именно сейчас появились представители искусства, функция которых не совсем соответствует той роли, которую они играли когда-то в прошлом. Например, многих термеши в настоящее время называют жырау, когда их нельзя назвать представителями индивидуальной поэзии, даже жыршы - исполнителями. Сейчас именуют термеши тех певцов, которые исполняют песни под определенный напев, т.е. песенников. Если не учитывать этого второго фактора, то по отношению к перечисленным ранее представителям сказительского искусства, это будет неверным. Сыр-Дарьинские термеши называют себя жырау, потому что они довольно хорошо усвоили традиционные эпические напевы Жиенбая, Базара, Сарсенбая, Нуртугана и Нартая. Некоторые из них исполняют даже одну - две части дастана «Короглы». А если говорить про настоящих, подлинных жырау, то необходимо учитывать, что они не только исполняли многочисленные эпические произведения, но и были импровизаторами, которые могли включить в произведение новые сюжетные ходы. Они создавали толгау и терме, нередко участвовали айтысах.

Следует сказать и о том что, те, кто исполняя пять - шесть коротких толгау и терме, называют себя жырау, вносят тем самым путаницу в определение типов сказителей. Подобное можно встретить и в Аркинских и Джетысуйских традициях сказительства. Исполняя толгау, терме и эпические песни под напев лирической песни они называют себя жыршы и термеши, но народ не воспринимает этого.

Прежде всего необходимо решить следующие вопросы: какие фольклорные типы в истории нашего народа были непосредственно связаны с созданием эпических песен, их исполнением и развитием; а какие из них способствовали передаче их из поколения в поколение, какие изменения претерпели функции этих фольклорных типов в связи с историческим развитием.

В качестве первых создателей и носителей эпических произведений можно называть узанов. Первые данные об узанах встречаются в трудах А. Маргулана, который он пишет, что в историческую эпоху Коркыта на Сыр-Дарье, населенный огузско-кипчакскими племенами, жил гениальный старец, выходец из народа, советчик, превосходный акын (узан), который мог предвосхитить и предсказать будущее. [3, с.11] Затем А. Кобыратбаев приводит точные сведения об этих фольклорных типах. «В песнях деда Коркыта огузско-кипчакские племена называют сказителей эпоса «узанами». Это примерно IX-X века. Первым узаном

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

огузов был Коркыт. В те времена песня исполнялась лишь под аккомпонемент кобыза, в музыкальном размере кюя» [4, с.65]. О непосредственной творческой связи произведений Коркыта с эпическими песнями наряду с этим свидетельствуют его собственные сочинения. Узаны не только создавали песни и исполняли их. Они усвоили такие качества, как способность предсказать будущее, дать разумные советы, наставлять людей на путь истины.

Данные о происхождении этого термина можно найти в трудах русских ученых - ориенталистов. А. Боровков пишет: «Этим словом называется по-тюркски разряд людей, играющих на тамбуре, поющих песни и сказывающих огузнаме»; «аузан – название класса людей или племени, которые, играя на гитаре (ташбуре), поют песни и читают предсказания». О связи термина «узан» с эпическими песнями огузских племен говорит В. Бартольд, основываясь на данных словаря ХУІІ века «Шуурыга»: «У народов огузского происхождения мудрые изречения и эпические былины в древности одинаково назывались огузнаме, а исполняющего эти былины именовали узанами». Впоследствии термин «узан» вместе с культурой образовавших казахский народ племен перешел в казахское устно-поэтическое творчество. Слово «узан» до сих пор в этом значении используется в азербайджанском фольклоре и наряду с термином «ашыг» означает сказителей крупных эпических произведений. Огузских жырау, которые исполняли большие эпические произведения каракалпакского народа Е. Жубанов называет узанами, то есть жырау.

Второй фольклорный тип, который исследователи также связывают с исполнением эпических песен – это баксы. О происхождении данного слова имеются разные точки зрения. Е. Турсынов пишет: «В казахском языке слово «баксы» используется в двух значениях: первое связано с искусством слова, сказительством, второе означает - ясновидящий, врачеватель, гений, шаман [5, с. 56]. О связи Коркыта с искусством баксы писал в свое время Ш. Валиханов: «...все это сопровождается игрою на кобызе, инструменте, принадлежавшем Коркыту, и пением, которое называется сарын» [6, с.21]. Б. Кенжебаев подчеркивает многогранность дарования баксы. Он пишет, что они и жырышы, и кюйши, и врачеватели, ясновидящие. Впоследствии баксы сохранились у казахского народа лишь в качестве ясновидящих и врачевателей, а у узбеков, туркмен и каракалпаков баксы до сих пор связаны с искусством слова. Невозможно точно определить как длительно выступали они в роли эпических сказителей. Если основываться на материалах А. Коныратбаева, то баксы - сказители тюрко - монгольских племен были связаны с искусством слова в X - ХУ вв. Узаны и баксы, дополняя друг друга, долго бок о бок развивали искусство слова. В работах А. Коныратбаева можно найти и более точные сведения о функциях баксы, которую они выполняли в последующую эпоху: «В ХУ-ХУІІІ вв. жырау «отпочковываются» от баксы. Если уделом баксы стали лишь культовые песни, то жырау всецело повернулись к гражданской поэзии» [4, с.65]. И, в самом деле, нет материалов о том, что баксы после ХУ в. были сказителями. Кроме Коркыта, до нас не дошло ни одного имени сказителя/ баксы/. Но в народной среде до сих пор сохранились многочисленные баксы/ врачеватели/ предсказатели, ясновидящие, баксы/ кобызши/, баксы в религиозном значении слова. К. Айымбетов приводит один любопытный факт появления у каракалпакских баксы сказительских качеств: «Сказители/баксы/ появились у каракалпаков позднее. Их репертуар был шире, чем у жырау»» [7, с.88]. Исследователь относит возникновение у них сказительских качеств к более поздней эпохе. Сказителей героических песен называет каракалпакский народ

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

жырау, а сказителей лиро-эпических произведений - баксы.

Особого внимания заслуживает тот факт, что баксы всесторонне используют магическую и художественную силу слова. Об этом писал еще А. Веселовский: «На ранних стадиях развития человеческого общества народная поэзия тесно связана с магическим образом, которым родовой коллектив стремится обеспечить себе благополучие в войне, охоте или коллективных трудовых процессах. Отсюда вера в магическую силу песни и обычное в первобытном обществе совмещение профессий певца и колдуна-шамана». У различных тюркоязычных народов термин «баксы» используется в разных значениях. Например, если у ногайцев слово «баксы» употребляется в значении музыкант, мастер искусства, то туркмены словом «бахши» называют профессионального певца; они подчеркивают, что музыкальное дарование у них переходит от отца к сыну. Конечно, сказители - баксы специально «проходят» народную школу обучения этому виду искусства. У туркмен словом «бахши» называют только певцов и музыкантов, которые заучили уже готовые произведения, а сказителей-импровизаторов именуют «шаиир» [8, с.102]

Еще один тип эпических сказителей - это жырау. Л. Будагов, Е. Исмаилов, Н. Смирнова связывают происхождение этого слова с «жыр», «жырламак». В словаре В. Радлова такие слова, как «йыр», «йырлыжы», «йырла», «жырау», «жыраушы» употребляется как сказители.

В тюркском словаре Махмуда Кашгари «Дивани лугат-ат турк» (XI в.) пишет, что обычно тюрки называют «йырагу» тех, кто сам сочиняет песни. При изучении старинных документов и исторических материалов можно ясно увидеть, что жырау, как и баксы, выполняли различную функцию. Они создавали произведения, были советчиками, главой войска, сказителями. Если у баксы в пору их расцвета преобладали качества врачей-лечителей и ясновидящих, то у жырау - качества, более связанные с искусством слова. Они были в большей мере импровизаторами, советчиками и мудрецами. Следует отметить, что в искусстве слова они выполняли две функции. Благодаря импровизаторским способностям они создавали толгау, выражали в них народную точку зрения, мнение общества. Кроме того, они сочинили героические песни в честь известных людей своего времени (впоследствии на основе этих произведений были сформированы эпические песни). Жырау были также исполнителями эпических произведений. В начальной стадии жырау процесса придавалось большее значение индивидуальной поэзии. А. Маргулан подчеркивает, что жырау в своей натуре не акыны, это мудрецы, советники, исполнители толгау. Это гении, мыслители, которые в трудные для народа дни выступают со словами одобрения и поддержки. Они и воспитатели, и наставники. Жырау - главы родов, аксакалы, печальники чаяний и ожиданий народных. Они выступают с импровизацией толгау, в которой призывают народ к дружбе, единению, призывают дать отпор врагу.

О роли жырау и о жанровых особенностях М. Ауэзова пишет: «У жырау в отличие от акынов и жырышы имеют свои специфические жанры. В задачи и обязанности жырау не входит воспевание всего. В поле их зрения лишь критика своего времени, предвосхищение века, эпохи, а также повествование об исторических событиях и их оценка. В большинстве своем они и жырау, и бии. И, в самом деле, исследователи творчества представителей индивидуальной поэзии, подчеркивают, что первоначально жырау сами создавали песни и толгау [9, с.25]. Ч. Валиханов отмечает, что родоначальником жырау, прозванных в свое время узанами, баксы и жырау, в эпоху после Коркыта был Асанкайгы (XV в.).

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Представители этого типа жырау - импровизаторы. Их творчество как представителей индивидуальной поэзии довольно подробно рассматривается в трудах фольклористов. Эти жырау наряду с искусством слова сумели сохранить в себе пришедшие к ним от баксы качества - давать мудрые советы и предсказывать будущее. Они усвоили и новые функции - быть предводителем войска, главой рода, биями. Хотя жырау, которые уделяли особое внимание созданию песен, оттеснили на второй план идущее с древних времен формирование эпического мира, исполнение эпических произведений и их популяризацию, но не забыли его совсем. Об этом хорошо сказал М. Магауин, исследовавший особенности индивидуальной поэзии жырау: «Вместе с тем Казтуган - эпический поэт. В некоторых произведениях ногайлинского периода замечается влияние поэзии Казтугана. С этой точки зрения, Казтуган - один из первых создателей казахского эпоса. Он подчеркивает: «Мы не знаем, в какой мере был создателем эпоса Бухар жырау. Судя по некоторым произведениям, жырау имел непосредственное отношение к созданию эпических песен о батырах ХУІІ в. и об Аблае. После ХУІІ в. у жырау стали постепенно угасать черты индивидуального творчества. Вместо этого усилилось другое их качество - эпическое сказительство. Причину этого исследователь видит в том, что «жырау были представителями древнего патриархального общества. Поэтому, когда родовое казахское общество стало терять свои первоначальные особенности, и жырау стали сходиться с арены». [10, с.78] Однако автор сводит на нет тот факт, что жырау сохранились в дальнейшем в качестве эпических сказителей, и говорить о том, что после Бухара - жырау нельзя называть других жырау создателем эпических песен и исполнителей. Это, очевидно, односторонний подход исследователя к сущности сказительского искусства. На самом деле, в этот период и после слово «жырау» использовалось для обозначения эпических сказителей.

Традиции эпического сказительства, которые в ранний период сформировались благодаря узанам и баксы, теперь получили особый расцвет, т.к. такие крупные творческие личности как жырау влились в искусство слова. Эволюцию этого процесса раскрыла Н. Смирнова: «Позднее, ХІХ в., жырау из вещего мудрого певца превращается в сказителя» [11, с.125]. Они унаследовали от прежней традиции жырау только искусство слова и оставили другие свои качества (способность к ясновидению, быть предводителем войска, советчиком-мудрецом - каждую в отдельности) другим фольклорным типам.

Начиная с ХУІІ в, жырау всецело обратились к исполнению эпических песен. Поэтому именно с этого времени стали усиленно развиваться эпические традиции, непосредственно связанные с историческими событиями. Это подчеркивает А. Маргулан: «Формирование профессиональных певцов тесно связано с зарождением эпической поэзии» [3, с.36].

В узбекском и каракалпакском фольклоре также встречается термин «жырау», но у этих народов он сохранился лишь в значении «эпический сказитель». Исследователи этих народов не называют ни одного представителя индивидуальной поэзии. Каракалпакский фольклорист К. Аимбетов отмечает: «жырау, взявший кобыз в руки, хранитель народного наследия, он исполнял в народной среде исторические песни, выражая самые заветные чаяния своего времени». Об эпических мотивах каракалпакских жырау И. Сагитов пишет: «Исполнители героических сказаний называют «жырау». Одна из особенностей исполнительской манеры жырау - пение гортанным голосом».

Необходимо отметить, что музыкальный инструмент - кобыз, который был принят казахскими жырау и который использовали после баксы лишь акыны,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

широко применяли каракалпакские жырау. Традиции эпического сказительства, которые развивались в огузском роде, обогащали «не только казахские традиции жырау, но и каракалпакские. Следует сказать и о том, что эти эпические традиции сохранились также и у туркменского и горно-алтайского народов.

Жыршы - еще одни представители сказительского искусства. Термин «жыршы» непосредственно связан с терминами «жыр» и «жырау». Так, в труде Абульгазы Шаджарат-ал-ат-тюрк упоминается жыршы Улуг, который известил Чингис хана о смерти его сына Жошы. В работе К. Халитова «Тауарих хамса» даются сведения о том, что одну группу акынов называют «жыршы». В двух этих исследованиях слово «жыршы» используется не в смысле «сказитель», «исполнитель песен», а в значении «акын», тот кто создает поэтические произведения. Жыршы - это человек, заучивший эпические песни и исполняющий их под определенный напев, под аккомпанемент музыкального инструмента. Точное определение этого термина можно найти у А. Маргулана: «Самую многочисленную группу казахских народных певцов составляли жирчи (жыршы) -сказители. Жирчи, буквально - песенники, сами мало творят. Они поют заимствованные у других песни и сюжеты» [3, с.65] .

Жыршы, которые точно выполняли свои первоначальные функции, уже в то время были импровизаторами толгау, терме, дастанов, участвовали в айтысах, пропагандируя свое искусство в народной среде. Наряду со сказителями - жырау, которые украшали своей импровизацией эпические песни, жыршы не могли оставаться неизменными в процессе наступательного хода истории. Одна из основных причин в том, что некоторые фольклорные типы, имеющие непосредственное отношение к нашему эпическому наследию, стали исчезать, ассимилироваться в других фольклорных типах, а некоторые из них - менять свои функции. Например, если одно время узаны совсем исчезли с исторической арены, то баксы всецело повернулись к культовым песням. А жырау (в значении жыршы) стали переименоваться в качестве эпических сказителей. Вместе со своими ближайшими родственниками жыршы - они всецело посвятили себя эпическому сказительству.

Жыршы - импровизаторы и пополнившиеся группой жырау(сказитель) теперь не только исполняют заученные готовые тексты, но и оказались сопричастными к формированию и развитию эпоса. Эти два названия фольклорных типов стали впоследствии причиной многих разногласий в науке об устно-поэтическом творчестве. Если одни ученые предлагают называть жырау только создателей толгау, то другие - говорят о том, что сказители эпоса были жырау, поэтому и их следует называть так.

О «жыршы» и об их роли в последующий период появились обстоятельные и серьезные работы, авторы которых пытались точно определить обе функции жыршы. Р. Бердибаев отмечает, что в понимании широкого круга людей жыршы, заучив известные тексты, исполняет без изменений. Однако облик жыршы, как других представителей искусства слова, многогранен. Жыршы не только заучивают древние дастаны и эпические произведения, но и развивают их в определенном направлении. Когда мы оцениваем труд жыршы, которые продолжают и развивают эпические традиции, мы должны помнить о четырех особенностях:

- первое - они, не подвергая песенные варианты большим изменениям, исполняют их, сохраняя поэтическую форму;
- второе - различия в репертуаре жыршы; можно рассматривать как особенности различных сказительских школ;

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

- третье - наличие различного уровня развития исполнительского мастерства жыршы. Это связано с талантом сказителя, его опытом и учебой;

- четвертое - исполнение эпоса и дастанов с большими изменениями первоначального текста [2,с. 59].

Термин «жыршы» встречается также у таких тюркоязычных народов, как киргизы, узбеки, карачаевцы и якуты. О специфических особенностях киргизских сказителей говорит М. Богданова: «У киргизов жыршы делится на две группы: на ирчи-исполнителей мелких песен, которые иногда поют и отрывки из поэм, и жомокчу - исполнителей больших сюжетных поэм (Манас)». О карачаевских сказителях Р.Ортабайланы пишет, что исполнителями, хранителями народных песен и их популяризаторами были народные жырчи В. Жирмунский и Х. Зарифов подчеркивают, что в Булунгурском районе исполнителей эпических произведений называют джирчи.

Якутские исследователи первых исполнителей олонхо называли «сэсен» (шешен) «оратор», затем - ырыа (жыршы). О карачаевских сказителях приводит интересные факты А. Холаев. Он пишет, что в одних случаях они прибегают к прозе, в других - к стихам, а иногда сочетают их. В том случае, когда эпический текст поется, певцу (жырчы) подпевают несколько человек из числа слушателей.

Характерная черта казахского фольклора в том, что в одном представителе искусства нередко бывают органически соединены различные качества: он и создатель, и исполнитель произведений. Кроме того, если еще учитывать, что казахские сказители заучивали красноречивые, искрящиеся остроумием толгау, терме и эпические произведения, притом не только свои, но и современников, то мы уверенно можем констатировать, что жырши и жырау являются представителями синкретического искусства, то есть они являются сказителем, музыкантами, певцами, артистами, ораторами и поэтами своего времени.

Список литература

1. Айымбетов С.С. Каракалпакский героический эпос. – Нукус: 1985. – 356 стр.
2. Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. 18 том. – Алматы: Жазушы, 1985. – 448 бет.
3. Бердибаев Р. Қазақ эпосы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 227 бет.
4. Веселовский В.Н. Истрическая поэтика. – Москва: Наука, 1976. – 407 стр.
5. Кобыратбаев А. Древнетюркская поэзия и казахский фольклор. – Алматы: Ғылым, 1971. - 280 бет.
6. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы, Жазушы. 1971. – 398 бет.
7. Мағауин М. Қобыз сарыны. – Алматы: Жазушы, 1968. – 247 бет.
8. Смирнова Н. Казахские певцы XVIII века-акын и жырау. Москва, 1952 – 362 стр.
9. Турсунов Е.Д. Возникновение баксы, акынов, сэры и жырау. – Астана: ИКФ «Фолиант», 1999. – 365 стр.
10. Ш.Уәлиханов. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 2005. – 365 бет.
11. Формозов П. Теория фольклорной традиции.. – Москва, Наука, 1980. – 356 стр.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ
**МЕКЕН ТААНУУ САБАГЫНДА ДҮЙНӨНҮ ТААНЫП БИЛҮҮ
МАСЕЛЕЛЕРИ**

Арбаев Калысбек* Кыргызстан

Мекен таануу– башталгыч класстар үчүн окуу предмети. Мекен таануу кенже мектеп окуучуларына курчап турган дүйнөнү илимий негизде таанытуучу, Ата Мекендин жаратылышын, элдин турмушун, салт-санааны окутуу менен эли-жерин сүйүүгө, Мекенин коргоого тарбиялоочу интегралдашкан предмет. Мекен таануу предметинин мазмуну табигый илимдер менен гуманитардык билимдердин айкашынан турат. Мазмунунда астрономия, география, биология, химия, физика илиминин элементтери чагылдырылат. Гуманитардык билимдерден: тарых, адабият, этнография, культурологиянын маалыматтары бар. Мекен таануу курчап турган дүйнөнү таанытуу максатка ылайык төмөндөгү мазмундук багыттардан турат: Аалам. Жер – ааламдын бир бөлүгү. Жер бетиндеги жаратылыш. Кыргыз жери. Жаратылышты коргоо. Адам–жаратылыш перзенти. Адам – акылман. Адам - өнөрлүү. Адамдардын мамилеси. Ата салты. Үй-бүлө, ата-эне, биздин айылдын (шаардын) эли, Республикабыздын эли. Дүйнө элдери. Достук жана ынтымак.

Түйүндүү сөздөр: Интеллектуалдуу билгичтик, логикалык ой жүгүртүү, компетенттүүлүк, анализ-синтез, методика, дидактика, объект, кругозор, конкреттештирүү, тажрыйба, экскурсия.

**К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, башталгыч билим берүү кафедрасынын ага окутуучусу e-mail: Arbaevkalys@mail.ru*

**VATANDAŞLIK BİLGİSİ DERSİNDE, DÜNYAYI TANIYIP-BİLMEYLE
İLGİLİ MESELELER**

Kalısbek Arbayev*

Vatandaşlık bildisi, ilköğretim çağındaki çocuklar için gerekli derslerden biridir. Bu ders, ilköğretim öğrencilerine, kendilerini saran dünyayı ilmî esaslara göre tanıtan, ana vatanın doğasını, halkın yaşam biçimini, gelenek ve göreneklerin öğretmek ülkesini milletini sevmeye, vatani korumaya yönelik talim ve terbiye vermeye yönelik olarak öne çıkan bir derstir. Bu dersin temeli, fen bilimleri ile sosyal bilimlerin bir biriyle uyumuna dayanmaktadır. Muhtevasında astronomi, coğrafya, biyoloji, kimya, fizik ilimleriyle ilgili maalmatlar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, tarih, edebiyat, etnoloji, kültüroloji gibi derslerin konularını da kapsamaktadır. Vatandaşlık bilgisi, dünyayı tanımaya yönelik olarak aşağıdaki hususlardan oluşmaktadır: Âlem. Yeryüzü, âlemin bir bölümüdür. Yeryüzünün bir bölümünü Kırgız yeri oluşturmaktadır. Doğayı sevmek ve koruma. İnsan, doğanın bir parçasıdır. İnsan, akıl sahibi bir varlık olup, elinden sanatın ya da üretkenliğin türlü şekilleri gelmektedir. İnsanlar arası muameleler. Atalardan kalan gelenek ve görenekler. Aile, anne-baba. Yakın çevrenin (köyün, şehrin) halkı. Ülke halkı. Dünyadaki halklar. Dostluk ve birlik-beraberlik.

Anahtar kelimeler: Entelektüel bilim, mantıksal düşünme, çok yönlülük, analiz-sentez, metot, didaktik, çevre, tecrübe, vatan sevgisi, insanlar arası ilişkiler.

Азыркы учурда мектептердин алдында окуучулардын жеке жөндөмүн өрчүтүү, чыгармачыл инсанды калыптандыруу үчүн жагымдуу шарт түзүү жана аны ар түрдүү турмуш шарттарында так, туура пайдаланууга багыт алууга үйрөтүү, жалпы окуу билгичтигин практика жүзүндө колдоно билүү зарылдыгы жөнүндө маселе курч коюлган. Себеби таанып билүү жана чыгармачыл иш аракет окууга болгон кызыгууну арттырат, кыялданууну, сүйлөөнү, эске тутууну, көңүл бурууну, логикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрөт, б.а. жалпы окуу интеллектуалдуу билгичтигин калыптандырат.

Каада-салт - кандайдыр бир элдин турмуш тиричиликтеги, үй-бүлөдөгү жүрүм-турум нормалары, эрежелери, ырым-жырым, адеп-ахлак, каада-жөрөлгө, жол-жоболор-дун жыйындысы. Каада-салт улут пайда болгонго чейин эле узак мөөнөт жашап келген, белгилүү географиялык чөйрөгө жана тарыхый шарттарга байланыштуу калыптанган, ар бир элдин, этностук топтун, улуттун ичинде гана салыштырмалуу туруктуулукка ээ жана бир муундан экинчи муунга тынымсыз өтүп, коомдук пикирдин күчү менен аткарылып жана сакталып турат. Каада-салт адегенде диний түшүнүктө, кийин социалдык жана күндөлүк жашоо-турмушка ыңгайлашып, байыркы замандан бери оңдолуп-түздөлүп, өзүнө мүнөздүү туруктуу жөрөлгөлөр менен коштолуп, акырындап элдин салтына айланат. Кыргыз элинин Каада-салттары көчмөндүк шартта тектеш этностук-маданий чөйрөнүн өз ара байланышында жана таасиринде түзүлүп, олуттуу өзгөрүүлөр (диний түшүнүктөрдө, сөөк коюу каадасында, социалдык мамилелерде ж. б.) менен жаңыланып жана өркүндөтүлгөн. Кыргыздардын үрп-адаттары менен Каада-салттары мазмуну боюнча бай жана этностук-маданий комплекс болуп саналат. Анда ар кандай тарыхый доорлордо, социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүнүн ар кандай деңгээлдеринде пайда болгон үрп-адаттар менен Каада-салттар жуурулган. Үрп-адат менен Каада-салттарды идеологиялык чагылдыруу синкреттик мүнөздө болгон: алардан ислам салт-санаалары менен

*K. Tinistanov Isık Göl Devlet Üniversitesi, İlkokul Öğretmenliği bölümü öğretim elemanı.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

бирге исламга чейинки ишенимдердин, сыйынуулардын жана үрп-адаттардын бүтүндөй катмарын көрүүгө болот. Каада-салттарды жана үрп-адаттарды ар кандай ырым-жырымдар, жөрөлгөлөр коштойт. Каада-салт адамдын өмүр мерчемин, социалдык мамилелерди, маданияттын материалдык объектилерин ж. б. өзүнө камтып, баланын төрөлүшү (сүйүнчү, көрүндүк, ат коюу, жентек, бешик той, тушоо кесүү, сүннөткө отургузуу ж. б.), кыз берүү, келин алуу, бел куда, бешик куда, кудалашуу (тогуздап калың берүү, сөйкө салуу, күйөөлөө, жар көрүшүү, кыз оюн, кыз узатуу, келин көрүү, нике кыюу, өкүл ата, өкүл эне дайындоо, отко киргизүү, төркүлөтүү, сеп берүү ж. б.), сөөк коюу, эскерүү (кабар айтуу, тул көтөрүү, кара кийүү, өкүрүү, конок алуу, сөөк жуу, кепиндөө, узатуу, сөөк коюу, мүчө таратуу, жыргыш берүү, кара аш, үчүлүк, жетилик, кыркылык, жылдык аш, жыт чыгаруу, куран окутуу ж. б.), календарлык салт (Нооруз тосуу, аластоо, Орозо айт, Курман айт өткөрүү ж. б.), көч, конок күтүү, тартуу берүү (эски журтта түлөө берүү, өрүлүктөө ж. б.), турак жай (үй көтөрүү, там салуу, үй тою ж. б.), күндөлүк жашоо-тиричилик (мал багуу, жер айдоо, түшүм алуу ж. б.), кийим-кечек (ак калпак, кандагай, кементай, ичик, тон, топу, тебетей, шөкүлө, элечек, белдемчи, кемсел ж. б.), тамак-аш (айран, жуурат ж. б. сүт азыктары, бешбармак, жөргөм ж. б. эт азыктары, көжө, максым ж. б. дан азыктары, боорсок, көмөч ж. б. нан азыктары, кымыз, бозо ж. б. суусундук ичимдиктер) ж. б. байланыштуу бир нечеге бөлүнөт. Кыргыз элинин үрп-адаттары, Каада-салттары жана материалдык маданияты анын улуттук этностук өзгөчөлүгүнаныктайт.

Салт - муундан муунга, укумдан тукумга өтүп, узак мөөнөт бою сакталып келген социалдык жана маданий мурастын элементи. Ал сөзсүз кайталанат. Кайталанбаган жосун салт болуп эсептелбейт. Бирок, кайталангандын бардыгы эле салт эмес. Ал - каада. Каада заманга жараша салттын чегинде өзгөрүп турат. Алсак, учурашуу - бул салт эмес. Бирок, анын кандайдыр бир жөрөлгөлөр менен коштолгону, мисалы, кол алышып учурашуу, өбүшүп учурашуу, ийиндерин тийгизип учурашуу, кичүүнүн улууга озунуп салам айтышы ж.б. салт болуп саналат. Демек, ушул сыяктуу кандайдыр бир кубулуштун жөрөлгөлөр менен коштолуп кайталанышы улуттук каада-салттын көрөңгөсүн түзөт. Салттын жолу улук болот. Деги эле салттардын негизги милдеттеринин бири - жаштарды ыймандуулукка, адептүүлүккө, жоопкерчиликтүү болууга, ата-эне, эл-журт алдында милдетти сезе билүүгө, улууларды сыйлоого ж.б. жакшы сапаттарга тарбиялоо.

Элдин турмуш-мүнөзүнүн өзгөчөлүгүнө, чарбалык иш-аракетине байланыштуу жаралып, тарыхый узак жолду басып, муундан муунга өтүп, коомдук пикирдин күчү менен корголуучу үрп-адаттар, адамдардын жүрүм-турум эрежелери, улуттун рухий жүзү - элдик каада-салттар деп аталат. Элдик каада-салттар этностун, улуттун тубаса өзгөчөлүгүн, башка элден айырмачылыгын көргөзөт жана ошол өзгөчөлүктү сактап калууга жөндөмдүү жаңы муунду тарбиялоо анын негизги милдети болуп эсептелет. Элдин улупук салттары динден мурда эле түптөлүп, эл-журтка сиңип, укумдан тукумга уланып келе жатса да, элдин тарыхый жашоо-турмушуна, жашаган жерине, алака түзгөн элине, кабыш алган динине байланыштуу өзгөрүүлөргө, алымча-кошумчаларга учурагандары да бир кыйла. Алардын адеп-ахлак тарбиясына коркунучу жокторун, кайра ага көмөктөш болгондорун эл өзүнө эчак эле сиңирип алган. Натыйжада айрым салттарды кийинки кирген жөрөлгөлөрдөн ажыратып кароого эч мүмкүн эмес. Кайра алар мурунку салттарга көрк берип, ажарын ачып турат. Алсак, ислам дининин эли-жеринди, ата-эненди, улууларды, аялзатын сыйла, кайрымдуу бол, дүйнөгө таза келип, таза кет деген сыяктуу

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

насааттары, элдик салттар менен өзөктөшүп турганын тана албайбыз. Кыргыздар ошондой эле маркумга арнап куран окууну тек гана көзү өткөн жакын адамына болгон сагынычын, кусалыгын басуу, же таанып-билген адамды ызааттап эскерүү, курман айт, орозо айттарды диний майрам болсо да, негизинен маркумдарды эскерүү күнү катары кабыл алышат. Демек, элдик тарбиянын тамыры элдин тарыхы менен өзөктөш. Салттарда азыркы кезде совет мезгилинин, кошуна элдердин таасири сыяктуу факторлордун натыйжасында региондордо ажырымдар бар. Ошондой болсо да айрым аймактык өзгөчөлүктөр болгону менен, алардын келип чыккан түбү бир. Дүйнөдө салтты колдонбогон эл жок.

Дагы кайталасам каада-салт, үрп-адат элдин жаштарды ыймандуу, абийирдүү, адилет, акыл-эстүү, адамгерчиликтүү, топуктуу, кең пейил, эл алдында жоопкерчиликтүү болууга чакырыгы, эли-жерин коргоого үндөө, адамдар менен алака түзүп, маданияттуу болууга, тил табыша билүүгө үйрөтүү, улуулардан бата алып, аларды сыйлоо, өз кезегинде аларды дагы жаштарга таалим берүүгө үйрөтүү, башкача айтканда элдин жаштарга жол көрсөткүчү. Кыргыз маданияты гана эл катары сактап келет. ХХХ Жаштыгымды балдарымдан көрө албай, Жайлоо эңсеген жатакчыдай кусамын. Карылыктын карааны улам жакындап, Калдалактап жайып келет тузагын.

Мен ойногон оюндарды ойнобой,
Теле көрүп, вело тепти балдарым.
Күл чыгарып, тезек тербей талаадан,
Газды бурап чай кайнатат алганым.
Карып барам өзүм деле илгерки,
Нарк сактаган карыларга окшобой...
Улам жакшы турмуш үчүн умтулуп,
Жашоо алга жылат тура токтобой.
Кайталанбай каржалган бир мезгилдер,
Жакшы дечи оңолгону турмуштун.
Бирок салтын сактайлычы өзгөртпөй,
Жүзүн ачът бере турган кыргыздын.
ХХХ Билим десе билимим бар жогорку,
Көп адамдан көптү билем чынында.
Айылдык бир абышканы тыңдасам,
Алган билимим арзыбастай тыйынга.
элин салт-санаасы, Жатка айтып байыркы Рим тарыхын,
Эъ бир татаал маселени чыгарам.
Каада-салтын, үрп-адатыш кыргыздын.

Кыргыздардын тарыхы - кыргыз элинин байыртадан азыркыга чейинки тарыхый баскан жолунун баяны. Мында кыргыздарга жуурулушкан этностук топтор жана кыргыздардан башка этносторго кошулгандар тууралуу да ,камтылат. Кыргыздар – алтай тил түркүмүнүн ичинен түрк тилдер тобуна кирген байыртадан белгилүү улут.

Алардын негизги бөлүгү түпкү улут катары Кыргызстанда байырлайт.

Кыргыздар Борбордук жана Ички Азиядагы байыртадан бери маалым түрк эли болуп саналат.

Кыргыздар өз негизги атажурту Кыргызстандан тышкары Өзбекстан, Тажикстан, Казакстан сыяктуу борбордук азиялык пост-советтик республикаларда, Кытай Эл Республикасында (Кызыл-Суу Кыргыз автоном аймагы, Маньчжуриядагы Хейлунжаң вилайети, Түндүк Тибет, Тарбагатай, Текес, ж.б.), Ооганстан, Пакистан, Түркия, Орусия, Австралия, АКШ, Германия, Улуу Британия, Франция,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Чехия, Египет ж. б. өлкөлөрдө да байырлашат.

Тили б-ча Кыргыздар түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобуна кирет. Динге ишенүүчүлөрү мусулман динин (сүннийлердин ичинен ханафий мазхабын) тутушат. Айрымдары – атеисттер. Кээлери – бутпарастар (маселен, Кытайдын Тарбагатай аймагындагы калмак-кыргыздар).

Мурдагы СССРде Кыргыздар өз жазмасында оболу араб жазмасын, андан соң латынча, акыры – 1940-жылдан тартып орус алфавитин пайдаланса, башка айрым өлкөлөрдөгү Кыргыздар (Кытай, Ооганстан, Пакистан, Иран, арап өлкөлөрү) араб алфавитин колдонушат. Түркияда, Батыш Европада, АКШда, Канадада, Австралияда байырлаган кыргыздар латын жазуусун колдонушат.

Кыргыз улутун кураган негизги этностук компонент - байыркы кытай жылнаамаларында алгач б. з. ч. 202-201-жылдарда эскерилген байыркы Кыргыздар (гяньгунь же цзянгун) болуп саналат.

Ген жагынан кыргыздар монголоид жана европеоид тектерден куралган этностук компоненттерди өздөрүнө жуурулуштурган. Бул элде жана жакынкы чыгыштык гендик компонент жокко эсе.

Кыргыздардын түпкү тарыхы хун дооруна байланышкан.

Байыркы Кыргыздар болжол менен Чыгыш Теңир-Тоонун Манас дарыясынын атырабында жайгашкан.

Кийинчерээк, б.з. 5-кылымда, алардын оодук бөлүгү Энесайга (Түштүк Сибирге_ журт которуп, мында 6-12-кылымдарда Энесай Кыргыз кагандыгын негиздеп, өнүктүрүшкөн. 5-6-кылымдарда Энесайдагы жергиликтүү динлиндерди жана башка сибирдик түрк урууларын Кыргыздар өздөрүнө сиңирип алган.

Алардын айрым бөлүктөрү 10-кылымдын ортосунан тартып кайрадан Теңир-Тоо аймагында жана ага тарыхый коңшулаш аймакта - азыркы Моңголиянын түндүк-батышында, азыркы Кыргыз-Көл (моңголчо Хирхис-ноор) аймагында жашаган.

Байыртадан эле Кыргыздардан өз алдынча мамлекети, орто кылымдардын эрте мезгилинде – Кыргыз кагандыгы болгон.

840-ж. Кыргыз кагандыгы Борбордук жана Ички Азиядагы Уйгур кагандыгын талкалаган жана алардын бөлүгү Чыгыш Түркстанга качкан уйгурлардын артынан кууп келип, Теңир-Тоо аймагына туруп калышкан соң, акырындап ислам динине өтө баштаган.

Кыргыздардын айрым топтору чыгыштан Теңир-Тоого кара кытайлардын, наймандардын жана моңголдордун жортуулу учурунда да (12-13-кылымдарда) оошуп келген.

Эне-Сай Кыргыздарынын айрым бөлүктөрү түштүк-чыгышка да ооп, алардын бир катары бүгүнкү күндө Түндүк Кытайдагы Фу-йу уездинде өз этностук ысымын ж-а тилин сактап, жашап жатышат.

14-кылымдан 18-кылымдын башына чейин Эне-Сайда Кыргыздардын чоң тобу (Сибирь Кыргыздары) моңголдордун алтын-хандарына, кийинчерээк ойротторго (калмактар) баш ийип (кээде сөз жүзүндө гана баш ийип, өз эгемендигин сактап) келишкен.

18-кылымдын башында Жуңгар хандыгы аларды талкалап, бир катарын Жуңгарияга (Теңир-Тоонун чыгышына) көчүрүп кеткен соң, Сибирь ж-а Алтайдагы Кыргыздар кийинки Саян-Алтайдагы түрк ж-а моңгол элдерине аралашып кеткен.

Моңголиядагы Кыргыздар моңголдошууга дуушар болгон.

Караханийлер доорунан тартып Теңир-Тоодогу кыргыздар Теңир-Тоодогу этностук курамы татаал өзүнчө улут катары белгилүү.

Санжыра б-ча Кыргыздар кырк уруудан куралган. Ошондуктан алар “кырк

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

уруулуу эл” деп да аталган. (Этнолог жана тилчи, Анкара университетинин профессору Гүлзура Жумакунованын баамында, “кыргыз” сөзү “кырк” сөзүнөн жана көптүк биримдикти туюнтчу “-ыз” курама мүчө сөзүнөн куралган).

Кыргыз элинин курамындагы башка этностордун ысымын эскерткен этнонимдер (кытай, моңолдор, түркмөн, казак, өзбек, калмак, ногой, сарт, ж.б.) анын эл болуп калыптанышына байыркы ж-а орто кылымдарда жашаган көптөгөн этностор жана уруулар катышкандыгын далилдейт.

Кыргыздардын тарыхы негизинен: байыркы Кыргыздар (б.з. ч. 3-кылымдан – б. з. 5-кылымына чейин), орто кылымдардагы Кыргыздар (6-14-кылымдар), кийинки Кыргыздар (15-21-кылымдар) болуп 3 мезгилге бөлүнөт.

Байыркы кыргыздар оболу Теңир-Тоо, андан соң ага кошумча Түштүк Сибирь, Алтай, Ички Азия аймактарын мекендеген.

Орто кылымдардагы Кыргыздарга Эне-Сай Кыргыздары (6-14-кк.), Теңир-Тоо Кыргыздары (9-14-кк.), Борбордук Азия Кыргыздары (9-14-кк.); Манжурия, Моңголия, Алтайдагы Кыргыздар, Сибирь Кыргыздары (15-18-кк.) кирет.

Кийинки Кыргыздарга Теңир-Тоо же Ала-Тоодогу Кыргыздар (15-21-кк.), манжуриядагы Фүйү үйөзүндө жана жалпы Манчжурияда байырлап жаткан кыргыздар (18-21-кк.) жана башка кыргыз топтору кирет.

Бир катар кыргыз уруулары 18-20-кк. казак, өзбек, каракалпак, башкыр, татар, уйгур, алтай, хакас, тыва, саха, сары уйгур, кырым татар (ногой), түрк, балкар, карачай, шор, ж.б. түрк элдерине, айрымдары тажик, монгол, дунган, калмак, арап, орус, ж.б. этносторго жуурулушуп кетишкен

Бул маселелерди чечүүдө төмөнкүдөй максат коюлат:

- окуучулардын таанып билүү жөндөмүн, алардын интеллектин жана чыгармачыл ой жүгүртүүсүн ар түрдүү ой жүгүртүү операциялары аркылуу балдардын мекенин таануу кругозорун кеңейтип, окутуу ыкмалары аркылуу өркүндөтүү. (Окуучуларды өз алдынча билимге жетишүүгө жана аларды ар кайсы окуу ишмердигинде колдонууга үйрөтүү).

Андыктан башталгыч класстын мугалими өзүнүн ишинде ар түрдүү методикалык жана дидактикалык материалдарды тандап, аларды жаратып, атайын жана интеллектуалдык билгичтикти топтоого багытталган ар түрдүү ыкмаларды пайдаланышы керек. Стандарттуу эмес ситуацияларда өзүнүн билимин колдоно билүү, билимин башка объектиге же башка тапшырмага өтүү окуу ыкмасына 1-класстан баштап үйрөтүшү керек.

Жоопторду далилдөөдө окуучулар өз алдынча түшүнүктөрдү жалпылоо жана тактоо, анализ-синтез, билимди салыштыруу жана систематизациялоо менен иши болот.

Окуучулар үчүн далилдөө билгичтигин жогорулатууда таанып билүү маселелерин чечүү, проблемалык суроолордун үстүндө ой жүгүртүү башкы ролду ойнойт. Маселелер деп, окуучудан талап кылынган окуу тапшырманын шартынан келип чыккан суроого жооп табууну түшүнсө болот. Анатомия-физиологиялык маселелерди чечүү сүйлөө жолу менен гана эмес ошондой эле, практикалык иш чаралардан, тажрыйбалардан, байкоо жүргүзүүдөн турат.

Мисалы, «угуу органдарынын иш аракети» түшүнүгүн топтоого багытталган маселелерди чечүүдө окуучуларга жип жана темир кашык менен болгон жөнөкөй тажрыйба сунушталат. («Нерв системасы. Сөзүү органдары». бөлүмүндөгү 6 маселе).

«Жөнөкөй тажрыйба жүргүзүлө. Тажрыйба жүргүзүүгө темир кашык жана 6 см болгон катуу жип керек болот. Жиптин ортосуна кашыкты бекитип, жиптин учтарын сөөмөйлөргө байлагыла (эки учу тең бирдей узундукта

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

болушун текшергиле). Кулагыгарды сөөмөй менен бекиткиле. Кашык эркин абалда салагдап, столдун четине тийип тургандай болуп ылдыйды карай эькейгиле. Силердин кулагыгар сөөмөй менен бекиген, бирок силер чиркөөнүн коьгууроосу каккандай болгон үндү угасыгар. Эмне үчүн?»

Бул маселени чечүүдө окуучулар абанын убак-убагы менен кулактын тарсылдагын кысып, анын термелүүсүн пайда кылуусуна ынанышат ж.у.с. Мындай тапшырмаларды аткаруурда негизги акыл эс ыкмалары болуп, негизги түшүнүктөрдү конкреттештирүү жана тийиштүү себептерди түзүү болуп саналат.

Ошентип, жогоруда келтирилген маселени чечүү убагында окуучулардын «угуу механизми», «сезүү органы, угуу - кулак», «кулактын түзүлүшү (сырткы кулак, ортонку кулак, ички кулак)» түшүнүктөрү конкреттештирилет (так дааналанат). Сабак убагында окуучулар өз алдынча билим алууга үйрөнөт. Ага эскертмелер жардам берет. Окуучуларга таанып билүү маселелеринин үстүндө иштөөдө төмөнкү эскертмелер сунушталат:

1. Эмне белгилүү? 2. Касы белгилүү кубулуш жөнүндө сөз болуп жатат? 3. Маселенин шарты боюнча бул кубулуш учурунда эмне жүрөт? 4. Сүрөттөп жазылган кубулуштун себеби эмнеде? Бир себепби же бир нече себептерби? 5. Себептерди таап, маселенин суроосуна жооп берсе болобу?

Ушул сыяктуу эскертмелер окуучулардын логикалык ой жүгүртүүлөрүнө жардам берет. Мисалы, суук жана ысык мезгилде теринин «таь калаарлык жүрүм-туруму» жөнүндө маселенин үстүндө ой жүгүртүү («Тери» бөлүмүндөгү 1 маселе). «Денени сыртынан каптап турган – тери – адамдын эь кеьири органы. Тери денени жабыркоодон коргойт, ал суюктукту кармайт жана организмге зыяндуу заттардын киришинен сактайт. Тери «өзүн эь таь калаарлык алып жүрөт», суукта тери бозорот, ал эми ысыкта – кызарат. Эмне үчүн мындай болот?»

Окуучулар төмөнкү логикалык чынжырды түзүшөт:

1. Эмне белгилүү?

- Денени сыртынан каптап турган – тери – адамдын эь кеьири органы.
- Тери денени жабыркоодон коргойт, ал суюктукту кармайт жана организмге зыяндуу заттардын киришинен сактайт.

2. Маселенин шарты боюнча бул кубулуш учурунда эмне жүрөт?

- Суукта тери бозорот.
- Ысык мезгилде тери кызарат.

3. Бул эмне себептен жүрөт?

- Суукта кан ички органдарды жылытыш үчүн дененин тереьдигин көздөй умтулат. Ошол себептен тери бозорот.
- Ысык мезгилде кан теринин үстүндөгү капиллярларга өтөт. Бул учурда денеден ашык жылуулук бөлүнүп чыгат. Тери кызарат.

Маселенин шартын анализдөөдө, кандайдыр-бир кубулуштардын кесепети (следствие) жана себеби көрүнгөндөй кылып суроо коюу керек. Себептик-кесепеттик байланыштарды түзүүп, маселелерди чечүүдө сапаттык баалоо төмөнкү критерийлер боюнча өткөрүлөт:

- башкы жана экинчи тараптагы кубулуштардын себептерин табуу.
- Конкреттүү жана жалпы кесепеттерди көрсөтүү.

Мекен таануу жана табият таануу сабактарынын мазмуну боюнча колдонулуучу анатомия-физиологиялык таанып билүү маселелери өтө ар түрдүү. Анын бир бөлүгү өзүнүн чечилиши үчүн таза теориялык, калган бөлүгү практикалык мүнөздөгү байкоо жүргүзүүнүн жыйынтыгына негизделген.

Ар кандай турмуш ситуацияларын таанып билүүдө «Теориялык» маселелерди чечүү негизги табигый түшүнүктөрдү конкреттештирүүгө көмөктөшөт. Мисалы,

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

адамдын эртеѣ менен жана кечинде өсүшүнүн өзгөрүшү жөнүндө маселени чыгаруу жолу (адамдын эртеѣ менен бою бирдей, ал эми кечинде болсо бою кичирейет. Бул кубулушту түшүндүргүлө?) мындай татаал анатомиялык түшүнүк «омуртка тутумунун түзүлүшү анын функциялары» аркылуу түшүндүрүлөт.

Таанып билүү маселелери өз алдынча байкоо жүргүзүү менен байланта болушу мүмкүн. Анткени алар көп учурда сан мүнөзүндө болот, ал өлчөө, санап чыгуу жана башкаларды гана карайт. Өзүнүн организмине физиологиялык кубулуштарды түшүнүүгө жана себебин ачууга мүмкүн болгон көпчүлүк байкоо жүргүзүүлөр, маселе формасында берилет.

Ошентип, «Булчуңдар бөлүмүнүн» 2-маселесинин үстүндө ой жүгүртүүдө, «Бирдей бойдогу үчүнчү класстагы окуучулар өзүнүн колдорун алдыга сунуп, чыканагынан өйдө жоон жагын сантиметрлеп өлчөшөт. Жыйынтыгы ар кандай болот. Эмне себептен экендигин түшүндүргүлө», бул ийин булчуңунун калыңдыгын өлчөгөндү көрсөтөт. Мындан окуучулар спорт менен машыккан балдардын ийин булчуңдары жакшы өрчүгөндүгү жөнүндө жыйынтык чыгарышат.

Адамдын анатомия, физиология жана гигиенасы предметинин теориялык билиминин байланышы Мекен тануу, Табият таануу курстарындагы эѣ маанилүү маселе болот. Мисалы, «Ким жакшы чайнаса, ал көпкө жашайт, макалына маани берип ойлонсок. Эмне себептен начар чайналган тамак жай ээрип, тамак сиѣирүү органдарын ооруга чалдыктырат?» («Тамак сиѣирүү» бөлүмүнүн 15-маселеси), окуучулар начар чайналган тамак жай ээрип, тамак сиѣирүү органдарын ооруга чалдыктырат деген жыйынтык чыгарышат.

Ал эми Л.Н.Толстойдун: «Өзүңдүн оозуңду байка, ал аркылуу оорулар кирет, афоризмин анализдеп, келтирилген афоризм силерге белгилүү болгон кайсы тамактануу эрежелерине туура келет?», окуучулар аларга белгилүү тамактануу эрежелерин эстешет: тамак ашка ууланбаш үчүн тамак сапаттуу азыктардан даярдалышы керек; жашлча жана жер жемиштер тамактануунун алдында таза жуулушу керек; өздүк жана коомдук гигиена эрежелерин так сактоо зарыл ж.б.

Мекен таануу сабактарында мектеп окуучуларында карама-каршылык элементтерин камтыган болжолдуу, өздөрүнүн ой пикирлерин эркин айтууга умтулууну жараткан таанып билүү маселелерин пайдаланса болот. Мисалы, «Саздарда көп учурда жалгыз өскөн сосна карагайын байкаса болот. Бирок анын тышкы кебетеси өтө начар, шалдайган! Жүз жылдык дарактар беш жылдыктай көрүнүшөт! Саздарда азык заттар, суу, жарык жетиштүү болгону менен алардын жай өсүшүн эмне менен түшүндүрсө болот?»

Жаратылыш шартындагы өзгөчө саздардын биргелештигин түшүнүүдө карама-каршылык менен байланышкан бул суроонун элементтери киргизилген: суу көп, бирок саздын суусун карагайлар өздөштүрө алышпайт, анткени ал муздак – сфагнум моху жылуулукту өткөрбөйт; андан тышкары, тамырдын дем алышына эң керек болгон саздардын топурагында аба аз.

Таанып билүү маселелери окуучулардын кызыгууларын өрчүтүүгө көмөк берет. Себеби, окуучулар маселелерди чечүүдө мугалимдин аѣгемесин же окуу материалын ошондой эле жеке байкоо жүргүзүүлөрүн гана пайдаланышат. Мисалы, окуучулар менен бирге «бакалардын жашоосунун кыскалыгы» жөнүндө маселенин үстүндө ой жүгүртүүдө, көлмөгө болгон экскурсияны эске салуу керек, чөп бакасынын душмандары көп болгондуктан, икраларынын жана көнөкбаштардын өлүмү өтө чоѣ болот. Жүз икрадан орточо он бака келип чыгат (балдардын өздүк байкоо жүргүзүүсүнөн), бирок чоѣойгончо бир-экиси эле сакталып калат, деген жыйынтыкка келишет.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
TÜRK ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Мекен таануу сабагында окуучулардын чыгармачыл жөндөмдөрүн өрчүтүү үчүн далилденүүгө карата маселелерди пайдалануу зарыл. Мекен таануу сабагындагы далилденүүгө карата маселелер пайдаланылат, шартка байланыштуу окуучулардын чыгармачыл жөндөмүн өрчүтүүнүн мааниси өтө жогору. Алар, окутулган суроону терең түшүнүүнү гана эмес алынган билимдерин пайдарана билүү мүмкүнчүлүгүн алышат.

Айыл чарба жаныбарлары үчүн шалбаа чөбүнүн азык касиети жөнүндө маселени чыгарууда, окуучулар гүлдөгөнгө чейинки чабылган чөптөрдүн чоң баалуулугун далилдешет, себеби гүдөөгө жана мөмө пайда болууга көп азык заттар сарпталат.

Маселелерде биологиялык закон ченемдүүлүктөрдүн эмне себептен ачылгандыгын, кээ бир организмдердин чөйрөдөгү муктаждыгын (жарыкка, нымга, жылуулукка ж.б. муктаж) салыштырууда жаныбар менен өсүмдүктөрдүн айырмачылык белгилерин көрсөтүү талап кылынат. Мисалы:

«Кызыл карагайлуу токойдо эс алып, сейилдеп жүрүп, силер анда караңгы, нымдуу, дарактар эң жыш өсүп, алардын бутактары жарыкты начар өткөрөөрүн байкагансыңар. Ал эми сосна карагай токоюнда жарык, дарактар сейрек өсүп, алардын бутактары бийик көтөрүлүп, жарык жакшы өтөт. Эмнеге мындай?» Бул учурда окуучулардын «жарыкты сүйүүчү» (сосна карагайы) жана «көлөкөгө чыдамдуу» (кызыл карагай) жратылыш таануу түшүнүктөрү калыптанат.

Жалпылоо – маселелери Мекен таануу курсунан ар кайсы темадагы билимди жообу менен өзүнө тартып кызыктырууну талап кылат. Алар окуучуларды бөлүнүп кеткен фактылар, кубулуштар жана белгилер боюнча бириктирип жалпылоого үйрөтөт. Мисалы: «Биолог-окумуштуулар токойду татаал, көп түрдүү тирүү организм деп аташат. Эмнеге, түшүндүргүлө?»

Жалпылоо – маселелери окуучулардын ой жүгүртүүсүн кеңейтүүгө, алган билимин тереңдетүүгө жана бышыктоого багытталган. Бутактары жалаң ийне менен капталып, гүлдөрү жагымсыз жыт чыгарып турса дагы, эмне себептен кичинекей токой канаттуулары уяларын долононун (боярышник) бутактарына салышат. Окуучулар берилген маселенин үстүндө ой жүгүртүп, ушул өсүмдүктүн дал ошол ийнелери канаттуулады өзүнө тартат, деген жыйынтыкка келишет. Аны менен долоно душмандарынан коргонот жана анын бутактарында жашынып жүргөн канаттууларды коргойт. Окуучуларды биргелешип тиричилик кылууда, сырткы чөйрөнүн шарттарына ыңгайлашууда ар кандай биоценоздун өкүлдөрү менен тааныштырып жатып, өсүмдүктөр менен жаныбарлардын формаларынын бай жана көп түрдүү экендигин көрсөтүү зарыл.

Ошол себептен, шалбаа биргелештигиндеги азык тизмегинин чынжырынын ар түрдүүлүгү тууралуу маселени чечүүдө, окуучулар азык тизмегиндеги чынжырдагы бир аз өзгөрүүдөн, шалбаа биргелештиги өзү өзгөт деген жыйынтыкка келишет.

Мекен таануу сабагындагы таанып билүү маселелери окуучулардын билимин кайрадан ойлонуштуруп, абдан кеңири билим системасына бириктирип жаңы байланыштарды табууга жардам берет. Окуучулар муну бекемдөөдө төмөнкү маселенин үстүндө ой жүгүртүшү керек: «Суу үстүндөгү камыш, рогоз, тросник, жебежалбырак көлмө өсүмдүктөрү, алар көлмөнү көптөгөн зыяндуу заттардан тазалайт. Бирок, алардын көбөйүп бийик өсүп кетиши көлмөлөрдөгү балыктардын жашоосуна тосколдук келтирет. Эмне себептен?»

Маселени чечүүдө окуучулар жандуу жана жансыз жаратылыштын ортосундагы байланыштарды түзүшөт (жыш өскөн өсүмдүктөр көлмөлөрдү көлөкөлөп, балыктардын сүзүшүнө тосколдук кылат; суунун түбүндөгү толуп кеткен өсүмдүктөрдүн калдыктары, суудагы кычкылтектин азайып кетишине алып келет

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

ж.б.).

Бир нече маселелерде ар түрдүү жашоо ситуациялары моделдештирилет. Мисалы: «токойлордун, дарыялардын жана саздардын достугу» жөнүндө; «биздин мекенибиздин түндүк райондоруна америкалык ондатрлардын алынып келинип жагымсыз ыггайланышы» жөнүндө; «суу астындагы чөп чабуу» жөнүндө; «коровница» – кур бакасы ж.б. жөнүндө маселелер.

Бул ситуациялардын үстүндөгү ой жүгүртүү окуучуларга жаратылыштагы жүрүм-турум эрежелерин бышыктоого, экологиялык проблемаларга көңүлүн буруусун курчутууга, экскурсияларда алган байкоо жүргүзүүнү элестетүү процессин тактоого жардамдашат.

Кээ бир маселелердин шарттарын чечүүдө окуучулар бир нерселерди билбей калышат, бирок логикалык ой жүгүртүү чынжырын куруп жана керектүү анализдерди жүргүзүп, туура жыйынтык чыгарууга мүмкүнчүлүк алышат. Токойлордогу өрттөр жөнүндөгү маселе мисал боло алат. Акыркы убактагы адамдын токойлордогу өрттөргө болгон мамилесинин кескин өзгөрүшүн түшүндүрүү үчүн («...бүгүнкү күндөрү токойчулар адамдын өмүрүнө коркунуч келтирген, адамдын байкабастыгынан келип чыккан өрттөрдү гана өчүрүүнү көздөшөт. Чагылгандан келип чыккан өрттөрдү мисалы, акырына чейин күйүп бүтүшүнө мүмкүнчүлүк беришет...»), окуучулар өзүнүн гипотезасын чыгарып, тастыкташы зарыл. Мүмкүн өрт жабы токойдун пайда болушуна шарт түзөт. Бул маселе окуучуларга келечектеги токойдун жабы азык чынжырынын пайда болушундагы ар түрдүү варианттарын курууга, токой биргелештигиндеги организмдердин өз ара байланышын түзүүгө түрткү берет.

Жаратылыш биргелештигин окуп үйрөнүү эвристикалык, изденүүчү мүнөздү алып жүрө тургандыгын тажрыйба көрсөттү.

Сүрөт маанилүү структуралык элемент болуп саналат. Ал таанып билүү негизги ой пикирлерди ачып, анын көрсөтмөлүү мүнөзүн камсыздоого багытталган. Жаратылыштын көп түрдүүлүгү, анын экологиялык баалуулугу, адам менен жаратылыштын биримдиги, жаратылыштын назиктиги жана морттугу – булардын бардыгы сүрөттөрдө чагылдырылган.

Сүрөт менен иштөөдө окуучулардын негизги көз караштары конкреттештирилет, чечим чыгаруу, жалпылоо, негизги объектилерди сүрөттөрдөн табуу билгичтиктери калыптанат.

Мекен таануу сабактарында таанып билүү маселелерин чечүү, башталгыч класстын окуучуларынын интеллектуалдуу жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө, предметке болгон кызыгууларын арттырууга жардам берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Аквилева Г.Н., Клепинина З.А. Табият таанууну башталгыч класстарда окутуунун методикасы. М., 2001
2. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика. ЖОЖдор үчүн окуу китеп. СПб., 2000.
3. Вербицкий А.А. Жогорку мектепте активдүү окутуу: контексттүү жолдор. М., 1991.
4. Вирт Бернхард. Бардыгы адам жөнүндө, анын мүнөзү жана денесинин тили жөнүндө. М., 2006.
5. Гершунский Б.С. Билим берүүнүн философиясы. М., 1998.
6. Егоренков Л.Н. Башталгыч класстын окуучуларына экологиялык тарбия

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
TÜRK ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

берүү М., 2001.

7. Ермаков Д.С., Зверев И.Д., Суравегина И.Т. Учимся решать Экологиялык проблемалардычечүүнү үйрөнөбүз. М., 2002.

8. Зимняя И.А. Педагогикалык психология. М., 2000.

9. Педагогика жана билим берүү / под ред. А.И. Пискунова. М., 2001.

10. Мамбетова З. Мекен таанууну окутуунун методикасы. Б., 2001.

**ТҮРКИЙ ТИЛЛАРДИКИ ИСИМ ХЭВЭРЛИК АДДИЙ ЖҮМЛИЛЭРНИ
МОДЕЛЛЭШТҮРҮШ ПРОБЛЕМИЛИРИ**

Сэйфуллаһ Абдуллаев, Наргиза Кадырова* Кыргызстан

АБСТРАКТ: *Түркий тиллиринин синтаксисини системелик рәвиштә үгиниш үчүн биринчи қәдәм жумлә моделлиринин тизими һасил қилиштин ибарәттүр. Бу мақалида шундақ моделләрнин бир групписи тәтқиқ қилинмақта.*

Ачқуч Кәлимиләр: *аддий жумлә, предикат, бир орунлуқ, синтаксислиқ система.*

ÖZET: *Türk dilinin sözdizimi bir sistem tanımlamasına ihtiyaç duyar. Buradaki ilk adım, cümle modellerinin bir listesini oluşturmaktır. Bu makalede, bu tür modellerden oluşan bir grup açıklanmaktadır.*

Anahtar Kelimeler: *cümle, yüklem, yerel, sözdizim sistemi.*

Түркий тилларниң синтаксиси үчүн нуқтилиқ бирлик болған жумлиләрни моделләштүрүш әң актуал мәсилиләрниң бирсидур. Моделләр тилниң бирлиги болуп, уларни һәтта тизимләп чиқишниң өзи синтаксислиқ пәнниң илмий асасини яритиш демәктүр. Тәғдим қилиниватқан мақалиниң мәксити һазирқи заман уйғур тилиниң синтаксислиқ системисиниң бир бөлүги, атап ейтқандаисим хәвәрлик аддий жумлиләрниң бир орунлуқ моделлиригә муражиәт қилиштин ибарәттүр. Бу хил тәтқиқатлар уйғур тилиниң коммуникатив, йәни алақилишиш бирликлирини моделләштүрүш мәсилилири билән мунасивәтлик болуп, новәттә уйғур тилшунаслиғиниң актуал проблемилириниң бири болуп һесаплиниду [Селиштуруң: Абдуллаев 1989, 1990, 1995, 1997, 2004]. Навада қандақту бир тилниң синтаксислиқ миллий коммуникатив структура-семантикилик моделлири истималдин қалмиса, демәк бу тил яшайвериду, йоқалмайду.

Төвәндики моделләрни тәсвирләш тәжрибисигә муражиәт қилиштин бурун, моделниң ениқлимисини кәлтүрүп кетәйли. Биз үчүн аддий жумлиниң модели бу әң авал икки тәрәплимә лингвистикилик бәлгүдур. Формал тәрипини биз латин һәриплириниң ярдими билән ипадә қилип, моделниң мәзмунини қош тирнақ ичидә көрситимиз. Пайдиланған қисқартилған сөzlәр вә шәртлик бәлгүләрниң тизмиси мақалимизниң ахирида кәлтүрүлгән.

1. Ениқлаш моделлири

N1 – N1 Сор (Сениқ - Рениқ) модели

Умумий мәниси «Субъектниң ениқлимисини ипадә қилиш». Бу хил ениқлима субъектниң башқа бир объектларға охшаш экәнлигигә ишарәт қилиш арқилиқ берилиду. Моделниң реал нутуқтики ишлитилиш мисаллирини кәлтүрүп өтәйли:

Бәхит - пул (ЗС ЕТИ 114) Жамалдинлар бизниң оң қол хошимиз (ИТ ТКА 11)

N1 Нларб Сор (Сениқ - Рениқ) модели

Моделниң умумий мәниси «Субъектниң ениқлимисини бир топ щәхсләр, нәрсиләр вә көрүнүшләргә қарита ипадиләш». Мәсилән:

Мушу жигит сатрашлардин (VA) Муратниң дадиси Саим чоң мошу бир икки йилдин бери қовургисига май қонған йәккә тижарәтчиләрдин иди.

*Saifullah Abdullaev - Prof. Dr., İssyk-Kul Devlet Üniversitesi, “Rönesans” Bilimsel ve Etnokültür Merkezi Müdürü. Kırgızistan. E-posta: abdullaev.sayfullah@gmail.com Nargiza Qadyrova - İssyk-Kul Devlet Üniversitesi

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Мәзкүр моделниң жүмлилири қатарыға *шу жүмлисидин* хәвири билән келидиған жүлиләрниму қошса болиду. Бу хил жүлиләрде субъект йуқарқи контекста ишарә қилиш арқилиқ ениқ болиду. Мисал үчүн:

Түнүгүн меһманханиға яш йигитләр кәлгән еди. Лутпулла шулар жүлисидиндур (УА)

N1 Нтоғрилиқ /һәққидә Сор (Сениқ - Рениқ) модели

Умумий мәниси «Субъектниң ениқлимисини униң мәзмуни арқилиқ ипадә қилиш». Моделниң реализациялириға мисалларни кәлтүрүп өтәйли.

Нур аниниң нахшилири ана йәр, су тоғрилиқ еди (ӘҺ НА 123)

Сөз болуватқан жүмлиләрде егиниң орнида *китап, шеир, нахша* қатарлиқ исимлар келиду. Бу жүлиләрниң структурилиқ схемисини баян қилиш пеил хәвириниң элиминацияға учриған нөл формиси сүпитидә тәрипләшкә болиду(**О**). Селиштуруң:

Шеир муһәббәт һәққидә.

Шеир муһәббәт һәққидә баян қилиду.

Һәр ҳалда биз мәзкүр моделни исим хәвәрлик жүмлиләрниң модели сүпитидә қараймиз.

N1 Тв-ниш ибарәт Сор (Сениқ - Рениқ) модели

Моделниң умумий семантикиси «Субъектниң ениқлимисини конкретлаштуруш арқилиқ ипадиләш». Мәсилән:

Мәқситимиз ақлинишитин ибарәт (УА)

Дилмуратниң қилмиши оғурлуқтин ибарәт(УА)

2. Һаләт моделири

N1 Adj Сор (Shаләт Phаләт) модели

Умумий мәниси «Шәхслик субъектниң һал, һалитини ипадә қилиш». Мәсилән:

Нур ана көңүлсиз (ӘҺ НА 11) Гүлайшәм хапа болуп қалди (ЗС ЕТИ 117)

Бу хил моделниң жүмлилиридә адәттә субъектниң психикилиқ һалити ипадилиниду.

N3 Adj Сор(Shаләт Phаләт) модели

Умумий семантикиси «Шәхслик субъектниң физикилиқ әһвалини ипадә қилиш». Мисал үчүн:

Бирақ саңа еғир болиду (ӘҺ НА 70) Биләмсиз, биләмсиз, маңа қараңғу (ЙТ ТКА 84)

Баһалаш моделири

N1 Adj Сор (Sбаһ Pбаһ) модели

Умумий мәниси «Субъектниң баһалаш ениқлимисини сүпәт, сан, шәкил вә башқа бәлгүләр бойичә ипадә қилиш». Кәлтүрүлгән моделниң репрезентантлири болған жүмлиләрниң мисаллириға муражиәт қилип бақайли:

Нахша муңлуқ еди (ЗС ЕТИ) Полат әски (УА)

Бу/N1 Adj N1Cор(Sбаһ Pбаһ) модели

Моделниң умумий семантикиси «Субъектниң баһалаш ениқлимисини ипадә қилиш». Мәсилән:

Бу жаһан узун жаһан, Үмүтни үзүвәтмә (УХҚ 34) Бу тағлар еғиз тағлар, Теши бар тописи йоқ (УХҚ 37)

Ә. Р. Тенишев тәрипидин нәшир қилинған лопнурлуқ текстлардики мисални селиштуруң:

Йеңи суниң йери обдан йер (Тенишев УТ 138)

Һазирқи заман уйғур тили үчүн/**N1**/ орнида кәлгән исимларниң тәқрар келиши нормал көрүнүштүр. Биз буни моделләрни һасил қилғучи амил сүпитидә билимиз. Профессор Н. А. Баскаков *Бу ат яхшикәби жүмлиләр Бу ат яхши ат*

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

жүмлиләрдин келип чикиду дөп һесаплайду [Баскаков 1975 :87-бәт].

N1 Ндәк <N-ға охшаш> Сор(Sbаh Pбaһ) модели

Умумий семантикиси «Субъектның баһа бериш ениклимисини башқа объект билән селиштуруш арқилиқ ипадә қилиш». Мәсилән:

Қизниң қәдди камити худди талға охшаш (УА) Худди қәнт наватқа охшаш шу шерин сениң сөзүң (УХҚ 45)

Яш вә сан моделири

N1 Num яш5 Сор(СяшРяш)модели

Умумий семантикиси «Субъектның яш жәһәттин ениклимисини ипадә қилиш». Мисал үчүн:

Айгүл он сәккиздә (УА) Мирзахмәт оттуз яшта еди (УА) Хушнизмат билән Жамалдин дадилири вапат болганда бәш яшлар чамисида экән (ЙТ ТКА 11)

N1 Num Сор (Scan Pсан)модели

Моделның умумий мәниси «Субъектның сан жәһәттин болған ениклимисини ипадә қилиш». Мисалларға муражиәт қилайли:

Ишиң көп экән (ӘҺ НА 57) Қурал камчил (ЗС ЖС 290) Мәлидә ата- анисиниң меһригә тоймиған житим балилар аз әмәс (ӘҺ НА 92-93)

Мәзкүр мақалида биз һазирқи заман уйғур тилидики исим хәвәрлик бир орунлуқ жүмлиләрның структура-семантикилик моделирини ечип тәсвирләш вәзиписини һәл қилиш мәкситидә һәрикәт қилип бактуқ. Моделләр бәдий әдәбият вә публицистика текстлириниң асасида тәһлил қилинди. Буниндин кейинки вәзипимиз дөп моделләрның грамматикилик шәкиллирини, модификациялирини вә вариантлирини ениклашни билимиз. Бу вәзипиләрның һөддисидин чиққанда һазирқи заман уйғур тилидики вә башқа түркий тиллар (қирғиз, казак, өзбәк в. б.) синтаксислик түзүмнің системилик тәсвирлинишигә йол ечилиду.

Хулас (Сонуж)

Моделләр тилнің бирлиги болуп, уларни һәтта тизимләп чиқишның өзи синтаксислик пәннің илмий асасини яритиш демәктур. Тәғдим қилиниватқан мақалиның мәксити һазирқи заман уйғур тилинің синтаксислик системисиниң бир бөлүги, атап ейтқанда исим хәвәрлик аддий жүмлиләрның бир орунлуқ моделиригә муражиәт қилиштин ибарәттур. Бу хил тәтқиқатлар уйғур тилинің коммуникатив, йәни алақилишиш бирликлирини моделләштүрүш мәсилилири билән мунасивәтлик болуп, новәтгә уйғур тилшунаслиғиниң актуал проблемилриниң бири болуп һесаплиниду

Қайнақча

Абдуллаев 1989– Абдуллаев С. Н. Модели простого предложения в современном уйгурском языке//Предложение в языках Сибири.-Новосибирск: Наука.1989 .- С. 36-47.

Абдуллаев 1990 – Абдуллаев С. Н.Модальные модификации простого предложения в уйгурском языке//Системность на разных уровнях языка.-Новосибирск: Наука. 1990. -С. 90-95.

Абдуллаев 1992 – Абдуллаев С. Н. Структурно-семантические модели простого предложения в современном уйгурском языке.-Каракол: Изд-во Иссык-Кульского госпединститута, 1992.

Абдуллаев 1995 – Абдуллаев С. Н.Моделдиксинтаксистинайрым түшүнүктөрү жөнүндө// «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына жана профессор К. Тыныстановду эскерүүгә арналган филологиялык илимдер боюнча эл аралык илимий- теориялык конференциянын тезистери жана материалдары.-Каракол,1995.- 229-231 бб.

Абдуллаев 1997 – Абдуллаев С. Н. Вопросы моделирования простого

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
TÜRK ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

предложения в современном уйгурском языке//Төркиләрнең телләре, рухи мәдәнийәтләре һәм тарихлары: традицияләр һәм заман. 1 том, Мәскәү, 1997.-261-263 бб.

Абдуллаев 2004 – Абдуллаев С. Н. Исследования по тюркологии. Простое предложение в уйгурском языке: структурно-семантические модели и парадигма описания.-Бишкек, 2004.

Баскаков 1975 – Баскаков Н. А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение.-Москва: Наука, 1975.

Малов 1954 – Малов С. Е. Уйгурский язык (Хамийское наречие).-Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1954.

Тенищев 1984 – Тенишев Э. Р. Уйгурские тексты.-Москва: Наука, 1984.

Мисалларниң мәнбәлири

Әһ НА - Ә. Һашимов. Нур ана.-Алмута: Жазушы, 1988.

ЗС ЕТЙ - З. Сабир. Еһ, топилиқ йол//”Пәрваз”.-Алмута: Жазушы,1990.-1 сан.-114-128-бб.

ЗС ЖС - З. Сәмәдий. Жиллар сири.-1,2 китап.- Алмута: Жазушы, 1985.

ЙТ ТКА - Й. Тайиров. Тар кочидики ай: Повестьлар вә һекайиләр.- Алмута: Жазушы,1989.

УА - «Уйғур авази» гезит

УХҚ - Уйғур хәлиқ қошақлири.-Үрүмчи: 1986

Моделләр формулилири тәркивидики қисқартилған сөzlәр

N - исим

1,2,3,4,5,6 - исимниң келишлири

Adj - сүпәт

Num - Сан

Сop - бағлаштурғучи

S - субъект

P - предикат

Ениқ - ениқлаш

Баһ - баһалаш

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ
**ПЕСЕННЫЙ ТЮРКСКИЙ МИР В РОМАНЕ К. ДЖАНТОШЕВА
«КАНЫБЕК»**

Айжамал Кошумбаева*

АННОТАЦИЯ: В статье рассматриваются особенности народной музыкальной культуры кыргызов. Автор разделяет точку зрения о том, что кыргызская музыкальная культура является ответвлением общетюркского культурного массива. Кыргызский этнос развил устно-эпическую форму передачи художественной информации. Фрейм «Ыр/Песня» можно вполне адекватно рассматривать в этом контексте. Жанровые особенности фольклора кыргызов во многом помогают понять лингвоментальные закономерности репрезентации фрейма как разновидности концептов. Поставленные проблемы в статье рассматриваются на примере романа К. Джантошева «Каныбек». Известно, что данный писатель хорошо знал целый ряд тюркских языков (кыргызский, казахский, уйгурский). Для современной филологии стало аксиомой, что язык является не только средством общения, но и зеркалом культуры. В языке аккумулируется исторический и культурный опыт народа. Поэтому тексты песен резонно рассматривать как иллюстрации лингвоментальных единиц, в т. ч. и фреймов. По мнению Ч. Айтматова, песни приближают человека к Богу. Песня открывает возвышенное во внутреннем мире человека. В то же время песня отражает национально-культурное своеобразие этноса. Роман К. Джантошева «Каныбек» отличается национальным колоритом, который сохранился и при переводе на русский язык. В романе передается атмосфера жизни как кочевых, так и оседлых тюрков. Для создания целостного образа бытия тюрков немалую роль играют песни. Сам роман начинается и заканчивается песней. Через посредство песен проходит лейтмотив содержания всего произведения. Жанровая специфика песен в романе отражает подобную дифференциацию в культуре кыргызского этноса вообще. В статье показывается механизм передачи художественной информации. При этом фрейм «Ыр/Песня» следует понимать как авторскую ментальную единицу.

Ключевые слова: Песня, фрейм, ментальная единица, художественный, культура.

Вступление

Наши исследовательские интересы связаны с изучением фрейма «Ыр/ Песня». Нами была проведена большая работа по изучению разных материалов, по организации экспериментов, в том числе и с активными участниками проектов социальных сетей. Стимулирующим поводом к написанию настоящей статьи послужило тривиальное обстоятельство – появление привлекательного и оригинального ролика в рамках популярного конкурса видео «I love English», в котором тюркская авторская песня «Герип-Санам» звучит на английском языке. Ролик получился ярким и креативным в том плане, что емко и без всяких лишних деталей выражает свой лейтмотив: «Я люблю английский язык, потому что он дает второе крыло моей авторской песне». И действительно, в ролике все к месту.

* Айжамал Кошумбаева – аспирант Иссык-Кульского государственного университета им. К. Тыныстанова

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Сама ситуация не умоглядная и не созданная искусственно, а реальная и взятая что называется из жизни. Сцена в виде юрты на уровне концептов символизирует то, что конкурс имеет место не где-нибудь, а в Кыргызстане. Два флага по бокам сцены, как два крыла, дают размах фантазии и значительно расширяют творческий и креативный диапазон взаимодействия между двумя дружескими культурами и народами.

С первого взгляда можно заметить, что несет с собой ролик, и что он дает. Отметим это, а затем обратимся к взаимодействию фреймов «Ыр» и «Song». Ролик дает возможность расширить аудиторию потенциальных реципиентов как в плане искусства, так и в плане изучения английского языка. Он открывает новые грани образов песни. Верифицирует «Я» лирического героя. Укрепляет узы дружбы между двумя культурами и народами. Инкорпорирует искусство Кыргызстана, особенно представленное в регионах (а нынешний год-это Год регионов!) в международное транскультурное пространство. Нивелирует возрастные ограничения и способствует снятию проблемы «отцов и детей».

же всмотреться глубже и поставить анализ на собственно исследовательскую основу, мы выйдем на пример интересного взаимодействия фреймов «Ыр» и «Song» на ментальном уровне. Под фреймом в данном случае мы понимаем границы того или иного понятия, несущего на себе культурную нагрузку. На примере данного ролика мы имеем прекрасную иллюстрацию пересечения двух фреймов- «Ыр» и «Song». Помимо прочего, это помогает нам лучше понять свою национальную лингвокультуру.

Фрейм «Ыр» разделяется на 2 субфрейма: «Ыр-песня» и «Ыр-стихотворение» (в других тюркских языках «нахша/кушик» и «шеир»). Для нас интересен субфрейм «Ыр-песня». Это то, что дает возможность выразить невозможное, т.е. то, что нельзя передать при помощи слов. Благодаря чему? Благодаря музыке и образом. Про это еще М. Джалиль сказал так: «Песня меня научила свободе, Песня борцом умереть мне велит» [Р.Бикмухаметов, 1957,с.5].

Что мы имеем в результате того, что авторская иссык-кульская песня «Герип-Санам» зазвучала на английском языке? Безусловно, те позитивные межкультурные результаты, о которых мы сказали выше. Но кроме этого, мы вполне можем отметить новый поворот в восприятии художественной картины мира. Это происходит после того, как англоязычный текст входит во взаимодействие с первоначальным вариантом музыки оригинала. Таким образом, перевод поднимает лирического героя на новую ступень творческой свободы.

Основная часть

В данной статье мы хотели проанализировать песни как разновидность творчества тюркоязычных народов. Главная задача нашей работы - осмыслить феномен смысловых потерь при переводе песенных текстов с кыргызского на русский язык на примере жанра трудовых песен «Бекбекей» по роману Касымалы Джантошева «Каныбек». В доклассовом и классовом обществе, когда древнейшие тюркоязычные предки кыргызов жили кочевым скотоводческим трудом, песенный фольклор был неотделим от их трудовой деятельности. Однако современные нотные расшифровки немногочисленных образцов трудовых напевов сделаны собирателями фольклора по сообщениям информаторов, исполнивших их в условиях, далеких от подлинного трудового процесса. Исходя из поэтического содержания исполняемых и зафиксированных песен, можно сделать вывод, что в своем архаическом виде они звучали вплоть до начала XX столетия, когда началась коренная ломка феодально-родового образа жизни кыргызов.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Из всех старинных массовых фольклорных песен, так или иначе соотнесенных с трудом, четко выделяются жанры «бекбекей», «шырылдан» и «оп майда». Первые два связаны со скотоводством. Третий — с земледелием, причем непосредственно с самим трудовым процессом. Возникли они приблизительно в срединной или на конечной стадии первобытнообщинного строя (эпоха бронзы). Об этом можно догадываться по типичным музыкально-поэтическим средствам, своеобразным мифическим представлениям, нашедшим отражение в этих жанрах.

Бекбекей — один из древнейших пастушеских песенных жанров. Возникновение его было обусловлено хозяйственными особенностями кочевой скотоводческой общины, которая организовала женскую коллективную охрану мелкого домашнего скота на летнем пастбище (жайлоо). Ранней весной, зимой и поздней осенью песня «бекбекей» почти не исполнялась, вернее, исполнение ее было возможно только в виде музицирования без соответствующего этому жанру фона, поскольку в эти сезоны кочевники держали овец и коз в загонах.

Впервые об этой песне упоминается в дореволюционных источниках. Русский востоковед Г. Загряжский, изучавший старый скотоводческий быт кыргызов, писал, что ночью скот оберегают девушки, которые до самой зари выкрикивают песню, чтобы ею отпугивать волка. Тем самым автор верно подметил типичный элемент жанра — эмоционально-сигнальные возгласы.

Первое определение этого жанра было дано позже А. Затаевичем: Бекбекей — так называются песни, исполняемые киргизскими женщинами, караулящими по ночам стада баранов. В комментарии к опубликованному им варианту напева «бекбекей» ученый подчеркивал, что эти песни обыкновенно заключаются высокой, протяжной нотой, выпадающей из основной тональности и долго замирающей в ночной тишине, в характере предостерегающего возгласа.

А Затаевич имеет в виду типичный для жанра признак — заключительное интонируемое междометие «ай, ду-у-у-йт!». Вместе с тем в других вариантах песни «бекбекей» возможен не менее характерный момент — многоголосный «смех» караульщиц, интонационно нисходящий вслед за кадансовым возгласом. Так они, очевидно, подбадривали себя в тревожной атмосфере ночи.

Социально-бытовая функция песен «бекбекей» имела ярко выраженный прикладной характер. Для пастушек эти песни служили не только сигналом, отпугивающим волков, но одновременно и средством развлечения. Это была своеобразная форма популярного массового фольклорного музицирования. Вообще, «бекбекей» не в полной мере соответствует категории трудового песенного жанра, который предполагает непосредственное сопровождение или музыкальное отражение ритма трудового движения. Это эстетический элемент, играющий важную роль при выполнении караульщицами своих общинно-производственных обязанностей.

Свою характеристику жанра «бекбекей» дает В. Виноградов. Им исследованы социально-бытовые, содержательные и музыкально-исполнительские аспекты жанра. Он подробно охарактеризовал «бекбекей», но в то же время его определение требует некоторых уточнений в вопросе о степени популярности данного жанра. В XX в. жанр утратил свои исконные свойства, что связано с коренными социальными изменениями в хозяйственной жизни кыргызов. Он все заметнее терял свою прежнюю почву, приходя в явное противоречие с системой социалистического кооперативного хозяйства.

В 1920—1940-е годы уже немногие ырчы помнили напевы «бекбекей». Именно от них А. Затаевич, В. Виноградов, А. Малдыбаев записали несколько образцов этого жанра. Однако собранные ими напевы были ничем иным, как

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

современными вариантами старинного жанра «бекбекей». Эта реконструкция, к сожалению, значительно отличается от оригинала.

В кыргызско-русском словаре К. Юдахина указывается: «"Бекбекей" — 1. этн. название женской песни, распеваемой летом при окарауливании овечьего стада ночью; 2. окрик женщины, охраняющей ночью стада овец».

Вполне возможно, что эти определения соответствуют двум этапам в истории формирования жанра: ранний этап, для которого характерен примитивный сигнальный вид «бекбекея» (по Юдахину — второе значение термина), и более поздний этап, для которого характерен кантиленно-напевный вид «бекбекея» (первое значение).

Термин, очевидно, образовался путем двойного повторения слова «бек» с добавлением к нему традиционного эмоционального междометия-окончания «эй» (бек-бек-эй). Аналогично и другое слово из этой песни — «сак-сак-ай». Слово «бек» в данном контексте означает «крепкий», «сак» — «осторожный».

Примечательна мысль В. Виноградова: «В этой песне есть неосмысливаемые слова, наименование каких-то странных одушевленных существ Бекбекей и Саксакай». Есть основания полагать, что Бекбекей и Саксакай — это тотемические образы живых существ, покровительствовавших караульщикам. Очевидно, «странные одушевленные существа» и есть образы-символы ночных сторожей. Следовательно, можно утверждать: жанр этот получил свое название не только от сторожевого возгласа, но и от подразумеваемого персонажа песни — ночного стража.

Характерный пример текста жанра «бекбекей»:

«Бекбекей ашты бел ашты,
Бетине беделдуу саадак жарашты.
Саксакай ашты сары ашты,
Санына саймалуу саадак жарашты.
То-о-у-уйт, то-уйт!..» (с.,303)
[Жантошев Касымалы. Каныбек: Роман: Жаштар учун/ Суротчусус .Т. Курманов.-4-бас. – Ф.: Адабият, 1991.
1-китеп. 1991.-592б.]

Бекбекей перешел перевал,
Узорочьем украшен – играет его саадак.

Саксакай перешла перевал,
В синий бисер оправлен – сверкает ее саадак. (с.,243)

[Джантошев К. Д 40 Каныбек: Роман[в 2-х т.]Пер. с кирг. В.П. Горячих, К.З. Хантемировой, И. В. Маркова.-3-е. изд.-Ф.: Кыргызстан, 1980
Кн.1. 1980.-412.]

Мы взяли для исследования оригинал, т. е. кыргызский вариант. Потому что перевод на русский язык нас не удовлетворяет. Нет кыргызского духа и колорита. Мы не слышим и не видим сознание кыргызов в русском варианте. Культура, быт, менталитет в переводе передается не адекватно. Еще один нюанс - пропущены некоторые песни и встречается сокращение многих песен. К примеру песня «Бекбекей». Мы выше упоминали, что главный смысл этих песен в том, что они заключаются высокой, протяжной нотой, выпадающей из основной тональности и долго замирающей в ночной тишине, в характере предостерегающего возгласа, заключительное интонируемое междометием «ай, ду-у-уйт!, тоу-у-у—уйт!».

В переводе пропущен главный смысл, переводчики сократили междометие «Тоу-у-уйт!», и тем самым песня теряет смысл.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Вообще, достаточно глубоко исследовать поэтическое содержание жанра «бекбекей» пока не представляется возможным в связи не только с малочисленностью имеющихся записей, но и с отсутствием материала для проведения сравнительного изучения. У родственных соседних народов мы не находим аналогичного трудового песенного жанра. Женской пастушеской трудовой песни нет и у казахского народа, имеющего самые близкие историко-культурные и этнографические связи с кыргызами. Как установлено учеными, казахские народные пастушеские песни исполнялись только мужчинами.

Мелодический стиль жанра «бекбекей» в целом напевный, причем певучесть выражена в протяжном характере интонирования, а не в диапазоне мелодического развертывания. Мелодическое движение (если не принимать во внимание высоких выкриков-сигналов) всех имеющихся в наличии вариантов записей охватывает интервал от чистой кварты до большой сексты. Об этом свидетельствуют нотные записи А. Затаевича, В. Виноградова, К. Дюшалиева, запись «бекбекея» на грампластинке «Антологии киргизской песни» (МЗО 35845) в современном, слегка стилизованном исполнении женской группы хоровой капеллы Кыргызского телерадио, а также реставрационное воспроизведение жанра в программе само-деятельных вокально-танцевальных ансамблей.

Сравнивая все записи песен «бекбекей», нетрудно заметить черты их различия. Так, варианты из сборника А. Затаевича мало похожи друг на друга. Первый более развит в мелодическом и ритмическом отношении, во втором акцентируется речевое начало. Но оба они записаны без поэтического текста, что не позволяет говорить о степени распевности в каждом образце. В записях А. Малдыбаева и В. Виноградова ясно очерчена кантиленность «бекбекея».

Все записи одноголосны. Характерны повторяющиеся (точно или вариантно) мелодические фразы, традиционные восьмисложные стихи с вставными слогами «э», «эй», «ой», «ий», строфическая форма, узкий звукоряд с явными признаками ладовой переменности. Следует отметить и особую интонационную пластичность в песнях «бекбекей»: одна и та же попевка звучит в разных ритмических, метрических, ладовых и тесситурных положениях.

Вышеизложенное позволяет дать более точное определение жанра. «Бекбекей» — древняя протяжная, ансамблевая (унисонная) песня, которая исполнялась, как того требовали хозяйственно-бытовые нужды кыргызского кочевья, караульщиками отар на летних высокогорных пастбищах во время ночного дозора.

Литература

1. Бикмухаметов Р. Муса Джалиль. -М., 1957. -169с.
2. Дюшалиев К. Ш., Лузанова Е. С Кыргызское народное музыкальное творчество: Учеб. пособие / Под ред. Е. В. Назайкинского. — Б.: Илим, 1999- — 344 с.

**ТҮРКІЙ ТИЛЛАРДА ПОЛИПРЕДИКАТИВЛИК КОНСТРУКЦИЯЛӘРНИ
ТӘТҚИҚ ҚИЛИШ (УЙҒУР, ТАТАР, ҚИРҒИЗ, АЛТАЙ, ШОР
ТИЛЛИРИНИҢ МАТЕРИАЛИДА)**

Сәйфулла Абдуллаев, Нелли Гиляуизова* Кыргызстан

АБСТРАКТ: *Түркий тилларда ортақ бир грамматикалық түзүм бардур. Бу тилларниң типологиялик хусусийити шуниндин ибарәтки, уларда аналитикалық вә синтетикалық типтики полипредикативлик жәмиләр актив ишлитилмәктә. Бизниң мақалимизда бундақ конструкцияләр бир нәччә түркий тилниң материалида қаралмақта.*

Ачқуч Кәлимәләр: *полипредикативлик жәмиләр, моделләр, субъект, предикат.*

КИРИШ

Түркий тиллар грамматикиси ортақ қанунларға игәдур. Түркий тилларниң полипредикативлик конструкциялирини тәтқиқ қилиш көп талашларни пәйда қилған мәсиләдур [Абдуллаев 1987 : 53]. Бу хил конструкцияләр «Диван-улүғәтит түрк» вә «Қутадғу билик»жә охшаш әсәрләрдә көп учришиду. Лекин бу күнгә қәдәр мәзкүр проблема бойичә түркий тиллар ичидә елип бериливатқан селиштурма тәтқиқатлар аз. Шунинң үчүн биз өз мақалимизни мошу йонилиштә тәйәрлашни қарар қилдуқ.

Полипредикативлик конструкция дегәндә биз аддий жәмлини әмәс, бәлки тәркивидә икки яки униндинму көп предикативлик түгүн бар синтаксислик конструкцияләрни көздә тутумиз. Полипредикативлик конструкцияләр қатарифа мурәккәп яки қошма жәмиләрму, мурәккәпләшкән жәмиләрму кириду. Бундақ көрүнүш түркий тилларниң алаһидилигидур [Абдуллаев 1983 : 109].

Синтаксисниң бирликлирини моделләштүрүш түркий тилларниң сақлинип қелишиға вә риважлинишиға ярдәм бериду [Абдуллаев 1992 : 47; 2016 : 4]. Шундақла бу усул лингводидактикидиму муһим ролни ойниши мүмкин [Абдуллаев 2017 : 598]. Униң нәтижилиридин умумән этномәдәний тәтқиқатларда үнүмлүк пайдиланса болиду [Абдуллаева 2016 : 69].

Асасий бөлүм

Полипредикативлик конструкциялар моносубъектлик конструкция (МСК) вә түрлүк субъектлик конструкция (ТСК) болуп қилиши мүмкин. МСКларда икки предикация түгүни бир субъектқа қаритилған болиду. Мәсилән: **уйғ.** Балилар күлгән петичә мәктәпкә кирди. Субъект -*балилар*. Бу субъектқа *күлди* вә *кирди* дегән икки предикативлик бәлгү қаритилған. ТСКларда предикативлик бәлгүләр түрлүк субъектларға тәәллуқтур. Мисал үчүн: **тат.** Қызлар қилгәч, дәрәс башланып китте. Бунинда субъектлар - *қызлар* вә *дәрәс*. Предикативлик бәлгүләр - *қилде* вә *башланып китте*.

Субъект һәм айрим сөз билән, һәм шәхс категориясиниң морфемилири билән ипадә қилиниши мүмкин. Бундақ морфемиларполипредикативлик конструкцияниң конструктивлик жәһәттин әң муһим компоненти болған беқинда

* Сәйфулла Абдуллаев - Prof. Dr., İssyk-Kul Devlet Üniversitesi, "Rönesans" Bilimsel ve Etnokültür Merkezi Müdürü. Kırgızistan. E-posta: abdullaev.sayfullah@gmail.com Нелли Гиляуизова - İssyk-Kul Devlet Üniversitesi

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

предикатниң формисиға улиниду. Беқинда предикатниң формисини немә үчүн муһим дәп һесаплаймиз? Чүнки у, биринчидин, предикативлик бәлгүни ипадә қилиду вә, иккинчидин, полипредикативлик конструкцияниң ичидики предикативлик бирликләрни бағлаштуридиған алақә васитилирини өз ичигә алиду. Бу көрүнүшму түркий тилларға хас бир муһим типологиялик өзгичиликтур. Мана шуниң үчүн биз төвәндә полипредикативлик конструкцияларниң моделлирини нәқ беқинда предикатниң формисиға ишарә қилиш арқилиқ көрситимиз.

Полипредикативлик конструкцияларниң моделлирини лингвистикилик знак сүпитидә қарап, уларни тәсвирлигәндә әң авал сөз болуватқан синтаксислик конструкцияләрниң структурилик вә мәзмунлуқ типларға бөлүп қараймиз.

А. Структурилик типлар

1. Конструктив синарлири сүпитидә сүпәт пеил вә тиркәлмиләрдин турған конструкцияләр.

Субъектлик бәлгүси бойичә бу хил моделләр икки топқа бөлүниду. Биринчи топ - МСК, иккинчи топ - ТСК. МСКлар қатарига **уйғ.** Tv-ған һалда, Tv-ған пети, Tv-ған пети// чә, Tv-ған бойи, Tv-ған бойичә; **тат.** Tv-ған килеш; **қирғ.** Tv-ған бойдон, Tv-ған боюнча, Tv-а элек бойдон (тейден); **алт.** Tv-ған бойынча, Tv-ған бойы, Tv-ған ла бойынча; **шор.** Tv-ған озуба қатарлиқ моделләрни киргүзгили болиду.

Шәхс категориясиниң морфемилири бар яки йоқлиғиға қарап уйғур тилидикиTv-ған пети// чә конструкциясидин башқа МСК конструкцияләр бу хил морфемиларни қобул қилмайду. Қалған ТСК конструкциялири икки топқа бөлүниду. Биринчиси дайим қобул қилидиған. Иккинчиси анда санда қобул қилидиған.

Биринчи топқа **қирғ.** Tv-ар менен, T v-ар менен эле.**шор.** Tv-ар была моделлири кириду. Мәсилән: **қирғ.** Ал эми Жамийла келери менен биздин арабызда айырмаланды (Ч. Айтматов); **шор.** Ежиктен кезиги чығары была, үй кыйын полып йада барды (фолк).

2. Исим пеил қатнашқан конструкцияләр.

Бу хил конструкцияләрниң қатарига **қирғ.** Tv-ар алдында, Tv-ардын алдында эле, Tv-иштин алдында; **алт.** Tv-ған ла соондо, Tv-ған соондо, Tv-ған соонан Tv-ған ла кийинде Tv-ар алдында; **шор.** Tv-ған соонда, Tv-ған соонан, Tv-ар аланда, Tv-ғаннын алында Tv-ғаннын соонда қатарлиқ моделләрни киргүзүмиз. Барлиқ моделләр һәм МСК, һәм ТСК сүпитидә келиду. Пәкәт қирғиз тилидики **Tv-иштин алдында** модели адәттә МСК болуп ишлитилиду. Мисал үчүн: Бул суроого жооп бериштин алдында биринчи бөлүмдүн башкы каарманы Манас жөнүндә бир эки сөз (Т. Сыдыкбеков).

Қирғиз тилидики моделләрдә шәхс категориясини билдүргән морфемилар уйғур тилидин пәриқләнгән һалда йардәмчи исимға улиниду. Мәсилән: Памирге жөнәр алдыңызда сиз менен сүйлөшүп калышым керек (Ч. Айтматов). Шор тилидики конструкцияләрдә уйғур тилида –иш формисидики исим пеилға уланғиниға охшаш шәхс қошумчилири -ған формисидики сүпәт пеилға улиниду. Мәсилән: **шор.** Техникумғы тоосканыңның соонда Корайга кел (А. Чудояков).

3. Вақит мәнасини билдүргән исимлар билән кәлгән конструкцияләр.

Биз селиштуруватқан түркий тилларда вақит мәнасини ипадә қилған исимларниң төвәндики лексика-семантикилик группилири мәвжут: **уйғ.** вақит, мәзгил, пәйт, чағ; **тат.** вакыт, чор, мизгел; **қирғ.** кез, маал, мезгил, убак, учур, чак; **алт.** туш, өй; **шор.** тем, туш, шен.

Бу хил исимлар қатнашқан моделләр икки топқп бөлүниду: 1). «Сүпәт пеил плюс

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

вақит мәнәсидики исим» комплекс билән ипадә қилинған беқинда хәвәрлик полипредикативлик конструкцияләр. 2). «Йәрдемчи исим плюс вақит мәнәсидики исим» комплекс билән ипадә қилинған беқинда хәвәрлик полипредикативлик конструкцияләр. Мошу икки топниң моделири һәм МСК, һәм ТСК болуп келәләйду.

В. Мәзмунлуқ типлири

1. Вақит жәһәттин умумий уйғунлишиш конструкциялири.

Бундақ мәнини биз жәлип қилған түркий тиллар материалида төвәндики моделләр ипадә қилалайду: **уйғ.** Tv-ған чағда; **тат.** Tv-ған вақытта; **қирғ.** Tv-ған кез//де; **алт.** Tv-ған туш//та; **шор.** Tv-ған шен//де, Tv-ған тем//де, Tv-ған туш//та.

2. Жүмлидә ипадә қилинған баш вақиә беқиндидин илгири йүз берилишини билдүргән конструкцияләр. Бу хил умумий мәнини төвәндики моделләр билдүриду: **уйғ.** Tv-иштин бурун, Tv-иштин илгири, Tv-иштин авал, Tv-мастин бурун; **тат.** Tv-уудан элек, Tv-үүдән борын; **қирғ.** Tv-үүдән илгери, Tv-үүдән мурун, Tv-а электен мурда, Tv-ардан мурда; **алт.** Tv-ар//даң озо, Tv-галактаң озо; **шор.** Tv-галактаң пурун, Tv-ардаң пурун. Уйғур тилидики Tv-иштин илгири, қирғиз тилидики Tv-гандан мурун, Tv-ардан мурда вә алтай тилидики Tv-ардаң озо моделири бойчә түзүлгән жүмлиләрдә лексикалик конкретизаторлар болуши мүмкин. Улар икки вақиә арисидики вақитни конкрет рәвиштә ипадиләп туриду. Мәсилән:**уйғ.** Очуқ мәйдандики әң ахирқи жән шу Баяндай сепилиниң дәрвазисини Садир палван йәр астидин колап келип, партлтиштиң *б и р а з к ү н* илгири йүз бәрди (Һ. Абдуллин).

Бир вақиәниң бурун йүз беришиниң вақит жәһәттин йеқинлиғини төвәндики моделләр билдүриду: **уйғ.** Tv-иш алдида, Tv-әр пәйттә; **тат.** Tv-ар алдында; **қирғ.** Tv-ар кезде, Tv-а элек кезде, Tv-п -а элек кезде, Tv-иштин алдында, Tv-ар алдында, Tv-арға жакын **алт.** Tv-ар алдында, Tv-галақ тушта, Tv-ардың алдында; **шор.** Tv-ар алдында, Tv-галақ темде, Tv-галақ тушта.

Бир вақиәниң иккинчидин бурун келиши вақит жәһәттин чәкләнгән болуши мүмкин. Мәзкүр грамматикалик мәнини төвәндики моделләр ипадә қилиду: **уйғ.** Tv-ғанга қәдәр; **тат.** Tv-ғанга кадәр; **қирғ.** Tv-ғанга дейре, Tv-ғанга чейин; **алт.** Tv-арға јетире.

3. Вақиәләрниң бирсидин кейин иккинчисиниң йүз бериш конструкциялири. Мундақ семантикини умумий планда бу хил моделләр бериши мүмкин:**уйғ.** Tv-гандин кейин;**тат.** Tv-ғаннан соң;**қирғ.** Tv-гандан кейин, Tv-гандан соң;**алт.** Tv-ған кийнинде, Tv-ған соңында, Tv-ған сонда;**шор.** Tv-ған соонда, Tv-ған соонаң. Бу моделләрдә лексикалик конкретизаторлар қоллинилиши нормаға айланған. Уйғур, татар вә қирғиз тилирида улар беқинда хәвәрниң формиси тәркивидә орун алиду. Алтай вә шор тиллирида улар беқинда хәвәрформисиниң тешида жайлишиду. Уларниң йенида кошумчә тиркәлмиләр келиши мүмкин *бажында* (алт), *пажында* (шор). Әгәр лексикалик конкретизаторлар предикативлик бирлик болуп кәлсә, йенида *соңында*, *кийнинде* (алт), *соонда* (шор) тиркәлмиләр қоллинилиду.

Баш вақиә беқиндидин кейин тезла йүз беридиған мәнини **уйғ.** Tv-иш билән; **тат.** Tv-үү белән; **қирғ.** Tv-үү менен, Tv-ар замат, Tv-ар менен, Tv-иш менен; **алт.** Tv-ған ла кийнинде, Tv-ған ла соондо; **шор.** Tv-ар была қатарлик моделләр ипадиләйду.

Баш вақиә беқиндидин кейин йүз беридиған мәнини чәкләйдигән моделләр төвәндикиләрдин ибарәт: **уйғ.** Tv-гандин буян, Tv-гандин башлап, Tv-гандин бери;**тат.** Tv-ғаннан бирле, Tv-ғаннан тартып;**қирғ.** Tv-гандан бери, Tv-гандан бштап, Tv-а электен баштап; **алт.** Tv-гандаң бери, Tv-гандың кейи, Tv-гандаң

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

ала; **шор.** Tv- ганнаң пертин, Tv- ганнаң ала.

4. Икки вакиэнің бир вақитта йүз бериш конструкциялири. Бу хил семантикини төвәндики моделләр ипадә қилалайду: **уйғ.** Tv- ган чағда, Tv- ган пәйттә, Бар чағда, Йок чағда; **тат.** Tv- ган вақытта, Tv- ган сайын, Бар вақытта, Юк вақытта; **кирг.** Tv- ган кезде гана, Tv- ган кезде эле, Бар кезде, Жок кезде, Tv- ган сайын; **алт.** Tv- атан тушта, Тм -лий тушта, Бар тушта, Жок тушта; **шор.** Tv-ганнаң пертин, Tv- ган туштерде, Tv- чаткан шенде, Tv- чаткан тушта, Tv- ган зайа.

Хулас (Сонуж)

Демәкки, биз йуқурида вақит мәнасини беридиған аналитик- синтетикилик типтики полипредикативлик конструкцияләрнің моделирини бир қатар түркий тилларның мисалида кәлтүрүп өттүк. Кейинки қәдәм уларның парадигмисини тәтқиқ қилиштин ибарәттүр [Абдуллаев, Абдуллаева 2014 : 98]. Түркий тиллар материалида селиштүрма тәтқиқатларның мәқсита ортақ тил грамматикисини йезип чиқиштин ибарәттүр.

Қайнақча

Абдуллаев 1983 – Абдуллаев С. Н. Сложные предложения аналитико-синтетического типа в тюркских языках//Тюркские языки Сибири.-Новосибирск, 1983.- С. 108-122.

Абдуллаев 1987 – Абдуллаев С. Н. Сложноподчиненные предложения времени в уйгурском языке//Известия Академии наук Казахской ССР, Серия филологическая, 1987, № 2 (54).-С. 52-60.

Абдуллаев 1992 –Абдуллаев С. Н. Структурно-семантические модели простого предложения в современном уйгурском языке.-Каракол.- 1992.-159 с.

Абдуллаев 2016–Абдуллаев С. Н. Моделирование коммуникативной структуры уйгурского языка как путь его сохранения в современных условиях//Научное наследие В.А. Богородицкого и современный вектор исследований Казанской лингвистической школы: тр. и матер. междунар. конф. (Казань, 31 окт. – 3 нояб. 2016 г.): в 2 т. / под общ. ред. К.Р. Галиуллина, Е.А. Горобец, Г.А. Николаева. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2016. – Т.1. – с. 3 - 14.

Абдуллаев 2017 - Абдуллаев С. Ана тил сүпитидә уйғур түркчисини окутуш проблемлири //II. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatları Öğretimi Sempozyumu Bildirileri Prof. Dr. M. Fuad Köprülü Anısına .- Ankara, 2017.- 595-598 б.

Абдуллаев, Абдуллаева 2014 - Абдуллаев С. Н., Абдуллаева Г. С. Парадигматика элементарных простых предложений в современном уйгурском языке // Вестник Калмыцкого университета. –Элиста, 2014, № 1 (21).-С. 82-85.

Абдуллаева 2016 – Абдуллаева Г. Модельно-правовые вопросы этнокультурализма (На примере Общества уйгур).- Саарбрюккен, 2016.-87 с.

Символлар вә қисқартылған сөзләр

Tv – сүпәт пеил, исим пеил, шәхс аффикслири улинидиган пеилнің томури

// - шәхс категорияси аффикслириниң позицияси

алт. - алтай тили

кирг. - киргиз тили

тат. - татар тили

уйғ. - уйғур тили

шор. - шор тили

ТҮРК ЭЛИНИН КААДА-САЛТЫ.

Альбина Чыныбаева\Диана Чыныбаева* Кыргызстан

Бул макалада түрк элдеринин каада-салты, ырым-жырым маселеси каралган. Түрк эли салтка бай, меймандос жана маданияты көп кырдуу. Каада-салт улут пайда болгонго чейин узак убакыттар бою жашап, бир муундан экинчи муунга сакталып келген.

Bu bilimsel makalede Türk milletinin gelenekleri, aliskanliklari, adet sorunlari saglanmistir. Türk halki toreye zengin, guller yuzlu ve medeniyeti bircok tarafi. Milletin adetleri millet olmadan once cok vakit yasamistir.

Ачкыч сөздөр: Улут, каада-салт, ырым-жырым, үй-бүлөө, маданият, адеп-ахлак, жүрүм-турум, меймандос.

Anahtar sozcuk: Halk, adet, gelenekler, ayile, medeniyet, davranis, egitim, misafirperver.

Каада-салт кандайдыр бир элдин турмуш тиричилигиндеги, үй-бүлөдөгү жүрүм-турум нормалары, эрежелери, ырым-жырым, адеп-ахлак, каада-салт жол-жоболордун жыйындысы. Каада-салт улут пайда болгонго чейин эле узак мөөнөт жашап келген жана белгилүү географиялык чөйрөгө жана тарыхый шарттарга байланыштуу калыптанган. Ар бир элдин, этностук топтун, улуттук салыштырмалуу туруктуулукка ээ жана бир муундан экинчи муунга тынымсыз өтүп, коомдук турмуш-тиричиликтин күчү менен аткарылып жана сакталып турат. Дүйнөдө салтты колдонбогон эл болбойт.

Түрк маданияты бай жана көп кырдуу. Түрк элдери дүйнөдөгү байыркы элдерден болуп эсептелет эмеспи. Учурда алардын тарыхын, жалпы мурастарын үйрөнүү боюнча көптөгөн китептер, илимий жана публицистикалык макалалар жарыяланып, илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, конференциялар өткөрүлүп жатат. Каада-салт бул- ар-бир түрк элинин коомдук жашоосунун негизи. Үй-бүлөө башчысы бул-эркек. Демек, үй-бүлөө мүчөлөрү түздөн-түз атасына баш ийишет. Улууга урмат, кичүүгө ызат дегендей ага-инилер, эже-карындаштар, бир туугандардын эң улуусуна башийишет. Энеге болгон сый-урмат түрк элдеринде аябай күчтүү жана ошондой эле улуу муундагы адамдарга өзгөчө сый-урмат менен мамиле кылынат.

Түркия мамлекети диний каада-салттарга өтө бай өлкө болуп саналат. Ошондуктан майрамдар бул элдерде жогорку деңгээлде өткөрүлөт. Ар бир майрам гүлдөр менен жасалгаланат. Түрктөрдүн каада-салты кыздарды эрте турмуш курууга уруксаат берет. Эзелтен кела жаткан салт боюнча бала тарптагы үй-бүлөө башчысы, кыздын атасы менен үйлөнүү тойду макулдашат. Тойго эки жактын тен туугандары, ал эле эмес бир айыл бүтүндөй чакырылат. Той бир жумага чейин созулат. Түркиянын 80 пайызынын ашыгы ислам динин тутушат. Ошондуктан бул элдерде дин өзгөчө орунду ээлеп келет. Түрктөрдүн илгертен бери келаткан каада-салты Осмон империясынын убагында эле колдонулуп, бүгүнкү күнгө чейин сакталып келе жатат.

Ошондой эле бала төрөлгөндө туугандары алтын тыйын жана энесине алтындан жасалгаларды белек кылышат. Балага ат коюу дагы өзгөчө мааниге ээ. Баланын ысмын тандап, кулагына азан чакырып үч жолу угузушат. Наристе төрөлгөндөн 40 күнгө чейин анны жуунтуп өзгөчө бапестеп каралат. Баланын кыркын чыгаруудагы өзгөчө мааниге ээ. Жакшы ой-тилек, жөрөлгө менен 40 күн өткөндө аялдар чогулуп балага каалоо тилек айтышып кыркын чыгарышат. Ал эми бала

*Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамалекеттик университети, Кыргызстан

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

торолуп эн биринчи сүт тиштери чыгып жаткан учурда үй ээси кошуналарын чакырып, бардыгы чогулуп алышып наристенин келечектеги кесибин табууга аракет кылышат. Наристенин алдына төмөнкү нерселер коюлат (китеп, тарак, Куранкитеп, күзгү ж.б.у.с) жана карап турушат. Наристе кайсы буюмду биринчи болуп колуна алса, демек ошол буюмга байланышуу кесиптин ээси болот деп ишенип келишет. Ошентип, кийинки этап баланы сүннөткө отургузуу да салтанаттуу майрамдалат. Ал күнү балага кымбат баалуу кийим кийгизип, сызма менен белинен (көз өтпөө үчүн) байлап коюшат. Сүннөткө отургузуу майрамы аяктап калганда, баланын кийимине алтын тыйындарды кымтып коюшат. Ошондой эле үйлөнүү үлпөт тою дагы Түрк элдеринде өзгөчө шан күлкү менен майрамдалып, жарандык нике мамлекет тарабынан дагы, калктын көпчүлүк бөлүгү дагы кабыла лышпайт. Үйлөнүү тою көп этаптан турат, ошого байланыштуу майрам бир канча күнгө созулушу мүмкүн, тойтрадициялык түрдө куда түшүүдөн баштап, нике кыюу ж.б ырым-жырымдарды ичине камтыйт. Той масштабдуулугу жана кооздугу менен айырмаланат. Кызды узатуу да дагы жакшы жөрөлгөлөрдүн бири болгон «хна түнү», мында кыздын колун ар кандай оймолор менен кооздошот. Ошондой эле тойду түрктөрдүн элдеринин улуттук бийи жок элестетүүгө болбойт. Мамлекеттин ар кайсы аймагы хореография, костюм, ритми менен өзгөчөлөнүп, айырмаланып турат.

Дин тууралуу сөз кылсак, күнүнө беш жолу мечитте азан чакырылат. Улуу орозо айында орозо кармоо көпчүлүк үчүн милдет катары саналат. Бул убакта көңүл ачуу жайлары, кафе ресторандарга баруу азайат. Түрктөрдүн каада-салты байыркы Осмон империясынан бери келе жатат. Ислам дининин салтына ылайык, күйөөсү тарабынан аяына калың берилиши керек, бирок азыр көпчүлүк учурда калыңдын суммасы жаштарга берилип, алар жаңы үй-бүлөөнүн түптөлүшүнө жумшап жатышат. Үй бүлөө түрк эли үчүн өзгөчө мааниге ээ. Эркектин, аялдын да үй-бүлөөдө ээлеген оорду ар башка. Эркектерге баш ийип, өзгөчө сый-урмат менен мамиле кылуу милдет катары саналат. Үй-бүлөөдө эркектин сөзү закон, ал чыгарган чечимди кайра талкууга да алышпайт. Бирок, эркек үй-бүлөөнү багууда чон жоопкерчиликке ээ. Ал үй-бүлөөнү камсыз кылат. Кызыктуусу, XX-кылымдын аягына чейин керек болсо дүкөнгө же базарга баруу эркек кишинин моюнунда болгон.

Ал эми үй-бүлөөдөгү аял кишинин ролу жөнөкөй. Алар күйөөлөрүнө көз каранды. Аларга сый-урмат менен мамиле кылып, баш ийип, үй-тиричилиги менен алектенишип жана ошондой эле балага татыктуу тарбия берүү менен милдеттенишет. Эмени сыйлоо дагы эн чон милдеттердин бири катары эсептелинет. Ошону менен бирге түрк аялдары тен укуктуу, жеке менчикке, мураскордукка ошондой эле, билим алууга, коомдук-саясий турмушка катышууга укугу бар. Мисалы: 1993-1995 жылдардагы Туркиянын премьер-министри аял киши болгон Тансу Гиллер. Ошондой эле кийим тууралуу да сөз кылбай кетсек болбойт. Калктын көпчүлүк бөлүгү илгертен бери келаткан салтка сый менен мамиле кылышат. Ал тургай заманбап шаарларда аялдардын кийими тыкан жана жабык.

Балалуу үй-базар демекчи, түрк эли баланы аябай жакшы көрүү менен эркетип, бапестеп багышат. Бул жакта балалуу боло элек жубайлардан качан балалуу болууну пландап жаткандыгы тууралуу эч тартынбастан сурай беришет. Демек, жаш үй-бүлөө курулган сон, балалуу болуу да чон мааниге ээ. Түрк элинде эркек баланын төрөлүшү өзгөчө кабыл алынат. Ал ошо тукумду улантуучу, ошол тукумду улоочу катары кабыл алынат. Ошондой эле уул төрөгөн аялдын статусу күйөөсүнүн, туугандарынын алдында жогорку денгээлде болот. Эркек балдар 10-

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

12 жашка чыкканга чейин көпчүлүгү энесинин камкордугунда болуп, андан сон атасынын колуна берилет. Ал эми кыз бала турмуш курганга чейин энесинен таалим-тарбия алат. Үй-бүлөөдөгү бир туугандар тууралуу сөз кылсак, улуу агасы(agabey) өзүнө кээ бир укуктарды жана милдеттерди алат. Ал эми эн улуу эжеси (abla) инилерине экинчи энеси катары саналат. Ошондой эле улууга кичүүлөр дайыма сый-урмат менен мамиле кылышат. Улуу муундагы кишилерге (бей) мырза, ал эми аял кишиге (ханым) айым деп кайрылуу керек.

Туркияда аябай маанилүү көрүнүштөрдүн бири болуп билим жана байлык эсептелинет. Калктын 30 пайызы айыл тургундары, фермелер жана дыйкандар. Баарыбыз билгендей, бул мамлекет туристтик аймак болгондуктан, чон киреше алуу үчүн көпчүлүк жаштар шаарларга сезондук миграцияга кетишет. Ал эми материалдык жашоосу жогорку деңгээлдеги түрк айымдары, батыш стилиндеги заманбап кийинип, өзүнчө үйлүү, менчик машиналуу болуп, көбүнчө Европа өлкөлөрүнө жакындашат. Бирок эн негизгиси - өзүлөрүнүн түрк тилинде эркин сүйлөшөт, бул алардын эн башкы патриоттуулук сезими болуш керек деп ойлоого тура келет. Ошондой эле көпчүлүк түрктөр 2-3 чет тилинде эркин сүйлөй алышат. Мейман-достук (misafirperverlik) дагы түрк маданиятынын негизги бөлүгү. Достор, кошуналар бири-бирине байма-бай каттап турушат. Үйгө келген мейманга эн жакшы даамды тартуулоо сый болуп эсептелинет. Дагы бир ислам мамлекеттерине таандык эреже бул коомдо өзүн туура алып жүрүү, мисалга алсак, он кол менен тамактануу, үйдүн кожоюнунун уруксаты жок сүйлөө, оозду ачып эстөө, жада калса тиш чукугучту дагы оозду бир кол менен жаап кылдаттык менен пайдалануу керек. Түрктөргө конокко барууда түнгө чейин кармалбоо керек. Ошондой эле эске алуучу нерсе, түрктөр жалгыз тамктанууну жактырышпайт. Адатка ылайык баардык үй-бүлөө мүчөлөрү бирге отуруп тамактанышат. Бири-бирине болгон сый үчүн толук бардыгы чогулмайынча тамактанууга уруксаат берилбейт. Кебабка-көптөгөн жер-жемиштерден кошушат, балык жана тоокко-күрүч жана кумус, шорпо тамаккаат менен нан, сыр же болбосо маринады берилет. Ал эми алкогольдук ичимдиктер коомдук жерлерде сатылууга тыюу салынат. Ошондой эле коомдук жайларда алкогольдук ичимдиктерди ичүү маданияттуулукка жатпайт. Улуу Рамазан айында бул ичимдиктерди сатууга толук тыюу салынат.

Ислам дининин талабы боюнча чочко этин түрк улутунун ашканасынан дээрлик көрүүгө болбойт. Ошондой эле бул жакка эс алып келгендерге бир нерсени эске алып коюу керек. Баардыгыбызга маалым болгондой климат кургак жана аябай ысык, ошого байланыштуу эс алуучулар женил кийимдерди кийишет. Бирок кээ бир маданий эстетикалык борборлордо, мечитте максималдуу тыкан кийинүүгө шарт. Бул жерде шорты, кыска юбка, ачык женил желпи көйнөктөр кийилбөөсүн сунуш кылышат. Мечитке кирүүгө аял кишилерге ислам дининин шарты болгон сүннөт кийим кийүү керек. Ошондуктан Турцияга келип эс алууну пландап жаткан туристтерге эске алуучу нерсе бул жердин маданияты менен кененирөөк таанышып алышы зарыл.

Ошондой эле Түрк элинин эн укмуштуудай табышмактуу каада-салттары төмөндөгүлөр болуп саналат. Коон жана сыр. Эгерде Америка Кошмо Штаттарында тоок эти менен таттуу тооч бирге сунушталса, Турцияда аталган эки азык да чогуу берилет. Түрктөр үчүн бул табигый көрүнүш.

Ошондой эле айтып келгендей түрктөр аябагандай сыйкор, меймандос элдерден болушат. Эгер сиз өзүңүзгө тиешелүү даамдан «ооз тийгизип» бир идишке бөлүп берсениз, сөзсүз түрдө ошол идиш бош берилбей, таттуу даамдар менен кайтарылып берилет.

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

Түрктөрдүн таң калыштуу дагы бир ырым-жырымы, эгер бир адам сапарга чыгып жаткан болсо, артынан бир чөйчөк суу чачышат. Ал эмне үчүн деп ойлойсуз? Ошол адамдын келечектеги жолу ошол суудай таза, тунук, шар болсун деген ниет менен.

Үйгө мейман келгенде түрктөр биринчиден болуп бут кийим сунуш кылышат. Бул салт алардын ошол мейманга болгон сый-урматы деп эсептесек болот.

Ислам мамлекеттеринде саламдашууда колду кыса кармап, кучактап, өөп учурашуу кадимки эле көрүнүш. Ошондой эле Турцияда бир эле эмес, бир канча жолу кучактап учурашышса, сизди ошончо жолу сыйлагандыгы менен барабар.

«Ага», «Abi» түрктөрдө бул сөз кеңири тараган. Анткени аларда бул сөз эркектерге, кичинекей наристеге, бир тууган ага-иниге ж.б убакта деле колдонула берет. Бул сөздү жаттап алыңыз, түрктөр бири-бирине көпчүлүк ушул сөз менен кайрылышат.

Ошондой эле кыргыз элине да тиешелүү ырым-жырымдын бир болгон көз тийбесин деп үч түкүрүү да түрк элдерине да кеңири тараган.

Колдонулган адабияттар:

1. «Кыргызстан» улуттук энциклопедиясы; 3 том. Башкы редактору; Асанов У.А. К97.Б Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.
2. Маслов Ю.С. «Введение в языкознание». Москва, 1997.
3. Ожегов С.И. «Словарь русского языка». Москва, 1961.
4. «Языки мира; Тюркские языки». Бишкек, 1997.
5. БСЭ Карты «Языки народов мира», а так же Атлас народов мира. Под ред. С.И.Брук, В.С.Апенченко. Москва, 1964.
6. Культура в Турции, традиции и обычаи-Туристическая Планета travelplanet.com
7. Кадыров Ысмайыл. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар Бишкек, 2011.

**БАЛДАРДЫН КАЛЫПТАНУУСУНДА КЫРГЫЗ УЛУТТУК
ОЮНДАРДЫН МААНИСИ.**

Сагимбекова Д.С., Карасартова Ж.Б.

Бул макалада балдардын калыптануусунда кыргыз улуттук оюндардын мааниси, алардын өнүгүүсүндө негизги ишмердүүлүк катары оюндун өзгөчөлүгү, айрыкча мектеп жашына чейинки балдардын негизги иш-аракетинде, баланын жашоо турмушунда өзгөчө зор мааниге ээ болуу менен оюн алар үчүн эмгек, алар үчүн окуу, алар үчүн тарбия берүүнүн окутуу каражаты болгондуктан, алардын айлана-чөйрөгө болгон кызыгуусу, багыттары жана зарылчылык керектөөлөрүн ошондой эле, психикалык көрүнүштөрүн эске тутуусун, ой-жүгүртүүсүн, кыялдануусун оюн аркылуу өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү, өзүн коомдо айрып таанып билүүсүндө, чоңдор менен өз ара мамиле түзүүдө, оо-жүгүртүүдө, элестетүүдө, чыгармачылык оюндун психологиялык калыптанууга өзгөчө тийгизген таасири, тарбия берүүнүн каражаты катары оюндун мааниси, дене жагынан өсүшүнө тийгизген өзгөчөлүктөрү берилген. Оюн ишмердүүлүгүндө психикалык процесстердин өнүгүүсү менен катары, баланын жүрүм-туруму эрктүүлүгү, эмоционалдык өзгөчөлүктөрү да чагылдырылган. Балдардын курактык өнүгүү деңгээлине көз карандылыгын коомду таанууга болгон багыттарын аныктоодо балдарды оюн аркылуу эстетикага, адептүүлүккө, ыймандуулукка, толеранттуулукка, адеп-ахлакка, гумандуулукка калыптандырууда кыргыз улуттук оюндардын терең мааниси чечмеленип берилген.

Негизги сөздөр: оюн, кыргыз улуттук, калыптануу, ишмердүүлүк, балдар, тарбия, эмгек, коом, пикир алышуу.

Оюн мектеп жашына чейинки курактагы балдардын негизги ишмердүүлүгү болуп саналат. Ал баланын айлана-чөйрөдөгү адамдардын аракетин, алардын өз ара мамилесин чагылдыруучу активдүү ишмердүүлүк катары каралат. Баланын турмушунда оюн өзгөчө зор мааниге ээ. Оюн алар үчүн эмгек, алар үчүн окуу, алар үчүн тарбия берүүнүн олуттуу формасы деп бекеринен айтылбаса керек. Оюнда бала ушунчалык берилип дитин коюу менен ойнойт. Мында балдар оюнду кызыгып аткаруу менен өзүнүн чыгармачылыгына жараша түрдүү жаңы нерселерди жасап, андан ары өнүктүрө билишет. Муну менен биз жаш муундар келечекке тарбияланып жаткандагын аныктасак болот. А.С. Макаренко өз мезгилинде тарбия берүүнүн каражаты катарында да айрыкча оюндун маанисин жана баланын бүткүл турмушу оюнга арналгандыгын белгилеген. Демек, оюндун негизинде балага тарбия берүүгө болот. Баланы оюн менен бир эле убакта эстетикага, адептүүлүккө, чынчылдыкка, ыймандуулукка, эмгекке, ошондой эле дене жагынан тарбиялоого болот [3].

Ар түрдүү оюндарды ойнотуу баланын дене жактан өсүшүнө чоң таасирин тийгизет. Оюнда бала эмгектенип, көргөн нерселеринин баарын туура аткарууга аракет кылып, түйшүк тартат. Эгерде балада кичине кезинен баштап тарбия жакшы болсо, ал келечек ээси болот. Баланын турмушка болгон кызыгуусу жана мүмкүнчүлүктөрү оюн аркылуу билинет[].

Оюн адамдын ишмердүүлүгүнүн башка түрлөрүндөй эле өзүнүн коомдук мүнөзүн алып жүрөт, ошон үчүн ал да адамдын жашоосундагы тарыхый шарттар менен аныкталып өзгөрүп турат, анткени, алар өзгөрүп турган жашоону чагылдырат. Баланын ар тараптуу өнүктүрүү менен оюн да өзгөрөт жана өнүгөт. Оюндардын

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

өзгөчөлүгү балдардын жаш курак өнүгүү деңгээлине көз каранда. Бул түзүлүштү оюндун мазмунунда, структурасында анын чындык катары чагылдырылышында байкоого болот.

Оюн адамдын жашоо турмушунуну шартын чындыкты чыгармачылык менен чагылдыруунун өзгөчө формасы. Оюн - балалык турмуштагы көп көрдүү кубулуш. Биз көп учурда баланын эркелеп өсүшүнө, оюнчуктарды көбүрөөк алып берип, оюндагысын жасоого далалат кылабыз да, аларды эмгек кылуудан, жумуш жасоодон ал тургай өзүн-өзү тейлөөчү иштен дагы калкалап турабыз[2].

Баланын кыймыл-аракети, эс акылы, ой жүгүртүүсү оюн аркылуу өнүгөт. Баланын айлана-чөйрөдөгү болуп жаткан кубулуштарды кунт коюу менен карап, ар бир кыймылга көз жүгүртүп, өзүн-өзү таанып билүүсүндө чоң роль ойнойт. Оюндун негизинде балада активдүү түрдө практикалык ой жүгүртүү калыптанат. Ошол эле убакта оюндун негизинде образдык ой жүгүртүү өнүгөт. Оюндун натыйжасында балада байкоо сезимдери, ой-жүгүртүү, чыгармачылык ишин ойлоп табуу, элестетүү жана эрк процесстери ишке ашат. Балдардын ойноо процессиндеги эмоционалдуу канагаттануусу жана дүйнөнү таанып билүүгө болгон зор кызыгуусу жана талаптар адамдар менен болгон мамиленин активдүүлүгүнө алып келет. Балдар көп оюндун жүрүшүнө катышуу менен бирге тартип сактоону үйрөнүшөт, кезек күтүү мезгилинде эрктүүлүккө, буюмдардын атын атоодо аларды табууда сүйлөө речи өнүгөт, элестетүүсү жана ой-жүгүртүүсү калыптанат. Ой жүгүртүү, ойлоо менен алек болгон бала эч нерсе менен ойнобойт. А.М. Горький оюн аркылуу жашап жана өзгөртүүгө дуушар болбогон жашоо чөйрөсүн дүйнөнү танууга болбогон багытын аныктаган. Бала ойноп жатып ырдайт, бийлейт, кандайдыр бир нерсени түзүүгө аракет кылат. Оюнда билим берүүчүлүк дүйнөнү таануучулук милдеттери чечилет. Анын жүрүшүндө кандайдыр бир кубулуштун же чындыктын элесин кабыл алуу, сапаты жана белгилери боюнча тууроо менен адамды же нерсе түзүп алар белгилүү бир тажрыйбага, ыкмага ээ болот, көптөгөн тааныш эмес нерселерди жолуктурат. Оюн баланын чыгармачылыгын, ишмерүүлүгүн, өзү курчап турган чөйрөгө, эмгекке жана адамдын күнүмдүк турмушуна катышуусун, дүйнөгө болгон таануусун багыттайт. Мына ушундай процесстерден улам оюндун максаты келип чыгат. Бул максат оюндун мотиви менен байланышат. Ал эми максат болсо баланын ойноо учурунда активдүүлүгүн ойготуунун бирден бир куралы болуп саналат. Оюн ыкмаларынын жана аркеттеринин өнүгүсү менен баланын ойноо убактысы өзгөрөт. Бала чоңдордун турмушун кабыл алып, үй-бүлөдөгү мамилелерди жана коомдук мамилелерди түшүнүп өздөштүрө баштайт. Энесинин кызматын, үй-бүлөдөгү мамилесин, иштеген иштерин ж.б. өзгөчөлүктөрдү баалап кабыл алуунун негизинде бала мындай өзгөчөлүктөрдү оюн иш аркетинде кайра чагылдырууга умтулат, бирок алар ойноонун зарылчылыгынан пайда болот. Балдардын психикасына чыгармачылык оюн өзгөчө таасир этет. Психологдор А.Н.Леонтьев, Д.Б. Эльконин чыгармачылык оюнду мектеп жашына чейинки баланын психикасынын өнүгүүсүнүн негизги шарты катары илимий-эксперименталдык багытта изилдешкен. Илимий изилдөөнүн негизинде лабораториялык экспериментте берилген сөздөрдү балдар оюн шартында тез жана көп санда эске сактарын аныктаган. Оюн иш-аркетинде балдарда эрктүү эске сактоо жана эрктүү көңүл буруу өнүгө баштайт[7].

Оюндун иш аркетинде ой процессинин өнүгүүсү менен катар кыялдандуунун жогорку деңгээли байкалат, анын жүрүшүндө бала ролду аткарууда керектүү заттарды оюнчуктар менен алмаштырат.

Баланын оюну өзүнөн өзү эле пайда болгон зарылчылыктан речтин өнүгүсүнө

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

шарт түзөт.

Баланын оюну өзүнөн өзү пайда боло койбойт. Анын пайда болушу үчүн бир катар төмөнкүдөй тышкы шарттар талап кылынат. М: балдар ойноп жаткан учурда айлана-чөйрөдөгүлөрдүн аларды жактырып, мактап коюшу өзүнөн улуулар менен пикир алмашуусу жана тиешелүү оюнчуктардын болушу менен мүнөздөлөт. Оюндун негизинде бала айлана-чөйрөдөгү өзүнүн байкаган кубулуштары, өздөрүнүн бири-бирине болгон мамилелерин көрсөтүшөт. Оюнда бала коллективде иштей билүүгө, шамдагай болууга, бири-бирин түшүнүп урматтоого ошондой эле, ар тараптуу өнүгүүсүнө чоң таасирин тийгизет. Оюнду тарбиялоонун каражаты катары пайдалануу ал баланын жеке жана өз алдынча иши болгондо гана ийгиликке жетишет. Ошондуктан, баланын өз алдынчалуулугун кубаттоо гана керек. Бала окуу, турмуштук жана эмгектик ишке караганда оюндан көп өз алдынчалыкты алат, анткени, өз алдынчалык оюн аркылуу гана жаралат жана аракетке келет. Оюн процессинде балдарга бири-бирине жардам берүүнү пайдалануу, оюндун эрежелерин аткарууга көнүктүрүү, жашоого үйрөтүү талап кылынат. Балдарды балдар коллективи менен бирге ойноого көнүктүрүү менен ошол эле убакта аларды ынтымактуулукка, оюнчукка сарамжалдуу мамиле кылууга, аларды билдирбөөгө, тыкан пайдаланууга, ойноп бүткөндөн кийин аларды жыйнап тартипке келтирүүгө үйрөтөбүз[6].

Балада оюн процессинде жолдоштук сезимдердин ойгонушу, адамдарга карата болгон гумандуу мамилелердин пайда болушу, терең маалыматтарды алуу оюндун негизги натыйжасы болуп саналат. Оюнда өз ара мамиле реалдуу жана оюн түрүндө өтөт. Оюн баладан пикир алмашууну өзүнүн аракетин жолдошторунун аракети менен багытталгандыгын талап кылат. Кичинекей бала ойноп жатып жанында ойноп жаткан балага таң калгансып көңүл бурат. Бул учурда балада өз ара мамиленин эң алгачкы формасы пайда болот. Биргелешкен оюнда балдар пикир алмашып макулдашып аракеттенүүгө үйрөнүшөт. Балдардагы биргелешкен оюн анын мазмунун байытып өнүктүрүүнүн шарты, оюндун мазмунун татаалдашы реалдуу өз ара мамилени активдештирип, балдарды кызыктырып, белгилүү ролду ачып берүүгө мүмкүндүк берет. Оюндун жүрүшүндө жолдоштору менен түзүлгөн мамиле ар кандай аракеттери аткаруу менен балада ар кандай кызыгуулар жана эске сактоолор талап кылынат. Чыгармачылык оюнда пайда болгон ситуациялардын, аракеттердин чоң кишилер, балдар тарабынан түзүлүшү акыл аракеттин өсүшүнө шарт түзөт да, ойлоонун жана речтин өнүгүүсүнө таасир этет. Балдарда оюндун алып келген натыйжасы болуп улуулардын турмушундагы закон ченемдүүлүктөр жөнүндөгү терең маалыматтарды алуусу, баланын турмушка болгон көз карашынын калыптанышы саналат[5].

Оюндун ишмерүүлүгүндө психикалык процесстердин өнүгүүсү менен катар баланын жүрүм-турумунун эрктүүлүгү, мотивдин өзгөчөлүгү байкалат. Ар кандай сезимдер, инсандык сапаттар калыптанат. Бала оюндун эрежесин өздөштүрүү менен катар өзүнүн жүрүш-турумун көзөмөлдөп, балдар коллективинде ойноого үөрөнөт. Оюн баланын инсандык сапаттарынын калыптанышынын булагы жана тарбиялоонун каражаты. Оюн иш-аракетинде балдар коллективинде жолдоштору менен мамилени жөнгө салууда оюн маанилүү орунга ээ болуп, жүрүш-туруштун нравалык нормасы түзүлө баштайт жана нравалык сезимдер байкалат. Балдар оюнда активдүү, алар мурда кабыл алгандарын чыгармачылык менен кайра түзөт жана өздөрүнүн эрк аракеттерин башкарышат. Башка адамдын образы аркылуу баланын жүрүш-турушу калыптанат. Өзүнүн жүрүш-турушун башка адамдын жүрүш-турушу менен дайыма салыштыруунун натыйжасында балдар өзүн «мен»

TÜRK HALKLARININ TÜRKÇE İLK YAZILI ESERLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЛГАЧКЫ ЧЫГАРМАЛАРЫ ЭЛ АРАЛЫК
СИМПОЗИУМУ

деп жакшыраак билүүсү пайда болот.

Кыргыз эли элдик оюндарга өтө бай болгон. Аларга салт оюндары, акыл оюндары, кыймыл оюндары жана спорт оюндары мисал боло алат.

Адамзаттын турмуш гүлү, илгери үмүтү, тиричиликтин шыктандыруучусу, турмуш жыргалчылык булагы. Ата-Мекендii болочок ээси-бөбөк!

Кыргыз эли байыртадан эле башка элдер сыяктуу бала тарбиялоого абдан чоң көңүл бөлүшкөн. Баланы чени менен эркелетип, жакшы тарбия берүүгө аракеттенишкен[1].

Улуттук оюндар элдик тарбиянын ажырагыс бөлүгү. Оюндар балдарды элди, жерди, мекенди сүйүүгө, адептүүлүккө, баатырдыкка, чечкиндүүлүккө тарбиялоодо элдик педагогиканын түбөлүк адатка айланган талабы болгон. Азыркы кезде да улуттук оюндар жаштарды турмушка алгачкы даярдоо процессинин негизги фактору бойдон калууда. Демек, баланын инсан катары калыптанышында оюн өзгөчө таасир этет.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси

1. Алимбеков А.А. Кыргыз этнопедагогикасы. 1 бөлүм.- Б.,1996
2. Акматалиев А.А. Баба салты эне адеби.- Б.,1983.
4. Абдраимов Р. Кыргызская этнопедагогика и воспитание детей.- Киев, 1997.
5. Жумалиева Ж. М. Жаш курак психологиясы.-Б.,1999.
6. Жумалиева Ж., Кожогелдиева К.М. Курактык өнүгүү психологиясы.-Б., 2008.
7. Кулагина И.Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет).-М.:Изд-во УРАО, 1998.